

Գիրքը լուսապատճենահանվել է
"Համահայկական Էլ. Գրադարան"

կայքի՝ www.freebooks.do.am

կողմից և ներկայացվում է իր
այցելուների ուշադրությանը:

The book created by "PanArmenian E. Library"

Գիրքը կարող է
օգտագործվել միայն ընթերցանության համար...

For more info: www.freebooks.do.am

ՊՆԻՔ ԱՌԻՅՆՈՒԹԱ ԿԱՐՈՂ ԵՔ ՁՅԸ ՆՈՐԿՈՒՄՆԸ ՈՒՆԵԱՆԱԸ, ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԳՐԱԿԱՆԱՌԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ ԳՈՐԾՈՒՄ ԵՎ ԻՆՏԵՐՆԱԿ
ԼՈՒՄՄԱՍՅԱՑՔԵՆԱԶԱՆԵԸ ԳՐՔԵՐ:

ԹԿՈՅՔՆ ԳՐՔԵՐԻ ՄՏԵՂՈՒՄԱՆ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆԵՐԸ ԿԱՐՈՂ ԵՔ
ԻՄԱՆԱԸ "ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅՔԻ ԳՐԱԿՈՐՄԱՆ" ԿՈՅՔԻՑ՝

www.freebooks.am

ԸՆԴՈՂՆԱԿԱԸ ԵՒՔ, ՈՐ ՕԳՏՎՈՒՄ ԵՔ ՄԵՂ ԿՈՅՔԻՑ:
ՑԱՆՎԱԼՈՒՄ ԵՒՔ ՀԱՃԵԼԻ ԸՆԹԵՐՑԱԼՈՒՌԹՅՈՒՆ:

ԳՐՔԻՔ ՄԵՁ՝ freebooks@rambler.ru

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ՍԿԻԼԻՑԵՍ

www.freebooks.do.am

www.freebooks.am

ՕՏՐԻՆԻՆԵՐԸ
ՎՅԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ՎՅԵՐԻ ՄԱՐԻՆ

10

ИНОЯЗЫЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ
ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНАХ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ВИЗАНТИЙСКИЕ ИСТОЧНИКИ

III

ИОАНН СКИЛИЦА

ПЕРЕВОД С ОРИГИНАЛА,
ПРЕДИСЛОВИЕ И ПРИМЕЧАНИЯ
Р. М. БАРТИКЯНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1979

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏԱՌԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ՀՈԿԿԱՆՆԵՍ
ՍԿԻԼԻՑԵՍ

ԹԱՐԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱԳՐԻՑ.
ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԵՎ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՀՐԱՉ ԲԱՐԹԻԿՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1979

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Շ Ա Ր Ի Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ւ Ն

Ս. Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ (գլխավոր խմբագիր), Լ. Ս ԽԱԶԻԿՅԱՆ,
Հ Գ ԻՆՃԻԿՅԱՆ, Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ (գլխավոր խմբագրի
տեղակալ), Հ. Դ. ՓԱՓԱՉՅԱՆ, Հ. Մ. ԲԱՐԹԻԿՅԱՆ
(գլխավոր ֆարատուղար)

Հատորի խմբագիր
Ս. Մ. ԿՐԿՅԱՇԱՐՅԱՆ

Հովհաննես Սկիլիցես.

Հ 851 [Բնագրեր] / Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծա-
նոթագր. Հ. Բարթիկյանի; Խմբ. Ս. Մ. Կրկյաշարյան.—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ րատ., 1979.—LXXXIII 439 էջ.—(Օտար
աղբյուրներ. Հայաստանի և հայերի մասին; 10. Բյու-
զանդական աղբյուրներ; 3 / ՀՍՍՀ ԳԱ, Պատմ. ին-տ).

Գրքում տրվում է XI դ. երկրորդ կեսի բյուզանդական խոշորա-
ւ պն ամանակագիր Հովհաննես Սկիլիցեսի «Համառոտություն պատ-
մության երկի երկրորդ՝ ինքնուրույն մասի (959—1057), ինչպես
և նրա Շարո նակության» (1057—1081) ամբողջական թարգմա-
նությունը: Հիշյալ երկը XI դ. բյուզանդական ամենակարևոր աղ-
բյուրն է ինչպես առարկա ժամանակաշրջանի ոչ միայն կայսրության
պատմության, այլև հարևան երկրների ու սելջուկների նվաճումների
ուսումնասիրության

0503000000
703 (02) 79 24

902.9
ԳՄԴ 63.2

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ երատարակչություն, 1979, բարգմանության,
ուսումնասիրության և ծանոթագրությունների համար.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԸ, ՆՐԱ «ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՑ»-Ը ԵՎ ՀԱՅ-ԲՅՈՒԶԱՆԳԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՄԱՆՈՍ II-ԻՑ (959—963)
ՆԻԿԵՓՈՐ III ԲՈՏԱՆԻՈՏԵՍ (1078—1081)**

Գեորգիոս Կեղրենոս: Հայագիտության (և ոչ միայն հայագիտու-
թ ն) մեջ հաճախ այդ անունն են տալիս «Համառոտություն պատմու-
թյանց» (Σύντομος ιστοριῶν) խորագիրը կրող մի ընդարձակ պատմա-
կան երկի հեղինակին, որի դերն իրականում եղել է այն, որ իր՝ աշխար-
ի արարչագործությունից սկսվող ժամանակագրության 811—1057 թթ.
դե քերը շարադրելիս բառացիորեն արտագրել է Հովհաննես Սկիլիցեսի
և կը:

Դեռևս հայոց նոր պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանն
իր Պատմություն հայոց» եռահատոր աշխատության երկրորդ հատո-
րո մ օգտագործել է Հովհաննես Սկիլիցեսի տվյալները, նրանց հեղինա-
ի անվանելով Կեղրենոս, ապա և Սկիլիցես²:

Հայագիտության մեջ «Համառոտություն պատմությանց» երկի հեղի-
ն կին Կեղրենոս են անվանում մինչև օրս: Ակադ. Հ. Մանանդյանն իր
Ք նական տեսության» մեջ Հայաստանի պատմության տարբեր դր-
վագների վերաբերյալ բերում է Սկիլիցեսի տվյալները և նրանց հեղի-
ն կ համարում Կեղրենոսին³: Եվ այդպես է ոչ միայն հայագիտության

¹ Հովհաննես Սկիլիցեսի մասին մանրամասն մատենագիտությունը տե՛ս հետևյալ
դ ղերում. G. Moravcsik, Byzantinoturcica I. Die byzantinischen Quellen der
chichte der Turkvölker. Zweite durchgearbeitete Auflage, Berlin, 1958, S. 335-
1. M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I. Storici profani,
poli, 1956, p. 116—118, Ioannis Scyllitzae Synopsis historiarum, editio princeps,
nslt Ioannes Thurn Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Consilio Socie-
s Internationalis Studis Byzantinis Provehendis Destinatae Editum, vol. V,
s Berolinensis, ediderunt H.-G. Beck, A. Kambylls, R. Keydell. Apud Wal-
de Gruyter et socios. Berolini et Novi Eboraci, MCMLXXIII (1973)
I XLVII—LVI.

² Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հտ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 925, 935 և այլուր:

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Գ, Երե-
ան, 1952, էջ 21, 25 ծանոթ 5, 41, 42 ծանոթ. 1 և այլն:

մեջ: Վրացի բյուզանդագետ Ս. Գ. Կաուխչիշվիլին իր՝ «Գեորգիկա» (Բյուզանդական աղբյուրները Վրաստանի մասին) բազմահատոր աշխատության IV գրքում վրացերեն թարգմանությամբ տալիս է Սկիլիցեսի ժամանակագրության վերաբերյալ վերաբերող տվյալները, հեղինակությունը վերագրելով Գեորգիոս Կեդրենոսին⁴: Նույն բանը կարելի է հանդիպել բազմաթիվ բյուզանդագետների աշխատություններում:

Այդ «սխալի» պատճառն այն է, որ, ինչքան էլ տարօրինակ թվա, Հովհաննես Սկիլիցեսի գործն առաջին անգամ լույս տեսավ միայն 1973 թ.: Դրանից շորս հարյուր տարի առաջ լույս էր տեսել այդ երկի Գաբիուսի իրականացրած լատիներեն թարգմանությունը⁵, որը, հասկանալի է, ոչ միայն մատենագիտական unicum է, այլև գիտական ուսումնասիրության համար ոչ պիտանի: Սկիլիցեսի ժամանակագրության հունարեն բնագրի շտպագրվելու պատճառն, անշուշտ, հրատարակիչների կողմից այդ գործի թերագնահատումը չէր, ոչ էլ քննական բնագրի կազմման իսկապուս առկա գծվարությունները, այլ պարզապես այն հանգամանքը, որ XII դարի բյուզանդական ժամանակագիր Գեորգիոս Կեդրենոսը, ինչպես ասվեց, Սկիլիցեսի գործն ամբողջությամբ ընդգրկել էր իր տիեզերական ժամանակագրության մեջ, որը որպես Կեդրենոսի գործ հրատարակվել էր բազմիցս: Որպես Կեդրենոսի ժամանակագրության մաս, այն առաջին անգամ հրատարակվել էր դեռ 1566 թ. Բազելում և կրում է հետևյալ խորագիրը. «Georgii Cedreni Annales, sive Historiae ab exordio mundi ad Isaacium Comnenum usque compendium. Guilielmo Xylandro Augustano interprete, qui annotationes etiam addidit et tabellas chronologicas, Basiliae per Ioan. Oporinum et Episcopios Fratres.

Այնուհետև Սկիլիցեսի երկը որպես Գեորգիոս Կեդրենոսի ժամանակագրության մաս և «Շարունակությունը» որպես Հովհաննես Սկիլիցեսի գործ հրատարակվեց 1647 թ. Փարիզում, Շ. Ֆաբրոյի կողմից՝ բյուզանդական պատմիչների փարիզյան մատենաշարում («Corpus Byzantinae Historicae») հետևյալ երկարաշունչ խորագրի տակ. Georgii Cedreni Compendium historiarum ex versione Guilelmi Xylandri, cum ejusdem annotationibus. Accedunt huic editioni praeter lacunas tres ingentes

⁴ Сведения византийских писателей о Грузии, том V Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С. Г. Каухчишвили, Тбилиси, 1963.

⁵ Historiarum compendium, quod incipiens a Nicephori Imperatoris a Genicis obitu ad Imperium Isaaci Comneni pertinet. A Joanne Curopalate Scillizae magno drungario viglae conscriptum a J. B. Gabio conversum, Venetis, 1570

alias expietas, Notae in Cedrenum P. Iacobi Goar, Ord Praedicator et Caroli Annibali Fabroti I. C. Glossarium ad eundem Cedrenum. Item Ioannes Skylitzae Curopalates, excipiens ubi Cedrenus dessinit nunc primum graece editus ex Bibliotheca Regia. Parisiis typographia regia MDCXLVII (1647).

Փարիզում լույս տեսած բնագիրն այնուհետև վերահրատարակվեց ուղանդական հեղինակների վենետիկյան մատենաշարում („Byzantine Historiae scriptores in unum corpus redacti“, Venetiis, 1729), նույն խորագրով, ապա Բոննյան մատենաշարում՝ Իմմ. Բեկկերի կողմից („Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae“, 1839), և վերջապես *igne-ի հայտնի Հունական Հայրաբանություն* („Patrologia graeca“) 1 1 և 122 հատորներում (Փարիզ, 1864)։

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննես Սկիլիցեսի երկի հուրեն բնագիրը մատչելի էր ուսումնասիրողներին, թեև ոչ հազվագեպ նադեաները այս կամ այն անվան, թվականի և այլ հարցերի ճշդ մասն համար ստիպված էին դիմելու Սկիլիցեսի՝ աշխարհի տարբեր լա ենադարաններում պահվող բազմաթիվ ձեռագրերին։

Հովհաննես Սկիլիցեսի «Համառոտություն պատմությանցը», ինչպիսիք, ընդգրկում է 811—1057 թթ. դեպքերը և կարելի է երկուսի բաժանել։ Առաջին մասը «Թեոփանեսի Շարունակող» խորագիրը կրող հայտնի ժամանակագրության վերաշարագրությունն է և հասցվում է մինչև X դ. կեսը։ Այս մասն այնքանով է արժեքավոր, որ կարող է օգ կար լինել Թեոփանեսի Շարունակողի հիշյալ երկի դիտական հրատարակությունը պատրաստելու, ինչպես և այդ ժամանակագրության առաձին տեղեր ստուգելու, ճշգրտելու տեսակետից։ Քանի որ Սկիլիցեսի մանակագրության առաջին մասն ըստ էության բանաքաղություն է աղբյուրից, որ ամբողջությամբ պահպանվել է և նկատի ունենալով նաև ճշմանքը, որ «Թեոփանեսի Շարունակողը» կազմելու է սույն՝ անդական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի 5-րդ գիրքը, ապա «Բյուզանդական աղբյուրների» այս՝ երրորդ տորում Սկիլիցեսի երկի առաջին մասը մենք չենք ընդգրկելու։ Ինչ վերաբերում է Սկիլիցեսի աշխատության երկրորդ մասին, ապա այն լուրույն արժեք է ներկայացնում և անգնահատելի է X դ. երկրորդ կեսից մինչև XI դ. առաջին կեսն ընկած ժամանակահատվածի պատմության ուսումնասիրության համար։ Նյութի ընդգրկման առումով այդ քանի և ոչ մի բյուզանդական աղբյուր չի կարող համեմատության մեջ լրվել Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկի հետ։ Ճիշտ է, այդ շրջ-

ջանի պատմության վերաբերյալ մենք ունենք բյուզանդական այնպիսի անվանի հեղինակների գործերը, ինչպիսիք են Առոն Սարկավագը, Միքայել Պսելլոսը և Միքայել Ատտալիատեսը, բայց առանց Սկիլիցեսի երկի այդ ժամանակաշրջանի պատմության լուսաբանությունն, անտարակույս, կլիներ թերի:

Հովհաննես Սկիլիցեսի անձի վերաբերյալ մեր տեղեկությունները ծայր աստիճան աղքատիկ են: Իր աշխատության խորագրում նշված է, որ նա կուրապաղատ էր և վիզլայի մեծ դրոնգար: Կարծում են, որ պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը և կուրապաղատ ու վիզլայի դրոնգար, պրոտովեստիարիոս Հովհաննես Թրակեսիացին նույն անձնավորություններն են: Հայտնի է, որ Հովհաննես Թրակեսիացին 1092 թ. մի հուշագիր է ներկայացրել Ալեքսիոս I կայսեր⁶:

Կուրապաղատը Բյուզանդիայում բարձր պատվաստիճան էր, որի կրողը վաղ շրջանում կայսրից, կեսարից և նոբելիսսիմոսից հետո շորորդ մարդն էր: Բայց IX դ. վերջից այդ պատվաստիճանն սկսեց հասարականալ, մասամբ այն պատճառով, որ արդեն շնորհվում էր և օտարերկրացի իշխանավորներին: Ինչ վերաբերում է վիզլայի դրոնգարին, ապա այդ պաշտոնը կրողը Կոստանդնուպոլսում գտնվող շորս գվարդիաներից մեկի՝ Արիթմոսների հրամանատարն էր: Հիշյալ գվարդիայի հիմնական պարտականությունը արքունիքի անվտանգության ապահովումն էր:

Սկիլիցեսը ծերակուտական էր, նա դրական « գնահատում այն կայսրերին, որոնք սիրալիք էին ծերակույտի հանդեպ և պարսավում նրանց, որոնք ոտնահարում կամ արհամարհում էին նրա շահերը: Սկիլիցեսը զայրացած է այն բանի համար, որ Միքայել VI-ը պատասխանատու պաշտոններում նշանակեց ոչ ծերակուտականներին, այլ մանր ծառայողներին: Մեր պատմիչը, լինելով ռազմական շրջաններին մոտիկ կանգնած անձնավորություն, հետևողականորեն պաշտպանում է ռազմական ավագանու շահերը, բարձր գնահատում բանակի դերը երկրի պաշտպանության գործում:

Որպես իր ժամանակի ծնունդ, Սկիլիցեսը ծայր աստիճան սնտիապաշտ է: Նա հավատում է, թե կայսրության սահմաններում խոշոր եղջյուրավոր անասունների անկման պատճառը, Կոստանդնուպոլսում ամառային պալատի կառուցման ժամանակ հիմքեր փորելիս հայտնաբեր-

⁶ Εὐδόξου Θ. Τσολάκη, 'Η Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση (Ioannes Scylitzes Continuatus), Θεσσαλονίκη, 1968, σελ. 96. Καждан, Рен. на Скил., стр. 208

ված ցլի մարմարյա գլուխը բանվորների կողմից ջարդելն ու կիր պատ-
րաստելու համար կրակը նետելն էր: Նա հավատում է ժողովրդի մեջ
տարածված զրույցներին թե Նիկեփոր II Փոկասը, թեև կարող էր գրա-
ել Անտիոքը, չգրավեց այն, քանզի կանխագուշակված էր, թե քաղաքի
ուման օրը կայսրը մեռնելու է: Ավելորդ է ասել, որ տարերային երե-
վույթները՝ երկրաշարժ, գիսավոր աստղի երևալը, արեգակի խավարու-
մը և այլն, անպայման վատ բան են կանխագուշակում (կայսեր մահ,
ապստամբություններ, թշնամիների արշավանք, հոռոմների պարտու-
թ ուն և այլն): Նա հավատում է նաև տեսիլքներին ու երազներին:

Հովհաննես Սկիլիցեսն ապրել է XI դ. երկրորդ կեսին և XII դ. առա-
ջին տարիներին⁷ և հույն ուսումնասիրող Ե. Ցոլակիսի հաշվումներով
ծնվել է 1045 թ. հետո⁸: Նա իրեն փիլիսոփա Պսելլոսի (1018—1096) ժա-
մանակակից է համարում⁹:

Ահա այն ամենը, ինչ մենք գիտենք Հովհաննես Սկիլիցեսի մասին:
Հայտնի է, որ բացի «Համառոտություն պատմությանց» երկից նա գրել է
նաև իրավագիտական գործեր, որոնք Ի. Բեկկերը հրատարակել է Բոն-
նում, 1838—1839 թթ.:

Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկը ներկայացնում է Թեոփա-
նես Խոստովանողի հայտնի ժամանակագրության շարունակությունը,
կսվում է այն տեղից, որտեղ Թեոփանեսն ավարտել է իր գործը (811) և
ասցվում է մինչև 1057 թ., մինչև Իսահակ I Կոմնենոսի բյուզանդական
գահին տիրանալը: Սկիլիցեսի գործը շարունակվել և հասցվել է մինչև
Նիկեփոր III Բոտանիատես կայսեր թագավորության վերջը (1081): Գի-
տության մեջ «Սկիլիցեսի Շարունակություն» կամ «Շարունակված Սկի-
լիցես» (Συνέχεια τοῦ Σκυλίτζου, Scylitzes Continuatus) խորագրից կրող
մասի հեղինակի վերաբերյալ դեռ խոսք կլինի:

Ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել Հովհաննես Սկիլիցեսը «Համառոտու-
թյուն պատմությանցը» շարագրելիս: Ամբողջ ժամանակագրության մեջ

7 Սկիլիցեսների բնտանիքը հայտնի էր Բյուզանդիայում: Հիշված են մի քանի ներ-
աացուցիչներ, որոնք, որպես կանոն, պատկանում էին XI—XII դդ. քաղաքացիական
վազանուն: Նրանցից գրող Գեորգ Սկիլիցեսը Մանուիլ կայսեր օրոք (1143—1180)
րդիկայի (Սոֆիա) կառավարիչն էր:

8 Τ σ ο λ ὶ α γ γ ι ο ς, նշվ. աշխ., էջ 97: Ա. Պ. Կաթանը ենթադրում է, որ Սկիլիցեսն
երկը գրում էր այն ժամանակ, երբ դեռ Կոստանդին IX-ի (1042—1055) և նրա մերձա-
ազույն հաջորդների մասին հիշողությունները շատ թարմ էին, այսինքն նա կարող է
ծած լինել 1045 թ. էլ առաջ: *St' u Kazhdan, Ред. на Скил., стр. 208.*

9 Հատ Ե. Ցոլակիցի (նույն տեղում, էջ 96) կրտսեր ժամանակակիցը, իսկ ըստ
Կ դանի՝ հասակակիցը (նույն տեղում, էջ 208):

նա ոչ մի չդում չի տալիս, ոչ մի աղբյուր չեղինակ չի հիշատակում, բայց իր համառոտ նախաբանում հիշում է բազմաթիվ հեղինակների անուններ: Նկատի ունենալով, որ այդ համառոտ նախաբանը կարևոր է ոչ միայն հիշյալ ժամանակաշրջանի բյուզանդական պատմագիտության մոտավոր վիճակը պատկերացնելու համար, ապա և մեր պատմիչի նախասիրությունների, պատմության առարկայի վերաբերյալ նրա քննարկումների ու այդ պատմությունը գրելու սկզբունքների, նպատակահարմար ենք գտնում այն այստեղ բերել ամբողջությամբ: Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է. «Պատմության համառոտությունը հներից հետո գերազանց կատարեցին նախ Գեորգիոս Վանականը, որ սրբազնագույն պատրիարք Տարասիոսի սինկելլոսի [պաշտոնը] վարեց, իսկ նրանից հետո Ազրոսի վանահայր Թեոփանես Խոստովանողը նրանք ամենայն բարեխղճությամբ հետազոտելով պատմական գրքերը, պարզ ու հասարակ ոճով համառոտեցին, առանց խորանալու տեղի ունեցած դեպքերի էություն մեջ: Նրանցից Գեորգիոսը [իր շարադրանքն] սկսելով աշխարհի արարչագործությունից, այն հասցրեց մինչև բռնակալները, և նկատի ունեմ Մաքսիմիանոսին և նրա որդի Մաքսիմիանոսին: Իսկ Թեոփանեսը նրա [շարադրանքի] վերջն իր համար սկիզբ անելով, համառոտեց մնացած ժամանակագրությունը, հասցնելով [մինչև] նախկինում գենիկոնի [պաշտոնը վարած] Նիկեփոր կայսեր վախճանը: Նրանից հետո ոչ ոք չնվիրվեց նման գործի: [Ճիշտ է], ոմանք փորձեր արեցին, ինչպես, օրինակ, վարդապետ Սիկիլիացին, մեր ժամանակակից՝ փիլիսոփաների հյուպատոս և հյուպերտիմոս Պսելլոսը և ուրիշներ, բայց նրանք գործին ի միջի այլոց լծվեցին, բազում կարևոր [հարցեր] շրջանցելով, ճշմարտության դեմ մեղանշեցին. հաջորդներին էլ օգուտ չտվեցին, [քանզի] սոսկ կայսրերին թվեցին, ցույց տվեցին, թե ով ումից հետո տիրացավ գայիսոնին, և ոչինչ ավելի: Եվ եթե անգամ թվում է նրանք կանգ են առել այս կամ այն դեպքի վրա, այդ էլ մակերեսայնորեն գրի առած լինելով, ավելի վնասեցին, քան թե օգուտ տվեցի՝: Թեոգորոս Դափնոպատեսը, Նիկետաս Պափլագոնացին, բյուզանդացիներ Հովսեփ Գենեսիոսն ու Մանուիլը, փուլգիացի Նիկեփոր Սարկավազը, ասիացի Լևոնը, Սիդեի եպիսկոպոս եղած Թեոգորոսն ու նրա համանուն զարմիկը, որ Սևրաստիայի եկեղեցու առաջնորդը եղավ, այնուհետև Կյուզիկոսի [եպիսկոպոս] Դեմետրիոսը, վանական Հովհաննես Լյուզացին, յուրաքանչյուրն իր առջև անձնական նպատակ դնելով, մեկը, ասենք, կայսեր ներբողյան [գրեց], մյուսը՝ պատրիարքի պարսավագիր, երրորդը՝ բարեկամի գովք, ամեն մեկը պատմության զգեստի մեջ սևփական դիտավորություն դնելով, հեռացան հիշյալ աստվածակիր այրերի սկզբունքներից: Իրենց

ապրած ժամանակի դեպքերը երկար բարակ [շարադրելով], մի քիչ էլ վերից սկսելով, [գրածին] պատմության ձև տալով, մեկը՝ համակրության մը, մյուսը՝ հակակրության մը, երրորդը՝ հաճոյանալու համար, մի ուրիշն էլ որևէ մեկի կարգադրության մը, յուրաքանչյուրն իր պատմությունը շարահարեց, որոնք միևնույն հարցերում իրարից տարբերվելով, ունկրնդիրներին գցեցին շփոթության ու տարակուսանքի մեջ: Իսկ մենք հավանություն տալով հիշյալ այրերի¹⁰ ջանքին, հույս ունենք, որ [սույն] համառոտությունը պատմություն սիրողներին շատ օգտակար կլինի, հատկապէս նրանց, ովքեր գերադասում են դյուր [ընկալելին] դժվար [ընկալելիից], այն կտա համառոտ, ավելորդություններից բեռնաթափած պատկերը տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած դեպքերի Մենք վերցրինք վերոհիշյալ հեղինակների արժանահավատ պատմությունները, մի կողմ թողնելով այն, ինչ նրանց մոտ ասված է աշառության մը կամ հաճոյանալու միտումով, շրջանցեցինք անհամաձայնություններն ու հակասությունները, հրաժարվեցինք այն ամենից, ինչ առասպելապատում համարեցինք, հավաքեցինք արժանահավատը և վրտահելին: Դրա վրա ավելացրինք այն, ինչ բանավոր իմացանք տարեց մարդկանցից: Այդ բոլորի համառոտությունը տալով, մենք հաջորդ սերունդներին թողեցինք փափուկ, ինչպես ասում են՝ աղացած սնունդ, որպեսզի վերոհիշյալ պատմիչների գրքերի ընթերցողները ի դեմս այս գրքի մեկնություններ ունենան, իրենց համար ուղեկից, հետևեն նրան, բանզի ընթերցումը հուշեր է առաջացնում, հուշերը սնում և ընդարձակում են հիշողությունը, իսկ անհոգությունն ու անփութությունը, ընդհակառակը, բթացնում են հիշողությունը, դրան հետևում է տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հիշողությունը մթազնոդ և շփոթող մոռացությունը: Իսկ նրանց համար ովքեր ձեռքի տակ չեն ունենա պատմական [հիշյալ գրքերը], այս համառոտությունը ուղեցույց կլինի և հետադոտելով ավելի ընդարձակապատում շարադրանքները, իրադարձությունների մասին ավելի կատարյալ տեղեկություններ կստանան...»:

Վերոբերյալից սյարզվում է, որ Հովհաննես Սկիլիցեսի համար պատմություն շարադրելու տիպարներ են եղել Գեորգիոս Վանականն ու Թեոփանես Խոստովանողը: Քանի որ վերջինս իր շարադրանքը հասցրել էր մինչև 811 թ., ապա Սկիլիցեսը, համոզված լինելով, որ հիշյալ այրերից հետո գրված պատմագիտական երկերը քննադատության չեն դիմառնում, իր ժամանակագրությունն սկսում է հենց 811 թ.: Բայց Սկիլիցեսը, ինչպէ՞ս տեսանք, հիշատակում է բազմաթիվ անուններ որոնք այս կամ

¹⁰ Նկատի ունի Գեորգիոս Վանականին և Թեոփանես Խոստովանողին:

այն շահով մինչև իր օրերը զբաղվել են պատմությամբ և շարագրել իրենց երկասիրությունները: Նիկեոսա Պափլագոնացին IX դ. վերջի և X դ. սկզբի անվանի գրող է, որ պարսավագիր շարագրեց քնդդեմ Փոս պատրիարքի: Լևոն Ասիացուն նույնացնում են յայտնի պատմագիր Լևոն Սարկավագի հետ¹¹: Վերջինս գրել է Նիկեփոր II Փոկասի և Հովհաննես Չմշկիկի պատմությունը¹²: Սկիլիցեսի հիշատակած Հովսեփ Գենեսիոսը այժմ համարվում է այդ անունով հրատարակված «Գիրք թագավորությանց» (Βίβλος βασιλειῶν) երկի հեղինակից տարբեր անձնավորություն¹³:

Հովհաննես Սկիլիցեսի հիշատակած հեղինակների մեծ մասը մեզ հայտնի է սոսկ իրենց անուններով: Դրանցից են Մանուիլը, որ ութ գրքից բաղկացած իր պատմական երկը ձոնել էր X դ. հայազգի նշանավոր զորավար Հովհաննես Կուրկուասին, շատ քիչ բան գիտենք Վասիլ II-ի ժամանակակցի՝ Թեոդորոս Սեբաստացու մասին: Նրա երկից պահպանվել է քնդամենը երեք հատված, որոնք վերաբերում են Վասիլ II-ի թագավորությանը: Մնացած հեղինակների մասին գրեթե ոչինչ չգիտենք:

Օգտագործել է արդյոք Հովհաննես Սկիլիցեսը իր հիշած հեղինակների գործերը: Մի բան որոշ է, որ նա չի օգտագործել Նիկեոսա Պափլագոնացու վերոհիշյալ աշխատությունը, ոչ էլ Մանուիլի՝ Հովհաննես Կուրկուասին ձոնված գիրքը: Մեր պատմիչը պատրիարք Փոսի, պատրիարք Իգնատիոսի և Հովհաննես Կուրկուասի մասին շարագրանքը վերցրել է Թեոփանեսի Շարունակողից, այն է եղել նրա հիմնական աղբյուրը 811—945 թթ. պատմության համար: Թոմանոս Լակապենոսի (920—944) անկումից սկսած դեպքերի շարագրանքի համար Սկիլիցեսն այլևս չի օգտագործում Թեոփանեսի Շարունակողի

¹¹ Այդ կարծիքը առաջին անգամ հայտնեց Վ. Ֆիշերը (*W. Fischer, Beiträge zur historischen Kritik des Leon Diaconus und Michael Psellos, „Mittellungen des Instituts für osterr. Geschichtsschreibung“, Bd 7, 1886, S. 376*), այն որդեգրեց Կ. Կրումբախերը (*K. Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, München, 1897, S. 266, 367*): Դրա դեմ ելավ Մ. Յա. Սյուզյումովը (*М. Я. Сюзюмов, Об источниках Льва Диакона и Скилицы. „Византийское обозрение“, том II, вып. 1, 1916, стр. 112, прим. 3*): Ա. Պ. Կաժդանը այդ հարցը դեռևս չլուծված է համարում և գտնում, որ Սկիլիցեսի առաջարանում Լևոն Ասիացու անվան հիշատակությունից դեռևս չենք կարող եղրակացնել, որ նա, Սկիլիցեսը, օգտագործել է Լևոն Սարկավագի «Պատմությունը»: Տե՛ս *Καждан, Из истории, 2, стр. 116*.

¹² Այն պահպանվել է: Տե՛ս *C. B. Hasil, Leonis Diaconi Caloensis Historiae, Bonnae, 1828*.

¹³ Տե՛ս *C. de Boor, Zu Johannes Skylitzes, Byzantinische Zeitschrift, Bd. 13, 1904, S. 361, An. 1*.

Ժամանակագրությունը Բայց նա ի՞նչ աղբյուրներ է օգտագործել X դ. սերից սկսած ժամանակաշրջանի պատմությունը գրելու համար: Այդ արցի շուրջ լուրջ աշխատանք է կատարել Մ. Յա. Սյուզյումովը: Նա կել է այն եզրակացության, որ Հովհաննես Սկիլիցեսը օգտագործել է բնու աղբյուր, որոնք իրարից տարբերվում են Նիկեփոր II Փոկասի անդեպ ունեցած իրենց դիրքորոշմամբ: Այդ աղբյուրներից մեկը հաղում էր այդ կայսեր մասին եղած թշնամական ավանդույթը, մյուսն՝ դժակառակը՝ բարեկամական¹⁴: Առաջինն արտահայտում էր ֆեոդալա- ն ավագանու շահերը գլխավորապես հոգևոր, և, ամենայն հավանա- նությունամբ, ստեղծվել էր X դ. վերջին կամ XI դ. սկզբին (շուրջ 000 թ.): Այդ աղբյուրի հեղինակը ժամանակակից էր Նիկեփոր II Փո- սին և Հովհաննես Չմշկիկին:

XI դ. պատմության համար, ըստ Սյուզյումովի, Սկիլիցեսն ունեցել միանգամայն այլ բնույթի աղբյուրներ, որոնք ծագում են Նիկեփոր II ոկասի և Վասիլ II-ի շրջապատից, քանզի այստեղ հեղինակի շարա- անքը դրական գնահատական է տալիս հիշյալ երկու կայսրերի անձին ործունեությանը: Այս փաստը ցույց է տալիս որ Սկիլիցեսն այնքան ննադատական վերաբերմունք չունի իր աղբյուրների նկատմամբ: Նա ըող է նույն անձնավորության մասին տարբեր միանգամայն հա- տնյա աղբյուրներից քաղած նյութն առանց որևէ փոփոխության ընդ- ել իր գրքում, շնկատելով բացահայտ հակասությունը: Նմանատիպ պատի ենք հանդիպում Սկիլիցեսի ժամանակագրության մեջ նաև հոգե- ավագանու վերաբերյալ: Նա X դ. մասին շարադրանքում, որպես նոն, դրական գնահատական է տալիս նրան, բայց Ռոմանոս III-ի գավորությունից սկսած շարադրանքում հոգևորականները մոայլ չներով են հանդես գալիս: Սա վկայում է Սկիլիցեսի օգտագործած դբյուրների բազմատարրության մասին, որն աչքի է զարնում նաև սիլ II-ից հետո առավել կամ պակաս շափով երկարատև թագավորած կու կայսրերի՝ Միքայել IV-ի (1034—1041) և Կոստանդին IX Մոնո- մ խի (1042—1055) մասին շարադրանքի մեջ: Միքայել IV-ի վերա- րյալ շարադրանքը ծաղկաբաղության տպավորություն է թողնում, այստեղ իրար հետ անմիջական կապ չունեցող առանձին պատմությու- ր հաջորդում են միմյանց: Ինչ վերաբերում է Կոստանդին Մոնոմախին ի ըված շարադրանքին, ապա այն բաղկացած է մի քանի գլխավոր թե- մաներից և փաստորեն ներկայացնում է X—XI դդ. ծնունդ առնող ամ- բողջական պատմական շարադրանքի մասին պատկերացումը, որ փո-

¹⁴ Сюзюмов, Об источниках, стр. 107 и сл.

խարինելու է գալիս Թեոփանեսի և նրա շարունակողների որդեգրած պատմությունը շարադրելու ժամանակագրական սիստեմին¹⁶։

Ա. Պ. Կաթղանն իր տարբեր աշխատություններում զարգացնում է այն միտքը, որ Հովհաննես Սկիլիցեսն իր առաջաբանում հիշած հեղինակներից և ոչ մեկի գործը չի օգտագործել, որ նա նրանց հիշատակում է, որպեսզի ցույց տա, թե ինչպես չպետք է գրել պատմությունը¹⁶։ Այս միտքը հաստատելու կամ մերժելու հնարավորություն, հասկանալի է չկա, քանզի չկան հիշյալ հեղինակների գործերը, որպեսզի կարելի լիներ համեմատություն կատարել։ Բայց այդուհանդերձ մեզ անհնարին է թվում, որ Սկիլիցեսն իր ձեռքի տակ ունենար այնքան շատ պատմական գործեր և օգտագործած չլիներ նրանց տվյալները։ Մերժել այդ հեղինակների պատմագիտական հայացքները, դեռևս չի նշանակում մերժել նրանց գործերում առկա պատմական նյութը։ Ա. Պ. Կաթղանը ուշադրություն չի դարձրել Սկիլիցեսի առաջաբանում ասվածի ամբողջությունը։ Զ¹⁶ է որ մեր պատմիչը պարզիպարզո գրում է. «Մենք վերցրինք վերոհիշյալ հեղինակների արժանահավատ պատմությունները, մի կողմ թողնելով այն, ինչ նրանց մոտ ասված է աշտոնությամբ կամ հաճոյանալու միտումով շրջանցեցինք անհամաձայնություններն ու հակասությունները, հրաժարվեցինք այն ամենից, ինչ առասպելապատում համարեցինք հավաքեցինք արժանահավատը և այն, ինչ վստահելի էր»։

Այժմ անցնենք մեր պատմիչի՝ «Սկիլիցեսի Շարունակող» հայտնի բաժնին։ Այն ընդգրկում է 1057—1080 թթ. դեպքերի շարադրանքը։ Մի շարք փաստեր, սակայն, վկայում են, որ «Շարունակության» բնագիրը չէր ավարտվում այն տեղում ինչ մեզ այսօր հայտնի է այսինքն Նիկե փոքր III Բուտանիատեսի թագավորության երկրորդ տարով, շարադրանքն հասցվում էր մինչև Ալեքսիոս I Կոմնենոսի գահ բարձրանալը (1081)։ Փաստերից մեկն այն է, որ Vin. ob. hist. gr. XII դ. առաջին կեսում արտագրված ձեռագիրն ունի չ'ուլյալ խորագիրը. «Հովհաննես կուրապաղատի, վիզլայի նախկին գրունգար Սկիլիցեսի պատմությանց համառոտությունը, որն սկսվում նախկինում գենիկոսի [պաշտոնը վարած] Նիկեփոքր կայսեր մահից է ավարտվում Ալեքսիոս Կոմնենոսի հրոշակմամբ»։ Հենց Շարունակության բնագրից էլ երևում է, որ վերջից պակասավոր է, նախադասությունը կիսատ է մնալով, շակագրությունը չկա։ Ենթադրվում է որ պակասում է ձեռագրի երև և կես էջ¹⁷։

¹⁶ К же н, Р. Скил., стр. 210

¹⁷ Кожданъ въ истории І с. 94. Р. 105, Из истории — гр. 110, 114—115

¹⁸ 1057 թ. Վ. Η Συναχ. x. 66

Ե՞րբ է գրի առնվել Սկիրիցեսի Շարունակությունը: Անվիճելի է, որ յն շարադրված է 1101 թ. Ինտո, քանզի նա հիշատակում է Բողինոսի խ վաթների իշխան Միխայիլասի որդու իշխանության ավարտը: Հայտնի է, որ Բողինոսն իշխեց մինչև 1101 թ.¹⁸, եթե սա Շարունակության գրության ստորին սահմանն է, ապա վերին սահմանը որոշվում է այն փաստով, որ Հովհաննես Զոնարասը (XII դ. կես) օգտագործել է Շարունակությունն իր պատմական երկում, բացի այդ, վերոհիշյալ Vindob. hist. g ու գրում Շարունակության արտագրույթ ունը կատարվել է Հովհաննես Կոմնենոսի (1118—1143) օրոք:

Ի՞նչ աղբյուրներից է օգտվել Շարունակության հեղինակը վաղուց յայտնի է, որ նրա գլխավոր աղբյուրը Միքայել Ատտալիատեսի պատմական երկն է, որտեղից մեր հեղինակը հանձն առնում է մեծ շարքեր: Այդ էր պատճառը, որ իտալացի բյուզանդագետ Ա. Պերուչին անհրաժեշտ էր գտնում, որ Ատտալիատեսի «Պատմության» քննական բնագրի հրատարակությանը նախորդի Սկիրիցեսի Շարունակության քննական հրատարակությունը¹ (ինչ որ իրականացրեց 1968 թ. հուլյն գիտնական Ե. Յուլակիսը): 'ուլակիսը զուգահեռ համեմատության մեջ դնելով Շարունակությունն ու Ատտալիատեսի «Պատմությունը», պարզեց, որ Շարունակությունն այնուամենայնիվ բազում տեղեկություններ ու դատողություններ է բովանդակում, որոնք չկան Ատտալիատեսի երկում²⁰ Շարունակողն Ատտալիատեսի գործն օգտագործել է տարբեր ձևերով: 1. Գրեթե բառացիորեն արտագրելով այն, 2. առավել կամ պակաս չափով համառոտելով ըր աղբյուրի շարադրանքը, 3. քնդարձակելով Ատտալիատեսի շարադրանքը ի հաշիվ սեփական տեղեկությունների, դիտողությունների ու դատողությունների՝ տարբեր դեմքերի ու դեպքերի վերաբերյալ: Կան դեպքեր, երբ Շարունակության հեղինակը միանգամայն անկախ է Ատտալիատեսի բնագրից, պատմում է եղելություններ, որոնց մասին Ատտալիատեսը անհրաժեշտ կամ նպատակահարմար չի գտել գրելու: Պետք է նշել այնուհետև, որ Շարունակության հեղինակը բաց է թողել Ատտալիատեսի մոտ հանգամանորեն գրի առնված առանձին դեպքերի շարադրանքը²¹: Որոշ հարցերում Սկիրիցեսի Շարունակողը միանգամայն այլ մոտեցում ունի, քան

¹⁸ Τσολάκης, 'Η Συνοχία, σελ. 75—76, 79—80.

¹⁹ A. Pertusi, Per la critica del testo della „Storia“ di Michele Attaliato, Jahrbuch der Österreichischen byzantinischen Gesellschaft, 7, Wien, 1958, S. 73.

²⁰ Τσολάκης, 'Η Συνοχία, σ. 84—87: D. I. Polemis, Notes on eleventh-century chronology, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 58, Heft 1 (1965), p. 60, n. 1.

²¹ Τσολάκης, 'Η Συνοχία, σελ. 61—72.

Ատտալիատեսը²²: Շարունակությունը հաճախ ավելի լավ քննարկումներ է տալիս, քան Ատտալիատեսի Պատմության պահպանված գրչագրերը²³

Բացի Ատտալիատեսից, Սկիլիցեսի Շարունակողն օգտագործել նաև Պսելլոսի պատմական աշխատությունը²⁴: Բայց նրա աղբյուրները չեն սահմանափակվում Ատտալիատեսով ու Պսելլոսով, նա մեզ տալիս է բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք բացակայում են նրանց աշխատություններում: Այդ տեղեկությունները նա, հասկանալի է, քաղել է իրենից առաջ գրած հեղինակների գործերից, որոնք, դժբախտաբար, չեն պահպանվել, ինչպես և անժխտելի է, նա գրի է առել ականատեսի իր հուշերը, քանզի ինքը շարադրածի դեպքերի ժամանակակիցն է:

Ո՞վ է Սկիլիցեսի Շարունակողը: Նրա վերաբերյալ բյուզանդագիտության մեջ պրտահայտված են երկու հակադիր կարծիքներ, մեկի համաձայն Սկիլիցեսի Շարունակողն հենց նույն ինքը Սկիլիցեսն է, ըստ մյուսի՝ այլ, մեզ անհայտ անձնավորություն է: Այսպես, Կարլ Կրումբախերը գտնում է, որ Շարունակությունը նույն Սկիլիցեսի գործն է²⁵, De Boor-ն քնդհակառակը, Շարունակությունը համարում է Ատտալիատեսի երկի մեզ անծանոթ մի համառոտողի գործ, որն իր այդ համառոտությունը կցել է Սկիլիցեսի ժամանակագրությանը²⁶: Այդ կարծիքը պաշտպանում է հունգարացի բյուզանդագետ և թուրքագետ Գ. Մորավչիկը²⁷, հիմնվելով հետևյալ կովանների վրա. 1. Սկիլիցեսի երկը բովանդակող ձեռագրերի մեծ մասը շարադրանքը հասցնում է մինչև 1057 թ, 2. Գեորգիոս Կեղրենոսը, որ բառացի արտագրում Սկիլիցեսի գործը 811—1057 թթ. պատմության շարադրանքի համար, այն կողմ չի անցնում, 3. Սկիլիցեսն իր նախաբանում չի հիշատակում Ատտալիատեսի անունը որպես իր կողմից օգտագործված աղբյուրի հեղինակի, հակառակ. որ Շարունակությունը ոչ այլ ինչ է, քան Ատտալիատեսի երկի արտագրությունն ու համառոտումը:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի տարբեր հեղինակներ լինելու կարծիքը բաժանում է նաև սովետական բյուզանդագետ Գ. Գ. Լիտավրինը նա գտնում է որ Սկիլիցեսը և նրա Շարունակողը որոշ հարցերում հա

²² «Советы и рассказы», т. 1, с. 71

²³ *Kajdan*, Критические заметки, стр. 285 и сл

²⁴ *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, S. 340; Ավելի հանդամանորեն տե՛ս T. 1, с. 467, «Или же сел. 72—74.

²⁵ *Krumbacher*, Geschichte, S. 367.

²⁶ *C. de Boor*, Weiteres zur Chronik des Skylitzes, byzantinische Zeitschrift, Bd. 14, 1905, S. 467.

²⁷ *Moravcsik*, Byzantinoturcica, S. 340—341.

կադիր դիրքերում են կանգնած: Լիտավրինի ամենագլխավոր կովանն այն է, որ Սկիւիցեսը դրական կարծիք ունի Պսելլոսի մասին, այնինչ Շարունակողը միանգամայն բացասական²⁸:

Մ. Ե. Կոլոննան ավելի հավանական է գտնում, որ հենց Սկիւիցեսն գրել աշխատության երկրորդ մասը²⁹:

Սկիւիցեսի ժամանակագրության Շարունակության հարցը մանրազնին ուսումնասիրության ենթարկեց Ե. Յուլակիսը, դրան նվիրելով մի ամբողջ մենագրություն³⁰: Հույն բյուզանդագետը վստահորեն գրում է, որ Մորավչիկի և ոչ մի կովանը ապացուցող նշանակություն չունի³¹, որ հենց Սկիւիցեսն է լրացրել իր գործը՝ ընդգրկելով 1057—1079/1080 թթ. դեպքերը՝ Միքայել Ատտալիատեսի Պատմության հրապարակ գալուց հետո: Նրա ասելով Սկիւիցեսն իր առաջաբանը գրել է նախքան Ատտալիատեսի երկի հրապարակ գալը և այդ է պատճառը, որ վերջինիս անունը բացակայում է այնտեղ³²: Ինչ վերաբերում է Կեդրենոսին, ապա հայտնի է, որ նա իր երկն ավարտել է XI դ. վերջին կամ XII դ. սկզբին, հետևաբար նրա երկի ավարտվելը 1057 թ. դեպքերով ոչ մի հիմք չի տալիս, որպեսզի Շարունակությունը Սկիւիցեսի գործ չհամարենք³³:

Ե. Յուլակիսը Սկիւիցեսին և նրա Շարունակողին տարբեր անձնավորություններ համարելու հիշյալ փաստարկումների դեմ բերում է մի շարք կովաններ ևս, որոնք, իր համոզմամբ, այդ նույնացումը դարձնում են անվիճելի: Նրա կովանները հետևյալներն են. 1. Սկիւիցեսն ու նրա Շարունակողը նույն ժամանակներում են ապրել. 2. Սկիւիցեսի Շարունակողը հավատարմությամբ հետևում է պատմություն գրելու այն սկզբունքներին, որոնք արտահայտված են Սկիւիցեսի երկի առաջաբանում³⁴: 3. Սկիւիցեսի ժամանակագրությունը Շարունակության հետ օրդանական կապի մեջ են, Շարունակության մեջ հաճախ Սկիւիցեսի երկին հղում է տրվում³⁵: 4. Լեզվական առումով այդ երկու երկերը նույնական են: Կան երկուսին էլ ընդհանուր բազում դարձվածքներ³⁶:

²⁸ Советы и рассказы, стр. 74

²⁹ Colonna, Gli storici, p. 116.

³⁰ Τοσολαχης, 'Η Συνέχεια.

³¹ Նույն տեղում, էջ 78:

Նույն տեղում:

Նույն տեղում, էջ 80:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 84, 87—88:

Նույն տեղում, էջ 88:

Նույն տեղում, էջ 91—95: Ա. Պ. Կաթոանը նույնություն ապացուցող այդ հանգամանքները վիճելի է համարում, քանզի, ըստ իրեն, բյուզանդական գրական ունիֆորմիզմի պայմաններում, այդ մեթոդը վստահելի չէ:

Բացի այդ փաստերից, Յուլակիսը բերում է երկու այլ կովան ևս: 1118—1143 թթ. միջև արտագրված VII ob. hist. gr 35 ձեռագիրը բովանդակում է Սկիլիցեսի երկն իր Շարունակությամբ հանդերձ և գրիչը դրանք համարում է Հովհաննես Սկիլիցեսի գրչին պատկանող գործեր: Բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Զոնարասը, որ իր ժամանակագրությունը գրել է XII դ. առաջին կեսին, որպես աղբյուր օգտագործել է և Շարունակությունը, որը վերագրում է Հովհաննես Սկիլիցեսի գրչին: Ցուրակիսի ասելով, Զոնարասը Սկիլիցեսի կրտսեր ժամանակակիցն էր և նա չէր կարող սխալված լինել³⁷ :

Այդ բոլոր հանգամանքները նկատի ունենալով Յուլակիսը եզրակացնում է, որ սեպք է Սկիլիցեսին համարենք նաև Շարունակության հեղինակ³⁸

Վերջերս Յուլակիսի եզրակացությունների պաշտպանությամբ հանդես եկավ ավստրիացի բյուզանդագետ Վ. Զայբար: Նրա ասելով Շարունակության հեղինակը նույն Սկիլիցեսն է: Նա տալիս է Սկիլիցեսի կենսագրության հետևյալ հիմնական կետերը: Մնվել է շուրջ 1040 թ., XI դարի 70-ական թվականներին ստացել է պրոտովեստեսի, պրոտովեստարքեսի պատվաստիճանները: Հենց այս ժամանակ է գրել աշխատության հիմնական մասը: 80-ական թվականներին դարձել է մագիստրոս և պրոեգրոս, 90-ական թվականներին՝ նաև պրոտոպրոեգրոս, վիզլայի դրոնգար և էպարքոս, 1092-ին կուրապաղատ էր և վիզլայի դրոնգար: XI—XII դդ. սահմանագլխին որպես մասնավոր անձնավորություն գրել է Շարունակությունը: Վախճանվել է XII դարի առաջին տասնամյակում³⁹:

Հաւանալի է, վերոհիշյալ վեճը դեռևս ավարտված չէ, բայց վերջին հաշվով հայագիտության համար այն երկրորդական նշանակություն ունի, մեզ համար կարևորն այդ աղբյուրի բովանդակած նյութի արժեքն է:

Քանի որ, ինչպես ասվեց, Շարունակության հեղինակի վերաբերյալ բանավեճը փակված չէ, ապա Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկություններին կանգրադառնանք ոչ թե առանձին-առանձին, այլ միասին: Նախքան մեր աշխատության հիմնական նպատակը հանդիսացող այդ հարցին անցնելը, այստեղ անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրությունն իր Շարունակությամբ հանդերձ անգնահատելի արժեք է ներկայացնում ոչ միայն հայոց պատմության, սոցիալ-տնտեսական հարաբե-

³⁷ Τοσλακης, Η λυνεχεια, σελ. 99:

³⁸ նույն տեղում:

³⁹ Selbst, Ioannes Skylitzes, S. 81—85.

րությունն ըի, հայ-բյուզանդական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության համար, այլև Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, անգամ ազգագրության: Դեռ ավելին: Նա հնարավորություն է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելու հայերի՝ բյուզանդական ավագանու կազմում խաղացած դերը մի բան, որ հազիվ թե կարելի լիներ անել լոկ և՛ն Սարկավազի, Միքայել Պսելլոսի և Միքայել Ատտալիատեսի գործերով: Նույնը կարելի է առել հայկական աղբյուրների մասին: Քանզի, ինչքան էլ տարօրինակ թվա, այդ հարցը միջնադարյան հայ եղինակների տեսադաշտից դուրս է գտնվել: Հայ պատմիչներին քիչ է հետաքրքրել Բյուզանդական կայսրության պատմությունը, առավել ևս Բյուզանդիայում ապրող և ծառայող հայ բարձրաստիճան ազնվականությունը, գուցե վերջինիս որպես կանոն քաղկեդոնիկ լինելու, կամ էլ, ավելի ճիշտ, այդ մասին բավարար տեղեկություններ չունենալու պատճառով: Բոլոր դեպքերում փաստը մնում է փաստ, որ միջնադարյան Հայաստանում և ոչ մի բյուզանդական պատմիչի գործը չի թարգմանվել հայերեն⁴⁰, թեև դա դեռևս ապացույց չէ այն բանի, որ բյուզանդական պատմիչների գործերին Հայաստանում լիակատար անտեղյակ էին: Այդուհանդերձ, ինչ խոսք, այդ հանգամանքը վկայում է տվյալ երկերի հանդեպ հայերի ունեցած ոչ առաջնակարգ հետաքրքրության մասին: Վերագառնալով մեր խնդրին, կարելի է առանց վարանելու ասել, որ Սկիլիցեսի և նրա Շարունակության տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին բացարձակապես նորություն են, շկան հայկական միջնադարյան աղբյուրներում և եթե այս կամ այն դեպքի կամ դեմքի մասին գտնվի որևէ տեղեկություն, ապա այն էլ դիտված է այլ տեսանկյունից և այլ կերպ է լուսաբանված: Այդ երկու՝ բյուզանդական և հայկական աղբյուրներում առկա փաստերի համադրությամբ, համեմատությամբ միայն կարելի է ճիշտ պատկերացում կազմել որևէ հարցի վերաբերյալ:

Խուսափելով կրկնողությունից, Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի բոլոր տեղեկությունների վրա մենք այստեղ կանգ չենք առնի, քանզի սույն առաջարանի երկրորդ բաժնում, որ նվիրված է հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմության X դ. կեսից մինչև XI դ. 70-ական թթ. նրանց մեծ մասը քննության է ենթարկվել՝ հայկական և այլ աղբյուրների ընձեռած նյութի համադրությամբ: Այդ նկատառումներից ելնելով և ստեղծամառտակի կիսովի Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի աշոց պատմության այլ հարցերի վերաբերյալ նաղորդած տեղեկու-

Տե՛ր-Ներսեսյան, Բյուզանդիա և Հայաստան (Խնդիրներ և հետազոտություններ ըրի . . . սկր), Պատմա-բանասիրական հանդես, № 1, 1970, էջ 15

թյունների մասին: Նախ հայերի խաղացած դերի մասին Բյուզանդիայում: Դժբախտաբար Սկիլիցեսը (ոչ միայն նա, այլև բյուզանդական հեղինակներն ընդհանրապես) ոչինչ չի ասում Բյուզանդիայի տարածքի վրա ստեղծված հայկական գաղութների մասին, հայ աշխատավորության, առևտրական-արհեստավորական խավերի մասին, որոնք, կասկածից վեր է, Բյուզանդիայում եղել են և լայն գործունեություն ծավալել: Այդ հարցը միջնադարյան հեղինակներին քիչ է հուզել, ավելի ճիշտ ամենևին էլ չի հուզել: Ինչ վերաբերում է բյուզանդական ավագանու կազմում (հատկապես ռազմական) հայերի խաղացած դերին, ապա Սկիլիցեսի տվյալներն այդ մասին չափազանց հանգամանալից են: Մենք այնտեղ կհանդիպենք ամենացածր զինվորական աստիճանը կրողից մինչև կայսեր գահին, զուցե և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի աթոռին բազմած (եթե նկատի ունենանք պատրիարք Հովհաննես Քսիֆիլինոսի եղբոր անունը՝ Վարդ, ապա հայկական ծագում պիտի տանք նաև պատրիարքին) բազմաթիվ հայերի մասին ամենամանրամասն տեղեկությունների: Սկիլիցեսը և նրա Շարունակողը հանվանե հիշում են շուրջ հարյուր հայ բարձրաստիճան գործիչների, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը անձանոթ է միջնադարյան հայ հեղինակներին (Շարունակողի հիշատակած Պավղոսին, Նդեսիայի կառավարչին, օրինակ չգիտե անգամ Մատթեոս Ուռհայեցին): Դեռ ավելին, մեր հեղինակից կարելի է իմանալ նաև բյուզանդական ծառայության մեջ գտնվող հայկական առանձին զորամասերի մասին: Այդ հարցի վերաբերյալ հայկական աղբյուրները բավական առատ տեղեկություններ են հաղորդում, բայց միայն Սկիլիցեսից կարելի է իմանալ, որ Բյուզանդիայում ծառայող հայկական զորամասերը կրում էին իրենց՝ հայկական համազգեստը (στολή Ἀρμενίων) և իրենց արտաքինով միանգամայն տարբերվում էին հույն զինվորներից: Սկիլիցեսից և այլ աղբյուրներից կարելի է մոտավոր պատկերացում կազմել նաև Բյուզանդիայի հայ ազգաբնակչության նկատմամբ բնիկների ունեցած վերաբերմունքի մասին: Այն միշտ չէ, որ եղել է բարյացակամ և դրա մեջ քիչ դեր պետք է խաղացած չլինի դավանանքի տարբերությունը: Նիկեփոր II Փոկասին մայրաքաղաքի բնակչությունը չի սիրում, քանզի նա հայ է, Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ գերի ընկած հայերին են միայն սրի քաշում և այլն: Տարբեր չէր և հայերի վերաբերմունքը դեպի բյուզանդացիները: Ռոմանոս IV Դիոգենեսը Եկեղյաց գավառում միջոցների է դիմում, որպեսզի իր զինվորները հայերից սրի չքաշվեն:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի տվյալները Հայաստանի պատմական աշխարհագրության մասին շատ-շատ են: Բավական է միայն

Թվարկել անուններն այն նահանգների, քաղաքների, բերդերի, որ հիշում է մեր պատմիչը, համոզվելու համար այդ բանում: Մեծ Հայք (Շիրակ), Իբերիա (Տայք), Վասպուրական, Եկեղյաց գավառ, Անի, Դվին, Կարս Վան, Գանձակ, Մանազկերտ, Բերկրի, Թեոդոսուպոլիս (Կարին), Խլաթ Սեբաստիա, Մելիտենե, Տիվրիկ, Արծն, Արգովան, Սուրմառի, Աբ. Գրիգոր, Ամբերգ, Միծեռնակաբերգ, Մամնգավ, Հայաստանից դուրս գտնվող, բայց հայաշատ Եդեսիա, Տլուք, Կարկառ, Մոպսուեստիա (Մսիս), Սարվանգիքար, Ազանա, Լարիսա, Աբարա, Գերմանիկիա (Մարաշ), Մարտիրուպոլիս (Նիրկերտ), Լիկանզոս, Կուկուսոս, Կոլոնիա և այլն: Սկիլիցեսը պարզապես չի թվարկում դրանք, այլ տալիս է այնպիսի մանրամասնություններ, որոնք չկան անգամ հայկական աղբյուրներում: Միայն Սկիլիցեսից ենք իմանում, որ Վասպուրականը կոչվել է նաև Վեբին Մարաստան, որ Մամնգավը բազմամարդ ու արտակարգ հարուստ քաղաք էր: Միծեռնակաբերդի առաջին հիշատակությունը հենց Սկիլիցեսի մոտ է հանդիպում: Հայկական աղբյուրներում այն առաջին անգամ հիշվում է ուշ միջնադարում: Միայն Սկիլիցեսից ենք իմանում, որ IX դ. վերջում և X դ. սկզբներում՝ արաբների ձեռքից խլված հողերի վրա Բյուզանդիան ստեղծում է բանակաթեմեր, որոնք «Հայկական» են կոչվել (*Ἀρμενιακὰ θέματα*) իրենց դուռ հայ բնակչության պատճառով: Սկիլիցեսը մանրամասն խոսում է նաև Հայաստանի սահմաններում գտնվող արաբական ամիրայությունների մասին (Բերկրիի, Խլաթի, Մանազկերտի), և նրա տվյալները միշտ չէ որ համընկնում են հայկական աղբյուրների հաղորդածներին: Սկիլիցեսը չի մոռանում խոսել նաև իր հիշատակած շրջանների բնակչության գավանանքի մասին անգամ: Որպես կանոն այն հայազավան էր, քանզի, ինչպես Շարունակողն է ասում, «Իբերիայում (իմա՛ Տայք և Շիրակ)⁴¹, Միջագետքում՝ մինչև Լիկանզոս և Մելիտենե և նրանց շուրջ ընկած նահանգներում հերետիկոս (իմա՛ միաբնակ) հայեր են բնակվում»:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի երկերն անգնահատելի արժեք ունեն նաև սելջուկ թուրքերի Փոքրասիական թերակղզուն, այդ թվում և Հայաստանին տիրելու պատմությունն ուսումնասիրելու համար: Ճիշտ է, Հայաստանի վերաբերյալ Արիստակես Լաստիվերցու և Մատթեոս Ուռհայեցու տվյալները հանգամանալից են ու ծավալուն, բայց բյուզանդական հեղինակի հիշյալ գործում եղած առատ նյութը հնարավորություն է տալիս առավել խորությամբ հետազոտելու այդ կարևոր հարցը:

⁴¹ Որ Իբերիայի տակ նա ենթադրում է Հայաստանը, պարզվում է հետևյալից: Խոսելով Միծեռնակաբերդի մասին, նա ցույց է տալիս, որ այն գտնվում է Դվինի մոտ՝ Իբերիայում:

Սկիլիցեսի և նրա Շարունակողի ժամանակագրությունը բովանդակող ձեռագրերի մանրամասն մատենագիտությունը տվել են Դ. Մորավչիկը և Մ. Ե. Կոլոննան: Ավելի հանգամանորեն նրանց վրա կանգ առան քննական բնագրի հրատարակիչներ Յ. Թուրնը և Ե. Յոլակիսը: Հստ Թուրնի Սկիլիցեսի երկը բովանդակող ձեռագրերը բաժանվում են երեք խմբի.

- I. Vindobonensis Hist. gr 35 (արտագրված 1115—1143 միջև):
Bibliothèque Nationale, fonds Coislin 136 (XII դ.).
Scorialensis T III 9 (166), (XIV դ.).
- II. Achridensis 79 (XII դ. այժմ կորած):
Vaticanus Graecus 161 (սրանից է կատարված Գաբրիուսի լատիներեն թարգմանությունը):
Ambrosianus C 279 (XIV դ.).
- III. Matritensis II (XIII—XIV դդ. բազմաթիվ մանրանկարներով: Մանրանկարները հրատարակվել են. „Skylitzes Matritensis, vol. I. Reproducciones y miniaturas por Sebastian Cirac Estopañan, Barcelona Madrid, 1965)
Neapolitanus III. B.24 (XIV դ.).
Vindobonensis Hist. gr. 74 (XIV դ. առաջին կես: Միջաշեղ Ռեոլցու ընդմիջարկություններով):
Գեորգիոս Կեդրենոսի բնագիրը:

Ե. Յոլակիսի համաձայն Սկիլիցեսի Շարունակությունը բովանդակող ձեռագրերը հետևյալներն են.

- I. Vindobonensis Hist.
- II. Vindobonensis Hist r. 74:
- III. Marcian. gr. VII, 12 (XC, 5), 1283 թ.
- IV. Vaticanus Graecus 161:
- V. Ambrosianus gr. 912 (C 279 inf.)

Բացի վերոհիշյալներից, պահպանվել են և XVIII դդ. այլ ձեռագրեր. Շարունակությունն ամբողջությամբ կամ ատվածաբար բովանդակող, որոնք, սակայն, արտագրված են նշված ձեռագրերից և չյուրազրիտական արժեք չեն ներկայացնում:

*

Ստորև տալիս ենք լ դ. կեսից մինչև XI դ. 70-ական թթ. ընկած ժամանակաշրջանի հայ-բյուզանդական հարաբերո Գյունների պատմությունը: Դա ոչ Հայաստանի և ոչ Բյուզանդիայի յատմություն է, այդ

. նը շատ հանգամանորեն կատարված է բազմաթիվ մենագրություններում և կոլեկտիվ աշխատություններում: Մեր տվածը այդ շրջանի յայ-բյուզանդական հարաբերությունների գեոևս շգրված պատմության մի ակնարկ է լուկ⁴²: Մենք ամենևին չենք կարծում, որ այս շաադրանքը կատարյալ է և ամբողջական: Մի շարք հարցեր այստեղ ամենևին քննության չեն ենթարկված և գեո սպասում են իրենց հետագոտողին (հայ-բյուզանդական գրական կապերը), այլ հարցեր ուսումնասիրված են ոչ այն խորությամբ, ինչ հնարավոր էր անել, նկատի ունենալով աղբյուրների արդի վիճակը (հայ-բյուզանդական Լկեղեցական հարաբերությունները):

* *

«Եթե պատահի սեփական երկրում բերգեր ունենաս կամ գյուղեր գրանց տոպարխը լինես կամ էքսուսիաստեսը, քեզ շմոլորեցնեն գանձեր: կամ պաշտոնները⁴³, կայսրերի մեծ խոստումները և հանկարծ երկիրդ տաս կայսեր փոխարենն ստանալու համար գրամ ու կալվածներ թեկուզ [տվածիդ] քառապատիկը: Պահպանիր քո երկիրը թեկուզև փոքրիկ ու շնչին, քանզի նախընտրելի է քեզ [կայսեր] ինքնիշխան բարեկամը լինել, քան ստրուկն ու հպատակը: Դու կայսեր և բոլորի մոտ այնքան ժամանակ հարգանք, պատիվ, գովք ու փառք կվայելես, քանի դու երեխաները քո ու նրանց [երեխաները] երկրիդ տերն եք: Եթե գրկվես քո երկրից, տապալվես իշխանությունիցդ, ճիշտ է, սկզբնական շրջանում պիտի վայելես կայսեր սերը, բայց քիչ անց նա քեզ պիտի արհամարհի, նա քեզ բանի տեղ չի դնելու և [այն ժամանակ] պիտի համոզվե որ ստրուկ ես և ոչ բարեկամ: Այն ժամանակ քո ստորադրյալն անգամ քեզ համար պիտի սարսափելի դառնա. եթե նրան նեղացնես, կզնա կւյսեր մոտ և քեզ կամբաստանի, որ [իբր] նրա գեւ

42 Առանձին հարցերի նվիրված հոդվածներ կան: Հիշատակելի են Ն. Ադոնցի մի շարք հոդվածները, որոնք մեկ հատորով լույս աեսան Լիսարոնում (N. Adontz, Etudes Arméno Byzantines, Lisbonne, 1965): Հիշենք նաև հեաեյալները. Վ. Կ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական քաղաքական հարաբերությունների պատմությունից (X—XI դդ.): Երևանի Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի գիտական աշխատությունների ժողովածու № 6, Երևան, 1957: K. N. Yuzbashian, L'administration byzantine en Arménie aux Xe—XIe siècles. Revue des Études Arméniennes, t. X, 1973—1974, p. 139—183.

43 Հմմտ. Մաաք. Ուռն. էջ 84. «Յովհաննէս (Հովհաննէս-Սմբատ Բագրատունի թագավորը—Չ. Բ.) ի կենդանութեան իւրում գիր էր տուեալ Հոռոմոց՝ եթէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հոռոմոց լինի, և այնու անուոյր տուրս և իշխանութիւնս ի Հոռոմոց զամս հնգետասան»:

դավ ես նյութում, որ ուզում ես փախուստի դիմել և գնալ քո առաջվա երկիրը, երբ նման բան մտքովդ անգամ չէր անցել: Դրա վրա քո նկատմամբ ահեղ դատաստան պիտի տեսնեն, դատապարտեն որպես նենգ ու շարագավ ստրկի: Դու ճշմարտությունը պիտի ասես, բայց քեզ չպիտի հավատան, քո վաղեմի ստորագրյալ ստրկի սուտը ճշմարտություն համարվի, նա կայսեր պատիվներին կարծանանա, իսկ դու պիտի պապանձվես, ոչինչ չկարողանաս պատասխանել: Կայսեր կողմից քո կուրացման մասին վճիռ պիտի արձակվի, գուցե և նա կասի. «Իմ թագավորությունը խղճում է քեզ» և զրկելով քեզ ունեցվածքիցդ, պիտի արտոր ուղարկի կամ բանտ նետի: Եվ այն ժամանակ միայն պիտի հիշես այդ փոքրիկ երկրիդ և իշխանությանդ մասին, այն մասին, թե ինչպես ազատ լինելով, հոժարակամ ստրուկ դարձար, ինչպես դու, արգար դատաստան տեսնողդ ու պատժողդ, այժմ անիրավ կերպով դատապարտվում ես ու պատժվում: Բացառված չէ, որ կայսրն իմանա, որ քո դեմ Ներկայացված մեղադրանքները անհիմն են, սակայն քեզ շնորհածը ետ առնելու և իր խոստացածը [չկատարելու] համար անտես կանի արդարությունը, այդ պատճառով քեզ համար շատ ավելի լավ է մնաս սեփական երկրում»⁴⁴:

Մենք գիտմամբ մեջ բերեցինք XI դարի երկրորդ կեսի բյուզանդական նշանավոր հայազգի գործիչ Կեկավմենոսի աշխատությունից այս բնագրձակ քաղվածքը, քանզի նա ամենից խոսուն կերպով է ցույց տալիս X—XI դդ. հայ-բյուզանդական հարաբերությունների ճշմարիտ պատկերը: Նա այդ հարաբերությունները գիտում է երկուսի տեսանկյունից էլ, և՛ Բյուզանդիայի, և՛ Հայաստանի, ցույց տալիս, թե ինչին է ձգտում առաջինը, և ինչ պետք է անի երկրորդը: Ճիշտ է, Կեկավմենոսը այս դեպքում ամենևին էլ Հայաստանի անունը չի տալիս, Բյուզանդիայի դոհն այստեղ անանուն է, բայց անկասկած է թվում, որ նա նրկատի ունի Բյուզանդական կայսրության կողմից նաև հայկական հողերի նվաճումը⁴⁵: Կեկավմենոսն ականատես է եղել Վասպուրականի, Շիրակի, Վանանդի նվաճմանը կայսրության կողմից, իր հորից կամ Մեծ

⁴⁴ Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. . Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., 19 —, стр. 298—300.

⁴⁵ Նրա օգտագործած տերմիններից կարելի է հանգել նման եզրակացության: Կեկավմենոսը իր խորհուրդն ուղղում է «տոպարխին» ու «էքսուսիաստեխին»: Սկիլիցեսը Շիրակի Բագրատունի թագավոր Գագիկ II-ին կոչում է Անիի տոպարխ (τοῦ Ἀνίου το-πάρχης), իսկ Գագիկ I-ի որդի Աշոտին, հովհաննես—Սմբատի եղբոր՝ Մեծ Հայքի էքսուսիարխ (εξουσιάρχης).

Հայքում տոպարիս եղած իր պապից⁴⁶ լսել Տարոնի, Տայքի և հայկական այլ նահանգների նվաճման մասին, ականատես է եղել այդ շրջաններում բյուզանդական վարչության կամայականություններին, բռնություններին ու ծանր հարկապահանջության⁴⁷, ինչպես և Բյուզանդիա գաղթած կամ բռնագաղթեցված հայության ու նրա մեծամեծների ողբալի վիճակին՝ օտարության մեջ:

Բյուզանդական կայսրությունը VIII դ. «մոռացել» էր Հայաստանը, նրա համար ավելի առաջնահերթ հոգսեր կային, պաշտպանել իր հողերը արաբներից և այլ թշնամիներից: Բայց IX դ. կեսերից խալիֆայության թուլացումը հնարավորություն տվեց կայսրության իր արտաքին քաղաքականության մեջ նոր էջ բացել, վերանվաճել այն, ինչ ձեռք էր բերել գեոևս Մավրիկիոս կայսեր օրոք: Եվ նա մեկ հարյուրամյակի ընթացքում կարողացավ իրականացնել իր նպատակը՝ նվաճել գրեթե ողջ Հայաստանը:

1. Տարոնի նվաճումը: Բյուզանդիայի ձեռքն ընկած առաջին դոհը Տարոնի հայկական իշխանությունն էր: Նրա վերջին իշխան Գրիգորը գտնվելով երկու աշխարհակալ տերությունների՝ արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության միջև, ստիպված էր խուսանավել, երկուսից ավելի վտանգավոր համարելով հենց Բյուզանդիան «Հենց սկզբից նա,— գրում է Կոստանգին Միրանաժինը,— երկու լարի վրա էր խաղում, խոսքով ձևացնում էր, թե զնահատում է կայսեր բարեկամությունը, բայց իրականում աշխատում էր հաճոյանալ սարակինոսների առաջնորդին: ...Նա ձևացնում էր, թե հոռմայեցիների կողմից է, բայց իրականում նախապատվություն էր տալիս սարակինոսներին և գործում նրանց օգտին»⁴⁸:

Տարոնի իշխանի համար պակաս դժվարություններ չէին ներկայացնում նաև ներքին հակասությունները, որոնք պայմանավորված էին իշխան Գրիգորի և վերջինիս եղբայր Ապոզանեմի շահերի բախմամբ հակասություններ, որոնք Բյուզանդական կայսրությունն էր սրում և աշխատում օգտագործել հեռու գնացող իր նպատակների համար: Կայսրության առաջին մտահոգությունն էր իշխան Գրիգորին ստիպել արաբական խալիֆայությունից կապերը խզելու: Երկար դիմադրությունից հետո իշխան Գրիգորն ընդառաջ գնաց գրան: Կայսրությունը նրան շնորհեց մագիստրոսի՝ օտարերկրացուն պարզևկող ամենաբարձր պատվաստի-

46 «Советы и рассказы», стр. 168—170.

47 Նույն տեղում, էջ 152—154:

48 Կոստանգին Միրանաժին, էջ 4—5:

ճանր, և այդ աստիճանը կրողին հասնող տաս լիտր ոսկի ու տաս լիտր արծաթ հոռզր: Նրան հայտարարեցին Տարոնի զորավար (στρατηγός): Դա արդեն ապացույց է այն բանի որ Տարոնի իշխանությունն արդեն վասալական կախվածության մեջ է ընկել կայսրությունից:

Բյուզանդական կայսրությունը Տարոնի վրա իր ազդեցությունը տարածելու համար օգտագործում էր Բյուզանդիայում ծառայող հայ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Նրանցից էին օբսևոս զրոմոսի խարտուլար ներքինի Սինուատեսը (Սյունեցին), հայ թարգման Թեոդորոսը, պրոտոսպաթար Կոստանդինը, թարգման Կրինիտեսը և ուրիշներ: Փոքր դեր չէին խաղում նաև խնամիական կապերը: Տարոնի իշխան Գրիգորի ավագ որդի Բագարատին Լևոն VI կայսրը կնության տվեց մագիստրոս Թեոփիլակատոսի քրոջը, Գրիգորի եղբայր Ապոզանեմին՝ պրոտոսպաթար Կոստանդնի գասեր:

Բյուզանդիայի համար քիչ էր Տարոնը վասալական կախման մեջ գցելը: Նրա վերջնական նպատակը Տարոնի զավթումն էր և այն՝ արաբների դեմ մղվող պատերազմի հենարան դարձնելը: Դրա հետ միասին կայսրությունը հենարան կունենար ծավալվելու նաև գեպի կենտ. Հայաստան, որ երկզարյա ստրկությունից հետո հազիվ էր ոտքի կանգնել, ստեղծելով սեփական թագավորություններ և իշխանություններ:

X դարի կեսերին Բյուզանդիային հաջողվեց իր ազդեցությունը տարածել Տարոնի վրա, ինչպես ասվեց, օգտագործելով Տարոնի ներսում ծագած երկպառակությունները: Մագիստրոս Գրիգորի որդիներ Բագարատն ու Աշոտը միացած աշխատում էին տիրանալ իրենց հորեղբայր Ապոզանեմի որդու՝ Թոռնիկի տիրույթներին: Ի վերջո Թոռնիկն ստիպված իր տիրույթները կտակեց Բյուզանդիային: Թեև Բագարատի և Աշոտի պահանջով կայսրությունն այն ժամանակ ստիպված հրաժարվեց Ապոզանեմի տիրույթներից, այնուամենայնիվ Տարոնը բաժանվել էր երկու մասի՝ Գրիգորի որդիներ Բագարատի և Աշոտի, և Գրիգորի եղբայր Ապոզանեմի որդիների միջև: Այս հանգամանքը թուլացրեց Տարոնի իշխանության դիմադրողականությունը և Տարոնի զավթումը արդեն ընկալաբար հարց էր: Իշխան Աշոտը Տարոնը «կտակեց» կայսրության և նրա մահից հետո (696) Բյուզանդիան տիրացավ իր «ժառանգության»⁴⁹, Խորամուխ լինելով զրան հաջորդող մի ամբողջ հարյուրամյակի հայ-

⁴⁹ Պետք է ասել, որ Տարոնը միացվելով կայսրության, ամբողջությամբ չմտավ նրա կազմի մեջ: Դեռևս անկախ մնացին որոշ բերդեր, որոնք հպատակություն էին հայտնում հայոց Բագրատունի թագավորին: Նրանցից էր Այծյաց բերդը, սրը գրավելու Չմշկիկի փորձը ապարդյուն անցավ: Տե՛ս Մատթ. Ուռն., էջ 18:

բյուզանդական քաղաքական պատմության ամենախորը ծալքերի մեջ, ուշագրություն դարձնելով Տարոնի իշխան Աշոտի մահվան հաջորդած Բյուզանդիայի համար շատ ձևոնտու և կարծես պատվերով ու ժամանակին տեղի ունեցած հայոց աշխարհի վեհապետների «մահվան» (Դավիթ կուրապաղատի, Աշոտ և Հովհաննես Բագրատունիների և այլն) ապա և ուշագիր կարգալով Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկը, որի մեջ շատ շատ են Բյուզանդիայում բարձրաստիճան գործիչների, մինչև անգամ կայսրերի ու պատրիարքների անաղմուկ, ժամանակին ու ինքնաբերաբար» մահանալու դեպքերի մասին հիշատակությունները, կարելի է համոզվել, որ կայսրության մեջ քաղաքական տեղորոշ պետական քաղաքականության մակարդակին էր բարձրացված: Այդ առումով «վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին» Ասողիկի խոսքերը շատ են հիշեցնում երեք տասնամյակ հետո Տայքում կատարված դեպքերը. վախճանվեց Դավիթ կուրապաղատը և Տայքին հոռոմները տիրեցին: Հայտնի է, որ Դավիթ կուրապաղատին նահատակեցին: Նույնը շատարվեց արդյոք Տարոնի իշխան Աշոտի հետ:

Իշխան Աշոտի կտակը» և «մահը» առաջինն էին: Դրանց հաջորդելու էին և այլ «կտակներ» ու «մահեր», որոնց հետևանքով վերջ էր տրվելու հայոց ինքնուրույն պետականությանը:

2. Տայքի նվաճումը: Տարոնի նվաճումը ոգևորեց կայսրության: Ընամենը հինգ տարի էր անցել, երբ Նիկեփոր II Փոկասի հաջորդ Հովհաննես Չմշկիկը փրձեց նորանոր հայկական հողերի տիրանալ: Օգտորվելով գեպի Ասորիք և Լիբանան՝ արաբների գեմ կատարած իր արշավանքից, նա այդ ընթացքում ուղեց ոտք գնել Հայաստան: Այդ առթիվ հայոց թագավոր Աշոտ III-ն իր շուրջ հավաքելով ողջ հայտնության զինյալ ուժերը, շուրջ ութսուն հազար հոգի, բանակեց Հարթ գավառում՝ պատրաստ ընդդիմակայելու բյուզանդական զորքերին: Չմշկիկի փորձը անհաջողության մատնվեց⁵⁰:

Հայոց հողերին գեների ուժով տիրանալու փորձ կատարեց նաև Չմշկիկի հաջորդ Վասիլ II-ը: Նրա օրոք 993 թ. «ելանէր մեծ տուկն Հոռոմոց և գայր բազում զօրօք ի վերայ աշխարհին Հայոց»⁵¹, Դարձյալ

50 Այդ մասին աղոտ գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին (էջ 17—18), բայց հստակ՝ Մճբատ Սպարապետը. «Չմշկիկ շարժեցաւ ի բարկութիւն, և ժողովեաց զամենայն զօրսն Յաննայց և էառ օգնական ի ֆրանկնոյն. և կամեցաւ նախ յառաջ Հայոց աիրել...» (Մճբատ Սպարապետ, էջ 9):

51 Մատթ. Ուռհ., էջ 41

ողջ հայությունը մի մարդու պես ոտքի կանգնեց և պարտության մատնեց հոռոմոց զորքերին⁵²։

Բյուզանդիայի համար պարզ դարձավ, որ քանի հայկական թագավորությունները և իշխանությունները հանգես են գալիս միասնական, իրեն գծվար կլինի զենքի ուժով հաջողության հասնել։ Ստրատեգիան թողնելով նույնը, նա պետք է փոխեր իր տակտիկան, ջանքեր թափեր հայերի միասնականությունը խախտելու, զործ ունենալու հայկական պետական միավորումների հետ առանձին-առանձին։ Այսինքն զենքը ժամանակավորապես փոխարինել զիվանագիտությամբ։

Ամրապնդվելով Տարոնում, Բյուզանդիան իր ուշագրությունը բեռնեց Տայքի կուրապաղատության վրա։ Առաջ քաշելով այն պատրվակը, որ Դավիթ կուրապաղատը օգնություն էր ցուցաբերել Վասիլ II-ի դեմ ապստամբած Վարդաս Փոկասին (ամենայն հավանականությամբ պարզ պատկերացնելով բյուզանդական առկա վտանգն իր իշխանության համար), ապստամբության ճնշումից հետո կայսրը ստիպեց Դավիթին իր իշխանությունը Բյուզանդիային կտակել։

Տայքում Վասիլ II-ն ստեղծել էր բավական ընդարձակ լրտեսական ցանց, կարողացել էր կաշառել և իր հլու հնազանդ կամակատարները դարձնել Տայքի ավազանու մի մասին և նրա օգնությամբ իրագործել իր նպատակները։ Դավիթին իր իշխանությունը կտակել էր կայսրության, բայց մեռնելու նպատակ չունեի։ Բյուզանդիայի կամակատար Տայոց ավազանին, նրա «ազատագունդը», ինչպես գրում է Արիստակես Լաստիվերցին, «ձանձրացեալ կէնօք նորա», ասել է անհամբեր սպասելով Դավիթի ուշացող մահվան, ամեն ինչ արեցին այն արագացնելու։ Այդ բանը շատ լավ գիտակցում էր Դավիթ կուրապաղատը և հնարավոր թու՜ ավորումից խուսափելու համար հակաթույն օգտագործում։ Դավիթ կուրապաղատին Վերին Երուսաղեմ ուղարկելու գործն իրենց վրա վերցրին վրաց աշխարհի արքեպիսկոպոս Իլարիոնը և Դավիթի «չար իշխանները» Արքեպիսկոպոսը 1000 թ. ավագ շաբաթվա հինգշաբթի օրը «ի կենդանարար մարմնին և յարիւնն Քրիստոսի դեղ մահու խառնեաց», այսինքն հաղորդության հացի ու գինու մեջ թույն խառնեց։ Սահափորձը հաջողություն չունեցավ, քանզի «գիտացեալ աստուածասէր իշխանին Դավիթի, ...առեալ դեղ բժշկութեան շիջուցանէր զցաւսն ի մարմնոյ իւրոյ»⁵³։ Մնում էր այլ քայլի գիմել։ Եվ Իլարիոնը երեք օր անց, Զատիկի օրը, երբ Դավիթը «խաղաղիկ ի քուն կայր... առեալ նորա զբարձն ի սնարիցն

⁵² Նույն տեղում։

⁵³ Նույն տեղում, էջ 38։

դնէր ի վերայ բերանոյն Դաւթին և անկեալ սաստկապէս ուժգին ի վերայ նորա և շարշարանօք խեղճէր զաստուածասէր կուրապաղատն զԴաւթի»⁵⁴:

Դավթի կուրապաղատի հանգեպ Վասիլ II-ի գործած քաղաքական տեոորի մասին պարզ վկայում է Արիստակես Լաստիվերցին, ցույց տալով, որ նրան սպանող Տայոց ազատագունգը ակնկալություններ ուներ կայսրից, վերջինս նրանց ինչ-որ խոստումներ էր տվել. «վասն առաջիկայ խոստմանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին»⁵⁵: Կայսրն իր խոստումը կատարեց, բայց և ոճրագործության հետքերը թաքցնելու ու Տայքի բնակչությանը հանգստացնելու համար մահապատժի ենթարկեց արքեպիսկոպոս Իլարիոնին:

Վասիլը տիրացավ ոչ միայն Տայքին, այլև Տայքի կուրապաղատ Դավթի ողջ իշխանության, որի մեջ մտնում էին այլ գավառներ ևս: Լաստիվերցին գրում է, որ կայսրը «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց»⁵⁶: Նրանցից նա հանվանե հիշատակում է Հարբը, Մանազկերտը, ասել է՝ Ապահունիքը, Բագրևանգը և Եկեղյաց գավառը⁵⁷:

Ինչպե՞ս է նկարագրված Տայքի նվաճումը Սկիլիցեսի մոտ: Ինչպես և պետք էր սպասել, Սկիլիցեսը ոչինչ «չգիտե» գուցե և իսկապես չգիտե Տայքը նվաճելու գործում Վասիլ II-ի գործադրած միջոցները: Նրա ասելով, կայսրը զբաղված էր Սամուիլի դեմ պատերազմով: Թեսաղոնիկեից գալով Կոստանդնուպոլիս, նա այնտեղից շտապում է Իբերիա քանզի արգեն մեռել էր Դավթի կուրապաղատը, իր տիրույթների ժառանգ նշանակելով կայսեր: Գալով Իբերիա, Վասիլը տիրանում է «իր» ժառանգության, վրաց թագավոր Գիորգիի հետ հաշտություն կնքում և այնտեղից գնում Փյունիկե, իր հետ տանելով Տայքի մեծամեծներից Բակուրյանին, Թեգատին և Փերսին:

3. Վասպուրականի նվաճումը: Տայքի նվաճումից հետո Բյուզանդիան շարունակեց իր զավթողական քաղաքականությունը: Թեև նրան ամենից առաջ հետաքրքրում էր Շիրակի թագավորությունը, բյուզան-

⁵⁴ Նույն տեղում: Արիստ. Լաստ. էջ 23: Քաղաքական տեոորի այս ոճին մենք հանդիպում ենք մի քանի տասնամյակ հետո, երբ Բյուզանդիան նույն ձևով տեոորի ենթարկեց, նույնպես հոգևորականի ձեռքով, յայոց իշխան Նպիխտին: Նրա խոստովանահայրը «յաւուր միում մտեալ առ Պիխտն և տեսեալ զնա, զի ննջեալ կայր քաղցրիկ ի մահիճս իւր, յարձակեցաւ զազանարար ի վերայ նորա և առեալ զբարձն զնէր ի վերայ բերանոյ նորա՝ և ուժգին անկեալ ի վերայ նորա և շարաշար սպանանէր զայր հզօր և քաջ՝ շարագործ և պիզժ կրօնաւորն Հոռոմոց» (Մատթ. Ուռն. էջ 214):

⁵⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 23:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 24:

⁵⁷ Նույն տեղում:

գական աղբյուրների Մեծ Հայ ը (Μεγαλη Ἀρμενία), բայց նա Տայքից անմիջապես հետո չէր կարող իր ուշադրությունը բևեռել Շիրակի վրա: Այն բավական հզոր էր, բացի այդ, նրան օգնության կարող էր հասնել Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը: Մնում էր նախ և առաջ չեզոքացնել Վասպուրականը: Դրանով ոչ միայն Շիրակը կմնար առանց օգնականի, այլ հյուսիսից և հարավից՝ Տայքից և Վասպուրականից կառնվեր արքանի մեջ:

XI դարի սկզբներին գրությունն առաջին հայացքից բարենպաստ էր Բյուզանդիայի համար: Ասպարեզ էր եկել այնպիսի մի ուժ՝ օղուղները, որոնց վտանգը թեև կայսրության համար դեռևս շոշափելի չէր, բայց շոշափելի էր Վասպուրականի համար: Հենց դրանից էլ ուղեց օգտվել Բյուզանդական կայսրությունը: Մատթեոս Ուռհայեցին, խոսելով հայոց 465 թ. (1016) դեպքերի մասին, գրում է. «զարթեալ աստուածասաստ բարկութիւնն ի վերայ ամենայն քրիստոսական ժողովրդեանն և երկրպագողաց սուրբ խաչին, զի գարթեալ վիշապն մահաշունչ հանդերձ մահաբեր հրով, եհար զհաւատացեալս Սրբոյ Երրորդութեանն: Յայսմ ի թուականիս սասանեցաւ հիմունք առաքելականացն և մարգարէականացն, վասն զի օձք թևավորք հասին և կամին ցոյանալ ընդ ամենայն աշխարհս հաւատացելոցս Քրիստոսի. այս է առաջին ելն արեանարբու գազանացն: Ընդ աւուրան ընդ այնոսիկ զօրածողով լինէին խուժաղուժ ազգն անօրինացն, որք անուանեալ կոչին Թուրք, և հասեալ մտանէին յաշխարհն Հայոց ի Վասպուրական գաւառին և անողորմ ի բերան սրոյ կոտորէին զհաւատացեալքս Քրիստոսի»⁵⁸:

Թուրքերի դեմ դուրս եկավ Վասպուրականի թագավոր Սենեբերիմի որդի Դավիթը, բայց ի վիճակի չեզավ կանգնեցնել նրանց հրոսակներին: Եթե հավատանք Մատթեոս Ուռհայեցուն և այլ պատմիչների, թուրքերի հենց այս արշավանքի առթիվ Սենեբերիմը «խորհեցաւ տալ զաշխարհ հայրենեաց իւրոց յարքայն Յունաց Վասիլ և առնուլ զՍեբաստիա և զրէր վաղձաղակի առ թագաւորն. զոր իբրև լուաւ թագաւորն Վասիլ՝ ուրախ եղև և ետ նմա զՍեբաստիա. և տայր Սենեբերիմ զաշխարհն Վասպուրականի...»⁵⁹:

Բայց աղբյուրների արժանահավատ տվյալներով տարածքների փոխանակությունը կատարվեց 1021-ին⁶⁰ և ոչ 1016-ին: Նույն Ուռհայեցու

58 Մատթ. Ուռհ., էջ 46—47:

59 Նույն տեղում, էջ 48—49:

60 Մանրամասն տե՛ս Վ. Վարդանյան. Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908—1021 թթ., Երևան, էջ 210 և նտ

տվյալներով 1016 թ. Կոստանդնուպոլիս է գնում Սենեքերիմի պատվիրակուհյունը, այն գլխավորում է վերջինիս որդի Դավիթը: Եթե Սենեքերիմն արդեն տվել էր Վասպուրականը, համաձայնվել էր փոխանակության, բյուզանդական կայսրն էլ ինչո՞ւ էր Բյուզանդիա հրավիրում Սե-
 ֆ Լրիմի որդուն: «Եւ առաքեաց թաղաւորն Վասիլ առ Սենեքերիմ ա-
 արքել առ նա զԴաւիթ թագաւորական ճոխութեամբ...»⁶¹: Դավիթը, զատաց բազում որդիների, եպիսկոպոս տեր Եղիշեի հետ, զանձերով եռնավորված 300 ջորիներով, 1000 արաբական ձիերով գնաց Կոս-
 տանդնուպոլիս: Սա վկայում է, որ Կոստանդնուպոլիս գնաց արքայազ-
 ր, երկրի տերը, և ոչ հայրենիքը օտարի ձեռքը հանձնելու մտադրու-
 ուն ունեցող մեկը: Հարցը պարզվում է, եթե նկատի առնենք Հովհան-
 ս Սկիլիցեսի տվյալները: Խոսելով բյուզանդա-բուլղարական պատե-
 ազմի վերջին դրվագներից մեկի մասին, նա ցույց է տալիս, որ Վա-
 սիլ II-ը, գրավելով Մակեդոնիայի Մոզենա բերդը, գեներ կրելու ընդու-
 բուր ուղարկեց բուլղարներին ուղարկեց Վասպուրական⁶² (τοὺς
 ἰσπία δυνάμενους χιναῖν εἰς Ἀσπραναβίαν ἐνπέμπει ὁ βασιλεὺς): Բուլղար
 լատմաբան Զլատարսկու հաշիվներով Մոզենայի համար պատե-
 զմն սկսվեց 1015 թ. ապրիլին⁶³, Պարզ է, նրանք հենց 1015 թ.
 ին կարող Վասպուրական հասած լինել, դեռ ավելին, հենց 1015 թ.
 դարկված: Ի՞նչ էր այդ ընթացքում տեղի ունեցել: Վասպուրականը
 015—1016 թթ. դեռևս սուվերեն պետություն էր, Վասիլը Վասպուրա-
 սնի հետ ոչ մի պատերազմ չուներ, էլ ի՞նչու էր բյուզանդական զորք
 կում Վասպուրական: Պարզ է, մեկը պիտի խնդրեր, որպեսզի Վա-
 լ Վասպուրական զորք ուղարկեր: Դարձյալ հարց է ծագում: Ինչո՞ւ
 Ե-ին Դավիթը, այն էլ «թագաւորական ճոխութեամբ», բազում թան-
 լագին նվերներով գնաց Կոստանդնուպոլիս: Եթե նա արդեն տվել էր
 սպուռակներ կամ այն տալու նպատակով էր գնում, էլ ինչո՞ւ էր այդ
 րներով գնում բյուզանդական պետության մայրաքաղաքը, ինչո՞ւ
 րան քաղաքի բնակչությունն ընդունեց մեծ հանդիսավորութեամբ.
 Փառաւորութեամբ եմուտ Դաւիթ ի Կոստանդնուպոլիս և զղրդեցաւ քա-
 արն և ելին ամենեքեան ընդ առաջ նորա և զարդարեցին զփոշոցս և
 ապարանս և զանձս բազումս ցանէին ի վերայ նորայ»⁶⁴: Այդպես
 լ զնար սուվերեն վեհապետը, այդպես կընդունեին սուվերեն վեհապե-

61 Մատթ. Ուռն. էջ 49:

62 Տե՛ս ստորև, էջ 84:

63 Златарски, История, том I, часть 2, стр. 707.

64 Մատթ. Ուռն., էջ 49:

առաջին վտանգի առաջ իր հայրենիքն ու ժողովրդին ծախելու պատրաստ, ինչպես նա պատկերված է մի շարք աղբյուրներում և ժամանակակից ուսումնասիրություններում: Սենեքերիմն իրականում, չափազանց բարդ իրավիճակում ամեն ինչ արեց փրկելու իր հայրենիքն ու ժողովրդին՝ արևելքի ու արևմուտքի ահարկու թշնամիներից: Գուցե նա սխալվե՞ց դաշնակցի ընտրության գործում: Բայց նա էլ ու՞մ կարող էր այն ժամանակ դիմել օգնության: Չէ՞ որ սեփական ուժերով նա ի վիճակի չէր ընդդիմակալելու թուրքերին: 20—25 տարի անց ի վիճակի չէր լինելու նրանց ընդդիմակալել ամենահզոր Բյուզանդական կայսրությունը...⁶⁹:

Վասպուրականը «փոխանակության» կարգով ստանալով, կայսրությունը դեռևս Վասպուրականին չտիրացավ: Հենց այստեղ էլ Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկը հանդես է գալիս որպես բացառիկ արժեք ունեցող աղբյուր, քանզի Բյուզանդիայի՝ Վասպուրականի նվաճման համար մղած հետագա պայքարը հայկական աղբյուրներում թերի է լուսաբանված: Վասպուրականում հաստատված էին մի շարք արաբական ամիրայություններ, որոնք լուրջ դիմադրություն էին ցուցաբերում: Նրանցից էր Բերկրիի ամիրայությունը: Կայսրության գործադրած ճնշման տակ նրա ամիրա Ալիմն այն գիշեց Բյուզանդիային, ենթադրելով, որ կարժանանա պատրիկության և այլ բազում փոխհատուցումների, բայց իր ակնկալածը չստանալով, գաղտնի դաշինք կնքեց հարևան թուրքերի հետ և գիշերով վերագրավեց Բերկրին ու սրի քաշեց բյուզանդական վեց հազարանոց կայազորը: Կայսրը պաշտոնանկ անելով կառավարիչ Նիկոլայոս Խրիսելիոսին, նրա պաշտոնը տվեց Նիկետաս Պեգոնիտեսին, որը ուսա վարձկանների և այլ գինական ուժով, վերագրավեց Բերկրին, իսկ ամիրային մահվան դատապարտեց: Դեպքերի հետագա պատմությունը մեզ հաղորդում են հայկական աղբյուրները: Միքայել III կայսեր օրոք Բերկրիի արաբները ապստամբեցին և «եղև մեծ կոտորած զօրացն Հոռոմոց՝ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բերկրի, որ ի վիճակի Արծրունեաց աշխարհի, զոր վաղնջուց յափշտակեալ էր Պարսից՝ հանդերձ իւրովք դաստակերտօքն, և ունէին ընդ ձեռամբ: Յորոյ վերայ եկեալ Կաւասիլաս ոմն՝ որ Վասպուրականի գաւառապետն էր՝ բազում զօրու, էառ զքաղաքն և կացոյց գունդս հեծելոց պահապան քաղաքին»⁷⁰:

Բերկրիից հետո Բյուզանդիան նվաճեց Արճեշը: Այդ բանը կատա-

69 Հարցի մասին մանրամասն տե՛ս Բարտիկյան, О болгарском войске, էջ 88—95: Նույնի, Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը:

70 Աբխա. կառտ., էջ 48:

րեց Վասպուրականի կատապան Նիկեփոր Կոմնենոսը. «զԱրճէշ իւրով դաստակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ Հոռոմոց»⁷¹:

Վասպուրականը, որ կազմեց վարչական մեկ միավոր՝ Վասպուրականի կատապանությունը՝ կատապանի գլխավորությամբ⁷², Տայք-Իբերիայի հետ դարձավ այն հենակետը, որտեղից կայսրությունն սկսեց իր կործանիչ քաղաքականությունը Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության դեմ: Վասպուրականը դարձավ այն ապաստարանը, որտեղ փրկություն էր փնտրում ու գտնում Շիրակի թագավորության դեմ ստանձգություններ կատարող և պատասխանատվությունից խուսափել ձգտող ամեն մի անձնավորություն: Անգամ հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը, որ Բյուզանդիայի գործակալն էր Անիում, ստիպված եղավ 1037 թ. «ծածկաբար» ապաստանել Վասպուրականում, որտեղ մնաց ամբողջ շորս տարի⁷³ և Հայաստան վերադարձավ Բյուզանդիայի միջնորդությամբ:

4. Շիրակի (Մեծ Հայքի—Μεγαλη Ἀρμενία) նվաճումը: Տայքի և Վասպուրականի կցումը ու նրան հաջորդած բյուզանդական վարչության հաստատումը բարդացրեց Շիրակի Բագրատունիների վիճակը, քանզի կայսրության առաջնահերթ նպատակը Շիրակի նվաճումն էր, հայոց թագավորության վերացումը: Այդ բանը շատ լավ էին գիտակցում Բագրատունիները և պատահական չէ, որ նրանք վաղուց էին վտանգը կանխելու միջոցներ ձեռք առնում: Վտանգի մասին շատ լավ պատկերացում ունեին նաև վրաց տիրակալները: Այդպիսի պայմաններում օրակարգի հարց դարձավ հայ-վրացական դաշինքը, որի հիմքը դրվել էր դեռևս X դարի վերջերին: Երբ Դավիթ կուրապաղատի վրա հարձակվել էր Ատրպատականի արաբ ամիրա Ռավադյան Մամլանն իր հրոսակներով, «կիրապաղատն Դաւիթ և արքայն Հայոց Գագիկ և Աբաս ընդ

71 Նույն տեղում, էջ 41:

72 Կ. Յուզբաշյանը, ելնելով Գրիգոր Մագիստրոսի Կելաոփսի արձանագրության տվյալներից, գտնում է, որ XI դարի կեսերից Վասպուրականն ու Տաբոնը միացվեցին և կազմեցին մեկ միացյալ բանակաթեմ՝ Վասպուրականի և Տաբոնի բանակաթեմը (Yuzbashian, L'administration, p. 147, 152): Բայց իբ մի թղթում Գրիգոր Մագիստրոսն իբեն հօրջորջում է նաև «Վասպուրականի և Տաբոնոյ և Մանազկերտի, Արճիշոյ, Բեբկերոյ, Միջագետաց տէր և Սօնումախին մագիստրոս, վէստ և տուկ» (էջ 213): Այս բոլոր նահանգները եբեք մեկ միացյալ բանակաթեմ չեն կազմել, պարզ է, որ նա թվաբերում է տարբեր ժամանակներում գրաված պաշտոնները (հմմտ. ЮЗбашян, Эскуссия, стр. 107, прим. 14, նաև Каздан, Армяне, стр. 38): Ինքը՝ Մագիստրոսը, մի այլ թղթում իբեն անվանում է լոկ Տաբոն բանակաթեմի (բղեշխության) կառավարիչ (էջ 48): Հնաբավոր է, որ տվյալ դեպքում էլ Նույն բանն է եղել, քանզի Վասպուրականն ու Տաբոնը միացյալ բանակաթեմ լինելու վերաբերյալ փաստեր չկան:

73 Մատթ. Ուռն., էջ 75:

նմա, և Բագարատ թագաւոր Վրաց՝ գան ընդդէմ նոցա ի գաւառն Բագրևանդ, բանակ մեծ բոլորեալ ի Վաղարշակերտ քաղաքի»⁷⁴: Հայ-վրացական միացյալ բանակը սարսափեցնում է թշնամիներին, որոնք «դարձան յերկիրն իւրեանց»⁷⁵:

Հայ-վրացական զինական դաշինքն իր բարի պտուղներն է տալիս և մի փոքր անց, 998 թ., երբ նույն Մամլանը դարձյալ է հարձակվում Տայքի կուրապաղատ Դավթի վրա: Դավթին ռազմական օգնութիւն է տալիս հայոց արքա Գագիկը և վրաց թագավոր Գուրգենը՝ Բագարատի որդին: «Միաբան հասանէին զօրքն Հայոց և Վրաց» գրում է Ասողիկը⁷⁶: «որոց հետամուտ եղեալ Հայոց և Վրաց զօրուն՝ սաստիկ հարուածովք հարկանէին, ի սուր սոււերի մաշելով զնոսա... մինչև ի դուռն Արճէշ քաղաքին»⁷⁷:

Բյուզանդական վտանգի առջև այդ դաշինքը շարունակում է գործել: Երբ 1020 թ. Գագիկ I-ի մահից հետո նրա որդիներ Հովհաննէս-Սմբատի և Աշոտի միջև գահակալական պայքար սկսվեց, որը հրահրում էր Բյուզանդական կայսրութիւնը⁷⁸, պայքարին միջամտեց «թագաւորն Ափխազաց Գէորգի՝ ի խաղաղութիւն համոզեաց զնոսա»⁷⁹: Երբ 1022 թ. Վասիլ II-ի դեմ ապստամբութիւն բարձրացրեց Վարդաս Փոկասի որդի Նիկեփոր Սովիզը, վրաց թագավոր Գիորգին և Գագիկ I-ի որդիները ապստամբին միացան և զինական օգնութիւն ցույց տվեցին, մի բան, որ ահաբեկեց Վասիլ II-ին⁸⁰:

Այդուհանդերձ, ո՛չ հայերը, ո՛չ վրացիները ի վիճակի չէին հաջողութեամբ ընդդիմակայելու հզորութեան գագաթնակետին գտնվող Բյուզանդական կայսրութեան: Վասիլ II-ը 1021 թ. Տրապիզոնում իր կամքն էր թելադրում հայոց և վրաց վեհապետներին: Հովհաննէս-Սմբատի հրամանով Տրապիզոն գնաց հայոց կաթողիկոս Պետրոսը: «Անդ եղև Հայոց կորստեան զիր և նամակ,— գրում է Լաստիվերցին,— քանզի

74 Ասողիկ, էջ 267:

75 Նույն տեղում:

76 Նույն տեղում, էջ 271:

77 Նույն տեղում, էջ 273:

78 Աշոտը «թողեալ դաշխարհն՝ երթեալ հասանէ ի դուռն թագաւորին Հոռոմոց. և հաճոյ եղեալ նմա՝ խնդրէր զօրս յօգնականութիւն, և առեալ գայ անցանէ յաշխարհն իւր: Եւ յաջողեալ նմա յԱստուծոյ, տիրէ բազում գաւառաց և բերդից»: Արիստ. Լաստ., էջ 28: Տարիներ անց, 1030 թ. Ռոմանոս III Արգիրոսն իր զարմուհուն կնութեան տվեց «Մեծ Հայքի էքսուսիարխին», հավանաբար հենց Աշոտին:

79 Արիստ. Լաստ., էջ 27:

80 Մատթ. Ուտե., էջ 51:

նովհաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ՛ Գրէ գիր և տուր կտակ թագաւորին, զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւն»⁸¹։

Տրապիզոնի պայմանագրի մասին պատմում է Հովհաննէս Սկիլիցեսը, արձանագրելով Վասիլ II-ի գործադրած ճնշումը հայոց թագաւորի վրա։ Մենք հենց Սկիլիցեսից ենք իմանում, որ Հովհաննէս-Սմբատը և վրաց թագաւոր Գիորգին զինական դաշինք ունեին ընդդէմ Բյուզանդիայի, որ հայոց թագաւորը Գիորգիի պարտությունից հետո ստիպւած ր տեղի տալ Վասիլ II-ի ճնշմանը և իր երկիրը «կտակել» կայսեր։ Մենք այլակական ազբյուրներից չգիտենք, որ Հովհաննէսը Վասիլի կողմից տացաւ մագիստրոսի պատվաստիճանը, այլ միայն անորոշ կերպով, և նա կայսրությունից ստանում էր «տուրս և իշխանութիւնս ի Հոռոմոց զամս հնգետասան»⁸²։ Ահա թե ինչ է գրում Հովհաննէս Սկիլիցեսը. նրբ իրերների առաջնորդ Գեորգիոսը հոռոմայեցիների դէմ զենք բարձրացրեց, նրան զինակցութիւն ցուցաբերեց Անիի շրջանին տիրող Հովաննէսիկը։ Բայց երբ, ինչպես նախապես ասվեց, Վասիլ կայսրը արձրանալով Իբերիա ճակատեց Գեորգիոսի դէմ, նրան պարտության մատնեց ու ոչնչացրեց, Հովհաննէսիկը ահ ու դողի մեջ ընկաւ, մտածելով, որ կայսրը Գեորգիոսին՝ իր ցուցաբերած զինակցության համար լիսին փորձանք կբերի։ Դրա համար ահա, վերցնելով քաղաքի բանալիները, անձամբ գնում է կայսեր մոտ, կամավոր հանձնվում նրան և նձեռում բանալիները։ [Կայսրը] ընդառաջ գնաց նրա խելամտությաւր, մագիստրոսի պատվաստիճան շնորհեց և նշանակեց Անիի ու Մեծ Հայք կոչվածի ցմահ կառավարիչ, նրանից զրավոր փաստաթուղթ պանջելով, թե իր՝ Հովհաննէսիկի մահից հետո համայն իշխանութիւնը առնում է հոռոմեական պետության բաղկացուցիչ մասը»⁸³։

Մագիստրոսի տիտղոսը կրողը կայսրությունից ամեն տարի հոռոր ստանում՝ տասը լիտր ոսկի և տասը լիտր արծաթ։ Ինչպես տեսանք, յդ ոռճիկը (հոռոր) ստանում էր ժամանակին Տարոնի իշխան Գրիգորը։ Հովհաննէս-Սմբատը, Տարոնի իշխան Գրիգորի նման, գուցե ստացած իներ նաև զորավարի (στρατηγος) աստիճանը։ Թեև ազբյուրներում յդ մասին ուղղակի հիշատակութիւն չկա, բայց Մատթեոս Ուռհայեցու խոսքերից՝ «և այնու առնոյր տուրս և իշխանութիւնս ի Հոռոմոց ամս հնգետասան»⁸⁴ կարելի է հանգել այդ եզրակացության։ Հովհան-

81 ՄԵԻՍԱՆ. ԿԱՍՏ., Էջ 32

82 ՄԱՍԻՔ. ՈՒՌԻ., էջ 84։

83 ՏԵ՛Ս ՍՏՈՐԻ, էջ 146—147։

84 ՄԱՍԻՔ. ՈՒՌԻ., էջ 84։

նեսի «զորավար» աստիճանը ստացած լինելու հանգամանքը հավանա-
կան է և այն տեսակետից, որ Սկիլիցեսը նրան Անիի տոպարխ է անվա-
նում (του Ἰανίου τοπάρχης)⁸⁵, իսկ բյուզանդական աղբյուրներում տո-
պարխ էին կոչվում նաև բյուզանդական բանակաթեմերի զորավարները⁸⁶։
Այս բոլորը վկայում են այն մասին, որ Տրապիզոնի պայմանագրից հե-
տո մինչև իր մահը Հովհաննես-Սմբատը անտարակույս կախման մեջ
էր կայսրությանից։

Տրապիզոնի դաշնագրությունը դամոկլյան սրի նման կախված էր
Շիրակի թագավորության գլխին։ Երկրում կար երկու թագավոր, Հով-
հաննես-Սմբատը և Աշոտը։ Առաջինի մահվան դեպքում, ըստ պայմա-
նագրի, Մեծ Հայքը (Շիրակը) պետք է դառնար Բյուզանդիայի սեփա-
կանությունը։ Հովհաննեսը ժառանգ չուներ. «իւր ոչ գոյր որդի թագակալ
թագաւորութեանն. վասն զի որդին նորա Երկաթ վաղ վախճանեցաւ, և չժա-
մանեաց ի պատիւ հօրն»⁸⁷։ Այս հանգամանքը շատ ձեռնտու էր Բյուզան-
դիային, բայց նրան ավելի էր մտահոգում Հովհաննես-Սմբատի եղբայր
Աշոտը, մի «քաջասիրտ և պատերազմասէր»⁸⁸ մարդ, որը Բյուզանդիա-
յին այնքան ժամանակ էր պետք, ինչքան նա, Աշոտը, պայքար էր մը-
ղում իր եղբոր դեմ և թուլացնում հայոց թագավորությունը։ Սակայն
երբ երկու եղբայրների միջև վեճը մի կերպ հարթվեց, իսկ Աշոտն էլ
«զօրանայ քան զամենեսեան, որ յառաջ քան զնա էին. մինչ զի բազումք
ի մեծամեծացն՝ զհայրենի տեղիս իւրեանց ի նա թողեալ, նմա զանձինս
կամօքն ի հնազանդութիւն ետուն»⁸⁹, կայսրությունը ստիպված փոխում
է իր դիրքը նրա նկատմամբ. քանզի նա միշտ կարող էր հանդես գալ
որպես հայոց միահեծան թագավոր և, որ պակաս կարևոր չէր, ուներ
ժառանգ՝ Գագիկ անունով։ Հովհաննեսի մահվան դեպքում Բյուզան-
դիան, թեև կարող էր, հենվելով Տրապիզոնի դաշնագրության վրա պա-
հանջել Շիրակը, բայց կար և մի այլ պայմանագիր՝ Հովհաննեսի և Աշո-
տի միջև կնքված, համաձայն որի Հովհաննես-Սմբատի մահից հետո
Անիի թագավորությունը ժառանգում էր Աշոտը⁹⁰։ Հենց դա էլ մտահո-
գում էր կայսրության։ Եվ հանկարծ կատարվեց այն, ինչ, եթե նկատի
ունենանք Բյուզանդիայի շահերը, պիտի կատարվեր. «ի միում ամի

85 Տե՛ս ստորև, էջ 146։

86 Leo Diac., p. 96.

87 Արխտ. կատ., էջ 32։

88 Նույն տեղում, էջ 27։

89 Նույն տեղում, էջ 28։

90 «Եւ եթէ յառաջագոյն մահ հասցէ Յովհաննիսի՝ Աշոտ լիցի թագաւոր ամենայն
Հայոց»։ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 6։

րուեալ յաստեացս՝ բարձան ի կենաց երկոքին հարազատ եղբարքն և ոտ և Յովհաննէս, որ ունէին զթագաւորութիւն մերոյ աշխարհիս...»⁹¹: ախ մեռալ Աշոտը (բյուզանդական արքունիքում գրված սցենարի համաձայն այդպես էլ պիտի լիներ), քանզի հենց նա էր կայսրութեան հարամենից վտանգավոր: Նա կայսրութեան հետ որևէ պայմանագիրը կնքել և ոչ մի պարտավորություն չուներ, դեռ ավելին, նա, ինչպես ասցինք, ուներ և ժառանգ: Աշոտի մահվան ժամանակ նրա որդին Գաիկը ընդամենը տասնհինգ տարեկան էր, այսինքն անչափահաս էր, ուղանդիան շտապեց, քանի Գագիկը չի հասել թագ կապելու տարիին⁹²: Աշոտից մի քանի ամիս անց «մեռալ» և Հովհաննէս-Սմբատը: Ե պետք լինի պատասխանել այն հարցին, թե ու՞մ էր ձեռնտու նրանց հը. այդ բանն անել դժվար չէ: Իհարկե Բյուզանդիային: Հետևաբար ընդ «մահը» ոչ այլ ինչ էր, քան կայսրութեան կողմից կազմակերպված դաջական տեղորի ակտ: Քաղաքական հակառակորդներին հրապակից այդ ձևով վերացնելը Բյուզանդիայի համար նորություն չէր⁹³: ենք արդեն գիտենք, դրան նախորդել էր Դավիթ կուրապաղատի «մահը»:

Ազդանշանը տրված էր: Շիրակում Բյուզանդական կայսրութեան իրավոր գործակալը վեստ Սարգիսն էր և պատահական չէ, որ նա իսկ «կամեցաւ թագաւորել ի վերայ Հայոց»⁹⁴, «եդ շուք անձինն թաւորել ի վերայ տանն Շիրակայ և որ շուրջ ղնովաւ գաւառք»⁹⁵: Հավաբար դա էլ Բյուզանդիայի նախաձեռնութեամբ էր, Հայաստանի նվաճումը աստիճանաբար իրագործելու դիտավորություն: Բայց սպարապետ հրամ Պահլավունին «հանդերձ իւրովք ազգակցօք, որդւովք և եղբօր ըրդովք իբրև երեսուն ազատօք, ոչ միաբանեցան ընդ նմա. այլ կո-

1 Արխտ. Լասա., էջ 55:

2 Ինչպես հայտնի է, Գագիկին թագավորեցրին 18 տարեկան հասակում, իր հորց երեք տարի անց: Պարզ է, որ մինչ այդ Գագիկը իրավունք չուներ թագ կրելու:

93 Ինչպես գիտենք, Դավիթ կուրապաղատին փորձեցին սպանել հաղորդութեան գինու թույն խառնելով: Դա նորություն չէր: Թեոփանո կայսրուհին նույն եղանակով թուորեց ու սպանեց Ռոմանոս I-ի որդի Ստեփանոսին: Բյուզանդիայում քաղաքական տառումներով այս ժամանակաշրջանում թունավորեցին Չմշկիկին, Վարդաս Փոկա-Ռոմանոս III-ին, ատրիկլին Կոստանդին, թունավորելու փորձ արեցին Վասիլ I-ին և Հովհաննէս Օրֆանտորոֆոսին: Երբ իսահակ Կոմնենոս կայսրը երկար ժամանակ կարողանում համոզել պատրիարք Միքայել Կերուլարիոսին հրաժարական տալ, տրիարքը հենց «այդ միջոցին ...խաղաղութեամբ հոգին ավանդեց»: Ընդ որում կարելու տեսակի թույն, արագ և դանդաղ գործող:

4 Մատթ. Ուան. էջ 84:

95 Արխտ. Լասա., էջ 57:

չեալ առ ինքեանս զԳագիկ որդի Աշոտոյ, թագաւորեցուցին ի վերայ իւրեանց, և իմաստութեամբ և հնարիւք մուծին ի քաղաքն»⁹⁶

Վեստ Սարգիսը իսկույն «ազդ առնէր Հոռոմոց և ի տուր տայր զաշխարհն Հայոց»⁹⁷: Նա դիմեց և մի այլ կարևոր քայլի: Նա ուզեց տնտեսապէս խախտել Շիրակի թագաւորութեան հիմքերը, զրկել այն տնտեսական հենարանից, քանզի առանց ֆինանսների բանակ գոյութիւն ունենալ չէր կարող, բանակ որ պետք էր ընդդիմակայելու համար բյուզանդական հարձակմանը: Եվ նա «զգանձատունն առաջին թագաւորացն Հայոց յափշտակեաց և տարաւ յԱփսազք բերդամուտ եղեալ. և աւանս բազումս էառ ընդ ձեռամբ իւրով»⁹⁸

Հովհաննէս-Սմբատի «մահը» (1041) պատճառ դարձավ Տրապիզոնի պայմանագիրը կյանքի կոչելուն: Բյուզանդական կայսր Միքայելը, հայոց թագաւորի մահվան լուրն առնելով, հաւանաբար պահանջած պիտի լինէր «իր ժառանգութիւնը» և անկասկած մերժում ստացած, քանզի միայն այդ դեպքում նա զենքի ուժին պիտի դիմէր: «Ժողով արարեալ թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն և հասանէր յաշխարհն Հայոց և աւար հարկանէր զտունն Հայոց սրով և գերութեամբ»⁹⁹: Այս լույսի տակ բավականին կասկածելի է թվում Դավիթ Անհողինի դիրքը՝ Շիրակի թագաւորութեան հանդէպ: «Յայսմ ամի,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին Հովհաննէս-Սմբատի մահվան և բյուզանդացիների Հայաստանի վրա հարձակվելու մասին խոսքն ավարտելուց հետո,—բազում անցումն եղև տանս Հայոց ի ձեռն Դաւթի Անհողինի... Սա յարուցեալ ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց և մատնեաց ի սուր և ի գերութիւն զգաւառս բազումս... անթիւ կրակով այրեցան ի զօրաց նորա»¹⁰⁰: Նման քայլը գուցե բացատրեինք նրա ցանկութեամբ՝ Շիրակի վրա թագաւորելու: Բայց դրա դեմ է խոսում այն, որ նա այդ բոլորը կատարելուց հետո թողեց հեռացավ սեփական տիրույթները¹⁰¹: Հետևաբար նրա միակ նպատակը Շիրակի թագաւորութեան վնասելն էր, այն թուլացնելը: Դարձյալ հարց է ծագում: Ո՞ւմ էր դա ձեռնառու: Անկասկած Բյուզանդիային, և բացառված չէ, որ Դավիթ Անհողինը, մի մարդ որ հայերի մեջ կոչվում

96 Արիստ. Կատ., էջ 58:

97 Մատթ. Ուռհ., էջ 84:

98 Նույն տեղում:

99 Նույն տեղում, էջ 84:

100 Նույն տեղում, էջ 84—85:

101 Նույն տեղում, էջ 85:

ր Դա Վիճ քանզի «ի վիճն տառապանաց էած զազգս քրիստոնէից»¹⁰², գործում էր Բյուզանդիայի դրոմամբ: Ուռհայեցին, ճիշտ է, մշուշապատ, դա ցույց է տալիս: «Յայնժամ յազգմանէ շարին կրկին շարժումն լինէր Յունաց դաւաճանութեամբ և կեղծաւորութեամբ սուտ քրիստոնէին Դաւթի Անհողինին... Դավիթ Անհողինն իր նախաձեռնությամբ չէր համարձակվի նման քայլի դիմել, քանզի դրանից շատ քիչ առաջ, հենց Աստու Բագրատունու մահվան տարին, նա դժվարին պատերազմ էր մղում իր հարևան ամիրա Աբու -լ- Ասվարի դեմ և անել վիճակից դուրս ալու համար դիմել և ստացել էր Հովհաննէս-Սմբատի ռազմական օգուցումը¹⁰⁴: Արդ, նա Դվինի ամիրայից այլևս չէր վախենում: Ի՞նչն էր ատճառը: Պատասխանը տալիս է Հովհաննէս Սկիլիցեսը: Նա գրում է. Դվինի և Արաքս գետի շուրջ ընկած Պերմարմենիայի կառավարիչ Ապլեսֆարեսին [Աբու -լ-Ասվարին] կայսեր նամակն ուղարկվեց, որով կոչ ր արվում ասպատակել Մեծ Հայքը և Գագիկին [Գագիկ II Բագրատունն] ենթակա երկիրը: Նիկոլայոսը [բյուզանդական սպարապետը] նաց ու գործի անցավ նամակն էլ ուղարկեց Ապլեսֆարեսին, իր կողմից էլ գրեց ու հրահրեց, նվերներով ու խոստումներով նրան դրդեց՝ կյանքի կոչեց կայսեր կամքը: [Ապլեսֆարեսը] ստանալով նամակները, ատասխանեց, թե հրամանը կկատարի, եթե իրեն կայսերական հրոարտակ ուղարկվի այն բանը հաստատող, թե ինքը որպես տեր կաիրի Գագիկին պատկանող բոլոր այն բերդերին ու շրջաններին, որոնք կկառուանա գրավել պատերազմի օրենքով Կայսրը համաձայնվեց դրան և րիստովու գրությամբ հաստատեց Ապլեսֆարեսի պահանջը, որը փաստաթուղթն ստանալուց հետո, գործի լծվեց: Նա պաշարմամբ գրավեց Գագիկին պատկանող բազմաթիվ ամրոցներ ու շրջաններ: Գագիկը մի ողմից պատերազմ մղելով հոռմեական բանակի դեմ, մյուս կողմից լ թարկվելով Դվինի կառավարչի ասպատակություններին, կատարյալ ւսաբեկ եղած, պարակիմոմենոսի հետ հաշտություն է կնքում և նրա միջոցով հանձնվում կայսեր ու տալիս [Անի] քաղաքը»¹⁰⁵:

Դավիթն ու Աբու -լ-Ասվարը հանդես էին գալիս որպես Բյուզանդիայի դաշնակիցներ՝ ընդդեմ Շիրակի թագավորության: Բայց Աբու -լ- Ասվարն ու Դավիթ Անհողինը միակը չէին, որոնց Բյուզանդիան ոտքի

102 Մատթ. Ոսհ., էջ 88:

103 Նույն տեղում:

104 Նույն տեղում, էջ 79—82:

105 Տե՛ս ստորև, էջ 147—148:

էր հանել Շիրակի դեմ: Եթե ուշադիր կարդանք Մատթեոս Ուռհայեցու պատմական երկը, ապա կտեսնենք, որ կայսրությունը Շիրակի դեմ էր հանել նաև Ատրպատականի այլազգիներին, քանզի հայոց թագավոր Գագիկ II-ն իր թագավորության երկրորդ տարին «երթեալ բազմութեամբ զօրօք, բանակ հարկանէր յԱյրարատեան գաւառին՝ առնուլ զվրէժխնդրութիւն յազգէն հարաւայնոյ»¹⁰⁶: Շիրակի Բագրատունիների դեմ միաժամանակ հանդես եկած այսքան թշնամիները հենց Բյուզանդիայի գործունեութեամբ պիտի բացատրել:

Բյուզանդիան Շիրակի դեմ այլ դաշնակիցներ էլ ուներ: Այսպես «Նենգաւորն Սարգիս և այլ ոք յազատացն յառաջ մատեան, որք բանատուք էին առ Մոնոմախն...»¹⁰⁷ շարունակում էին իրենց գործունեությունը: Այդ «աստուածուրաց նենգաւորքն... առաքեն քառասուն բանալիս զքաղաքին Անուոյ առ թագաւորն Մոնոմախն և ի հետ թուղթ՝ թէ Անի քաղաքն և ամենայն արևելքն քեզ եղև...»¹⁰⁸: Այդ «նենգավոր ազատներին» Մատթեոս Ուռհայեցին մի այլ տեղ «նախարարքն Հայոց» է անվանում¹⁰⁹: Նրանց գործունեությունը գլխավորում էր հայոց կաթողիկոս Պետրոս Գետաղարծը, որի դիրքը հնարավորություն չի տալիս մեր պատմիչներին բացահայտ նրա դեմ գրելու, բայց այդուհանդերձ պետք եղածը նրանք ասում են: Արիստակես Լաստիվերցին, օրինակ, գրում է, թե բյուզանդացիները Բագրատունյաց թագավորության վերացման «զշնորհակալիսն և զտրից տուրսն կաթողիկոսին հատուցին, յորմէ զքաղաքն առին»¹¹⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, Շիրակում գործում էր բյուզանդական գործակալների բավականին ընդարձակ ցանց:

Այդ բոլորի վերջը հանրահայտ է: Հոռոմոց զորքերը «չորս անգամ զկնի միմեանց մտին յաշխարհն Հայոց, մինչև մարդաթափ արարին զերկիրն ամենայն սրով և հրով և գերութեամբ»¹¹¹: Գագիկ II-ը՝ ստիպված գնաց Կոստանդնուպոլիս և այլևս չտեսավ իր հայրենիքը: Այդ առթիվ Հովհաննես Սկիլիցեսը գրում է. «Գալով կայսեր մոտ նա [Գագիկը] մագիստրոսի պատվաստիճան ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ

106 Մատթ. Ուռհ., էջ 87—88:

107 Նույն տեղում, էջ 94:

108 Նույն տեղում, էջ 95:

109 Նույն տեղում, էջ 97:

110 Արիստ. Լաստ., էջ 63:

111 Նույն տեղում, էջ 58:

Կապադոզիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում և այսուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց»¹¹²։

Հայկական աղբյուրներից քաջ հայտնի է, թե ինչքան էր «խաղաղ ու անվրդով» Գազիկի կյանքը Բյուզանդական կայսրության սահմաններում։

5. Բյուզանդիայի պալատը Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարի դեմ։ Նվաճելով Շիրակը և վերջ տալով Բագրատունյաց թագավորությանը, Բյուզանդական կայսրությունը սկսեց պահանջել Բագրատունիների այն տիրույթները, որոնց մի քիչ առաջ, իր իսկ դրդամբ և համաձայնությամբ, տիրել էր Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարը։ Կոստանդին Մոնոմախը նրանից պահանջեց այդ բերդերն ու շրջանները (φρούρια καὶ χωρία), որպես Անիի (ասել է՝ Շիրակի թագավորության) բաղկացուցիչ մասեր (ὡς μέρος τοῦ Ἀνίου)։ Աբու-լ-Ասվարը, հենվելով կայսեր կողմից ստացած ոսկեկնիք գրության վրա (χρυσόβουλλος γραφή), որով նա համաձայնվել էր ամիրային թողնել այն բոլորը, ինչ նա Գազիկ II-ից կգրա-եր պատերազմի օրենքով, մերժեց։ Դրա վրա Մոնոմախը Դվինի ամիրային պատերազմ է հայտարարում և հրամայում Նիկոլայոս պարակիմոմենոսին բյուզանդական բանակով, իբերական զորքով (Ἰβηρικὸς στρατός, ասել է՝ Իբերիա բանակաթեմի) և Մեծ Հայքի ինչալ ուժերով (τῆς ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἀρμενίᾳ δυνάμεως, անկասկած ագրատունիների բանակով), որոնց զլխավորում էր Սկիլիցեսի ասելով Անեցին (Ἀνώττης), որ նույնանում է սպարապետ Վահրամ Պահլավունու հետ¹¹³, շարձակվել Դվինի վրա։ Նիկոլայոս պարակիմոմենոսը այդ զինչալ ուժերի զլխավոր հրամանատար նշանակեց վեստարիս Միայել Իասիտեսին, Իբերիա բանակաթեմի նախկին կատապանին, որ Շիրակի գրավումից հետո դարձել էր Հայաստանի և Իբերիայի կատապան, և իր «ծառա» (δοῦλος) մագիստրոս Կոստանդին Ալանի հետ Դվինի դեմ ուղարկեց։ Սկիլիցեսի համաձայն, Աբու-լ-Ասվարը ռազմագիական հարցերում շատ հմուտ մարդ էր, տեսնելով, որ ի վիճակի չէ նդդիմակայել բյուզանդական զորքերին, փակվեց Դվինի պարիսպների ետևում, մոտիկից հոսող գետի հոսանքը շրջեց դեպի դաշտերը,

¹¹² Տե՛ս ստորև, էջ 148։

¹¹³ Հ. Արվայլըրը սխալմամբ կարծում է, որ Անեցին Գազիկ II Բագրատունին է։ ազիկը դեռ 1045 թ. գնացել էր Կոստանդնուպոլիս և մինչև իր մահը՝ 1079 թ. Անի չի երազարձել։ Բյուզանդական այս արշավանքը դեպի Դվին տեղի ունեցավ 1045 թ. Մարմաշենի մի տապանաքարի վրա գրված է. «Աստ ամփոփի նշխար Վահրամ իշխանաց իշխանի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պահլավունի, որ նահատակեցաւ ի թուրքաց պատերազմի ի Մարմաշէն ի հայոց թվ(ին) ՆՂԻ»։ Տե՛ս Орбелу Надписи Мармашена, стр. 449։

դրանք համատարած տիղմի վերածեց, որի մեջ հակառակորդի ձիերն ու ռազմիկները խրվեցին: Դվինի ամիրան պարտության մատնեց բյուզանդացիներին: Այդ մարտում սպանվեց նաև սպարապետ վահրամն իր Գրիգոր որդով հանդերձ, «որ մեծ սուզ հասոյց Հայոց»¹¹⁴:

Կոստանդին Մոնոմախը պաշտոնանկ արեց Նիկոլայոս պարակի-մոմենոսին և Միքայել Իասիտեսին, նրանց փոխարեն Հայաստանի և Իբերիայի կատապան նշանակեց Կատակալոն Կեկավմենոսին, Լաստիվերցու Կամենասին¹¹⁵, իսկ Նիկոլայոսի պաշտոնում զորավարավտոկրատոր նշանակվեց մեծ հետերիարխ, ներքինի Կոստանդինը, ծագումով սարակինոս¹¹⁶:

Հաջորդ տարին, 1047 թ. ամռանը, բյուզանդական զորքերը դարձյալ հարձակվում են Աբու-լ-Ասվարի վրա: Այս արշավանքի մասին հայկական աղբյուրները շատ համառոտ են խոսում: Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, թե ՆՂԶ (496—1047) թ. «դարձեալ գայ Տելիարխն զօրօք բազմօք և իջանէր ի վերայ քաղաքին Դվնայ, և բազում շարչարանս և տազնապս զործեաց այնմ գաւառին և սրով և գերութեամբ ապականեաց զամենայն ազգն Տաճկաց և դարձաւ յաշխարհն Յունաց խաղաղութեամբ»¹¹⁷: Ավելի հանգամանալից շարադրանք է տալիս Սկիլիցեսը: Նրա ասելով բյուզանդացիները 1047 թ. արշավանքի ժամանակ «չուզեցին հարձակվել Դվին քաղաքի վրա, որը համայն ազգի մայրաքաղաքն է, այլ փորձեցին [տիրանալ] Անիին յտորանկյալ բերդերին, գրավեցին գահավեժ տեղանքում գտնվող շատ անառիկ Սուրբ Մարիամը, Ամբերդ կոչվածը, Սուրբ Գրիգորը: Ապլեսֆարեսը բազմիցս անգամ փորձեց պաշարյալներին օգնության հասնել, բայց ամեն անգամ պարտություն կրեց: Նրանք եկան նաև Նելիդոնիոն կոչվող բերդը, որը գահավեժ լեռան վրա է կառուցված և գտնվում է Դվինից ոչ հեռու: Ահա այդ [բերդը] խրամատներով ու ցանկապատով օղակի մեջ առնելով, ջանում էին [երկարատև] պաշարմամբ տիրանալ... [Հռոմայեցիները] այս [բերդն] էլ կգրավեին. Եթե Արևմուտքում հանկարծակի շրջակներ պատրիկ Լևոն Թոռնիկի ապստամբությունը¹¹⁸: Բյուզանդացիներն ըս-

114 Արխտ. Լաստ., էջ 63: Նաև Մատթ. Ուռհ., էջ 98:

115 Արխտ. Լաստ., էջ 63:

116 Տե՛ս ստորև, էջ 149: Ուռհայեցին նրան անվանում է Տելիարխ (հետերիարխ): Մատթ. Ուռհ., էջ 100: Մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, էջ 72—77:

117 Մատթ. Ուռհ., էջ 100:

118 Տե՛ս ստորև, էջ 149:

տիպված Աբու-լ-Ասվարի հետ հաշտություն են կնքում և իրենց զոր-
ւորը տեղափոխում Արևմուտք ընդդեմ ապստամբ Լևոն Թոռնիկի:

Բյուզանդական կայսրությունը հասել էր իր նպատակին: Նրան
այժմ մտահոգում էր ձեռք բերածը ապահովել, ամրապնդվել Հայաս-
տանում:

6. Բյուզանդական վարչության հաստատումը Հայաստանում: Բյու-
զանդական զորքերի հետ Հայաստան մուտք էր գործում բյուզանդական
արշավները և կարգն ու կանոնը: Պետք է նկատել, որ կայսրությունն
| նվաճած նահանգներում իշխանությունը տալիս էր իր զինվորական-
րին, կամ էլ հազվադեպ, տեղացի այն բարձրաստիճան գործակալնե-
ին, որոնք այս կամ այն շափով նպաստել էին իր ձեռք բերած հաջո-
ղության: Տարոնի վերաբերյալ մենք քիչ տեղեկություններ ունենք,
բայց, ամենայն հավանականությամբ, այդ երկրամասը Դերջանի հետ
իասին մեկ բանակաթեմ կազմեց: Մենք չգիտենք ով դարձավ նրա
ռաջին կառավարիչը: Բացառված չէ, որ 966-ից անմիջապես հետո,
բայց 974 թ. առաջ Բյուզանդիան նահանգի կառավարումը թողած լինի
խան Գրիգորի երկու որդիների՝ Բագարատի և Աշոտի ձեռքը, բայց
ա երկար չէր կարող տևած լինել, քանզի 974 թ. նահանգի կառավա-
րչն էր պրոտոսպաթար Լևոնը: Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր՝ Աշոտ
II-ին ուղարկած նամակում գրված է. «Նւ յանափոռաէն պոսոսպաթ-
ն Դերջնայ Լևոնի և Տարոնոյ զօրավարին»¹¹⁹: Սրանից երևում է,
Դերջանն ու Տարոնը, համենայն դեպս 974 թ. մեկ վարչական
իավոր են կազմել զորավարի գլխավորությամբ, որն ուներ պրո-
տ սպաթարի աստիճանը¹²⁰:

119 Մատթ. Ուռն., 52 27:

120 Ն. Ադոնցը, մեր համոզմամբ ճիշտ է հասկացել Ուոհայեցու վերոհիշյալ նախա-
սությունը և թարգմանել. «protospathaire de Derdjan, Léon, général de Taron
Adontz, La lettre de Tzimiscès, p. 144): Կ. Յուզբաշյանը գտնում է, որ խոսքը
րկու անձնավորությունների մասին է, Դերջանի պրոտոսպաթար Լևոնի և Տարոնի անա-
ուն զորավարի (տե՛ս նրա L'administration, 145—146): Սակայն եթե այդպես լի-
եր, ապա Դերջանի կառավարիչը Տարոնում գտնվող Այծյաց բերդի վերաբերյալ Չմշկի
կին ուղղված անափոռա-դեկուցագրի կազմմանը ինչո՞ւ պետք է մասնակցեր: 971—
975 թթ. միջև կազմված էսկուրիալի Տակտիկոնում Դերջանն ու Տարոնը, ճիշտ է, հիշ-
ված են որպես առանձին վարչական միավորներ (Oikonomidès, Les lists, p. 265, 267),
այց գուցե Չմշկիկի թուղթը Աշոտ III-ին հնարավորություն տա ավելի ևս սեղմել հիշ-
յալ Տակտիկոնի գրության ժամկետները: Ավելորդ չէ նշել, որ Ուոհայեցու գրածը սխալ
է հասկացել դեռևս Սմբատ Սպարապետը: Նա ասում է, «Գրեաց և ի պոսոսպաթարն, և
ի Տարոնոյ զօրավարն զի առաքեսցեն առ թագաւորն Աշոտ զխրսոյվուչն և դահեկան ԼՍ

Տարոնը որպես առանձին վարչական միավոր հիշվում է մոտ մեկ հինսունամյակ անց. այն մասին վկայում է Գրիգոր Մագիստրոսը, որը վարել է այդ նահանգի կառավարչի պաշտոնը: Նա գրում է. «մեք առժամանակս այսր եմք ի Տարօն յաշխարհիս Մամիկոնէից, այլ ակնունիմք, զի եթէ կամեսցի Տէր, երթամք առ արքայ, զի թերևս զերծեալք ի մրրկեալ այսմ բղեղխութենէ պարապել Աստուծոյ»¹²¹,

Տարոնի կառավարիչն ուներ իր գործակալները, որոնք բավական լայն իրավունքներ ունեին: Այդ մասին գրում է Արիստակես Լաստիվերցին. «Հրահատ ոմն ի գործակալաց մեծին Գրիգորի որդւոյ վասակայ» և նշում, որ նրանք, այդ գործակալները, «երկրին (իմա Տարոնի) տէր էին»¹²²,

Տայքի հարցը տարբեր էր: Սկզբնական շրջանում այն առանձին վարչական միավոր չկազմեց, այլ, ամենայն հավանականությամբ, դրվեց հարևան բանակաթեմի զորավարի ենթակայության տակ¹²³: Հարցն այն է, որ Տայքի նվաճումից սկսած մոտավորապես քառորդ դարի ընթացքում Տայքի կատապանություն կամ զորավարություն դառնալու, սեփական կառավարիչ ունենալու մասին և ոչ մի փաստի չենք հանդիպում աղբյուրներում: Քաջատեղյակ Արիստակես Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ վասիլ II-ը, գրավելով Տայոց աշխարհը, «կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»¹²⁴: Մենք գիտենք նաև, թե ովքեր են նրանք: Ստեփանոս Տարոնեցիէ՛ գրում է, որ վասիլը «զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանէ յաշխարհին

(30.000) և ծառայս ԲԹ (2000), ձի ԺԹ (10.000) և ջորի Խ (1000) վասն սիրոյն և միաբանութեան զոր արար նմա» (էջ 12—13):

121 «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», էջ 48:

122 Արիստ. Լաստ., էջ 118:

123 Հ. Արվայլըրը («Recherches», p. 85) գտնում է, որ Տայքն «սնկասկած» միացավ Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմին, բայց այդ ենթադրությունն անառարկելի չէ: Հեղինակի միակ փաստարկն այն է, որ Մոնոմախի ռազմական ռեֆորմի մասին գրելով, բյուզանդական հեղինակները նշում են, որ այն տարածվեց Իբերիայի և Մեսոպոտամիայի վրա, բայց դա դեռ փաստ չէ, որ այդ երկուսը մեկ մավոր են կազմել: Ավելի հավանական է, որ միացվեց Կարինին՝ Քեոզոսուպոլսին: Ինչպես հայտնի է, Ուղթիքը Տայքի կենտրոնն էր: Սմբատ Սպարապետը այդ քաղաքը տեղադրում է Քեոզոսուպոլիս գավառում. «...և Պառակամանոսն ձմեռեաց Յուզտիքն (պիտի լինի՝ յՈւզտիքն—Հ. Բ.), ի գավառն Քեոզուպոլեաց» (Սմբատ Սպարապետ, էջ 42):

124 Արիստ. Լաստ., էջ 24:

«Յունաց»¹²⁵, Պարզ է, որ նա Տայքում իշխանությունը տվեց իրեն հավատարիմ մնացած բնիկ ազատանուն:

Տայքը բյուզանդական աղբյուրներում հայտնի է որպես Իբերիա, Տայք անվանումն այդ շրջանի բյուզանդական աղբյուրներում չի հանդիպում: Սկզբնական շրջանում Իբերիան այնքան մեծ կարևորություն չուներ կայսրության համար: Միայն 1021 թ. հետո նրա կարևորությունն արտակարգ մեծացավ: Հարցն այն է, որ Վասպուրականի նվաճումից և Շիրակի թագավոր Հովհաննես-Սմբատի հետ Տրապիզոնում 1021 թ. կնքած պայմանագրից հետո, Տայք-Իբերիան հյուսիսից և Վասպուրականը՝ հարավից Շիրակի թագավորությունն առան աքցանի մեջ, այսինքն իրականացավ այն, ինչ ծրագրել էր Բյուզանդիան: Հենց այս հանգամանքը կյանքի կոչեց Իբերիա բանակաթեմը, որը Վասպուրականի կատապանության հետ պետք է Շիրակի Բագրատունիների թագավորության մեռելաթաղի դերը խաղար¹²⁶:

Ն. Ադոնցը գտնում է, որ Իբերիա բանակաթեմն ստեղծվեց Վասիլ II-ի կողմից 1023 թ. բյուզանդա-վրացական պատերազմի ավարտումից հետո, որ բյուզանդական առաջին կառավարիչն այնտեղ եղել է Ռոմանոս Դալասենոսը¹²⁷, որը Կարինի «Վրացական» կոչվող դարբասների վրա թողած հունարեն վիմագիր արձանագրության մեջ իրեն անվանում է «Իբերիայի կատապան»¹²⁸: Ն. Ադոնցի ասելով նա կառավարել է մինչև 1026 թ., քանզի 1027 թ., ինչպես հայտնի է բյուզանդական և հայկական աղբյուրներից¹²⁹, այդ պաշտոնն ստացավ Նիկետաս Պիսիդացին: Սակայն պետք է նկատել, որ Ռոմանոս Դալասենոսի կառավարման ժամանակի վերաբերյալ աղբյուրները ոչինչ չեն ասում, նրա՝ Իբերիայի կատապան լինելու միակ վկայությունը Կարինի վերոհիշյալ արձանագրությունն է, որն անթվակիր է, հետևաբար Ռոմանոս Դալասենոսին Նիկետաս Պիսիդացու անմիջական նախորդը լինելու մասին ոչ մի կռվան չունենք: Ռոմանոսը բյուզանդական ծառայության

¹²⁵ Աստղիկ, էջ 278:

¹²⁶ 1045 թ. Անիի վրա հարձակվեց Միքայել Իսախանսը, Իբերիա բանակաթեմի զորավարը, նրա ջանքերով ոչնչացվեց Բագրատունիների թագավորությունը: Մատթեոս Ուոհայեցու տվյալներով, Անիի պարիսպների տակ պարտություն կրած Նիկոդայոս պարակիմոմենոսը նահանջեց և ձմեռեց հենց Ուղթիքում, Տայքի մայրաքաղաքում («Մատթ. Ուոհ., էջ 96»):

¹²⁷ Adontz, Les Dalassènes, p. 171.

¹²⁸ Սարգսյան, Տեղագրութիւն, էջ 74:

¹²⁹ Տե՛ս ստորև, էջ 96. Արիստ. Լաստ., էջ 41:

մեջ էր մինչև 1038/1039 թթ.¹³⁰, Նեոկաբար նա կարող էր Իբերիայի կատապան լինել ոչ անպայման 1023—1026 թթ.¹³¹,

Բոլոր դեպքերում Իբերիա բանակաթեմն ստեղծվեց Վասպուրականի գրավումից և վրաց թագավոր Գիորգիի Վասիլ II-ից պարտվելուց հետո: 1023 թ. նրանց միջև հաշտություն կնքվեց, Վասիլ II-ը տիրացավ Դավիթ կուրապաղատի այն հողերին, որ Գիորգին էր գրավել, որից հետո՝ ահա «թագաւորին (Վասիլ II-ը) իշխանս ի վերայ գաւառին կացուցեալ»¹³²:

«Իշխան» տերմինը Արիստակես Լաստիվերցին օգտագործում կառավարիչ-կատապան նշանակությամբ: Օրինակ, խոսելով Կոստանդին VIII-ի գահակալության մասին, պատմիչը նշում է, որ նա «գիշխանս որ գաւառակալ էին, զորս մեծն Վասիլ կարգեալ էր, ի նոյն հաստատեաց»¹³³, Իսկ խոսելով Տարոնի մասին, նույն հեղինակը գրում է. «Իսկ ի կողմանս Տարոնոյ Թէոդորոս որդի Ահարոնի... նա էր իշխան գաւառին»¹³⁴, «Իշխան գաւառին» դարձվածքը բյուզանդական աղբյուրներում հանդես է գալիս ἄρχων τῆς γῶρας ձևով, որի տակ կատապանն է ենթադրվում: Վասպուրականի կառավարիչ Ահարոն Բուլղարին Սկիլիցեան անվանում է հենց ἄρχων τῆς γῶρας:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ Տայք-Իբերիան բանակաթեմի ստատուս ստացավ 1023 թ. հետո: Հենց այդ թվականից սկսյալ այդ բանակաթեմը հայկական աղբյուրներում սկսեց կոչվել «գաւառն վրաց»¹³⁵ տարբերվելու համար վրաստանից, որ հայտնի էր «աշխարհն վրաց» ձևով¹³⁶: Մենք գիտենք, որ 1027 թ. բանակաթեմի կատապան էր նշանակվել Նիկետաս Պիսիդացին: Դրանից հետո Իբերիա բանակաթեմի կառավարչի մասին տեղեկություններ չունենք ընդհուպ մինչև XI դ. 30-ական թվականների վերջերը: Հնարավոր է, որ այդ ընթացքում կառավարած լինեն հիշյալ Ռոմանոս Դալասենոսը, ինչպես և նրա եղբայր Թեոփիլակտոսը:

130 Տե՛ս Բարտիկյա Օ феме Иверия, стр 69

131 Պետական էրմիտաժի բյուզանդական արճճե կնիքների ժողովածուի մեջ կա Թեոփիլակտոս Դալասենոսի, Ռոմանոս Դալասենոսի եզրոր, մի կնիքը, որի վրա գրված է «Թեոփիլակտոս Դալասենոս, Իբերիայի կատապան»: Հայտնի չէ, ե՞րբ է Թեոփիլակտոսը կառավարել Իբերիա բանակաթեմը: Կնիքի մասին տես Ս. Шандровская, Неизвестный правитель, стр. 79—86.

132 Արիստ. Լաստ., էջ 38:

133 Նույն տեղում, էջ 40:

134 Նույն տեղում, էջ 41:

135 Նույն տեղում, էջ 41—42: Գրիգոր Մագիստրոսը հիշում է «Վերիացուց կողմ -ը (էջ 231), հավանաբար Իբերիա բանակաթեմը:

136 Նույն տեղում:

Իբերիայի վարչական ստատուտը փոփոխություն կրեց 1045 թ. Բագրատունյաց թագավորության վերացումից հետո:

Շիրակը, բյուզանդական աղբյուրների Մեծ Հայքը (Μεγάλη Ἀρμε-
α), անցնելով Բյուզանդական կայսրության ձեռքը, Տայք-Իբերիայի
և տկազմեց վարչական մեկ միավոր՝ բյուզանդական կառավարչի՝ կա-
տապանի կամ դուքսի իշխանության ներքո, որի պաշտոնական տիտղոսն
«Հայաստանի և Իբերիայի կատապան» (Κατεπάνω Ἀρμενίας καὶ Ἰβη-
αε)¹³⁷: Այդպես է իրեն անվանում կառավարիչ Հովհաննես Մոնաստի-
ր ոտեսը: Պահպանվել են նաև կառավարիչ Ահարոն Բուլղարի արճճե
իքները հետևյալ մակագրությամբ. «Տե՛ր, օգնյա՛ Իբերիայի և Մեծ
Հայքի մագիստրոս և դուքս Ահարոնին»¹³⁸: (Κυριε βοήθει Ἀαρὼν μαγίστρω
ι δουχι Ἰβηρίας καὶ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας):

Բյուզանդական պատմողական աղբյուրներում ևս, այդ թվում և
ովհաննես Սկիլիցեսի երկում, հիշյալ անձնավորությունը կոչվում է
Անիի և Իբերիայի կառավարիչ» (του Ἀνίου καὶ τῆς Ἰβηρίας κατάρχων)¹³⁹,
րտեղ Անիի տակ ենթադրվում է հայ Բագրատունիների ողջ
տիրույթը¹⁴⁰: Ավելորդ չէ նշել, որ նման հասկացություն հայկական
ղբյուրներում գոյություն չունի: Արիստակես Լաստիվերցին առաջին
կառավարիչ Ասիտին (Իասիտես) անվանում է «տեղական քաղաքին
Անույ»¹⁴¹, իսկ ամբողջ վարչական միավորը՝ «տէրութիւն Հայոց»¹⁴²:
Կառավարիչ Կեկավմենոսի մասին խոսելիս, Արիստակես Լաստիվերցին
գրում է, թե նա «ունէր զիշխանութիւն տանն Հայոց»¹⁴³, իսկ Մատ-
թեոս Ուռհայեցին, խոսելով Բագարատ Վիկացու և Գրիգոր Բակուրյա-
նի մասին, նշում է, թե նրանց «կացուցեալ էր թագաւորն պահապանս
տանն Հայոց»¹⁴⁴:

Հայաստանի տարբեր նահանգներում կազմակերպված բյուզանդա-
կան բանակաթեմերի մեջ ամենից կարևորը «Հայաստանի և Իբերիայի»
կատապանությունն էր, և պատահական չէ, որ հայկական աղբյուրնե-
րում եթե բոլոր կատապանությունների կառավարիչները կոչված են
գավառապետ, իշխան գավառի, ապա Հայաստանի և Իբերիայի կա-

137 Бенешевич, Три анийские надписи, стр. 19.

138 Шандровская, Неизвестные печати, стр. 61.

139 Տէ՛ս ստորև, էջ 157:

140 Տէ՛ս Բարտիկյան, О феме Иверия, стр. 74, прим. 30, 32.

141 Արիստ. Լաստ., էջ 63:

142 Նույն տեղում, էջ 63:

143 Նույն տեղում, էջ 80:

144 Մատթ. Ուռհ., էջ 148:

տապանը մեկ անգամ կոչված է «տեղակալ»¹⁴⁵, Հայկական և ոչ մի այլ բանակաթեմի կառավարիչ այդ տիտղոսը չի կրել: Այդ «տեղակալը» կրում էր նաև մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը: Արիստակես Լաստիվերցին ընդգծում է այդ հանգամանքը. «իշխանին որ նստէր յԱնի և ունէր զպատիւ մագիստրոսութեան»¹⁴⁶: Աղբյուրների տվյալների հիման վրա կարելի է կազմել «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի կառավարիչների ցուցակը.

1. Միքայել Իասիտես	4. Ահարոն Բուլղար
2. Կատակալոն Կեկավմենոս	5. Հովհաննես Մոնաստիրիոտես
3. Լևոն Թոռնիկ	6. Բագարատ Վիկացի

Վասպուրականը հենց սկզբից կազմեց մի առանձին վարչական միավոր, Վասպուրականի կատապանությունը (Ἀσπρα κανία, Βασπρακανία), որը կոչվում էր նաև Վերին Մարաստան (ἄνω Μηδία)¹⁴⁷, Նրա կառավարիչը հայկական աղբյուրներում կոչվում է «Վասպուրականի գաւառապետ»¹⁴⁸ կամ «ղուքս»¹⁴⁹: Մայրաքաղաքը Վան քաղաքն էր (τὸ Ὑβαν (μητρόπολις δὲ αὐτῆ τοῦ Βασπρακᾶν): Կատապանը որպես կանոն նստում էր Վանում, բայց մենք նրան հանդիպում ենք նաև Արձեշում. «հասանէր (թուրքերի զորքը 1045 թ.) մինչև յԱրձէշ քաղաքն Հայոց: Եւ էր անդ զօրավար մի Հոռոմոց՝ որում անուն ասէին Ստեփան կատապան»¹⁵⁰:

Աղբյուրները հնարավորություն են տալիս առավել հանգամանորեն կազմել հենց Վասպուրականի կատապանների ցուցակը՝ 1021—1060 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում.

145 Արիստ. Լաստ., էջ 63 (εκπροσω):

146 Նույն տեղում, էջ 106:

147 Գրիգոր Մագիստրոսի մի նամակի վերնագրից, ինչպես և Կեչառիսի 1051 թ. արձանագրությունից կարելի է հանգել այն թյուր եզրակացության, որ Վասպուրականը Տարոնի հետ կազմեց մեկ միավոր («չորժամ էր դուքս ի Վասպուրական և ի Տարօն» («Գր. Մագ. թղթերը», էջ 148): Գրիգոր Մագիստրոսը հավանաբար տարբեր ժամանակներում է վարել Վասպուրականի, ապա Տարոնի, կառավարչի պաշտոնը: Համենայն դեպս Գրիգոր Մագիստրոսի մի այլ նամակից (և ոչ նամակի վերնագրից, որ Մագիստրոսինը չէ), որն արդեն առիթ ունեցանք հիշելու, Տարոնը հիշված է որպես առանձին վարչական միավոր («Գր. Մագ. թղթերը», էջ 48): Հետաքրքրական է նշել, որ ըստ Մխիթար Այրիվանեցու (էջ 58) Կոստանդին Մոնոմախը նվաճելով Հայաստանը, «եւ զիշխանութիւն երկրիս Գրիգորոյ Մագիստրոսի, որ շինեաց զեկեղեցին Կեչառուաց»:

148 Արիստ. Լաստ., էջ 48:

149 Գրիգոր Մագիստրոս, էջ 148:

150 Մաաթ. Ուեմ., էջ 99:

1. Վասիլ Արզիրոս	6. Կոստանդին Կավասիլաս
2. Նիկեփոր Կոմնենոս	7. Ստեփան Լիխուզես
3. Նիկոլայոս Խրիսելիոս	8. Գրիգոր Մագիստրոս
4. Նիկետաս Պեգոնիտես	9. Ահարոն Բուլղար
5. Գեորգիոս Մանիակես	10. Բագարատ Վիսկացի ¹⁵¹ ։

Վասպուրականի կատապանը (ինչպես, անկասկած, մյուս կատապանները ևս), ուներ իր պաշտոնեությունը, որից Սկիլիցեսը հիշատակում է Ահարոն Մագիստրոսի «ենթաքարտուղարին» (ὕπογραμματοῦς) Գեորգիոս Դրոսոսին, որ սուլթանի մոտ մեկնած դեսպանությունն էր գլխավորում։

Բացի այս խոշոր վարչական միավորներից, բյուզանդական կառավարությունը հայկական մի շարք շրջաններում ու քաղաքներում հաստատել էր կառավարիչներ, որոնք աղբյուրներում նույնպես իշխան կամ կատապան են կոչված։ Չորրորդ Հայքի Պաղին (Պաղնատուն) գավառում 1051 թ. հիշվում է Պեռոս անունով կատապան¹⁵², որին 1055 թ.

151 Կ. Յուզբաշյանն իր հոդվածում (L'administration, էջ 182—183) տալիս է Վասպուրականի կատապանների ցուցակը, որը, չգիտես ինչու, սկսում է 1016 թ. (այդ թվականից կառավարած ցույց տալով Վասիլ Արզիրոսին և Նիկեփոր Կոմնենոսին), երբ դեռևս մինչև 1021 թ. գոյություն ուներ Վասպուրականի Արծրունյաց անկախ հայկական թագավորությունը։ Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ Վասիլ Արզիրոսը Վասպուրականի կառավարիչ նշանակվեց Սենեքերիմի Սեբաստիա գնալուց (1021) հետո (տե՛ս ստորև, էջ 86), հետևաբար նա չէր կարող 1016 թ. Վասպուրականի կառավարիչ եղած լինել։ Դժվար է պատկերացնել, որ Վասպուրականում 1016—1021 թթ. միաժամանակ կառավարել են Սենեքերիմ Արծրունին և բյուզանդական, այն էլ մեկը չէ, երկու կատապան։ Յուզբաշյանի ցուցակում բացակայում է Նիկետաս Պեգոնիտեսի անունը։ Նա հաջորդել է Նիկոլայոս Խրիսելիոսին (տե՛ս ստորև, էջ 111)։ Գեորգիոս Մանիակեսին Յուզբաշյանն հիշում է Վասպուրականի կատապանի պաշտոնում երկու անգամ՝ 1030 և 1035 թթ., ընդ որում մի անգամ «Ստորին Մարաստանի», որի տակ նա հասկանում է Անձևացիքն ու Մանազկերտը, երկրորդ անգամ «Վերին Մարաստանի»։ Ստորին Մարաստանը Վասպուրականի հետ ոչ մի առնչություն չունի (տե՛ս ստորև, ծանոթ. 352)։ Մանիակեսը Վասպուրականի կառավարիչ դարձավ մեկ անգամ։ Կատապանների Յուզբաշյանի ընդունած հերթականության մեջ ևս կան անճշտություններ։ Այսպես։ Նրա ցուցակում Կոստանդին Կավասիլասին հաջորդում է Նիկոլայոս Խրիսելիոսը, այնինչ իրականում հակառակն է եղել։ Նիկոլայոս Խրիսելիոսին Վասպուրականի կառավարչի պաշտոնից հեռացնում է Ռոմանոս III Արզիրոսը (տե՛ս ստորև, էջ 111), իսկ Կավասիլասը, ինչպես Արիստակես Լաստիվերցին է ցույց տալիս, կառավարել է Վասպուրականում Ռոմանոս III կայսեր հաջորդ Միքայել Պափլագոնացու օրոք (Արիստ. Լաստ., էջ 48)։ Այնուհետև, Ստեփան Լիխուզեսի իշխանության սկիզբ է նշված 1046 թ., այնինչ Մատթեոս Ուոհայեցին հիշատակում է նրան այդ պաշտոնում դեռևս 1045 թ. (Մատթ. Ուոհ., էջ 99)։

152 Մատթ. Ուոհ., էջ 111։

փոխարինեց Մելիսանոսը¹⁵³ , Մանազկերտի մասին խոսելիս, Լաստիվերցին գրում է. «Իսկ Վասիլն՝ որ քաղաքին իշխանն էր»¹⁵⁴ կամ «իշխանն որ ունէր զհոգ վերակացութեան քաղաքին»¹⁵⁵ (Մանազկերտի)։ Նա հիշում է նաև Կարին քաղաքի իշխանին¹⁵⁶, որ, ամենայն հավանականութեամբ ենթարկվում էր «Հայաստանի և Իբերիայի» կատապանին¹⁵⁷,

Բացի կատապան-նահանգապետից, Հայաստանի բյուզանդական կատապանություններում հաստատված էին նաև բյուզանդական դատավորներ— *κραιαί*, որոնց իրավասության մեջ էր դատ-դատաստանը սովյալ նահանգում։ Դեռևս Վասիլ II-ի օրոք, երբ հիշյալ կայսրը «տիրէ բազում գաւառաց և բերդից և քաղաքաց... կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս»¹⁵⁸։ Դատավորները, ինչպես երևում է աղբյուրներից, շատ ընդարձակ իրավունքներ ունեին, բացի դատականից, նաև ֆինանսական ու քաղաքական։ Խոսելով 1057 թ. դեպքերի մասին, Լաստիվերցին հիշում է մի դատավորի, որ «ունէր զհոգս արևելից», հավանաբար «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի, որն անգամ հրամայեց ձերբակալել Լիպարիտի որդի Իվանեին, նրան բանտ նետել, բռնագրավել նրա «անշափ գանձը», ձիերը, ջորիներն ու «զամենայն զոր ինչ և նա յարևելից ժողովեալ էր»¹⁵⁹։ Բյուզանդական դատավորին հիշատակում է Լաստիվերցին նաև թոնդրակյան շարժման յառնչութեամբ, որ «առաքի ի թագաւորէն»։ Նա է «դատաւոր իրաւանց աշխարհին»¹⁶⁰, որ իրավունք ունի անգամ զինվորներ ուղարկելու¹⁶¹։

7. Բյուզանդիայի տնտեսական փաղափականությունը Հայաստանում։ Բյուզանդական կայսրության շուրջ հարյուրամյա տիրապետության ժամանակ Հայաստանում վարած տնտեսական քաղաքականության մասին աղբյուրներում շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ կայսրության առաջնահերթ միջոցառումներից մեկը երկրում հարկային լուծ հաստատելն է։ Արիս-

153 Նույն տեղում, էջ 122։

154 Արիստ. Լաստ., էջ 94։

155 Նույն տեղում, էջ 90։

156 Նույն տեղում, էջ 106։

157 Նույն տեղում։

158 Նույն տեղում, էջ 24։

159 Նույն տեղում, էջ 106։

160 Նույն տեղում, էջ 130։

161 Նույն տեղում։

յակես Լաստիվերցուց հայտնի է, որ Վասիլ II-ը «ի շորեքհարիւր վաթսուն և եօթն ամի թուականիս մերոյ» (1018), այսինքն հենց բուլղարական պատերազմի ավարտին, երբ նա իրեն բավականին ապահով ր զգում, «առաքէ ... զնիկոմիտացի իշխան ոմն, որ եկեալ մարդահարկ րկանէ յերկրիս»¹⁶²։

Հարկահանութիւնն Հայաստանում գոյութիւն ուներ նաև Կոստանին Մոնոմախ կայսեր օրոք, այդ մասին է վկայում նույն Լաստիվերցին. «զոր ի յարկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր»¹⁶³։ Պետք է ընդել, որ Վասիլ II-ի և Կոստանդին Մոնոմախի քաղաքականութիւնը Հայաստանում իրարից արմատապես տարբերվում էր։ Վասիլը, ինչպես նրան հաջորդած եղբայրը՝ Կոստանդին VIII-ը շատ զգուշ քաղաքականութիւն էին վարում, լինի տնտեսական, լինի հարկային, լինի կրօնական կամ իրավական։ Եվ պատահական չէ, որ այդ երկու կայսրեն, ինչքան էլ տարօրինակ դա թվա, հայկական աղբյուրներում դրական գնահատական է տրված։ Վասիլ II-ը Լաստիվերցու համար «ենելի»¹⁶⁴ կայսր է, Ուոհայեցու համար՝ հայրն ամենեցուն» որ «ան բարի ստացաւ ի վերայ արարածոցս՝ ողորմած ի վերայ այրեաց գերեաց ի իրաւարար զրկելոց»¹⁶⁵, նա «եղև որպէս զհայր աշխարհիս շ յոց...¹⁶⁶, որ իբր իր մահվան մահիճում «անդարձ արարեալ նմա ի յղբայր Կոստանդին) վասն աշխարհին Հայոց, զի հայրաբար սիով խնամեսցէ զազգն զայն»¹⁶⁷։

Նույն գնա ատականին է արժանացել նաև Կոստանդին VIII-ը։ Նա աղցրութեամբ հովուեաց զամենայն հաւատացեալս Աստուծոյ... և արի յիշատակաւ գնաց առ հարս իւր»¹⁶⁸։ Հայ ժողովրդի մեջ տարածէր նույնիսկ մի առասպել (անկասկած Բագրատունիների անկումից տո), համաձայն որի Կոստանդին VIII-ը ուզում էր հավիտյան պահանել հայոց թագավորութիւնը¹⁶⁹։

Բոլորովին այլ էր Կոստանդին Մոնոմախի հարկային քաղաքակա-

162 Արխաւ. Լասաւ., էջ 28։

163 Նույն տեղում, էջ 95։ Գրիգոր Մաղիստրոսը հիշատակում է Մելիտենեի շրջանում գործող «սլուաւապատրիկ և աշխարհազիր» մի անձնավորութեան մասին։ «Գր. Մագ. թղթերը», էջ 225։

164 Արխաւ. Լասաւ., էջ 95։

165 Մատթ. Ուոհ., էջ 30։

166 Նույն տեղում, էջ 50։

167 Նույն տեղում, էջ 55։

168 Նույն տեղում, էջ 56։

169 Արխաւ. Լասաւ., էջ 57։

նությունը: Կեկավմենոսը այդ առթիվ գրում էր, թե կայսրը Իբերիա և Միջագետք ուղարկեց իր պաշտոնյա Սերվլիասին՝ գույքի հաշվառում կատարելու և հարկեր նշանակելու համար, այնպիսի հարկեր, որոնք, պատմիչի ասելով, այդ մարզիկ իրենց օրում չէին տեսել: Հարկերի ծանրությունը պատճառ դարձավ, գրում է Կեկավմենոսը, որ այդ մարզիկ տնով տեղով (παυοικει) անցնեն պարսից թագավորի (իմա՝ սելջուկ սուլթանի) կողմը¹⁷⁰:

Կեկավմենոսն Իբերիայի տակ նկատի ունի Հայաստանի և Իբերիայի միացյալ բանակաթեմը, իսկ Միջագետքի մեջ, ինչպես տեսանք, մտնում էին ի միջի այլոց Չորրորդ Հայքը և Բարձր Հայքը:

Բյուզանդիան բացի ընդհանուր մարդահարկից, հարկեր էր գանձում նաև Հայաստանի քաղաքների առևտրականներից և արհեստավորներից: Այդ մասին պատմողական աղբյուրներում որևէ տեղեկություն չկա¹⁷¹, վկայություններ են պահպանվել Անիի մայր տաճարի պատերին փորագրված երկու վիմագիր արձանագրություններում, որոնցից մեկը Հայաստանի և Իբերիայի կատապան Ահարոն Բուլղարն է փորագրել տվել շուրջ 1056 թ., մյուսը՝ Բագարատ Վիսկացին հավանաբար 1060 թ.:

Տվյալ ժամանակաշրջանում Անին շատ հարուստ ու զարգացած քաղաք էր, միջազգային առևտրի աշխույժ կենտրոն: Այստեղ բարձր զարգացման էին հասել արհեստները¹⁷² Այդ մասին վկայում են ոչ միայն հայկական, այլև բյուզանդական աղբյուրները: Միքայել Ատտալիատեսը, օրինակ, գրում է որ Անին հրաշալի քաղաք էր (θαυρασιον πόλις), որ նրա ողջ բնակչությունը առևտրով էր զբաղված¹⁷³:

Նվաճելով Հայաստանի քաղաքները, բյուզանդացիները քաղաքային բնակչությունից՝ առևտրականներից ու արհեստավորներից սկսեցին հարկեր գանձել, հարկեր, որոնք կայսրության հիմնական եկամուտն էին կազմում: XI—XII դդ. սահմանազլխին գրած արաբ գիտնական Մարվազին ցույց է տալիս, որ Բյուզանդիայի «պետական եկամտի մեծ մասը կազմում են առևտրականներից գանձած հարկերը»¹⁷⁴: Ահարոն

¹⁷⁰ «Советы и рассказы», стр 152—154

¹⁷¹ Կցկտուր տեղեկություններ կան Սկիլիցեսի մոտ՝ Եդեսիայի վերաբերյալ: Գեորգիոս Մանիակեսը, 1032 թ. գրավելով Եդեսիան, կայսեր ուղարկեց քաղաքի տարեկան հարկը, որ կազմում էր 50 լիտր ոսկի (3600 ոսկեդրամ): Տե՛ս ստորև, էջ 110:

¹⁷² Μανανθян, О торговле... Առաֆեյյան, Քաղաքները և արհեստները, հտ. Ա.—Բ:

¹⁷³ Mich. Attal., էջ 80—81:

¹⁷⁴ Minorsky, Marwazi..., էջ 462:

Մագիստրոսի վերոհիշյալ արձանագրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է. «Բերի ոսկի մատանեաւ (այսինքն՝ կայսերական խրիսովուպ ՚աստատված) գիր աղատութեան զինքնակալ ծիրանեծին թագուհոյն վասն պախտից տանց քաղաքիս և թաստակին, զոր տաին ամ յամէ շափ ութից լտերց [այ]լ և ի խնդրո իշխանաւորացս խափանեցի և զգիւտ երկուց լտերց զոր տայր մութասիբն...»¹⁷⁵: Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ Անիի առևտրականներն ու արհեստավորները մինչև այս արձանագրության փորագրությունը բյուզանդական կառավարության վճարում էին ութ լիտր ոսկի (576 ոսկեդրամ) հարկ: Քաղաքապետը (մութասիբը) հավանաբար պետության, իր հերթին հարկ էր վճարում՝ երկու լիտր ոսկու շափով (144 ոսկեդրամ), հարկ, որ արձանագրության մեջ «գիւտ» է կոչված:

Անիի արհեստավորների ու առևտրականների վճարած հարկի մասին վկայում է և Անիի կառավարիչ Բագարատի արձանագրությունը, այն տարբերությամբ, որ եթե Ահարոնի արձանագրության մեջ այդ հարկը բյուզանդական տերմինով է նշանակված (պախտ տանց), ապա Բագարատի արձանագրության մեջ արդեն մշակվել է հայկական տերմին՝ «տանուարուքին»¹⁷⁶ (տուրք տներից՝ արհեստանոցներից, խանութկուղպակներից): Այս արձանագրությունից պարզվում է, որ եթե Ահարոն Մագիստրոսի կառավարման ժամանակ Անիի արհեստավորներն ու վաճառականները աղատվում էին այդ հարկից, ապա շուրջ 1060 թ. Բագարատի իշխանության օրոք վերականգնվում էր, այն տարբերությամբ, որ եթե Ահարոնի ժամանակ հարկի գումարը հաստատուն էր և այն վճարվում էր ուղղակի պետության, ապա Բագարատի ժամանակ հարկի գումարը անորոշ էր և նրա գանձման գործը կապալով տրվում էր հարկահաններին, որոնք աղբյուրներում հայտնի են որպես «պակտոնարիոս» (πακτονάριος)¹⁷⁷, «պախտ» գանձող: Նրանց խղճից էր կախված գանձվելիք հարկի քանակը:

Նման հարկային քաղաքականությունը անկասկած տարածված էր Հայաստանի և այլ քաղաքներում: Դժբախտաբար, այդ մասին աղբյուրներում տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Մենք որևէ տեղեկություն չունենք խոշոր կալվածատերերի վճարած հարկերի մասին, իսկ այդպիսիներ՝ աշխարհիկ թե հոգևոր, Հայաստանում շատ-շատ էին: Հայոց եկեղեցին Պետրոս Գետադարձի օրոք ուներ

¹⁷⁵ «Դիվան հայ վիմագրության», պր. I, էջ 38:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁷⁷ «Советы и рассказы», стр. 238.

«Հինգ հարիւր գեղ անուանի և մեծանիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր»¹⁷⁸ Բյուզանդական տիրապետութեան օրոք, հասկանալի է, հայ եկեղեցին զրանցից զրկվեց, բայց այդուհանդերձ հայոց եկեղեցին եկամուտներ ուներ, քանի որ բյուզանդացիները Պետրոս Գետադարձի հաջորդին՝ Խաչիկին «ընդ հարկիւ կամէին արկանել»¹⁷⁹, Սակայն ասվածից չի կարելի եզրակացնել, որ հայ հոգևորականներն ընդհանրապես զրկվեցին իրենց կալվածներից: Կաթողիկոսութեան հողային հարստութեան հարված հասցնելն ավելի քաղաքական դրդապատճառներ ուներ. քան տրնտեսական. Հայաստանում հենց բյուզանդական տիրապետութեան օրոք լայնածավալ կալվածներ հայ հոգևորականներն ունեին: Օրինակ Արծնի Դավթուկ քորեպիսկոպոսի հարստութեանները սելջուկ-թուրքերը քառասուն ուղտերի վրա բարձեցին ու տարան, իսկ նրա տնից «ութ հարիւր վեցկի եզանց ելանէին»¹⁸⁰: Այդքան անասուն աշխատացնելու համար մշակելու համապատասխան հողային տարածություն էր պետք:

Բյուզանդական կայսրությունը, ինչպես ասվեց, չէր հանդուրժում հայ ֆեոդալների ավագանու առկայությունը Հայաստանում: Աշխատելով հեռացնել նրանց մայր երկրից, միաժամանակ նա ոչ հայ ֆեոդալների էր հաստատում: Նրանց շնորհելով ընդարձակածավալ կալվածներ, ջանում էր իր համար տնտեսական ու քաղաքական շենարան ստեղծել Հայաստանում: Դրա փայլուն օրինակը Եվստաթիոս Բոյիլասն էր, որին Բյուզանդական կայսրությունը հաստատեց Կղարջքում, նվիրելով բազմաթիվ եկամտաբեր կալվածներ¹⁸¹:

Ճ. Բյուզանդիայի ֆաղափականությունը տեղական ավագանու նրկատմամբ: Բյուզանդական կայսրությունը, նվաճելով Հայաստանը, նրա ավագանու (աշխարհիկ, թե հոգևոր) նկատմամբ մշակել էր որոշակի քաղաքականություն, որն իրագործում էր ամենայն բժախնդրությամբ: Այդ քաղաքականության էությունը մի քանի խոսքով տալիս է Մատթեոս Ուռհայեցին. «Յորժամ այր քաջ և զօրաւոր գտանէին,— գրում է նա,— զաշան խաւարեցուցանէին և կամ ի ծովն ձգեալ խեղդամահ սատակէին»¹⁸²: Բայց կայսրությունը միաժամանակ ամեն կերպ աշխատում էր պահպանել, սիրաշահել պաշտոններ ու աստիճաններ շնորհելով, հլու գործիք դարձնել իր կողմնակիցներին, իսկ հակառակորդներին ցրել կայսրության ամբողջ տարածքով մեկ: Մի փաստ, որ

178 «Մատթ. Ուռհ., էջ 153:

179 Արիստ. Լաստ., էջ 83:

180 Մատթ. Ուռհ., էջ 103:

181 Բարթիկյան, Բոյիլասի կտակը, էջ 393—429:

182 Մատթ. Ուռհ., էջ 136:

հանդիպում է Ստեփանոս Տարոնեցու պատմական երկում, վերաբերում է սոսկ Տայքին, բայց բոլոր հիմքերը կան այն տարածելու ողջ Հայաստանի վրա: Պատմիչը գրում է. «Թագաւորն Վասիլ... զամենայն բերդս և զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոցա, և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեալ տաւրաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանել յաշխարհին Յունաց»¹⁸³,

Վասիլ կայսեր այս քաղաքականությունը կայսրության համար նորությունն չէր, այն մշակված էր բազում դարեր առաջ, դեռևս Արշակունյաց հարստության վերացումից հետո և որի նոյակապ ձևակերպումը գտնում ենք Սեբեոսի մոտ: Հանրահայտ է Մավրիկիոս կայսեր նամակը՝ ուղղված պարսից շահնշահ Խոսրովին. «Ազգ մի խոտոր և անհնազանր են, ասէ, կան ի միջի մերում և պղտորեն: Բայց եկ, ասէ, ես զիմս ժողովեմ և ի Թրակէ գումարեմ. և դու զքոյդ ժողովէ և հրամայէ յԱրևելս տանել: Զի եթէ մեռանին թշնամիք մեռանին. և եթէ սպանան են՝ զթշնամիս սպանանեն. և մեք կեցցուք խաղաղութեամբ: Զի եթէ դոքա յերկրի իւրեանց լինիցին՝ մեզ հանգչել ոչ լինի»¹⁸⁴: Մավրիկիոսը, հարկավ, նկատի ունեւր ո՛ւ ողջ հայ ժողովրդին, այլ նրա ավագանուն և զինյալ ուժերին:

Վասիլ II-ի այդ քաղաքականությունը շարունակեցին և նրա հաջորդները: Վասիլի եղբայր Կոստանդինն իր իշխանության երկրորդ տարում, 1027 թ., «առաքէ ...յարևելս վերակացու աշխարհին զնիկիտ ոմն ներքինի, որ եկեալ անցանէ ի գաւառն Վրաց (իմա Իբերիա բանակաթեմը), և պատիր բանիւք զբազումս յազատաց աշխարհին հաննալ ի հայրենեաց՝ առաքէ ի դուռն թագաւորին: Զոր տեսեալ և ուրախացեալ՝ մեծամեծ պարգևօք և իշխանական գահու պատուէ զնոսա, և տայ նոցա ըստ արժանեաց զիւղս և աւանս գրով և մատանեալ ժառանգութիւն յաւիտենից»¹⁸⁵:

Արիստակես Լաստիվերցու վերոբերյալ տողերի մեջ հայելու նման արտացոլված է կայսրության քաղաքականությունը. եկամտաբեր կալվածներ շնորհելով կայսրության սահմաններում, հեռացնել ավագանուն իր հայրենիքից, որպեսզի վերացնի ժողովրդի հնարավոր ազատա-

183 Ասողիկ, էջ 278: Այդ մասին վկայում է անգամ Հովհաննես Սկիլիցեսը, ցույց տալով, որ Իբերիայի (Տայքի) նվաճումից հետո Վասիլ II-ը իր հետ Փյունիկե տարավ Իբերիայի ազնվականության գլխավորներին (τοὺς ἐν τῇ κατ'αὐτοῦ Ἰβηρία κατὰ γένος ῥωτεύοντας), որոնցից հիշատակում է Պակուրյանին (Գրիգոր Բակուրյանի հորը), Բեզատին և Ֆերսին (տե՛ս ստորև, էջ 75):

184 Սեբեոս, էջ 49:

185 Արիստ. Լաստ., էջ 41:

գրական շարժումը գլխավորելու ընդունակ մարդկանց վտանգը: Շատ խոստում է Կոստանդին Մոնոմախի գործունեությունը Չորրորդ Հայքում, որտեղ նա ձերբակալել է տալիս, սպանում կամ կղղիները աքսորում ապստամբություն նախապատրաստող Պաղինի իշխաններին¹⁸⁶,

Բյուզանդիան առաջին հերթին ուզում էր գլխատել հայ ժողովրդի ռազմական ավագանուն, քանզի նա էր իր հնարավոր հակառակորդը:

9 Բյուզանդիայի ռազմական ֆաղափականությունը Հայաստանում: Կայսրությունը թեև դեմ էր հայկական ավագանու գոյությանը Հայաստանում, այդուհանդերձ դեմ չէր հայկական ռազմական ուժերի գոյության, քանզի այդ զորքերն իրեն միշտ էլ պետք էին: Գրավելով Հայաստանի այս կամ այն նահանգը, Բյուզանդիան լուծարքի չէր ենթարկում տեղի զինական ուժերը: Տարոնը կայսրության կցվեց 966 թ., բայց մի քանի տարի անց Հովհաննես Չմշկիկի ժամանակ, հիշվում է Բուլղարիայում ռուսների դեմ պատերազմող հայոց հետևակը¹⁸⁷: Ասողիկը հայոց 425 (976) թ. տակ հիշում է «ղհեծելագունդ զօրն Հայոց, որ ընդ Յունաց թագաւորութեամբն»¹⁸⁸: 1000 թ. նա խոսում է Չորրորդ Հայքի և Տարոնի զորքերի մասին¹⁸⁹: Դավիթ կուրապաղատը իր կտակում վասիլ II-ին էր թողել բացի իր երկրից, նաև իր «ազատագունդը»¹⁹⁰: Հայկական զորքեր կային Սասունում: Նրանք բավական նեղություն պատճառեցին Չմշկիկի հոռոմ զորքերին¹⁹¹:

Հայկական զորքերի մասին հիշատակություն ունի Մատթեոս Ուռհայեցին Միքայել V-ի օրոք, հետևյալ պարզաբանությամբ. «որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա և Տարոն և ամենայն վասպուրական»¹⁹²: Զորքեր ուներ հայ իշխան Գանձին՝ Բերկրիի համար մղվող պատերազմի ժամանակ¹⁹³: «Հայոց աշխարհի» զորքեր են հիշվում Կոստանդին Մոնոմախի ժամանակ¹⁹⁴, որոնց մի մասը, անկասկած, Շիրակի Բագրատունիների վերացած թագավորության զինյալ ուժերն էին:

Մենք որոշ գաղափար ունենք նաև հայկական զինուժի քանակի մասին: Հովհաննես Չմշկիկի դեմ Աշոտ III Ողորմածը դուրս հանեց

186 Մատթ. Ուռհ., էջ 110—112:

187 Ասողիկ, էջ 184:

188 Նույն տեղում, էջ 191:

189 Նույն տեղում, էջ 276:

190 Նույն տեղում, էջ 275:

191 Մատթ. Ուռհ. էջ 18:

192 Նույն տեղում, էջ 88:

193 Նույն տեղում, էջ 75:

194 Նույն տեղում, էջ 93, 98:

ողջ Հայաստանից գումարված ութսուն հազար հոգի¹⁹⁵; Երբ 983 թ. Ատրպատականի ամիրա Մամլանը շարձակվեց Տայքի կուրապաղատ Դավթի վրա, վերջինս նրա դեմ հանեց «հետևակս աղեղնաւորս երեք հազար, և ձիաւորս երկու հազար և հինգ հարիւր»¹⁹⁶; Դավիթը հենց այս զորքերը կտակեց Վասիլ II-ին: 989 թ. հայոց սպարապետը զորածուղով արեց «զՄարզպետական գունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջաց, զատ ի յարքունական գնդէն»¹⁹⁷; Գագիկ I-ի թագադրման հանդեսներին մասնակցեցին հայոց թագավորության «հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց և քաջ կորովեաց»¹⁹⁸; 1020 թ. հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատն իր եղբոր Աշոտի վրա արշավեց քառասուն հազարանոց հետևակով և քսան հազարանոց հեծելազորով¹⁹⁹; Աշոտն էլ ուներ իր զորքերը, որոնց քանակը հայտնի չէ: Մենք չգիտենք նաև Վասպուրականի թագավորության (հետագայում՝ կատապանության) զինուժի քանակի մասին: Բյուզանդացիներին՝ Անիի վրա կատարած երկրորդ հարձակման ժամանակ՝ XI դ. 40-ական թվականների սկզբին, սպարապետ Վահրամ Պահլավունին դուրս հանեց «մնացեալք զօրքն Հայոց»՝ «արք երեսուն հազար հետեւակք և ձիաւորք»²⁰⁰,

Ինչպես տեսնում ենք, հայկական զորքեր կային Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի կողմից նվաճված բոլոր նահանգներում, որոնց հաշվի չառնել կայսրությունը չէր կարող: Նա ջանում էր դրանք փոշիացնել, չթողնել Հայաստանում, մշտապես ուղարկում էր պատերազմական տարբեր ճակատներ՝ ընդդեմ թշնամիների: Մենք հայկական զորքերի ենք հանդիպում Բուլղարիայում՝ Չմշկիկի ժամանակ²⁰¹, նրանց մենք տեսնում ենք այնտեղ 986 թ. Վասիլ II-ի բանակում²⁰², 994 թ. Անտիոքի շրջանում՝ եգիպտացիների դեմ պատերազմելիս²⁰³ և այլն:

Բայց, հարկավ, հայոց ողջ զինուժը երկրից հեռացնել հնարավոր չէր: Եվ ահա հանկարծ կատարվում է անսպասելին, հրապարակվում է Կոստանդին Մոնոմախի հրովարտակը տեղական զորքերի լուծարքի վերաբերյալ: Միքայել Ատտալիատեսը, գրելով սելջուկ-թուրքերի Հայաս-

195 Մատթ. Ուռն., էջ 17:

196 Նույն տեղում, էջ 36:

197 Նույն տեղում, էջ 3:

198 Նույն տեղում, էջ 4:

199 Նույն տեղում, էջ 8:

200 Նույն տեղում, էջ 85:

201 Ատտալիկ, էջ 184:

202 Նույն տեղում, էջ 245:

203 Նույն տեղում, էջ 262:

տանում տարած դյուրին հաղթանակների մասին, այդ բանում մեղավոր է համարում Կոստանդին Մոնոմախին: Ունենալով ռազմունակ «իբերական»²⁰⁴ զորք, գրում է նա, որն իր «կերակուրն» (ὄψόνιον) ստանում էր մերձակա գյուղերից, կայսրը զրկեց զորքը այդ «կերակրից», որով ոչ միայն կորցրեց իր դաշնակիցներին, այլև նրանց իր թշնամիների վերածեց²⁰⁵: Ավելի պարզ ու հստակ է գրում Հովհաննես Սկիլիցեսը: Կոստանդին Մոնոմախը, գրում է նա, «Լևոն Սերվլիասի միջոցով լուծարքի ենթարկեց շուրջ հիսուն հազարի հասնող իբերական զորքը, և զինվորների փոխարեն այդ վայրերից բազում հարկեր էր հավաքում»²⁰⁶:

Կոստանդին Մոնոմախի ռազմական ռեֆորմը տարածվում էր ու միայն «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի վրա, այլև Միջագետք բանակաթեմի, որի մեջ էին մտնում նաև Չորրորդ Հայքն ու Բարձր Հայքը: Կեկավմենոսը, խոսելով նույն Սերվլիասի մասին, նշում է, որ կայսեր հրամանով նա գնաց Իբերիա և Մեսոպոտամիա (Միջագետք բանակաթեմը), որպեսզի աշխարհագիր անցկացնի և հարկեր նշանակի որոնց տեղի բնակիչներն իրենց օրում չէին տեսել:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Մոնոմախի օրենքի էությունը կայսրության ենթակա տեղական զորքերի լուծարքն էր: Ի՞նչն էր դրա պատճառը: Եթե հավատանք բյուզանդական աղբյուրներին ապա դրա պատճառը կայսեր ազահությունն էր ու շռայլությունը, դրամ կորզելու ու խնայելու նրա մարմաջը²⁰⁷: Այդպես է դատում նաև Արիստակես Լաստիվերցին, «զգանձս, զոր ի հարկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր,— գրում է նա,— զոր պարտ էր ի պէտս հեծելոց բաշխել և բազմացուցանել հեծելազորս ընդդէմ թշնամեաց՝ որ զաշխարհս ի խաղաղութեան կարէին պահել յաղթելով թշնամեացն... ի բողից ծախսն վճարէր...»²⁰⁸

Բայց այդպե՞ս էր արդյոք իրականում: Եթե ուշադիր կարդանք հայկական աղբյուրները, ապա կարելի է գալ միանգամայն այլ եզրակացության, համոզվել, որ Բյուզանդական կայսրությունը XI դ. կեսերին այդ քայլին դիմելու լուրջ շարժառիթներ ուներ:

204 Ենթադրվում է «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի զինուժը: է. Հոնիգմանը «իբերական» զորքը համարում է զուտ հայկական: Տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 178.

205 Mich. Attal., p. 44—45.

206 Տե՛ս ստորև, էջ 180:

207 Mich. Attal., p. 44.

208 Արիստ. Լաստ., էջ 95:

Հայկական զինված ուժերը Բյուզանդիայի համար երկսայրի սուր ին: Նրանք, ճիշտ է, օգուտ էին տալիս, բայց և գլխացավանք պատճառում: Նիկեփոր II Փոկասին վերագրվող «De velitatione bellica» երում խոսվում է հայ սահմանապահ զորքերի անհուսալիության մասին²⁰⁹ Սասունցիների հետևակազորը Տարոնում, Այծյաց բերդի մոտ մ ծ վնաս հասցրեց Հովհաննես Չմշկիկի զորքերին²¹⁰: Տարոնի նվառ մից անցել էր ընդամենը տասը տարի, երբ 976 թ. մենք տեսնում , որ հայոց զորքը հենց Տարոնի իշխաններ Գրիգորի ու Բագարատի գ խավորությամբ «ահաբեկ արարեալ զզօրսն Յունաց՝ զօրէն փոթորալ մրրկի շփոթէին, զյուլովս սրախողխող արարեալ և զբազումս ձերբակալ»²¹¹: Մի փոքր անց, 990 թ. հայերը միանում են կենտրոնական առավարության դեմ ապստամբած Վարդաս Փոկասին²¹²: 1000 թ. Դավիթ կուրապաղատի զորքերը մարտ տվեցին Տայքը գրավող բյուզանդական զորքերին²¹³:

Շուրջ 1040 թ. Բյուզանդիայի դեմ ապստամբություն նախապատաստեցին Սենեբերիմ Արծրունու որդիներ Ատոմն ու Ապուսահլը Սեաստիայում: Միքայել կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց ակոլուֆոսին՝ տասնհինգ հազարանոց վարձկան բանակով, ձերբակալեց ապստամբների ղեկավարներին և Կոստանդնուպոլիս բերեց²¹⁴: Եթե ծրագրված ա ստամբությունը կանխելու համար անհրաժեշտ է լինում տասնհինգ հազարանոց բանակ ուղարկել, պիտի ենթադրել, որ ապստամբները գ ալի զինուժ էին ոտքի հանել: 1051 թ. Կոստանդին Մոնոմախի դեմ ստամբություն բարձրացրեց Բալահովիտը Չորրորդ Հայքում: Ապրստամբների դեմ ուղարկված կատապան Պեոոսը ձերբակալեց ապրստամբների պարագլուխներին՝ իշխան Աբելի որդիներ Հարպիկին, Դավթին, Լեոնին և Կոստանդին. առաջինին գլխատեց, մյուսներին աքսոր ուղարկեց²¹⁵:

Շիրակի նվաճումից հետո Բյուզանդական կայսրությունը հայոց կաթողիկոս Պետրոսին պատվավոր աքսորի մեջ էր պահում Կոստանդնուպոլսում, նրան չէր թողնում Հայաստան վերադառնալ, քանզի վախենում էր, որ նա «երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի»²¹⁶:

9 Կոստանդին Միքանաժին, էջ 202:

0 Մատթ. Ուոհ., էջ 18:

11 Ասողիկ, էջ 191:

212 Նույն տեղում, էջ 251:

213 Նույն տեղում, էջ 277:

214 Մատթ. Ուոհ., էջ 83:

215 Նույն տեղում, էջ 109—112:

216 Արիստ. Լաստ., էջ 82:

Ասվածից պարզ է դառնում Կոստանդին Մոնոմախի ունեցողի իմաստը: Նա պարզապես կես հազարամյակ անց կրկնում էր Զենոն և Հուստինիանոս I կայսրերի ունեցողները: Բյուզանդական Չորրորդ Հայքը, որ գտնվում էր կայսրության կազմում, կառավարվում էր հայ նախարար-սատրապների կողմից, որոնք ունեին իրենց սեփական զինուժը: Նրանք պատերազմական գործերում ինքնուրույն ու անկախ էին: Այն պատճառով, որ Չորրորդ Հայքի նախարարները մասնակից դարձան Զենոնի դեմ բարձրացված Իլլուսի և Լեոնտիոսի ապստամբությանը, կայսեր կողմից զրկվեցին սեփական զինված ուժեր ունենալու իրավունքից: Վերջնական հարվածը հասցրեց Հուստինիանոս I-ը: Նա վերջ տվեց սատրապների իշխանությանը Չորրորդ Հայքում, տեղում դուքսերի նշանակեց և հաստատեց զուտ բյուզանդական կայազորներ²¹⁷

Այսպիսով, Մոնոմախի ունեցողի նպատակը Հայաստանում հնարավոր ապստամբությունների առաջն առնելն էր, բյուզանդական վարչության գործը հեշտացնելը: Ինչ խոսք, դիմելով նման քայլի, կայսրությանը ելնում էր այդօրվա կամ ծայրահեղ դեպքում՝ վաղվա շահերից բաց ոչ ավելի կամ պակաս հեռավոր ապագայի, և նման քաղաքականությունը ճակատագրական դարձավ ոչ միայն Հայաստանի, այլև իր իսկ Բյուզանդիայի համար: Միայն հայ զորքերը կարող էին շահագրգռված լինել Հայաստանի պաշտպանությամբ, և ոչ օտար վարձկանները, որոնց կայսրությունը հաստատում էր Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Հանուն ինչի՞, օրինակ, պետք է իրենց կյանքը զոհեին բուլղարները Վասպուրականում²¹⁸, ռուսները՝ Տայքում²¹⁹, վարյագները՝ Բարերդում²²⁰, կամ ուզերն ու պաժինակները՝ Մանազկերտում²²¹: Եվ պատահական չէ, որ Մատթեոս Ուռհայեցին բյուզանդական զորքերը Հայաստանում որակում է որպես «սուտ պահապաններ»²²²: Շատ խոստեն է Մանազկերտի դեպքը: «Առ ի շոյէ պահապանաց քաղաքին,— գրում է Ուռհայեցին,— յաւուր միում առաւ քաղաքն Մանձկերտ, վասն զի փախեան Հոռոմոց պահապանքն»²²³:

Ավելորդ չէ ասել, որ վերացնելով հայկական կանոնավոր զորամասերը Հայաստանում, կայսրությունը, երբ դա անհրաժեշտ էր, շա-

217 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191:

218 Տե՛ս ստորև, էջ 84. Հմմտ. Արիստ. Լաստ., էջ 2օ:

219 Աստղիկ, էջ 277:

220 Արիստ. Լաստ., էջ 88:

221 Մատթ. Ուռհ., էջ 201—202:

222 Նույն տեղում, էջ 135:

223 Նույն տեղում, էջ 194:

ունակում էր զորահավաք կատարել: Կոստանդին Դուկաս կայսրն, օ-
ինակ, երբ Արևմուտքում ուզերի դեմ պատերազմ սկսեց, Հայաստա-
ում զորահավաք հայտարարեց²²⁴: Նույն բանը կատարեցին Մանազ-
լերտի ճակատամարտի նախօրեին Ռոմանոս IV Դիոգենեսը²²⁵, Ալեք-
իոս I Կոմնենոսը՝ երբ պաժինակների դեմ պատերազմ սկսեց²²⁶:

Թե ի՞նչ հետևանքներ ունեցավ բյուզանդացիների ռազմական այս
աղաքականությունը Հայաստանում, կարելի է ցույց տալ մի երկու
րինակով: «Յայսմ ամի (1041),— գրում է Մատթեոս Ուոհայեցին,—
օրաժողով արար թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն զամենայն աշխարհէ
ունաց և այլ ի Հայոց զօրացն, որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբն
ին՝ Սեբաստիա և Տարօն և ամենայն Վասպուրական. և անթիւ բազմու-
եամբ հասանէր թագաւորն Միխայլ յարևմուտք...»²²⁷:

Վասպուրականի հայկական զորքերը տարվում են Արևմուտք: Եվ
նց նույն տարին «ժողովեցան Հեր և Սամուսատ և ասպատակ արա-
րն զԹոռնեան գաւառն» Վասպուրականում²²⁸: Իշխան Խաչիկը, որ «էր
յր քաջ և յաղթող (ի) պատերազմօղ, յազգէ ի վերոյն յառիժ ջոկէ-
այց ծերացեալ էր և թողեալ զգործ պատերազմին և հառաչելով ապա-
աւէր, քանզի աւագ որդին նորա քաջն Հասան և Ճննդուկն հանդերձ
լ րօֆն ի յարևմուտֆն էին զհետ թագաւորին Միխայլի»²²⁹: Թե ի՞նչ տե-
ղի ունեցավ, հանրահայտ է: Ծերունի Խաչիկը և իր տասնհինգամյա որ-
ին՝ Իշխանը սպանվում են պատերազմում, գավառը թալանվում, ավե-
րակ է դառնում:

Բյուզանդական կատապան Պեոսը 1051 թ. ձերբակալում է Չոր-
որդ Հայքի Պաղին գավառի իշխաններին, եղբայրներ Հարպիկին,
Իավթին, Լևոնին և Կոստանդինին, առաջինին գլխատում է, մյուսներին
քսոր ուղարկում²³⁰: Հետևանքը. թուրքական բանակները գալիս են «ի
գ ւառն, որ կոչի Պաղին, և սրով սրտամտութեամբ հեղաւ բազում արին
ի հաւատացելոցն, և գերեցաւ ամենայն գաւառն Պաղնայ»²³¹:

Ստեղծված դրության փայլուն բնութագիրը տվել է Մատթեոս Ուո-
այեցին. «Ո՞վ կարասցէ մի ըստ միոջէ պատմել զկորուստ բարկու-

224 Մատթ. Ուոհ., էջ 151:

225 Նույն տեղում, էջ 198:

226 Նույն տեղում, էջ 238:

227 Նույն տեղում, էջ 88:

228 Նույն տեղում, էջ 90:

229 Նույն տեղում, էջ 90:

230 Նույն տեղում, էջ 110—112:

231 Նույն տեղում, էջ 138:

թեանն և զլաց ապաշաւանաց տանս Հայոց, զոր յանօրէն և յարեանարբու գազանացն զօրացն Թուրքաց կրեաց յանտիրութենէ, և սուտ պահապանացն, ի տկար և ի թուլամորթ վատ ազգին Յունաց. վասն զի մի առ մի քակեալ հանին զքաջ զզօրականսն ի տանէն Հայոց, զորս հանին յարկաց և ի գաւառաց և բարձեալ խափանեցին զաթոռ թագաւորութեանն Հայոց. Բակեցին զցանկ պահպանութեանն զօրաց և զօրավարաց. և ազգն Հոռոմոց իւրեանց անուն քաջութեան զանդարձ փախչելն արարին պարծանք. նմանեցան վատ հովուացն, որ յորժամ զգալն տեսանէ՝ փախչի: Սակայն Հոռոմք յայն ջանս ջանացան, որ լուր զպարխապ ամբութեան տանս Հայոց քակեալ կործանեցին և զՊարսիկք (իմա՝ թուրքերին) ի վերայ արձակեցին սրով... մինչ և Պարսիկք անտէր տեսին զամենայն արևելք...»²³²: Եվ այնուհետև. «արեանարբու և գազանացեալ ազգն Թուրքաց տարածեցաւ ընդ ամենայն երեսս երկրի, որ ոչ մնաց գաւառ ի խաղաղութեան, այլ կայր մատնեալ ամենայն տունն քրիստոնէից ի սուր և ի գերութիւն. և արգելաւ վաստակ ճողագործութեան յերկրէ, և հատաւ կերակուր հացի, և սրով և գերութեամբ հատան մշակք և վաստակաւորք, և առ հասարակ տարածեցաւ (սով) ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմարդ եղեն բազում գաւառք, և քակեցաւ տունն արևելից, և եղև աւերակ աշխարհն Հոռոմոց...»²³³:

10. Բյուզանդիայի կրօնական Բաղաբականությունը Հայաստանում: Քաղկեդոնի ժողովը (451) բյուզանդական ու հայկական եկեղեցիների, հայերի ու հուլիների միջև ստեղծեց այնպիսի մի անջրպետ, որ հնարավոր չեղավ վերացնել Բյուզանդիայի ամբողջ գոյության ընթացքում: Հենց V դարից սկսել էին միաբնակ-երկաբնակ դավանաբանական վեճերը, որոնք պատճառ դարձան երկու հարևան երկրների ու ժողովուրդների փոխադարձ անհանդուրժողության ու հակամարտության: Հասկանալի է, այդ վեճերը կրօնական քողով քողարկված քաղաքական ու մշակութային ավելի խոր արմատներ ունեին: IX դարից սկսած, երբ Բյուզանդական կայսրության համար Հայաստանի նվաճումը մտավ օրակարգի մեջ, բնականաբար լույս աշխարհ եկավ հիշյալ հարցը: Բյուզանդիան քաղկեդոնական էր, Հայաստանը՝ միաբնակ: Այս հանգամանքը չէր կարող դժվարությունների առջև չկանգնեցնել կայսրությանը, որը որոշել էր երկար ժամանակով հաստատվել այդտեղ: Քանի որ Բյուզանդիան մտադիր չէր միաբնակություն ընդունել, իսկ

232 Նույն տեղում, էջ 135—136:

233 Նույն տեղում, էջ 217:

միջին գիծն էլ իր համար ցանկալի շէր, մնում էր ամեն ջանք թափել հայ ժողովրդին քաղկեդոնական դարձնելու: Եվ կայսրությունը հենց այդ ուղղությամբ էլ սկսեց գործել: Հարցը արտաբուստ կրոնական էր, հետևաբար գործը զլխավորեցին Բյուզանդիայի հոգևոր պետերը: Դեռևս Փոստ պատրիարքը այդ ուղղությամբ լուրջ աշխատանք էր տարել: Պահպանվել է 862 թ. իշխան Աշոտին գրած նրա մի նամակը, որից իմանում ենք Չորրորդ Հայքում և Տարոնում «ուղղափառություն» (իմա՝ քաղկեդոնականություն) ընդունած հայերի մասին (καὶ τῶν Ἀρμενίων τοὺς ὀρθοδόξῃσαντας δευτέρα πάλιν σταλεῖσα ἐπιστολή, τοὺς γατοιοῦντας τὴν Τετάρτην Ἀρμενίαν Ταρρωνίας), որոնց Փոստ երկու նամակ է ուղարկել²³⁴, Փոստը մի շարք նամակներ էլ ունի գրած նույն հայոց իշխանաց իշխան Աշոտին և կաթողիկոս Զաբարիային, դարձյալ դավանաբանական բնույթի²³⁵

Փոստի սկսած գործը մեծ եռանդով շարունակեց Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսը, որ մի քանի նամակներ է ուղարկել հայոց թագավոր Սմբատին և կաթողիկոս Հովհաննես Գրասխանակերտցուն²³⁶: Այդ նամակների հունարեն բնագրերը պահպանվել են, իսկ ինքը կաթողիկոսն իր պատմական երկում հիշում է դրանց մասին²³⁷: Ռոմանոս I Լակապենոս կայսեր օրոք Բյուզանդիան աշխույժ նամակագրություն ուներ անգամ հեռավոր Սյունիքի հոգևոր պետերի հետ, ավանաբար, տեղում հենարան ստեղծելու մտահոգությամբ՝ ընդդեմ

²³⁴ Darrouzès, Deux lettres, p. 147.

²³⁵ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, էջ 279—294: Նաև՝ «Православный вестинский Сборник», вып. 31. СПб, 1892, стр. 179—226. «Թուղթ Փոստայ պատրիարքի առ Զաբարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց վասն երկու միատրեալ բնուանցն մի անձնատրութիւն գոյով Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և վասն ճշմարտաի ութեան ժողովոյ սուրբ հարցն որ ի Քաղկեդոն»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօայ, 1968, № 1—3, սյունակ 61—100: «Պատճէն թղթոյն Մեծի հայրապետին Կոստանդնուպոլսի Փոստայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօայ, 1968, № 10—12, սյունակ 439—450: «Պատասխանի թղթոյն Փոստայ գրեալ Աշոտայ իշխանաց իշխանի Հայոց»: Հրտ. Ն. Ակիւնյան, Հանդէս ամսօրեայ, 1968 № 10—12 սյունակ 451—472:

²³⁶ Հ. Մ. Բաբրիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Գրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1966, № 4, էջ 251—256: Նաև Каздан-Бартикян, Рец. на Ник., стр. 277—279.

²³⁷ Հովհաննես Դրաղխանակերտցի, էջ 280—282:

Բագրատունիների: Պահպանվել է հիշյալ կայսեր կարգադրությամբ Սյունիքի հայոց եպիսկոպոսին գրված թուղթը (ցարդ անտիպ)²³⁸:

Կայսրությունը Սյունիքում որոշ հաջողությունների հասավ, և անգամ Սյունիքի 9-րդ՝ Բաղաց գավառից կաթողիկոս դարձած Վահան Սյունեցին (968—969) «ընդ քաղկեդոնական սիրելութիւն և հաճութիւն կամեցաւ առնել թղ ՝ ովք»²³⁹: Երբ Անիում նրա դեմ եկեղեցական ժողով գումարեցին, Վահանը փախավ Վասպուրական, որտեղ էլ հավանաբար քաղկեդոնականների կողմնակիցներ կային²⁴⁰:

Հաճախակի դարձան հայ և հույն վարդապետների դավանաբանական վեճերը, որոնք, որպես կանոն, տեղի էին ունենում հենց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքում և որոնց մասնակցություն էին ցուցաբերում նաև աշխարհիկ տերերը: Դեռևս Հովհաննես Զմշկիկ կայսեր օրոք Կոստանդնուպոլիս գնաց «և խօսեցաւ վարդապետն Հայոց (Պանդալևոն) առաջի թագաւորին ընդ ամենայն իմաստասիրացն Հոռոմոց»²⁴¹: Վասիլ II ի թագավորության վերջին տարիներին կայսեր հրավերով Կոստանդնուպոլիս գնաց վարդապետ Սամուել Կամրջաձորեցին, նրան Վասիլ II-ը «կացուցանէր... յատենի խօսել ն ՚ վարդապետացն Յունաց»²⁴²: Նման բանավեճեր ունեցան Կոստանդնուպոլսում Հակոբ Սանահնեցին կամ Քարաբնեցին²⁴³, Գառիկ II Բագրատունին²⁴⁴, Գագիկ Աբասյանը²⁴⁵, Գրիգոր Մագիստրոսը²⁴⁶, Բագրևանդի իշխան Ատրներսեհը²⁴⁷ և ուրիշներ: Աշխույժ էր նաև դավանաբանական բնույթի նամակագրությունը²⁴⁸:

Միջնադարում կրոնական հարցը շատ փափուկ հարց էր, նամանավանդ, որ միաբնակների և երկաբնակների հակամարտությունը շատ էր սուր: Հայերը հույներին հերետիկոս էին համարում (աստուածուրաց և նենգաւոր ազգն հերետիկոսացն)²⁴⁹: Անանիա Նարեկացին նույնիսկ հրաման էր արձակել «զքաղկեւանակապն մկրտեալ ն կրկին անգամ

²³⁸ *Darroux* ՝, Un recueil épistolaire p. 115.

²³⁹ Ասողիկ, էջ 181:

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 182:

՝ Մատթ. Ուռն., էջ 28:

²⁴¹ Նույն տեղում, էջ 4:

՝ Նույն տեղում, էջ 161, 227:

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 163—178:

²⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 183:

՝ Նույն տեղում:

²⁴⁷ Նույն տեղում:

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 39, 4:

՝ Նույն տեղում, էջ 50:

..մկրտելը նշագիծների նամար է .երեսիկո էին նայերը
 Իբերիայ և տքում, մինչև կիկանդոս ու Մելիտենե և կից
 յաստա՛րու հերևտիկոս բնակիչները») Ինչպես գրում է
 սյոց Խ Կու 7 992) Սեբաստիայի մետրոպոլիտին
 զղած լքն րոյ և զկնի բազում անգամ՝ Ե-
 ետիկոս զմէ՛ւ յնշա ակեալ չիք» ~ : Ռոմանոս III կայսրը, տե ելով
 Սև լեռան հայադավան վանականներին, հարց տվեց. «Զի՞նչ են այն
 յազմութիւն հերևտիկոսացն»²⁵⁷

Փոխադարձ անհանդուրժողականությունն այն աստիճան էր խո-
 ցել, որ Խլա²⁵⁰ յաշարող Դա՛ Դ կուրապաղատի քաղկեդոնիկ զին-
 որները այոց եկեղե ին սոմի Լ ն մեր սծել և հարևան արաբներին ա-
 նց քաշվելու ա. Ի էին, մ զհայ եկեղեցին և զժ ր մզկիթն
 միապէս ընդունիմք»²⁵⁴, Դեռ ավելին, Կեսարիայի հույն մեռ սչոլիտ
 արկոսը «ամ՛նայլ շան Արմէն (իմա՛ հայ) կոչէր² : Նման պայման-
 րում Հայաստ ա ն սճել ծրագրած կայսրության գործը բավակա-
 յին դժվարանում էր, նա ստիպված էր հայերի հանդեպ ճկուն քաղաքա-
 կանություն : Ռե : Բայց ոչ բոտր կայսրերն էին գետակցում այդ բա-
 : Համեմատաբա՛ ուն է տա կանություն էր վարում Վասիլ II-ը
 յկական աղբյուրներում նրա անձնավորությանը տրված դրական
 ահատականը ենց այդ մասին է վկայում : «Մեծ թագաւորն Հոռոմոց,
 Կասիլն,— գրում Պողոս Տարոնացին,— զայդ ամենայն քննութիւնդ վասն
 ւատոյ ոչ է արարեալ ընդ Հայս»³ : Իսկ ըստ Արիստակես Կաստի-
 րցու, Վասիլ II-ը և նրան նախորդող կայսրերը «խնամակալութիւն
 ուցին առ ՚ զորս ընդ ձեռամբ ունէին»²⁵⁷ : Իհարկե, դա չի նշանա-
 մ, որ հիշյալ կայսեր օրոք Բյուզանդիան հայադավաններին չէր հա-
 ծում : Վասիլ II-ի թագավորության սկզբնական շրջանում, դեռ 979 թ.
 յ ուզանդացին րգելին զ ամուսնայն Հայոց ի քաղաքէն Սեբաս-
 իոյ»²⁵⁸, իսկ «կանացի հովիւքս և մետրապոլիտն Սեբաստիոյ
 կսան նեղել ՚ այոց վասն հաւատոյ. և զբոնուցիւն ի ձեռն ա-

250 Ասողիկ, էջ 178:

251 ՏԼ՛ս ստորե, էջ 23

252 Ասողիկ, էջ 203:

253 Արիոս. կաստ., էջ 43:

254 Ասողիկ, էջ 268:

255 Մատթ. Ոստե., էջ 180:

6 Պողոս Տարոնացի. էջ 273:

257 Արիստ. կաստ., էջ 43:

258 Ասողիկ, էջ 202:

ոեալ՝ սկսան տանջել զքահանայս վասն հաւատոյ, և զգլխաւոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք հասուցանէր ի դունն թագաւորին: Եւ ի բանտի շարշարեալ զաւագն երիցանց զԳաբրիէլ սպանին...»²⁵⁹:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ վիճակը այդպիսին էր ոչ միայն Սեբաստիայում, այլև հայաբնակ ուրիշ վայրերում:

Վասիլ II-ի և, անկասկած, նրան նախորդած ու հաջորդած կայսրերի օրոք, քաղկեդոնականություն ընդունող հայն օրենքի առջև առավելություններ ունեւ միաբնակ հայի համեմատությամբ: Թոնդրակեցի Վրվեռը դատաստանից խուսափելու համար «Հոռոմ խոստանայ լինել...»²⁶⁰: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև բռնությունները, կայսրության համար շոշափելի արդյունք տալիս էին: Օրինակ, կրոնական հալածանքների պատճառով Սեբաստիայի և Լաոհիսայի հայ եպիսկոպոսներ Սիոնն ու Հովհաննեսը «ի ձեռն նոյն մետրապօլիին ընկալան զժողովն Քաղկեդոնի, ի բաց կալով ի միաւորութենէն Հայոց»²⁶¹: Ավելի ուշ Հակոբոս Սանահնեցին Կոստանդնուպոլսում «սակաւ մի վասն երկբնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հոռոմոց դարձաւ... գրեաց զիր միաբնութեան Հայոց և Հոռոմոց»²⁶²:

Նման պայմաններում Հայաստանում սկսեցին սնկի նման աճել քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսությունները²⁶³, որոնք հաճախ հանդիսանում էին Բյուզանդիայի օգտին աշխատող կենտրոններ: Այդ տեսակետից շատ հատկանշական է Վաղարշակերտ քաղաքում հաստատված և Բյուզանդիայի օգտին գործող քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսությունը²⁶⁴: Նա բավականին աշխույժ գործունեություն ծավալեց XI դարի 20-ական թվականների սկզբներին, բյուզանդա-վրացական պատերազմի ժամանակ: Վաղարշակերտի վրացադավան հայ եպիսկոպոս («վրացի ազգաւ») Զաքարիան ոչ միայն Վասիլ II-ի և վրաց թագավոր Գիորգիի միջև բանագնացի դեր էր խաղում, այլ հօգուտ Վասիլի աշխատում խաբել վրաց թագաւորին («հաւանական բանիւք պատրեալ զԳէորգի»)՝²⁶⁵

²⁵⁹ Ասողիկ, էջ 201

²⁶⁰ Արիստ. Լաստ., էջ 132:

²⁶¹ Ասողիկ, էջ 202:

²⁶² Մատթ. Ոսեհ., էջ 161—162

²⁶³ Տե՛ս Honigmann, Die Ostgrenze, S. 198—210: Thierry, Noies, p. 159—173

²⁶⁴ Հավանաբար այն ստեղծվել էր VII դ. «Ներսէս Հայոց կաթողիկոս, որ ի Տա... էր ծննդեամբ, այն որ զՎաղարշակերտոյ սուրբ Աստուածածինն շինեաց»: Տե՛ս Հովհաննէ Մամիկոնյան, էջ 280:

²⁶⁵ Արիստ. Լաստ., էջ 36:

կասլին տեղյակ պահում վրացական զորքի վիճակի և պատերազմին ատրաստ լինելու մասին. «Զաքարիայն ասէ (Վասիլ II-ին), թէ Բազում զօրս ունի (Գիորգին) որպէս ոչ այլ ոք, և հզօրս զօրութեամբ և պատրաստ առ ի պատերազմել»²⁶⁶; Պատահական չէ, որ 1000 թ. Վասիլ II-ը Տարոնից Տայք գնալու ճանապարհին «բանակի ի դաշտին մերձ ի աղաքն Վաղարշակերտ»²⁶⁷; Հենց այստեղից նա գնաց Ուխթիք²⁶⁸:

Վասիլ II-ը անգամ կապեր ուներ հեռավոր Անտիոքի շրջանում, Սև լեռան ստորոտում գտնվող քաղկեդոնիկ հայոց վանքի վանահոր ՚եո²⁶⁹:

Վասիլ II-ը կրոնական նարցերում տարբերվում էր մյուս կայսրեից նրանով, որ պետք եղած ժամանակ կարողանում էր սիրաշահել այերին, ժամանակավորապես դադարեցնել հայադավանների հալածանքները, եթե դա քաղաքականությունն էր պահանջում: Եթե 979 թ., նգամ 986 թ. Սեբաստիայում հայադավաններն հալածանքի էին ենթարկվում, ընդամենը տասնհինգ տարի անց, երբ օրակարգի հարց դրձավ Տայքի նվաճումը և կայսրին պետք էր սիրաշահել հայերին, «ս անգամ նա հայերին «հրամայեաց համարձակ լինել յամենայն ըծս հաւատոց և հնչեցուցանել զձայն ժամահարի»²⁷⁰ Սեբաստիայի այ եկեղեցիներում:

Վասիլի մահից հետո Բյուզանդիայի կրոնական քաղաքականութունը Հայաստանում էապես փոխվեց Ռոմանոս III-ը «ինքնօրէն ամանաւ կամէր նորաձևս առնել յեկեղեցիս Աստուծոյ»²⁷¹: Նա անգամ նվորագրեց Սև լեռան հայադավան վանքերի միաբաններին²⁷²: Դրույ ունը էլ ավելի վատթարացավ Հայաստանի նվաճումից հետո, երբ ըդեն հայերին սիրաշահելու որևէ ձգտում չկար. «յորժամ առաւ Հայք ունաց,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— արգելաւ ամենայն շալո իւնն Հոռոմոց յազգէն Հայոց, և զկնի այսորիկ հնարեցան այլ կերպատերազմ յարուցանել ընդ ազգն Հայոց. նստան ի Բենութիւն Բաատոյ և այսու ատեալ զհանդէս պատերազմին, զմարտի և զկռիս և աղմուկ յեկեղեցի Աստուծոյ կարգեալ հաստատեցին: Ի Պարսից

Արիստ. կաստ., էջ 36:

7 Աստղիկ, էջ 277:

նույն տեղում, էջ 278:

13 Մատթ. Ուռհ., էջ 50:

10 Աստղիկ, էջ 276:

Արիստ. կաստ., էջ 43:

12 նույն տեղում:

պատերազմէն յօժարութեամբ փախչին և զամենայն ճշմարիտ հ տացեալքս Քրիստոսի ի հաւատոյն ջանային խափանել և խախտել...»

Եթէ մինչև Հայաստանի նվաճումը կայսրութիւնը հիմնականում գործ ուներ հայա ավանների հետ, նվաճումից հետո նա դեմ առ դեմ կանգնեց հայոց կաթողիկոսութեան: Հայկական պետականութեան վրացման պայմաններում հայոց կա ղողիկոսութիւնը հայերին կենտրոնացնող գլխավո ուժն էր Բյուզա դիան էր կարող այդ հանգամանքը հաշվի շանել: Այդ իսկ պատճառով նրա առաջին ք երի մեկն եղավ Անիում հայոց կաթողիկոսութիւնը վերացնելը: Եթէ 1045 թ. Անիի գրավումից անմիջապես հետո «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմի առաջին կառավարիչ Իասիտեսը գալով իր նոր մայրաքղաքը՝ Անի «անշափ պատուով մեծարէ զհայրապետն Պետրու», հասկանալի է, վերջինիս բյուզանդասիրական գործունեութեան համար, ապա նրա անմիջական հաջորդը՝ Կատակալոն Կեկավմենոսը մեկ տարի անց «ոչ ըստ առաջին պատուոյն մեծարէ զհայրապետն»²⁷⁵: Դեռ ավելին, Պետրոս կաթողիկոսին, այոց հոգևոր պետին, հեռացնում են Անիից, նախ ուղարկում Արծն, այնտեղից էլ Կոստանդնուպոլիս, որտեղ երեք (կամ շորս) տարի պահելուց հետո նրա մշտական բնակութեան վայր է նշանակվում Սեբաստիա քաղաքը, քանզի բյուզանդական կառավարութիւնը չէր համարձակվում նրան թողնել վերագառնալու Անի, վախենալով, որ նա «երթեալ ապստամբեցուցանէ զԱնի»²⁷⁶: Սեբաստիայում երկու տարի մնալուց հետո Պետրոս կաթողիկոսը վախճանվում է, իսկ նրան հաջորդող Նաչիկ կաթողիկոսին, Պետրոսի քեռորդուն, կայսրը նույն ձևով բերում է Կոստանդնուպոլիս, երեք տարի պահում և ապա թուլլատրում գնալ Երկրորդ Հայքի Տարնտա գավառը, «քանզի անդ հրամայեցին նմա տեղի բնակութեան»²⁷⁷:

Հայոց կաթողիկոսութիւնն, այսպիսով, Հայաստանում վերանում է, նրա գոյութիւնը Բյուզանդիայի սահմաններում հայերի համար էական որևէ նշանակութիւն ունենալ չէր կարող. «Ժառանգ աթոռոյն,— գրում է Արիստակես Լաստիվերցին,— յօտար աշխարհ հեռացեալ իբրև զգերի և զկալանաւոր»²⁷⁸:

273 Մատթ. Ուտն., էջ 136:

274 Արիստ. Լաստ., էջ 63:

275 Նույն տեղում:

276 Նույն տեղում, էջ 82:

277 Նույն տեղում:

278 Նույն տեղում, էջ 99:

Հայ եկեղեցու հզորությունը բխում էր նրա տնտեսական բարգավաճումից: «Յորժամ էր Տէր Պետրոս յաթոռ հայրապետութեանն և ի Հաստան աշխարհին,— գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին,— ունէր կազմութիւն հայրենեաց՝ տուեալ ի թագաւորացն Հայոց՝ հինգ հարիւր գեղանուանի և մեծ սնիստ և շահաւէտ ընտիր ընտիր, նոյնպէս և եպիսկոպոսս հինգ հարիւր փառաւոր և գաւառապետս ի վերայ եօթն հարիւր իմի հանապազ... և չէր նուաստ աթոռ հայրապետութեանն քան զթագաւորութեանն Հայոց»²⁷⁹, Պատմիչը դրանց հետ միասին հիշատակում հայ եկեղեցու գանձերի մասին: Բյուզանդիան, նվաճելով Հայաստանը, զրկեց հայ եկեղեցին իր կալվածներից: Բայց դա քիչ էր կայսրուան համար: Բյուզանդացիները «արարին... խնդիր բազմութեան գանձուցն ոսկւոյ և արծաթոյ Տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի»²⁸⁰, Բյուզանդական կառավարութեան հաջողվեց Կոստանդնուպոլիս տեղափոխել հայոց կաթողիկոսութեան գանձերը, որոնք հայտնաբերեցին «թէ անդ (Սեբաստիայում) և թէ ի Հայս»²⁸¹:

Այդ բոլորն անելուց հետո կայսրությունը դիմեց մի այլ քայլի: Նա փորձեց հայոց կաթողիկոսությունը հարկատու դարձնել. Հոռոմնե,— գրում է Արիստակես Լաստիվերցին,— Խաչիկ կաթողիկոսին նդ հարկիւ կամէին արկանել»²⁸²: Խաչիկ կաթողիկոսը վճռականորեն մրժեց դա, ասելով, թե «զոր մինչև յիմ ժամանակն չէ լեալ՝ և ոչ ես ւանիմ...»²⁸³:

Հայաբազմանների հալածանքները բորբոքվեցին նոր թափով հատպես Կոստանդին Գուկաս կայսեր օրոք (1059—1067): Նա «խորհեցաւ խորհուրդ շար և կամեցաւ բառնալ և խափանել զաթոռ հայրապետութեան սրբոյն Գրիգորի ի տանէն Հայոց... յարուցանէր հալածանս և ունէր քննութիւնս պէսպէսս յաղագս հաւատոյ Հայաստանեայց աղի»²⁸⁴:

Բյուզանդական կայսրութեան կրոնական քաղաքականությունը այսատանում բացասաբար անդրադարձավ ոչ միայն հայերի վրա, այլև ցիրենց՝ հույների: Այդ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում հայադավանները ու քաղկեդոնականների միջև գոյություն ունեցող վիճն էլ ավ լի խորացավ ու լայնացավ, Բյուզանդիան շկարողացավ ամուր հե-

79 Մատթ. Ուռհ., էջ 153—154:

0 Նույն տեղում, էջ 137:

8 Արիստ. Լաստ., էջ 82:

82 Նույն տեղում, էջ 83:

283 Նույն տեղում:

284 Մատթ. Ուռհ., էջ 138: Հմմտ. նաև էջ 1 — 161:

նարան ստեղծել Հայաստանում, նա այնտեղ զգում էր իրեն որպես օտարական, թշնամական միջավայրում, մի բան, որ չէր կարող ճակատագրական նշանակություն չունենալ թուրքական նվաճումների ժամանակ:

11. Գիմադրողական պայքար: Բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը հանդիպում էր հայ ժողովրդի համառ դիմադրության: Արաբական երկդարյա տիրապետության լուծը հազիվ թոթափած ժողովուրդը չէր ուզում դարձյալ կրել օտարի լուծը, թեկուզ և բրիստոնյայի: Դեռևս 972 թ., երբ Հովհաննես Զմշկիկը սկսեց իր արշավանքը արաբների դեմ, նա «կամեցաւ զմուտն յաշխարհն Հայոց առնել»²⁸⁵ այսինքն ուզեց խալիֆայության վրա հարձակվել Հայաստանի վրայով, պարզ է, նպատակ ունենալով Հայաստանից էլ որոշ հողեր նվաճել: Հայերի համար Տարոնի մասին հուշերը շատ թարմ էին, ընդամենը վեց տարի էր անցել և այդ նոր վտանգի դեմ հայոց իշխանավորները ստիպված էին պատնեշ կազմել²⁸⁶: «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց, — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցիին, — ազատքն և իշխանքն և ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն արևելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի. թագաւորն Կապանին Փիլիպպէ և թագաւորն Աղուանից Գուրգէն, Աբաս Կարուց տէրն և Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն և Գուրգէն Անձևացեաց տէրն և բովանդակ ամենայն տունն Սասանու (իմա՝ Սասունի). և բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրև ութսուն հազար: Եւ եկեալ հրեշտակ թագաւորին Հոռոմոց առ նոսա և տեսին պատրաստական զամենայն տունն Հայոց ժողովեալ ի մի վայր և երթեալ պատմեցին թագաւորին Զմշկանն...»²⁸⁷: Զմշկիկը չհամարձակվեց պատերազմել հայոց միասնական զինուժի դեմ: Նա միայն փորձեց գրավել Տարոնի Այծյաց բերդը, բայց անհաջող: Նրան դիմադրություն ցուցաբերեցին սասունցիք: Հայերն այդպես միասնական հանդես եկան նաև 993 թ., երբ «եյանէր մեծ տուկն Հոռոմոց և գայր բազում զօրօք ի վերայ աշխարհին Հայոց»²⁸⁸: Մենք չգիտենք ոչ այդ դուքսի անունը, ոչ նրա ոտնձգությունների տարածքը, բայց գիտենք, որ «ի մտանելն նորա յաշխարհն Հայոց, ժողովեցան ընդ յառաջ նորա զօրքն Հայոց ազատացն... եղեն

285 Մատթ. Ուռհ., էջ 17:

286 Տարոնը թեև 966 թ. կայսրությունը նվաճել էր, բայց սրա Այծյաց բերդը Աշոտ III-ը պահում էր իր տիրապետության տակ և չէր զիջում Բյուզանդիային: Մատթ. Ուռհ., էջ 27:

287 Մատթ. Ուռհ., էջ 17—18:

288 Նույն տեղում, էջ 41:

պարտեալք զօրքն Հոռոմոց առաջի զօրացն Հայոց և դարձան ի փախուստ դիմօք յաշխարհն իւրեանց...»²⁸⁹: Սա ցույց է տալիս, որ Չմշկիկի հաջորդ Վասիլ II-ի օրոք էլ կայսրությունը համառորեն շարունակում էր իր փորձերը՝ զենքի ուժով նվաճել Հայաստանը, բայց և այն, որ Աշոտ III-ի հաջորդները ևս, այդ թվում և Գագիկ I-ը կարողանում էին ի մի հավաքել Հայաստանի տարածքի վրա գոյություն ունեցող թագավորութայունների և իշխանութայունների զինված ուժերը և հաջողությամբ ընդդիմակայել հասարակաց թշնամուն:

993 թ. հարձակումը Հայաստանի վրա կայսրության ձեռնարկած վերջին ճակատային հարձակումն էր, Բյուզանդիան սրանից հետո դիմեց այլ քաղաքականության, հարձակվել թևերով, աշխատել ջլատել այոց միասնությունը, մեկ-մեկ ջախջախել հայ իշխանութայուններն ու ազավորութայունները, նույնիսկ զենքի շղիմելով, այլ գործի դնելով այստանում գործող իր գործակալներին, շխորշելով անգամ քաղաական տեռորից:

Հայ ժողովուրդը բյուզանդական վտանգին ընդդիմակայում էր և յլ ձևով՝ բյուզանդական կենտրոնական կառավարության դեմ ունկվող ապստամբութայուններում ակտիվ մասնակցութայուն ցուցաբերելով: Այդ ձևով նա ոչ միայն դեռևս անկախութայունը պահպանած հայ իշխանութայունների գոյութայունն էր ուզում ապահովել, այլ ազատագրել այն շրջանները, որոնք արդեն դարձել էին կայսրության գոհը: Տարոնի բինակը ամենալավ հաստատումն է այդ մտքի:

Վարդաս Սկլերոսը ազգութայամբ հայ էր: Նա 976 թ. ապստամբելով Վասիլ II-ի դեմ, հնարավոր է, նպատակ չունեի հայկական հողերն ազատագրել բյուզանդական լծից: Նրա նպատակները, հավանաբար, յլ էին: Բայց մենք իրավունք չունենք նրա կողմն անցած բոլոր հայեին համարել ապստամբներ, որոնց միտքն ու նպատակը Սկլերոսին բյուզանդական թագն ապահովելն էր: Վերջինիս ապստամբութայունը լոնկվեց կայսրութայան կողմից Կարինի, Տարոնի նվաճումից շատ շանց սծ: Ապստամբ Սկլերոսին կայսր հռչակեցին նախ և առաջ հայերը²⁹⁰ (ον Ἀρμενίων καταρξάντων τῆς εὐφρησίας): Առաջին վայրը, որտեղ Սկլերոսը հաստատվեց՝ հայկական հարբերդ ամրոցն էր²⁹¹ (Χάρπετε): Ապրստամբի ձեռքում էր գտնվում հայկական Միջագետքի և Չորրորդ Հայքի զգալի մասը՝ Հիսն ալ Կ. Ո. Ը. Ե. Տ-ը, Հովիտը Տարոնից

289 Մատթ. Ուռն., էջ 41:

290 Տե՛ս ստորև, էջ 56:

291 Նույն տեղում, էջ 57:

հարավ, Սաւնա բերդը, Անգեղտունը, Անձիտը, Թիլ հունը՝ Արզանայից հարավ-արևելք և Հանին²⁹², Վարդաս Սկլերոսն իրեն կայսր Նուպեյի նախկին Երրորդ Հայքի մայրաքաղաք Մելիտենեում²⁹³, Ապստամբների կողմն է անցնում Բյուզանդիայում ծառայող հայկական հեծելազորը՝ Սկլերոսին են միանում Մոկքի իշխան Զափրանիկը, ինչպես և Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը²⁹⁵, որոնք դրանից տասը տարի առաջ զրկվել էին իրենց տիրույթներից։ Սկլերոսին է միանում բյուզանդական հայազգի զորավար Սահակ-է սհրամլ²⁹⁶։ Այս զորավարն էր Լիկանդոս բանակաթեմը, որը Կոստանդին Միրանածինի տրված յալներով, հիմնադրվել էր հայերի կողմից և որի բնակչությունը բացարձակապես հայերից էր բաղկացած²⁹⁷։ Սկլերոսի կողմն է անցում Անտիոքի հայազգի դուքս Բուրցիսը (Բուրճ) հայկական զորքերով։ Նա զալիս է հայկական Ծամնեւով (Τζαμανδός) քաղաքը²⁹⁸։ Սկլերոսին է միանում նաև բյուզանդական հայազգի ծովակալ Միքայել Քուրդիկը³⁰⁰։ Միթե բոլոր այս հայերի նպատակը Սկլերոսին բյուզանդական գահին տիրանալուն օժանդակելն էր միայն։ Թվում է ոչ։ Նրանց նպատակն էր նախ և առաջ Բյուզանդիայի ձեռքն անցած հայկական շրջանների ազատագրումը, մնացած անկախ հայկական հողերի նվաճման կանխումը։ Եվ եթե ի վերա մտենայնի նկատի ունենանք այն խոսույն փաստը, որ Վասիլ II-ը Վարդաս Սկլերոսի դեմ հավաքագրեց բացարձակապես հույներին («Ρωμαῖοι») «զգորսն Բիւզանդիոնի և զԹրակացին և զՄակեդոնացին, հանդերձ մտենայն արեւմտեայ ազգորսն»³⁰¹, որոնք Սկլերոսի առաջին իսկ պարտությունից ժամանակ սկսեցին կոտորել գերի ընկած հայերին միայն (πολλοὶ τῶν σὶν αὐτῷ (τῷ Βούζ τζη) ἀπώλοντο, καὶ μᾶλλον τῶν Ἀρμενίων· πάντες γὰρ τοὺς ἀλοντας τῶν Ἀρμενίων ἀπέσφαττον οἱ Ῥωμαῖ, μὴ λαμβανοντες οἶχτον διὰ το πρῶτους προσχωρήσαι τῷ ἀποστάτῃ)³⁰², ապա մեր ենթադրությունը Սկլերոսի ազրատամբությունն բնույթի մասին կհաստատվի։

292 Մանրամասն տե՛ս Canard, Deux documents arabes p. 60—61

293 Ասողիկ, էջ 191։

294 Նույն տեղում։

295 Նույն տեղում։

296 Տե՛ս ստորև, էջ 59։

297 Կոստանդին Միրանածին, էջ 171—172։

298 Տե՛ս ստորև, էջ 60, 61։

299 Նույն տեղում, էջ 59։

300 Նույն տեղում, էջ 60։

301 Ասողիկ, էջ 191։

302 Տե՛ս ստորև, էջ 61։

Հայերը մասնակից դարձան նաև Վարդաս Փոկասի ապստամբության, որը դարձյալ Վասիլ II-ի դեմ էր ուղղված: Նրան միացել էր մագիստրոս Չորտվանելը, Թոռնիկ աբեղայի եղբորորդին, որ «բռնացեալ ի կողմանս Դերջանայ և Տարոնոյ»³⁰³: Ապստամբ Չորտվանելի գրած տարածքը՝ Դերջանն ու Տարոնը, պարզ ցույց է տալիս, որ հայ ողովուրդը չէր հաշտվել Տարոնի կորստյան մտքի հետ:

Երբ 1022 թ. նույն Վասիլ II-ի դեմ բռնկվեց Վարդաս Փոկասի որոն՝ նիկեփոր Ծովիզի ապստամբությունը, ապստամբը «կոչեաց ի միաբանութիւն իւր զթագաւորն Վրաց Գորգի և զորդիսն Գագկայ. գնաց յահէ նորա Դաւիթ առ նա զօրօքն Հայոց, և ահ մեծ եղև ի վերայ Վասիլն»³⁰⁴: Սա պարզ վկայում է, որ բյուզանդական վտանգին պատրաստ ին ընդդիմակալելու նաև հայ ու վրացի թագակիրները:

Հաղվադեպ չէին և հայերի ապստամբական փորձերը հենց Բյուզանդական կայսրության սահմաններում: Սենեքերիմ Արծրունու որդիեր Ատոմն ու Ապուսահլը Սեբաստիայում շուրջ 1040 թ. ամբաստանում են Միքայել կայսեր առաջ այն բանում, թե «կամին ապստամբել ի վերայ քո և յարուցանել քեզ վիշտս և հալածանս»³⁰⁵: Եթե կայսրը րանց դեմ ուղարկում է տասնհինգ հազարանոց բանակ ակոլութոսի գլխավորությամբ, պարզ է, թե ինչպիսի լուրջ վտանգ էին նրանք ներկայացնում պետության համար: Հայ ապստամբներն այնքան հզոր ին իրենց զգում և այնքան վստահ իրենց հաջողության, որ ապստամբներից մեկը՝ Շապուհ իշխանն ասում էր Ատոմին և Ապուսահլին. «Կամի՞ք զի զզօրսդ Հոռոմոց ցիր ու ցան ածեմ ընդ երեսս դաշտաց...»³⁰⁶:

Տասը տարի անց Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր օրոք ապստամբ թյան փորձ տեղի ունեցավ Չորրորդ Հայքում: Պաղին գավառի իշխաններ, Հաբելի որդիներ Հարպիկը, Դավիթը, Ատոնն ու Կոստանդինը մբաստանվեցին կայսեր առջև, թե «կամին ապստամբ լինել ի քէն»³⁰⁷: րանց դեմ կայսրն ուղարկեց «զօրապետս հանդերձ զօրօքն»³⁰⁸: Պեոոս կատապանը «սկսաւ ապականել զամենայն գաւառն. և զամենայն իշխանսն սկսաւ ի փառաց ընկենուլ»³⁰⁹: Նա գլխատեց Հարպիկին, իսկ

303 Աստղիկ, էջ 251:

304 Մատթ. Ուտհ., էջ 51:

305 Նույն տեղում, էջ 83:

306 Նույն տեղում:

307 Նույն տեղում էջ 109:

308 Նույն տեղում:

309 Նույն տեղում, էջ 110:

մյուս երեքին տարավ Կոստանդնուպոլիս, Մոնոմախի մոտ, որ «հրամայեաց անցուցանել զնոսա ի կղզի»³¹⁰։

Հայոց պայքարը բյուզանդական լծի դեմ շարունակվեց և ապագայում, նաև Ռոմանոս IV Դիոգենեսի իշխանության օրոք³¹¹։

Բյուզանդական առաջխաղացման ու տիրապետության դեմ պայքարողների մեջ էին նաև թոնդրակյան աղանդավորները³¹² և պատահական չէ, որ նրանց դեմ Բյուզանդիան պայքար էր մղում դեռևս Տարոնի նվաճումից անմիջապես հետո³¹³, պայքար, որ շարունակվեց ու ավարտին հասավ մեկ հարյուրամյակ անց՝ XI դարի կեսերին արդեն բյուզանդական ռազմական ու պետական գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսի ջանքերով³¹⁴։

12. Հայոց արտագաղթը: Բյուզանդական կայսրության բանակում ծառայող հայ սահմանապահ զորքերի հողերին վերաբերող նիկեիոր II Փոկասի (963—969) մի օրենքում ի միջի այլոց նշված է. «Ա. Եթե հայ զինվորներից (ստրատիոտներից) ոմանք, ովքեր հեռացել են [իրենց հողերից] և երեք տարի անցկացրել այլ տեղում, և վերադառնալով իրենց հողերը գտել են ի պահ տրված ուրիշի, որպես պարգև տրված այլ՝ աչքի ընկած զինվորների (ստրատիոտների), բանակաթեմային կամ տազմատային արխոնտների, սխրանքներ կատարած զորավարների, կամ էլ [վերջապես] ուրիշ ոմանց՝ հանրօգուտ օգտագործման նպատակներով, հրամայում ենք, երեք տարին լրանալուց հետո վերադարձող հայ զինվորներն իրավունք չունեն պահանջելու և ստանալու այդպիսի հողերը»: Կայսրը բացատրում է իր օրենքի լույս աշխարհ գալու դրդապատճառները. «Որովհետև եթե հայոց անկայուն (ἀστατον) և անվերջ թափառել սիրող (πολυπλανέες) բնավորությունն այսպիսի օրենսդրությամբ չսանձվի ... ապա ողջ հայությունը կչքանա»³¹⁵։

310 Նույն տեղում, էջ 112։

311 Նույն տեղում, էջ 198։

312 Աս Մնացականյան, Թոնդրակյան շարժման մի քանի գլխավոր հարցերի մասին, *Տեղեկագիր*, № 3, 1954, էջ 63—84։

313 Anne Comnène, *Alexiade*, ed. B. Leib, t III, Paris, 1945, p. 180—181 Հմմտ. Բարբիկյան, Պավլիկյանների ծագումը, էջ 87—89։

314 P. M. Бартикая, Ответное послание Григория Магистра Пахлавуни сирийскому католикому, «Палестинский Сборник» вып. 7(70), 1962, стр. 130—145; *ego же*, Два послания Григория Магистра Пахлавуни (XI в.) относительно еретиков-тондракитов, «Палестинский Сборник», вып. 9(72), 1962, стр. 133—140.

315 Nov. XVIII Imp. Nicephori Phocae de fundis militum Armenicorum et homioidarum. Jus graecoromanum, cura J. Zepi et P. Zepi, vol. I, Scientia Aalen, 1962, p. 247.

Հայկական ծագում ունեցող կայսրը, պետք է ենթադրել, բոլորից լավ գիտեր իր հայրենակիցների ազգային բնավորությունը: Մի բան պարզ է, որ X դարի կեսերին հայերը համարվում էին անկայուն և թափառող ժողովուրդ: Բնածին էր այդ բնավորությունը, թե ձեռք բերովի, դժվար է ասել, բայց հավանաբար ձեռք բերովի. գտնել դրա ակունքները հնարավոր չէ, բայց մի բան պարզ է, որ այդ «բնավորությունը» հայոց ծանր ճակատագրի արդյունք էր, նրանց պետականության գոյության անբնականոնությունը: Այդ գիծը սկսեց հանդես գալ դեռևս Հռոմի ու Պարսկաստանի՝ Հայաստանի համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում և ամբողջ հասակով կանգնեց 387 թ. Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի ու Պարսկաստանի միջև բաժանվելուց և հայոց Արշակունյաց հարստության վերջնական անկումից հետո (428):

Հայ ժողովուրդը, ընկնելով երկու խոշոր տերությունների լծի տակ, իր ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար ջանում էր շարունակ խուսանավել նրանց միջև, գաղթել Հայաստանի մեկ կեսից մյուսը:

Եթե մինչև VII դարը ներառյալ «թափառող» էր հայոց ավագանին և նրա զինված ուժերը, ապա հաջորդ դարերին մենք նկատում ենք մի այլ երևույթ: Գաղթում են հայ ժողովրդի աշխատավոր խավերը, այն էլ ոչ կամովին, այլ բռնի: VIII դարի կեսերին Կոստանդին V կայսրը Կարինից և Մելիտենեից հայեր է բռնագաղթեցնում Թրակիա: Այնտեղ նրանք տարածում են պավլիկյան աղանդը, մի բան, որ ամենից լավ է վկայում բռնագաղթեցվածների ժողովրդական խավերին պատկանելու մասին:

Արաբական տիրապետության օրոք հայերի արտագաղթի պրոցեսը է՛լ ավելի ուժեղացավ: Խալիֆայության տիրապետությունը Հայաստանում արմատապես տարբերվում էր Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի տիրապետությունից: Խալիֆայության համար բոլոր հայերը «անհավատներ» էին, նրանց քաղաքական, տնտեսական լուծը բոլորի վրա էր ընկած, կրոնական հալածանքների էին ենթարկվում բոլորը: Նրանց ավելի քան երկուհարյուրամյա տիրապետության օրոք Հայաստանում չի կառուցվել և ոչ մի եկեղեցի: Եթե այդուհանդերձ Բյուզանդիայում հնարավոր էր վիճակը որոշ շափով բարելավել՝ քաղկեդոնիկ դառնալով, բոլոր դեպքերում մնալով քրիստոնյա, արաբական տիրապետության օրոք պետք էր պապենական հավատքից հրաժարվել, դառնալ մահմեդական, մի բան, որ անընդունելի էր հայերի համար: Այս պայմաններում հայերին մնում էր արտագաղթի մեկ ճանապարհ՝ քրիստոնյա Բյուզանդիա տանողը:

Հայերի բռնագաղթեցումները շարունակվեցին նաև Հովհաննես

Զմշկիկի օրոք (969—976): Նա ևս Պոնտոսից և հայկական շրջաններից հայեր գաղթեցրեց նույն Թրակիա: Հայոց ավագանին նույնպես շարունակում էր գաղթել: Մեծաթիվ հայերի առկայությունը բյուզանդական ավագանու կազմում VIII—XI դդ. դրա լավագույն վկայությունն է:

Հայերի արտագաղթը մինչև I դարը թեև բացասաբար անդրադարձավ Հայաստանի վրա, բայց այն չի կարելի ազետալի համարել: Ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը, այդ թվում և ավագանին, մնաց երկրում, հակառակ այն ֆիզիկապես ոչնչացնելու խալիֆայության ջանքերին: Հայոց պետականության վերականգնումը IX դարի վերջերին, դրա լավագույն ապացույցն է:

Հայաստանի՝ Բյուզանդիայի կողմից նվաճվելու ընթացքում հայոց արտագաղթն արդեն այլ բնույթ է կրում: Եթե մինչև այդ կայսրությունը ջանքեր էր թափում ձերբազատվելու հայոց քաղաքական, հոգևոր ու ռազմական ղեկավարներից, այժմ տեսնում ենք, որ նա դեմ չէր Բյուզանդիա գաղթեցնել հայկական ամբողջական նահանգների բնակչությունը: Նա հավատացած էր, որ այդ ճանապարհով ավելի հեշտությամբ կյուրացնի երկիրը: 1021 թ. տեղի ունեցավ Վասպուրականի գաղթը, շուրջ 14.000 հոգի, շահաված կանանց ու երեխաներին, հաստատվեցին Սեբաստիայում: Սա նախընթացը շունեցող երևույթ էր հայոց պատմության մեջ:

Հայոց արտագաղթի մի նոր հոսանք սկիզբ առավ Շիրակի (1045) և Վանանդի (1065) նվաճումից հետո: Հայերը գաղթում էին արևմուտք, հարավ և հարավ-արևմուտք: Այլ շարժմանն էլ ավելի ուժեղ թափ հաղորդեցին սելջուկ թուրքե ի նվաճումները Միայն Ուռհայեցիին հիշում է XI դարի երկրորդ կեսին յատարված տասնհինգից ավելի թուրքական խոշոր արշավանքներ Հայաստանում, որոնց ընթացքում հողին հավասարվեցին, կրակի ճարակ դարձան, կողոպտվեցին ու ավերվեցին բազում նահանգներ՝ Վասպուրականը, Ապահունիքը, Տարոնը, Բալահոփտը, Բարձր Հայքը, Փոքր Հայքը, Գուգարքը, Շիրակը, Տայքը, Սասունը, քաղաքներ՝ Արծնը, Բերկրին, Արճեշը, Մանազկերտը, Մելիտենեն, Սեբաստիան, Թլմուխը, Կարինը, Անին, Կարսը և շատ ուրիշներ, բնակչությունը սրի քաշվեց ու գերության տարվեց: Նկարագրելով թուրքերի արշավանքները մինչև 1064 թ., մինչև Անիի առումը, Արիստակես Լաստիվերցին իր պատմածն ավարտում է սովորական դարձած խոսքերով, թե «մարդակոտոր սատակմամբ ապականեցին գաւառս բազումս, և առ և գերի բազում առեալ իջին յաշխարհն իւրեանց»³¹⁶: Բայց Անիի գրավ-

316 Արիստ. Լաստ. էջ 68, նաև 94, 102, 107, 110:

ն մասին խո ե ուց հետո, պա միշի մոտ արդեն հանդես են գալիս
 ր դարձ ած ր. ե և գործ գատերազմի յերկիրս Հայոց ընդարձա-
 ուց նել զբնա ու իւնս ի ռլ ւ ց, և տիրել ի վերայ ա՛ հմանի այլոյ
 գաւորո եա 7: Մի խոսքո , նա ար են ըու թուրքե հա
 տման մ են այաս անում:

Եր ո ղծվ ց անա ա ոլ վիճակ. «ա անարբու և զանա-
 լ զ Թո ր ց,—գրում Մատ եոս Ուո յեց ն,—տարածեցա:
 մենայ ր ս երկր: , ոո ոչ մնաց գաւառ խաղաղու եան, այլ
 ր մատնեա ամ ն յն տո ն քրիստոն ից ի սո ր և ի գ ութիւն. և
 ելաւ վաւ կ ող ւ ծութ ան յ րկր , և տաւ կերակուր հացի,
 ըով և զերու եամբ ատան մշակք և վաստակաւորք և առհա արակ
 րածեցաւ սո ընդ ամենայն աշխարհս: Եւ անմ ըդ եղ ն բազում
 առք, և ալ աւ տունն արևելից...» 1:

Սելջուկ ուրքերի՝ փոքրասիական թերակղզով առա խաղացման
 ատճառով, հայերը, անգամ միւննույն սերնդի, ստիպված էին դարձյալ
 րցնել գաղթականի ցուպը: Սերաստիա ապաստանած հայերի մի մա-
 շարժվում է հարավ՝ Կիլիկիա, Միջագետք և Ասորիք¹⁹: «Պանդխտե-
 ց ն երկրորդ անգամ և եղեն վտարանդիք,—գրում է Արիստակես Լաս-
 իվերցին, ցրուեցան զօրէն աստեղաց մուրական կոչեցե-
 ց»³²⁰.

Հայոց արտագաղթը XI դ. ժողովրդի և երկրի համար ունեցաւ
 ր հետևանքներ: 1021 թ. սկսվեց մի պրոցես, որ պիտի շարունակ-
 շուրջ 900 տարի: Այն հնարավորութիւն տվեց օտար նվաճողներին
 վելի հեշտութեամբ հաստատվելու իրենց նվաճած երկրում, ավելի
 շտուկամբ յուրացնելու այն ու մարսելու, մի բան, որ ճանապարհ
 ացեց նորանոր գաղթերի:

Հայոց արտագաղթը դեպի արևմուտք, հարավ և հարավ-արևմուտք
 ո նեցավ և այլ հետևանքներ: Արևմտյան Հայաստանը հռոմեական, ա-
 ա և բյուզանդական բազմադարյան տիրապետութեան օրոք բռնել էր
 ա յազգայնացման ու ձուլման ճանապարհը, սկսել էր կորցնել իր ազ-
 յին դեմքը: Հուստինիանոս I-ի բոլոր շորս Հայքերը գնում էին ա-
 ազգայնացման ճանապարհով: Նրան նպաստեց նաև մի շարք շրջան-
 երի նվաճումը արաբների կողմից և արաբ տարրի հաստատումը: Ա-
 աջին գավառը, որտեղ նրանք հաստատվեցին, Աղձնիքն էր, հետագա-

317 Արիստ. Լաստ., էջ 135:

318 Մատր. Ուոն., էջ 217:

319 Michel le Syrien, Chronique t. III, pp. 133, 188.

320 Արիստ. Լաստ., էջ 22:

յում նրանք հասան մինչև Կարին³²¹։ Այդ ճանապարհով խալիֆայությունն ապահովում էր բյուզանդա-արաբական սահմանի անվտանգությունը։ Երբ այդ շրջանները վերանվաճվեցին կայսրության կողմից, Բյուզանդիան բոլոր միջոցներով ջանում էր այդտեղ հաստատել հայ բնակչություն, ունենալով նույն դրդապատճառները։ Հիմնադրվեցին, այսպես կոչված, «Հայկական բնակավայրերը» ('Αρμενιακα θέματα)։ Հայերի գաղթը դեպի արևմուտք XI դարում նպաստեց ապագայնացման ճանապարհը բռնած հայկական այդ շրջանների հայացման։ Նրանք այն աստիճան հայացան, այնտեղ այնքան շատ հայեր բնակվեցին, որ Սենեքերիմ Արծրունին Սեբաստիայում, Գագիկ II Բագրատունին Կապադովկիայում հայերի շրջանում շարունակում էին հայոց թագավորներ համարվել, իսկ նրանց տիրույթները՝ հայկական թագավորություններ, թեև և Արծրունյաց, և Բագրատունյաց թագավորությունները վաղուց էին վերացել։ Բագրատունյաց թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց 1045 թ., բայց Մատթեոս Ուռհայեցին այդ թագավորության վերջ է համարում 1079 թ., Գագիկ II-ի սպանության տարին. «և աստանօր դադարեալ եղև թագաւորութիւնն ի տանէն Հայոց և յագգէն Բագրատունեաց։ Յայսմ վայրի լցեալ կատարեցաւ մարգարէութիւնսն արբոյն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսին՝ որ ասաց. «եթէ ջնջելով ջնջեսցի թագաւորութիւն ի տանէն Հայոց»³²²։

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը վերացավ 1021 թ.։ Վերջին թագավոր Սենեքերիմը գաղթեց Սեբաստիա, ուր և մեռավ 1025 թ.։ Բյուզանդական հեղինակները նրան անվանում են պարզապես մագիստրոս և պատրիկ, Կապադովկիայի զորավար (πατρικιος... και στρατηγός Καππαδοχίας)³²³, բայց հայերի համար նա շարունակում էր թագավոր կոչվել։ Սենեքերիմի մահից հետո, — գրում է Մատթեոս Ուռհայեցին, — «Հաստատեալ լինէր քաղաւորական իշխանութիւնն տանն Հայոց յաւագ որդին իւր ի Դաւիթ...»³²⁴։ Եվ այնուհետև. «Յայսմ ժամանակի մեռանէր արքայն Դաւիթ՝ որդին Սենեքարիմայ արքային Հայոց, և տայ զիշխանութիւնն հայրենեաց իւրոց ի յեղբայրն իւր յԱտոմ...»³²⁵։ Եվ այդ բոլորը Սեբաստիայում և Կապադովկիայում, Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական տարածքի հենց սըրտում...

321 Տեր-Ղեռնդյան, Արաբական ամիրայությունները, էջ 58—59։

322 Մատթ. Ուռհ., էջ 220։

323 Տե՛ս ստորև, էջ 86։ Նաև «Советы и рассказы», стр. 282.

324 Մատթ. Ուռհ., էջ 55։

325 Նույն տեղում, էջ 65։

Հայկական միաձույլ բնակչության առկայությունը Հայաստանի և Բյուզանդիայի հարավում հնարավորություն տվեց ստեղծելու փոքր հայկական իշխանություններ, որոնք տվյալ էտապում դրական դեր խաղացին հայ բնակչության այլազգիներից պաշտպանելու գործում: Ամենակարևորներից մեկը Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանությունն էր Մարաշ (Գերմանիկիա) կենտրոնով, որն ստեղծվեց Մանազկերտի ճակատամարտից (1071) անմիջապես հետո: Միքայել Ատտալիատեսը շատ հանգամանորեն է խոսում այս իշխանության հիմնադրման նախադրյալների և տարածքի մասին: Փիլարտոսը, — գրում է նա, — «հաստատվեց անանցանելի լեռներում, թուրքական անցուղիներից հեռու անկած վայրերում, նա սլարսպապատեց կիրճերի մեծ մասը, ամրացրեց եռանցքները և այդ ձևով թշնամու համար այդ վայրերը անառիկ դարձրեց: Այնուհետև նա իր շուրջ հավաքեց բազմաթիվ հայերի և փախըստականների և նրանցից կազմեց ռազմունակ ուժ: Նա հպատակություն չհայտնեց նախորդ կայսեր (Միքայել VII-ին), սկսեց ինքնուրույն գործել, ձեռք գցել կայսեր պատկանող քաղաքները և ընդարձակել իր տիրույթները»³²⁶:

Փիլարտոսի ծրագրերը շատ հեռուն գնացող էին: Նա ջանում էր իրեն ենթարկել շրջակա հայկական իշխանությունները, այդ թվում և Սասունի Թոռնիկյանների հզոր իշխանությունը³²⁷: 1083 թ. նա իրեն ենթարկեց Ուռհան³²⁸, իրեն բավական հզոր զգալով, Փիլարտոսը որոշեց հայոց կաթողիկոսությունն իր իշխանության սահմաններում հաստատել, և եթե այդ ծրագրին հավանություն տվեց հայոց կաթողիկոս Գրիգորիսը, նշանակում է, որ վերջինս էլ Փիլարտոսի իշխանությունն այդպիսին էր համարում³²⁹: Հոնիում և Մարաշում հաստատվեց հայոց կաթողիկոսություն և այնտեղ աթոռակալեցին կաթողիկոսներ Սարգիսը, Թեոդորոսը և Պողոսը:

Հայկական իշխանություն ստեղծվեց նաև Մելիտենեում: Նրա իշխանն էր Գաբրիելը, Ուռհայի կառավարիչ Թորոս կուրապաղատի աները: Գաբրիելն այնքան հզոր էր, որ կարողացավ 1096 թ. հաջողությամբ հակադրվել Խլիճ-Արսլանին, ապա և Սեբաստիայի Գանիշմանյաններին (1100):

Բյուզանդիայի հարավում՝ Քեսունում հիմնադրվեց մեծ իշխան Գող Վասիլի իշխանությունը, որի շուրջ հավաքվեցին հայոց զորքի մնացորդ-

³²⁶ Mich. Attal., էջ 301: նաև՝ ստորև, էջ 270:

³²⁷ Մատթ. Ուռհ., էջ 206:

³²⁸ Նույն տեղում, էջ 223—224:

³²⁹ Նույն տեղում, էջ 210:

ները, Բագրատունյաց ու Պահլավունյաց բեկորները: Գող Վասիլն իր իշխանությունը տարածեց մի շարք այլ շրջանների վրա և հաջողությամբ պայքարում էր ոչ միայն թուրքական, այլև խաչակիրների հրոսակների դեմ: Նա Քեսունում հայկական կաթողիկոսություն հաստատեց, մի բան, որ այդ իշխանության հզորության մասին է վկայում Գող Վասիլի ժամանակ հայկական իշխանություն կար Բիրում և Մըծ բինում, որը գլխավորում էին Վասակի որդիներ Ապղարիպն ու Լիկոսը

Այս բոլոր իշխանությունները, որոնք հայկական գաղթի արդյուն էին, շատ կարճ կյանք ունենալով, բազմաթիվ զոր թշնամիների՝ թուրքերի, բյուզանդացիների, խաչակիրների հարձակների տակ ստիպվեցին հեռացան հրապարակից: Միակը, որ կարողացավ ընդդիմակայել բազմաթիվ հակառակորդների, Կիլիկիայի Բուրխյանց իշխանությունն էր, որ 1198 թ. վերածվելով թագավորության, ամբողջ երեք հարյուրամյակ գոյություն ունեցավ: Կիլիկիան դարձավ այն ապահով ապաստարանը, որտեղ փրկություն էր գտնում այլազգիների բնություններից փախչող հայությունը: Կիլիկիայում այնքան շատ հայություն հավաքվեց, երկիրն այնքան հայացավ, որ Բյուզանդիայում «Կիլիկիա» «Հայաստան», «կիլիկեցի» և «հայ» հասկացությունները հոմանիշ դարձան, անհրաժեշտություն առնջացավ բյուզանդական աշխարհագրական բառարաններում պարզիպարզո գրել, թե Կիլիկիան Հայաստանն է՞նչանակում, իսկ կիլիկեցի՝ հայ (Κιλικια ή Ἀρμενία, Κιλικία ὁ Ἀρμένιος)³³⁰

Կապադոկիան, Ասորիքը, Միջագետքը, Կիլիկիան շրջաններ էին, որոնք առավել կամ պակաս շափով Հայաստանին հարևան էին, կամ տարածքային առումով նրան շատ մոտիկ էին գտնվում: XI դարում հայերն սկսեցին գաղութներ հիմնադրել հայրենիքից շատ հեռու գրանջվող երկրներում: Մատթեոս Ուռհայեցին ցույց է տալիս, որ XI դարի վերջում Եգիպտոսում կար 30.000-անոց հայկական գաղութ, որ այդ ժամանակներում Եգիպտոսում հիմնադրվեց հայկական պատրիարքություն³³¹: Առաջացավ «սիյուռք» հասկացությունը: Եվ պատահական չէ որ բազմաթիվ հայկական գաղութներ, որոնք հակառակ որ ստեղծվեցին հետագա դարերում, իրենց սկիզբը համարում էին XI դարը, այն կապում էին Անիի՝ թուրքերի կողմից գրավվելու հետ, իրենց էլ, որպես կանոն, Անիից գաղթածներ:

³³⁰ Hieroclis Synecdemus, recensuit Augustus Burckhardt, Lipsiae, 1893 p. 6: Նաև Diller, Byzantine lists, p. 33: Հմմտ. Հեթում պատմիչ, էջ 20—21. «Եւ այս Կիլիկիա այժմ հայք կամ Արմենիա յորջորջի»:

³³¹ Մատթ Բուհ., էջ 211, 229, 231:

* * *

Ստորև տալիս ենք Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկի երկրորդ մասի և Շարունակության ամբողջական թարգմանությունը, որը թե նկատի շունենանք շորս հարյուր տարի առաջ Գաբիուսի կողմից րականացված լատիներեն թարգմանությունը՝ առանց Շարունակության) հանդիսանում է միակը: Հրապարակի վրա կան հվրոպական լեռներով, ինչպես և վրացերեն, բուլղարերեն, սերբերեն առանձին ատվածների թարգմանությունները միայն: Թարգմանությունն իրականացված է բյուզանդական պատմիչների երկերի Բոննյան մատենաարում Ի. Բեկկերի աշխատասիրած բնագրից, իսկ Շարունակությունը՝ Ե. Ցոլակիսի կազմած քննական բնագրից: Մեր թարգմանությունն վարտված էր, երբ լույս տեսավ Սկիլիցեսի երկի՝ Թուրնի կազմած և նական բնագիրը: Թարգմանիչն ամենայն բժախնդրությամբ համետեց իր թարգմանությունն այդ հրատարակության հետ և եկավ այն աստատ համոզման, որ քննական բնագիրը Բոննի հրատարակությունից իմաստային առումով և ոչ մի էական տարբերություն չի պարունակում: Թարգմանիչն ընդունեց բնագրի՝ Թուրնի կատարած ենթաբաժանումները: Թարգմանության լուսանցքներում տրված թվական տվյալները, որպես կանոն, վերցված են Թուրնի հրատարակությունից, բայց Հյաստանին վերաբերող թվական նշումները մեծամասամբ մերն են, յանզի Թուրնի մոտ նրանք հաճախ ճիշտ չեն³³²: Կրկնողություններից խուսափելու համար ծանոթագրություններում բյուզանդական տերմինների բացատրությունների վերաբերյալ հղում ենք «Բյուզանդական ղբյուրների» երկրորդ գրքին («Կոստանդին Միրանածին»), եթե այդ երմինները այնտեղ մեկնաբանված են:

332 Օրինակ, Գավիթ կուրապաղատի մահվան թվականը Թուրնը նշում է 990 թ., երբ մեռել է 1000 թ.: Նա 990 թ. է նշում նաև Վասիլ II-ի և վրաց թագավոր Գիորգի I-ի և կնքված հաշտության պայմանագիրը, երբ Գիորգին սկսեց թագավորել 1014 թ.: զիկ II-ի գահակալումը Թուրնը նշում է 1040 թ., երբ Գագիկը թագավոր օծվեց 43 թ.: Եվ այլն:

ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΣΚΥΛΙΤΖΗ
ΣΥΝΟΨΙΣ ΙΣΤΟΡΙΩΝ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՅԵՍ
ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՑ

**ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՑ՝ ՍԿՍՅԱԼ ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ
ԳԵՆԻԿՈՆԻՒՄ [ՊԱՇՏՈՆԸ ՎԱՐԱԾ] ՆԻԿԵՓՈՐ ԿԱՅՍԵՐ՝
ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԻՍԱՀԱԿ ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ
ԹԱԳԱՎՈՐԵԼԸ՝, ՇԱՐԱԴՐՅԱԼ ՆԱԽԿԻՆՈՒՄ ՎԻԳԼԱՅԻ ՄԵԾ-
ԴՐՈՒՆԳԱՐԻ՝ [ՊԱՇՏՈՆԸ ՎԱՐԱԾ] ԿՈՒՐԱՊԱՂԱՏ
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԻՑ**

Պատմության համառոտությունը հենրից հետո գերազանց կատա-
ցին նախ Գեորգիոս Վանականը⁵, որ սրբազնագույն պատրիարք Տա-
ասիոսի⁶ սինկելլոսի⁷ [պաշտոնը] վարեց, իսկ նրանից հետո Ագրոսի
նահայր Թեոփանես խոստովանողը⁸: Նրանք ամենայն բարեխղճու-
թյամբ հետազոտելով պատմական գրքերը, պարզ ու հասարակ ոճով
մառոտեցին, առանց խորանալու տեղի ունեցած դեպքերի էություն
մե : Նրանցից Գեորգիոսը [իր շարադրանքն] սկսելով աշխարհի ա-
ր ըշագործությունից, այն հասցրեց մինչև բռնակալները, ես նկատի
ո նեմ Մաքսիմիանոսին և նրա որդի Մաքսիմինոսին⁹: Իսկ Թեոփանեսը
ն ա [շարադրանքի] վերջն իր համար սկիզբ անելով, համառոտեց
մնացած ժամանակագրությունը, հասցնելով [մինչև] նախկինում գե-
իկոնի [պաշտոնը վարած] Նիկեփոր կայսեր վախճանը: Նրանից հետո
ո ոք չնվիրվեց նման գործի: [Ճիշտ է], ոմանք փորձեր արեցին, ինչ-
ս, օրինակ, վարդապետ Սիկիլիացին¹⁰, մեր ժամանակակից՝ փիլիսո-
փաների հյուպատոս և հյուպերտիմոս Պսելլոսը¹¹ և ուրիշներ, բայց նը-
րանք գործին ի միջի այլոց լծվեցին, բազում կարևոր [հարցեր] շրջան-
ց լով, ճշմարտության դեմ մեղանշեցին, հաջորդներին էլ օգուտ չտվե-
ցին, [բանզի] սոսկ կայսրերին թվեցին, ցույց տվեցին, թե ով ումից
ետո տիրացավ գալիստնին, և ոչինչ ավելի: Եվ եթե անգամ թվում է
նրանք կանգ են առել այս կամ այն դեպքի վրա, այդ էլ մակերեսայնո-
րեն գրի առած լինելով, ավելի վնասեցին, քան օգուտ տվեցին: Թեոդո-
լոս Դափնոպատեսը, Նիկեոսա Պափլագոնացին, բյուզանդացիներ Հով-
ս փ Գենեսիոսն ու Մանուիլը, փոյուզիացի Նիկեփոր Սարկավազը, ա-
իացի Լևոնը, Սիդեի եպիսկոպոս եղած Թեոդորոսն ու նրա համանուն
պարմիկը, որ Սեբաստիայի եկեղեցու առաջնորդը եղավ, այնուհետև

Կյուզիկոսի [եպիսկոպոս] 'Էմետրիոսը, վանական Հովհաննես Լյուդացին¹², յուրաքանչյուրն իր առջև անձնական նպատակ դնելով, մեկը, ասենք, կայսեր ներբողյան [գրեց], մյուսը՝ պատրիարքի պարսավագիր, երրորդը՝ բարեկամի գովք, ամեն մեկը պատմության զգեստի մեջ սեփական դիտավորություն դնելով, հեռացան հիշյալ աստվածակիր այրերի սկզբունքներից: Իրենց ապրած ժամանակի դեպքերը երկար բարակ [շարադրելով], մի քիչ էլ վերից սկսելով, [գրածին] պատմության ձև տալով, մեկը՝ համակրությամբ, մյուսը՝ հակակրությամբ, երրորդը՝ հաճոյանալու համար, մի ուրիշն էլ որևէ մեկի կարգադրությամբ, յուրաքանչյուրն իր պատմությունը շարահարեց, որոնք միևնույն հարցերում իրարից տարբերվելով, ունկնդիրներին գցեցին շփոթության ու տարակուսանքի մեջ: Իսկ մենք հավանություն տալով հիշյալ այրերի¹³ ջանքին, հույս ունենք, որ [սույն] համառոտությունը պատմություն սիրողներին շատ օգտակար կլինի, հատկապես նրանց, ովքեր գերադասում են դյուր[ընկալելին] դժվար[ընկալելիից], այն կտա համառոտ, ավելորդություններից բեռնաթափված պատկերը տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած դեպքերի: Մենք վերցրինք վերոհիշյալ հեղինակների արժանահավատ պատմությունները, մի կողմ թողնելով այն, ինչ նրանց մոտ ասված է աշառությամբ կամ հաճոյանալու միտումով, շքրջանցեցինք անհամաձայնություններն ու հակասությունները, հրաժարվեցինք այն ամենից, ինչ առասպելապատում համարեցինք, հավաքեցինք արժանահավատը և վստահելին: Դրա վրա ավելացրինք այն, ինչ բանավոր իմացանք տարեց մարդկանցից: Այդ բոլորի համառոտությունը տալով, մենք հաջորդ սերունդներին թողեցինք փափուկ, ինչպես ասում են՝ աղացած սնունդ, որպեսզի վերոհիշյալ պատմիչների գրքերի ընթերցողները ի դեմս այս գրքի [փաստերը] ստուգելու հնարավորություն ունենան, իրենց համար ուղեկից, հետևեն նրան, քանզի ընթերցումը հուշեր է առաջացնում, հուշերը սնում և ընդարձակում են հիշողությունը, իսկ անհոգությունն ու անփութությունը, ընդհակառակը, բթացնում են հիշողությունը, դրան հետևում է տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին հիշողությունը մթազնոզ և շփոթոզ մոռացությունը: Իսկ նրանց համար, ովքեր ձեռքի տակ չեն ունենա պատմական [հիշյալ գրքերը], այս համառոտությունը ուղեցույց կլինի և հետազոտելով ավելի ընդարձակապատում շարադրանքները, իրադարձությունների մասին ավելի կատարյալ տեղեկություններ կստանան...¹⁴:

Ռ Ո Մ Ա Ն Ո Ս

[10 նոյեմբեր 959—15 մարտ 963 թթ.]¹⁵

1. Կոստանդին [Սիրանաժինի]¹⁶ վախճանվելու և հանդերձ-
0—X1 յալ աշխարհը գնալու առնչությամբ, իշխանությունն անցնում է
959 նրա որդի Ռոմանոսի ձեռքը: Նա բարձր պաշտոնների նշանակեց
իրեն բարյացակամ ու ցանկալի մարդկանց և [իր] թագավորու-
թյունն հնարավորին շափ ամրապնդելու դիտավորությամբ ին-
դիկտիոնի նույն երրորդ տարվա զատկի օրը¹⁷ մեծ եկեղեցում¹⁸
2—IV իր որդուն էլ կայսր թագադրեց¹⁹ ձեռամբ Պոլիեկտոս պատ-
960 ըհարքի²⁰:

2. Հաջորդ տարին նա Պեգեի պալատում²¹ մի որդի էլ ու-
նեցավ որին կոչեց իր հոր՝ Կոստանդինի անունով²²:

3. Լինելով երիտասարդ, նա իրեն տվեց հաճույքների, իսկ
հասարակաց հոգսերը թողեց պրեպոզիտոս²³ և պարակիմոմենոս²⁴
Հովսեփին, մականունը, Բրինգաս: Իր [Ռոմանոսի] միակ հոգսը
կնաբարո ու պիղծ մարդուկների, անբարոյական կանանց, մի-
մոսների ու ծաղրածուների հետ զբաղվելն էր: Նա, իշխանու-
թյունն իր ձեռքն առնելուց հետո, ինչ-որ լպիրշ արարքների հա-
մար Կոստանդին կայսեր սպառնալիքի տակ վանականի սրբմն
հազած ու մինչև նրա վախճանը թաքնվող ոմն ներքինի Հովհան-
նես քահանայի, վանականի սրբմից ազատեց, քահանայի հան-
դերձներ հազցրեց ու դասեց իր սենեկապանների թվին: Պո-
լիեկտոսը շատ էր նեղվում և ջանք թափում կայսեր վրա ճնշում
գործել՝ հեռացնելու համար նրան իր սպասավորությունից, որ-
պես վանականի ուխտը դրժողի: [Կայսրը] մերժեց, պատճառա-
բանելով, որ [Հովհաննեսը] վանականի սրբմն էր հագել ոչ թե
իսկականից, նա որևէ հոգևորականից օրհնություն էլ չէր ստա-
ցել, այլ [Կոստանդին] կայսեր վախից [ստիպված]: Պոլիեկտո-
սը խաբվեց և թողեց նրան: Այստեղ բավական աշխատեց նաև

Անկյունավոր փակագծերի մեջ առնված բառերը թարգմանչինն են, կոր փակագծե-
մեջ առնված բառերը՝ հեղինակինը:

Հովսեփ: Հովհաննեսը մինչև Ռոմանոսի վախճանը աշխարհական ու երիտասարդին վայել կյանք վարեց: Նրա վախճանվելուց հետո նա վերստին հազավ վանականի սքեմը, բայց իր մտայնությունը չփոխեց:

4. Այդ տարի կայսրը մագիստրոս՝ Նիկեփոր Փոկասին, (որը դեռ Կոստանդին կայսեր կողմից արևելից սխոլերի դոմեստիկոս²⁶ էր նշանակվել և արևելքի սարակինոսների դեմ բազում հաղթանակներ տարել²⁷, գլխովին պարտության մատնել Տարսոնի ամիրա Կարամոնին, Հալեպի [ամիրա] Համդունին, և Տրիպոլիսի [ամիրա] Եզիդին)²⁸, տալով բազմաթիվ ընտիր զինվորներ²⁹ և լավ համալրված նավատորմիչ, Կրետեի սարակինոսների դեմ ուղարկեց: Նավելով դեպի կղզի և առաջին անգամ ափ ամառ դուրս գալով, նա պարտության մատնեց իրեն ընդդիմակայելու ելած սարակինոսներին, նրանց փախուստի մատնեց և իր զինվորներով անվտանգ ափ ելավ: Նա խոր խրամատով ու ցցերով պաշտպանված ամուր ցանկապատնեշ շինեց, իր նավերը՝ խարսխեց ալեկոծությունից կատարելապես անվտանգ ծովախորշերում. ամեն ինչ ապահով կերպով կարգի բերելով, նա եռանդագին լծվեց կղզու քաղաքների պաշարման աշխատանքին, ամբողջ յոթ ամիս գործի դրեց պաշարողական բոլոր մեքենաները և քանդելով պարիսպները, գրավեց քաղաքներ ու բերդեր: Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա մարտ ամսի 7-ին նա գլխով վերցրեց [կղզու] ամենամուր քաղաքը, որ տեղացիները Խանդաքս³⁰ էին անվանում, գերեց կղզու ամիրա Կուրուպեսին, նրանից հետո կղզու առաջին դեմքը հանդիսացող Անեմասին: Նվաճելով բովանդակ կղզին³¹, նա մտադիր էր ավելի երկար մսալ այնտեղ կարգավորելու նրա գործերը, բայց [երկրում] կանխասացություն էր տարածվել, թե այն հռոմայեցի այրը, որ գրավելու է [Կրետե կղզին], անխուսափելիորեն դառնալու է հռոմայեցիների կայսր^{31ա}: Կղզու գրավման լուրը հասնելուն պես, Ռոմանոսը, Հովսեփի խորհրդով, Նիկեփորին այնտեղից ետ կանչեց: Նիկեփորի Կրետեում գտնված ժամանակ, Ռոմանոսը ջանալով, որ արևելքի արաբները, և ամենից առաջ Հալեպի ամիրա Համդունը, ոազմունակ ու մյուսներից ավելի գործունյա մի մարդ, արևելքը շասպատակեն, ևսոն Փոկասին, Նիկեփոր Փոկասի ևղբոր, մագիստրոսի պատվաստիճանը շնորհելով ուղարկեց [արևելից սխոլերի] դոմեստիկոսի պաշտոնը վարելու՝ նա անցնելով [Ասիա] և Ադրասոս կոչվող վայրում³³ հան

դիպելով Համդունին, նրան գլխովին պարտության մատնեց ու ոչնչացրեց: Մարտում ընկածներին հաշվելն անհնարին էր, իսկ գերվածներն ու քաղաք ուղարկվածներն այնքան շատ էին, որ քաղաքի տներն ու ագարակները ստրուկներով լցվեցին³⁴: Նրանց առաջնորդ Համդունը միայն կարողացավ փոքրաթիվ մարդկանցով խուսափել վտանգից և գնալ իր երկիրը: Երբ լևոնը [քաղաք]³⁵ մտավ, կայսրը նրան մեծ սիրալիրություն մեծացրեց, նրա պատվին հաղթական շքերթ կազմակերպեց³⁶, ըստ արժանվույն պարգևներ շնորհեց, նաև պատիվներ ու բարձր աստիճաններ բոլոր նրա հետ աչքի ընկածներին:

5. Ռոմանոսի թագավորության երկրորդ տարին բազում քաղաքացիներ ձերբակալվեցին՝ նրա դեմ դավադրություն նյութած լինելու պատճառով: Դավադրության նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը Վասիլ մագիստրոսն էր, մականունը Պետինոս և երևելիներից մի քանիսը, այն է՝ պատրիկ Պասքալիոսը, պատրիկ Վարդասը՝ Լիվոսի որդին և Նիկոլայոս Խակուցիսը: Սրանք որոշել էին ձիարշավական մրցումների³⁷ օրը, երբ կայսրը իջներ [ձիարշավարան], սպանել նրան, իսկ Վասիլին, նստեցնելով թագավորական գահին, կայսր հռչակել: Բայց դավադիրներից մեկը՝ անունը Իոաննիկիոս, ծագումով սարակինոս, դավադրության մասին տեղյակ պահեց կայսրին նախքան այդ օրը ծագելը: Հովսեփը ձերբակալեց [դավադիրներին], նրանց բոլորին, բացի Վասիլից, խայտառակ արեցին, անզթորեն խոշտանգեցին և հենց մրցումների օրը [ձիարշավարանում] ծաղր ու ծանակի ենթարկելով, արսորեցին ու վանական խուզեցին³⁸: Կարճ ժամանակ արսորում տառապելուց հետո, նրանք ետ կանչվեցին, քանզի Ռոմանոսը նրանց հանդեպ մարդասիրություն ցուցաբերեց Միայն Վասիլ Պետինոսը, որ խելագարվել էր, վախճանվեց Պրիկոնեստոսում³⁹: Նա իր արդար պատիժն ստացավ, քանզի շարանենգորեն Ստեփանոսին կայսր դարձնելով, և նու՛հ նրան Կոստանդնի ձեռքը գցեց⁴⁰:

6. Մագիստրոս Ռոմանոս Սարոնիտեսը, ծերունի Ռոմանոսի դստեր ամուսինը, տեսնելով Պետինոսի և մյուսների գլխին եկածը, և երկյուղ կրելով, որ նույնն էլ իրեն կպատահի (իր փառահեղությունը մարդկանց մեջ նախանձ ու կասկածամտություն էր առաջացրել), իր ունեցվածքը իր երեխաների միջև ցանկացածին պես բաժանեց, մնացածն էլ՝ աղքատներին և վանականի սքեմ հազավ: Նա հաստատվեց էլեգմոն վանքում⁴¹ ու մնաց եր-

կար տարիներ, հաջորդ կայսրերի կողմից արտակարգ պատիվների արժանանալով:

7. Այդ ժամանակները հրապարակ եկավ՝ Ֆիլոբեոս անունով մեկը՝ մագիստրոս Ռոմանոս Մոսելեի, ծերունի Ռոմանոսի թոռան⁴² թիկնապահը: Սա շատ արագավազ ձիու թամբի վրա կանգնած, ձեռքին սուր բռնած, ձիու կարողացածի շափ արագ վազելու ընթացքում, սուրում էր ձիարշավարանի վազքուղիներում, սուրը վերև, ներքև պտտեցնելով և կանգնած տեղից ամենևին չսահելով:

8. Այդ օրերին տարածվեց խոշոր եղջյուրավոր անասուններին ոչնչացնող ու կոտորող կրավրա կոչվող սուր հիվանդութունը, որ անցյալում էլ հոմայեցիների երկիրն էր խուժել: Ասում են, որ դա սկիզբ առավ ծերունի Ռոմանոսի օրերում: Պատմում են, որ Ռոմանոսը Բոնոսի ջրամբարին⁴³ շատ մոտիկ տեղում ամառվա տապից հովանալու համար պալատ էր կառուցում. երբ հիմքն էին փորում, ցուլի մարմարյա գլուխ գտնվեց, որը հայտնաբերողները ջարդեցին ու կիր պատրաստելու հնոցը գցեցին: Ահա այդ ժամանակներից մինչև օրս հոմայեցիների համայն տիրապետության մեջ դադար չգտավ խոշոր եղջյուրավոր անասունների անկումը:

9. Ռոմանոսը կնոջ դրդմամբ փորձեց իր մոր՝ Հելենեին և քույրերին հեռացնել արքունիքից և արգելափակել Անտիոքոսի պալատում⁴⁴: Հելենեն, իմանալով այդ մասին, լաց ու կոծ բարձրացրեց, անեծք թափեց որդու գլխին, օրից նա երկյուղեց⁴⁵: Նրբան թույլ տրվեց մնալ տեղում, իսկ քույրերին դուրս հանելով, Ստուդիոնի [վանքի]⁴⁶ վանահոր Հովհաննեսի միջոցով միանձնուհի խուզեց: Բայց երբ [Հովհաննեսը] հեռացավ, նրանք հրածարվեցին միանձնուհու սքեմից և աշխարհիկ կյանք էին վարում: Իսկ Հելենեն, իր դուստրերի հեռացման առթիվ մեծ ապրումներ ունեցավ և մի փոքր անց, ինդիկտիոնի 5-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 20-ին վախճանվելով, թագավորավայել թաղվեց հոր դամբարանում:

10. Նիկեփոր Փոկասը, ինչպես նախապես ասվեց, կարգադրութուն ստացավ Կրետեից վերադառնալ, բայց նրան թույլ չտվեցին մուտք գործել մայրաքաղաք⁴⁷, այլ հրաման ստացավ համայն զորքով գնալ արևելք: Համդունը, կրած պարտութունից սթափվելով, սկսել էր հզորանալ: Մարտունակ զորք հավաքելով, նա հարմար առիթի էր սպասում հոմայեցիների պետության

վրա հարձակվելու: Բայց Փոկասը, մուտք գործելով Ասորիք, համառ ճակատամարտում նրան հաղթեց, գլխովին պարտության մատնեց, հալածեց Ասորիքի խորքերը, գրոհով վերցրեց Բերիա քաղաքը⁴⁸ բացի միջնաբերդից, որպես ավար մեծ հարստություն և ուղղազերիներ վերցրեց, ազատագրեց այնտեղ կապանքների մեջ պահվող քրիստոնյաներին, և տուն ուղարկեց:

15 III 11. 6471 թվի, ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա մարտ ամսի 15-ին
963 24 տարեկան հասակում վախճանվեց Ռոմանոս կայսրը, թագավորելով 13 տարի, 4 ամիս և 5 օր⁴⁹: Ոմանք ասում են, թե նա ժամանակից շուտ վատնեց իր մարմինը՝ խայտառակ ու վաճառատ արարքներում, իսկ ուրիշներն էլ գտնում են, որ նրան թունավորեցին⁵⁰.

Վ Ա Ս Ի Լ Ե Վ Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ի Ն

[16 մարտ 963—16 օգոստոս 963 թթ.]

1. Նրա իշխանությունը ժառանգեցին իր որդիներ Վասիլն ու Կոստանդինը⁵¹՝ իրենց Թեոփանո մոր հետ: [Ռոմանոսի] վախճանից երկու օր առաջ նա դուստր էլ ունեցավ, որին Աննա կոչեցին:

2. Ռոմանոսը բարձրահասակ էր, թեև հորից կարճ, համեստ էր, ուներ հեզ ու մեղմ բնավորություն: Հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, նա սուր միտք ուներ և ընդունակ էր, պետական գործերը վարելու շատ հմուտ, եթե, իհարկե, սպասավորները թույլ տալին նրան դրսևորելու այդ գծերը: Բայց այդ ամենամտերիմները նրան մղեցին դեպի երիտասարդության հատուկ հաճույքները, որպեսզի իրենք հասարակաց գործերին ձեռք զցելով, անհաշիվ հարստություն դիզեն, որով նրան անգործունյա ու անկարող դարձրին:

963 3. Ինդիկտիոնի նույն՝ 6-րդ տարվա ապրիլ ամսին տիրուհու⁵² հրամանով, հակառակ Հովսեփի վճռական ընդդիմակայություն⁵³, որ նախկինում էլ էր նա ցուցաբերում, Նիկեիոս Փոկասը Կոստանդնուպոլիս մտավ: Նա ձիարշավարանում Կրետեից ու Բերիայից բերած ավարով հազթական երթ կազմակերպեց: Նա Հովհաննես Մկրտչի հանդերձից մի կտոր էլ բերեց, որ Բերիայում գտավ պահված: Բրինգասը վախենում էր [Փոկասից] և

կասկածում նրա վրա: [Փոկասը] սակայն նենգությամբ ու երկերեսանիությունով կարողացավ նրան խաբել, ահա թե ինչպես. Փոկասը իր թիկնապահներից մեկի հետ ճաշի ժամանակ գնում է Հո եփի տունը և շուրջ թակելով, հրամայում դնապանին հայտ 'լ իր դալատյան մ սին: [Դոնապանը] հայտնում է, [Փոկասը] [ւլտվություն ստանում ներս մտնելու, ապա առանձին մի կողմ քաշելով Հովսեփին, նրան ցույց տալիս մազե հանդերձները, որ իր հագուստների տակ էր հագել և երդումներով հավաստիացնում, թե ինքը վանականի կյանքի կողմնակից է և վաղուց հազած կլիներ [վանականի] սքեմը, աշխարհիկ կյանքի հոգևորից կհրաժարվեր, եթե այդ բանին արգելք չկանգներ կայսրերի՝ Կոստանդինի և Ռոմանոսի⁵⁴ հանդեպ իր տածած համակրանքը, և որ ինքը մտադիր է կատարել իր նպատակը: Նա աղաչեց իզուր տեղ իր վրա չկասկածել: Հովսեփը, տեսնելով դա, իսկույն նրա ոտքերն է ընկնում, ներողություն խնդրում, հավաստիացնում, թե չի հավատա նրա դեմ ուղղված և ոչ մեկի ամբաստանություններին:

4. Բրինգասը կասկածում էր նաև Ստեփանոս կայսեր վրա^b, որ դեռ կենդանի էր, աքսորում՝ Մեթիմնեում⁵⁶, նա ամեն կերպ ջանում էր, որ նրան արտակարգ զգոնությամբ չսկեն: Սակայն [Ստեփանոսը] ավագ շաբաթվա տոնին, ստանալով սուրբ հաղորդությունը, հանկարծակի մեռավ, առանց որևէ պատճառի: Նրա գլուխը Թեոփանոն կերավ, թեև նրանից շատ հեռու էր ապրում:

968/ 969 5. Բուլղարների թագավոր Պետրոսը⁵⁷ իր կնոջ մահվան [առթիվ] իբրև թե ցանկանալով վերականգնել խաղաղությունը, կայսրերի հետ հաշտության պայմանագիր կնքեց, որպես պատանդ տալով իր երկու որդիներին՝ Բորիսին և Ռոմանոսին. Փոքրանց Պետրոսը վախճանվեց, իսկ նրա երկու որդիները Բուլղարիա ուղարկվեցին՝ իրենց հոր թագավորությունն ստանալու և կոմսաձագերի վտանգի առաջն առնելու⁵⁸. Դավիթը, Մովսեսը, Ահարոնն ու Սամուիլը Բուլղարիայում մեծ դեր խաղացած կոմսերից մեկի որդիները, ապստամբություն էին բարձրացրել և տակնուվրա էին անում Բուլղարիան⁵⁹: Այդպիսին էր ահա վիճակն այնտեղ:

6. Բրինգասը նիկեփորի կողմից մեր պատմած ձևով խաբվելով և թողնելով նրան տուն գնալ⁶⁰, զղջաց, նա շատ վատ զգաց. մտածելով, որ հիմարի պես բաց է թողել արդեն ցանցը:

զց—ծ որսին: Նա մտահոգված էր այն հարցով, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ մեքենայությամբ կպրծնի այդ զլխացավանքից: Նա ամենանպատակահարմարը դատեց նամակ գրել մագիստրոս Հովհաննես Չմշկիկին⁶¹, մի քաջ ու գործունյա, Փոկասից հետո հոռմայեցի զորավարների մեջ ամենաանվանի մարդուն, որ տվյալ պահին Անատոլիկոնի զորավարն էր⁶², ինչպես նաև շատ հայտնի և անվանի մագիստրոս Ռոմանոս Կուրկուասին⁶³ արևելից ստրատեյատին⁶⁴, և պատիվներ, նվերներ ու շնորհներ խոստանալով, ոտքի հանել՝ Փոկասին տապալելու: Նամակներ գրվեցին, որոնց միտքը հետևյալն էր. եթե նրանք ոտքի կանգնեն ու տապալեն Փոկասին, նրան վանական խուզեն, կամ որևէ կերպ մեջտեղից հանեն, ապա արևելից սխուլերի դոմեստիկոսի բարձրագույն իշխանությունը կստանա Հովհաննեսը, իսկ արևմուտքի դոմեստիկոսինը՝ Ռոմանոսը: Երբ նամակները հանձնվեցին հիշյալ մարդկանց, նրանք, Փոկասի նկատմամբ լինելով բարյացակամորեն սրամադրված, խսկույն կարդալ են տալիս նրան նամակները և կոչ անում զենքի դիմել ու մտածել ինչ-որ քաջ ու խիզախ գործ կատարելու: Եթե նա զլանա կամ խուսափի, սպառնացին իրենց ձեռքով սպանել նրան: [Փոկասը] մահվան սպառնալիքից սարսափած համաձայնվեց և ինդիկտիոնի նույն՝ 6-րդ տարվա հուլիս ամսի երկուսին, Չմշկիկի դրդմամբ արևելից համայն զորքերի կողմից հոռմայեցիների կայսր հռչակվեց⁶⁵:

7 Դա այդպես էր ըստ մեկ վարկածի: Բայց մի վարկած էլ կա, որ ավելի ճիշտ է թվում, թե [Փոկասը] վաղուց ցանկություն ուներ թագավորության տիրանալու և նրան այնքան շէր խորովում [թագավորության] սերը, ինչքան կայսրուհի Թեոփանոյի: Մայրաքաղաքում գտնվելու ժամանակ [Փոկասը] հանգիպել էր նրան և իր ամենահավատարիմ սպասավոր Միքայելին⁶⁶ բազմիցս ուղարկել նրա մոտ: Ահա դրա պատճառով է, որ Բրինգասը կասկածում էր [Փոկասի] վրա: Երբ նրա [կայսր] հռչակվելու մասին լուրը հասավ Կոստանդնուպոլիս, իրարանցում առաջացավ, հասարակաց շոգսերը հոգացող Հովսեփը ահուդողի մեջ ընկավ, նա ամենևին չգիտեր ի՞նչ անել, քանզի իրեն քաղաքացիները, իր ներքին բնավորության պատճառով, չէին սիրում: Երբ նիկեփոր Փոկասը ամբողջ զորքով, ներբողվելով^{66ա} իջավ Խրիստուպոլիս⁶⁷, Բրինգասը մտածեց որևէ մեկին կայսր հաստատել⁶⁸, ուզեց այդ միջոցով բանակի թափը լցտրել: Երբ Փոկասը կայսր հռչակվեց, նրա հայր Վարդասը⁶⁹,

963

որ այդ պահին մայրաքաղաքում էր գտնվում, ապաստան է հայցում Մեծ եկեղեցում, իսկ [Փոկասի] եղբայր Լևոնը, թեև ուժեղ հսկողություն տակ էր գտնվում, փախուստի դիմեց և միացավ իր եղբոր: Բրինգաւը սրտաբեկ եղավ, ընկավ անելանելի դրություն ու սարսափի մեջ: Դժվարին կացության մեջ նա ի վիճակի չէր սիրաշահել ամբոխին, խաբել զանգվածներին: Երբ պետք էր հեզ ու շոյող խոսքերով մեղմել զանգվածների թափը, նա ընդհակառակը գրգռեց ու գազազեցրեց նրանց. երբ բոլորը շտապում էին Մեծ եկեղեցի, նա զանգվածներին սպառնում էր, դիմելով նրանց մեծամիտ ու կոպիտ խոսքերով, թե «Ես ձեր հանդըգնության ու անամոթության վերջ կտամ. այնպես կանհմ. որ դահեկանով գնված ցորենը ծոցում տեղավորվի»⁷⁰: Դեռ մի օր էլ չէր անցել այն պահից, երբ նա այդ բանն ասաց, (կիրակի օր էր, օգոստոս ամսի իննին), երբ նույն օրվա երեկոյան Վասիլը, Կոստանդին կայսեր պարակիմոմենոսը⁷¹, որ Հովսեփին չէր սիրում և թշնամաբար էր նրա հանդեպ տրամադրված, իր բարեյամներին ու ազգականներին սեփական սպասավորներով քաղաքի բազում շրջաններն ուղարկեց, իր հակառակորդների բնակարանները: Երկուշաբթի օրվա առաջին ժամից մինչև վեցերորդ ժամը նրանք քանդեցին. հողին հավասարեցրին քաղաքացիների բազում տներ, որոնցից ամենաերևելին Հովսեփինն էր: Ավերակ դարձան ոչ միայն հակառակորդ համարվող նշանավոր ու քաղաքական գործիչների բնակարանները, այլ բազում հասարակ մարդկանց, որոնց հաշիվը չկա⁷²: Ով երբևիցե մեկի հետ հաշիվ ունեեր, իր հետ բազում անկարգների տանելով, անարգել կերպով նրան բնաջնջում էր: Նման անկարգությունների ժամանակ շատ մարդիկ էլ սպանվեցին: Այդպիսի արարքներ գործելով, նրանք քաղաքի հրապարակներում, պողոտաներում, շուկաներում ու փողոցներում Նիկեփորին Բարեհաղթ էին ներբողում: [Վասիլ պարակիմոմենոսը] Մեծ եկեղեցուց ազատում է Վարդասին՝ Փոկասի հորը, թշվառ փախստականին, որի գլխին դեռ կախված էր վտանգը, իսկ մի փոքր առաջ անշափ փքված ու գոռոզ պարակիմոմենոս Հովսեփին նրա փոխարեն [Մեծ եկեղեցին] է մտցնում՝ որպես ապաստան հայցող մի ողորմելի մարդու, որի փրկությունը կասկածի տակ էր: Վասիլ պարակիմոմենոսի մտերիմ մարդիկ տրիբերաներ⁷³ պատրաստելով, կայսերական դրոմոնը⁷⁴ վերցնելով, ամբողջ նավատորմիղով անցնում են Խրիստապոլիս և այնտեղից Նիկեփորին առնելով, բերում են

III Հեբդոմոն⁷⁵, որտեղից իրենք և քաղաքի համայն դեմոսը փառաբանություններով, ծափահարություններով, փողահարությամբ ու թմբկահարությամբ, համաժողովրդական շքերթով Ոսկե Դըռնից⁷⁶ նրան մայրաքաղաք են բերում: Լինելով Մեծ եկեղեցում, նրանք Պոլիեկտոս պատրիարքին համոզում են կայսերական թագր կապել նրա գլխին⁷⁷: Պոլիեկտոսը թագադրում է նրան աստժո Մեծ եկեղեցու ամբիոնում⁷⁸: Օրը կիրակի էր, օգոստոս ամսի 16-ը, ինդիկտիոնի 6-րդ տարին⁷⁹:

Ն Ի Կ Ե Փ Ո Ր Փ Ո Կ Ա Ս

[16 օգոստոս 963—10 դեկտեմբեր 969 թթ.]

1. [Նիկեփորը] վանական ու սինկելլոս Անտոն Ստուդիտեսին ուղարկեց, պալատից Թեոփանոյին իջեցրեց և կարգադրեց Պետրիոնի պալատը⁸⁰ տանել: Մի փոքր անց պարակիմոմենոս Հովսեփին էլ Պափլագոնիա⁸¹ աքսորեց, այնտեղից էլ մի քիչ անց տեղափոխեց Ասեկրեսիս կոչվող վանքը՝ Պիթիայում⁸²: Նա ամբողջ երկու տարի այնտեղ ապրեց և ճոզին ավանդեց: [Նիկեփորը] իր հորը՝ Վարդասին կեսար⁸³ հռչակեց:

2. Իսկ սեպտեմբեր ամսի 20-ին դիմակը դեն գցելով, դերասանության վերջ տալով, օրինավոր կարգով ամուսնացավ Թեոփանոյի հետ: Նա այն ժամանակ միս էլ կերավ (այն օրից, երբ նախկին կնոջից ծնված որդի Վարդասը, դաշտում ձիավարելիս՝ իր զարմիկ Պլևեսի հետ խաղալիս, պատահամբ նիզակի հարվածի զոհ էր գնացել, նա հրաժարվել էր միս ուտելուց): Նա կամ իսկապես ծոմ էր պահում, կամ էլ կայսրերին խաբելու մտադրությամբ էր այդպես վարվում: Դա աստված գիտե, մեկ էլ ինքը: Ամուսնության հանդեսը տեղի ունեցավ պալատի Նոր եկեղեցում⁸⁴: Նրանք պետք է խորան մտնեին, Պոլիեկտոսը նրա ձեռքից բռնած մոտեցավ սուրբ վանդակապատին, ինքը մտավ սրբության սրբոցը, իսկ [Փոկասին] հրեց, ասելով, թե քանի շի կրել կրկնամուսնացողների վերաբերյալ տույժը, իրեն շի կարելի խորան մտնել: Այդ բանը Նիկեփորին վշտացրեց և նա մինչև մահ [Պոլիեկտոսի] հանդեպ բարկացած մնաց: Ամենուրեք լուր էր տարածվել, որը եկեղեցին քիչ չհուզեց, թե Նիկեփորը Թեոփանոյի մի զավակի կնքահայրն է դարձել: Պոլիեկտոսը դրանից ուզեց

օգտվել և հարց բարձրացրեց, կամ նա կանոնի համաձայն կհրա-
ժարվի կնոջից, կամ կհեռանա եկեղեցուց⁸⁵: Փոկասը միացավ
Թեոփանոյին: Նա հրավիրեց քաղաքում գտնվող եպիսկոպոսնե-
րին ու գլխավոր սենատորներին⁸⁶ և առաջարկեց այդ հարցի շուրջ
խորհրդակցել: Բոլորն ասացին, թե դա Կոպրոնիմոսի⁸⁷ սահմա-
նած օրենքն է, որից պետք է հրաժարվել: Դրա վրա նրանք թողու-
թյան մի լիբելլոս⁸⁸ ստորագրեցին, և հանձնեցին նրան: Երբ
Պոլիեկտոսը դարձյալ հրաժարվեց կայսեր հաղորդություն տալ,
կեսարը⁸⁹ բացեիբաց վկայեց, թե Փոկասը կնքահայր չի եղել:
Մեծ պալատի պրոտոպապաս⁹⁰ Ստիլիանոսն էլ, որից, ինչպես ա-
սում են, սկիզբ առավ այդ լուրը, ներկայանալով սինոդին և սե-
նատին, երդվեց, որ ինքը ոչ տեսել է, ոչ էլ լսել, թե Վարդա-
սը կամ Նիկեփորը կնքահայր է եղել: Պոլիեկտոսը, թեև համոզ-
ված էր, որ Ստիլիանոսը բացահայտ սուտ երդում է տալիս, քա-
վություն տվեց կնքահայրության զանցանքին և նա, ով անցյա-
լում հանդես էր գալիս կրկնամուսնության համար տույժ սահ-
մանելու, այս մեծ մեղսագործության կողքով անցավ:

3. Նիկեփորը իր թագավորության առաջին տարին մարտու-
նակ զորք ու նավատորմիդ տալով, Սիկիլիայի սարակինոսներ
դեմ ուղարկեց պատրիկ Մանուիլին, իր հորեղբայր Լեոնի ապ-
րինի որդուն, ով նախկինում սխոլերի դոմեստիկոս էր եղել
ժերունի Բոմանոսի⁹¹ ժամանակ կուրացվել: [Նիկեփորը] Լե-
անձի համար անպատվություն էր համարում, որ իր իշխանությա-
ն օրոք հոռմայեցիների կայսրությունը սարակինոսներին հարկ
տու է:

4. Բայց քանի որ առիթն է ներկայացել, անհրաժեշտ է
սել, թե ինչո՞ւմն է [հոռմայեցիների]՝ սարակինոսներին հարկա-
տու լինելը, և ե՞րբ է այդ բանն սկիզբ առել: Երբ Սիրակու-
քաղաքը⁹² Վասիլ Մակեդոնացու⁹³ օրոք գրավվեց Աֆրիկայի ս-
րակինոսների կողմից և ողջ կղզին ընկավ նրանց տիրապետ-
ության տակ, նրա քաղաքները հիմնահատակ կործանվեցին, բ-
ցի Պանոբմոսից⁹⁴, որը հագարացիները, օգտագործելով որպ-
և՛ ռազմական խարիսխ, գիմացի մայր ցամաքին տիրացան: Այ-
տեղից նավելով, նրանք թալանում էին կղզիները մինչև Պե-
պոննեսոս և այլ վայրեր, որտեղ դեռևս չէին սպասում նրա
հայտնվելը: Վասիլ կայսրը, ընկնելով անել վիճակի մեջ, նրա
ընդդիմակայելու կարող մի անձնավորություն էր փնտրում:
Նպատակահարմար գտավ այդ գործը վստահել իր նախնին

մեկի օրոք աչքի ընկած սխուրի դոմեստիկոս պատրիկ Նիկեփորին, մականունը՝ Փոկաւ⁹⁵: Այս Նիկեփորը, Նիկեփոր կայսեր պապն էր, մի քաջարի ու խոհեմ մարդ, աստծու հանդեպ բարեպաշտ, իսկ մարդկանց հանդեպ՝ արդար: Նա մի զորամասով անցավ Իտալիա և կարճ ժամանակամիջոցում սարակինոսներին Իտալիայից դուրս շարտելով, ստիպեց հանգիստ մնալ Սիկիլիայում: Պատմում են, թե իտալացիներն այս մարդու առաքինութեան հավերժական հիշատակի համար տաճար կառուցեցին, ոչ ի նշանավորումն [իրենց ձեռք բերած] ազատութեան, այլ արժանահիշատակ մի այլ գործի: Երբ հռոմայեցիները պետք է իրենց զորավարի հետ տուն վերադառնային, նրանք բազում իտալացիների բռնելով, ուզում էին որպես ստրուկ դիմացի ամբողջ հանել: Երբ այդ բանն իմացվեց, Նիկեփորը մինչև Բրենտեսիոն⁹⁶ հասնելը (այնտեղից պետք է նավեին դեպի Իլլիրիա)⁹⁷ ոչինչ չասաց, ոչ էլ որևէ կասկած հարուցեց, բայց երբ հասան [Բրենտեսիոն], ինքն անձամբ զինվորներից յուրաքանչյուրին նավ բարձրացնելով ճամփու դրեց, իսկ տեղացիներին թողեց աներկյուղ բնակվել իրենց երկրում: Իտալիան խաղաղ ապրեց մինչև Կոստանդին Միրանածինի և նրա մոր օրերը: Այն ժամանակներից սկսյալ սարակինոսները դարձյալ ոտքի ելան և որևէ դիմադրութեան չհանդիպելով, Իտալիայի վրա ասպատակ սփռեցին: Պետութունը, համոզվելով, որ ի վիճակի չէ միաժամանակ ընդդիմակայել և՛ արևելքի, և՛ արևմուտքի սարակինոսներին, նամանավանդ, որ բուլղարներն էլ վերացրել էին հաշտութեան պայմանագիրը, որոշեց Սիկիլիայի սարակինոսների հետ դաշինք կնքել: Կայսերական սենեկապաններից⁹⁸ մեկի, Կալաբրիայի⁹⁹ զորավար Եվստաթիոսի միջոցով պայմանագիր ստորագրվեց, որի համաձայն [հռոմայեցիները] սարակինոսներին վճարում են տարեկան 22 հազար ոսկի:

5. Պայմանագրի ստորագրումից հետո Կալաբրիայի զորավար նշանակվեց պատրիկ Հովհաննեսը, մականունը Մուզալոն, որին, սակայն, տեղացիները, իրենց հետ դաժան վարվելու պատճառով, սրի քաշեցին և անցան Լոնգիբարդիայի ռեքս Դանդուֆոսի¹⁰⁰ կողմը: Այն ժամանակ հռոմայեցիների գալիստներ դեռ Ռոմանոս ծերունու ձեռքում էր գտնվում, որը նպատակահարմար գտավ նավերով զինվորներ ուղարկել և ամբողջից պոկված մասը վերստին փրկել: Ուղարկվեց նաև Դանդուֆոսին ծանոթ թեսաղոնիկեցի Կոսմաս պատրիկը, որն անցնելով Իտալիա և

հանդիպելով Դանդուլֆոսին, հորդորում էր հրաժարվել հոռմայեցիների հողերից, հաշտվել կայսեր հետ՝ թշնամու փոխարեն բարեկամ դառնալ ու դաշնակից: Սկզբում նա մերժեց, իսկ Կոսման, լինելով խոհեմ ու ողջամիտ մարդ, Դանդուլֆոսին ասաց. «Իմ պարտքն էր բարեկամական փրկարար խորհուրդներ տալ, իսկ եթե դու չես ուզում ուշադրություն դարձնել իմ օգտակար խոսքերին, ապա ճշմարտության դեմ մեծապես մեղանշելուդ կհամոզվես, երբ քեզ էլ, յամայն ժողովուրդին էլ մեծագույն վտանգների ենթարկես, ի վիճակի չլինելով ընդդիմակայել այդպիսի մեծ ու հզոր պետության»: Դանդուլֆոսը համոզվեց, որ պատրիկը իսկապես լավ խորհուրդ է տալիս, ընդառաջ գնաց նրա հորդորին և դաշինք կնքեց: Նա խորհուրդ տվեց ապստամբած բանակաթեմերի կառավարիչներին վերադառնալ նախկին իշխանության ներքո, ճանաչել իրենց կայսեր: Նրանք համոզվեցին, և Խալիայում ու Լոնգիբարդիայում դարձյալ տիրեց կայուն խաղաղությունը:

6. Բուլղարների առաջնորդ Սիմեոնը¹⁰¹, որը հոռմայեցիների դեմ բազում հաղթանակներ էր տարել և այդ առթիվ գոռոզացել, երազում էր ձեռք գցել նաև հոռմայեցիների թագավորությունը: Նա աֆրիկացիների տեր Փատլունի¹⁰² մոտ դեսպանություն ուղարկեց, կոչ անելով մայրաքաղաքի¹⁰³ դեմ նավատորմիդ դուրբերել, խոստանալով իր կողմից բազմաթիվ և ուժեղ զորքո՞ւշարժվել Թրակիայի վրայով, և իրար միանալով, ցամաքով ու ծովով պաշարել մայրաքաղաքը, նրա հարստությունը հավասար կերպով իրենց միջև բաժանել, որից հետո Փատլունը պետք տուն վերադառնար, իսկ ինքը մնար Կոստանդնուպոլսում: Բուլղարներն ահա թաքուն նավեցին դեպի Աֆրիկա, և համոզվալինելով, որ Սիմեոնի առաջարկությունը օգտակար է, իրենց հե՛վերցրին երևելի սարակինոսներից ոմանց՝ որոշումը ամուր հիմքերի վրա դնելու յամար: Վերադարձին, սակայն, նրանք ընկալալաբրացիների ձեռքը և սարակինոսների հետ Բյուզանդիոն ուղարկվեցին: Կայսրը (Ժերունի Ռոմանոսը), տեսնելով նրանց ճշգրիտ իմանալով նրանց միջև կայացած համագործակցության մասին և շատ լավ հասկանալով, որ եթե այդ բանն իրականանալինքը մեծ գլխացավանքի մեջ կընկնի, մտածեց մեծահոգություն ու բարեգործություն ցուցաբերելով, սարակինոսներին սանձալ նա բուլղարներին բանտ նետեց, իսկ սարակինոսներին առանվերներ տվեց, իրենց տիրոջ թանկարժեք ընծաներ ուղարկե

նրանց անվնաս ճամփու դրեց, պատվիրելով հայտնել իրենց տիրոջ, թե հոռմայեցիների կայսրերը սովոր են այդ կերպ փոխհատույց լինել իրենց թշնամիներին: Նա բացատրություն տվեց նաև տարեկան հարկատվության մասին¹⁰⁴, թե ուշացրել է այն ոչ թե ինչ-որ հետաձգելու կամ ձգձգելու նպատակով, այլ երկրում տիրոջ տակնուվրայության պատճառով: Սարակինոսները, վերադառնալով իրենց տիրոջ մոտ, իրենց նանդեպ կայսեր ցուցաբերած վերաբերմունքի մասին պատմեցին, ներբողեցին նրա սիրալիր վերաբերմունքը, հանձնեցին նաև նրա համար նախատեսված ընծաները: Փատլունը իր լսածից գոհ մնալով, հոռմայեցիներին զիջեց իրեն պարտք մնացած հարկերի կեսը՝ քսաներկու հազարից տասնմեկ [հազարը] կտրեց: Այդ հարկը սարակինոսներին էր վճարվում [Ռոմանոսի] օրից մինչև Նիկեփորի գահ բարձրանալը: Իշխողների մեծախոհության, երկրների միջև հաստատված արդար փոխհարաբերությունների պատճառով, հպատակներն էլ անվրդով կյանք էին վարում, իսկ հարկն էլ սարակինոսներին վճարվում էր անխափան: Եթե իշխանությունը տրվի անարդար և ազահ մարդկանց, ապա դրանից հպատակ չողովուրդն էլ է տուժում և սարակինոսների հետ կնքված հաշտությունը սասանվում: Երբ Ծիրանածինը¹⁰⁵ Կրինիտես խալդին¹⁰⁶ նշանակեց Կալաբրիայի [զորավար], Աֆրիկայի ու Սիկիլիայի սարակինոսները սովի ու Կյուրենեի¹⁰⁷ սարակինոսների հետ ունեցած պատերազմի պատճառով դատապարտված էին կորըստյան, բայց Կրինիտեսն իր ազահությամբ փրկեց նրանց, իսկ իր հպատակ ժողովրդին էլ անչափ վնասեց: Նա տեղացիներից ատ էժան գներով սննդամթերք էր գնում և թանկ-թանկ վաճառում սարակինոսներին, որոնք շատ փող ունենալով և ճնշվելով ուլից ու թշնամիներից, հանգիստ վճարում էին: Կրինիտեսը, ակայն, Կոստանդին¹⁰⁸ կողմից պաշտոնանկ արվեց, խայտառակ երպով վճարեց փողերը և մեռավ ծերության մեջ: Պատերազմի ամանակ հոռմայեցիները ընդունեցին իրենց կողմն անցած ախստակ կարգեղոնացիներին¹⁰⁹, որոնց կարգեղոնացիները անևևին էլ չէին պահանջում: [Սարակինոսները] նույնիսկ տարեան հարկից հրաժարվեցին, վախենալով, որ դա կխրտնեցնի հոռմայեցիներին և նրանք կդադարեցնեն պարենի վաճառքը, և իրենք սովամահության վտանգի առջև կկանգնեն: Բայց երբ ատերազմն ավարտվեց, նրանք պահանջեցին և՛ փախստակներին և՛ հարկը: Երբ նրանց պահանջին ոչ ոք ուշադրություն չը-

դարձրեց, նրանք վերացրին խաղաղությունը և ամեն օր նավելով ավարառում էին Կալաբրիան:

7. Կոստանդին կայսրը (ինչպես և նրա աները)¹¹⁰ շուգեց քաղցրությամբ լուծել սարակինոսների հետ ունեցած [վեճը] և վերանորոգել խաղաղությունը, այլ նպատակահարմար գտավ ավելի շուտ հարցը լուծել պատերազմով: Նա ոտքի հանեց մարտունակ զորք, նրա հրամանատար նշանակեց պատրիկ Մալակենոսին և Կալաբրիա ուղարկեց, հրամայելով միանալ երկրի զորավարին (նա մի փոքր առաջ հիշատակված Պասքալիոսն էր) և միասին գլխավորել կարճեղոնացիների ու սիկիլիացիների հրահրած պատերազմը: Նավատորմիդ էլ ուղարկվեց Մակրոտիոաննեսի հրամանատարությամբ: Նրանք տեղ հասնելով, իրենց ազահության պատճառով տեղացիների գլխին անթիվ փորձանքներ բերեցին, այլ վատություններ ևս արեցին, ինչ նույնիսկ իրենք թըշնամիները չէին անի: Նրբ այդ մասին իմացավ սարակինոսների ամիրա Աբուլխարեն (Փատլունն արդեն մահացել էր), գոտեպընդեց իր մարդկանց, հորդորեց չվախենալ իրենց ազգակիցների գլխին այդպիսի փորձանքներ բերող զորքից և ընդդիմակայելով, ուժեղ մարտ տվեց, փայլուն ու հոյակապ հաղթանակ տարավ: Քիչ էր մնացել զորավարներն էլ գերի ընկնեին:

8. Դրանից հետո Կոստանդին կայսրը Հովհաննես ասեկրետին¹¹¹, մականունը Պիղատոս, ուղարկեց սարակինոսների հետ ամառ խաղաղության շուրջ բանակցություններ վարելու: [Սարակինոսները] սովոր չեն փոքել տարած հաղթանակներով, այլ հզոր վիճակում էլ խաղաղության կողմնակից են, դրա համար ուրախությամբ ընդառաջ գնացին և որոշ ժամանակով հաշտություն կրեցին: [Հաշտության] վերացումից հետո նրանք դարձյալ նավելով, անցնում ու ավարառում էին կալաբրացիներին: Կոստանդինը նրանց դեմ վերստին հետևակ ու ծովային ուժ է ուղարկում: Նավատորմիդը գլխավորում էին Կրամբեաս մականունով մեկը և Մորուենը, իսկ հետևակի զորավարն էր պատրիկ Մարիանոս Արգիրոսը: Հասնելով Հիդրունտ¹¹² և նավերը ափ քաշելով, նրանք նախապատրաստվում էին Սիկիլիա նավելու: Սարակինոսները այդ լուրի վրա շփոթվեցին (այն բերնե բերան տարածվելով ծավալվեց, և իրազրությունը եղածից ավելի սարսափելի ներկայացվեց) և վախենալով փորձանքի հանդիպել, թշնամին իրենց էր մոտեցել անսպասելի կերպով, երբ իրենք անպատրաստի վիճակում էին, խուճապի մատնված լքեցին իրենց ճամբարը և Հոն-

զինից¹¹³ փախան անցան Սիկիլիա: Պանորմոս նավելու ժամանակ նրանց գլխին սոսկալի փոթորիկ պայթեց, նավերն ալեկոծությունից ջարդուփշուր եղան, բայց ավելի շուտ իրենց կողմից անարգվող Քրիստոս աստծուց, և գլխովին կորստյան մատնվեցին: Դրանից հետո ահա նրանք հոռմայեցիների հետ հաշտություն կնքեցին և խաղաղությունը անխախտ պահպանվեց մինչև Փոկասի գահ բարձրանալը:

9. Երբ նա կայսր հռչակվեց, կատարյալ խայտառակություն համարելով սարակինոսներին հարկատու լինելը, ինչպես ասացինք, Մանուիլին զինական ուժով նրանց դեմ ուղարկեց: Լինելով երիտասարդ և վերջերս զինվորական ծառայության մեջ մտած, զորավարելու անկարող և բացասական բազում այլ գծերի տեր, ուշադրություն չդարձնելով լավ խորհուրդ տվողներին, Սիկիլիայի քարքարոտ ու դժվարանցանելի վայրերում իր համայն զորքով շրջապատման մեջ ընկավ ու գլխովին ոչնչացավ: Գերի ընկավ նաև նավատորմի ղի գրունգարը¹¹⁴ ներքինի պատրիկ Նիկետասը և շղթայակապ Աֆրիկա ուղարկվեց: Ահա այսպիսի փորձանքի մեջ ընկավ Մանուիլը, դառնալով և ողջ զորքի կորստյան պատճառ:

8 երջ. 10. Կայսրը այդ նույն ժամանակ Կիլիկիայի դեմ ուղարկեց մագիստրոս Հովհաննես Չմշկիկին, որն արդեն արևելից զորքերի դոմեստիկոս էր նշանակված: Հասնելով Ադանա քաղաքը, նա հանգիպեց համայն Կիլիկիայից զինվորագրված ընտիր հազարացիների և մարտի բռնվելով, գլխովին պարտության մատնեց: Հազարացիների մի մասը մարտի դաշտում սրի քաշվեց, իսկ մյուսը՝ շուրջ ՚ինգ հազար հոգի, ձիերից ցած իջնելով, փախուստի դիմեց մի գահավեժ ու դժվարանցանելի լեռ և ապավինելով վայրի հարմար դիրքին, սկսեց համառորեն դիմադրել հարձակվողներին: Հովհաննեսը շրջապատեց նրանց, բայց համոզվելով, որ ձիերով ի վիճակի չէ նրանց դեմ պայքարել, հրամայեց զինվորներին ձիուց ցած իջնել և ինքն էլ նրանց հետ ոտքով բարձրացավ լեռ: [Հովհաննեսը] նրանց բոլորին պարտության մատնեց ու սրի քաշեց: [Սարակինոսներից] և ոչ ոք փախուստի չդիմեց, արյունը գետի պես հոսեց բարձրից ցած, որի պատճառով լեռը «Արյան լեռ» կոչվեց: Այս սխրանքը է՛լ ավելի փառավորեց Հովհաննեսի անունը և սարակինոսների կատարյալ կորստյան պատճառ դարձավ:

11. Նիկեփորը իր թագավորության երկրորդ տարին, ինդիկ-

տիոնի 7-րդ տարվա հուլիս ամսին, հոռմայեցիներից և դաշնակից իբերներից ու հայերից¹¹⁵ բաղկացած ծանր զինական ուժով Կիլիկիա արշավեց, հետը տանելով նաև իր կնոջ Թեոփանոյին և նրա զավակներին: [Թեոփանոյին] նա թողեց Կիլիկիայից դուրս գտնվող Դրիզլոն կոչվող ինչ-որ բերդում, իսկ ինքը մտաք գործելով Կիլիկիա, ավերեց Անազարվա, Ռոսսոս, Ադանա քաղաքները և այլ բազում բերդեր: Նա շհամարձակվեց գնալ դեպի Տարսոն և Մոպսուեստիա¹¹⁶, քանի որ ձմեռն արդեն վրա էր հասել: Տեղում անհրաժեշտ քանակությամբ զորք թողնելով, նա գնաց Կապադոկիա՝ ձմեռելու:

12. Գարնան սկզբին նա դարձյալ մտավ Կիլիկիա և իր զորքերը երկու մասի բաժանելով, մի մասը իր եղբայր Լևոնի գլխավորությամբ թողեց Տարսոնը պաշարելու, իսկ մնացած մասն ինքը վերցնելով, եկավ Մոպսուեստիա: Համառ պաշարման թարկելով այն, և դաշնակից ունենալով նաև [քաղաքում տարաված] սովը, նա գրավեց քաղաքի մեկ մասը. քաղաքը մեջտեղի կիսում է Սարոս¹¹⁷ գետը, կարծես այն երկու քաղաք լինի: Եվ ինչպես ասվեց, քաղաքի մեկ մասը գրավվեց, սարակինոսն ապաստանեցին մյուս մասում գրավված կեսը նախօրոք ամրացրեց կողմից կրակի տալով: Բայց կայսրը ավելի համառ պաշարման գրավեց և մյուս մասը. [թշնամիներից] և ոչ ոք չկարողացավ այնտեղից ճողոպրել: Ինչ վերաբերում է Տարսոնը պաշարող կայսեր եղբայր Լևոնին, ապա նա իր զորքի մի մասը Մոնաստիրի տեսի¹¹⁸ գլխավորությամբ խոտ ու պարեն հայթայթելու ուղարկելով, փորձանքի հանդիպեց, քանզի այդ գործով զբաղվողներն անզգուշորեն դես ու դեն ցրվեցին, իսկ տարսոնցիներն էլ գիշերով աննկատ դուրս գալով հարձակվեցին այդպես ցրված վիճակում գտնվողների վրա և շատերին կոտորեցին, այդ թվում հենց Մոնաստիրիտեսին: Տարսոնցիները, տեղեկանալով Մոպսուեստիայի առման մասին, և պաշարումից ու սովից նեղվելու Լևոնի մոտ պատգամավորությամբ ուղարկեցին, կոչ անելով կայսեր ու պաղատելով պատժի չենթարկվել, որի դիմաց խոստացան ձենել իրենց քաղաքը: Նա թույլ տվեց յուրաքանչյուրին որչափ [մեծության] բռնով դուրս գալ, իսկ քաղաքի մնացած ու հարստության տերը դարձավ:

13. Քաղաքի գրավումից երեք օր անց Եգիպտոսից Տարսոն օգնության հասավ մի հսկայական նավատորմի՝ լի ցորենով այլ պարենամթերքով: Բայց կայսեր կողմից ծովափին հսկե

նշանակված զինվորները, թույլ չտվեցին նրանց խարխախ գցել, ոչ էլ ափ դուրս գալ: Նրանք չգիտենալով տվյալ դեպքում ինչպես վարվել, ետ դարձան, հանդիպելով սարսափելի նավաբեկության, նրանք ցրիվ եկան և՛ քամիներից, և՛ կայսեր ռազմանավերի կողմից հարձակման ենթարկվելով:

¹¹⁴ Կայսրը ավարառելով ու մոխրի վերածելով Կիլիկիայի մնացած քաղաքները, ինդիկտիոնի իններորդ տարվա հոկտեմբեր ամսին վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, իր հետ տանելով նաև Տարսոնի և Մոպսուեստիայի դարբասները, որոնք ոսկով պատելով, մայրաքաղաքը բերեց որպես զարդ: Մի [դարբասը] նա կանգնեցրեց ակրոպոլսի¹¹⁹ վրա, իսկ մյուսը՝ Ոսկե Դռան պարսպի վրա: Աստծուն էլ նա ընծաներ մատուցեց, որպես իր բանակի տասանորդ՝ գերի տարված պատվական խաչերը. [նրանք տարվել էին այն ժամանակ], երբ սխուլերի դոմեստիկոսը Ստիպիոտեսն էր, որը Տարսոնը պաշարելիս, իր տխմարությամբ զորքերը կատարյալ կորստյան մատնեց: Ահա դրանք նա մատուցեց աստծո Բանի իմաստության¹²⁰ ամենասուրբ տաճարին:

15. Իր թագավորության նույն երկրորդ տարին Նիկեփորը Կիպրոս կղզին էլ ամբողջությամբ հռոմայեցիների տիրապետությանը ենթարկեց¹²¹, պատրիկ Նիկեստաս հալկուցիսի միջոցով հազարացիներին այնտեղից դուրս շարտելով: Իսկ իր թագավորության երրորդ տարին, գարնան սկզբին, կայսրը դարձյալ ներխուժեց Ասորիք: Նա հասավ Անտիոք, բայց նրա վրա շհարձակվեց, քանզի համոզված էր, որ անտիոքացիք Կիլիկիայի քաղաքների գլխին եկած փորձանքից սարսափած իր անունն անգամ ի վիճակի չէին լինելու լսել: Շրջանցելով [Անտիոքը], նա Ասորիքի խորքերը գնաց, ավերեց Լիբանանին մերձակա ծովափնյա բազում քաղաքներ ու գյուղեր և դեկտեմբեր ամսին վերադարձավ: Անտիոքացիները սակայն համառ դիմադրություն ցուցաբերեցին, անզի շրջակայքից քաղաք էր մտել օգնություն ցուցաբերելու բազում ժողովուրդ: Բացի այդ, հռոմայեցիների զորքի անհրաժեշտ պարենն էլ սպառվելու վրա էր, նաև երկնքից տեղացած անձրևներից մի անանցանելի ճահիճ էր գոյացել: Ահա դրա պատճառով [կայսրը] ձեռնունայն մայրաքաղաք վերադարձավ, իր հետ բերելով նաև Հիերապոլսի¹²² առման ժամանակ այնտեղ գտած աղյուսը¹²³, որի վրա կար մեր աստծու՝ Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերը, ապա նաև Հովհաննես Մկրտչի մազերից արյունաներկ մի փունջ:

16. Այսպիսին էր նիկեփորը, նա նման փայլուն ուղղափառությամբ մեծապես ընդլայնեց հոռմայեցիների տիրապետությունը (նա ավելի քան հարյուր քաղաք ու բերդ գրավեց Կիլիկիայում, Ասորիքում, Լիբանանյան Փյունիկեում, որոնցից խոշորագույններն ու անվանիներն են Անազարվան, Ադանան, Մոպսուեստիան, Տարսոսը, Պագրասը, Սիննեֆիոսը¹²⁴, Լավոդիկիան, Հալեպը: Նա հարկատու դարձրեց Փյունիկեի Տրիպոլիսը և Դամասկոսը): Բայց հակառակ այդ բոլորին, նա ամենքի համարատելի էր, բոլորը ծարավի էին տեսնելու նրա կործանումը: Թե ինչո՞ւ, այդ մասին խոսք կլինի իր տեղում:

968

17. Նիկեփորը Անտիոքից մայրաքաղաք վերադառնալու ճանապարհին Տավրոսը (որ տեղացիները Սև լեռ են անվանում)¹²⁵ անցնելիս, լեռան մեջտեղում, մի անառիկ բլրի վրա բերդ կառուցեց, իսկ Միքայել Բուրցիսին¹²⁶ պատրիկի աստիճանը շնորհելով, թողեց [այդ] բերդում, անվանելով Սև լեռան զորավար¹²⁷: Նրան նա կարգադրեց արթուն հսկել ու ամեն միջոցներով խոչընդոտել անտիոքացիների [քաղաքից] դուրս գալը՝ անհրաժեշտ պարենամթերքը ձեռք բերելու նպատակով: Նա թողեց նաև իր ներքինիներից մեկին, ստրուկ Պետրոսին, մի գործունյա մարդու, նշանակելով Կիլիկիայի ստրատոպեդարխ¹²⁸, հրաման տրվեց զորքը ցրել՝ ձմեռելու և սպասել իր գալստյան՝ հաջորդ տարի: Պատմում էին, թե կայսրը կարող էր գրոհով վերցնել Անտիոքը, բայց դիտմամբ ձգձգել [քաղաքի] առումը, վախենալով տարածում գտած կանխագուշակությունից: Բոլորի շրթներում այս խոսքն էր, թե Անտիոքի գրավման հետ միասին կայսրը կմահանա: Հարկավ, նա այդ բանից վախեցած, չհարձակվեց Անտիոքի վրա, Պետրոսին ու Բուրցիսին էլ կարգադրեց [քաղաքի] վրա ոչ մի հարձակում չգործել: Նիկեփորն ահա մեր ասածի պես անելով, մտավ մայրաքաղաք: Սակայն Բուրցիսը, լինելով Անտիոքի կողքին և ցանկանալով հավերժական փառքի արժանանալ, անուշադրության մատնեց կայսեր խորհուրդները, նա գիշեր ու ցերեկ մտածում էր քաղաքը գրավելու ուղիների մասին: Եւ շարունակ գնում և համաձայնության գալու բանակցությունն էր վարում անտիոքացիների հետ: Վերջիններս սակայն մեծ մըտացած հրաժարվում էին բանակցությունների մեջ մտնելու: Դրա վրա [Բուրցիսը] ծածուկ կերպով բարեկամացավ մի սարկինոսի հետ (նա Ավլաքսն էր), նվերներով ու խոստումներ կաշառեց նրան և կարողացավ [նրանից] ստանալ Անտիոքը:

արևմտյան աշտարակներից մեկի՝ անունը Կալլա¹²⁹, չափերը: Գրանից հետո նա մինչև աշտարակի գագաթը հասնող աստիճաններ շինեց և օգտվելով մի խավար ու անձրևոտ գիշերից, ծածուկ կերպով աստիճանները հենեց պարսպին: Իր երեք հարյուր մարդկանցով նա վեր բարձրացավ և սրի քաշեց այդ, ինչպես և դրա կողքի աշտարակի պահապաններին: Իր երեք հարյուր մարդկանցով տիրանալով այս երկու աշտարակներին, նա ստրատոպեդարխի մոտ անհապաղ սուրհանդակ ուղարկեց հայտնելու, որ շտապի համայն զորքով գալ, քանզի քաղաքն արդեն գրավվել է: Պետրոսը, սակայն, այդ տեղեկությունն ստանալով, զլացավ ու խուսափեց, նա երկյուղում էր կայսեր զայրույթից, որ նրա հրամանները դժեղու պատճառով կարող է գլխին փորձանք գա: Բուրցիսը պնդում էր, իրար ետևից սուրհանդակներ ուղարկում, կոչ անելով շտապ տեղ հասնել, քանզի ի վիճակի չէ այլևս դիմանալ պաշարման (անտիոքացիք, իմանալով աշտարակների գրավման մասին, ամեն տեղից շտապեցին ու ջանում էին պաշարել աշտարակները: Նրանք բազում նետեր էին արձակում, բաբաններ գործի դնում, կրակ վառում, դիմում ամեն մի քայլի, ինչպես է անեին մարդիկ, որոնց գլխին կախված էր կանանց ու երեխաներով հանդերձ կործանվելու վտանգը, ովքեր չէին ուզում կորցնել արևելքի ամենաերևելի քաղաքը): Ստրատոպեդարխը, երկյուղելով, որ այսքան ու այսպիսի մարտիկների ու քաղաքի՝ իր անհնազանդության պատճառով տեղի ունենալիք կորուստը հոռմայեցիների պետությանը վնաս կբերի, իր կամքին ու ցանկություն հակառակ համայն զորքով շտապ տեղ հասավ: Նա Բուրցիսի մարդկանց գտավ ուժասպառ վիճակում. նրանք երեք օր ու գիշեր պաշարման մեջ էին: Անտիոքացիք, իմանալով [Պետրոսի] հարձակման մասին, հուսաբեկ եղան, նրանց թափը կոտրվեց: Բուրցիսը առիթից օգտվելով, դարբասի մոտ իջավ, թրով կտրեց կղպանքի լծակը, բացեց դարբասները և Պետրոսին համայն զորքով հանդերձ ներս մտցրեց: Ահա այս ձևով գրավվեց մեծ ու հռչակավոր Անտիոքը¹³⁰: Նիկեփորը պետք է որ ուրախանար այսպիսի քաղաքի առման առթիվ և իր [ճակատագիրը] աստծուն վստահեր, բայց նա, ընդհակառակը, տխրեց, ստրատոպեդարխին պատասխանատվության ենթարկեց, իսկ Բուրցիսի ոչ միայն եռանդն ու քաջությունը բանի տեղ չդրեց, նրա գործած սխրանքին արժանի պարգև չընորհեց, այլ գլխին լուտանքներ թափելով, պաշտոնանկ արեց, հրամայեց տնային կալանքի մեջ պահել նրան:

964

18. Սրա (և դեռ ասվելիքի) պատճառով ահա նիկեփոսը լորին ատելի ու գարշելի դարձավ: Սկզբում նա մարդկանց աչքի ընկավ այն պատճառով, որ իր զինվորների գործած բազմազան քննքները անպատիժ թողեց, ասելով, թե «գարմանալու ոչ չկա, որ այսքան բազմության մեջ մի քանիսն էլ անկարգություններ են գործում»: Երբ մտավ քաղաք և [իմացավ], որ բազում թե՛ երեւելի և թե՛ շարքային մարդկանց ունեցվածքը հափշտակվել է, նա ոչ մեկին պատասխանատվության չենթարկեց, փակեց անօրեն արարքների հանդեպ: Նա բավականություն չզգում այն խայտառակություններից, այն բանից, որ անկարգ մարդիկ քաղաքացիներին վատություններ էին գործում և այն այնպիսի մարդկանց նկատմամբ, որ քիչ բան չարեցին նրա գահ բարձրացնելու համար: Անվերջ արշավանքների գնալով պատճառով նա շարաշար էր գործածում հպատակ ժողովրդին, միայն հարկերը բարձրացնելով և ամեն տեսակի միջոցն զանձամբ ու անհիմն բռնազրավումներով: Նա ի վերա ամենայնի կրճատեց այն նվերները, որ սենատին էին տրվում, պատճառաբանությամբ, որ պատերազմի համար փողի¹³⁰ աղբյուրիք կա: Դեռ ավելին. նա կտրեց բարեգործական հիմնարկություններին ու եկեղեցիներին բարեպաշտ կայսրերից ու մանց կամ մից օրենքով հաստատված վճարումները, օրենք սահմանեց, եկեղեցիներն իրավունք չունեն ընդարձակելու իրենց անշաղունեցվածքը¹³¹, պատճառաբանելով, որ եպիսկոպոսները ի շահ են վատնում աղքատների դրամները, որ զինվորների թիվը կրճատվում է¹³² և, որ ամենից վատն է, նա օրենք հրապարակեց որի տակ ստորագրեցին նաև անկայուն ու շողոքոքի մի քանի եպիսկոպոսներ, որի համաձայն առանց իր հավանության թույլտվության չի կարելի եպիսկոպոս ընտրել կամ նշանակել: Երբ որևէ եպիսկոպոս էր վախճանվում, նա կայսերական մովսէս էր ուղարկում, հրաման տալով չափավոր թաղում կատարել, և ավելացած գումարն ինքն էր վերցնում: Նա այլ, անհրաժեշտությունից զուրկ հրամաններ էլ հրապարակեց, որոնց մասնաշարադրելն անգամ մեծ միտք ու ճարտար լեզու է պահանջում: Նա ջանաց նաև օրենք հրապարակել՝ պատերազմներում զոհված զինվորներին մարտիրոսական պատիվների արժանացնել, հոգիները որոնելով միայն պատերազմի և ոչ որևէ այլ բանի մեջ: Նա ճնշում էր գործադրում նաև պատրիարքի ու եպիսկոպոսների վրա ընդունելու այդ վարդապետությունը: Բայց նրա

ցից ոմանք քաջաբար դիմադրեցին, չթողեցին, որ նրա մտադր-
րածը կատարվի, առաջ քաշելով Բարսեղ Մեծի կանոնը, որի հա-
մաձայն պատերազմում թշնամի սպանողը երեք տարի իրավունք
չունի հաղորդություն ստանալու¹³³: Այդ բոլորից բացի [Նիկե-
փորը] արժեքազրկեց և դահեկանը՝ հորինելով, այսպես կոչված,
տեսարտերոնը¹³⁴: Այդ օրվանից ահա շրջանառության մեջ երկու
տեսակի դրամ մտավ. երբ պետք էր պետական հարկերը գանձել,
նա լիարժեքն էր պահանջում, բայց երբ հարցը վճարումներին էր
վերաբերում, արժեքազրկվածն էր բաժանվում: Թեև ըստ օրենքի
և տիրող սովորության, եթե դրամի վրա կա [որևէ] կայսեր պատ-
կերը, ապա (եթե այդ դրամը քաշով պակաս չէ) նույն արժեքն
ունի, նա օրենք հաստատեց, համաձայն որի նախապատվություն
ունի իր [պատկերը կրող] դրամը, իսկ մյուս կայսրերի [պատ-
կերը] կրող դրամների արժեքը իջեցրեց: Դրանով նա մեծապես
վնասեց նպատակներին, այսպես կոչված, ռազմագերիների փո-
խանակությունների ժամանակ: Եվ, որ ամենավատն է, պետու-
թյունը նման բեռի տակ գտնվելու պատճառով, ապրանքների
գների և ոչ մի էժանություն չեղավ: Թեև վատ բաները շատ-շատ
էին. բայց մարդկանց ամենից շատ գազազեցնողը պալատի պա-
րըսպի կառուցումն էր: Պալատի շուրջ կային բազում գեղեցիկ ու
հսկա շինություններ, որոնք նա քանդեց և նրանց տեղ թշվառ քա-
ղաքացիների դեմ ուղղված միջնաբերդ, բռնակալի կացարան կա-
ռուցեց, ներսում պահեստներ ու հացահատիկի ամբարներ, որոնք
լցրեց պարենով, կերպկուր եփելու և հաց թխելու փոքր: Նրան
կանխագուշակել էին. թե պալատի ներսում պետք է մահանա:
Նա, թվում է, չգիտեր, որ եթե քաղաքը աստված չպահի, պահա-
պանն իզուր է արթուն մնում¹³⁵: Պարսպի կառուցումն ավարտելու
օրն էլ նա մեռավ, հենց այն պահին, երբ շինարարության վերա-
կացուն բերեց ու նրան հանձնեց բանալիները:

19. Մի ուրիշ բան էլ պատահեց, որ էլ ավելի գրգռեց նրա
դեմ կուտակված ատելությունը: Սուրբ Զատիկի տոնի օրը նա-
վաստիների ու հայերի միջև տեղի ունեցած ընդհարման ժամա-
նակ բազում մարդիկ սպանվեցին¹³⁶, քիչ էր մնացել զոհ դառնար
նաև [քաղաքի] էպարքոս¹³⁷ Սիսինիոս մագիստրոսը: Այդ առթիվ
լուր տարածվեց, որ Նիկեփորը, զայրացած լինելով քաղաքացի-
ների հանգեպ, որպես խառնակությունների առիթ տվողների,
մտադիր է ձիարշավությունների օրը դեմոսին ծուղակը պցել և
պատժել: Մի փոքր ժամանակ անց, երբ ձիարշավական [մրցում-

ներն] էին տեղի ունենում, նիկեփորը, ուղենալով քաղաքացիներին ցույց տալ, թե ինչ բան է պատերազմը, գուցե և ավելի ճիշտ քաղաքացիների մեջ երկյուղ սփռելու համար, ոմանց հրամայեց սրերը մերկացնելով, ռազմախաղ կատարել, իբրև թե դիտողներին զվարճացնելու համար: Երբ դա տեղի ունեցավ, դիտողները, իրենց տեսածի նպատակին անտեղյակ, ենթադրելով, որ տարածված լուրն արդեն կյանքի է կոչվում, վազքով շտապեցին դեպի դիք ու նեղ ելքերը և իրար տրորելով, կոտորվում էին: Բոլորն էլ իրար ոտնատակ լինելով գլխովին կկոտորվեին, եթե չնկատեին, որ կայսրը հանգիստ ու անշարժ նստած է իր բազկաթոռին: Դեմոսը նրան անշարժ տեսնելով և համոզվելով, որ տեղի ունեցածը [կայսեր] կամքից անկախ եղավ, դադարեցրին փախուստը:

20. Քրիստոսի համբարձման տոնի օրը նիկեփորը Պեգեում¹³⁸ պաշտոնական շքերթ կազմակերպեց: Վերադարձին, ձիարշավարանում սպանված մարդկանց ազգականները նրան հացավաճառների հրապարակում լուտանքներով դիմավորեցին, անվանեցին ոճրագործ ու մարդասպան, ցեղակիցների արյամբ պղծված: Նրանք նրա վրա հող ու քարեր էին շարտում՝ մինչև Կոստանդին Մեծի հրապարակը: [Նիկեփորը] սարսափից կքարանայ կմնար, եթե հարգարժան քաղաքացիներից ոմանք չկանխեին դա և խոովարարներին չքշեին: Նրանք [կայսեր] ներբողելով մինչև պալատ ուղեկցեցին: Ահա այս բոլորի պատճառով նա գիտեր, որ ատելի է քաղաքացիներին և նրանց հարձակումից վախենալու էր, որ միջնաբերդը կառուցեց: Բայց ճակատագրից նա չխուսափեց: Երբ թվում էր, թե ամեն ինչ բարվոք վիճակում է, նա վախճանվեց: Թե ինչպե՞ս, իր տեղում կասվի¹³⁹: Իր թագավորութիւնը շորորդ տարին, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա հունիս ամսի [կայսրը] գնաց Թրակիայի քաղաքները շրջելու: Հասնելով այսպես կոչված, մեծ խրամը, նամակ գրեց Բուլղարիայի կառավարիչ Պետրոսին¹⁴⁰ թույլ շտալ թուրքերին¹⁴¹ անցնել Իստրոգետը¹⁴² և ասպատակել հոռմայեցիների [շրջանները]: [Պետրոսը] սակայն կայսեր ասածին ականջ չկախեց և ամեն տեսակ պատրվակներ առաջ քաշելով, հրաժարվեց [ենթարկվել], որի վրա նիկեփորը Խերսոնի կառավարչի որդի Կալոկիրեսին, պատրիկ պատվաստիճանը շնորհելով, Ռուսիայի իշխան Սվյատոսլավ 967 մոտ ուղարկեց¹⁴³, նրան բազում նվերներ¹⁴⁴ ու պատիվներ խոստատանալով, համոզելու համար բուլղարների դեմ արշավել: Ռու-

ները համաձայնվեցին և ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա օգոստոս ամսին, Նիկեփորի թագավորության հինգերորդ տարին, հարձակվեցին Բուղարիայի վրա և բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր ավերեցին և հսկայական ավարով իրենց երկիրը վերադարձան: Նրանք [Նիկեփորի] թագավորության վեցերորդ տարին դարձյալ արշավեցին Բուղարիայի վրա և նախկինից ավելի մեծ ասպատակ սփռեցին: Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի երկուսին, գիշերվա տասներկուերորդ ժամին, երկրի զարհուրելի հոռւմ ու սասանում եղավ, որի ժամանակ տուժեցին Հոնորիասն¹⁴⁵ ու Պափլագոնիան: Նույն ինդիկտիոնի մայիս ամսին սաստիկ ու կիզիչ քամիներ փչեցին, որոնք փչացրին բերքը, որթատունկներով ու ծառերով հանդերձ, որի պատճառով ինդիկտիոնի 12-րդ տարում սաստիկ սով եղավ: Կայսրը պարտավոր էր հոգալ հպատակների փրկության մասին, բայց նա թագավորական [պահեստների] ցորենը քիչ-քիչ էր վաճառում, հպատակների դժբախտությունից օգուտ քաղում և պարծենում, որ ինչ-որ մեծ սխրանք է գործել, որ ցորենի մողը¹⁴⁶ մեկ դահեկանի վաճառելու փոխարեն, հրամայեց մեկ դահեկանի դիմաց երկու մող տալ: Նա շնամանվեց Վասիլ Մակեդոնացի կայսեր, որ նոր կիրակիի օրը գնալով մեծ առաքելոց տաճարը և տեսնելով մի քանի արգո ու պատվարժան մարդկանց մռայլ ու գլխակախ, իր մոտ կանչեց և հարցրեց, ինչո՞ւ իրենք էլ պայծառ հանդերձներ հագած չեն մասնակցում տոնին, այլ խոժոռ են, կարծես քաղաքի գլխին մեծ փորձանք է եկել: Քաղաքացիներից մեկը պատասխանեց. «Քեզ ու մերձավորներին է վայել, ո՞վ տեր, պայծառ հանդերձներ ագնելն ու ուրախանալը, նրանք որոնց մահն է սպասում, այդ սի բաներից հեռու են կանգնած: Ի՞նչ է, չգիտե՞ս, որ սաստիկ քամիների պատճառով երկու մեղիմն¹⁴⁷ ցորենը մեկ դահեկանով ե վաճառում»: Դրա վրա կայսրը խորը հառաչեց, նրա աչքից կրեկցանքի արցունք կաթեց: Այդ մարդկանց նա մեծ օգնուու ցուցաբերեց, և պալատ վերադառնալով, հավաքեց քաղաքի ու արքունիքի կարիքները հոգացող մարդկանց¹⁴⁸, նրանց լլխին բյուր լուտանքներ ու անեծքներ թափեց՝ բերքի մասին իրեն և եղյակ չպահելու համար: Նա կայսերական ու հասարակական ցորենը անհապաղ մեջտեղ հանեց և հրամայեց մեկ դահեկանի դիմաց տասներկու [մեղիմն] տալ: Աստված հավանություն տրվեց նրա վճռին և մարդկանց մեծ էժանություն պարգևեց: Այս բոլորը ասվեց [Վասիլ Մակեդոնացուն] ներբողելու համար: Իսկ

Նիկեիոսը տառապյալ հպատակների վրա նայելով, ավելի շուտ ուրախանում էր. քան թե օգնության հասնում: Ոչ միայն նա, այլև նրա եղբայր Առոնը զբաղվելով մթերքների շարաշահությամբ¹⁴⁹, երկիրը բազում ու բազմազան փորձանքների ենթարկեց: Սրանց շարաշահումները քաղաքացիները վարպետորեն ծաղրի ենթարկեցին. մի անգամ, երբ կայսրը զինվորներին մարգելու համար դաշտ դուրս եկավ, ալեհեր մեկը մոտեցավ և ուզեց զինվորների շարքը մտնել: [Նիկեիոսն] ասաց նրան. «Ա՛յ մարդ, դու ծեր ես, ինչո՞ւ ես շտապում դասվելու իմ զինվորների շարքը»: Նա դիպուկ պատասխանեց. «Այժմ ես ավելի գորեղ եմ, քան երիտասարդ ժամանակ»: [Կայսեր] հարցին, «ինչպե՞ս թե», նա ասաց. «Առաջ մեկ դահեկանի դիմաց առածս ցորենը երկու ջորիի վրա էի բարձում, իսկ քո թագավորության ժամանակ երկու դահեկանի դիմաց առածս ցորենը իմ ոչուների վրա շատ հեշտությամբ տանում եմ»: [Նիկեիոսը] հասկացավ հեզնանքի իմաստը և հեռացավ առանց շփոթվելու:

21. Սարակինոսները Ասորիքի ու Կիլիկիայի քաղաքների գրավումից հետո, Երուսաղեմի պատրիարք Հովհաննեսին¹⁵⁰ ոչ չակեզ արեցին, իբրև թե Նիկեիոս կայսրը սրա հորդորներով և եկել իրենց վրա: Նրանք կրակի տվեցին նաև տերունական գերեզմանի գեղեցիկ տաճարը: Նույն կերպ վարվեցին և անտիոքացիք, որոնք իրենց Քրիստափոս պատրիարքին¹ սպանեցին: Կայսեր կողմն անցան Գրիգոր ու Բագարատ եղբայրները, նրանք ընձեռելով իրենց Տարոն երկիրը¹⁵²: [Կայսրը] նրանց պատրիկի պատվաստիճան շնորհեց¹⁵³, շատ եկամտաբեր կալվածներ նվիրաբերեց: Արեզակի խավարում էլ եղավ դեկտեմբեր ամսի 22-ի 2-րդ երրորդ ժամին, այնպես, որ աստղերն էլ երևացին¹⁵⁴:

22. Իսկ կայսրուհի Թեոփանոն, խորշելով Նիկեիոսի համարմնական հարաբերություն ունենալուց, Չմշկիկի մարդկանցի մեկին ուղարկեց և սեփական տանը նստած [Չմշկիկին] իր մոհրավիրեց: Կայսրը ինչ-որ կասկածի հիման վրա զրկել էր նրա դոմեստիկոսի պաշտոնից ու հրամայել սեփական տանը տնայի կալանքի մեջ մնալ¹⁵⁵: Պոռնիկը [Թեոփանոն] Չմշկիկի համար հատուկ գրություն էլ ձեռք բերեց՝ տնից դուրս գալը թույլատրող Այնտեղ ուղարկված մարդը, առնելով [Չմշկիկին], եկավ Քաղկեդոն: Այն հարցին, թե կարելի՞ է թողնել [Չմշկիկին] մայրաքաղաք մտնել, կայսրը պատասխանեց, մի քիչ թող սպասի: 647 թվականի, ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա, դեկտեմբեր ամսի 11-

գիշերը Թեոփանոն մարդ ուղարկեց և Չմշկիկին բերեց պալատի ներքևում գտնվող ձեռակերտ նավահանգիստը և կողովի մեջ իր բոլոր մարդկանց հետ վեր քաշեց: Նրանք էին. պատրիկ Միքայել Բուրցիսը, տաքսիարիս¹⁵⁶ Լևոն Աբալանտեսը, Չմշկիկի ամենահավատարիմ մարդկանցից՝ Ացիպոթեոդորոսը և երկու ուրիշներ¹⁵⁷: Սրանք սրերը քաշած վեր բարձրանալով, մտան կայսեր ննջասենյակը և նրան իր սովորական մահճակալի վրա շգտնելով, սկսեցին մտածել, թե նկատել են իրենց և քիչ էր մնացել իրենց [շենքից] ցած գլորեին: Կանանց հարկաբաժնի սպասավորներից ինչ-որ մարդուկի¹⁵⁸ ուղեկցությամբ նրանք գնում և Նիկեփորին գտնում են հատակին պառկած՝ կարմիր գուլնի թաղիքի ու արջի մորթու վրա, որը նա ստացել էր իր մորեղբայր վանական Միքայել Մալեյինոսից¹⁵⁹: [Նիկեփորը] քուն էր մտած, նա ամենևին չզգաց իրեն սպանելու համար եկածների ժամանումը: Չմշկիկը ոտքով զարթնեցրեց նրան: Երբ Նիկեփորը զարթնեց և իր աջ թևի արմունկը դնելով գետնին գլուխը բարձրացրեց, Լևոն Աբալանտեսը մերկացրած սրով ուժեղ հարված հասցրեց նրա բաց գլխին (վեր կենալու ժամանակ նրա գլխանոցն ընկել էր) և ծանր վերք պատճառեց: Դրանից հետո [Նիկեփորին] սփռոցից բարձրացնելով, տարան Չմշկիկի մոտ, որ կայսերական մահճակալի վրա էր նստել, գլխին բազում լուտանքներ, հայհոյանքներ ու հիշոցներ թափելով: Նա մի բան էր միայն ասում. «Տե՛ր, ողորմյա՛» և «Աստվածածի՛ն, օգնյա՛»: Վերջը, երբ պալատի պահակները նրանց նկատեցին և նրանց դեմ կռվելու դուրս նկան բազում մարդիկ, Նիկեփորին սրի քաշեցին և գլուխը կտրելով ինչ-որ լուսամուտից Նիկեփորին օգնության շտապող մարդկանց ցույց տվեցին: Ահա այդ ձևով սրանք կանգ առան, իսկ Չմշկիկի մարդկանց հնարավորություն տրվեց իրենց ուղածը աներկյուղ ու հանգիստ գործելու¹⁶⁰:

23. Պատմում են որ մահվանից տասը օր առաջ կայսրը ննջասենյակում մի գրություն գտավ, որ իրեն խորհուրդ էր տալիս զգույշ լինել, քանզի Չմշկիկն իր դեմ դավադրություն է նախապատրաստում: Պատմում են նաև, որ մի վանական էլ [կայսր] սպանության երեկոյան նրան հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ է տվել. «Ո՛վ կայսր, զգույշ եղիր, քանզի այս գիշեր քեզ մեծ վտանգ է սպառնում»: Ոմանք ասում են, թե կայսրը վերջերս նամակը, բայց ենթադրելով, որ դիմում է, չընթերցեց, ուրիշներն էլ թե՛ կարդաց, բայց չզգուշացավ, նրան խոչընդոտ

կանգնեց ճակատագիրը: Նրա մահվանից հետո գտան այդ գրու-
թյունը: Ոմանք էլ ասում են, թե կարդալով այն, պրոտովեստիա
րիոսին¹⁶¹ կարգադրեց գտնել և բանտարկել [Չմշկիկին], բացի
այդ գրեց և տանը գտնվող իր եղբայր Լևոնին, պատվիրելով զինյալ
մարդկանց վերցնել ու շտապել պալատի Երբ [Լևոնը] նամակն
ստացավ, շրջեց էլ այն (նա զբաղված էր ոմանց հետ վեգ խա-
ղալով, քանզի շատ մոլի խաղացող էր) և դրեց մահճակալի բար-
ձի տակ: Երբ խաղը վերջացրեց, հիշեց նամակը, ծանոթացավ
նրա բովանդակությանը և ինչքան որ կարողացավ մարդկանց հա-
վաքելով, գնաց դեպի պալատի Հասնելով ձիարշավարանի սֆեն-
դոնե¹⁶², նա լսեց ոմանց խոսակցությունը, թե սպանված է
Նիկեփոր կայսրը, լսեց նաև թե ինչպես հրապարակներում և փո-
ղոցներում Չմշկիկին [կայսր] էին ներբողում: Անակնկալից ապ-
շած, այլևս չկարողացավ որևէ սխրանք գործելու մասին մտածել
և իր որդու՝ Նիկեփորի հետ շտապ Մեծ եկեղեցին գնաց: Դր-
շուրջն եղած խոսակցությունն ահա այս է: Ես չեմ կարող ասել
ձի՞շտ է դա, թե ոչ: Համենայն դեպս Նիկեփորը սպանվեց պալա-
տի ներսում¹⁶³:

Հ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ե Ս Չ Մ Շ Կ Ի Կ

[11 դեկտեմբեր 969—10 հունվար 976 թթ.]

1. Նիկեփորի մահվանից հետո հոռոմայեցիների իշխանության
հոգսերը վերցրեց Հովհաննես Չմշկիկը¹⁶⁴, որպես կայսերակի-
ունենալով Ռոմանոսի որդիներ Վասիլին և Կոստանդին¹⁶⁵, վա-
սիլը յոթ տարեկան էր, իսկ Կոստանդինը՝ հինգ: [Չմշկիկին] իս-
կույն Վասիլ պարակիմոմենոսի մոտ գիշերով մարդ ուղարկեց
նրան բերեց դարձրեց իշխանության հաղորդակից¹⁶⁶, քանզի ի
[երեխաների] հայր Ռոմանոս ծերունու և նրա փեսա Կոստանդի-
Միրանաժինի օրոք երկար տարիներ քաղաքական [պաշտոններ]
էր վարել, բազմիցս արշավել հազարացիների դեմ: Նա դժվարին
իրավիճակներից մեծ խոհեմությամբ դուրս գալու հմտություն ու-
ներ: Սրան Նիկեփոր կայսրը, որպես իրեն գահ բարձրացնելու
գործում մեծապես օժանդակած, պրոեդրոսի¹⁶⁷ աստիճանն էր
շնորհել, մի աստիճան, որ մինչև այդ գոյություն չունեի և առա-
ջին անգամ ինքն էր հիմնադրել: Նա ձեռքը վերցնելով պետական
գործերը, Նիկեփորի բոլոր համակիրներին հրապարակից հանեց:

Առն կուրապաղատին¹⁶⁸ Լեսբոս աքսորեց, նրա որդի վեստ Նիկեփորին¹⁶⁹ Իմբրոս, իսկ Նոր Վարդասին¹⁷⁰ Խալդիայի և Կոլոնիայի այն ժամանակվա դուքսին պաշտոնանկ անելով, նամակներով Ամասիա ուղարկեց: Մնացածներին էլ, ովքեր քաղաքական կամ զինվորական պաշտոններ էին վարում, պաշտոնանկ անելով նրանց տեղում իր մարդկանց և նոր կայսեր համակիրներին նշանակեց: Նա թույլ տվեց նաև աքսորից վերադառնալ Նիկեփորի կողմից քշվածներին, ամենից առաջ այն եպիսկոպոսներին, որոնք եկեղեցու կործանման ու խայտառակման համար իր սարքած գրության տակ ստորագրել չցանկանալու պատճառով աքսորվել էին. ինչպես այդ մասին տեղում արդեն ասվել է¹⁷¹:

2. Հարցերն ահա այս լուծումն ստացան և կայսրը այլևս ոչ մի կասկած չունենալով, մի քանի հոգու հետ գնաց Մեծ եկեղեցին, ցանկանալով թագ ստանալ պատրիարքի ձեռքից: Բայց Պոլիսկոտոսը շեղեց նրան [եկեղեցի] մտնել, ասելով, թե արժանի չէ սուրբ տաճարը մտնել նա. ում ձեռքերն իր ազգականի¹⁷² արյամբ դեռ նոր են պղծված, երբ այդ ձեռքերից արյան գոլորշիներ են դեռ բարձրանում. նա պետք է շտապի ապաշխարելու արարքներ գործել և դրանից հետո նրան թույլ կտրվի ոտք դնել Տիրոջ տան հատակին: Հովհաննեսը հեզորեն ընդունեց տույժը, խոսք տվեց ամեն ինչ սիրով կատարել, միաժամանակ բացատրություն տվեց, թե ինքն անձամբ չի սպանել Նիկեփորին, այլ կայսրուհու զորամբ Աբալանտեսն ու Ացիպոթեոզորոսը: Պատրիարքը հրաման տվեց պալատից հեռացնել [կայսրուհուն] և արգելափակել ինչ-որ կղզի. ապա պատժել Նիկեփորին սպանողներին, պատռել եկեղեցին տակնուվրա անելու համար Նիկեփորի ներկայացրած հրովարտակր: Հովհաննեսն առանց հապաղելու նրանց քաղաքից արտաքսեց, իսկ Թեոփանոյին Պրիկոնեսոս աքսորեց: Հետագայում նա այնտեղից ծածուկ փախավ և մի եկեղեցում ապաստան հայցեց, բայց Վասիլ պարակիմոմենոսը նրան դուրս հանեց ու աքսորեց Արմենիականների բանակաթեմը¹⁷³, կայսեր կողմից նոր կառուցված Դամիդիա վանքը: [Թեոփանոն] կայսեր ու Վասիլի լիսին լուտանքների տարափ թափեց, Վասիլին անվանեց սկյութ ու բարբարոս. նրա գլխին էլ բռունցքի հարված իջեցրեց: [Թեոփանոյի] հետ Մանտինիա¹⁷⁴ աքսոր ուղարկվեց և նրա մայրը: [Նիկեփորի կազմած] հրովարտակր բերվեց ու պատռվեց, եկեղեցուն շնորհվեց նախկին ազատությունը¹⁷⁵:

3. Հովհաննեսն այնուհետև խոսք տվեց գործած մեղքի քա-
վության համար ազքատներին բաժանել իր անձնական՝ նախքան
կայսր դառնալն ունեցած սեփականությունը, որից հետո Պո-
լիեկտոսը նրան թույլ տվեց մտնել եկեղեցի: Եվ մեր աստծո Քրիս-
25—XII տոսի ծննդյան տոնին նա մտավ եկեղեցի, որտեղ պատրիարք
—969 նրա գլխին կապեց թագավորական թագը: Կայսրությունը և՛ արե-
վելքում, և՛ արևմուտքում մեծ սասանման ու տակնուվրայության
մեջ էր: Նիկեիոսը ժամանակ չունեցավ Կիլիկիայում, Փյունիկեում
և Կյուլե Ասորիքում¹⁷⁶ գրավված հազարացիների քաղաքները
կարգավորել ու ամրացնել, այդ պատճառով նրանք մտադիր էին
ապստամբել, իսկ ռուսներին էլ ժամանակին անխոհեմաբար բուլ-
ղարների դեմ հանելը պետությունը մեծագույն վտանգի առջև
կանգնեցրեց¹⁷⁷: Բացի այդ, ամբողջ հինգ տարի հռոմայեցիների
երկրում տարածված սովը սաստիկ նեղում էր քաղաքները
[Չմշկիկը] մտածում էր ու խորհում այդ քաղաքների համար
դարման գտնել, վերացնել սպառնալիքը: Անտիոքի պատրիարք
մինչ այդ թափուր [աթոռին] նա նստեցրեց բոլոր առաքինություն-
ներով օժտված, իր գահ բարձրանալը կանխագուշակած ոմն Թեո-
դորոս վանականի¹⁷⁸: Սա [Չմշկիկին] խորհուրդ էր տվել շտա-
պել, քանզի աստված որոշել է իրեն թագավորական բարձրության
հասցնել, նախագուշակացրել անխոհեմաբար չվարվել, թագավորու-
թյունը ձեռք գցելու շտապողականություն հանդես չբերել, քանզի
ոտնձգություն գործած կլինի իր կյանքի դեմ: [Թեոդորոսը] նրա
նից պահանջեց համայն արևելքը ողողած և իրենց պիղծ կրոնի
տարածմամբ այն ապականած մանիքեցիներին արևմուտք վե-
րաբնակեցնել, անմարդաբնակ մի ծայրամասում, ինչ որ [Չմշ-
կիկին] արեց հետագայում, նրանց տեղափոխելով և բնակեցնելու
Ֆիլիպպոպոլսում¹⁷⁹, Չմշկիկի գահ բարձրանալուց հազիվ 3
օր անց Պոլիեկտոսը վախճանվեց: Նրա փոխարեն պատրիարք
նշանակվում վանական Վասիլ Սկամանդրենոսը¹⁸⁰, որի կա-
տարյալ առաքինությունը վկայված է: Քաղաքական հարցեր
ահա այսպիսի վիճակում էին գտնվում:

4. Անտիոքի և վերևում մեր թվարկած մյուս քաղաքներ
գրավման առթիվ վշտացած համայն աշխարհի սարակինոսներ
և նույն կրոնը դավանող մյուս ազգերը՝ եգիպտացիները, պար-
սիկները, էլամացի արաբները¹⁸¹, ինչպես և Երջանիկ կոչված
[Արաբիայում]¹⁸² և Սաբայում¹⁸³ բնակվողները համաձայնու-
թյան եկան և զինակցություն հաստատեցին, ամեն տեղից մե

զորք հավաքեցին, այն գլխավորել տվեցին ցամաքային ու ծովային ճակատամարտերի հմուտ մասնագետ համարվող կարքեզոնացիներին, որոնց հրամանատարն էր Զոխարը, մի զործունյա մարդ և հմուտ պատերազմող: Ահա նրանք բոլոր զինյալ ուժերը՝ հարյուր հազար մարտունակ ռազմիկների մի տեղ հավաքելով, դուրս եկան հռոմայեցիների դեմ: Հասնելով Անտիոքի [արվարձան] Դափնե, փութաջանությամբ անցան [քաղաքի] պաշարման: Պաշարյալները պաշտպանվում էին քաջաբար ու խիզախորեն, որով պաշարումը երկարեց: Երբ այլազգիների հարձակման մասին հայտնվեց կայսեր, շտապ կարգով Մեսոպոտամիայի զորավարին¹⁸⁴ նամակներ ուղարկվեցին այնտեղի ուժերը հավաքելու և պաշարվածներին օգնության գնալու հրամանով: [Կայսրը] զորքի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց, այլ զորքեր էլ տվեց պատրիկ Նիկոլայոսին, իր մտերիմ ներքինիներից մեկին, որը միանալով մյուս ուժերին և ընդհարվելով բյուրապատիկ ավելի բարբարոսների հետ փայլուն հաղթանակ տարավ, մի ճակատամարտում նրանց ցիր ու ցան արեց, հռոմայեցիներին հպատակ քաղաքների անվտանգությունն ապահովեց:

5. Իսկ ռուսների ազգը մեր ասած ձևով Բուլղարիան գրավելով և Պետրոսի երկու որդիներին՝ Բորիսին ու Ռոմանոսին գերի վերցնելով, մտադիր չէր այլևս տուն վերադառնալ: Հիացած լինելով երկրի բարեբերության վրա, նրանք Նիկեփոր կայսեր հետ կնքած պայմանագրին մնաս բարով ասացին և նպատակահարմար գտան մնալ երկրում և տիրել այն: Նրանց այդ բանին էլ ավելի էր դրդում Կալոկիրեսը, ասելով, որ եթե ինքը նրանց կողմից հռոմայեցիների կայսր հռչակվի, կհրաժարվի Բուլղարիայից, երկարատև խաղաղություն կկնքի, բազմապատիկ ավելի կտա պայմանավորված գումարը և ողջ կյանքում նրանց դաշնակից ու բարեկամ կունենա: Ռուսները այդ խոսքերից մեծամրտացած, ուզում էին Բուլղարիան, որպես զենքով տիրացած երկրի, սեփականացնել, և երբ կայսրը նրանց մոտ դեսպանություն ուղարկեց, խոստանալով լրիվ կատարել Նիկեփորի ուխտածը, շքնդունեցին, բարբարոսական գոռոզամտությամբ լի պատասխաններ տալով: [Կայսրը] ստիպված եղավ հարցը պատերազմով լուծել¹⁸⁵: Նա նամակներ գրեց և կարճ ժամանակվա ընթացքում արևելքի զորքերն արևմուտք փոխադրեց, նրանց մարտ հրամանատար նշանակելով մագիստրոս Վարդաս Սկլերոսին¹⁸⁶, որին ստրատելատ կոչեց¹⁸⁷, [Զմշկիկը] սրա քրոջ՝ Մարիային,

նախքան կայսր դառնալը, օրինական կին էր առել: Նա որոշեց էր գարնանը ինքն էլ պատերազմի դուրս գալ: Ռուսները և նրանց առաջնորդ Սվյատոսլավը, իմանալով հռոմեական զորքի [արևմուտք] անցնելու մասին, արդեն ստրկացված բուլղարների հետ համագործակցություն հաստատեցին, որպես դաշնակից վերցրին նաև պաժինակներին¹⁸⁸ և արևմուտքում՝ Պաննոնիայում բնակված թուրքերին¹⁸⁹ և հավաքելով երեք հարյուր ութ հազարանոց մարտունակ զորք, անցան Հեմոսը¹⁹⁰ ու համայն թրակիան կրակի տվեցին ու ասպատակեցին: Նրանք Արկադիուպոլսի¹⁹¹ պարիսպներին մոտիկ տեղում բանակեցին, մտադիր լինելով ճակատամարտ տալ հենց այստեղ: Մագիստրոս Վարդաս Սկլերոսը, զգալով, որ իր զորքը թվական տեսակետից շատ է զիջում [հակառակորդին] (իր ողջ զորքը 12 հազար չոգու էր հասնում), որոշեց ռազմագիտական խորամանկությամբ հաղթահարել հակառակորդներին, ճարտարությամբ ու հնարագիտությամբ բնաջնջել նման բազմությունը: Այդպես էլ եղավ: Ինքը զորքով հանդերձ ներփակվելով պարիսպներից ներս, ականջ չկախեց թշնամիներին՝ դուրս գալու և վճռական մարտ տալու բազում կոչերին: Տեսնելով հանդերձ, թե ինչպես թշնամիները հանդիպածը ոտնատակ են անում, այնուամենայնիվ ձևացրեց, որ երկյուղում է և հարմար առիթի էր սպասում: Սկլերոսի բռնած դիրքը բարբարոսներին [հռոմայեցիների նկատմամբ] մեծ արհամարհանքով լցրեց, նրանք հավատացին, որ Սկլերոսը չսկապես վախից է հռոմեական փաղանգները պարիսպների մեջ ներփակել ու շի համարձակվում դուրս գալ, դրա համար ահա նրանք առանց վախենալու դեսուդեն ցրվեցին, բանակեցին ոչ ինչպես որ պետք էր, ուշադրություն չդարձրին պահակության վրա, և ամբողջ գիշեր իրենց հանձնեցին բարբարոսական կեռուխումի, սրինգների ու թմբուկների նվագին ու պարերին, անհրաժեշտ ու մի բանի մասին հոգ չտանելով: Վարդասը, հարմար առիթ ձեռք գցելով և թշնամիների վրա ինչպես հարձակվելու մասին լավ կշռադատելով, որոշեց [հարձակման] օրն ու ժամը: Նա գիշերը մի քանի ամենակարևոր տեղերում ծուղակներ ու դարաններ սարքեց, պատրիկ Հովհաննես Ալակասևսին փոքր զորախմբով ուղարկեց, կարգադրելով առաջ վազել և լրտեսել թշնամիներին, հաճախակի տեղեկացնել, ճշգրիտ հաղորդել նրանց գտնվելու վայրը, ապա և հարձակվել ու ընդհարվել նրանց հետ, բայց մարտի հենց սկզբում նահանջել ու ձևացնել, թե փա-

խուստի է դիմում: Բայց նա պետք է փախուստի դիմի ոչ թե գլխովին՝ ձիերի սանձերը լրիվ բաց թողած, այլ հանգիստ ու կազմակերպված, իսկ որտեղ որ հնարավոր է, շուռ գա ու կովի բռնվի թշնամիների հետ: Այդպես պետք է անել մինչև որ նրանց քաշեն այդ ծուղակներն ու դարանները, որից հետո ահա կարող են փախուստի դիմել խառնիխուռն ու առանց ետ նայելու: Բարբարոսները երեք մասի բաժանվեցին, առաջին մասը բաղկացած էր բուլղարներից ու ռուսներից¹⁹², իսկ թուրքերն ու պաժինակները ամեն մեկն առանձին էին: Հովհաննեսը ճանապարհին պատահամաբ հանդիպում է պաժինակներին ու նրանց հետ կովի բռնվում և ստացած կարգադրության համաձայն փախուստ է ձևացնում, արագ կերպով նահանջելով: Պաժինակները հետապնդում էին [հոռմայեցիներին] իրենց շարքերը ցրած, որպեսզի, ինչպես իրենք կարծում էին, գլխովին ոչնչացնեն փախուստի դիմողներին: Իսկ [հոռմայեցիները] մեկ կազմակերպված կերպով նահանջելով, մեկ շուռ գալով ու պաշտպանվելով, շտապում էին դեպի ծուղակները: Երբ հասան [ծուղակների] մեջտեղը, ահա այն ժամանակ բաց թողնելով սանձերը, քառատրոփ փախուստի դիմեցին, իսկ պաժինակներն էլ վրա խուժելով, անկազմակերպ հետապնդում էին: Հանկարծակի հայտնվեց համայն զորքի գլուխն անցած մագիստրոսը: [Պաժինակները] անակրնկալից շանթահարված, հետապնդումը դադարեցրին, բայց փախուստի էլ չդիմեցին, այլ մնացին տեղում, հնարավոր հարձակումն ընդդիմակայելու համար: Երբ մագիստրոսի զինվորներն ուժեղ թափով նրանց վրա խոյացան, իսկ մնացած փաղանգն էլ կարգ ու կանոնով նրանց ետևից հարձակվեց, սկյուծների ամենախիզախներն իսկույն գետին տապալվեցին: Երբ փաղանգը խորանալով երկուսի բաժանվեց, պաժինակներն ընկան այդ ծուղակների մեջ, քանզի [փաղանգի] թևերը իրար միանալով նրանց օղակեցին: Նրանք մի փոքր դիմադրեցին, բայց տեղի տալով, գրեթե բոլորն էլ կոտորվեցին:

6. Վարդասն ահա այս կերպ պարտության մատնեց նրանց, իսկ գերիներից իմանալով, որ մնացած թարմ ուժերն էլ կազմ ու պատրաստ պատերազմի են սպասում, քառատրոփ շարժվեց նրանց վրա: Նրանք իմացած լինելով պաժինակների գլխին եկած անսպասելի փորձանքի մասին, սրտաբեկ եղան: Բայց և այնպես իրենց գոտեպնդելով և փախուստի դիմածներին հավաքելով, հարձակվեցին հոռմայեցիների վրա. առաջից հեծելա-

զորն էր գնում, ետևից՝ հետևակը: Երբ առաջին ընդհարման ժամանակ ձիավորների թափը կոտրվեց՝ անակնկալ կերպով հայտնրված հռոմայեցիներից, նրանք նահանջեցին ու միացան հետևավակազորին: Այնտեղ նրանք դարձյալ գոտեպնդվելով, սպասում էին հարձակման անցած հռոմայեցիներին: Մարտը մոտավորապես հավասար էր, մինչև այն ժամանակ, երբ մի սկյուիթ, իր աժդահա մարմնի ու քաջասրտության վրա ապավինած, մյուսներից առաջ անցավ ու հարձակվեց ձի հեծած և զորաշարքերը ոգևորող մագիստրոսի վրա և թրով հարված իջեցրեց նրա սաղավարտին: Բայց թուրը [սաղավարտի վրայով] սահեց և հարվածը նպատակին չհասավ: Մագիստրոսը թրի հարված իջեցրեց նրա սաղավարտին: Նրա ձեռքի ուժի և [թրի] երկաթի կոփվածության պատճառով այնպիսի ուժեղ հարված հասցվեց, որ սկյուիթը վերից վար կիսվեց: Մագիստրոսի եղբայր Կոստանդինն էլ, որ եղբոր օգնության էր դիմել, շտապեց հարվածել սկյուիթին օգնության ձեռք մեկնած և ավելի հանդգնություն ցուցաբերող մի այլ սկյուիթի գլխին, բայց վերջինս մի կողմ թեքվեց, Կոստանդինի թրի հարվածը շեղվեց և իջավ [սկյուիթի] ձիու պարանոցին ու կտրեց այն: Սկյուիթն ընկավ գետին, իսկ [Կոստանդինը] ձիուց իջնելով և բռնելով նրա մորուքը, խողխողեց նրան: Այս քաջագործությունը ոգևորեց հռոմայեցիներին, նրանց ավելի համարձակ դարձրեց, իսկ սկյուիթներին ահ ու սարսափով պատեց: Իսկույն մոռանալով արիության մասին, նրանք խայտառակ կերպով, առանց որևէ կարգ ու կանոնի, փախուստի դիմեցին: Հռոմայեցիներն ընկան նրանց ետևից և համայն դաշտը դիակներով ծածկեցին: Ապանվածներից շատ էին գերի ընկածները, մնացած բոլորն էլ, բացի մի քանիսից, վիրավոր: Վտանգից ոչ ոք չէր պրծնի, եթե վրա չհասներ գիշերը, որի ժամանակ հռոմայեցիները դադարեցրին հետապնդումը: Ահա այսքան բյուրավոր բարբարոսներից շատ քչերը վերապրեցին, իսկ հռոմայեցիներից մարտի դաշտում ընկան 25 հոգի¹⁹³, իսկ վերք ստացան գրեթե բոլորը:

7. Սկլերոսի սկյուիթական պատերազմը դեռ չէր վերջացել, իսկ հռոմայեցիներն էլ դեռ չէին հասցրել մաքրվել մարտի արյունից, երբ վրա հասավ կայսերական՝ մագիստրոսին կայսեր մոտ կանչող նամակը: Տեղ հասնելով նա հրաման է ստանում 970 աշուն անցնել Ասիա, իր հետ վերցնելով ապագա պատերազմի համար անհրաժեշտ քանակությամբ զորք¹⁹⁴. քանզի Վարդաս Փո-

կասք, որ դատապարտվել էր Ամասիայում մնալ, ազգականներով, ընկերներով ու մերձավորներով, այնտեղից փախուստի էր դիմել: Նրանց միջև գաղտնի պայմանավորվածություն կար՝ Կապադովկիայի Կեսարիան գրավել: Այնտեղ նա մեծաթիվ վարձկաններ հավաքեց, որոնց գլխավորում էին պատրիկ Թեոդոլոս Պարսակուտենոսի որդիներ Թեոդորոսն ու Նիկեփորը¹⁹⁵, ինչպես և մի այլ պատրիկ՝ Սիմեոն Ամպելասը: [Փոկասն] իր գլխին թագ դնելով և առնելով կայսերական մյուս նշանակները, կայսեր դեմ ապրստամբություն՝ բարձրացրեց¹⁹⁶: Իր հայր կուրապաղատ Լևոնը սրանցից ոմանց նվերներ տալով, ոմանց էլ պաշտոններ ու կալվածքներ խոստանալով, համոզել էր միանալ նրան, օգտվելով Աբիդոսի եպիսկոպոսի ծառայություններից: Ինքն էլ մտադիր էր Լեսբոսից իր որդի Նիկեփորի հետ ծածուկ անցնել Թրակիայի շրջանները: Կայսրն իմացավ այդ մասին, (եպիսկոպոսն էլ, որ ձերբակալվել էր, շկարողանալով քննությունից խուսափել, ամեն ինչ բացահայտեց), որի վրա կուրապաղատին դատավորներին հանձնեցին, որոնք միահամուռ կերպով իրեն և իր որդուն մահվան դատապարտեցին: Կայսրը, սակայն, բարեսրտություն հանդես բերեց և նրանց երկուսին էլ կուրացման ու ցմահ աքսորի դատապարտեց: Բայց պատմում են, որ կայսրը դահիճներին թաքուն պատվիրեց նրանց աչքերին ամենևին վնաս չհասցնել, լոկ ձևացնել, որ կուրացնում են, բայց իրականում խնայել նրանց աչքի լույսը, բացի այդ, շասեն, որ կայսրն է այդպես հրամայել, այլ այդ բանը իրենց [դահիճների] իբրև թե մարդասիրությանը վերագրեն, որ նրանց աչքի լույս է պարզում¹⁹⁷: Կուրապաղատի հարցն ահա այսպես լուծվեց: Իսկ Սկլերոսն անցնելով Ասիա, և լինելով Դորիլեոնում¹⁹⁸, նախ փորձեց Փոկասին և նրա կողմնակիցներին լավ խոստումներով ետ կանգնեցնել իրենց մտադրությունից (Սկլերոսը կայսրից կարգադրություն էր ստացել ինչքան հնարավոր է ջանալ ձեռքերը եղբայրական արյամբ չպղծել), բայց երբ տեսավ, որ իր ջանքերը արդյունք չեն տալիս (ապստամբները այդ միջնորդություններից ավելի գոռոզ էին դառնում, քան թե տեղի տալիս), որոշեց գործի անցնել: Զորքն առնելով, նա շարժվեց դեպի Կեսարիա: Փոկասի մարդիկ իմանալով այդ մասին, նպատակահարմար գտան անորոշ հույսերով օրորվելու փոխարեն, ձեռքում եղածը շփախցնել և կայսեր կողմից իրենց տրված ընծաներն առնելով, գիշերով անցան Սկլերոսի կողմը: Առաջինը Դիոգենես Ադրալեստոսն էր.

ապա Ամպելասն ու Թեոդուլոսի որդիները, մի խոսքով բոլոր նրանք, ովքեր ապստամբության նախապատրաստմանը առնչություն ունեին, այնուհետև համայն զորքը, այնպես որ Փոկասը իր սպասավորներով մնաց մենակ: Ոչ մեկից օգնություն չստանալով, նա ընկղմվեց վշտի ու կսկծի մեջ՝ իրեն ոտքի հանողների, բայց չետո դավաճանողների առթիվ: Երբ գիշեր եղավ ու նա քուն մտավ, երազում տեսավ, որ ինքը զայրացած ու զազազած աստծո հետ խոսում է իրեն անիրավողների մասին, ասելով. «Դատյա՛ դու, տեր, ինձ անիրավողներին»: Երբ նա ուզեց շարունակել սաղմոսի խոսքերը, մի ձայն լսեց, որ ասում էր շարունակել. սաղմոսի շարունակությունը Սկլերոսն ասաց: [Փոկասը] սարսափահար զարթնեց և համոզվելով, որ ոչ մի հույս չունի, ինչպես որ էր, ձի նստավ և իր մերձավորների հետ փախավ դեպի Տյուրոպիոս¹⁹⁹ բերդը: Երբ նրա փախուստի մասին տեղեկացրին Վարդաս Սկլերոսին, նա ճարտար ձիավորների ուղարկեց շուտափույթ հասնելու նրան նախքան բերդ մտնելը: Նրանք արագ թափով հետապնդեցին նրան և հասան դաշտում, երբ նա դեռ չէր մոտեցել բերդի պարիսպներին: Հետապնդողներից ամենից համարձակն ու քաջը, անունը Կոստանդին, մականունը Խարոն, մնացածներին ետևում թողնելով. թափով շարժվեց իր վերջապահ զինվորների մեջ գտնվող Փոկասի վրա՝ պատրաստ իր վրա հարձակվողին դիմադրելու: Խարոնը հեռվից տեսավ նրան ու ճանաչեց, խայտառակ ու ամոթալի լուտանքներ թափեց զլիսին, անվանեց ողորմելի ու վախկոտ, կոչ արեց սպասել մի քիչ, որ ստանա իր ապստամբության մրցանակը: Փոկասը, լսելով իր Նասցեին ուղղված լուտանքները և ճանաչելով իրեն անարգողին, քաշեց սանձը, շուռ եկավ դեպի նա և ասաց. «Դու ով մարդ, նկատի ունենալով մարդու բախտի փոփոխականությունը, մի հայհույի, մի վիրավորի արդեն դժբախտացած մարդուն, այլ գթա ու ողորմիր ինձ, տարաբախտիս, մի մարդու, որ կուրապաղատ հայր է ունեցել, կեսար պապ, կայսր հորեղբայր²⁰⁰, մի մարդու, որ ինքն էլ դուքս է եղել, գերագույն ավագանու շարքին դասվել, իսկ այժմ ընկել է կատարյալ դժբախտության ու փորձության մեջ»: [Խարոնը] պատասխանեց ու ասաց. «Ո՛վ շար զլուխ, այդ բաները լավ է երեխաներին ասես, որոնց կարելի է խաբել, իսկ նման փուչ խոսքերով ինձ չես ՚իմարացնի»: Նա խթանեց ձին և ավելի հանդուգն մոտեցավ, իսկ Փոկասը, քաշելով իր էֆեստրիսից²⁰¹ կախված լախտը

դեմը կանգնեց, նրա սաղավարտին հարված իջեցրեց և տեղն ու տեղը սպանեց. սաղավարտը շղիմացավ հարվածի ուժգնությունը: [Փոկասը] քաշելով սանձերը, շարունակեց ճանապարհը: Ետևից եկողները, հասնելով Խարոնի բնկած տեղը, նրա անակրնկալ սպանության վրա ապշեցին և բոլորը դադարեցրին հետապնդումը: Ոչ ոք չէր համարձակվում առաջանալ: Այսպիսով, Փոկասը հնարավորություն ստացավ բարձրանալ բերդ: Ապա տեղ հասավ և Սկլերոսը: Նա [Փոկասի] մոտ անվերջ մարդ էր ուղարկում, որպես իր խնամու շահագրգռված երդմնագրեր տալիս²⁰² (Սկլերոսի հարսը, իր որդու Կոստանդնի²⁰³ կինը, [Փոկասի] քույր Սոֆիան էր), խորհուրդ տալիս կայսեր կողմն անցնել և այդ կերպ ձեռք բերել նրա ներողամտությունը: Իր անձի ապահովության մասին երդումներ ստանալով, նա իր մարդկանցով հանձնվեց Սկլերոսին: Նա ոչ մի պատիժ չստացավ, այլ միայն, երբ դարձավ վանական, կայսրը նրան Քիոս կղզին աքսորեց, իսկ Սկլերոսին հրաման տվեց թեթևազեն տագմաներով²⁰⁴ դարձյալ անցնել արևմուտք:

8. Հովհաննես կայսրը կնության առավ Ռոմանոսի քույր եմ. Թեոդորային, Կոստանդին Միրանաժինի դստեր: Իր այդ արարքը մայրաքաղաքի բնակիչներին շատ դուր եկավ, քանզի դրանով նա պահպանում էր թագավորական իշխանությունը հարստության²⁰⁵ համար:

9. Իր թագավորության երկրորդ տարին նա վճռեց ուսանելի դեմ արշավել: Նվերներ բաժանելով, և ահրաշահեց զորքը, զորավար նշանակեց իրենց խոհեմությամբ ու ռազմավարական փորձով անուն հանած մարդկանց և այլ պատրաստություն տեսավ, որպեսզի զորքը ոչ մի բանի պակասը չզգաս: Նա նավատորմիդի դրունգար, հետագայում պրոտովեստիար դարձած Լեոնտիոսի միջոցով նաև նավատորմիդը կարգի բերեց՝ հին նավերը վերանորոգեց ապա և նորերը շինեց և ուժեղ նավատորմիդ ստեղծեց²⁰⁶: Գարնանն արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր և նա աստծուն աղոթելով, քաղաքացիներին հրաժեշտ տվեց ու մայրաքաղաքից դուրս եկավ: Հասնելով Ռեդեստոս²⁰⁷, իր մոտ եկան սկյութների երկու դեսպան, որոնք առերես դեսպանության էին ժամանել, բայց իրականում հոռոմայեցիներին լրտեսելու: Սրանք նախատում էին [հոռոմայեցիներին], ասում, թե իզուր են իրենց փորձության ենթարկում, որի վրա կայսրը հրամայեց նրանց ողջ ճամբարով մեկ պտույտ կատարել և ականատես լի-

նել զորաշարքերին (նա շատ լավ հասկացավ նրանց գալստյան նպատակը): Երբ նրանք այդպես պտույտ կատարեցին և ամեն ինչ հետախուզեցին, [կայսրը] նրանց հրամայեց վերադառնալ և իրենց առաջնորդին հայտնել, թե այդպիսի կազմակերպված ու կարգապահ զորքով է հոռմայեցիների կայսրը սպառազեն գալիս նրա դեմ պատերազմելու: Ահա այսպես նա ճամփու դրեց դեսպաններին, իսկ ինքն էլ այնուհետև մարտունակ զինվորներ վերցնելով՝ շուրջ հինգ հազար հետևակ և չորս հազար հեծյալ, առաջ շարժվեց, մնացած համայն զորքին հրամայելով Վասիլ պարակիմոմենոսի գլխավորությամբ առանց շտապելու հետևել իրեն²⁰⁸: Աննկատ Հեմոսն անցնելով, նա ոտք դրեց թշնամու երկիրը ու բանակեց բուլղարների արքայանիստ Մեծ Պրեսլավա²⁰⁹ քաղաքի մոտ: Իր հանկարծակի [գալուստը] սկյուլթներին ապշեցրեց ու անելանելի վիճակի մեջ գցեց, իսկ այդ փորձությունների կազմակերպիչ ու պատճառ կալոկիրեսը նախքան պատերազմական փողերի ձայնը լսելը (սա էլ էր այնտեղ գտնվում), և իմանալով, որ կայսրը եկել է պատերազմին անձամբ մասնակցելու, քաղաքից ծածուկ ճողոպրեց, փախավ ուսանների ճամբարը²¹⁰: [Ռուսները], տեսնելով նրան և իմանալով կայսեր ժամանման մասին, մեծ տազնապի մեջ ընկան, բայց Սվյատոսլավի բազում չորդորների, նրա՝ տվյալ իրադրության հարմար արտասանած ճառի վրա իրենց հավաքելով, գնացին ու բանակեցին հոռմայեցիներին մոտիկ: Այդ ընթացքում կայսեր հետ գտնվող զորամասը, հասնելով քաղաքի առջև տարածված դաշ-

12—IV տը, հանկարծակի ու անսպասելի հարձակվեց թշնամիների վրա:

971 Նա հասավ պարիսպներից դուրս զորավարժությամբ զբաղված ութ հազար հինգ հարյուր չոգուց բաղկացած [թշնամիներին], որոնք որոշ ժամանակ դիմադրելուց հետո, հոգնատանջ փախուստի դիմեցին: Նրանցից մի մասը անփառունակ կոտորվեց, մյուսն էլ փրկություն գտավ քաղաքում: Այս դեպքերի ժամանակ, քաղաքի ներսում գտնվող սկյուլթները, իմանալով հոռմայեցիների անակնկալ գալստյան և յուրայինների հետ նրանց մարտի բռնվելու մասին, յուրաքանչյուրն իրենց ձեռքն անցած զենքն առնելով, դուրս եկան օգնություն: Հոռմայեցիները, հանդիպելով նրանց անկազմակերպ ու ցրված վիճակում, կոտորում էին: Չկարողանալով անգամ կարճատև դիմադրություն ցույց տալ, նրանք փախուստի դիմեցին: Հոռմեական փաղանգի հեծյալները առաջ անցնելով, փակեցին քաղաք տանող ճանապար-

հը, իսկ դաշտով մեկ ցրված թշնամիները, փորձելով փախուստի դիմել, հոռմայեցիների ձեռքն էին ընկնում ու կոտորվում: Համայն դաշտը լցվեց դիակներով իսկ ավելի շատ մարդիկ էլ գերի ընկան: Պրեսլավայի համայն զորքի առաջնորդ Սֆանգելլուսը (սա Սվյատոսլավից հետո սկյուլթների մեջ երկրորդ մարդն էր համարվում)²¹¹ էրկյուղելով քաղաքի մասին, փակեց դարբասները, լծակներով դրանք ապահովեց և բարձրանալով պարիսպը, ամեն տեսակի նետերով ու քարերով դիմադրում էր հարձակման անցած հոռմայեցիներին: Երբ վրա հասավ գիշերը, պաշարումը դադարեց: Վաղ առավոտյան երևաց պրոեդրոս Վասիլը²¹², իր գլխավորած համայն զորքով: Սրա գալստյան վրա կայսրը շատ ուրախացավ, նա մի բլրի վրա բարձրացավ, որպեսզի սկյուլթներն իրեն տեսնեն, իսկ միացյալ զորքերը քաղաքը օղակի մեջ առան: Կայսրը նրանց բազմիցս կոչ արեց տեղի տալ, գլխովին շկոտորվել, բայց [սկյուլթները] չէին համաձայնվում պարիսպից իջնել: Դրա վրա հոռմայեցիները արգար զայրույթով լցված, շարունակեցին պաշարումը, նետաձգությամբ զսպելով պարիսպների վրա կանգնածներին, և պարիսպներին աստիճաններ հենելով: Մի քաջարի զինվոր, աջ ձեռքին թուր բռնած, իսկ ձախ ձեռքով էլ իր գլուխը վահանով ծածկած, առաջինը բարձրացավ աստիճաններից մեկից վեր: Վահանով նա ետ էր մղում հարվածները, իսկ թրով մարտնչում իր վրա հարձակվողների ու ճանապարհը փակել փորձողների դեմ: Նա բարձրացավ [պարրսպի] ատամնաշարի վրա և այնտեղ գտնվող բոլոր [թշնամիներին] ցիր ու ցան անելով, հնարավորություն ստեղծեց իր ետևից եկողներին բարձրանալու²¹³: Սրա օրինակին հետևեցին և շատ ուրիշներ: Ընդհարման ժամանակ սկյուլթները պարտություն կրելով, իրենց պարսպից ցած էին գլորում: Նախորդների ետևից վարակված բազում այլ հոռմայեցիներ պարսպի տարբեր տեղերում աստիճաններ հենելով, վեր էին բարձրանում: Երբ սկյուլթներն իրարանցման մեջ ընկան, [հոռմայեցիներից] մի քանիսին հաջողվեց աննկատ, առանց որևէ դժվարության մոտենալ դարբասին և բացելով այն, հնարավորություն տալ զորքերին ներս մտնելու: Այս ձևով ահա քաղաքը զրավվեց: Սկյուլթները փախուստի դիմեցին քաղաքի փողոցներով և [հոռմայեցիների] ձեռքն ընկնելով կոտորվում էին, իսկ կանայք ու երեխաները՝ գերեվարվում: Կնոջ ու երեխաներով գերի ընկավ նաև բուլղարների թագավոր Բորիսը, դեռևս թագավորի

նշանակները վրան: Նրան կայսեր մոտ բերեցին, որը մարդասիրաբար վարվեց, կոչելով բուլղարների թագավոր: Նա ազատ էր արձակում գերի ընկնող ամեն մի բուլղարի, թույլ տալով նրանց գնալ ուր ցանկանան, ասելով, որ ինքը եկել է ոչ թե բուլղարներին ստրկացնելու, այլ նրանց ազատագրելու, որ միայն ռուսներին է նա թշնամի համարում և նրանց նկատմամբ վերաբերվում որպես թշնամիների:

10. Սկյուլթներից ամենաքաջերը, ութ հազար հոգի, տիրելով քաղաքի ներսում գտնվող պալատի ինչ-որ ամրության, որոշ ժամանակ վրիպեցին [հռոմայեցիների] ուշադրությունից և թաքուն բռնելով կոտորում էին բազում [հռոմայեցիների], ովքեր ետ էին մնում կամ դիակապտության նպատակով այնտեղ էին լինում: Երբ այդ մասին կայսրն իմացավ, նրանց դեմ ուժեղ զորք ուղարկեց²¹⁴, որը, սակայն, եռանդով զործի չլծվեց, վախեցավ պաշարման անցնել, ոչ թե ռուսներից երկյուղելու պատճառով, այլ որովհետև տեղանքը շատ ամուր էր ու անառիկ: Բայց կայսրը այս հարցն էլ հեշտությամբ լուծեց, զենքն առնելով և մյուսներից առաջ հետիոտն անցնելով: Զինվորները, տեսնելով դա, իրենք էլ իսկույն զենքերն առան ու վազեցին, յուրաքանչյուրը շտապելով կայսրից առաջ անցնել և ազմոքի աղաղակով բերդի վրա հարձակվեցին: Ռուսները պաշարողներին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին և [հռոմայեցիները] բազում տեղերից հրդեհ գցելով, դիմադրողներին հաղթեցին: Կրակի ուժին ու հռոմայեցիների զենքին շղիմանալով, նրանք յուրաքանչյուրն իրեն ցած նետելով, փախուստի էր դիմում: Շատերը հրո զոհ դարձան, գահավիժելով սպանվեցին, իսկ մնացածներն էլ սրի քաշվեցին ու գերի ընկան: Ահա քաղաքը այս կերպ գրավվեց, այն չկարողացավ ամբողջ երկու օր անգամ դիմադրել: Գրավված քաղաքին վերստին տիրանալով, կայսրը տեղում ուժեղ կայազոր հաստատեց, առատ պարենով ապահովեց, ապա նշեց սուրբ Հարության տոնը²¹⁵, քաղաքն էլ իր անունով Հովհաննուպոլիս կոչելով. հաջորդ օրը ճամփա ընկավ դեպի Դորոստոլոն, որը Դրիստրա էլ է կոչվում:

11. Իսկ Սվյատոսլավը, իմանալով Պրեսլավայի առման մասին, ինչպես սպասելի էր, իրարանցման մեջ ընկավ, բայց և այնպես միտքը շփոխեց, այլ իր մարդկանց գոտեպնդեց, կոչ անելով ավելի մեծ քաջություն ցուցաբերել և ինչ հնարավոր է կատարելով, ապա և բոլոր կասկածելի բուլղարներին, շուրջ ե-

րեք հարյուր հոգի, սպանելով, դուրս եկավ հոռոմայեցիների դեմ: Կայսրը իր ճանապարհին ընկած քաղաքները²¹⁶ գրավեց, նրանց մեջ զորավարներ հաստատեց, գրոհով վերցրեց բազմաթիվ բերդեր ու քաղաքներ, և դրանք հանձնելով զինվորներին թալանելու, առաջ շարժվեց: Երբ հետախույզներն ասացին, թե ինչ-որ սկյուֆներ են գալիս, նա ընտիր զինվորների ուղարկեց: Թեոդորոս Միսթեացուն նա զորահրամանատար նշանակեց և կարգադրեց զլիսավորել զորքը, հետախուզել հակառակորդների քանակը և իրեն այդ մասին տեղյակ պահել: Իսկ եթե թշնամին առաջ անցնի, ապա հեռամարտությամբ գաղափար կազմել նրանց հզորության մասին: Ինքը հետևեց նրանց, համայն բանակը կարգի բերած: Երբ Թեոդորոսի զորքը բախվեց թշնամիներին, ուժեղ թափով նրանց վրա խուժեցին: Ռուսները վախենալով ծուղակի մեջ ընկնել, առաջ շէին գնում և որովհետև նրանցից շատերը վիրավորվել էին, ոմանք էլ սպանվել, տեղի տալով ցրիվ եկան մերձակայքում գտնվող լեռները, այնտեղի խիտ ու ընդարձակ անտառները և լեռնային [կածանով] ապավինեցին Դրիստրայում: Նրանք յոթ հազար հոգի էին, իսկ իրենց հետ կովի բռնված ու պարտության մատնած հոռոմայեցիները՝ երեք հարյուր: Սկյուֆները միացան Սվյատոսլավին և նրան այնտեղից վերցնելով երեք հարյուր երեսուն հազար հոգուց բաղկացած համայն զորքով բանակեցին Դորոստոլոնից տասներկու մղոն առաջ, վճռելով քաջաբար և ուժով իրենց վրա եկող կայսեր ընդդիմակայելու: Հոռոմայեցիները մոտալուտ հաղթանակներից բերկրացած, սպասում էին վճռական ճակատամարտին: Նրանք վստահ էին, որ աստված իրենց սատար է կանգնելու, քանզի նա շի սիրում անարդար իշխանավորներին այլ մշտապես օգնում է նրանց, ում նկատմամբ անարդար են վարվել, այդ իսկ պատճառով ոչ միայն քաջարիները, այլև վախկոտներն ու թույլ հոգու տեր մարդիկ պատրաստակամություն հանդես բերեցին. արիությանբ և մարտին մասնակից դառնալու անհամբերությամբ լցվեցին: Հակառակորդ զորքերը, երբ մոտեցան միմյանց, և՛ կայսրը, և Սվյատոսլավը [իրենց զինվորներին] կոչով դիմեցին, ոգևորեցին նրանց, ապա ստեղծված իրադրության կապակցությամբ անհրաժեշտ կարգադրություններն անելով, պա-

IV տերազմական փողերը հնչելուց հետո նույն եռանդով բախվե-

1 ցին միմյանց: Առաջին ընդհարման ժամանակ հոռոմայեցիները ուժեղ թափով հարձակում գործելով և շատերին գետին տապա-

լելով, սասանեցին բարբարոսների զորաշարքերը Սակայն բարբարոսները շնահանջեցին, հոռմայեցիներն էլ գլխովին շհալածեցին նրանց, և սկյուժները, իրենց դարձյալ գոտեպնդելով, աղաղակներով հոռմայեցիների վրա վերստին հարձակվեցին: Ուրոշ ժամանակ պայքարը հավասար էր, բայց երբ սկսեց մթնել, հոռմայեցիները իրար ոգևորելով և հորդորներից կարծես ուժ ստացած, խուժեցին սկյուժների ձախ թևի վրա և իրենց անկասելի թափով շատերին տապալեցին: Տայց ոռաները, ընկնելով ծանր դրուժյան մեջ, դեռ դիմադրում էին, դրա համար կայսրն իր մտերիմներից մի քանիսին օգնության ուղարկեց, ինքն էլ, առանց կայսերական նշանակների, նիզակը ձեռքին, ձին խթանելով և զինվորներին ոգևորելով, շտապեց նրանց ետևից: Համառ ճակատամարտ տեղի ունեցավ, մարտի ելքը բազմիցս փոփոխվեց (պատմում են, որ պայքարի ելքը տասերկու անգամ մեկ այս, մեկ այն կողմ տատանվեց) և ոռաները վտանգներից հուսաբեկ եղած, խայտառակ կերպով փախուստի դիմեցին և դաշտով մեկ ցրիվ եկան: Հոռմայեցիները, հետապնդելով նրանց, ձեռքն անցածին կոտորում էին: Շատերն ընկան, դրանցից ավելին էլ գերի վերցվեց, իսկ ովքեր որ կարողացան վտանգից պրծնել, ապավինեցին Դորոստոլոնում:

12. Կայսրը հաղթանակի առթիվ բարեհաղթ վկա Գեորգին գոհություն մատուցեց (թշնամիներին նա ճակատամարտ տվեց նրա հիշատակի օրը)²¹⁷, իսկ հաջորդ օրը ինքն էլ ճամփա ընկավ դեպի Դորոստոլոն: Տեղ հասնելով, նա ամուր ճամբար հաստատեց, բայց պաշարման շանցավ, քանզի վախեցավ, որ գետի²¹⁸ [ափը] բռնած շիներով, ոռաներին կաշողվի նավերով փախուստի դիմել: Դրա համար նա բանակեց, սպասելով հոռմեական նավատորմիղին: Այդ միջոցին Սվյատոսլավը, երկյուղելով որ իր մոտ գտնվող շուրջ 20 հազար բուլղար ռազմագերիները կարող են ապստամբել, նրանց առավ երկաթե և այլ կապանքների մեջ, և նախապատրաստվեց պաշարման [դեմ պայքարելու]: Երբ նավատորմիղը տեղ հասավ, կայսրն անցավ պարրսպամարտի և բազմիցս հարձակման անցած սկյուժներին փախուստի մատնեց: Օրերից մեկը, երբ հոռմայեցիները երեկոյան մոտ ցրվեցին ճաշելու, բարբարոսները երկու մասի բաժանված ձիավոր ու հետևակ, մարտնչելու համար դուրս եկան քաղաքի երկու փոքր դռներից՝ արևելյանից, որի հսկողությունը դրված էր ստրատուպեդարիս²¹⁹ Պետրոսի և նրա թրակացի ու մակեդոնացի

նացի [զինվորների] վրա, և արևմտյանից՝ որի հսկողութունը վստահված էր Վարդաս Սկլերոսին և նրա արևելյան զորաբանակին: [Սկյութները] առաջին անգամ այստեղ ահա ձիավոր հանդես եկան, նախորդ մարտերում նրանք հետևակ մարտնչեցին: Հռոմայեցիները նրանց համառորեն ընդդիմակայեցին և քաջաբար կռվեցին: Երկար ժամանակ պայքարը հավասար էր, բայց ի վերջո հռոմայեցիներն իրենց արիությամբ բարբարոսներին փախուստի մատնեցին դեպի պարիսպները: Այս մարտի ընթացքում նրանցից շատերն ընկան, հատկապես ձիավորներից²²⁰, իսկ հռոմայեցիներից ոչ ոք չվիրավորվեց, միայն երկ ք ձի սպանվեց: Բարբարոսներն ահա այսպիսի ջարդ ստանալով, պարիսպներից ներս քշվեցին: Վրա հասավ գիշերը, բայց նրանք գիշերն անքուն անցկացրին, վայրենի ու սարսափելի կոծով ողբացին մարտում ընկածներին, այն աստիճանի, որ լսողներին թվում էր, թե գազաններ են ոռնում ու կաղկանձում և ոչ թե մարդիկ ողբում ու կոծում: Երբ լույսը բացվեց, [ռուսները] տարբեր բերդերում հաստատված իրենց բոլոր կայազորները Գորոստոլոն կանչեցին նրանք շտապ կարգով տեղ հասան: Իսկ կայսրը վերցնելով իր ողջ զորքը, եկավ քաղաքի առջև փրված դաշտը և բարբարոսներին պատերազմի էր դրդում: Երբ նրանք չեկան, նա ճամբարը վերադարձավ ու հանգիստ մնաց: Կոստանտինյացի²²¹ և Իստրոս գետից այն կողմ գտնվող բերդերից նրա մոտ դեսպաններ ժամանեցին, իրենց գործած շարիքների համար ներում աղերսելով և իրենց, ամբողջուններով հանդերձ [կայսեր] հանձնելով: Կայսրը նրանց սիրալիր ընդունեց, այդ բերդերը ընդունելու համար մարդկանց ուղարկեց, ինչպես և նրանց պահպանության համար բավարար կայազոր: Երբ վրա հասավ երեկոն, ռուսները, բացելով քաղաքի բոլոր դարբասները, նախորդներից շատ ավելի մեծ թվով հարձակվեցին հռոմայեցիների վրա, որոնք գիշերվա վրա [հույս դրած] հանգիստ վիճակում էին: Առաջին ընդհարման ժամանակ, նրանք կարծես գերակշռեցին, բայց փոքր անց հռոմայեցիները գերազանցեցին: Երբ հերոսաբար կռվող Սֆանգելլոսն սպանվեց, [ռուսները] շփոթվեցին և նրանց թափը կոտրվեց: Հակառակ դրան, ամբողջ գիշերը նրանք տեղի չտվեցին, ինչպես և հաջորդ օրը՝ մինչև կեսօր: Երբ կայսրը զորք ուղարկեց փակելու համար բարբարոսների մուտքը դեպի քաղաք և այդ բանը ռուսներն իմացան, դիմեցին փախուստի: Քաղաք տանող [ճանապարհները] փակված

գտնելով, նրանք դաշտի վրայով [փորձեցին] փախուստի դիմելը այնքան բռնվելով, սպանվում էին. Սվյատոսլավը գիշերը քաղաքի պարիսպը օղակեց խոր խրամով, որպեսզի խոչընդոտի հոռմայեցիների թափով հարձակումը քաղաքի պարսպի վրա: Ահա և այն պես ապահովվելով քաղաքը, նա կարծեց, որ կկարողանա քաղաքը բար դիմանալ պաշարմանը: Այն պատճառով, որ նրա զինվորների մեծ մասը վիրավոր լինելով վատ վիճակում էր, որի վրա բարձրվեց և սովը (նրանց պարենն արդեն սպառվել էր, իսկ հոռմայեցիներն էլ արգելակում էին նրանց դրսից մատակարարումը): Սվյատոսլավն ահա օգտվելով մութ ու անլուսին մի գիշերից, երկնքից տեղատարափ անձրև ու սարսափելի կարկուտ է թափվում սահմուկեցուցիչ որոտ ու կայծակ, երկու հազար հոգով մտնելով միափայտ նավերը --, դուրս եկավ դարեն հայթայթելու: Յուրաքանչյուրն որտեղից որ կարողացավ հացահատիկ կորեկ և այլ սննդամթերքներ հավաքելով, միափայտ նավակներով, գետի վրայով, վերադառնում էին դեպի Դորոստոլոն: Վերադարձին նրանք գետափին նկատեցին զինվորների բազում սպասավորների, որոնցից ոմանք ձիերին էին ջրում, ոմանք խոտ հավաքում, ուրիշներն էլ էլայտ ջարդում, և նավերից դուրս դալով անշշուկ գնացին և անսպասելիորեն ու թաքուն հարձակվելով, նրանցից շատերին սպանեցին, մնացածներին էլ ստիպեցին ցրվել մերձակա թավուտներում: Այս դարձյալ նավերը մտնելով, նպաստավոր քամու նությամբ հասան Դորոստոլոն: Երբ այդ բանն իմացվեց, կայսրը ընկավ մեծ տրտմության մեջ, նա նավատորմի ճիշտ հրամանատարներին խիստ պախարակեց այն բանի համար, որ նրանք չիմացան բարբարոսների Դորոստոլոնից դուրս նավելու մասին: Նա սպանուց նրանց մահապատժի ենթարկել, եթե այդ բանը մի անգամ ևս կրկնվի: [Նավատորմի ճիշտ հրամանատարներն արդեն ուշադիր հսկում էին գետի երկու ափերն էլ, իսկ կայսրամբողջ վաթսուս հինգ օր պաշարման մասնակցելով, ամեն համառ մարտ տալով, գտավ որ պետք է օղակմամբ, պաշարյալների և սովի մատնելով փորձել քաղաքին տիրանալ: Դրա համար նա ամեն տեղից խրամներով փակեց ճանապարհները պահակութուն հաստատեց այդտեղ, որպեսզի և ոչ ոք չկարողանա դուրս գալ պարեն հայթայթելու, իսկ ինչ հանգիստ մնաց: Դորոստոլոնում ահա շրությունն այսպիսին էր:

13 Իսկ Լևոն կուրապաղասը և նրա որդի Նիկեփորը, որո

ինչպես նախապես ասացինք ստից կուրացվել էին, (նրանց աչքի լույսի հետ ոչինչ չէր պատահել), դարձյալ խոռովություն են նախապատրաստում՝ կաշառելով մայրաքաղաքի բազում բնակիչների, ինչպես և արքունիքի պահապանների: Երբ նրանք վճիռը կայացրին, մի նա՛վ վարձեցին և նրա մեջ մտնելով, նավեցին այն կղզուց, որտեղ ապրելու էին դատապարտվել, և հասան մայրաքաղաքի դիմացի ափը՝ գտնվող մայր ցամաքը, Պելամիդա կոչվող արվարձանը, այնտեղից էլ վաղ առավոտյան շարժվեցին դեպի Բյուզանդիոն: Դավադիրներից մեկը այդ մասին տեղյակ պահեց նա՛վատոմիդի յրոնուսը՝ Լևոնի րիս, Վասիլ ուքտորի²²³ հետ վստահված էր արքունիքի պահապանությունը: [Լևոնը] զգալի ուժեր ուղարկեց կուրապաղատին և նրա որդուն բռնելու համար: Երբ վերջիններս այդ բանն իմացան, ապավինեցին Մեծ եկեղեցում, բայց այնտեղից բռնի դուրս հանվելով, տարվեցին Պրոտե կղզին²²⁴ ուր և կուրացվեցին: Այդ ժամանակն էլ մի բան էլ մեջտեղ եկավ, որի մասին արժե պատմել: Սենս տրներից մեկի այգում պրիկոնեսյան քարից պատրաստված և անուշադրությամբ զցված մի պնակ գտնվեց, որի վրա պատկերված էր երկու դեմք՝ մեկը տղամարդու, մյուսը՝ կնոջ: Պնակի ճակատին գրված էր մոտավորապես հետևյալ արձանագրությունը. «Քրիստոսասեր Հովհաննեսին և Թեոդորային²²⁵ երկար կյանք»: Այդ բանը ոմանց ապշեցրեց, քանզի շատ պարզ կերպով կատարվածների մասին էր վկայում: Ուրիշներն էլ գտնում էին, որ դա զուրկ չէ խորամանկությունից ու կախարհանքից, որ այգու տերը այսպիսի խորամանկությամբ ցանկանում է կաշսերական քարեհաճությանն արժանանալ: Ես չեմ կարող ասել, թե ովքեր էին իրավացի:

14 Իսկ պաշարված սկյութները ներսում սովից տառապելով, դրսից է՛լ պարսպավեր մեքենաներից, հատկապես այն կողմից, որի՛ն սկողությունը գրված էր Ռոմանոս Կուրկուասի որդի մագիստրոս Հովհաննեսի վրա՝ (այնտեղ գտնվող քարանետ մեքենան շատ է՛ սլաշարվածներին վնաս հասցնում), առանձնացնելով ամենաքաչ ծանրազեն զինվորներից ոմանց, թեթևազենների հետ միասին ուղարկեցին, փորձելու այդ մեքենան ոչնչացնել: Կուրկուասը, իմանալով դա, վերցրեց իր լավագույն մարդկանց, շտապ օգնության դիմեց, բայց ընկնելով սկյութների շրջապատման մեջ, նիզակի հարվածից ձին կորցրեց, նրա՛նտ գետին գլորվեց և սրախողխող արվեց: Վրա հա-

20—VII դարում փակվել: Հուլիս ամսի քսանին ուսանողները հակադասական
 971 բազմություններ [բազմություն] դուրս եկան և հոռոմայեցիների հետ
 կովի բռնվեցին: Իրենց գոտեպնդում և մարտի էր պատրաստու
 սկյուրների մոտ նշանավոր Իկմոր անունով մեկը, որը Սֆան
 գեղոսի սպանությունից հետո նրանց մոտ մեծ պատիվ ուներ: Նրան բոլորը հարգում էին ոչ թե իր տոհմիկ ծագման պատճա
 ռով, ոչ էլ համակրելով նրան, այլ իր քաջության համար: Կրտսե
 անի ամիրա Կուրուպեսի որդի Անեմասը, որ կայսերական թիկ
 նապահներից մեկն էր, տեսնելով, թե ինչպես [Իկմորը] քաջա
 բար կռվելով և մյուսներին էլ ոգևորելով ու նույն բանին մղե
 լով, սասանում էր հոռոմայեցիների շարքերը, նրա աժդահա կ
 ոուցվածքից ամենևին շեղվելուց, ոչ էլ նրա արիությունից) և
 քաջությամբ լի, ձին դեսուդեն շարժելուց հետո, իր ազդրից
 կախված թուրը քաշելով, անդուսպ թափով շարժվեց սկյուրի
 վրա, հարվածեց նրա ձախ ուսին, անրակի մոտ և կտրեց վիզ: Գլուխը աջ
 թևի հետ միասին գետին ընկավ: Սկյուրը գետին
 փովեց, իսկ Անեմասը անվնաս վերադարձավ ճամբար: Այս
 դեպքի առթիվ խառնիճազան շաղկապ բարձրացավ՝ հոռոմայե
 ցիները հաղթականորեն ազազակեցին, իսկ սկյուրները՝ անփա
 ռունակ կոծեցին ու տեղի տվեցին: Հոռոմայեցիների ազազակն
 րի տակ նրանք փախուստի գիմեցին և խայտառակ կերպով
 քաղաքում ապաստանեցին: Այս օրը [նրանցից] շատերը սպան
 վեցին՝ ոմանք տեղի նեղվածքի պատճառով իրար ոտնատա
 անելով, մյուսները ընկնելով՝ հոռոմայեցիների ձեռքը ու սրի
 քաշվելով: Քիչ էր մնացել գերի ընկներ հենց ինքը՝ Սվլատո
 լավը, բայց վրա հասած գիշերը փրկեց նրան: Վերապրածները
 ապաստանելով պարիսպների ետևում, Իկմորի սպանու
 թյունի մեծ լացուկոծ բարձրացրին²²⁷: Ընկած բարբարոսների
 դիակապտելու ժամանակ հոռոմայեցիները սպանվածների մ
 կանանց էլ գտան, որոնք տղամարդու շորեր հագած տղամա
 կանց հետ հոռոմայեցիների դեմ էին կռվել:

15. Քանի որ պատերազմը բարբարոսների համար անհա
 էր ընթանում և ոչ մի տեղից օգնության հույս չկար (ցեղակի
 ները հեռու էին գտնվում, իսկ սահմանակից այլազգի բարբ
 րոսները, հոռոմայեցիներից սարսափած, մերժեցին օգնել: Ն
 րանց պարենն էլ սպառվեց և ոչ մի տեղից հնարավոր էլ չ

այն ձեռք բերել, քանզի հոռմեական նավատորմիդը ուշադիր կերպով հսկում էր գետի ափերը: Իսկ հոռմայեցիների համար ամեն օր, կարծես առատ աղբյուրից, հոսում էր ամեն մի բարիք, հեծելազորն ու հետևակը գնալով ստվարանում: Սկյութները շէին կարող նաև իրենց նավակների մեջ մտնելով փախուստի դիմել, քանզի, ինչպես ասացինք, դուրս գալու տեղերը ուշադիր հսկվում էին), նրանք ժողով արեցին: Նրանցից ոմանք խորհուրդ էին տալիս գիշերով ծածուկ հեռանալ, մյուսները գտնում էին, որ քանի որ նահանջելու ոչ մի հնարավորություն չկա, հոռմայեցիների հետ պայման կնքեն, երաշխիքներ խնդրեն և այդպես հեռանան դեպի իրենց երկիրը: Ուրիշներն էլ իրենց կարծիքով ձեռնտու այլ խորհուրդներ էին տալիս: Բոլորն էլ ցանկանում էին մեկընդմիջտ վերջ տալ պատերազմին, բայց Սվլատոսլավն ասաց մի անգամ ևս պատերազմել հոռմայեցիների դեմ և կամ հաղթել հակառակորդներին լավ մարտնչելով, կամ էլ պարտություն գեպում գերադասել փառավոր ու երանելի մահը խայտառակ ու ամոթալի կյանքից, քանզի փախուստով փրկվելու դեպքում կյանքն իրենց համար անտանելի կլինի, իրենք արհամարհանքի առարկա կդառնան անցյալում իրենցից սարսափող հարևան ազգերին: Սվլատոսլավի խորհուրդը նրանց դուր եկավ և բոլորը համաձայնվեցին ամբողջ ուժով մասնակցել մահու կենաց պայքարին: Հաջորդ օրը նրանք բոլորը միասին դուրս եկան քաղաքից, փակեցին դարբասները, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա փախուստի դիմելով ապաստանել քաղաքում, և բախվեցին հոռմայեցիներին: Տեղի ունեցավ կատաղի մարտ, բարբարոսները քաջաբար էին կռվում, իսկ ծանր սպառազինված հոռմայեցիները, կիզիչ արևից ու ծարավից տանջվելով (միջօրե էր), սկսեցին տեղի տալ: Կայսրը, տեսնելով դա, իր մարդկանցով շտապեց օգնության, կռվի ամբողջ ծանրությունը նա իր վրա վերցրեց, իսկ արևից ու ծարավից տանջվող զինվորների համար կարգադրեց գինով ու ջրով լի տիկեր բերել: Իրենց ծարավն հագեցնելով և կիզիչ արևից որոշ ժամանակ խուսափելով, նրանք իրենց կարգի բերեցին և ուժգնությամբ ու թափով խուժեցին սկյութների վրա: Վերջիններս քաջաբար դիմադրեցին և մարտը հավասար էր: Կայսրը հասկացավ, որ սկյութների տոկունության պատճառը նեղ տեղանքն է, որը հոռմայեցիներին շիթողնում ծավալվել և իրենց արիությանը վայել մեծագործություններ ցուցաբերել, դրա համար զորավարներին հրամայեց

նահանջել դեպի դաշտը, հեռանալ քաղաքից, փախուստի պիմելու տպավորութիւն թողնելով, բայց ոչ շտապողականութեամբ, այլ հանդարտ ու քիչ-քիչ և երբ [իրենց] հետապնդողներին քաղաքից հեռու քաշեն, հանկարծակի ձգեն սանձերը, շրջեն ձիերին և սկյութների հետ կռիւ բռնվեն: Զորավարները կատարում էին հրամանը, իսկ ուսանողները հռոմայեցիների նահանջը փախուստ համարելով, իրար կող անելով, անդադակներով անցան հետապնդման: Հռոմայեցիները, երբ հասան կանխորոշված վայրը, շրջվեցին ու քաջաբար հարձակվեցին նրանց վրա: Այստեղ կատաղի մարտ տեղի ունեցավ, որի ժամանակ զորավար Թեոդորոս Միսթեացու ձին նիզակահար եղավ, իսկ Թեոդորոսը գետին ընկավ: Նրա շուրջը համառ կռիւ տեղի ունեցավ, ուսանողները ջանում էին սպանել նրան, իսկ հռոմայեցիները՝ փրկել: Այս Թեոդորոսը ձիուց ընկնելով սկյութներից մեկի գոտիից բռնեց և կարծես մի թեթև վահանիկ լինելով, իր բազկի զորութեամբ այս ու այն կողմ շարժելով, ետ էր մղում իր վրա ուղղված հարվածները, և քիչ քիչ նահանջում դեպի հռոմայեցիները, որոնք լվերջո գերակշռութեան հասնելով, սկյութներին ետ մղեցին և մարդուն վտանգից փրկեցին: Պատերազմը ելք չգտած, զորքերը բաժանվեցին միմյանցից:

16. Կայսրը, տեսնելով, որ սկյութները նախկինից ավելի համառորեն են պայքարում, ցավելով շարշարվող և պատերազմից տառակող հռոմայեցիներին, ապա և ժամավաճառութիւնից նեղված, վճռեց հարցը մենամարտութեամբ լուծել: Նա Սվլատոսլավի մոտ դեսպանութիւն ուղարկեց, կոչ անելով մենամարտել, ասելով, թե ավելի լավ է մի մարդու մահվամբ հարցը լուծվի, քան թե ժողովուրդներ սքախողխող արվեն և կամաց կամաց սպառվեն, որ թող հաղթողը տերը լինի ամենայնի Սվլատոսլավը սակայն չընդառաջեց կայսեր կոչման և գոռոզաբար պատասխանեց, թե ինքը թշնամուց լավ գիտի ի համար ի՞նչն է ավելի լավ, և եթե [կայսրը] մտահոգված է այն աշխարհից հեռանալու, ապա մահվան բյուր ճանապարհն առնելով, թող ուզածն ընտրի: Ահա այսպես պոռոտախոսելով, և ավելի եռանդով պատերազմի նախապատրաստութիւն տեսնելով: Կայսրը մենամարտից հույսը կտրած աշխատում էր բոլոր միջոցներով փակել բարբարոսների մուտքը դեպի քաղաք: Այս գործը գլուխ բերելու համար նա ուղարկեց մագիստրոս Վարդան Սկլերոսին՝ իր գլխավորած տագմաներով: Իսկ ծերունի Ռոմ

նուսի որդի Կոստանդին կայսեր որդի պատրիկ Ռոմանոսին և Պետրոս ստրատոպեդարխին իրենց զլիավորած ուժերով կարգադրեց հարձակվել թշնամիների վրա: Նրանք համառ կռվի բռնվեցին սկյուիթների հետ, որոնք դիմադրություն ցույց տվեցին: Մարտի ելքը շատ փոփոխական էր, երևար ժամանակ հավասար: Այստեղ ևս Կրետեի ամիրայի որդի Անեմասը ձին այստեղ այնտեղ շարժելով ու ավելի ուժեղ խթանելով, երիտասարդական ավյունով խուժեց հենց Սվյատոսլավի վրա, և թշնամու փաղանգն երկուսի բաժանելով, թրով նրա զլիսին հարված իջեցրեց: Նրան թեև ձիուց ցած զլորեց, բայց շապանեց, նրա հագած գրահը թույլ շտվեց այդ բանն անել: [Անեմասին] շրջապատեցին և նա շատերից հարվածներ ստանալով, հերոսաբար զոհվեց, արժանանալով անգամ հակառակորդների մեծ հիացմունքին²²⁸

17. Պատմում են, թե հռոմայեցիները ի վերուստ էլ օգնություն ստացան. հարավից սկյուիթների դեմքին մրրիկ բարձրացավ, որ թույլ չէր տալիս նրանց իրենց ուղածի պես մարտ մղել: Հռոմայեցիների ողջ բանակին մի ինչ-որ մարդ էլ երևաց, որ սպիտակ ձիու վրա նստած առջևից մարտնչում էր, սասանում ու գլրդացնում թշնամիների փաղանգները: Նա ո՛չ նախապես, ոչ էլ դրանից հետո շճանաչվեց: Ասում են, թե նա Թեոդորոսներից՝ բարեհաղթ մարտիրոսներից մեկն էր: Կայսրն ահա մշտապես՝ այսպիսի պաշտպաններ ու սատարներ ուներ թշնամիների դեմ: Այնպես էր պատահել, որ այս ճակատամարտը տեղի ունեցավ հենց այն օրը, երբ մենք ընդունված կարգի համաձայն նշում ենք ստրատելատի²²⁹ հիշատակը: Բյուզանդիոնում էլ մի առաքինի կին հաստատեց, որ երևույթը գերագույն ուժից էր, նա ճակատամարտի նախօրեին երազ էր տեսել, իրեն թվաց, թե աստվածածինն է մոտր կանգնել և լսել նրա ասածը ինչ-որ զի վորի, թե «Տեր Թեոդորոս, իմ և քո Հովհաննեսը դժվարին կացության մեջ է, շտապիր նրա օգնության»: Առավոտյան նա իր տեսածը հարևաններին պատմեց: Այդպիսին էր ահա երազը:

Կ սկյուիթները դարձյալ փախուստի մատնվեցին, բայց քաղաքի դարբասները Սկլերոսի կեղմից փակված գտնելով, դաշտով մեկ ցրվեցին ու կոտորվեցին, սի մասը՝ իրար տրորելով, իսկ մեծ մասն էլ հռոմայեցիներից սրի քաշվելով: Մնացած գրեթե բոլորը վիրավոր էին: Կայսրը ի պատիվ [Թեոդորոս] մարտիրոսի, նրա օժանդակությանը փոխհատույց լինելով հիմնովին քանդեց

այն տաճարը, որտեղ ամփոփված էր նրա սուրբ մարմինը, և շատ ավելի մեծն ու գեղեցիկը կառուցեց, նրա համար նա առանձնացրեց հոյակապ տիրույթներ, իսկ այդ [քաղաքը] Եվխանիայի փոխարեն վերանվանեց Թեոդորոպոլիս²³⁰։

18. Իսկ Սվյատոսլավը բոլոր միջոցները փորձելով, բայց ոչ մի արդյունքի չհասնելով, համոզվելով, որ իրեն ոչ մի հույս չի մնացել, որոշեց համաձայնության գալ։ Նա կայսեր մոտ դեսպաններ ուղարկեց՝ ապահովության երաշխիքներ խնդրելով, ոչ հռոմայեցիների դաշնակիցն ու բարեկամը դառնալով, իրեն թույլ տրվի իր մարդկանց հետ տուն վերադառնալ, իսկ սկյութներից ով ցանկանա առևտուր անելու, առանց վախի [իրավունք ունենա] գալ [Ռոմանիա]։ Կայսրն ընդունեց դեսպաններին, նրանց ասաց ընդունված խոսքը, թե հռոմայեցիները սովորություն ունեն թշնամիներին պարտության մատնել, ոչ թե զենքով, այլ բարերարությամբ։ Նա հաստատեց [Սվյատոսլավի] բոլոր խնդրանքները։ Երբ հաշտությունը կնքվեց²³ Սվյատոսլավը աղերսեց տեսակցել կայսեր հետ։ Նրա այդ խնդրանքն էլ նա բավարարեց և Սվյատոսլավն եկավ կայսեր մոտ։ Հանդիպելու միմյանց, նրանք տեսակցություն ունեցան իրենց ցանկացած նյութի շուրջ և բաժանվեցին²³²։ Դարձյալ Սվյատոսլավի խընդրանքով, կայսրը պաժինակների մոտ դեսպանություն ուղարկեց բարեկամություն և դաշնակցություն առաջարկելով, որպես նրանք [այլևս] չանցնեն Իստրոս գետը և շասպատակեն Բուդորիան, թույլ տան ոռոսներին առանց խոչընդոտի անցնել իրեն պաժինակների երկրի վրայով և նույն տեղով էլ տուն վերադառնալ։ Դեսպանության գնացույր Եվխայիտների եպիսկոպոս Թեփիլոսն էր։ [Պաժինակները], ընդունելով դեսպանություն մերժեցին միայն ոռոսներին անցում տալու կետը, իսկ մնացածների վերաբերյալ պայմանագիր կնքեցին։ Ռուսները նավեցի գնացին, իսկ կայսրը գետի ափին գտնվող բերդերի ու քաղաքների մասին հոգալով, դեպի հռոմայեցիների երկիրը շարժվեց քաղաքի քահանայապետը սինոդով հանդերձ, ապա և բոլոր պաշտոնավոր անձինք հաղթական հիմներով ու ներբողներով պսակներ հագած ելան նրան ընդառաջ՝ մի շատ հոյակապ, որ սպիտակ ձիերով լծված կառք պատրաստած։ Նրանք մտնել էին այդ կառքի վրա կայսեր հաղթական շքերթ կազմակերպելու։ Կայսրը սակայն ոչ մի արտակարգ բան չէր ուզում, նա իր պարզ էր պահում. նա ընդունեց իրեն մատուցված պսակները։

բայց հաղթական շքերթ կատարեց սպիտակ ձիու վրա նստած, կառքի վրա նա բուլղար թագավորների հանդերձները դրեց, նրանց վրա՝ քաղաքի պաշտպան աստվածամոր պատկերը և հրամայեց [կառքն] իր առջևից տանել: Հասնելով Ֆորում²³³ կոչվող տեղը և ըստ արժանվույն ներբողների արժանանալով, հաղթանակի առթիվ աստվածամոր և նրա որդուն գոհուիցուն մատուցելով, քաղաքացիների առաջ բուլղարական թագավորության նշանակները Բորիսի վրայից հանեց. դրանք էին՝ ոսկե պսակ, բարակ թելից գործած խույր և կարմիր կոշիկներ: Այնտեղից նա գնաց Մեծ եկեղեցի, որտեղ բուլղարական թագը աստծուն մատուցեց, Բորիսին մագիստրոսի պատվաստիճանը շնորհեց և ուղևորվեց պալատ: Իսկ Սվյատոսլավը պաժինակների երկրի միջով իր երկիրը վերադառնալիս նախօրոք իր համար պատրաստված ծուղակի մեջ ընկավ և իր յամայն բազմությամբ հանդերձ գլխովին կոտորվեց²³⁴: Պաժինակները այդ ձևով ահա իրենց վրեժը լուծեցին [Սվյատոսլավից] հոռմայեցիների հետ դաշինք կնքելու համար:

19. Իսկ կայսրը հաղթանակի առթիվ փրկիչ Քրիստոսին գոհուիցուն հայտնելուց հետո, Խալկե կամարից վերև ի նորո տաճար կառուցեց՝ նրա պաճուճանքի ու զարդարանքի համար ոչինչ չխնայելով: Նա ողջ հարկատու բնակչությունից դադարեց ծխահարկի՝ այսպես կոչված, կապնիկոնի²³⁵ գանձումը: Նա հրաման տվեց դահեկանի և օբոլոսի վրա Փրկչի պատկերը դրոշմել, մի բան, որ նախապես չէր եղել: [Դրամի] երկու երեսին էլ հոռմեական տառեր գրվեցին²³⁶, որ կարդացվում էին հետևյալ կերպ.

Հիսուս Քրիստոս թագավոր թագավորաց»: Այդ սովորությունը պահպանեցին և հաջորդ կայսրերը: Իր նկատմամբ առաջ քաշված մեղադրանքի վրա սինոդով Վասիլ պատրիարքին կարգաույծ արեցին. պատրիարք ձեռնադրվեց Անտոնիոս Ստուդիենսը²³⁷:

20. Ինդիկտիոնի երրորդ տարվա օգոստոս ամսին գիսաստղ ըևաց, պոգոնիաս²³⁸ կոչվածը: Նա երևաց մինչև ինդիկտիոնի որրորդ տարվա հոկտեմբեր ամիսը: Նա կայսեր մահն էր կանազուշակում և եղբայրասպան պատերազմների պատճառով ոռմայեցիների երկրի գլխին գալիք անմխիթարական փորձանքները:

21. Նիկեփոր կայսեր կողմից գրավված և հոռմայեցիներին արկատու դարձած քաղաքները, ինչպես վերևում ասացինք,

975

ապստամբությունն բարձրացնելով, տապալել էին հոռմեական գերիշխանություննր: Ահա սրանց դեմ դուրս եկավ կայսրը և հասավ մինչև Դամասկոս²³⁹: Համողելով, [քաղցր] խոսքով, բայց և պատերազմով ու բռնությամբ նա դրանք վերագրավեց և ամեն ինչ պետք եղածի պես կարգի բերելով, ճանապարհ ընկավ դեպի մայրաքաղաքը²⁴⁰: Հասնելով Անավարդա, նա շրջեց Պողանդոսով²⁴¹ և մյուս շրջաններով²⁴², ամեն ինչ աչքից անցկացրեց տեսավ հոյակապ կալվածներ, ծաղկող ու բերքառատ գյուղեր և իր մոտ գտնվողներին հարցրեց, ո՞ւմ են դրանք պատկանում: Երբ իմացավ, որ բոլորը պատկանում են Վասիլ պարակիմոս մենոսին, որոնցից սրան ու դրան վերջերս հոռմայեցիները տիրացան Նիկեփոր կայսեր ձեռքով, [Ուկ սրան ու դրան սխուրիի այսինչ դոմեստիկոսի, այս էլ մի ուրիշի, վերջապես սրան ու դրան քակողմից, և նվեր են տրվել Վասիլին, երբ տեսավ, որ ձեռք տեր վածից պետությանը ոչ մի կարգին բան չի մնացել, նա աստիարեց և խոր հառաչելով ասաց. «Շատ վատ է, ով ներկաներ երբ պետական ունեցվածքը այդպես շոայլվում է, հոռմեական դորքերը այդպես տառապում, կայսրերն անսահման շարշարանքներ են իրենց վրա վերցնում, և այդքան տքնությամբ ու շարշարանքով ձեռք բերվածը մի ներքինու սեփականությունն է դառնում»: Կայսրն այդքանն ասաց, իսկ ներկաներից մեկը կայսր ասածը Վասիլին հասցնելով, նրա զայրույթը զրգոեց: Նա ապահից սկսած առիթ էր որոնում կայսեր մեջտեղից հանելու: Եվ կարողացավ քաղցր խոսքով ու նվերներով խաբել կայսեր մտքը: Երբ տրվակին, [նրա միջոցով] կայսեր խմելիք գինու մեջ թուխառնել ու խմեցնել, ոչ ազդու և արագ գործող, այլ դանդաղ խմողի ուժը կամաց կամաց կործանող: Նա խմեց, աստիճանաբար հիվանդացավ, ուժասպառ եղավ, վերջը նրա ուսերն էլ ախացան, աչքերից մեծ արյունահոսություն ունեցավ, և մայրաքաղաք մտնելով վախճանվեց, թագաշիրելով վեց տարի, և այս քան էլ ամիս²⁴³, կյանքի ժառանգ թողնելով Ռոմանոսի որդին: Վասիլին և Կոստանդին:

10—1

—976

Վ Ա Ս Ի Լ Ե Վ Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ի Ն

[11 հունվար 976—15 դեկտեմբեր 1025 թթ.]

1. Հովհաննեսն ահա ասված ձևով վախճանվեց, իսկ թագավորական իշխանությունը՝ 6484 թվականին, ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա դեկտեմբեր ամսին, անցավ Ռոմանոսի որդիներ Վասիլին և Կոստանդինին: Վասիլի 20-րդ տարին էր ընթանում, Կոստանդինը նրանից երեք տարով փոքր էր: Սրանք դեռ ջահել էին ու թույլ, ոչ հաստատուն կամքով, և անունով էին կայսրեր, պետական գործերի փաստական տերը պրոեզրոս Վասիլն էր²⁴⁴: Երբ իշխանությունն անցավ Ռոմանոսի որդիներին, [Վասիլը] սուրհանդակներ ուղարկեց և աքսորից պալատ բերեց նրանց մորը: Նա վախենում էր թագավորության դեմ [հնարավոր] ապստամբություններից, հատկապես մագիստրոս Վարդաս Սկլերոսից, որը թագավորության վրա շարունակ աչք ուներ և մշտապես ապստամբելու ցանկություն (նա դեռ Հովհաննես կայսեր դեմ դավադրություն նյութելու համար ձերբակալվել և դատապարտվել էր կուրացման, բայց [Հովհաննեսը] փրկել էր նրան այդ դատավճռից): Ահա Վասիլը ամենից շատ սրանից էր վախենում, քանզի այն ժամանակ հռոմեական բոլոր զինված ուժերը նրա ձեռքում էին, նա հեշտությամբ ցանկացած տեղն էր նրանց տանում (նա նշանակված էր համայն Արևելքի ստրատելատ): [Վասիլը] գտավ, որ թագավորության համար նպատակահարմար է ու անհրաժեշտ ջլատել, թուլացնել նրա անասհման հզորությունը, ենթադրվող ապստամբության առնչությամբ: Նա [Վարդասին] զրկում է ստրատելատի աստիճանից և նշանակում Մեսոպոտամիայի տազմանների դուքս²⁴⁵, հրամայելով արթուն կերպով հսկել սարակինոսների արշավանքները: Նա նույնպես վարվեց և կասկածներ հարուցող Միքայել Բուրցիսի հետ. ջանալով հեռացնել նրան Սկլերոսի հետ ունեցած ընկերությունից (Բուրցիսն էլ նրա հետ էր՝ և ինչ-որ զինվորական տազմա էր զբիսավորում): Ահա [Վասիլը] սրան մագիստրոսի պատվաստիճանը շնորհելով, նշանակեց Օրոնտես [գետի] վրա գտնվող Անտիոքի դուքս, իսկ արևելից համայն գորքերի վերատեսուչ ու վերակացու՝ Փոկասի ստրուկ պատրիկ Պետրոսին, տալով ստրատոպեդարխի կոչումը. սա ներքինի էր, բայց արտակարգ գործունյա և պատերազմական հարցերում

շատ հմուտ: Այդ բանը Սկլերոսին շատ տխրեցրեց, այն աստի-
ճան, որ նա չկարողացավ արիաբար իր մեջ պահել կսկիծը²⁴⁶:
Նա պարսավեց ու նախատեց [պետությունը] ասելով, թե ի-
գործած սխրանքների ու տարած հաղթանակների դիմաց ահա
այսպիսի հատուցում է ստանում, փոխանակ առաջ քաշելու,
ես են մղում, և դա պարակիմոմենոսին քիչ, գուցե ամենևին էլ
չի հետաքրքրում. [պարակիմոմենոսն] ասել էր, թե [Սկլերո-
սը] թող բավարարվի տրվածով և ավելին չպահանջի, թե չէ, լի-
նելով սեփական տան տեր, կարող է դրա ծառան դառնալ:

2. Պարակիմոմենոսն ահա այդ քայլերին դիմեց: Վարդապը
մայրաքաղաքից վաղվաղակի գնաց ստանձնեց իրեն տրված
պաշտոնը: Անցյալում նա ռազմավարական հարցերում բազմիցս
հանդես եկավ որպես խոհուն և գործունյա մարդ, և բանաս-
տեղծաբար ասած, համայն զորքի սիրելին դարձավ: Իր գաղտ-
նիքը հայտնեց նրանց, որոնց վստահում էր, հատկապես ստրա-
տելատների տագմային: Եվ ահա իր ծրագրերը ի հայտ բերելու
համար ժամանակ որսալով, իր մերձավորների հետ խորհրդակ-
ցելուց հետո, երկար ժամանակ երկնած ապստամբությունը
ծնավ, կայսրերի և ցեղակիցների դեմ զենք բարձրացրեց: Նա
առանց հապաղելու մայրաքաղաք ուղարկեց Անթեսին, մակա-
նունը Ալիատես, իր ամենագործունյա սպասավորին, որպեսզի
փորձի փախցնել և իր մոտ բերել մայրաքաղաքում գտնվող իր
որդուն՝ Ռոմանոսին: [Անթեսը] լինելով քաղաքում և ջանալով
իր իսկությունը ծածկել, սկսեց Սկլերոսի հասցեին վատ լուրեր
տարածել, որով հաջողվեց առանց իր վրա կասկած հարուցելու
Ռոմանոսին փախցնել և Սկլերոսի մոտ բերել: Վարդապան ի
մտադրություններն արդեն բացահայտեց, կապեց թագր, վերց-
րեց թագավորության մնացած նշանակները և իր հետ եղող հոգ-
մեական համայն զորքի կողմից կայսր հռչակվեց²⁴⁷: Առաջինը նր-
976 ան [կայսր] ներբողեցին հայերը²⁴⁸: Քանի որ այսպիսի վեգ գցող
բազում դրամի կարիք ունի, առանց որի, ինչպես հոետոր [Դ-
մոսթենեսն] է ասում, ոչինչ չես կարող անել²⁴⁹, նա իսկույն դի-
մեց դրամ հավաքելու, բռնեց պետական հարկահավաքն-
րին²⁵⁰ և սկսեց ինքը գանձել պետական գումարները, ձերբակա-
լել ու պատժել փող ունենալու մեջ ենթադրվող մարդկան
Ոմանք կամովին էին բերում ու հանձնում իրենց ունեցված
հույս ունենալով [ապագայում] բազմապատիկն ստանալ:
ահա կարճ ժամանակամիջոցում նա բազում դրամ է կուտակո-

Պրավեղով Մեսոպոտամիայում գտնվող Խարբերդ անունով անառիկ բերդը²⁵¹, ամեն տեսակետից այն ապահովելով, պետք եղած կայազորը հաստատելով, այնտեղ էր պահում հավաքված դրամները, որոշելով անհաջողության դեպքում այն դարձնել ապաստարան և փրկության նավահանգիստ: Նա հարևան սարակինոսների հետ դաշինք կնքեց, այն է Ամիդի, որ էմես է կոչվում, ամիրա Աբու Դուլափի, և Մարտիրոպոլսի, որ Մայաֆարիկին են կոչում, ամիրա Աբու Տաղլիբի հետ²⁵², նրանց հետ խնամիական կապեր հաստատեց, որոնցով ամրապնդեց բարեկամությունը, նրանցից բազում դրամ ստացավ և դաշնակից զորք՝ 300 արաբ ձիավորներ²⁵³: Երբ [ապստամբության] լուրը տարածվեց ամենուրեք, խառնակությունների սիրահար ամեն մարդ նրա մոտ հավաքվեց: Երբ ամառը եկավ, նա հույսերով լի համայն զորքով շտապ ճամփա ընկավ դեպի մայրաքաղաքը՝ ոչ ավելի, ոչ պակաս պալատ մտնելու ակնկալությամբ: Այս քայլին դիմելու հարցում իրեն ավելի համարձակ ու հանդուգն դարձրեց ինչ-որ առաքինի մարդ լինելու հավակնությունն ունեցող մի վանականի գիշերային տեսիլքը: Նա [երազում] հրեղեն այրեր էր տեսել, որոնք Վարդասին առնելով տանում էին դեպի մի շատ բարձր տեղ, որտեղ տղամարդուց ավելի խոժոռադեմ մի կին հանդիպեց և նրան ընձեռեց կայսերական խարազանը: Վարդասն այդ խարազանը թագավորության նշանակ համարեց, բայց իրականում դա աստծու ցասումն էր հոռմայեցիների դեմ:

3. Երբ [ապստամբության] լուրը մայրաքաղաք էլ հասավ, կայսրերը սարսափահար եղան, պետության ամբողջականության մասին մտածող ողջախոհ մարդկանց տազնապ համակեց: Բերկրանք ապրեցին միայն նրանք, ովքեր պետական հեղաշրջումների և թալանի սիրահարներ էին: Անհապաղ Պեսոսոս ստրատոպեդարխին նամակ ուղարկվեց և զորքի առողջ մասը անհապաղ Կեսարիայում հավաքվեց: Այդ ընթացքում Նիկոմեդիայի պրոեդրոս²⁵⁴ սինկելլոս Ստեփանոսը, մի անվանի, իմաստությամբ ու առաքինությամբ հոշակված, մարդու դաժան ու անզուսպ մտադրությունները քաղցր խոսքով մեղմել կարողացող մեկը, Սկլերոսի մոտ դեսպան է ուղարկվում, ջանալու նրան համոզել, որ զենքը ցած ղնի: Բայց [Սկլերոսը] մի բանի մասին էր մտածում, թագավորությունը ձեռք գցելու. և երբ [Ստեփանոսը] նրա մոտ գալով բազում սիրալիր ու հրապուրիչ խոսքեր ասաց, նա երկար բարակ պատասխան շտվեց, այլ երկարելով աչ ոտքը

և ցույց տալով կարմիր կոշիկը ասաց. «Ո՛վ մարդ, բազում մարդկանց ներկայության սա մի անգամ հագնելուց հետո հնարավոր չէ հեշտությամբ հանել²⁵⁵: Քեզ ուղարկողներին ասա, որ ինձ կամովին կայսր ընդունեն մեկ է, ես նրանց կամքին հակառակ էլ կջանամ տիրել իշխանության»: Այդ ասելով և քառասուն օր ժամկետ տալով, հրամայեց նրան բաց թողնել: Սինկելլոսը վերադարձավ և կայսրերին ու թագավորության դեկավար վասիլին²⁵⁶ հայտնեց Սկլերոսի պատասխանը: Դրա վրա ստրատոպեդարխին գրովյուն ուղարկվեց՝ ներքին պատերազմ չսկսել, այլ ապահով կերպով հսկել անցումները և եթե որևէ մեկը պատերազմելու գա, պաշտպանվել: Սկլերոսը ճամփա ընկնելով դեպի Կեսարիա, առաջընթաց [մարտիկներ] և հետախույսներ ուղարկեց, որպեսզի լրտեսեն, իրեն տեղեկացնեն հակառակորդների գտնված վայրը, հարթեցնեն իր ճանապարհը: Ուղարկվածների հրամանատար էր նշանակված Անթես Ալիատեոը: Նրանք մի կիրճ հասան (այդ վայրը կոչում են Կուկոսի քար), որտեղ հանդիպեցին կայսերական բանակի մի զորամասի, որին գլխավորում էր մագիստրոս Եվստաթիոս Մալեյինոսը²⁵⁷, և հանումարտի բռնվելով, փորձեցին բախվել: Որոշ ժամանակ առերկու կողմերն էլ այդպես հեռամարտությամբ էին ղրաղված ոչ ոք թիկունք չէր ցույց տալիս, երբ Ալիատեոն, շարողանալով այլևս իրեն զսպել տաքացած, խթանեց իր ձին և աննկարագրելի թափով բախվեց հակառակորդների վրա: Խոսքի արժանի բան չգործած, նա մահացու վերք ստացավ ու ընկավ, իսկ իր ողջ [զորքը] ցրվեց մերձակա անտառներում ու թավուտներում: Այդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ Վարդասի հետերիարխը²⁵⁸ մտադիր է կայսեր զորքի կողմն անցնել: Սկլերոսը նրան իմաստ կանչեց, պախարակեց բացահայտ ոչինչ չարած ազատ արձակեց, բայց վարձկան սարակինոսներին ծածուկ կարգադրեց ու սպանեց. օր ցերեկով [փողոցում] անցնելիս նրանք դաշույններով չրա խուժեցին և խողխողեցին:

4. Կայսերական զոր բան լինի ի հրաման ստարները որ շեցին նախքան Սկլերոսի հայտնվելը ճանապարհի կարևոր դիրքերը բռնել: Նրանք ամբողջ զորքով գնացին ու բանակեցին նրդիմաց, կանխօրոք բռնելով այն ճանապարհները, որոնցով անցնելու էր [Սկլերոսը]: Երբ այդ բանը Սկլերոսն իմացավ, նրա թափը կոտրվեց, նա այլևս չէր շտապում առաջանալ, և ձգձգմամբ ժամանակն էր վատնում, սպասելով, թե ի՞նչ ցույց կտ

ապագան: Նրան ոտքի հանեց ու եռանդն էր բորբոքում իր մոտ եկած դասալիք մի զորավար, անունը Սահակ, մականունը՝ Վահրամ²⁵⁹: Նա [Սկլերոսի] մոտ գալով, խորհուրդ տվեց իզուր տեղ ժամավաճառ շինել, քանզի, նրա ասելով ժամավաճառությունը անկումայնություն է առաջացնում: [Սկլերոսը] գտնելով, որ նա իրավացի է, նրան նշանակում է արշավանքի ղեկավար ու առաջնորդ: Ահա [Սահակը] առջևից էր գնում, իսկ [Սկլերոսը]՝ հետևում նրան: Երեք օրից նա հասնում է Լապարա²⁶⁰: Սա Կապադովկիայի մի մասն է կազմում, որ այժմ Լիկանոս է կոչվում: Նա [Լապարա] է կոչվել իր բարեբերության և բերքատուության պատճառով: Ստրատոպեդարխը իմանալով այդ մասին և երկյուղելով, որ Սկլերոսը կարող է իրեն շրջանցելով գնալ, գիշերով Լուաջ շարժվեց ու բանակեց հակառակորդների դեմ դիմաց: Որոշ ժամանակ երկու կողմերն էլ խուսանավում էին, ձգձգում բացահայտ բախումը և ջանում խորամանկությամբ հաղթանակ տանել: Վարդասը գերազանցեց իր հակառակորդներին. նա առատ ընթրիք պատրաստեց, ձևացնելով, թե ուզում է իր զորքերին ճաշ տալ, և այդպիսով խաբեց թշնամիներին, որոնք, ենթադրելով, որ [Սկլերոսն] այդ օրը պատերազմ չի ձեռնարկի, իրենք էլ իրենց կերուխումի տվեցին: Երբ այդ մասին իմացավ Սկլերոսը (նա զորքերը մարտական պատրաստության մեջ էր պահում), հանկարծակի պատերազմական շեփորը հնչեցնելով, հարձակվեց ճաշի նստած թշնամիների վրա, որոնք, յուրաքանչյուրը, պատահած զենքն առնելով, առանց անակնկալից շփոթվելու, հարձակվողներին ընդդիմակայեցին: Նրանք որոշ ժամանակ համառորեն դիմադրում էին: Այնուհետև վարդասը թևանցում կատարելով, թշնամիների մեջ շրջապատման սարսափ գցեց, վարձկաններին ուղարկելով թիկունքից հարձակվելու, նրանց փախուստի մատնեց և մեծ շարդ տվեց²⁶¹: Առաջինը նահանջեց Անտիոքի դուքս Բուրցիսը՝ կամ վախկոտությունից, կամ էլ դավաճանելով. երկու վարկածն էլ կար: [Վարդասը] տիրացավ ամբողջ ճամբարին, իր կայքով հանդերձ. նա ձեռք բերեց անհաշիվ հարստություն: Այնտեղից այնուհետև նա եկավ Մամրնդավ կոչվող [վայրը]²⁶²: Մամրնդավը գահավեժ ժայռի վրա գտնվող բազմամարդ ու շատ հարուստ քաղաք է: Տեղացիք [բաղաքը] նրան տվեցին կամավոր, և նա հսկայական հարստություն հավաքեց: Այս հաղթանակը կայսեր կողմնակիցներից շատերին ցնցեց և ստիպեց Սկլերոսի կողմն անցնել: Սկլերոսի կողմն ա-

ուաջինն անցավ Բուրցիսը, պատրիկ Անդրոնիկոս Դուկաս Լիդուորդիներով հանդերձ: Իսկ ատտալիացիներն էլ կայսեր ծովակլին բանտարկելով, համայն նավատորմիղով անցան Սկլերոսի Կիբիրեոտների բանակաթեմի զորավար նշանակած Միքայել Կուրտիկի կողմը²⁶³,

5. Երբ այդ բոլորի մասին հայտնվեց կայսեր և պարակիմ մենոսին, նրանք խորհրդակցելով որոշեցին կայսեր մտերիմներից մեկին կայսերակից դարձնել, աղատելով նրան որևէ պատասխանատվությունից, բայց իրավունք տալ իր կողմն անցմարդկանց պաշտոններ, առատ ընծաներ շնորհել և շարժվել ապստամբների դեմ: Այդ միտքը հավանություն գտավ և կայսեր պատվեստիարիոս Լևոնն ուղարկվեց: Նա որպես խորհրդական վերբեց ոմն պատրիկ Հովհաննեսի, հայտնի, ճարտասան մի մարդու: [Լևոնը] կայսեր կողմից լիազորություն ստացավ անարորպես կայսր գործելու. նա դուրս գալով, հասավ Փոյուզիս Կոտիեոն, միացավ Պետրոս ստրատոպեդարխին ու այնտեղ բնակեց. վարդապետ վրան էր խփել Դիպոտամոսում: Սա մի կայսերական գյուղ է, որը տեղացիք Մեսանակտա են կոչում: [Լևոնը] ծածուկ ջանում էր ապստամբներին իր կողմը գրավել կայսեր կողմնակից դարձնել, նրանց նվերներ ու պաշտոններ խոստանալով, բայց իր հաշիվների մեջ սխալվեց. իր կողմ հեռակորդը թուլության նշան համարելով, է՛լ ավելի տեսնողվեց: Դրա վրա նա հույսը կտրած, գիշերով Կոտիեոնի Սկլերոսի կողքից անցնելով, շարժվեց դեպի արևելք: Այդ բան Սկլերոսի մարդկանց ահուդողի մեջ գցեց, նրանք երկյուղեցին ոչ միայն [իրենց] ունեցվածքի ու կալվածների համար, այլ իրենց ամենաթանկագին բանի: Բազում մարդիկ, հրաժարվել ապստամբությունից, պրոտովեստիարիոսի կողմն էին անում, այնպես որ վտանգ առաջացավ ապստամբների փոշիացման: Սկլերոսը դրանից վախեցած, մագիստրոս Միքայել Բուրցիսին, որ, ինչպես ասացինք, վերջերս իր կողմն էր անցել ինչպես և պատրիկ Ռոմանոս Տարոնացուն²⁶⁴, հզոր զորքով զարկեց, հրամայելով խոչընդոտել պրոտովեստիարիոսին, վրա հանկարծակի հարձակումներ գործել, ինչքան հնարավոր խանդարել նրա գրոհները, բայց խուսափել վճռական ճակատամարտից: Բուրցիսի զինվորները, մոտենալով կայսերական զորքին, հակառակ Սկլերոսի կարգադրության, ստիպված եղանակամայից կովի բռնվել: Պատճառը հետևյալն էր. լուր ստա

վեց, որ Արևելքի Բերիայի²⁶⁵ սարակինոսները դուրս են եկել գնալու մայրաքաղաք՝ հոռմայեցիներին տանելու տարեկան հարկը, որ այսինչ օրը նրանք պետք է անցնեն բանակների միջով: Երբ այդ օրը եկավ և սարակինոսները պետք է Օքսիլիթոս²⁶⁶ կոչվող բերդի մոտով անցնեին, Բուրցիսի մարդիկ զինեցին իրենց զինվորներին, նույն բանն արեցին նաև պրոտովեստիարիոսի մարդիկ և եռանդազին դիմեցին մարտի: Նրանց առջև էր դրված, կարծես մրցանակ, սարակինոսների ոսկին: Երբ [սարակինոսները] մոտեցան, նրանք հարձակվեցին միմյանց վրա և մարտի բռնվեցին: Բուրցիսը պարտվեց, նրա զինվորներից շատերը սպանվեցին, հատկապես հայերը, քանզի հոռմայեցիները, այն բանի համար, որ հայերն առաջինն անցան ապստամբի կողմը, իրենց ձեռքն ընկած բոլոր հայերին անխնա սրի քաշեցին:

6. Երբ պարտության լուրն իրեն հայտնվեց, Վարդասն անց հապաղելու իր զորքերը վերցնելով, շտապեց օդնության: ասնելով Ռագեսս կոչվող ինչ-որ վայր, նա բանակեց, սպասելով մարտ տալու հարմար պահի: Կայսերական զորքերի ժամավաճառության պատճառով ճակատամարտի պահը ձգձգվում էր, ընթացքում բազում ապստամբներ, նախորդ պարտությունից ցնցված, անցնում էին պրոտովեստիարիոսի կողմը: Կայսերական կում եղած երիտասարդներն ու պատերազմների փորձ չուներողները մոտալուտ հաղթանակից ամբարտավանացած, կոփվն կսելու մեծ եռանդ էին ցուցաբերում, իսկ ավելի տարեցներն և մարտում կոփվածները վախենում էին ու խուսափում ճակատամարտից: Բայց ինչպես մի մարդ ասել է, «դյուրահավատը փորձանքի ետևից է գնում»²⁶⁷, պրոտովեստիարիոսը ականջ է նում երիտասարդների խոսքին և պատերազմական շեփորը նշեցնելով, զորքը կովի է հանում: Վարդասն իր զորքը երեք մասի բաժանեց, կենտրոնը զխավորեց ինքը, աջ թևի վրա բամանատար նշանակեց իր եղբայր Կոստանդինին, իսկ ձախ թևի՝ Կոստանդին Գավրասին²⁶⁸: Բախման ընթացքում թևերի որավարները հեծելազորով հարձակվեցին հակառակորդների վրա, լրոտովեստիարիոսի զինվորները շկարողանալով դիմադրել, արտություն կրեցին: Տեղի ունեցավ մեծ կոտորած: Այստեղ, ի միջի այլոց ընկան պատրիկ Հովհաննեսը, Պետրոս ստրատոնեդարիսը և երևելիներից շատ ուրիշներ: Պրոտովեստիարիոսը և այլ հրամանատարներ գերի ընկան: [Վարդասը] հրաման տվեց

պրոտովեստիարիոսին հսկողութեան տակ պահել, իսկ եղբայրները Թեոդորոս ու Նիկետաս Հագիողախարիտներին, որպէս թիւր նկատմամբ ուխտագրուած եղածների և պրոտովեստիարիոսի կողմն անցածների, ամբողջ զորքի ներկայութեամբ կուրացրեց:

7. Այս հաղթանակից հետո Վարդասի համբավը մեծացավ ու տարածվեց, բոլորը, այսպէս ասաց մեծն ու փոքրը նրա կողմըն էին անցնում: Իսկ կայսեր համար մի հույս էր մնացել, սուրբ խարիսխը՝ աստծո օգնութիւնը: Պարակիմոմենոսը իր ուշադրութիւնը թեև բեռեկ էր ցամաքի վրա, բայց ավելի շատ հոգ էր տանում ծովի մասին, քանզի նրան նեղութիւն էր պատճառում հակառակորդի նավատորմի դէ հրամանատար Միքայել Կուրտիկը, որը զբաղելով բոլոր կղզիները, մտադիր էր պաշարել Հելլեսպոնտոսի Աբիդոսը: Այդ իսկ պատճառով [պարակիմոմենոսն] ահա նավատորմի դը շատ լավ կարգի բերելով, պարիկ Թեոդորոս Կարանտենոսի ծովակալութեամբ Կուրտիկի դէմ է ուղարկում: [Պատրիկ Թեոդորոսը], նավելով և Հելլեսպոնտոս նեղուցներն անցնելով, Փոկեայում բախվում է Կուրտիկին: Տեղունեցավ համառ նավամարտ, որտեղ Կուրտիկի մարդիկ պարտութիւն են կրում ու ցիր ու ցան լինում: Կարանտենոսը ծովտերը դարձավ և ծովում անդորր տիրեց: Ծովում հաջողութեամբ բերելուց հետո, պարակիմոմենոսը սկսեց ցամաքի վրա ուշադրութիւն դարձնել: Նա պատրիկ Մանուիլ էրտտիկոսին ազնվական, իր առարիւնութեամբ ու արիութեամբ անուն հանամի մարդու, ուղարկեց Նիկիայի պաշտպանութեան: Մի փոքր անց տեղ է հասնում նաև Սկլերոսը, որ Նիկիայի շուրջ գտնվող գլուղերը հրկիզելով, վերջը հենց Նիկիայի վրա է հարձակվում ջանալով քաղաքավեր մեքենաներով զբաղել այն: Մանուիլը արիաբար դիմադրում էր, պարիսպների վրա [հակառակորդի] հեռած աստիճաններն ու մեքենաները հունական հրով կրակի տակ լիս: Սկլերոսը պաշարումից արդյունքի չհասնելով, հույս ունեցողաբար զբաղել [բնակչութեանը] սովի մատնելով: Պաշարում ներկարեց, քաղաքացիները պարենի պակասից սկսեցին տառապել: Մանուիլը չգիտեր ի՞նչ անի, Սկլերոսը շատ ուշադիր հսկում է մուտքերը և ինքը չէր կարող քաղաքը պարեն բերել, և դրա համար որոշեց Սկլերոսին խորամանկութեամբ հաղթահարել: Նիկիայի ցորենի ամբարները ավազով լցրեց, ավազը ցորենը ծածկեց, այնպէս արեց, որ դիտողը խաբվի, որից հետո հակառակորդ զորամասից զերի ընկած ոմանց բերեց և ամբարները

ցույց տալով, արձակեց, որ գնան Սկլերոսի մոտ և ասեն թե «Ես սովից շեմ վախենում (քանզի երկու տարվա համար բավարար պարեն ունեմ), իսկ պաշարելով քաղաքը առնել հնարավոր չէ: Արդ, լինելով քո համախոհը, ես պատրաստ եմ քո օգտին հեռանալ քաղաքից, եթե դու ինձ և իմ մարդկանց երդումներով երաշխիք տաս [անվնաս] դնալու ուր որ ցանկանանք»: Վարդասն ուրախությամբ ընդունեց դա, երաշխիքներ տվեց, և Մանուիլը, առնելով նիկիացիներին ու իր զորքը, իրենց ողջ ունեցվածքով, մտան մայրաքաղաք: Սկլերոսն առավ նիկիան, տեսնելիք լով հացահատիկի հետ կապված խորամանկությունը, իր խաբվելու համար տխրեց, բայց և այնպես տեղում ուժեղ կայազոր թողնելով, և նրա զորավարը նշանակելով ոմն Պեդասիոսի, ինքը անցավ իր անելիքին:

8. Պարակիմոմենոսը ամեն ինչից հույսը կտրած (Սկլերոսն արդեն մոտենում էր մայրաքաղաքին) մի բանից էր միայն իսկական օգնություն ակնկալում, աքսորից Վարդաս Փոկասին կանչելուց: Միայն սրան էր նա Սկլերոսի դեմ պայքարելու ընդունակ ուժ համարում: Նա անհապաղ կանչեց նրան, երդումներով ապահովեց, մեծ հարստություն տվեց, պատվեց մագիստրոսի պատվաստիճանով և սխուրթի դոմեստիկոս նշանակելով, Սկլերոսի դեմ հանեց²⁶⁹, [Փոկասը] հանուն ամենայնի ընթացող պայքարը զլխավորելով, նախ և առաջ փորձեց Թրակիայից Աբիդոս անցնել: Հելլեսպոնտոսի շրջանները Սկլերոսի որդի Ռոմանոսն էր պահպանում: Դիմադրություն հանդիպելով²⁷⁰, այնտեղից նա մայրաքաղաք վերադարձավ, որտեղ նավ նստելով, հակառակորդից ծածուկ անցավ նեղուցների դիմացի ափը, և գիշերներն ընթանալով, եկավ Կեսարիա, որտեղ մագիստրոս Եվստաթիոս Մալեյինոսին և Միքայել Բուրցիսին ընկերանալով (սա մեղայի գալով դարձյալ կայսեր կողմն էր անցել) նրանց հետ պատերազմի նախապատրաստություն տեսավ: Ինչքան որ ժամանակները թույլ էին տալիս զորք հավաքելով, փախուստի դիմածներին էլ որսալով, նա եկավ Ամորիոն: Սկլերոսը, լսելով սրա դուրս գալու մասին, առաջին անգամ լինելով հասկացավ, որ մարտնչելու է պատերազմող, քաջարի, ռազմավարության արվեստի գիտակ մի մարդու հետ, և ոչ ինչպես մինչ այդ էր՝ ձվատ, կանանոցում օրն անցկացնող, փափկասուն մարդուկնե-

1 VI բի: Նա նիկիայից դուրս գալով շարժվեց դեպի Ամորիոն և հան-
978 դիպելով Փոկասին, նրա հետ կովի բռնվեց: Փոկասի զինվորնե-

րը, որոնց արիությունն ու հանդգնությունը նախկինում կրած պարտությունների պատճառով խամրել էր, չդիմացան և Սկլերոսը գերակշռեց: Բայց Փոկասի զորքն անկազմակերպ ցիրուցան չեղավ, թեև տեղի տվեց, բայց նահանջեց դանդաղորեն, որպեսզի չստեղծվի այն տպավորությունը, որ վախից դրդված է փախչում, այլ ենթարկվելով զորավարական հրամանին, կարգ ու կանոնով: Երբ զինվորները թիկունքը շրջելով դիմեցին փախուստի, նրանց զորաշարքերը եզրափակող Փոկասն ընդդիմակայում էր հարձակվողներին, թույլ չէր տալիս, որ նրանք մեծ ուժով ու թափով հարձակվեն: Պատմում են, որ այդ ընթացքում իր զինվորներով փախուստի դիմողներին հետապնդող Կոստանդին Գավրասը, անտեղի փառամոլությունից դրդված, կարծելով, թե մեծ փառքի կարծանանա, եթե Փոկասին անձամբ զերեվարի խթանելով իր ձին, մեծագույն թափով նետվեց Փոկասի վրա՝ [Փոկասը] տեսավ ու ճանաչեց նրան, և ձին հանդարտ մի կողմ քաշելով, դիմադրեց, գուրզով հարվածեց նրա սաղավարտին: Ուժգին հարվածից նա ուշաթափվեց, իսկույն ձիուց ցած զլորվեց, իսկ Փոկասը առիթից օգտվելով, առանց շտապելու, ոտքով գնաց առաջ, ձեռքից բաց շթողնելով սանձերը: Գավրասի զինվորները, տեսնելով իրենց զորավարի տապալումը, դադարեցրին հետապնդումը և նրա մասին էին հոգում: Իսկ Փոկասն իր զինվորներով հասնելով Խարսիանոն²⁷¹ կոչված [նահանգը] այնտեղ բանակեց և իր անելիքի մասին էր մտածում: Այնտեղ նա կայսերական պատիվներ էր շնորհում իր կողմն անցնող բազում մարդկանց, շնորհներ ցուցաբերելով գրգռում էր [զինվորների] ջերմեռանդությունը: Սկլերոսը ևս հետապնդելով նրան, վրաններ խփեց Թագավորական ջերմուկներ²⁷² կոչվող վայրում և իր անվանակցին մարտի հրավիրեց: Փոկաս սիրով ընդունեց նրա հրավերը, դարձյալ մարտ տեղի ունեցավ Փոկասի զինվորները որոշ ժամանակ ընդդիմակայեցին, [Փոկասը] ձի նստած ամեն տեղ էր հասնում և երկաթե գուրզով ճեղքում հակառակորդի շարքերը, անհամար կոտորած սարքում Բայց նրա զինվորները դարձյալ թիկունքը շուռ տալով փախուստի դիմեցին:

978

9. Փոկասն այնտեղից անհապաղ բարձրացավ Իբերիա²⁷³ և գալով Իբերիայի արխոնտ Դավթի մոտ, նրանից օգնական զորխնդրեց²⁷⁴: Նա պատրաստակամորեն ընդառաջեց (նա Փոկաս հետ լավ հարաբերությունների մեջ էր, երբ վերջինս Խալդիայի²⁷⁵

դուքսն էր) և [Փոկասը] այնտեղից մեծ զորք առնելով, ապա և փախուստի ժամանակ ցիրուցան եղած իր զինվորներին հավաքե-
 4—III լով, իջավ Պանկալիա, որտեղ Սկլերոսն էր բանակել: Պանկա-
 79 լիան բարձրադիր մի վայր է, ձիավարության համար հարմար, Հալիս գետին շատ մոտիկ: Գարձյալ համառ մարտ է լինում: Փոկասը այստեղ տեսնելով, թե ինչպես իր զորքը աստիճանաբար տեղի է տալիս և մտադիր է փախուստի դիմել, համարելով, որ փառքով մեռնելը խայտառակ ու ամոթալի ապրելուց լավ է, հակառակորդների շարքերը ճեղքելով, ուժեղ թափով շարժվեց Սկլերոսի վրա: [Սկլերոսը] արիաբար դիմադրեց. նրանք ուզում էին հարցը լուծել առաջնորդների մենամարտով, առանց զինվորների որևէ օգնության: (Դիտելու հոյակապ տեսարան էր, նայողների համար ապշեցուցիչ, մենամարտը իրենց շատ քաջարի ու հոգով հզոր համարող երկու տղամարդկանց): Նրանք իրար դնձ դիմաց կանգնելով, մոտիկից կռվում էին: Սկլերոսը թրի հարվածով կտրեց Փոկասի ձիու աջ ականջը սանձով հանդերձ, իսկ Փոկասը գուրզով հարվածելով նրա գլխին, ծանր վերք հասցրեց և ձիու պարանոցի վրա փռեց, ապա խթանելով ձին, ճեղքեց հակառակորդների շարքերը, դուրս եկավ և մի բլուր բարձրանալով, կանչեց փախուստի դիմած իր զինվորներին: Սկլերոսի զինվորները, տեսնելով ստացած վերքից վատ վիճակում, արդեն ուշաթափվելու վրա գտնվող իրենց [հրամանատարին], նրան մի աղբյուրի մոտ տարան վերքի արյունը լվանալու: Ենթադրում էին, որ Փոկասն էլ է գլխովին կորել, քանզի [նրա] ձին մի կողմ նետվեց, իր տիրոջ մոտից փախավ, զորքերի միջով առանց հեծյալի ու արյունլվա, սանձարձակ թափով անցավ գնաց (ձիուն եզիպտական էին անվանում): [Զինվորները] իմանալով, թե ո՞ւմ ձին է այն և ենթադրելով, որ իրենց հրամանատարը սպանված է, երբ նրանց ոչ ոք չէր հալածում, անկազմակերպ փախուստի դիմեցին և իրենց գահավեժ անելով անդունդն ու Հալիս գետի մեջ անփառունակ կոտորվեցին²⁷⁶: Փոկասը բլրի վրայից այդ բանին ականատես լինելով և ենթադրելով, որ կատարվածը աստվածուստ է, դա հենց այդպես էր, իր զինվորներով ցած իջավ և իրար տրորող, արիության մասին կատարելապես մոռացած փախստականներին հալածեց, ոմանց սպանեց, ոմանց էլ գերի վերցրեց: Իսկ Սկլերոսը փոքրաթիվ մարդկանց հետ փրկվելով, փախչում է Մարտիրուպոլիս, այնտեղից իր եղբայր Կոստանդինն դեսպանության է ուղարկում Բաբելոնի ար-

խոնտ խոսրովի մոտ²⁷⁷, օգնություն և դաշնակցություն աղերսելով: Խոսրովը սակայն հարցը ձգձգում էր, ոչ խոստանում էր օգնություն տալ, ոչ էլ մերժում էր այդ: Կոստանդինը երկար ժամավաճառ եղավ և Սկլերոսն իր բոլոր մարդկանցով ստիպված էր դնալ խոսրովի մոտ:

979 10. Կայսրը Փոկասի նամակից տեղեկանալով Սկլերոսի պարտության և նրա Բաբելոն զնալու մասին, ընդունեց Փոկասին և ըստ արժանվույն պատվեց, ապա վեստ նիկեփոր Ուրանոսին Բաբելոնի ամիրապետի մոտ դեսպան ուղարկեց, խնդրելով ապստամբին ոչ մի ապաստան չտալ, ապագա սերունդներին վատ օրինակ չդառնալ՝ լինելով թաղավոր շանգոսնել անիրավված թաղավորին, չմիանալ անիրավ և ապստամբ բռնակալին՝ նա տվեց նաև կայսերական կնքված նամակը, որով նա Սկլերոսին և նրա մարդկանց կատարյալ ներում էր շնորհում, և թողջան, ճանաչեն իրենց տիրոջ և հայրենիք վերադառնան: Երբ Ուրանոսը կայսերական նամակներով եկավ խոսրովի մոտ, վերջինս և դեսպանին և՛ Սկլերոսին ու նրա բոլոր հոռմայեցիներին կասկածի տակ առնելով բանտարկեց²⁷⁸: Սրանք ահա բանտավեցին, իսկ Սկլերոսի հետ չգնացող ապստամբները՝ Լևո Գերին, Անդրոնիկոս Դուկաս Լիդոսի որդիներ Քրիստափոր Էպիփատը²⁷⁹ և Վարդաս Մոնգոսը ([Անդրոնիկոսն] արդեն մահացել էր), Թրակեսիոն բանակաթեմում գտնվող Արմակուրիոն, ՏափաՔար²⁸⁰ և այլ անառիկ բերդեր զբավելով, դիմադրում էին մինչև

980 ինչևիդիոնի ութերորդ տարին, այդ վայրերից հարձակումներ գործելով, ասպատակում էին կայսեր երկիրը: Նրանք շարունակեցին նահանգների ավարառությունները մինչև որ պատրիարքի կեփոր Պարսակուտենոսի միջոցով ներում ստանալով անցա կայսեր կողմը:

11. Հենց այդ ժամանակներում վախճանվեց Անտոնիոս պատրիարքը, որ Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ հրաժարվել էր աթոռից: Պատրիարք ձեռնադրվեց նիկողայոսը, մականունը՝ Խրիստվերդես²⁸¹: Զորս և կես տարի եկեղեցին անհովի էր մնացել: Միջօրեին արեգակի խավարում էլ եղավ, որ աստ

10—I դերն անգամ երևացին²⁸²: Երբ Հովհաննես կայսրը վախճանվեց

976 բուզարներն ապստամբեցին, իրենց իշխանությունը վարելու համար առաջ քաշեցին չորս եղբայրների՝ Դավթին, Մովսեսին, Ահարոնին և Սամուիլին, բուզարների մեջ իր գործունեությամբ աչքի ընկած մի կոմսի որդիներին, որի պատճառով էլ ահա նր

րանք կոմսաձագ էին կոչվում. Պետրոսի տոհմին պատկանողներին մի մասը մահացել էր, իսկ նրա որդիներ Բորիսն ու Ռոմանոսը, ինչպես վերևում ասվել է, քաղաք բերվելով, այնտեղ էին մնում: Նրանցից առաջինը Հովհաննես [կայսեր] կողմից մագիստրոսի պատվաստիճանին էր արժանացել, իսկ Ռոմանոսն էլ նախկին պարակիմոմենոս Հովսեփի կողմից ներքինացվել: Երբ Հովհաննես կայսրը վախճանվեց, նրանք [քաղաքից] փախան և շտապեցին Բուլղարիա հասնել: Նրանցից Բորիսը, թավուտի միջով անցնելիս, մի բուլղարի կողմից նետահար եղավ և սպանվեց. բուլղարը նրան հոռոմայեցու տեղ էր դրել, քանզի նա հոռոմեական հանդերձներ էր հաղած, իսկ Ռոմանոսը ողջ առողջ տեղ հասավ, բայց որոշ ժամանակ անց դարձյալ մայրաքաղաք է գալիս, ինչպես այդ մասին իր տեղում կասվի: Այդ շորս եղբայրներից Դավիթը շատ շանցած մեռավ, իսկ Մովսեսն էլ Սևրբեն²⁸³ պաշարելու ժամանակ պարսպից նետված մի քարից վիրավորվելով, վախճանվեց: Ինչ վերաբերում է Ահարոնին, ապա նրան էլ, ինչպես ասում են, որպես հոռոմեասերի, ողջ ընտանիքով

4 VI հանդերձ կոտորեց Սամուիլը²⁸⁴, Սամուիլի որդի Ռադոմիր-Ռոմանոսի օգնությամբ փրկվեց միայն [Ահարոնի] որդի Հովհաննես-Վլադիսլավը²⁸⁵, Համայն Բուլղարիայի վրա միահեծան իշխեց Սամուիլը²⁸⁶: Սա պատերազմող, անհանգիստ մարդ էր, որ օգտվելով հոռոմեական զորքերի՝ Սկլերոսի դեմ մղվող մարտերով զբաղված լինելու հանգամանքից, բովանդակ արևմուտքը ոտնատակ արեց, ոչ միայն Թրակիան ու Մակեդոնիան և Թեսաղոնիկեի շրջակայքը, այլև Թեստալիան, Հելլադան և Պելոպոննեսը, գրավեց բազմաթիվ բերդեր, որոնցից ամենապիսավորը Լարիսան էր²⁸⁷, նրա բնակիչներին տնով տեղով վերաբնակեցրեց Բուլղարիայի խորքերը, նրանց զինվորագրեց և հոռոմայեցիների դեմ դաշնակից դարձրեց: Նա Լարիսայի եպիսկոպոս եղած սուրբ Աքիլիոսի աճյունը տեղափոխեց ու Պրեսպայում ամփոփեց, որտեղ որ իր արքունիքն էր գտնվում:

12. Կայսրը մեծ ցանկություն ուներ նրա գործունեության առաջն առնել և երբ ազատվեց Սկլերոսի հետ կապված հոգսերից, հավաքեց հոռոմեական զինված ուժերը և որոշեց անձամբ Բուլղարիա ներխուժել, բանի տեղ շղնելով դեռևս սխուրի դամեստիկոսի ռաստիճանն ունեցող Վարդաս Փոկասին և արևելից մյուս մեծամեծներին: Նա մուտք գործեց Բուլղարիա Ռոդուպեի և էվրոս գետի մոտ գտնվող ճանապարհով, իսկ իր հետևում

Թողեց լեռն Մելիսսենոսին՝ կիրճերը պահպանելու հրաման տալով: Տրիագրիցայի²⁸⁸, հնում Սարգիկե կոչվածի միջև գտնվող կիրճերն ու թավուտները անցնելով, նա հասավ Ստոպոնիոն կոչվող ինչ՝որ վայր ու բանակեց, մտածելով՝ ինչպե՞ս ձեռնարկել Սարգիկեի պաշարումը: Իմացվել էր, որ Սամուիլը շրջակա լեռների գագաթներն է բռնած (նա վախենում էր բացահայտ ու մոտիկից մղվող մարտից), ամենուրեք ծուղակներ էր լարել, հակառակորդներին վնասելու նպատակով: Այդ ընթացքում, երբ կայսրն ահա այդպիսի մտածմունքի մեջ էր, արևմուտքի սխուրի դոմեստիկոս Ստեփանոսը, որին իր կարճահասակության պատճառով Կոնտոստեփանոս էին անվանում, լեռն Մելիսսենոսին անշափ ատող մի մարդ, գիշեր ժամանակ գալիս է կայսեր մոտ և կոչ անում նրան ամեն ինչ երկրորդական համարելով, անհապաղ մայրաքաղաք վերադառնալ, քանզի, իբրև թե Մելիսսենոսը թագավորության վրա աչք ունենալով, քառատրոփ այնտեղ է գնացել: Այդ բանը ցնցեց կայսեր և նա իսկույն ճանապարհ ընկնելու հրաման տվեց: Սամուիլը անկազմակերպ հեռանալը փախուստ համարելով, աղմուկ աղաղակով իսկույն հոռմայեցիների վրա հարձակվեց, նրանց երկյուղով պատեց և

17 VIII ստիպեց փախուստի դիմել: Նա գրավեց [հոռմայեցիների] —986 ճամբարը և տիրացավ նրանց ողջ ունեցվածքին, այդ թվում և կայսերական վրանին ու կայսերական նշանակներին: Կայսրը մի կերպ անցնելով կիրճերը, ողջ առողջ հասավ Ֆիլիպպուպոլիս²⁸⁹: Հասնելով այնտեղ, նա տեսավ որ Մելիսսենոսը անշարժ տեղում է կանգնած և ուշադիր հսկում է այն, ինչ իրեն էր վրստահված, որի վրա նա լուտանքներ թափեց Կոնտոստեփանոսի պիսին՝ համարելով ստախոս և այսպիսի փորձանքի պատճառ: Վերջինս պարսավանքը հանգիստ շտարավ և է՛լ ավելի համառությամբ պնդում էր իր խորհրդի ճիշտ լինելու վրա: Կայսրը, նրա անպատկառ ստորությունից զրգոված, գահից վեր թռավ և բռնելով նրա մորուքից ու մազերից գետին փռեց²⁹⁰:

987 13. Ինդիկտիոնի 15-րդ տարվա հոկտեմբեր ամսին, 6494 թ. ուժեղ երկրաշարժ եղավ, բազմաթիվ տներ ու տաճարներ փլվեցին, նաև աստծո Մեծ Էկեղեցու գմբեթի մի մասը: Կայսրը նախանձախնդրությամբ այն վերականգնեց: Միայն ամբարձիչ մեքենաների համար (որոնց վրա կանգնած վարպետները ընդունում էին շինանյութն ու վերանորոգում [գմբեթի] փլված մասը) ծախսելով տասը կենտինար ոսկի²⁹¹:

14. Իսկ հոռմայեցիների մեծամեծները՝ Վարդաս Փոկասը և նրա մտերիմներից ոմանք կայսեր դեմ զայրացած այն բանի համար, որ նա Բուլղարիա արշավելիս արհամարհեց իրենց և անգամ վարձկանի տեղ շղրեց, ուրիշներն էլ իրենց ստացած տարբեր վիրավորանքների ու անարգանքի, իսկ Եվստաթիոս Մալեյինոսն էլ այն պատճառով, որ խայտառակ կերպով հեռացվեց հիշյալ արշավանքին մասնակցելուց, հավաքվելով հիշյալ Մալեյինոսի տանը՝ հարստիանոնում, օգոստոս ամսի 15-ին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարում, Վարդաս Փոկասին կայսր հռչակեցին, նրան թագ կապելով և տալով կայսերական մյուս նշանակները: Երբ նա կայսր հռչակվեց, լուր էլ հասավ, թե Ասորիքից Սկլերոսն է գալիս: Ինչպես ասացինք, Բաբելոնում Խոսրովի կողմից նա և իր մարդիկ բանտ էին նետվել: Նա ամեն տեսակի հոգատարությունից զրկված, տառապում էր շարշարանքներից ու բանտապանների վայրագություններից: Հանկարծակի բախտը նրան ժպտաց, նա և իր մարդիկ բանտից տարօրինակ կերպով ազատ արձակվեցին: Ես այժմ կպատմեմ, թե նա ինչպես կապանքներից ազատվեց և ինչպես ողջ-առողջ վերադարձավ հոռմեական [պետության] սահմանները:

15. Պարսից ժողովուրդը սարակինոսներից թագավորական իշխանությունից զրկվելով, նրանց նկատմամբ մշտապես թաքուն թշնամություն էր տածում և առիթ ու միջոց որոնում տապալելու նրանց գերիշխանությունը և վերականգնելու սեփական պետականությունը: Սրանց մեջ ազնվական ծագումով մի մարդ կար, անունը Ինարզոս, որ ճարտար հռետոր էր, բացի այդ նաև պատերազմական գործերին չմուտ ու գործունյա: Նա պարզ նկատեց, որ Խոսրով թագավորը իշխում է վատ ու անշնորհ և որոշելով, որ պարսիկների սպասած հարմար ժամանակը հենց դա է՝ որ կա, ոտքի է հանում Աքեմենյանների ողջ տոհմը և սարակինոսների դեմ ապստամբություն բարձրացնում: Նա ընդունեց նաև արևելքի թուրքերից²⁹² բաղկացած շուրջ քսան հազարանոց վարձկան զորք և սկսեց ավարառել ու ասպատակել սարակինոսներին, գլխովին կոտորել գերի ընկածներին, չխնայելով երեխաներին անգամ: Խոսրովը բազմիցս անգամ նրա դեմ իր զորավարներին ուղարկեց, ապա և ինքը անձամբ նրա դեմ դուրս եկավ, բայց բոլոր մարտերում էլ պարտություն կրեց: Դրա վրա չուսաբեկ եղած և հասկանալով, որ այսուհետև ի վիճակի չէ գեներով մարտնչել պարսիկների դեմ, քանզի գինվորները բա-

զում անգամ ջարդ ստանալով պարսկի անունից անգամ վախե
նում էին, մտաբերում է բանտարկյալ հոռմայեցիներին: Նա
միանգամայն խոհեմ կերպով մտածեց, որ բանտարկյալը, եթե
ն, նավոր ու էրեւի, հոգով ու մարմնով հզոր մեկը չլիներ, չէ
կարող սեփական տիրոջ դեմ ապստամբել և նրան նման օրի
հաւ նել, չէր կարող փախստական լինելուց և դժբախտանալու
հետո էլ, այդքան ու այդպիսի մարդկանց կողմից որպես կայսր
ներբողվել: Ահա խոսրովը խորհրդակցելով իր ձերակուտա
կանների հետ, բանտից ազատում է [Սկլերոսին], նրա նկատ
մամբ ցուցաբերում ամեն տեսակի հոգատարություն և վերջում
պահանջ դնում պատերազմին մասնակցություն ունենալու: Սկլե
րոսը նախ սկսեց կոտորովել և քմծիծաղով ասաց, թե այսքա
ժամանակ բանտարկված, բանտի տառապանքները կատարելա
պես ճաշակած մարդիկ ինչպե՞ս կարող են զենք շարժել: Խոսրո
վը դարձյալ իր ասածի վրա էր պնդում, խնդրում նրան վերցն
անհաշիվ դրամ, անթիվ, գերազանց զինված զինվորներ, և զը
խավորել պատերազմը, մոռանալ բանտարկության հետ կա
ված ամեն մի դժվարություն, քանզի ինքը՝ [խոսրովը] կարող է ի
ապագա լավություններով ու պատիվներով կոծկել նախկին վա
տություններն ու բանտային անտանելի կյանքը: Սկլերոսն ի վեր
ջու տեղի է տալիս և խոստանում կատարել խնդիրքը: Նա կտրա
կանապես մերժեց վերցնել արաբ, սարակինոս կամ էլ այլազգի
խոսրովին ենթակա զինվորների, այլ պահանջեց Ասորիքի քա
ղաքների բանտերը ստուգել և այնտեղ բանտարկված հոռմայ
ցիներին ազատ արձակել ու զինել: Նա ասաց, որ միայն նրան
ցով և ո՛ր այլ ձևով ինքը կարող է նախաձեռնել պատերազմ
ընդդեմ պարսիկների: Խոսրովն ընդունեց նրա պահանջը, բան
տերի դռներն անհապաղ բացվեցին և այնտեղ գտնվող հոռմայե
ցիներն ազատ արձակվեցին: Նրանցից երեք հազար հոգի հ
վաքվեց: Սկլերոսը նրանց բաղանիք ուղարկեց, մաքրոց բան
տի աղտեղությունից, նոր հագուստ ու հանդերձներ հագցրե
լուրաքանչյուրին անհրաժեշտ ու բավարար կերպով զինեց
ճանապարհ ցույց տվողների վերցնելով, շարժվեց ընդդեմ պար
սիկների: Հանդիպելով միմյանց, Սկլերոսի զինվորները ուժե
թափով հարձակվեցին պարսիկների վրա, որոնք [հակառակոր
դի] տարօրինակ զենքից, օտար բարբառից, իրենց համար ան
սովոր մարտական կարգից, ի վերա ամենայնի հոռմայեցիներ
արտակարգ թափից ու ուժգնությունից ապուշ կարած, զխտվի

պարտություն կրեցին ու կոտորվեցին, այն աստիճան, որ, ինչպես ասում են, բոթն անգամ տանող շեղավ: Այդ մարտում ընկավ նաև Ինարզոսը: Հսկայական ավար վերցնելով, բազում ձիեր ձեռք բերելով, նրանք վճռեցին այլևս Խոսրովի մոտ չվերադառնալ, այլ բռնեցին դեպի Ռոմանիա²⁹³ տանող ճանապարհը: Նրանք փութանակի ճանապարհ կտրելով, կարողացան ծածուկ ճողոպրել ու փրկվել իրենց սահմաններում: Այս առթիվ մի այլ վարկած էլ կա, թե պարսիկների դեմ տարած հաղթանակից հետո Վրանք վերադարձան և Խոսրովի կողմից սիրալիր ընդունելության արժանացան, որի փոքր անց վախճանվելուց հետո հաջորդած համանուն որդին²⁹⁴ նրանց՝ հռոմայեցիներին որպես իրենց դաշնակիցների տվեց զորք և տուն ուղարկեց²⁹⁵: Սկլերոսն ահա, ըստ վերևում ասված երկու վարկածներից մեկի, եկավ հռոմայեցիների երկիրը, գտավ Վարդաս Փոկասին կայսր հռչակված և ինքն էլ այդպիսին հռչակվեց իր մարդկանց կողմից² :

16. [Սկլերոսն] ահա վիճակն այդպիսին գտնելով, տարակուսանքի մեջ էր: Իրեն նա շատ թույլ էր համարում մեն մենակ շարունակելու ու տանելու ապստամբությունը, բայց և շատ անպատվաբեր ու անարի՛ միանալ Փոկասին կամ կայսեր: Ի՞նչ մտերիմների հետ երկար կշռադատելուց հետո նա գտավ, որ իրեն միահեծան կայսր հռչակելը վտանգի հետ է կապված և ձեռնտու չէ՝ անհնարինություն պատճառով, իրերի ելքը պարզ չլինելու պատճառով էլ տերերից մեկի կողմն անցնելուն և մյուսին արհամարհելուն ևս դեմ էր, դրա համար ահա վճռեց երկու իշխանություններն հնարավորին չափ սիրաշահել, որպեսզի մեկի անհաջողության դեպքում մյուսի օգնությունն ու սատարն ունենա: Նա Փոկասին նամակ ուղարկեց, համադործակցության և թագավորությունը իրար մեջ բաժանելու առաջարկությամբ՝ եթե կարողանան հաղթել կայսեր, բայց [միաժամանակ] իր որդի Ռոմանոսին իբրև թե դասալիք, ծածուկ կայսեր մոտ ուղարկեց: Նա շատ խոհեմ դատեց. եթե Փոկասը գերակշռեր, ինքը [Սկլերոսը] կփրկեր իր որդուն, իսկ եթե կայսեր կողմը հաղթանակեր, ինքը [իր որդու] միջնորդությամբ վտանգից կփրկվեր: Ահա Ռոմանոսը փախուստ ձևացնելով, գնում է կայսեր մոտ, որը նրան մեծ պատվով և ուրախությամբ ընդունեց, իսկույն մագիստրոսի պատվաստիճանը շնորհեց և պատերազմներում մըշտապես նրա խորհուրդներին էր դիմում: Սկլերոսի Ասորիք նահանջելուց հետո հոգսերից ազատված կայսրն ավելի արիու-

985

Թյամբ ձեռք գցեց պետական գործերին: Երբ իմացավ, որ իր միջոցառումները պարակիմոմենտսին դուր չեն գալիս, որ նա փնթփնթում է, որ հարմար առիթ ձեռք գցելու դեպքում հնարավոր է, որ սարսափելի գործերի կղիմի, ահա այդ [նկատառումներով] նրան պաշտոնանկ է անում և տնային կալանքի դատապարտում, բայց տեսնելով, որ նա դարձյալ հանդիստ չի մնում, այլ մշտապես սոսկալի բաներ է ծրագրում, ջանքեր թափում նախկին պաշտոնը ձեռք գցելու, աքսորում է Ստենոն, գրավում նրա ունեցվածքի մեծ մասը, որպեսզի նա միջոցներից զուրկ լինելով, հնարավորություն չունենա ահավոր արարքներ գործելու: Իսկ ինքը այլևս խորհրդական չունենալով և ստեղծված իրադրության մեջ ընկերների ու գործակիցների կարիքն զգալով, այժմամանակ սրտաբաց ընդունեց Ռոմանոսին, նրա մեջ տեսնելով փորձառու, գործունյա և պատերազմական հարցերում շահմուտ մարդու:

988 սկիզբ

17. Վարդաս Փոկասը, երբ ստացավ Սկլերոսի վերադարձի լուրը, նրան նամակ գրեց, հավանություն տվեց նրա առաջարկներին և երդումներով խոստացավ, թե «եթե մեր ծրագրերն իրականանան, դու կիշխես Անտիոքի, Փյունիկեի, Կյուլե Ասորիքի Պաղեստինի և Միջագետքի վրա, իսկ ես էլ կտիրեմ հենց մայրաքաղաքի և մնացած ազգերի վրա»: Սկլերոսն ուրախության ընդունեց այդ խոստումները և տրված երդումներին վստահելով գնում է Փոկասի մոտ՝ Կապադովկիա, իբրև թե համագործակցությունն անհապաղ իրականացնելու: Սակայն Փոկասը նրա ծուղակը գցելով, վրայից հանում է կայսերական նշանակները և ուղարկում Տյուրոպիոս բերդը²⁹⁷, նրան հսկող ուժեղ պահակություն սահմանելով²⁹⁸, ապա բանակի մի մասն էլ տալով պատրիկ Կալոկիրոս Դելֆինասին, ուղարկում է մայրաքաղաքի դիմացի ափում գտնվող Խրիստապոլիս: Ինքն էլ մնացած բանակով իջնում է Աբիդոս, հուսալով, որ նեղուցներին տիրանալու սկիզբ մայրաքաղաքի բնակիչներին սովի կմատնի: Կայսրը Դելֆինասին շատ խնդրեց հեռանալ Խրիստապոլիսից, չբանակել մայրաքաղաքի դիմաց, բայց չկարողանալով նրան համոզել, գիշերամանակ նավեր նախապատրաստեց, նրանց մեջ ուռանկը նստեցրեց (նա նրանց հետ խնամիական կապեր էր հաստատել նրանց իշխան Վլադիմիրին կնուսթյան տվել իր քրոջ Աննային՝ նրանցից օգնություն ստացել)²⁹⁹ և աննկատ անցնելով դիմաց ափը, հարձակվում է թշնամիների վրա և դյուրությամբ հաղթ

նակ տանում: Դեկտեմբերին հենց վրան խփած տեղում փայտից կախում է³⁰⁰, իսկ Փոկասի եղբայր Նիկեփոր Կուչրին բանտարկում, մյուս գերվածներին էլ համապատասխան պատիժներ սահմանելով, վերադառնում է մայրաքաղաք:

18. Փոկասը, հասնելով Աբիդոս, տենդագին պաշարման մեջ առավ այն: Պաշտպանները քաջաբար դիմադրում էին. նախօրոք կայսեր կողմից նրանց մոտ ուղարկված նավատորմի ղեկավար Կիրիակոսը գոտեպնդում էր պաշարյալներին: Փոքրանց այնտեղ նավեց նաև կայսեր եղբայր Կոստանդինը, նրանից հետո տեղ հասավ նաև ինքը՝ կայսրը: Երբ նրանք ահա անցան այս ափը, Փոկասը իր զորքի մի մասին հրաման տալով շարունակել Աբիդոսի պաշարումը, մնացած զորքով կայսրերի դեմ դուրս եկավ³⁰¹: Ճակատամարտն արդեն սկսվելու վրա էր, երբ Փոկասը ազնվորեն գերադասելով քաջաբար մեռնել, քան թե ամոթով ապրել հեռվից տեսնելով ձիու վրա նստած և այստեղ այնտեղ զնացող կայսեր, իր զինվորների շարքերը կարգի բերեց, գոտեպնդեց նրանց և դատելով, որ եթե նրան հաղթահարի, ապա մյուսներին պարտության մատնելը դյուրին կլինի, ձին խթանելով սրընթացորեն դիմեց նրա վրա, ցիրուցան արեց իր դիմաց գտնվող շարքերը և բոլորի համար անդիմազրավելի մարդու տպավորություն թողեց: Նա արդեն կայսեր մոտ էր, երբ հանկարծակի շրջվեց, մի բլուր բարձրացավ, ձիուց ցած իջավ և 3—IV գետին պառկելով, հոգին փչեց: Նա կամ այս ու այն կողմ գնալու ժամանակ զինվորներից մեկից մահացու վերք ստացավ, կամ էլ ինչ-որ ներքին հիվանդությունից հյուծվելով, քանզի նրա մարմնի վրա ոչ մի վէրք չգտան, դրա համար տիրում է այն կարծիքը, որ թունավորեցին նրան: Ասում են, թե նրա ամենահավատարիմ սպասավորներից Սիմեոնը կայսեր կողմից նվերներ ստանալով, համարձակվեց նրան թույնով սպանել: Փոկասը սովորություն ուներ պատերազմների ժամանակ, մարտից առաջ սառը ջուր խմել: Հստ իր սովորության նա այստեղ էլ նույն բանն արեց և առանց գիտենալու ջրի հետ միասին թույն խմեց: Երբ Փոկասը բլրի վրա երկար պառկած մնաց, բոլորը ենթադրեցին, թե վատ զգալով ցանկացել է մի փոքր հանգստանալ, բայց երբ այդ բանը երկար տևեց, մեկը մոտեցավ ու տեսավ, որ նա մեռած է ու անշնչացած³⁰²: Բոլորն իմացան նրա մահվան մասին և ապստամբներն իսկույն փախուստի դիմեցին, իսկ կայսեր զորքերը գոտեպնդված կրնկակոխ հետապնդում էին նրանց:

Գերի են վերցվում Լեոն և Թեոգնոստոս Մելիսսենոսները, Թեոսիոս Մեսանիկոսը և շատ ուրիշներ: Կայսրը սրանց իր մայրաքաղաք տարավ և ավանակների վրա բարձած հրապարակի միջով ծանակեց: Նա խնայեց միայն Լեոն Մելիսսենոսի Պատմում են, թե երբ հակառակորդները դեմ դիմաց էին կան նած և Լեոնի եղբայր Թեոգնոստոսը ծաղրի էր ենթարկող կայսրերին ու անպարկեշտ լուսանքներ թափում նրանց վր Լեոնը արտասովալից աչքերով պարսավում էր նրան, խնդրու ալակել բերանը, անպատկառորեն շանարգել սեփական տերերի բայց երբ շկարոշացավ նրանց այդ բանից ետ պահել, նիզաքաշեց և նրանով բազում հարվածներ իջեցրեց նրանց, այն ատիճան, որ կայսրը, դեպքերին ականատես լինելով, ներկանրին բացականչեց. «Տեսե՛ք, մի փայտից պատրաստված խուբա՞ս»: Ահա ասում են, որ այս պատճառով է, որ Լեոնին խատանակությունից զերծ պահեցին:

19. Արդ, ինդիկտիոնի երկրորդ տարվա ապրիլ ամսի 6497 թ. Փոկասի մահից և նրա ապստամբության վերացումից հտո՞՞, Սկլերոսը առիթից օգտվելով դարձյալ հրապարակ եկու և որոշեց շարունակել նախկին ապստամբությունը: Կայսրիմանալով այդ մասին, նրան նամակով հորդորեց քրիստոնյաների արյան հեղմանը վերջ տալ, չէ՞ որ ինքն էլ մարդ է, մականացու, [վերջին] դատաստանին ենթակա, թեև բավականուշացած, գիտենալ, թե ի՞նչն է [իր համար] ձեռնտու, ճանշել աստվածատուր արքային³⁰⁴: Այդ նամակի վրա նա սեղովեց և անձեռնմխելիության մասին երաշխիքներ ստանալուցած դրեց զենքերը և հաշտվեց կայսեր հետ՝ կուրապաղապատվաստիճանն ստանալով³⁰⁵: Բայց և այնպես նա շարժանցավ կայսրին տեսնելու, քանզի ճանապարհին տեսողություն կորցրեց, տեսողական զգայարանը այլևս չգործեց և կույր ճակում կայսեր մոտ բերվեց: Տեսնելով, թե ինչպես նրան ձեքից բռնած են առաջնորդում, կայսրը ներկաներին ասաց «Րան, ումից ես սարսափում էի ու դողում, ձեռքից բռնած ես ըում»:

20. Կայսրն ահա ներքին պատերազմներից ու հոգսերից զատված, մտածում էր, թե ինչպես պետք է կարգավորի գործերը Սամուիլի և մնացած տոպարխների հետ, որոնք օգտվելով կայսեր ապստամբություններով զբաղված լին հանգամանքից, հոռմեական տիրապետություններին մեծ վն

հասցրին : Կայսրը դուրս եկավ ու գնաց Թրակիայի և Մակեդոնիայի շրջանները, իջավ Թեսաղոնիկե՝ վկա Դեմետրիոսին³⁰⁸ գոհովթյուն հայտնելու : Մագիստրոս Գրիգոր Տարոնացուն³⁰⁹ թողնելով այնտեղ որպես կառավարիչ, տալով նրան նաև Մամուլիի ասպատակությունների դեմ պայքարելու և նրանց ճամփան փակելու մարտունակ զորք, նա մայրաքաղաք վերադարձավ, որտեղից էլ բարձրացավ Իբերիա : Դավիթ կուրապա-

1—III դատն արդեն մեռել էր՝ իր տիրույթների ժառանգ կայսեր նշաստով³¹⁰ : Նա եղավ տեղում, իրեն տրված ժառանգությունը կարգի բերեց, Դավիթ կուրապաղատի եղբոր Գեորգիոսին³¹¹ ներքնագույն Իբերիայի իշխանին³¹² համոզեց իր սեփական տիրույթներով բավարարվել և աչք շունենալ ուրիշի [ունեցվածքին], նրա հետ դաշինք կնքեց և նրա որդուն պատանդ վերցնելով³, գնաց Փյունիկե, իր հետ տանելով նաև իրեն պատկանող Իբերիայի տոհմիկ իշխաններին³¹⁴, որոնցից պխավորներն էին եղբայրներ Պակուրիանը, Ֆեդաստն ու Ֆերսը³¹⁵, որոնց նաև պատրիկի պատվաստիճանը շնորհեց : Լինելով Փյունիկեում նա Տրիպոլսի, Դամասկոսի, Տյուրոսի և Բերիտոսի ամիրաներին նախկինի պես հոռմայեցիների հպատակության տակ առավ և նրանցից պատանդ վերցնելով, վերադարձավ Բյուզանդիոն : Երբ կայսրը Փոկասի դեմ մղվող պատերազմով էր զբաղված, այդ [ամիրաները] համաձայնության էին եկել և Անտիոքի դեմ զենք շարժել, նրանց գիմադրություն ցուցաբերած պատրիկ Դամիանոսին, Անտիոքի կառավարչին սպանել և քաղաքի համար մեծ վտանգ ստեղծել³¹⁶ :

21. Կապադովկիայի վրայով վերադառնալիս կայսեր և նրա համայն զորքին իր կալվածներում ընդունեց մագիստրոս Եվստաֆիոս Մալեյինոսը, որ նրան և նրա դորքին ճոխ հյուրընկալություն ցուցաբերեց : Կայսրը թեև ընդունեց նրան, դրվատեց և իր հետ մայրաքաղաք բերեց, բայց այլևս շթույլաորեց ետ վերադառնալ : Ինչ որ անհրաժեշտ էր նա առատաձեռն կերպով տրաջողում էր նրան, բայց կարծես որջում վայրի գազան էր պահում, այնքան ժամանակ, մինչև որ նրա կյանքի վերջն եկավ : Նրա մահից հետո ողջ ունեցվածքը գրավվեց : Կայսրը օրենք էլ հրապարակեց, որով արգելում էր բոլոր դինատներին³¹⁷ ընդարձակելու իրենց հողային տարածությունները : Անցյալում նույն բանն էին արել նաև րա պապը՝ Կոստանդին Միրանաժինը և նրա աներ Ռոմանոսը :

996 22. Նիկողայոս Խրիստվերգեսը, եկեղեցին 12 տարի և 7 ա-
միս հովվելուց և վախճանվելուց հետո, 6503 թվականին, ինդիկ-
տիոնի 8-րդ տարում [պատրիարք] է ձեռնադրվում մագիստրոս
Սիսինիոսը³¹⁸, անվանի, բժշկության ասպարեզում ծայր աստի-
ճան հմուտ մի մարդ: Սա թուլյատրեց շորրորդ ամուսնությունը
998 և եկեղեցին երեք տարի հովվելուց հետո վախճանվեց: [Պատ-
րիարք] առաջ բաշվեց Սերգիոսը³¹⁹, Մանուիլի վանքի վանա-
հայրը, որ ծագումով Փոս պատրիարքի տոհմին էր պատկանում

23. Սամուիլը արշավեց Թեսաղոնիկեի վրա, զորքի մեծ
մասը նա տեղադրեց դարանակալելու և որոգայթներ լարելու
իսկ քշերին էլ ուղարկեց ասպատակելու ընդհուպ մինչև Թեսա-
ղոնիկե [ընկած շրջանը]: Դուքս Գրիգորը³²⁰, իմանալով հար-
ձակման մասին, իր հարազատ որդի Աշոտին ուղարկեց տեսնե-
լու և որոշելու [հարձակվողների] քանակը և իրեն այդ մասի
տեղյակ պահելու, իսկ ինքն էլ գնաց նրա ետևից: Աշոտը
դուրս եկավ և [բուլղարների] առաջամարտիկ զինվորների հե-
կովի բռնվելով, նրանց փախուստի մատնեց, բայց առանց իմա-
նալու, լարված որոգայթի մեջ ընկավ: Երբ Գրիգորն իմացա-
լով այդ մասին, անհապաղ օգնության դիմեց՝ որդուն գերի ընկնե-
լուց փրկելու համար: Սակայն ինքն էլ բուլղարների կողմի-
վ շրջապատվեց ու թեև մարտնչեց քաջաբար ու հերոսաբար, այ-
նուամենայնիվ սպանվեց³²¹: Երբ կայսրը լսում է դուքսի սպա-
նության մասին, որպես համայն Արևմուտքի կառավարիչ ուղար-
կում է մագիստրոս Նիկեփոր Ուրանոսին. սրան էլ հաջողվել է
Բաբելոնից³²² փախչել և մայրաքաղաք գալ: Կինելով Թեսաղոնի-
կեում և իմանալով, թե ինչպես Սամուիլը դուքս Գրիգոր Տարո-
նացու սպանության և նրա որդու գերի վերցնելու առթիվ ամ-
բարտավանանալով անցել է Թեստալիայի Տեմպեն և Պենիո-
գեստը, ներխուժել Թեստալիա, Բեովտիա, Ատտիկա, ինչպես
Կորնթոսի նեղուցով Պելոպոննես, ամենուրեք ավեր ու ավա-
սփռելով, ահա ինքն էլ իր զորքերը վերցնելով, Օլիմպոսի փեշ-
րով անցավ եկավ Լարիսա, բեռներն այնտեղ թողեց և թեթևա-
գեղ զորքով արագ քայլով անցավ Թեստալիան, Չարսալիայ
դաշտը, և Ապիդանոս գետը ու բանակեց Սպերխիոս գետի ափին
դիմացի ափին բանակել էր ինքը՝ Սամուիլը: Երբ երկնքից առա-
անձրև տեղաց և գետը հորդացավ ու ծովացավ, հույս չկար,
հենց հիմի մարտ տեղի կունենա: Սակայն մագիստրոսը գետ
վերից վար ուշադիր զննելով, մի տեղ գտավ, որտեղից իր կա-

ծիրքով հնարավոր էր այն անցնել, և գիշերով զորքը ոտքի հանելով, անցավ գետն ու հարձակվեց Սամուիլի անհոգ քնած զինվորների վրա Անհամար հոգի սրի քաշվեց, ոչ ոք անգամ չհամարձակվեց արհուլթյան մասին մտածել, ինքը Սամուիլն էլ, նրա որդի Ռոմանոսն էլ ծանր վերք ստացան: Նրանք գերի կրնկնեին, եթե սպանվածների դիակներին շխառնվեին և մեռածի պես պառկած շմնային: Երբ գիշերը վրա հասավ, նրանք ծածուկ էտուրիայի լեռները փախան, որտեղից, այդ լեռների գագաթների վրայով, Պինդոսն անցնելով ապավինեցին Բուլղարիա: Մագիստրոսը հոռմայեցի գերիներին ազատեց, ընկած բուլղարներին դիակապտեց, թշնամիների ճամբարը համիշտակեց և հսկայական հարստություն ձեռք բերելով, զորքով Թեսաղունիկե վերադարձավ:

24. Սամուիլն իր երկիրը գալով, Տարոնացու որդի Աշոտին կապանքներից առատ արձակեց և իրեն փեսայացրեց՝ կնուխյան տալով իր դստեր որը սիրահարվել էր նրան և սպառնում էր ինքնապանություն գործել, եթե օրինավոր կերպով [Աշոտի] հետ չամուսնանա: [Սամուիլը] կատարելով ամուսնությունը, [Աշոտին] իր դստեր հետ Դյուրախիոն³²⁴ է ուղարկում, իբրև թե շրջանները պահպանելու համար: [Աշոտը] տեղ հասնելով, իր կնոջ հետ խորհրդակցեց, համոզեց և նրա հետ փախավ տրվյալ վայրի ամերի մոտ հսկողություն վարող հոռմեական տրիբանները և նրանցով կայսեր մոտ գալով, նրանից ստացավ մագիստրոսի պատվաստիճանը, իսկ իր կինն էլ՝ զոստեի⁵²⁵: [Աշոտը] իր հետ բերեց նաև Դյուրախիոնի մեծամեծներից երիսելիոս անունով մեկի նամակը, որով խոստանում էր կայսեր հանձնել Դյուրախիոն քաղաքը, եթե ինքը և իր երկու որդիները պատրիկի ատվաստիճանն ստանան³⁶: Կայսրը նամակով խոստացավ Լատարել նրա խնդրանքը, որով ահա Դյուրախիոնը դավաճանություն ձևվեց պատրիկ Եվստաթիոս Դաֆնոմելեսին: Եր' ելիոսի ու ինները ստացան պատրիկի պատվաստիճանը: [Երի ելիոսը] մինչ այդ արդեն վախճանվել էր:

5. Նույն ժամանակները մագիստրոս Պավլոս Բոբոսը, Թեսաղունիկեի առաջին մարդը, և պրոտոսպաթար³²⁷ Մալակենոսը, մի խոհեմ և ճարտարախոս մարդ, շուրջարասիրության մեջ մեղադրվելով շեռացվեցին [քաղաքից], Պավլոսը Թրակեսիոնի Պեդիադայում, իսկ Մալակենոսը՝ Բյուզանդիոնում: Ազրիանուպոլսի կասկածելի համարվող իլյուստրիոսներից և զորավարական յաշտոններ վարած մարդկանցից ոմանք, վախենալով, որ

- իրենց գլխին էլ նույն փորձանքը կզա, Սամուիլի կողմն անցան Բատացեսը՝ հանդերձ ընտանյոք, իսկ Վասիլ Գլաբասը մենակ Վերջինիս որդուն կայսրը ամբողջ երեք տարի բանտում պահեց, որից հետո ազատ արձակեց: Այդ նույն ժամանակները կայսրը ուզենալով [վենետիկցիներին] սիրաշահել, Վենետիկի իշխանի՝ օրինական կնության տվեց Արգիրոսի դստեր, հետագայում՝
- 1004 կայսր դարձած Ռոմանոսի քրոջ: Կայսրը ներխուժում էլ գործեց Բուլղարիա՝ Ֆիլիպպուպոլսի վրայով, որի ս շտպանությունը վստահեց պատրիկ Թեոդորականին³²⁸: Տրիագիցայի բազմաթիվ բերդեր ավերելով, [կայսրը] վերադարձավ Մոսինուպոլիս:
- 999/ 26. 6508 թվականին ինդիկտիոնի 13-րդ տարում, կայսր՝
- 1000 Հեմոսից այն կողմ գտնվող բուլղարական բերդերի դեմ պատրիկ Թեոդորականի և պրոտոսպաթար Նիկեփոր Քսիֆիասի առաջնորդությամբ մեծ զորք ուղարկեց և զրավեց Մեծ ու Փոքր Պրեսլավաները, Պլիսկովան³²⁹, որից հետո հոմեական զորականվնաս ու հաղթական ետ վերադարձավ:
- 1001 27. Հաջորդ տարին կայսրը դարձյալ գնաց բուլղարներ դեմ՝ Թեսաղոնիկեի վրայով: Նրա կողմն անցավ Բերիայի³³⁰ կռավարիչ Դոբրոմիրը, կայսեր հանձնելով քաղաքը և [ներառելի] անթիպատոսի³³¹ պատվաստիճանն ստանալով: Իսկ Սելվիան³³² պահպանող Նիկոլայոսը, որին իր կարճահասակությամբ պատճառով փաղաքշորեն Նիկոլիցա էին անվանում, քաջաբաղիմանում էր և պատրաստակամությամբ տանում պաշարում: Բայց կայսեր եռանդագին գործելու հետևանքով բերդը զրավվե իսկ Նիկոլիցան էլ գերի ընկավ: Կայսրը բուլղարներին այդտեղ վերաբնակեցրեց և [բերդի] պահպանությունը թողեց հոմայցիների ձեռքը: Այդ բոլորը կատարելուց հետո նա մայրաքաղ վերադարձավ, իր յետ տանելով նաև Նիկոլիցային, որին շահեց պատրիկի պատվաստիճանը: Նիկոլիցան սակայն միտ փոխելով, այնտեղից փախավ և ծածուկ Սամուիլի մոտ հկորի հետ գնաց պաշարեց Սերվիան: Բայց կայսրը այս անգամ
- 1001 եռանդ ցուցաբերելով, ջարդեց պաշարման օղակը. Նիկոլիցան ամառ Սամուիլը փախան, բայց ուխտադրուժ [Նիկոլիցային] այդ նր մինչև վերջ անել չհաջողվեց, նա ընկավ հոմայցիների ըրդայթը, գերի վերցվեց և շղթայակապ կայսեր մոտ բերվեց: Կոստանդնուպոլիս ուղարկվելով, բանտ նետվեց: Կայսրը, լով Թեստալիա, վերականգնեց Սամուիլի կողմից ավերված րդերը, իսկ բուլղարների ձեռքում գտնվողները պաշարելով, գ

վեց, բուլղարներին Վոլերոսում³՝ վերաբնակեցրեց և բոլոր [բերդերում] մարտունակ կայազոր թողնելով, վերադարձավ Վոդինա⁴ կոչված [վայրը]: Վոդինան գահավեժ ժայռի վրա գտնվող մի բերդ է, որի մոտից հոսում է Օստրով լճի ջուրը. այն հոսում է գետնի տակով, չի երևում և այնտեղ է երկրի երեսը դուրս գալիս: Քանի որ [Վոդինայի] պաշտպանները կամավոր կերպով շահանձնվեցին, [կայսրն] այն պաշարմամբ զրավեց: Սրանց էլ նա Վոլերոսում վերաբնակեցրեց, իսկ [Վոդինան] մարտունակ կայազորով/ ապահովելով, Թեսաղոնիկե վերադարձավ:

28. Բերդի կառավարիչ Դրաքսանոսը, մի պատերազմող մարդ, խնդրեց, որ իրեն թույլ տան Թեսաղոնիկեում բնակվել: Կայսրը համաձայնվեց դրան. նա կնության առավ վկա Դեմետրիոսի տաճարի ավագերեցի դստեր, որից երկու երեխա ունեցավ: [Դրաքսանոսն] այնուհետև փորձեց փախչել, բայց բռնվեց և իր աներոջ միջնորդությամբ ազատ աշձակվեց: Նա երկրորդ անգամ էլ փորձեց փախչել, բայց դարձյալ ներման արժանացավ: Նա երկու երեխա էլ ունեցավ, բայց երբ փորձեց երրորդ անգամ փախչել, ձերբակալվեց ու ցցահան արվեց.

29. Այն պատճառով, որ նուժերիտ և ատաֆիտ արաբները³³⁵ շարաշար ոտնատակ էին անում Կյուլե Ասորիքն ու հենց Անտիոքը, կայսրը մազիստրոս Նիկեփոր Ուրանոսին Անտիոքի կառավարիչ նշանակելով, [Անտիոք] ուղարկեց, նրա փոխարեն Թեսաղոնիկեի կառավարիչ նշանակելով պատրիկ Դավիթ Արիանիտեսին: Նա Ֆիլիպպուպոլսում զորավար նշանակեց պրոտոսպաթար Նիկեփոր Քսիֆիասին, քանզի Թեոդորականը ծերության պատճառով հրաժարական էր տվել: Իսկ մազիստրոս Նիկեփոր Ուրանոսը, լինելով Անտիոքում, արաբների առաջնորդ Կիտրինիտեսի հետ երկու երեք անգամ մարտի բռնվեց և նրան պարտության մատնելով, համոզեց հանգիստ մնալ, որով նա կայուն ու անխախտ խաղաղություն հաստատեց:

30. Կայսրը հաջորդ՝ ինդիկտիոնի 15-րդ տարին արշավում է Վիդինի⁶ դեմ և ամբողջ ութ ամիս պաշարման մեջ առնելով, զրոհով զրավում է քաղաքը: Երբ ինքը պաշարմամբ էր զբաղված, Սամուիլը քառատրոփ վրա հասնելով հենց ընթացքից հարձակվում է Ադրիանուպոլսի վրա՝ ամենաանբիժ աստվածածնի հենց Ննջման օրը, երբ ամեն տարի ընդունված սովորության համաձայն պետական ծախսերով տոնահանդես է կատարվում, և

հանկարծակի գրոհելով, գրավում է այն և հսկայական ավար վերցնելով, վերադառնում իր երկիրը: Կայսրը Վիդինը շատ լավ ամրացնելով, ողջ առողջ մայրաքաղաք վերադարձավ. ճանապարհին հանդիպած բոլոր բուլղարական բերդերը ավերելով ու կործանելով: Մոտենալով Սկոպիա քաղաքին, նա Սամուիլին անհոգ վրան խփած գտավ Աքսիոս գետի (որին այժմ Վարդահեն կոչում)³³⁷ այն կողմում. նա իրեն ապահով էր զգում, քանզի գետը վարարել էր և նրա կարծիքով այն անանցանելի էր, որ համար նա հանգիստ բանակել էր: Զինվորներից ոմանք սակայն գետանց գտան և այդտեղով կայսրին դիմացի ափը անցկարին: Սամուիլը անակնկալից ապշած զլիսովին փախուստի դիմեց: Նրա վրանն ու ողջ ճամբարը ընկավ [հոռմայեցիների] ձեռքը: Սկոպիա քաղաքը կայսեր հանձնեց Սամուիլի կողմից: Նրա կառավարիչ նշանակված Ռոմանոսը, բուլղարների թագավոր Պետրոսի որդին և Բորիսի եղբայրը, որ պապի անունով Սիմեոն էր վերանվանվել: Կայսրը նրա արարքից դոհ, պատրիկ և պրեպոզիտոսի պատվաստիճանը տվեց և ուղարկեց Աբիդզորավարելու:

31. Կայսրն այնտեղից եկավ Պերնի ծ, որի պահպանությունը Կրակրասի ձեռքում էր, պատերազմական գործերու արտակարգ հմուտ մի մարդու: Այստեղ նա երկար մնաց, պշարման ընթացքում բազում զինվորներ կորցրեց, և երբ տեսա որ ամրությունն անառիկ է, Կրակրասին էլ շոյող խաբերով այլ խոստումներով հնարավոր չէ համոզել, գնաց Ֆիլիսյալուպիս, որտեղից էլ դուրս գալով, եկավ Կոստանդնուպոլիս:

1002 32. Ինդիկտիոնի նույն տարին [կայսրը] օրենք հրապարկեց, որի համաձայն հեռացած աղքատների հարկերը դինատներ են վճարելու: Այս հարկը ալիլենդիոն կոչվեց: Պատրիարք Սեզիոսը, բազում եպիսկոպոսներ ու վանականներ շատ խնդրեց վերացնել այս անտրամաբանական բեռը, բայց կայսրը չընրանց:

1009/ 33. Ինդիկտիոնի ութերորդ տարում, 6518 թվականին, 1010 գիպտոսի կառավարիչ Ազիզը աննշան ոչինչ պատճառներով, վերացրեց հոռմայեցիների հետ [կնքած] անուխյունը, սնդեց Երուսաղեմում փրկիչ Քրիստոսի գերեզմանը [վրա] հսկայական ծախսերով կառուցված սուրբ տաճարը: Թալանեց սուրբ վանքերը, իսկ նրանց մեջ ճգնող վանականներ աշխարհով մեկ ցիրուցան արեց:

34. Հաջորդ տարի շատ ծանր ձմեռ արեց, բոլոր գետերն ու լճերը, անգամ ծովը, սառցակալեցին: Ինդիկտինի նույն տարվա հունվար ամսին ամենասոսկալի երկրաշարժ եղավ և երկիրը սասանվում էր մինչև մարտ ամսի 9-ը: Այդ օրը ցերեկվա շուրջ տասներորդ ժամին մայրաքաղաքում ու նահանգներում սարսափելի ցնցում ու տականււթրայություններ եղան, փլվեցին Սրբոց Քառասներորդաց և Ամենայն սրբոց տաճարների գմբեթները: Կայսրն իսկույն վերականգնեց դրանք: Այս բոլորը կանխագուշակությունն էր Իտալիայում կատարվելիք ապստամբության: Քանզի Բարի քաղաքի նորաբնակներից Մելես անունով մի իշխանավոր Լոնգիբարդիայի ժողովրդին զրգոեց ու հոռմայեցիների դեմ զենք բարձրացրեց: Վասիլ կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց Սամոսի զորավար Արգիրոսին և Կեֆալոնիայի զորավար Կոնստանտին՝ հոռմեական տիրապետությունը վերականգնելու համար: Մելեսը նրանց դեմ դուրս գալով, փառավոր հաղթանակ տարավ, հակառակորդներից շատերն ընկան, ոչ քչերն էլ գերի վերցվեցին: Մնացածները ամոթալի կյանքը նախընտրելով դիմեցին փախուստի:

35. Կայսրը չէր դադարում ամեն տարի Բուլղարիա ներխուժել և հանդիպածն ավերել ու ասպատակել: Սամուիլը ի վիճակի չինելով բաց դաշտում դիմադրություն ցույց տալ, ոչ էլ կայսեր բացեիբաց՝ ճակատամարտ, ամեն տեղից ջարդ կրելով և կորցնելով սեփական հզորությունը, որոշեց խրամներով ու պատնեշներով փակել նրա ճանապարհը դեպի Բուլղարիա: Գիտենալով, որ կայսրը սովորաբար, այսպես կոչված, Կիավա Լոնգոսի և Կլիդիոնի³⁴¹ միջով է ներխուժում, ահա որոշեց այդ կիրճը պարսպապատել և կայսեր մուտքը փակել: Նա շատ լայն մի պատնեշ կառուցեց, և այնտեղ կարող պահապաններ հաստատելով, սպասում էր կայսեր: Նա ժամանեց ու փորձեց մուտք գործել, բայց քանի որ պահապանները քաջաբար դիմադրում էին և հարձակ լողներին բարձրից հարվածելով ու խոցելով կոտորում, իսկ կայսրն էլ անցումը [հաղթահարելու] հույս չունեի, այն ժամանակվա Ֆիլիպպուպոլսի զորավար Նիկեփոր Քսիֆիասը, որ կայսեր հետ արշավանքի էր դուրս եկել, խորհուրդ տվեց մնալ տեղում և անդադար հարձակումներ գործել կառույցի վրա, իսկ ինքն ասաց, թե գնում է որևէ օգտակար ու փրկարար գործ կատարելու: Իր գործը վերցնելով և շրջանցելով Կլիդիոնից հարավ գտնվող բարձրագույն լեռը, որին Բալասիցա են անվանում,

1014 կտրելով դժվարանցանելի ու ճանապարհներից զուրկ տեղերը, նա ինդիկտիոնի 12-րդ տարվա հուլիս ամսի 29-ին, վերևից հանկարծակի աղմուկ աղաղակով անցնում է բուլղարների թիկունքը, որոնք անակնկալից շփոթված, դիմում են փախուստի: Իսկ կայսրն էլ անպաշտպան մնացած պարիսպը քանդելով, բուլղարացիները [թշնամուն] հետապնդել: Շատերն սպանվեցին, դրանցից ավելին էլ գերի ընկան: Հազիվ հազ կարողացավ վտանգից խուսափել Սամուիլը՝ իր որդու օգնությամբ, որ քաջաբար դիմադրում էր հետապնդողներին³⁴². նա [Սամուիլին] ձի նստեցնելով բերեց Պրիլապոս կոչվող բերդը: Կայսրը, ինչպես պատմում են շուրջ 15 հազար գերված բուլղարների կուրացրեց³⁴³, յուրաքանչյուր հարյուրյակին առաջնորդել հրամայեց մեկ միակնանու Սամուիլին ուղարկեց: Վերջինս տեսնելով ժամանողների բանակ ու վիճակը, շկարողացավ արհավիրքին արիաբար ու քաջաբար տոկալ, նվաղեց, ուշաթափվեց ու գետին ընկավ: Ներկաներ ջրով ու վարդաջրով նրան մի փոքր սթափեցրին, ուշքի բերեցին Ուշքի գալով, նա սառը ջուր ուզեց խմել, խմեց, բայց սրտի կաթված ստանալով, երկու օր հետո մեռավ: Բուլղարների իշխանու

6-X— 1014 թյունը վերցնում է նրա որդի Գաբրիել-Ռոմանոսը, որը թեև ֆիզիկական ուժով ու կարողությամբ գերազանցում էր հորը, բայց մտավոր ընդունակություններով նրան շատ էր զիջում: Սամուիլի այդ որդուն ունեցավ լարիսացի ինչ-որ գերուհուց: Նա իշխանու թյունն ստացավ ինդիկտիոնի 13-րդ տարվա սեպտեմբեր ամսի 15-ին, բայց մի տարին էլ չբոլորելով, որսի ժամանակ սրախ խող արվեց Ահարոնի որդի Հովհաննես-Վլադիսլավի կողմից, որին [Գաբրիելը] ժամանակին մահից փրկել էր:

36. Այս գեպքերից առաջ Արիանիտեսի փոխարեն Թեսալոնիկեի կառավարիչ էր նշանակվել Թեոփիլակտոս Բոտանիասը, իսկ բուլղար մեծամեծներից Դավիթ Նեստորիցեսը, Սպանիայի կողմից մեծ ուժով Թեսալոնիկեի վրա էր ուղարկվել: Թեոփիլակտոսը, իր որդի Միքայելի շեռ ընդդիմակայեց նրանց և կոտորեց: Բայց զրիսովին պարտության մատնեց, ձեռք բերեց ավար ու բազմաթիվ գերիների, որոնց ուղարկեց այն ժամանակվա Կլիդիոնի կլեյսուրում գտնվող կառույցը պաշարող կայսեր: Կառույցն անցնելով, ինչպես ասվեց, կայսրը հասնում է Ստրապիցա, պաշարում Ստրոմպիցայի մոտիկ գտնվող Մացուկ գր. իսկ Թեսալոնիկեի դուքս Թեոփիլակտոս Բոտանիասը հրամայում է զորքով անցնել Ստրոմպիցայի լեռները, ն

մոտի ճանապարհներում գտնվող կառույցները կրակի տալ, հարթել իր ճանապարհը դեպի Թեսաղոնիկե: Վայրը պահպանող բուլղարները, առանց խոչընդոտելու, թույլ տվեցին նրան մուտք գործել, բայց երբ նա հրամանը կատարելուց հետո ուզեց կայսեր մոտ վերադառնալ, մի երկար կիրճում ընկավ նրա համար հատուկ դարան մտած [բուլղարների] ծուղակը: Ընկնելով ահա այդ ծուղակը, նա բոլոր կողմերից շրջապատվեց, նրա վրա վերևից սկսեցին շարտել քարեր և նետեր արձակել: Կիրճի անանցելիության ու [զինվորների] խտության պատճառով ոչ ոք չէր կարողանում մարտնչել. ինքը՝ [Թեոփիլակտոսը] ընկավ, չկարողանալով անգամ իր ձեռքերը գործի դնել, նրա հետ ոչնչացավ նաև զորքի մեծ մասը: Երբ այդ մասին տեղեկացրին կայսեր, նա մեծ կսկիծ ապրեց ու որոշեց այլևս չխորանալ, և նահանջելով եկավ Զագորա, որտեղ մի ժայռի վրա, բոլոր կողմերից խորագույն անդունդներով ու կիրճերով շրջապատված, կառուցված է ամենաանառիկ Մելնիկոս բերդը³⁴⁴: Շրջակայքի բոլոր բուլղարներն այստեղ էին ապավինել, ամենևին ուշադրություն չդարձնելով հռոմայեցիների [կարգադրություններին]: Կայսրը սրանց մոտ ներքինի ոմն Սերգիոսի, իր ամենամտերիմ սենեկապաններից մեկին, խոհեմ, ճարտարախոս մի մարդու ուղարկեց, որպեսզի փորձի խելքի բերել: Կինելով տեղում, բազում խոստումներով նա կարողացավ համոզել նրանց ճիշտ ընտրություն կատարելու, զենքերը ցած դնելու, իրենց էլ, բերդն էլ կայսեր հանձնելու: Կայսրը սիրալիր ու պատվով ընդունեց նրանց և բերդում անհրաժեշտ կայազոր թողնելով, շարժվեց դեպի Մոսինուպոլիս: Այդտեղ գտնվելու ժամանակ հոկտեմբեր ամսի 24-ին նրան հսյտնեցին Սամուիլի մահվան լուրը: Կայսրը Մոսինուպոլսից անհապաղ դուրս գալով, իջնում է Թեսաղոնիկե, այնտեղից էլ գնում է Պելագոնիա, ճանապարհին ոչինչ շասպատակելով: Նա կրակի տվեց միայն Բուտելիում գտնվող Գաբրիելի ապարանքը: Այնուհետև նա զորք ուղարկեց ու գրավեց Պրիլապոն ու Ստիպիոն բերդերը, ապա հասավ Զեոնա կոչվող գետը, լաստերի ու փշած տիկերի օգնությամբ անցավ այն և վերադարձավ Վոդինա, այնտեղից էլ՝ հունվարի 9-ին եկավ Թեսաղոնիկե:

37. Գարնանը նա դարձյալ վերադարձավ Բուլղարիա և դեմ արեց Վոդինա բերդին, քանզի նրանք հասցրել էին կայսեր հանդեպ հայտնած իրենց հպատակությունը դրժել և հռոմայեցիների դեմ զենք բարձրացնել: Համառ սլաշարման ենթարկելով նր-

րանց ստիպեց, երաշխիքներ ստանալով, հանձնել ներսում գրտ-
 նըվողներին: [Կայսրը] սրանց դարձյալ վուերոսում վերաբնա
 կեցրեց, դժվարանցանելի վայրերի մեջտեղում երկու այլ բերդեր
 կառուցեց, որոնցից մեկն անվանեց Կարդիա, մյուսը՝ Սուրբ Ե-
 դիա, որից հետո Թեսաղունիկե վերադարձավ: Այստեղ Ռոմանոս-
 Գաբրիելի կողմից մի ոմն կոնատ հոռոմայեցի էր ուղարկվել, հա-
 տակություն ու հնազանդություն հայտնելու: Կայսրը կասկածեց
 նամակի [իսկության] վրա, դրա համար պատրիկ Նիկեփ-ր
 Քւիֆիասին, Բոտանիատեսից հետո Թեսաղունիկեի զորավար
 նշանակված Կոստանդին Դիոգենեսի հետ զորքով Մոզլենայի³⁴⁵
 նահանգն ուղարկեց, որի ողջ շրջանն ասպատակելու և բաղա-
 օյաշարելու ժամանակ, վրա հասավ նաև կայսրը: Նա բաղա-
 մոտով հոսող գետի հունը փոխելով, քայքայեց պարիսպների
 հիմքերը, քանդված տեղերում ցախ ու այլ դյուրավառ նյութ դը-
 րեց և կրակի տալով պարիսպն ավերեց: Ներսում եղողները
 տեսնելով դա, աղիողորմ կայսեր ողորմածության դիմեցին
 և բերդն ու իրենց նրան հանձնեցին: Գերի վերցվեց մի իշխան-
 վոր, Գաբրիելի սիմպարեդրոս կավխան³⁴⁶ Դոմեստիանոսը, Մո-
 լենայի կառավարիչ Իլիցեսը և բազում այլ իշխանավորներ,
 1015 ամառ անթիվ մարտիկներ: Զենք կրելու ընդունակ մարդկանց կայսր
 վասպուրական ուղարկեց³⁴⁷, հրամայեց մնացած ամբոխի ունե-
 վածքը թալանել, իսկ բերդն էլ կրակի տալ: Գրավվեց նաև Մո-
 լենայի մոտիկ գտնվող մի այլ բերդ՝ Էնոտիա կոչվողը:

38. Հինգերորդ օրը եկավ կոնատ ռոմայեցին՝ Ահարոն
 որդի Հովհաննես-Վլադիսլավի ծառաներով, նամակ բերելու
 որով հայտնվում էր թե ինքը սպանել է Գաբրիելին, ողջ իշխ-
 նությունն իր ձեռքը վերցրել: Նա խոստանում էր ինչպես պետքն
 հպատակություն ու հնազանդություն հայտնել կայսեր: Կարդ-
 լով դա, կայսրը խրիստվուլ նամակ գրեց՝ անհրաժեշտ երաշխի-
 ները տալով և այն Հովհաննեսին ուղարկեց: Մի քանի օր ա-
 կոնատ հոռոմայեցին դարձյալ վերադարձավ, բերելով Հովհա-
 նեսի և Բուլղարիայի իշխանների գրությունները, որոնցով Կ-
 րանք խոստանում էին լինել կայսեր հպատակներն ու ծառա-
 րը: Կայսեր կողմն անցավ նաև Մոզլենայում գերի ընկած Իո-
 տիանոսի եղբայր Կավխանը³⁴⁸: [Կայսրը] սրան սիրալիք ընդ-
 նեց ու պատիվների արժանացրեց: Իմանալով, որ Հովհաննե-
 սը ամենուր չէ, այլ հետին մտքեր է հետապնդում, որ նա
 գրածի հակառակն է մտադիր անել, նա դարձյալ Բուլղարիա

րադարձավ, ասպատակեց Օստրովի և Սոսկոսի շրջակայքը, Պելագոնիայի դաշտավայրը, կուրացնելով գերի ընկնող բոլոր բուլղարներին: Նա հասավ մինչև Ախրիդա քաղաքը, որտեղ գտնվում էին Բուլղարիայի թագավորների ապարանքները: Նա առավ քաղաքը, ամեն ինչ կարգի բերեց և մտադիր էր առաջ անցնել ու Դյուրախիոնի շրջանով էլ զբաղվել, քանզի այդ շրջաններն իր ներկայութան կարիքն էին զգում: Քանի Տրիվալիայի և Սերբիայի անմիջապես հարող շրջանների վրա իշխում էր Սամուիլի փեսան՝ նրա դստեր ամուսին Վլադիմիրը³⁴⁹, մի հեղ, խաղաղասեր ու առաքինի մարդ, Դյուրախիոնի շրջանը անդորրութան մ ջ էր: Հովհաննեսը Գաբրիելին սպանեց, իսկ երբ Վլադիմիրն էլ Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Դավթի միջնորդությամբ Հովհաննեսի տված պատիր երդումներից խաբվելով հանձնվեց ու փոքր անց զոհվեց, այդ շրջանները մեծ խառնաշփոթության ու տակնուվրայության մեջ էին: Հովհաննեսն անձամբ կամ իր զորավարների հետ, շարունակ փորձեր էր անում վերագրավելու քաղաքը: Ահա սրա համար էր կայսրն ուզում գնալ և օգնել բայց մի ծանրակշիռ պատճառ խանդարեց դրան: Նա Ախրիդա գնալիս, բազում զինվորներով իր ետևում թողեց զորավար Գեորգիոս Գոնիցիատեսին և պրոտոսպաթար Օրեստես Գերիին, նրանց հրաման տալով ասպատակել Պելագոնիայի հարթավայրերը: Բուլղարները մի շատ երևելի ու փորձված մարդու, զորավար Իվացեսի գլխավորությամբ սրանց ծուղակն են դցում և բոլորին կոտորու: Կայսրը այդ բանից կսկիծով լի, Պելագոնիա վերադարձավ, հարձակվեց Իվացեսի վրա և հալածական անելով, գնաց Թեսաղոնիկե, այնտեղից էլ անցավ Մոսինուպոլիս, [նախապես] Ստրումպիցայի դեմ պատրիկ Դավիթ Արիանիտեսի գլխավորությամբ զորք ուղարկելով: Սա հանկարծակի հայտնվելով, գրավեց Թերմիցա կոչվող բերդը: [Կայսրը] Քսիֆիասի գլխավորությամբ մի ուրիշ զորք էլ Տրիպոլիցայի բերդերի դեմ ուղարկեց: Սա բաց տեղանքներում ինչ հանդիպեց ավերեց, իսկ պաշարմամբ գրավեց Բոյիո³⁵⁰ կոչվող ամրոցը:

39. Կայսրը 6524 թ. հունվարին Կոստանդնուպոլիս գնաց և Անդրոնիկոս Դուկաս Լյուդոսի որդի Մոնզոսի գլխավորությամբ խաղարիա նավատորմիդ ուղարկեց: Սա թագավորի փեսա Վլադիմիրի³⁵¹ եղբայր Սֆենգոսի համագործակցությամբ հպատակեցրեց երկիրը, հենց առաջին ընդհարման ժամանակ նահանգի կառավարիչ Գեորգիոս Յուլեսը³⁵¹ գերի ընկավ: Ահա այդ ժա-

մանակներում էր, որ վերին Մարաստանի (որին այժմ վասպուրական են անվանում) արխոնտ Սենեքերիմը, ամբողջ տոհմով կայսեր կողմն անցավ, նրան հանձնեց իրեն պատկանող համայն երկիրը և ստացավ պատրիկի պատվաստիճանը և Կապադովկիայի զորավարի [պաշտոնը], տվածի դիմաց որպես տիրություն ստանալով հետևյալ քաղաքները Սեբաստիան, Լարիսան Աբարան և այլ բազում տիրույթներ: Նեղվելով հարևան հագարացիներից և ի վիճակի չլինելով նրանց բնդդիմակայել, նա կայսեր կողմն անցավ, նրան հանձնելով իր երկիրը³ : Այնտեղ որպես կառավարիչ ուղարկվեց պատրիկ վասիլ Արզիրոսը, որ ամեն ինչում սխալներ թույլ տալու պատճառով, պաշտոնանկ արվեց: Նրան փոխարինելու ուղարկվեց պրոտոսպաթար Նիկե փոքր Կոմնենոսը, որ տեղ հասնելով, և գործի դնելով և քաղց խմորը, և բռնությունը, կարողացավ երկիրը կայսրին հպատակեցնել:

40. 6524 թ. ինդիկտիոնի 14-րդ տարին, կայսրը մայր քաղաքից դուրս գալով, գնում է դեպի Տրիպոլիս, պաշարող Պերնիկ ամրոցը, որի պաշտպանները հաստատակամ ու քաջարկ դիմադրություն ցուցաբերեցին. բազում հոռմայեցիներ ընկա: Կայսրը ամբողջ ութսունութ օր համառորեն պաշարեց բազմաճակատով, որ անկարելին է ձեռնարկում, ձեռնունայն նահանջեց, իջավ Մոսինուպոլիս: Այստեղ նա զորքերին հանգիստ տվեց իսկ գարնանը Մոսինուպոլիսից դուրս գալով, մուտք գործեց Բուրսա և պաշարելով Լոնգան կոչվող բերդը, գրավեց այն: Դրանից վիթ Արիանիտեսին և Կոստանդին Դիոգենեսին նա Պելագոնի դաշտերն ուղարկեց և բազում անասուններ ու գերիներ ձեռք բերեց: Կայսրը գրավված բերդը կրակի տվեց, գերիներին և ընկած մասի բաժանեց, մի մասը տվեց դաշնակից ռուսներին³⁵³, մյուսը հոռմայեցիներին, իսկ երրորդն էլ ինքը վերցնելով, առաջ շարժվեց: Հասնելով մինչև Կաստորիա³⁵⁴, նա փորձ արեց գրավել քաղաքը, բայց համոզվելով, որ դա անհնարին է, վերադարձավ: Կայսրը Դորոստոլի զորավար Զոչիկից, իբերացի պատրիարքի³⁵⁵ որդուց նամակ ստացավ, թե Գրակրասը բազում հավաքելով, և Հովհաննեսին միանալով, պաժինակների էլ վերցնելով, մտադիր է Ռոմանիա ներխուժել: Այս նամակի վրա ինքը անցած, [կայսրը] շտապ կարգով վերադարձավ: Ճանապարհով նա գրավեց Բոսոգրադ բերդը, որը կրակի տվեց, գրավեց Բիան, ասպատակ սփռեց ու ավերակ դարձրեց Օստրովի և

լիսկոսի շրջակայքը, որից հետո կանգ առավ, քանզի իրեն հայտնեցին, որ Կրակրասի ու Հովհաննեսի նախատեսած հարձակումը հոռոմայեցիների դեմ խոչընդոտի հանդիպեց՝ պաժինակների նրանց զինական օգնություն չտալու պատճառով: Ահա դրա համար [Կայսրը] վերադառնալով, մի այլ բերդ պաշարեց՝ Սետենան, որտեղ Սամուիլի ապարանքն էր գտնվում, մեծ քանակությամբ հացահատիկ, որը հրամայեց իր զինվորներին հափշտակել, իսկ մնացած ամեն ինչը նա կրակի տվեց: Նա մոտիկ գտնվող Հովհաննեսի դեմ Արևմուտքի սխուրերի տազման ուղարկեց, ինչպես և Թեսաղոնիկեի՝ Կոստանդին Դիոգենեսի գլխավորությամբ: Երբ սրանք ճամփա ելան, Հովհաննեսը դարանակալեց: Կայսրը, իմանալով այդ մասին ձի նստեց և միայն, «ով կովող է, թող ինձ հետևի» ասելով, անհապաղ ճամփա ընկավ: Հովհաննեսի հետախույզները, իմանալով այդ մասին, սարսափահար Հովհաննեսի ճամբարն եկան, այն ահով ու իրարանցմամբ լցրին, միայն մի բան աղաղակելով. «Բեժիտե, ցեսարը»³⁵⁶: Բոլորը Հովհաննեսի հետ խառնիճաղանջ փախուստի դիմեցին, իսկ Դիոգենեսի զինվորները գոտեպնդված հալածում էին նրանց: Նրանք շատերին սպանեցին, երկու հարյուր հոգու կատարյալ սպառազինությամբ գերեցին, ձեռք զցեցին Հովհաննեսի ձիերն ու հանդերձանքը և նրա եղբորորդուն: Այդ գործը կատարելուց հետո նա վերադարձավ Վոդինա և այդտեղի ամեն ինչը կարգի բերելով, վերադարձավ Բյուզանդիոն՝ ինդիկտիոնի 15-րդ տարին, 6526 թվականի³⁵⁷, հունվար ամսի 9-ին:

41. Հովհաննեսը առիթ ձեռք բերելով, բարբարոսին հատուկ փրվածություններ ու գոռոզություններ գնում է Դյուրախիոնը պաշարելու: Պաշարման ժամանակ տեղի ունեցած ընդհարման ըն-
 1018 թացքում նա սպանվեց. ոչ ոք չիմացավ, ո՞վ էր նրան սպա-
 փուտը. նողը³⁵⁸, նա բուլղարների վրա իշխեց 2 տարի և 5 ամիս: Երբ կայսրը Դյուրախիոնի գորավար պատրիկ Նիկետաս Պեգոնիտեսի³⁵⁹ միջոցով իմացավ Հովհաննեսի մահվան մասին, իսկույն դուրս եկավ և երբ չասավ Ադրիանուպոլիս, նրան ընդառաջ ելան համբավավոր Կրակրասի եղբայրն ու որդին, ավետելով նշանավոր Պերնիկ բերդի և ուրիշ երեսունհինգ [բերդերի] հանձնման մասին: [Կայսրը] նրանց ըստ արժանվույն պատվեց, Կրակրասին պատրիկի պատվաստիճան շնորհեց և եկավ Մոսինուպոլիս: Այստեղ Պելագոնիայից, Մորովիսոսից, և Լիպենիոնից դեսպաններ եկան՝ քաղաքները կայսեր հանձնելու:

Այստեղից կայսրը գնաց Սերրե, որտեղ ժամանեց Կրակրասի՝ հանձնվելու [համաձայնություն տված] 35 արխոնտների հետ: Նա լավ ընդունելության արժանացավ. Հանձնվեց և Դրագոմուզոսը, որը Ստրումպիցայի [բերդերը] տվեց. նա պատրիկի պատվաստիճան ստացավ: Սա իր հետ բերեց և պատրիկ Հովհաննես Խալզին, որ երկարամյա բանտաբեկությունից դատ էր արձակվել: Սամուիլն էր նրան բռնել և նա քսաներկու տարի բանտում էր մնացել: Երբ կայսրը մոտեցավ Ստրումպիցային, նրա յոտեկավ Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Դավիթը՝ Հովհաննեսի կին Մարիայի նամակով. նա խոստանում էր հեռանալ Բուլղարիայից, եթե իր մտադրությունն իրականանա: Ընդառաջ եկավ նաև երկրի խորքում գտնվող բերդերի տոպարխ Բոգդանը, որը ևս ստացավ պատրիկի պատվաստիճան, որպես հին կայսերասեր և իր աներոջ սպանող: [Կայսրն] այնտեղից գնաց Սկոպիա, քաղաքում զորավար-ավտոկրատոր³⁶⁰ թողեց պատրիկ Դավիթ Արիանիտեսին և Ստիպիոն ու Պրոսակ բերդերի վրայով ետ վերադարձավ, աղոթքների, փառաբանությունների ու պատիվների արժանանալով: Ապա քաջաբար գնաց Ախրիդա, ուր և բանակեց. համայն բնակչությունը նրան ընդառաջ ելավ՝ հաղթական երգերով, ծափահարություններով ու փառաբանություններով: Ախրիդա քաղաքը բարձր բլրի վրա է կառուցված, շատ մոտ մեծագույն մի լճի, որտեղից սկիզբ է առնում դեպի հյուսիս հոսող Դրինոս գետը, որն այնուհետև արևմուտք շրջվելով, էլիսոս բերդի մոտ Օրինոն է թափվում: [Ախրիդան] համայն Բուլղարիայի մայրաքաղաքն է, այնտեղ են գտնվում Բուլղարիայի թագավորների ապարանքներն ու դանձարանը, որը կայսրը բացելով, բազում դրամ գտավ, մարգարտյա թագեր, ոսկեհյուս հանդերձներ և հարյուր կենտինար ոսկեդրամ, որն ամբողջությամբ որպես ոտճիկ տվեց իր զինվորներին: Քաղաքի կառավարիչ հաստատելով պատրիկ Եվստաթիոս Դաֆնոմելեսին, նրան թողնելով ու ժեղ կայազոր, նա դուրս եկավ ճամբար, ուր ընդունեց իր մոտառաջնորդված Հովհաննես-Վլադիսլավի կնոջը, որն իր հետ էր բերել նաև երեք որդիներին ու վեց դուստրերին, Սամուիլի ապօրինածին որդուն, Սամուիլի որդի Ռագոմիրի երկու դուստրերի ու հինգ որդիներին, որոնցից մեկը, Հովհաննեսի ձեռքն ընկնելով, կուրացվել էր. դա այն ժամանակ էր եղել, երբ [Հովհաննեսը] սպանել էր Սամուիլի որդի Ռագոմիրին, վերջինիս կնոջը [Սամուիլի] փեսա Վլադիմիրին: Մարիան Հովհաննեսից երե

որդի էլ ուներ, բայց նրանց հաջողվել էր փախուստի դիմել Տմորոս լեռը, Կերավնիա լեռնաշղթայի գագաթը: [Կայսրը Մարիային] մեղմ ու սիրալիր ընդունեց և հրամայեց պահպանել նրան մյուսաների հետ միասին: Կայսեր մոտ եկան բուլղարների և այլ մեծամեծներ՝ Նեստորիցեսը, Լազարիցեսը, կրտսեր Դոբրոմիրը, յուրաքան յուրն իր տագմաներով, որոնք սիրալիր ընդունելության արժանացան և թագավորավայել պատվի: Այն ժամանակները նաև Վլադիսլավի Տմորոս փախած, (այդ մասին ասվեց), որդիներ՝ Պրուսիանը և նրա երկու եղբայրները, երկարատև շրջապատման մեջ ընկնելով, (կայսեր հրամանով զինվորները հսկում էին լեռից իջնելու ուղիները), կայսեր դիմեցին և երաշխիքներ խնդրեցին խոստանալով հանձնվել: Կայսրը նրանց մարդասիրական պատասխան տվեց: Ախրիդայից դուրս գալով, նա եկավ Պրեսպա կոչվող լիճը, մեջտեղում գտնվող լեռն անցնելիս նրա վրա բերդ կառուցեց, որը Վասիլիդա կոչեց, մի ուրիշն էլ հիշյալ լճի [ափին]: Պրեսպայից կայսրը գնաց Դիաբոլիս ¹: Այստեղ մի բարձր բեմ շինեցին [որի վրա կայսրն] ընդունեց ներս մտած Պրուսիանին և նրա եղբայրներին, մեղմ ու մարդասիրական խոսքերով մխիթարեց: [Պրուսիանին] նա մագիստրոսի, իսկ մյուսներին պատրիկի պատվաստիճան շնորհեց: Այստեղ բերվեց և կուրացված Իվացեսը: Արժե պատմել նրա կուրացման մանրամասնությունների մասին, դրա պատմությունը հետաքրքիր է և զարմանալի:

42. Հովհաննես-Վլադիսլավի մահից, նրա կնոջ Մարիայի և վերջինիս երեխաների [կայսեր] կողմն անցնելուց և համայն Բուլղարիայի մյուս արխոնտների հպատակվելուց հետո, այս Իվացեսը փախուստի դիմեց և ապավինեց դժվարանցանելի մի լեռ (Բրոխոտոս է այն կոչվում), որտեղ կան շատ գեղեցիկ ապարանքներ (նրանց Պրոնիստա են կոչում), պարտեզներ ու հաճույքի վայրեր: Նա շէր ուզում տեղի տալ աստծո կամքին և կամաց-կամաց զորք հավաքելով, տակնուվրա էր անում շրջակայքը, ապստամբություն ծրագրում, երազում բուլղարական իշխանության տիրանալ: Այդ բանը շատ էր անհանգստացնում կայսեր և նա ուղիղ ճանապարհը թողած թեքվեց դեպի հարավ և հասավ վերոհիշյալ Դիաբոլիսը, վճռելով կամ ստիպել ապրստամբին զենքերը ցած դնել, կամ պատերազմով նրան ոչնչացնել: Կայսրն ահա հիշյալ վայրում կանգ առնելով, Իվացեսին նամակ ուղարկեց, նրան հորդորելով, քանի որ արդեն Բուլղարիան

հպատակվել է, զենք շքարծրացնել, անկարելին շերագել, իմ-
նալ, որ իր ձեռնարկած գործն անհաջողության կմատնվի: Եւ
նամակն ստանալով, պատասխան գրեց, բազմապիսի պատե-
ռաբանություններ առաջ բաշեց, սկսեց ձգձգել ու խուսանալ, ի
ստիպելու համար կայսեր իր՝ [Իվացեսի] տված խոստումնէ ից
խաբված այդ տեղում հիսուն հինգ օր մնալ: Իրերի գրույած
մասին տեղյակ պահվեց Ախրիդայի կառավարիչ Եվստաթիոս
Գաֆնոմելեսը, որին հայտնվեց, թե կայսրը վճռել է Իվացեսի
ոչնչացնել: [Եվստաթիոսը] հարմար առիթ որսալով, խորհր-
դակցեց իր ամենահավատարիմ սպասավորներից երկուսի հետ
նրանց բացահայտեց նպատակը և գործի անցավ: Իվացեսը նը-
շում էր ամենասուրբ աստվածամոր Ննջման համաժողովրդական
15—VIII տոնը: Այդ օրը նա սովորություն ուներ ճաշկերույթի հրավիրել
—1018 ոչ միայն մոտիկ հարևաններին, այլև բազում մարդկանց հեռա-
վոր շրջաններից: Եվստաթիոսն ահա ինքնագլուխ գնում է տոնին
մասնակից դառնալու: Հանդիպելով անցումների պահապաննե-
րին, նա հրամայում է զեկուցել իր ով լինելը, ասել, թե ուզում է
արխոնտի հետ ճաշկերույթին մասնակցել: Սրանց զեկուցման
վրա Իվացեսն ապշեց, [խորհելով], թե ինչպես իրեն թշնամա-
բար արամադրված մի մարդ կամավոր կերպով գալիս ու իրեն
ընձեռում է ոսոխին: Հակառակ դրան նա թույլ է տալիս նրա
գալ, ուրախությամբ ընդունում ու ողջագուրվում: Առավոտվ
աղոթքից հետո, երբ բոլոր հավաքվածներն իրենց կացարաննե-
րը ցրվեցին, Եվստաթիոսը մտավ Իվացեսի մոտ և պահանջե-
րը բոլորը կարճ ժամանակով դուրս գան, իբրև թե ուզում
Իվացեսի հետ առանձին խոսակցել նրա համար շատ կարևոր
ու օգտաշատ մի հարցի շուրջը: [Իվացեսը] առանց որևէ նենգո-
թյուն ու խաբեություն կասկածելու, հավատաց, որ նա իսկապ-
ուզում է միանալ իր բարձրացրած ապստամբության, և հրամ-
այեց սպասավորներին կարճ ժամանակով հեռանալ, ապա բռնելով
[Եվստաթիոսի] ձեռքից, ծառախիտ, փոս մի տեղ տարավ, որ
տեղից ծառերի խտության պատճառով ոչ մի ձայն լսելի չէ
դառնա: Եվստաթիոսն ահա լինելով այդ վայրում, օգտվեց Իվ-
ցեսի մենակ լինելու հանգամանքից, և նրան իսկույն գետին տ-
պալեց, ծունկը դրեց նրա կրծքին (Ֆիզիկապես նա ուժեղ էր)
սկսեց խեղդել, [միաժամանակ] կոչ անելով իր երկու սպաս-
ավորներին՝ շտապ օգնության հասնել: Նրանք, պայմանավորվ-
ծության համաձայն, կանգնած հետամուտ էին դեպքերի ընթա-

քին և երբ լսեցին տիրոջ ձայնը, շտապ վազեցին բռնեցին Իվացեսին, նրա բերանը պատմուճանով փակեցին, որպեսզի նա հանկարծ չգոռա, չկանչի իր մարդկանց և գործը շխափանվի, և կուրացրին: Ահա այդպես կույր նրան պարտեզից հանեցին, բակը բերեցին, իրենք էլ մի բարձր շենքի վերին հարկը փախչելով ու թուրը քաշելով, պատրաստվեցին ընդդիմակայելու: Երբ աղետի մասին իմացվեց, անհամար բազմություն վրա խուժեց, ոմանք թրերով, ոմանք նիզակներով ու աղեղներով, ուրիշներն էլ քարերով, փայտերով ու վառված ջահերով, դյուրավառ նյութերով, գոռում գոչյունով վազեցին, աղաղակելով. «խողխողել, այրել, կտոր-կտոր, քարկոծ անել ոճրագործներին ու սրիկաներին, շխնայել շարագործներին»: Հսկայական ամբոխը տեսնելով և փրկության հույսը կտրելով, Եվստաթիոսը իր մարդկանց կոչ արեց արիանալ, թուլամորթություն հանդես չբերել, չհանձնվել, չընկնել իրենց կորստին ծարավի մարդկանց ձեռքը, իրենց պետք չէ ոչ նրանց տալիք փրկությունը, ոչ էլ եղկելի ու տանջալից մահը: Նա ինչ-որ փոքր լուսամուտից գլուխն հանեց ու ձեռքի նշանով լռեցնելով ամբոխին, նրանց դիմեց հետևյալ խոսքերով. «Ո՞վ հավաքված այրեր, ես ոչ մի թշնամություն չէի տածում ձեր իշխանավորի հանդեպ, դուք բոլորդ վկան եք դրան, որ նա բուզար է, իսկ ես՝ հոռմայեցի, այն էլ ոչ Թրակիայի և Մակեդոնիայի, այլ Փոքր Ասիայի, ձեր մեջ կլինեն իմացողներ, թե ձեզնից ինչքան հեռու է այն գտնվում: Ես նման բանի դիմեցի ոչ անխոհեմաբար ու անտեղի, այդ բանին ինձ պարագաներն ստիպեցին, թող ձեր ամենախոհեմները միտք անեն: Ես այդպես խելահեղորեն ինձ վտանգի մեջ չէի գցի, իմ կյանքից ձեռք չէի քաշի, եթե այդ բանին դրդող պատճառ չլիներ: Դուք իմացեք, որ դա կայսեր հրամանով տեղի ունեցավ, որին ես ենթարկվեցի որպես կարգապահ գործակալ: Արդ, եթե դուք որոշել եք ինձ սպանել, ահա ես ձեր կողմից շրջապատված եմ: Բայց իմացեք, ես իմ կյանքը հեշտ ու խաղաղ չեմ տա, ոչ էլ զենքերը ցած դնելով կհանձնվեմ ձեզ, որպեսզի դուք իմ անձի նկատմամբ ցանկացածն անեք: Ես կմաքառեմ իմ կյանքի համար իմ մարդկանց հետ մինչև մահ, կընդդիմակայեմ իմ վրա եկողներին: Եթե նույնիսկ զոհվենք, այդ էլ հնարավոր է, քանի որ շրջապատված ենք քանակապես ավելի շատերի կողմից, ապա մահը մենք երջանիկ ու երանելի ենք համարում, քանզի գիտենք, որ կա մեր արյան վրեժն առնողը, իսկ թե դուք կարո՞ղ եք նրան երկար դիմադրել, ապա

մտածեք»: Հավաքվածները, լսելով նման խոսքերը, կայսեր երկյուղից Քարսափած, քիչ-քիչ ցրվեցին, ավելի տարեցներն ու խոհեմները փառաբանելով կայսեր հնազանդությունն հայտնեցին, իսկ Եվստաթիոսն էլ հեշտ ու հանգիստ Իվացեսին առնելով, բերեց կայսեր, որը գնահատելով [Եվստաթիոսի] խիզախությունը, նրան իսկույն Դյուրախիոնի զորավար նշանակեց, Իվացեսի շարժական ողջ ունեցվածքը նվիրեց, [Իվացեսին] էլ բանտ նետեց:

43. Այն ժամանակ էր, որ բազում անգամ բռնված և նույնքան էլ ազատ արձակված Նիկոլիցան ինքնաբերաբար իջավ կայսեր ճամբարը և իր ձեռքով թակելով դուռը, հայտնեց իր խուսկությունը և ասաց, թե կամովին հանձնում է իր մարմինը կայսեր: Նա ինչ-որ լեռներում էր թաքնվում և նման քայլին դիմեց այն բանից հետո, երբ նրա և նրա հետ եղողների դեմ զորք ուղարկվեց և մի մասը կամովին հանձնվեց, մյուսն էլ գերի վարցվեց: Կայսրը սակայն շուզեց նրան տեսնել անգամ, և Թեսաղունիկե ուղարկեց, հրամայելով բանտարկել, ապա Դյուրախիոնի, Կոլոնիայի³⁶² և Դրյուսինուպոլսի գործերը իր կարծիքով հնարավորին չափ լավ կարգավորելով, բանակաթեմերում կայազորեր ու զորավարներ հաստատելով, ռազմագերի հոռմայեցիներից³⁶³ ով որ ցանկացավ տեղում մնալ թողնելով, մյուսներին հրամայեց իրեն հետևել: Նա եկավ Կաստորիա, որտեղ իր մոտ բերվեցին Սամուիլի երկու դուստրերը, որոնք տեսնելով կայսեր մոտ կանգնած Մարիային, Հովհաննեսի կնոջ, վրան յարձակվեցին սպանելու: Կայսրը նրանց զայրույթը մեղմեց, խոստանալով պատիվների ու անչափ հարստության արժանացնել: Նա Մարիային տվեց զոստե պատրկուհու պատվաստիճան և որդիներով մայրաքաղաք ուղարկեց: Կայսրը Քսիֆիասի ձեռքով քանդեց, գետնին հավասարեցրեց Սերբիայում³⁶⁴ և Սոսկոսում գտնվող բոլոր բերդերը: Ապա եկավ Ստագուս բերդը, որտեղ իր իշխանավորներով ժամանեց ու նրան հնազանդությունն հայտնեց Բելգրադի արխոնտ էլեմագոսը: [Կայսրն] այդտեղից ելավ եկավ Աթենք: Զեսուունիոնի միջով անցնելիս, նա տեսավ ու ապշեց այնտեղ ընկած բուղարների ոսկորների վրա, այն բուլղարների, որոնք [սպանվեցին], երբ մագիստրոս Նիկեփոր Ուրանոսը պարտության մատնեց Սամուիլին: Նա հիացավ նաև բուլղարների առաջն առնելու համար Թերմոպիլեում Ռուբենի կողմից կռուցված պարսպվրա³⁶⁵, որն այժմ Սկելոս է կոչվում: Լինելով Աթենքում նա հաղթանակի առթիվ աստվածածնին գոհություն հայտնեց, բա-

գում, փառահեղ ու արժեքավոր նվերներով պերճացրեց նրա տաճարը³⁶⁶, որից հետո վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: Նա Ոսկե դռան մեծ դարբասներով, ցցունքով ոսկե պսակը գլխին հաղթական երթ կազմակերպեց: Առջևից գնում էին Վլադիսլավի կին Մարիան, Սամուիլի դուստրերը և մնացած բուլղարները: 9 Ինդիկտիոնի 2-րդ տարին էր, 6527 թվականը: Ահա այդպես հաղթավարով ու հաղթական նա մտավ Մեծ եկեղեցին, աստծուն գոհություն հայտնեց ու գնաց արքունիք³⁶⁷: Պատրիարք Սերգիոսը աղթական վերադարձած կայսեր շատ էր աղաչում՝ վերացնել ալլիլենգիոնը³⁶⁸ (նա խոստացել էր այդ բանը, եթե հաղթեր բուլղարներին), բայց չկարողացավ նրան համոզել: Աստծու եկեղեցին ամբողջ ըսան տարի հովվելուց հետո, ինդիկտիոնի 2-րդ տարում, 6527 թվականի հուլիս ամսին նա փոխեցավ առ տեր: Պատրիարք առաջ քաշվեց Եվստաթիոսը, պալատի տաճարի ավագ երեցը³⁶⁹:

44 Բուլղարիայի հպատակվելուց ետո, կայսեր կողմնանցան նաև սահմանակից խորվաթների ցեղերը, որոնց արխոնտներն էին երկու եղբայրներ. երբ նրանք հնազ նդություն հայտնեցին և պաշտոններ ու լայնատարած կալվածներ ստացան, ապա այդ ցեղերն էլ հպատակ դարձան³⁷⁰: Չուղեց հնազանդություն հայտնել միայն Նեստորոսի տղայր Սերմոնը⁷¹, Սիրմիոնի տերը: Այդ շրջանների կառավարիչ Կոստանդին Դիոգենեսը, բարեկամություն ձևացնելով, նրա մոտ դեսպան ուղարկեց և երզումներով հավաստիացրեց, թե ցանկություն ունի նրան հանդիպել և խորհրդակցել կարևոր հարցերի շուրջը: Եթե նա որևէ երկյուղ է տածում, երեք սպասավորներով թող իրեն հանդիպի մոտիկում հոսող գետի մեջտեղում, որտեղ ինքը ևս պիտի գար երեք սպասավորներով: [Սերմոնը] հավատաց նրան և եկավ գետը ու հանդիպեց Դիոգենեսին: Երբ նրանք պետք է բանակցություններն սկսեին, Դիոգենեսը հանկարծակի քաշեց ծոցում պահած դաշույնը և նրա կողքին հարվածելով, իսկույն ըսպանեց: [Սիրմիոնի] մարդիկ փախուստի դիմեցին, իսկ Դիոգենեսն էլ մոտիկ կանգնած զինվորներին հավաքելով, թափով գալիս է Սիրմիոն, վախճանվածի ապուշ կտրած կնոջ խոստումներով հանգստացնում և համոզում [կայսեր] կողմն անցնել և Սիրմիոնը նրան հանձնել: Նա Բյուզանդիոն ուղարկվեց և կնության տրվեց մայրաքաղաքի մեծամեծներից մեկին, իսկ Դիոգենեսն էլ նշանակվեց նորանվաճ շրջանի կառավարիչ:

45. Կայսրը վերանորոգեց Վալենտինոս կայսեր ջրատար քաղաքացիներին³⁷² առատ ջրով ապահովելու համար: Երբ բազզիայի արխոնտ Գեորգիոսը³⁷³ խախտեց հռոմայեցիների հստակացած պայմանագիրը և սկսեց ասպատակել սահմանակից շրջանները, կայսրը համայն բանակով նրա դեմ դուրս եկավ, ինչպես հետ չվերցնելով պատրիկ Նիկեփոր Քսիֆիասին և Վարդաս Պոկասի որդի պատրիկ Նիկեփորին: Նրանք, արշավանալով շրջապատվելու համար մեծապես վիրավորված, Կապադովկիայից Ռոդանդոնից և շրջակա շրջաններից պատահած զինվորներին հավաքելով, ապստամբություն բարձրացրին: Երբ այդ բանը հաղորդվեց կայսեր, ճամբարում ահ ու սարսափ տարածվեց, նրանք վախեցան, որ կրնկենն աբազգների ու ապստամբները արանքը (լուր էր տարածվել, որ Քսիֆիասի մարդիկ այդ հարցի շուրջը պայմանավորվել են Աբազգիայի արխոնտի հետ և փորձանքի կհանդիպեն: Կայսրը Քսիֆիասին ու Փոկասին նամակներ ուղարկեց, նամակատարին կարգադրելով դրանք մեկը մյուսից թաքուն առանձին-առանձին հանձնել: Նա հրամանը համաձայն էլ կատարեց, թաքուն հանձնեց նամակները: Փոկասը իսկույն իր ստացած [նամակը] ընթերցեց Քսիֆիասին, վերջինս սակայն իր ստացածը թաքցրեց, նա բացարձակապես ուրացավ իր նամակ ստանալը և օրերից մեկը նրան խորհրդակցության հրավիրեց. [Փոկասը] եկավ, բայց [Քսիֆիասը] նրան նախօրոք լարած թակարդի մեջ զցելով, սպանեց: Ապստամբների կազմակերպությունն իսկույն ցրիվ եկավ: Երբ Փոկասի սպանության մասին կայսրն իմացավ, ուղարկվեց Դամիանոս Դալասսենոսը որդի Թեոփիլակտոսը, որը Քսիֆիասին ձերբակալելով, շղթայակապ մայրաքաղաք ուղարկեց՝ պրոտոնոտարիոս Հովհաննեսին. որը նրան Անտիգոնոսի կղզում վանական խուզեց³⁷⁴, Կայսրը ապրստամբների վտանգից ձերբազատվելով, աբազգների վրա հարձակվում. բազում հռոմայեցիներ են ընկնում: Հակառակորդորքերը ցրվեցին և հաղթանակը անորոշ էր: Դրանից հետո տեղի ունեցավ երկրորդ ընդհարում ինդիկտիոսի 6-րդ տարու 6531 թվականի սեպտեմբեր ամսի 11-ին, [որտեղ] սպանվում էր Լիպարիտը³⁷⁵ (սա Գեորգիոսի սպարապետն էր), նրա հետ նաև աբազգների ողջ ընտրանին: Գեորգիոսը փախուստի դիմեց դեպի Իբերիայի խորքերում գտնվող լեռները: Փոքր անց նա [կայսեր մոտ] դեսպանություն ուղարկեց, նրան զիջեց ինչքան տե

րածություն որ նա ցանկանում էր և հաշտություն կնքեց, որպես պատանդ տալով իր որդի Բազարատին³⁷⁶, Կայսրը սրան մագիստրոս անելով, ետ վերադարձրեց: [Կայսրը] Քսիֆիասի և Փոկասի հետ ապստամբություն բարձրացնողների ունեցվածքը գրավելով բանտ նետեց, մահապատժի ենթարկեց միայն պատրիկ Ֆերսին³⁷⁷, որպես ապստամբներին առաջինը հարողի, հարևան արխոնտների շորս կուրատորների սպանողի և կայսերական մի ներքինու անձամբ գլխատողի: Առյուծներին կուր տրվեց մի կայսերական սենեկապան. նա մեղադրվեց այն բանում, թե Քսիֆիասի օգտին կամեցել է կայսեր թունավորել:

46. Երբ կայսեր քույր Աննան մահացավ Ռուսիայում, իսկ նրանից առաջ՝ նրա ամուսին Վլադիմիրը, վերջինիս ազգականներից ոմն Խրիստիսիր, ութ հարյուր հոգու հավաքագրելով և նավերի մեջ նստեցնելով, եկավ Կոստանդնուպոլիս իբրև թե վարձով բանակում ծառայելու: Կայսրը պահանջեց նախ զենքերը ցած դնել, որից հետո իրեն հանդիպել, բայց նա շուգենալով այդ բանն անել, անցավ Պրոպոնտիս: Լինելով Աբիդոսում և կովի բռնվելով ափերի պաշտպան զորավարի հետ, հեշտությամբ հաղթեց, ապա իջավ Լեմնոս, որտեղ սակայն ուխտագրծորեն բռնորն էլ սրի քաշվեցին Կիբիրրեոտների նավատորմիղի, Սամոսի զորավար Դավիթ Ախրիդացու և Թեսաղոնիկեի դուքս Նիկեփոր Կավասիլասի կողմից:

47. Կայսրը, ցանկանալով արշավել Սիկիլիայի դեմ, նախապես մեծ ուժով Օրեստեսին, իր ամենահավատարիմ ներքինիներից մեկին ուղարկեց, ինքը սակայն շհասցրեց զնալ մահկանացուն կնքելուն պատճառով: Նա հանկարծակի հիվանդացավ ու վախճանվեց ինդիկտիոնի 9-րդ տարում, 6534 թվականի դեկտեմբեր ամսին: Իրենից մի քանի օր առաջ մեռել էր պատրիարք 025 Եվստաթիոսը³⁷⁸, որի աթոռին կայսրը վանական Ալեքսիոսին, Ստուդիոնի վանքի վանահորը նշանակեց³⁷⁹, իր մոտ նա այցելության էր եկել՝ Կարապետի պատվական դանգով: Ահա սրան ճամփու դնելով [պատրիարքական] աթոռին նստեցրեց ձեռամբ Հովհաննես պրոտոնոտարիոսի, որին կայսրը հասարակաց գործերի տնօրինության մեջ օգնական ուներ: Կայսրը նույն երեկոյան վախճանվեց, ապրելով 70 տարի, բոլորն էլ որպես կայսր, իսկ միահեծան՝ 50 տարի: Նա իր եղբորը (որին իշխանություն

նր ժառանգեց) խնդրեց իրեն թաղել Հեբզոմոնում գտնվող [Հովհաննես] Աստվածաբան ավետարանիչի տաճարում, ինչ կատարվեց³⁸⁰։

ԿՈՍՏԱՆԳԻՆ՝ ԵՂԲԱՅՐԸ ՎԱՍԼԻ

[16 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1025—11 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1028 ԹԹ.]

1. Կոստանդինն իր ձեռքն առնելով համայն իշխանությունը և ցանկացածն անելու հնարավորությունը և ունենալով արանոց արարքներ գործելու սեր, պետության գլխին եկած բազում փորձանքների պատճառ դարձավ։ Նա ինչ անհրաժեշտ էր չէլ անում, ոչ էլ մտածում այդ մասին, այլ զվարճանում էր ձիարշավներով, միմոսներով ու խեղկատակներով, գիշերները լուսացնում կոտտաբ խաղալով։ Նա քաղաքների ու բանակաթեմերի ղեկավար պաշտոնները տալիս էր մարդկանց ոչ թե նկատի ունենալով նրանց գործնական ու մտավոր կարողությունները, այլ ամեն տեսակի աղտեղություններ ու գարշանքով լի հարբեցող ու ձվատ ստրկամիտ մարդկանց։ Նա նրանց ամենաբարձր պաշտոններին էր առաջ քաշում, բանի տեղ շղնելով [ազնվական] ծագում, առաքինություն ու փորձ ունեցողներին։ Իր առաջին սենեկապան Նիկոլայոսին սխուլերի դոմեստիկոս նշանակեց և պարակիմոմենոս, նրանից հետո երկրորդ տեղը գրավող մարդուն, Նիկեփորին՝ պրոտովեստիարիոս, իսկ երրորդ տեղում գտնվող Սիմեոնին՝ վիզլայի դրոնգար³⁸¹։ Բոլորին պրոեգրոսի պատվաստիճան շնորհեց, իսկ իրենից ոչինչ չներկայացնող Եվստրատիոսին տվեց հաջորդ՝ մեծ հետերիարխի [աստիճանը]։ Նա Անտիոքի դուքս նշանակեց մի ոմն ներքինու՝ անունը Սպոնդիլես, իսկ Իբերիայի՝ Նիկետաս Պիսիդացուն³⁸²։ Երկուսն էլ խայտառակ ու նենգ մարդիկ էին։ Ահա սրանք երկիրը տակնուվրայությունամբ ու խառնաշփոթությամբ լցրին և քիչ էր մնացել կործանեին կայսրությունը, որ երկու կայսրերի հայր Ռոմանոսի ինքնակալությունից սկսած հաջորդաբար գայիսոնն ստացած Նիկեփորի, Հովհաննեսի և Վասիլի օրերում լավ էր կառավարվում և անգամ սարսափելի դառնում մերձակա ազգերի համար։ Նա ոչ միայն անտարբեր էր իշխանավորների պաշտոնների նշանակման հարցում, այն պաշտոնների, որոնք նա անցյալից ժառանգեց, այլ

1027

դավեր նյութելով առավել նշանավոր ու փորձառու, բարի անուն հանած մարդկանց նկատմամբ, անվերջ հալածում էր նրանց: Նա կուրացրեց պատրիկ Կոստանդին՝ մագիստրոս Միքայել Բուրցիսի որդուն, որովհետև նախքան իր ինքնակալ դառնալը նա հակառակվում էր իրեն և իր խայտառակ արարքների մասին տեղյակ պահում Վասիլ կայսեր: Նա ոչնչացրեց շատ ուրիշ առաքինի մարդկանց, այդ մասին կասվի: Եթե իր թագավորության սկզբին ահա այսպիսին էր, ապա ո՞ր պատմությունն է վիճակի է ըստ արժանվույն ներկայացնելու դրանից հետո կատարվածը: Ինչպես ասվեց, նրա խելքն ու միտքը խեղկատակներն ու միմոսներն էին, ձիարշավների սրանից մեծ սիրահար չկար, նա ամենակարևոր բանը ձիարշավներն էր համարում, իսկ մնացածների վրա ոչ մի ուշադրություն չէր դարձնում, գտնում, որ մնացած ամեն ինչ իր խայտառակ արարքների համեմատությամբ երկրորդական նշանակություն ունի: Նա առանց որևէ էական պատճառի, պարզապես առաքինությունից նախանձելով, գերագույն դավաճանության մեջ մեղադրեց ու կուրացրեց Նիկեփոր Կոմնենոսին, խոհեմ, իր առաքինությամբ ու քաջությամբ հռչակված մի մարդու, [Վերին] Մարաստանի՝ այն է Վասպուրականի կառավարչին, հարևան ազգերին հպատակեցնողին: Սա բազմիցս բախվել էր [Վերին] Մարաստանում հարևան սարակինոսներին և տեսնելով իր փափկասուն զինվորներին, որոնք խայտառակ կերպով թիկունքն էին ցույց տալիս ու փախուստի դիմում, ոմանց ամոթանք էր տալիս, մյուսներին կոչ անում այդպես խայտառակ կերպով շփախշել, այլ քաջաբար ընդդիմակայել հակառակորդներին, որով նրան հաջողվեց համոզել նրանց իր հետ լինել: Նա նրանցից պահանջում էր երդումներով հաստատեն, թե իր հետ կզոհվեն պայքարելով թշնամիների դեմ: Եվ նրանք գրավոր՝ սարսափելի անեծքներով ու սոսկալի երդումներով նրան հավաստիացրեցին, թե քաջաբար կկանգնեն զորաշարքում և իրենց զորավարի հետ կմեռնեն: Երբ այդ բանը հասավ Կոստանդինի ականջին, Նիկեփորն իսկույն պաշտոնանկ արվեց, բերվեց մայրաքաղաք, դատի տրվեց և կայսեր դեմ դավ նյութելու մեղադրանքով կուրացվեց³⁸³: Չարացած լինելով մագիստրոս Վարդաս Փոկասի թոռ պատրիկ Վարդասի³⁸⁴, ինչպես և մի քանի ուրիշների դեմ, նա [իր] մակաբույծ զրպարտիչներից մեկի միջոցով նրա դեմ գործ սարքեց, թե նա իբր իր դեմ խուժություն է նախապատրաստում և իսկույն կուրացրեց և՛ նրան, և՛

նրա հետ զրպարտվածներին: Իր թեթևամտության պատճառով Մորոզեորգիոս³⁸⁵ կոչվող Նավպակտոսի զորավար Գեորգիոսի դեմ խոռովություն բարձրացավ, զորավարը սպանվեց, նրա ողջ ունեցվածքը հափշտակվեց. նա տեղական բնակչության հետ վատ էր վարվում, կեղեքում անհիմն ու անվերջ հարկապահանջությամբ: Կայսրը ոճրագործներին խստորեն շպատեց, այլ հենց Նավպակտոսի եպիսկոպոսին կուրացրեց: Ռոմանոս Սկլեբոսի որդի պատրիկ Վասիլը³⁸⁶ ընդհարվել էր Բուկելլարների զորավար մագիստրոս Պրուսիան բուլղարի հետ, և նա այն աստիճան հանդուգն էր դարձել, որ անգամ մարտ տվեց նրան: Կոստանդին կայսրը սրանց վեճը թագավորության նկատմամբ անպատվություն որակելով, երկուսին էլ աքսորում է, մեկին Օքսիա կղզում, մյուսին՝ Պլատե: Փոքր անց փախուստի փորձ կատարելու մեջ ամբաստանելով, Վասիլին կուրացրեց, իսկ Պրուսիանին, որ քիչ էր մնացել նույն բախտին արժանանար, ազատ արձակեց: Նա կուրացրեց նաև Ռոմանոս Կուրկուասին, որ Պրուսիանի քրոջ ամուսինն էր, Բոգդանին, Գլաբասին և Գուղելիոսին, իսկ վեստ Թևդատի ազգական Զաքարիա վանականի լեզուն կտրեց: Բոլորն էլ մեղադրվեցին իր դեմ դավ նյութելու մեջ³⁸⁷

2. Այդ տարի պաժինակներն էլ ներխուժեցին Բուլղարիանրանք սրի քաշեցին ու գերի վերցրին բազում զինվորների, զորավարների ու տաղամատարիսների: Դրա համար Կոստանդին կայսրը Սիրմիոնի կառավարիչ Դիոգենեսին դարձրեց նաև Բուլղարիայի դուքս: Սա բազմիցս բախվեց երկրով մեկ ցրված [պաժինակների] հետ և նրանց փախուստի մատնեց, ստիպեց անցնել Իստրոս գետը և հանգիստ մնալ: Կոստանդին կայսեր թագավորության բոլոր տարիների ընթացքում սարսափելի երաշտ եղավ, այն աստիճան, որ ցամաքեցին մշտահոս աղբյուրներն ու գետերը: Վասիլ կայսրը, գթալով չքավորներին, ժամանակին շէր գանձել պետական հարկերը, նա դադարեցրել ու հետաձգել էր հարկերի գանձումը, և երբոր վախճանվեց [հարկատուների վրա] երկու տարվա [չմուծված] հարկ էր մնացել, որը Կոստանդինն իսկույն գանձեց: Նա գանձեց նաև երեք տարվա [հարկեր] (նա այդքան ժամանակ իշխեց), որով կեղեքվեցին ոչ միայն չքավորներն ու աղքատները, այլև ունևորները, քանզի երեք տարում հինգ տարվա հարկ վճարեցին: Հազարացիների նավատորմիղ էլ դուրս եկավ Կիկլադյան կղզիների դեմ:

Սրանց հետ բախվեց Սամոսի զորավար Գեորգիոս Թեոդորականը՝ Քիոսի զորավար Բերիբոեսի հետ միասին և նրանց պարտության մատնեց, տասներկու [նավ] անձնակազմով հանդերձ գրավեց, մնացածներն էլ ցրիվ արեց:

1928

3. 6537 թվականի նոյեմբեր ամսի իննին, ինդիկտիոնի 12-րդ տարին, Կոստանդինը հանկարծակի հիվանդացավ: Բժիշկները գտան, որ նա չի լավանա և նա արդեն մտածում էր թագավորության ժառանգի մասին: Նա որոշեց կանչել Արմենիականների [բանակաթեմում] սեփական ապարանքում մասնավոր կյանք վարող պատրիկ Կոստանդին Դալասսենոսին, նրան կնության տալ իր դուստրերից մեկին և կայսր հռչակել: Նրան [բաղաք] բերելու համար ուղարկվում է ամենահավատարիմ ներքինիներից մեկը, էրպոդոտես³⁸⁸ կոչվածը: Բայց պատրիկ Ռոմանոս Արգիրոսի նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված Սիմեոնի ջանքերով այդ որոշումն անուշադրության մատնվեց: Դալասսենոսի մոտ ինչ-որ մեկն ուղարկվեց, իբրև թե կայսեր կողմից, մինչև իր նամակի ստանալը տեղում մնալու կարգադրությամբ, որի ընթացքում ահա Ռոմանոսին բերեցին արքունիք և առաջարկեցին ընտրություն կատարել. կամ բաժանվել իր օրինավոր կնոջից, ամուսնանալ կայսեր դստեր հետ և կայսր հռչակվել, կամ դատապարտվել կուրացման: Ռոմանոսը քիչ մնաց ուշաթափվի. նա ոչ մեկն էր ուզում, ոչ մյուսը: Կինը վախենալով, որ ամուսնու գլխին փորձանք կգա, իսկույն հրաժարվեց աշխարհիկ կյանքից, [վանք մտավ], որով նա ոչ միայն իր ամուսնու աչքի լույսը փրկեց, այլև նրան թագավորություն շնորհեց: Կոստանդինը պատրիկ Ալիպիոսի դստրից, (որի հետ ամուսնացել էր դեռ Վասիլի կենդանության օրոք), երեք դուստր ուներ. որոնցից մեծը Եվդոկիան վանք էր մտել, փոքրը՝ Թեոդորան հրաժարվել էր ամուսնանալ Ռոմանոսի հետ, պատճառաբանելով, ինչպես ասում են, իրենց ունեցած արենակցական կապը, կամ էլ այն պատճառով, որ նրա՝ Ռոմանոսի կինը դեռ կենդանի էր: Իսկ միջնեկ դուստրը, Զոեն, հաճույքով ընդունեց ամուսնության մասին առաջարկը: Երբ արենակցության հարց մեջտեղ եկավ, եկեղեցին՝ պատրիարքի միջոցով արգելքը վերացրեց և Ռոմանոսը պսակվե-
12—XI լով Զոեի հետ, ինքնակալ կայսր հռչակվեց: Երեք օր անց Կոս-
1028 տանդինը մեռավ: Նա ապրեց 70 տարի, իսկ [միահեծան] թագավորեց երեք տարուց մեկ ամիս պակաս:

Ռ Ո Մ Ա Ն Ո Ս Ա Ր Գ Ի Ր Ո Ս

[12 ՆՈՅՆՄԲԵՐ 1028—11 ԱՊՐԻԼ 1034 թթ.]

1. Ահա այսպես անակնկալ ու անսպասելի կուրացման վտանգից պրծնելով, Ռոմանոսը իր ձեռքն է վերցնում թագավորական իշխանությունը և Կոստանդնի դուստր Զոեի հետ հռչակվում ինքնակալ կայսր: Նստելով կայսերական գահին, նա լավ սկիզբ, գովելի հիմք դնելով սկսեց կառավարել հպատակ ժողովրդին՝ իր բարեգործությունները բարեպաշտությունից սկսելով: Տեսնելով, որ Մեծ եկեղեցին քիչ եկամուտներ ունի (ինքն անցյալում նրա տնտեսն էր եղել), ինչպես և պակասն է զգում տարբեր բաների, որոնք սովորաբար սպասարկության համար անհրաժեշտ են նրա կղերին, նա կարգադրեց պետական գանձարանից տարեկան հավելյալ ութսուն լիտր ոսկի³⁸⁹ տալ այդ [ծախսերի] համար: Նա վերացրեց, կատարելապես արմատախիլ արեց ալիլենգիոնը, որը Կոստանդինը մտադիր էր իրականացնել, բայց չհասցրեց: Նա բանտերը դատարկեց այլևայլ զանցանքների համար կալանավորված մարդկանցից, շնորհեց պետության հանդեպ ունեցած նրանց պարտքերը և փոխհատուցելով նրանց մասնավոր մարդկանց տալիքը, փրկագնեց Պաժինակիայում գտնվող ռազմագերիներին: Նա երեք մետրոպոլիտների սինկելլոսի³⁹ պատիվ շնորհեց, Եփեսոսի Կիրիակոսին, որպես պատրիարքի եղբոր, Կյուզիկոսի Դեմետրիոսին, որին նա շատ էր սիրում դեռ կայսր չդարձած, և Իվխայիտների [մետրոպոլիտ] Միքայելին որպես իր արյունակցի. նա ծագում էր, այսպես կոչված, Ռադենոսներից: Վասիլ կայսեր պրոտոնոտարիոս Հովհաննեսին, որ վանական էր դարձել, [վանքից] կանչեց և սինկելլոսի պատիվը շնորհելով, իր քենի Թեոդորային հակող նշանակեց: Նա ոտքի կանգնեցրեց ալիլենգիոնից ծաշու աստիճան աղքատացած աստծու բազմաթիվ սպասավորների, իսկ մյուսներին՝ չբավորությունից զժգոհ ու ճնշվածներին, մխիթարեց: Նա իր աներոջ հոգու փրկության համար անհամար դրամ տրամադրեց, ավելիով օժանդակեց նրա կողմից տուժածներին, ոմանց պաշտոններ տալով, ոմանց կալվածներ, ուրիշներին էլ դրամով սփոփեց: Նա մագիստրոսի փառավոր աստիճանին բարձրացրեց իր քրոջ ամուսին Ռոմանոս Սկլերոսին, որին Կոստանդինը, ինչպես ասացինք, կուրացրել էր: Երկարատև աքսորից նա ետ կանչեց

Նրկեփոր Քսիֆիասին, որ կամավոր կերպով Ստուդիոնի վանքում վանականի սքեմն հագավ:

2. Այդ տարի աստված շափավոր անձրև տեղաց և պտուղների առատ բերք եղավ, հատկապես ձիթենու: Սուրբ Պենտեկոստեի օրը տակնո վրայվթյուն եղավ՝ պատարագի ժամանակ կաթեղրայում նստելու խոնչությամբ. մետրոպոլիտները շուղեցին, որ սինթրոնոնի բարձր տեղում սինկելլոսները նստեն:

3. Այդ տարի մագիստրոս Պրուսիան բուզարը, ամբաստանվելով, թե թագուհու քույր Թեոդորայի հետ գործակցության մեջ է մտել՝ կայսրությանը տիրանալու մտադրությամբ. արգելափակվեց Մանուիլի վանքում³⁹¹: Երբ այդ մեղադրանքը հաստատվեց, [Պրուսիանը] կուրացվեց, իսկ նրա մայրը, դուստեն, քաղաքից վտարվեց: Կայսեր փեսա Կոստանդին Դիոգենեսը³⁹², (կայսեր եղբոր Վասիլի դստեր ամուսինը), որ Սիրմիոնից փոխադրվելով Թեսաղոնիկե, դարձել էր նրա դուքսը, Վասիլ կայսեր սպասավոր Օրեստեսի կողմից ամբաստանվելով ապստամբություն նախապատրաստելու մեջ, ուղարկվում է որպես թրակեսիոն [բանակաթեմի] զորավար: Երբ այդ մեղադրանքը հաստատվեց, նա շղթայակապ մայրաքաղաք բերվեց և բանտ նետվեց: Նրա դավակիցները՝ պրոտոնոտարիոս և սինկելլոս Հովհաննեսը, պատրիկ և զորավար Եվստաթիոս Դաֆնոմելեսը, Միքայել Բուրցեսի որդիներ Միքայելը, Թեոֆնոստոսն ու Սամուիլը, պատրիկ Թեոֆանի եղբորորդիներ Կիորգն ու Վարազվաչեն³⁹³, (որ Աթոս լի ան վրա իբերների վանքը հիմնադրեց)³⁹⁴, սաստիկ գանակոծվելով, Մեսե պողոտայով ծանակվելով, աքսոր ուղարկվեցին: Թեոչորան էլ պալատից դուրս հանվեց և Պետրիոնի [պալատում] արգելափակվեց: Հոկտեմբեր ամսի 31-ին աստղի թափում եղավ: Նա ընթանում էր արևմուտքից արևելք: Նույն օրը Ասորիքում հոռմեական զորքի մեծ կոտորած եղավ. ավագ Անտիոքի զորավարն էր Միքայել Սպոնդիլեսը: Հորդառատ անձրևներ էլ տեղացին, որոնք տևեցին մինչև մարտ ամիսը, գետերն հորդեցին, ցածրադիր վայրերը ողողվեցին, գրեթե բոլոր անասունները ջրահեղձ եղան, ցանքերը ոչնչացան, որով մյուս տարին հաջորդեց սոսկալի սովը: Կայսրը ուզենալով Ասորիքի պատահարը դարմանած լինել, արշավեց Բերիայի դեմ: Նա զգալի ուժով [այնտեղ] ուղարկեց իր քրոջ ամուսին պատրիկ Կոստանդին Կարանտենոսին, կարգադրելով զնալ, հետախուզել անցման վայրերը, հնարավորին շափ վնաս պատճառել թշնա-

1029

1030

միներին, բայց մինչև իր՝ [կայսեր] գալը ճակատ առ ճակատ մարտնչելուց ձեռնպահ մնալ: Զորահավաքի միջոցին հիվանդացավ ու վախճանվեց Աբաղգիայի արխոնտ Գեորգիոսը³⁹⁴, իսկ նրա կինը նվերներով դեսպաններ ուղարկեց կայսեր մոտ, խնդրելով խաղաղության դաշինք կնքել, ինչպես և իր որդի Բագարատի համար՝ կին: Կայսրն ընդունեց նրա դեսպանությունը, հաստատեց դաշինքը, իսկ իր եղբոր Վասիլի դուստր Հելենեին հարսնության ուղարկեց Աբաղգիա, [նրան] փեսայացած Բագարատին բարձրացնելով կուրապաղատի աստիճանին:

4. Այդ տարի Թրակեսիոն [բանակաթեմում] մի զարմանալի հրաշք եղավ: Կուզինա լեռան ստորոտին, որտեղ շատ լավ ու զուլալ ջրի աղբյուր կա, լաց ու կոծի ձայն էր լսվում, վայնասուն, կնոջ ողբի նման: Դա ոչ թե մեկ, կամ երկու անգամ տեղի ունեցավ, այլ մարտ ամսից մինչև հունիսը՝ օր ու գիշեր: Երբ ոմանք գնացին զննելու վայրը, որտեղից ձայնն էր գալիս, այս անգամ աղաղակը սկսեց այլ տեղից դուրս գալ: Ըստ երևույթին դա կանխագուշակությունն էր Կյուլե Ասորիքում հոռմայեցիների գլխին պայթելիք փորձանքի: Նիկեիոր կայսրը գրավել էր Ասորիքի և Փյունիկեի բազմաթիվ քաղաքները, նրանից հետո Հովհաննես [Զմշկիկը] գրավված [վայրերում] ամրապնդեց [հոռմայեցիների գերիշխանությունը], սահմաններն ընդարձակեց մինչև Դամասկոս, բայց նրանց հաջորդող Վասիլը, սկզբնական շրջանում զբաղված լինելով ներքին պատերազմներով, ապա Սամուիլի դեմ գործելով, ժամանակ չունեցավ լավ, ինչպես որ պետքն էր ապահովել դրությունն Արևելքում: Նա այնտեղ եղավ ուրվականի պես և ժամանակի պահանջների չափով կարգի բերելով, վերադարձավ, նրա մշտական զբաղմունքն ու յոգսը բուզար ժողովրդին հնազանդեցնելն էր: Ահա դա պատճառ եղավ, որ համեմատաբար ավելի ուժեղ քաղաքները թոթափեն լուծր ջանան ազատություն ձեռք բերել: Քանի [Վասիլը] կենդանի էր ապստամբությունը ծրագրվում էր, բայց ծածուկ և ոչ բացահայտ: Իսկ երբ նա հոգին ավանդեց, նրա եղբայր Կոստանդինն էլ սկսեց անշնորհք ու թույլ կերպով թագավորել՝ խելքը միտքը ունենալով այն հարցերի վրա, որոնց մասին արդեն ասվել է, իսկ մնացածն էլ մեծ անուշադրության մատնել, սարակիստներն, ահա, առիթից օգտվելով, քաղաքի կայազորերին պարտության մատնեցին ու կոտորեցին: Նրանցից հատկապես աչքի ընկավ Բերիայի (որին Հալեպ էլ են ասում) առաջնորդը: Նա ան-

վերջ հարձակումներ էր գործում, վնասներ հասցնում Անտիոքին, ինչպես և հռոմայեցիներին հարևան ու մերձակա ժողովուրդներին: Ահա, ինչպես ասվեց, Անտիոքի դուքս Սպոնդիլեսը նրա վրա արշավեց՝ դեռ Կոստանդինի կենդանության օրոք, մտադիր լինելով սխրանք ու քաջագործություն ցուցաբերել: Նա մարտ տվեց Բերիայի առաջնորդին, բայց պարտվեց, նրա զինվորներից շատերը սպանվեցին, իսկ ինքն էլ խայտառակ կերպով պրծավ Անտիոքում: Նրան ուղղամարական պարտության մատնեց և ոմն արաբ, անունը Մուսարաֆ³⁹⁵ ահա թե ինչպես: Այս Մուսարաֆը ուղղամտերի էր Անտիոքում (նրան գերի էր վերցրել Պոթոս Արգիրոսը): Երբ [Անտիոքի] կառավարչի պաշտոնն անցավ Սպոնդիլեսի ձեռքը, [Մուսարաֆը] քաջատեղյակ լինելով [Սպոնդիլեսի] անկալուն նկարագրին, խոստացավ մեծապես օգտակար լինել հռոմայեցիներին, ամեն ինչ կատարել, եթե ազատեն իրեն կապանքներից: Նա խոստացավ վնասել իր ազգակիցներին, ցույց տվեց մի վայր և ասաց, որ եթե այնտեղ բերդ կառուցվի և տրվի իրեն, դրանից հռոմայեցիները մեծ օգուտ կքաղեն: Սպոնդիլեսը նրա նենգությանն անտեղյակ, բանտից ազատեց, նրա ասածի պես բերդը կառուցեց³⁹⁶, պաշտպանությունը վստահեց նրան՝ տեղում հազար հռոմայեցիներից բաղկացած կայազոր հաստատելով: Մուսարաֆը, սպասած առիթը ձեռք գցելով, ծածուկ բանակցությունների մեջ մտավ Տրիպոլսի ամիրայի և Եգիպտոսի սպարապետ Տուսբերի³⁹⁷ հետ և նրանց ուղարկեց Վադ գործով կոտորեց այդ հազար շողուն, իսկ բերդն էլ նրանց հանձնեց: Ահա այդ բարձրագույն տեղում գտնվող բերդից սարակինոսներն անդադար ավերում ու ավարառում էին Ասորիքի՝ հռոմայեցիներին հպատակ շրջանները:

5. Ռոմանոսը [Սպոնդիլեսին] պաշտոնանկ է անում և նրա փոխարեն [դուքս] նշանակում իր քրոջ ամուսին Կոստանդին Կարանտենոսին, իսկ ինքը նախապատրաստություն էր տեսնում նրանից հետո սարակինոսների վրա արշավելու: Երբ նա հասավ Ֆիլոմիլիոս, Բերիայից առատ նվերներով դեսպաններ եկան, թողություն աղերսելով, [խոստանալով] դարձյալ հպատակություն հայտնել և պատրաստակամություն՝ տարեկան հարկերը վճարելու: [Ռոմանոսի] հետ արշավանքի դուրս եկած բազում ու խոհեմ զինվորականներ (նրանցից մեկը պատրիկ Հովհաննես Խալզոսն էր) կայսեր կոչ էին անում ամառ ժամանակ շարշավել Ասորիքի վրա, քանզի այդ ժամանակ ջրի պակասություն է

զգացվում, բացի այդ, արաբ ժողովուրդն անպարտելի է, քանզի նա սովոր է քաջաբար տոկալու տեղական շոգին ու տապին, իսկ հոռմայեցիները լրիվ զինվածությամբ ի վիճակի շեն դիմանալու այդ եղանակին: [Կայսրը սակայն] ասվածի վրա ուշադրություն չդարձրեց, հիշելով իրենից առաջ թագավորածների սխրագործությունները և ջանալով ինքն էլ ինչ-որ հերոսություն գործել, գնաց Ասորիք: Նա Բերիայից երկու օրվա ճանապարհ հեռավորության վրա գտնվող ինչ-որ բերդում (բերդի անունը Ազազ էր) բանակեց՝ անելիքի մասին մտածելով: Ահա այս բերդում վրան խփած [Ռոմանոսը], էքսկուբիտների հրամանատար սլաւորիկ Լևոն Խիրոսֆակտեսին սեփական տագմայով հետախուզության ուղարկեց, իմանալու գալի՞ս են արդյոք ինչ-որ արաբներ և որտե՞ղ ! ավելի նպատակահարմար տեղափոխելու ճամբարը: Բայց դարանակալած ու մոտակա դաշտերի վրա հսկող արաբները, հարմար առիթ ձեռք գցելով, հանկարծակի հարձակվեցին, բռնեցին [Լևոնին], իսկ նրա զինվորներին ցիրուցան յարեցին: Նրանք այնքան հանդգնություն ու անամոթություն ունեցան, որ բացահայտորեն շէին թողնում հոռմայեցիներին [ձիերի] համար խոտ հավաքեն և անհրաժեշտ այլ պարեն ձեռք բերեն: Բայց նրանք ավելի մեծ վնաս էին հասցնում ջրի գնացած հոռմայեցիներին. նրանք, իրենց ձիերն ու գրաստները ծարավից նեղվելով, բացահայտ վտանգի էին իրենց ենթարկում. [արաբների] ձեռքն ընկնողները սպանվում էին: Այդ պատճառով պատրիկ Կոստանդին Դալասսենոսն ուղարկվեց՝ ետ մղելու հարձակվողներին, քաջություն ու սխրանք գործելու, բայց նրանց բախվելով, նա անփառունակ փախուստի դիմեց, հոռմայեցիների Կ անգամ կայսեր մեծ իրարանցման ու շփոթության մեջ գցելով. երբ նա շվարած վերադարձավ և ողջ ճամբարը ահա դողի մեջ գցեց ու անկարգությամբ լցրեց, այլևս պատերազմի մասին խոսք լինել չէր կարող և յուրաքանչյուրը, ինչպե՞ս կարող էր, իր գլխի ճարն էր տեսնում: Առաջարկություն եղավ հենց արշալույսին վերացնել ճամբարը, վերադառնալ Անտիոք:

1030 Եվ ահա 6538 թվականի օգոստոս ամսի տասին, ինդիկտիոնի 13-րդ տարին, ընդունած որոշման համաձայն ամեն տեղից ճամբարի դռները բացելով դեպի Անտիոք շտապեցին: Նրա հից շատերը որովայնային հիվանդությամբ էին տառապում, շատեր էլ ծարավից էին հյուժված: Արաբները ուժեղ թափով հարձակվեցին ճամբարից դուրս եկողների վրա, որոնք ամենևին չկա-

րողացան այդ թափի առաջն առնել և սարսափելի պարտութիւնն կրեցին. ոմանք մահը գտան իրար տրորելով, մյուսներն էլ գերի ընկան: Այստեղ մի գեղեցիկ բան էլ տեղի ունեցավ: Այն ժամանակ, երբ քաջի անունն հանած զորավարներն ու բոլոր զինվորները շէին համարձակվում իրենց վտանգի ենթարկել, այլ անփառունակ կերպով փախուստի էին դիմում, կայսերական սենեկապաններից մի ներքինի, տեսնելով, թե ինչպես են տանում իր իրերն ու ծառաներին, և այդ բանը շատ ծանր տանելով, իր ձին այստեղ ու այնտեղ շարժելով, ուժեղ թափով հարձակվում է սարակինոսների վրա, ձգելով աղեղը սպանում է մեկին, իսկ մյուսներին փախուստի մատնում, և փրկելով իրեն պատկանածը, ուրախությամբ ետ վերադառնում: Իսկ կայսրը գերվելուց հազիվ պրծած, մի կերպ փրկվում է Անտիոքում. այդ բանում [օգնեցին] կայսեր մերձավորները, որոնք քաջաբար կռվելով, փրկեցին և՛ իրենց, և՛ կայսեր³⁹⁸,

6. Այն ժամանակները Տլուքի բանակաթեմի զորավար Գեորգիոս Մանիակեսի³⁹⁹ մոտ հաղթանակից գլխապտույտ ստացած ութ հարյուր արաբներ եկան, կոչ անելով անհապաղ հեռանալ, թողնել քաղաքը, քանզի կայսրը գերի է ընկել, հռոմեական ողջ բանակը գլխովին կորել, բացահայտ վտանգի շենթարկել իրեն, քանզի հենց որ լույսը բացվեց, ինքն էլ, իր զինվորներն էլ օղակի մեջ առնվելով, շարաշար կոտորվելու են: [Մանիակեսը] ձևացրեց, որ ընդունում է նրանց առաջարկը, մտադիր է ընդառաջ գնալ նրանց կոչին, և նրանց բազում հաց ու խմիչք ուղարկելով, ասաց հանդատանան և հենց որ լուսացավ, ինքն իր զինվորներով կհեռանա, [արաբներին] դարձնելով Տլուք քաղաքի և հռոմեական բովանդակ ունեցվածքի տերը: Նրանք [Մանիակեսի] ասածից ու արածից խաբված, համոզված, որ հաջորդօրը ձեռք կբերեն ամեն ինչ, իրենց հարբեցողության տվեցին և գիշերն էին անցկացնում միանգամայն անփույթ ու անհոգ: Իսկ [Մանիակեսը] կես գիշերին հարձակվեց այդ գինով ու անհոգ քնածների վրա ու բոլորին սրի քաշեց, ձեռք գցեց հռոմեական ամեն տեսակի բարիքներով բարձված ու լի երկու հարյուր ութսուն ուղտ, ապա սպանվածների ականջներն ու քթերը կտրելով, տարավ Կապադոկիա՝ կայսեր: Նա փախուստի դիմելով, ապաստանել էր Փոկասի տանը, ուր և մնում էր: Կայսրը հավանութիւն տալով [Մանիակեսի] արածին, նրան նշանակեց Ստորին Մարաստանի⁴⁰⁰ կատապան⁴⁰¹:

7. [Կայսրը], հեռանալով Ասորիքից, սխուրի դոմեստիկոս նշանակեց իր աներոջ Կոստանդնի սպասավոր Միմեոնին, իսկ Անտիոքի կառավարիչ՝ Միսթիացի⁴⁰² նիկետասին: Սրանց նա կարգադրեց հնարավոր բոլոր միջոցներով փորձել գրավել Մուսարաֆի կառուցած բերդը, որի անունը Մենիկոս էր, Ասորիքը ազատելու համար Մուսարաֆի ասպատակություններից: Բայց նրանք պետք եղածը չարեցին, պաշարումը կատարեցին ապաշնորհ կերպով: Մուսարաֆը զիշեր ժամանակ բերդից դուրս գալով կրակի տվեց բաբանները և նրանց խայտառակ կերպով այնտեղից քշեց: Երբ դա կայսրն իմացավ, շկարողացավ խայտառակությունը տանել և իր ամենահավատարիմ սպասավորներից մեկին, պրոտոսպաթար Թեոկտիստոսին, որ այն ժամանակ մեծ հետերիարխ էր, զորավար-ավտոկրատոր նշանակելով, հոռմայեցիներից և այլազգիներից բաղկացած ծանր ուժով Ասորիքի դեմ ուղարկեց, կարգադրելով միանալ Տրիպոլսի ամիրա Իբն Ջարախին⁴⁰³ և նրա հետ ավարառել արաբների շրջանները: Այս Իբն Ջարախը ինչ-որ վիրավորանքի պատճառով, մի փոքր առաջ ապստամբություն էր բարձրացրել Եգիպտոսի ամիր ու մումնիի դեմ և նրա դեմ զենք բարձրացրել: Երբ Եգիպտոսի [ամիր ու մումնին] իր գնդերի հրամանատար թուրք Տուսպերին մեծ ուժով Իբն Ջարախի դեմ ուղարկեց, նրան ոչնչացնելու համար, իսկ վերջինս համոզված լինելով, որ միայնակ ի վիճակի չէ ընդդիմակալելու եգիպտացիների ուժերին, դիմում է հոռմայեցիների կայսեր և զինակցություն աղերսում: Ռոմանոսը ընդառաջ գնաց նրա աղերսանքին և ուժեղ զորքով Թեոկտիստոսին ուղարկեց, կարգադրելով զինական օգնություն ցուցաբերել Իբն Ջարախին և այդ ընթացքում գրավել Մենիկոս բերդը: [Թեոկտիստոսը] գնաց միացավ Իբն Ջարախին և գործի անցավ: Եգիպտացիների սպարապետ Տուսպերը անակնկալ հարձակումից ու [հակառակորդի] բազմաթվությունից սարսափած, իր երկիրը նահանջեց: Իր հերթին Մուսարաֆն էլ շկարողացավ ընդդիմակալել թշնամիների հարձակման և լքելով Մենիկոս [բերդը] փախուստի դիմեց, բայց Տրիպոլսի սահմաններում բռնվելով ըսպանվեց: Թեոկտիստոսի զինվորները գրավեցին և Մենիկոսը, որ նրանց հանձնվեց Մուսարաֆի եղբորորդու կողմից, և զառիթափ ժայռի վրա գտնվող մի այլ բերդ, որ Արգիրոկաստրոն է կոչվում: Ահա այդ բոլորը կատարելուց հետո, Թեոկտիստոսը մտավ մայրաքաղաք, իր հետ բերելով Իբն Ջարախի որդուն՝

Ալախին: Ինքնակալը նրան պատրիկի աստիճանին արժանացրեց: Այնուհետև, Անտիոքի կառավարիչ դարձած Միսթիացի Նիկետասի առաջնորդությամբ ու ուղեկցությամբ ժամանեց նաև Իբն Ջարախը, որին կայսրը սիրալիր ընդունեց, տվեց մեծ նվերներ, բազում բարերարություններ ցուցաբերեց և նրան գոհացած տուն ուղարկեց: [Կայսրը] փրկագնամամբ գերությունից ազատեց Խիրոսֆակտեսին և հանձնեց նրա հարազատներին:

Ճ. Պրոտոսպաթար Օրեստեսը, որին, ինչպես վերևում ասվեց, Վասիլ կայսրը Սիկիլիա էր ուղարկել, պատերազմական հարցերում լինելով անփորձ, գործերը ապաշնորհ կերպով էր վարում, այդ պատճառով Սիկիլիայի սարակինոսները հարմար առիթ ձեռք գցելով, հանկարծակի հարձակվեցին հոռմայեցի [զինվորների] վրա, որոնք, ի դեպ, վարելով շվայտ կյանք⁴⁰⁴, որովայնային հիվանդությամբ էին տառապում, և մեծ ջարդ տվեցին: Դժբախտությունը դարձանելու համար կայսրը Իտալիա ուղարկեց Հելլադայում ու Մակեդոնիայում հավաքած զգալի զորք, որը սակայն զորավարի ապաշնորհության ու վախկոտության պատճառով խոսքի արժանի ոչինչ անել չկարողացավ: Այդ՝ 6539 թ. ինդիկտիոնի 14-րդ տարին, Պրուսիանը կամավոր կերպով վանական է դառնում, նրա մայրը Բուկելլարների [բանակաթեմում] գտնվող Մանտինիոն վանքից Թրակեսիոն [բանակաթեմն] է փոխադրվում, իսկ պատրիկ Կոստանդին Դիոգենեսն էլ, բանտից հանվելով, Ստուդիոն վանքում վանական է դառնում: Ռոմանոս կայսրը գնելով Տրիակոնտաֆիլլոսի տունը⁴⁰⁵, այն վանքի վերածեց հանուն մեր տիրուհի աստվածածնի, ոչ մի ծախսի առաջ չկանգնեց. նա այդ պատրվակի տակ քիչ շտանջեց ու չչարչարեց հպատակներին քարերի և այլ նյութերի փոխադրմամբ: Ռոմանոսը արծաթով ու ոսկով պայծառացրեց նաև Մեծ եկեղեցու, ինչպես և Վլախերնայի ամենասրբուհի աստվածածնի [տաճարի] սյուների իռլակները: Երբ նա զբաղված էր Վլախերնայի [տաճարի] բեմի վերաշինությամբ, կախված մի շին սրբապատկեր գտավ, և հրամայեց նորոգել այն: Տեսնելով, որ պատի ծեփը փշացած է, նա հրամայեց քանդել այն և նորն անել: Երբ հին ծեփը հանեցին, նրա տակ գտան փայտե մոմանկար մի սրբապատկեր, որի վրա պատկերված էր աստվածածինը՝ մեր տեր աստծուն կրծքին սեղմած: Նա Կոպրոնիմոսի⁴⁰⁶ ժամանակներից մինչև օրս անաղարտ էր մնացել, հակառակ որ անցել էր երեք հարյուր տարի:

9. 6540 թվականի սեպտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի 15-րդ տարին բազում նվերներով Ռոմանոս կայսեր մոտ եկավ Հալեպի [ամիրայի] որդի Ամերը, խնդրելով նորոգել հաշտության պայմանագիրը, խոստանալով վճարել անցյալում հստատված հարկերը: Այդ խնդրով [Հալեպ] է ուղարկվում պրոտոսպար թեոփիլակտոս Աթենացին, որը պայմանագիրը կնքեց և հալեպցիների հետ համագործակցություն հաստատեց Իսկ թագուհի Չոեն պատվական խաչ վերացումից [խաչվերացից] հետո: անկարծակի գնաց Պետրիոն⁴⁰⁷ և իր քրոջ Թեոդորային վանական խուղեց, ասելով, որ այլ կերպ հնարավոր չէ տանել նրա ստնձգություններն ու գայթակղությունները: Ռոմանոս կայսրը իր զարմուհուն մեծ օժիտով կնության տվեց Մեծ Հայքի էքսուսի ըխին⁴⁰⁸, Կայսր վճռելով անհապաղ երկրորդ անգամ ներխոյեի Ասորիք, դուրս եկավ Մեսանակտա: Իր այդտեղ լինելով ժամանակ, Թեոփանես Թեսաղոնիկեցին թագուհի Զոեին տեղեկացնում է, թե Կոստանդին Գիոզենեսը, համաձայնության գալով իր քրոջ Թեոդորայի հետ, մտադիր է փախչել Իլիրիայի [բանակաթեմը], որ այդ մասին տեղյակ է Գյուրախիոնի մետրոպոլիտն ու Պերիթեորիոնի եպիսկոպոսը: Ե՛վ եպիսկոպոսները, և Գիոզենեսը իսկույն ձերբակալվում են: Երբ պրեպոզիտոս Հովհաննեսը (ապագա կայսր Միքայելի եղբայրը, որ այնուհետև Օրֆանոտրոֆոս⁴⁰⁹ դարձավ) վլախերնայի պալատում քննությալ էր ենթարկում Կոստանդինին, նա իրեն պարսպից ցած զցեց պանվեց: Նրան նետեցին ինքնասպանների գերեզմանոցը⁴¹⁰, իսկ եպիսկոպոսներին ուղարկեցին կայսեր մոտ Մեսանակտա, որտեղ և նրանք ազատ արձակվեցին:

10. Հուլիս ամսի 28-ին, [շաբաթվա] վեցերորդ օրը, գիշերվ 2-րդ ժամին, աստղի թափում եղավ՝ հարավից հյուսիս. նուրջ երկիրը լուսավորեց: Փոքր անց լուր է հասնում հռոմայեցիների գլխին եկած դժբախտությունների մասին. թե արաբները ավարառեցին Միջագետքը՝ մինչև Մելիտենե, պաժինակները անցնելով Իստրոսը, Մյուսիան տակնուվրա արեցին, իսկ սարակինոսներն էլ հարձակվեցին Իլիրիայի [բանակաթեմի] ծովափնյա շրջանների վրա՝ մինչև Կերկիրա, որը և կրակի տվեցին: Թեև մյուսներն անվնաս տուն վերադարձան, սակայն սարակինոսները ռաուացիների⁴¹¹ և Նավալիոնի զորավար պատրիկ Նիկեփոր Կարանտենոսի կողմից ջարդ ստացան, պարտություն կրելով կորցրին իրենց նավերի մեծ մասը: Իսկ ովքեր էլ որ չբեր

ծան, սուրանեցին իրենց ձեռքն անցան հոռմայեցի ռազմագերիներին: Վերադարձի ճանապարհին, սակայն, նրանք նավաբեկ եղան և ոչնչացան Սիկիլիական ծովում:

11. Այդ տարի սով ու համաճարակ էլ ներխուժեց՝ Կապադովկիա, Պափլագոնիա, Արմենիականների [բանակաթեմ] և Հոնոբրիաս, այն աստիճան, որ բանակաթեմերի բնակիչներն անգամ իրենց հայրենի օջախները թողած վերաբնակեցում էին պահանջում: Կայսրը Մեսանակոտայից մայրաքաղաք վերադառնալիս հանդիպելով նրանց և իմանալով նրանց տեղաշարժի պատճառը, ստիպեց տուն վերադառնալ, օժանդակութուն ցուցաբերելով՝ դրամով ու պարենով: Անկյուրայի եկեղեցու այն ժամանակվա ղեկավար Միքայելը առաքինի գործեր կատարեց նաև ոչինչ չխնայեց սովի ու համաճարակի հետևանքները վերաջնելու համար:

12. 6540 թ. օգոստոս ամսի 13-ին, կիրակի օրը, գիշերվա առաջին ժամին ուժեղ երկրաշարժ եղավ: Կայսրը մտավ մայրաքաղաք և իր նախկին կնոջ՝ Հելենեի մահվան առթիվ նրա համար առատ հոգեդրամ բաժանեց: Նույն տարվա փետրվար ամսի 28-ին մի աստղ աղմուկ թնդյունով հյուսիսից հարավ շարժվեց: Նա [երկնակամարում] երևաց մինչև մարտի 15-ը, նրա վրա աղևղ կար: Իսկ մարտի 6-ին, երեքշաբթի օրը երկրաշարժ եղավ:

13. Նույն տարին Աֆրիկայի սարակինոսների հարձակում էլ եղավ. հազար նավ, տասը հազար մարտիկներով բազում կրդղիներ ու ծովափնյա շրջաններ ավերեցին: Նրանց հետ ինչ-որ տեղում բախվեց Նիկեփոր Կարանտենոսը և նրանց պարտության մատնեց, հինգ հարյուր սարակինոսների շղթայակապ կայսեր ուղարկեց: Նույն տարին Գուղելիոս Մանիակեւի որդի պրոտոսպաթար Գեորգիոս Մանիակեսը, որ Մերձեփրատյան քաղաքների դորավարն էր և հաստատված էր Սամոսատ քաղաքում, փորձեց գրավել Օսրոենի Եղեսիա քաղաքը: Այն գտնվում էր թուրք Սալամանի ձեռքում, նրան քաղաքի կառավարիչ էր նշանակել Մարտիրոսպոլսի, այն է Մայաֆարիկինի ամիրան: Մանիակեսը նվերներով, խոստումներով ու պատիվներով կաշառեց Սալամանին, որը մի խավար գիշեր քաղաքը նրան հանձնեց: Մանիակեսը, տիրանալով երեք շատ ամուր աշտարակների, իրեն օղակի մեջ առնողների դեմ քաջաբար պաշտպանվում էր և դրսից օգնություն աղերսում: Մայաֆարիկինի ամիրա Աբու Մըրվանը⁴¹², իմանալով քաղաքի առման մասին, մեծ զորքով

շտապ տեղ հասավ և ձեռնարկեց աշտարակները պաշարելու գործին: Գեորգիոսը քաջաբար նրան ետ մղեց և [Աբու Մրվանը], չգիտենալով ինչ անել, ավերեց ամենագեղեցիկ ապարանքները, ոչնչացրեց քաղաքի զարդերը, այդ թվում և Մեծ եկեղեցու⁴¹³, իսկ լավագույն [իրերն էլ] ուղտերի վրա բարձելով, քաղաքի մնացած մասն էլ կրակի տալով, վերադարձավ Մարտիրոսապոլիս: Մանիակեսը հարմար առիթ ձեռք գցելով, գրավեց քաղաքի մեջտեղում, ժայռոտ բլրի վրա գտնվող բերդը, դրսից օգնություն աղերսելով, ապահով կերպով տիրացավ քաղաքին⁴¹⁴: [Մանիակեսը Եղեսիայում] գտավ տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի՝ Աբգարին ուղղված ինքնագիր նամակը, որը կայսեր ուղարկեց Բյուզանդիոն⁴¹⁵:

14. Եգիպտոսի [ամիրապետ] Ազիզը⁴¹⁶ գազազած, քրիստոնյաների գլխին անհամար փորձություններ բերեց, ավերակ դարձրեց մեր տիրոջ՝ Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսի տաճարը Երուսաղեմում, իսկ երբ խայտառակ կերպով հոգին ավանդեց, նրա որդին, որ ծնվել էր ինչ-որ հոռմայեցի գերի տարված կնոջից, ցանկացողներին թույլ տվեց տաճարը վերակառուցել: Կայսրը մարդիկ ուղարկեց և բարեպաշտորեն ջանաց կառուցել տաճարը, բայց մահը վրա հասավ, իսկ գործը ավարտին հասցրեց իրեն հաջորդող Միքայել [կայսրը]:

15. Մագիստրոս Վասիլ Սկլերոսը, կայսեր քրոջ ամուսինը, որ Կոստանդնի կողմից կուրացվել էր, հեղհեղուկ ու փոփոխական մտածողության տեր մի մարդ, հակառակ, որ Ռոմանոսի կողմից ստացել էր մագիստրոսի պատվաստիճան և արժանացել նրա բազում բարերարություններին, նրա դեմ դավադրություն է նյութում: Երբ այդ բանը բացահայտվեց, նա իր կնոջ հետ քաղաքից արտաքսվեց:

16. Եղեսիայից Մանիակեսը կայսեր ուղարկեց տարեկան հարկը՝ շիսուն լիտր [ոսկի]⁴¹⁷: Տրիպոլսի ամիրա Իբն Ջարախը, եգիպտացիներից պարտություն կրելով, փախավ եկավ մայրքաղաք: Կայսրը մեծ զորքով նրան հետերիարխ Թեոկտիստոս հետ դարձյալ Ասորիք ուղարկեց, իսկ աբիգոսցի պրոտոսպաթա Տեկնեսասին նավատորմիղով Եգիպտոս, Նեղոսի գետաբերան և հենց Ալեքսանդրիան, հնարավորին շափ ավերելու: Նա ուղի նավեց, հասավ ընդհուպ մինչև Ալեքսանդրիա և գրավելով բազում նավեր ու ավար, վերադարձավ անվնաս: Բաբելոնի⁴¹⁸ մ գտնվող Բերկրի կոչվող բերդի տեր սարակինոս Ալիմը բեր

Ռոմանոս կայսեր հանձնեց, հուսալով դրա դիմաց նրանից պատրիկություն ստանալ և բազում այլ պարգևներ: Այդ գործով նա կայսեր մոտ ուղարկեց իր որդուն: Բերդը ստացավ պատրիկ Նիկիոլայոս Բուլղարը, մականունը՝ Խրիսելիոս⁴¹⁹, բայց սարակինոսի որդին, գալով Բյուզանդիոն և կայսեր հիվանդության պատճառով ոչ մի ուշադրության չարժանանալով, զայրացած ետ վերադարձավ և հորը համոզեց ետ վերցնել սեփական բերդը: [Ալիմը] սահմանակից պարսիկների հետ համաձայնության գալով, և օգտվելով [բերդին] տիրացած Խրիսելիոսի անփութությունից ու անհոգությունից, գիշեր ժամանակ գրավեց բերդը և կոտորեց հոռմայեցի վեց հազար ռազմիկների⁴²⁰: Փոքր անց այդտեղի կառավարիչ նշանակվեց Նիկետաս Պեգոնիտեսը, որը ռուսներից ու հոռմեական այլ ուժերից բաղկացած զորքով պաշարումից հետո գրոհով գրավեց բերդը, իսկ Ալիմին իր որդու հետ մահապատժի ենթարկեց⁴²¹: Այն ժամանակ Գեորգիոս Աբազգի⁴²² կին Ալդեն, որ ծագումով ալան էր⁴²³, կայսեր կողմնանցավ, նրան հանձնելով ամրագույն Անակուֆիա⁴²⁴ բերդը: Կայսրը նրա որդի Գեմետրիոսին⁴²⁵ շնորհեց մագիստրոսի պատվաստիճանը: Կարանտենոսը դարձյալ հաղթանակ տարավ, [այս անգամ] ավարառության համար դուրս եկած սարակինոսների դեմ և նրանցից վեց հարյուր հոգու շղթայակապ կայսեր ուղարկեց:

1034 17. 6542 թվին⁴²⁶, փետրվար ամսի 17-ին երկրաշարժից տուժեցին Ասորիքի քաղաքները: Օրեստեսի պաշտոնանկ արվելու առնչությամբ որպես Իտալիայի հետևակի հրամանատար ուղարկվեց Լեոնը, մականունը Օպոս, իսկ նավատորմիղի հրամանատար՝ Վասիլ կայսեր սենեկապաններից մեկը: Այն պատճառով, որ մորեխը երկար ժամանակ ավերում էր արևելյան բանակաթեմերը, նրանց բնակիչներն ստիպված էին վաճառել իրենց երեխաներին և վերաբնակվել Թրակիայում Կայսրը, յուրաքանչյուրին երեքական դահեկան տալով, նախապատրաստեց նրանց տուն վերադառնալը, երբ մորեխը ուժեղ քամուց ոչնչացավ Հելլեսպոնսոսի ծովում և ափ դուրս գալով, ծածկեց ծովափնյա ավազը: Կայսրը սարքեց քաղաքին ջուր մատակարարող և երկրաշարժից տուժած ջրատարը, ջրամբարտակները, [վերականգնեց] ուրկանոցները, որբանոցները և բոլոր հյուրանոցները, մի խոսքով ձեռնարկեց ամեն տեսակի բարի գործեր: Նա հիվանդացավ տևական ախտով, նրա գլխի մազերն ու մո-

րուքը թափվեց: Ասում են, թե նրա գլուխը Հովհաննեսը կերավ, որն այնուհետև Օրֆանոտրոֆոս դարձավ: Այս Հովհաննեսը ծառայում էր Ռոմանոսին նախքան նրա կայսր դառնալը. և երբ նա իշխանության գլուխն անցավ, մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց: Նա ուներ եղբայրներ՝ Միքայելին, Նիկետասին, Կոստանդինին և Գեորգին: Հիշյալ Հովհաննեսը, ապա Կոստանդինն ու Գեորգը ներքինիներ էին, խաբեբա մարդիկ: Նիկետասը ներքինի չէր, նրա աղվամազը նոր էր բուսնում, իսկ Միքայելն արդեն տղամարդ էր, շատ գեղեցիկ դիմագծերով: Երկուսն էլ լուծայափոխությամբ էին զբաղվում և դրամ կեղծում: Բոլորն էլ Հովհաննեսի միջոցով կայսեր մտերիմները դարձան, իսկ բախտը, որ վկայում էր սրանց ապագայում իշխանության հասնելու մասին, հզորության գազաթնակետին բարձրացրեց: Նրանք տարբեր պաշտոններ ստացան, իսկ Միքայելին կայսրը նշանակեց պանթեոնի⁴²⁷ արխոնտ: Ահա սրա նկատմամբ թագուհին սատանայական ու մոլեգին սեր տածեց, նրա հետ գաղտնի հանդիպումներ ունեցավ ու ծածուկ խառնակվեց նրան: Այս բանը նկատի ունենալով է, որ մարդիկ ասում են, թե կայսեր [առողջությունը] քայքայվեց դանդաղ գործող թուլներով, նա շարաշար տառապեց և որ կայսրուհին հարմար առիթ էր որոնում առանց կասկածներ հարուցելու կայսեր մեջտեղից վերացնել, իսկ Միքայելին կայսերական գահին նստեցնել: Դրա համար էլ նա, ինչպես ասում են, նրան թունավորեց ոչ թե արագ այլ կամաց կամաց գործող թուլնով, դանդաղ սպանող: Եվ նա քայքայվեց, մնացած կյանքն ապրեց թշվառ ու ցավալից, անկողնին գամված, ամբողջ հոգով մահ աղերսելով: Նա ապրեց մինչև ինգիկ տիոնի 2-րդ տարին, 6542 թվականի ապրիլ ամսի 11-ը: Ավագ հինգշաբթի օրը նա սենատորների հոգը⁴²⁸ բաժանեց, ապա ցանկություն հայտնեց լողանք ընդունելու մեծ պալատի բաղանիքում որի ավագանում Միքայելի մարդիկ նրան ջրահեղձ արեցին⁴² նա թագավորեց 5 տարի և 6 ամիս: Գիշերը [Քրիստոսի] սուրճ շարշարանքների երգասացության պահին պատրիարք Ալեքսիոսին լուր բերեցին, իբրև թե Ռոմանոս կայսրը իրեն կանչում է արքունիք: Բարձրանալով այնտեղ նա Ռոմանոս արքային գտավ մեռած: Խրիստորիկիները զարդարեցին, Ջոեն բազմեց գահին. ներս բերեց Միքայելին, իսկ պատրիարքին էլ ստիպեց կատարել պսակի արարողությունը: Պատրիարքը այդ խոսքի վրա սուղած, պապանձվեց և չէր համարձակվում նրանց պսակել:

1034

Բայց Հովհաննեսն ու Զոեն պատրիարքին հիսուն լիտր ոսկի տալով, հիսուն էլ կզերին, համոզեցին կատարել իրենց պսակի արարողությունը:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՊԱՓԼԱԳՈՆԱՅԻ

[12 ԱՊՐԻԼ 1034—10 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1041 ԹԹ.]

1. Ռոմանոս կայսրն ահա այդպես սպանվելով հողին հանձնելովեց՝ իր կողմից նորոգված Պերիբլեսպոս վանքում⁴³⁰ հենց ավագ ուրբաթ օրը:

2. Զոեն Միքայելին կայսերական գահին նստեցնելով կարծում էր, որ ամուսնու և կայսեր փոխարենմի ծառա ու սպասավոր կունենա: Նա իր հոր ներքինիներին պալատ մտցնելով, ավելի համարձակ լծվեց գործի: Բայց ամեն ինչ իր համար բացահայտորեն հակառակ ընթացքն ունեցավ, քանզի կայսեր եղբայր Հովհաննեսը, մի գործունյա և վճռական մարդ, պալատ մտնելուն պես և իր եղբոր մասին երկյուղ կրելով, որ հանկարծ նրա գլխին փորձանք չգա (Ռոմանոսն իր համար դաս էր), կայսրուհու ներքինիներին պալատից դուրս է հանում, հեռացնում նաև նրա ամենահավատարիմ աղախիներին, իր ազգական կանանց նշանակում թագուհու պահակ և հսկող: Ոչ մի բան, փոքր թե մեծ, չէր կատարվում առանց [Հովհաննեսի] համաձայնությունից: Նա թագուհուն թույլ չէր տալիս զբոսնելու, բաղանիք էր գնում միայն նրա թույլտվությամբ, նա բացարձակապես զրկված էր ամեն տեսակի զվարճություններից: Ահա բոլոր ներքին գործերը կարգի բերելով, նա աշխարհով մեկ գրություններ է ուղարկում, տեղեկացնելով Ռոմանոսի մահվան, Միքայելի՝ դեռ [Ռոմանոսի] կենդանության օրոք և նրա կամքով գահ բարձրանալու և Միքայելի թագուհի Զոեի հետ ամուսնանալու մասին: Բոլորը հպատակություն հայտնեցին [Միքայելին] և նրան կայսր ներբողեցին, բացի պատրիկ Կոստանդին Դալասսենոսից, որ իր տանն⁴³¹ էր մնում: Նա այդ լուրը վատ ընդունեց, հավատ չընձայեց դրան, մնաց ապշած, թե ինչպես եղավ, որ բազում, փառավոր, հայտնի ընտանիքներից սերող հոյակապ մարդկանց առկայության դեպքում ինչ-որ հասարակ ու շնչին արժեք ունե-

ցող մեկը մյուս բոլորից ավելի նախընտրելի է համարվել և հրուշակվել տեր ու կայսր: Հովհաննեսը իմանալով այդ մասին, հասկանալի է, մտահոգության ու իրարանցման մեջ ընկավ և ըսկրսեց մտածել ու խորհել այդ մարդուն ևս իր ցանցը գցելու մասին: Կոստանդին Դալասսենոսի մոտ է ուղարկվում ներքինիներից մեկը՝ էրզոդոտես կոչվածը, նման գործերում փորձառու մի մարդ, որ առաջադրանք ստացավ երդումներ տալով մարդուն կայսեր մոտ բերել: [էրզոդոտեսն] ահա գնում է Դալասսենոսի մոտ, իսկ Հովհաննեսը սկսում է սիրաշահել սենատին ու ժողովրդին. գլխավոր սենատորների աստիճանները բարձրացնելով, հասարակ ժողովրդին էլ նվերներ ու շնորհներ բաժանելով, նա շատերի համակրանքը շահեց, հպատակ ժողովրդին մեկընդմիջտ իր կողմը թեքեց: Թե կատարվածը ասածուն հաճելի չէր պարզ ի պարզո երևաց հետևյալ կանխանշաններից. ավագ կիրակի օրվա 11-րդ ժամին սարսափելի, ուժեղ կարկուտ տեղաց, այն աստիճան, որ ջարդ ու փշուր եղան ոչ միայն պտղատու և ոչ պտղատու ծառերը, այլ փուլ եկան նաև տներ ու տաճարներ, գետնին հավասարվեցին ցանքսերն ու այգիները, որով այդ տարի ամեն տեսակի երկրագործական մթերքների անբերություն եղավ: Աստղի թափում էլ եղավ՝ զատկի հաջորդ կիրակի օրը՝ գիշերվա երրորդ ժամին: Նա իր պայծառությամբ այն աստիճան խավարեցրեց մնացած բոլոր աստղերը որ շատերին թվաց, թե արև ծագեց: Կայսրն էլ այսահար եղավ: Նրա մերձավորները հիվանդությանը ավելի վերամբարձ անուն տալով, մոլեգնություն անվանեցին:

10—XII Նա այդպես [հիվանդ] մնաց մինչև իր կյանքի վերջը, բուժում —1041 չստացավ ոչ աստվածային զորությունից, ոչ էլ բժիշկներից, այլ եղկելիորեն քարշ եկավ ու տառապեց⁴³²:

3. էրզոդոտեսը ժամանեց Դալասսենոսի մոտ, բայց վերջինս չուզեց հավատալ երդումներին և նրա հետ Բյուզանդիոն գնալ Նա իր ամենահավատարիմ մարդկանցից ոմանց ուղարկեց՝ ավելի մեծ երդումներ պահանջելով, այն մասին, որ իրեն ոչ մի վատ բան չի պատահի, որից հետո խոստացավ գնալ: [Դալասսենոսի] մոտ ուղարկվեց ներքինի Կոստանդին Տագիցեսը, պափազոնացի, կայսեր մտերիմը. նա իր հետ տարավ սուրբ խաչափայտը, սուրբ վարշամակը, մեր տիրոջ ու Փրկչի Հիսուս Քրիստոսի՝ Աբգարին ուղարկած ինքնագիր նամակը և ամենասրբուհի աստվածածնի պատկերը: Ահա նա եկավ, Կոստանդին փոխադարձաբար երդումներ տվեց ու ստացավ և նրա հետ եկավ Բյու-

զանդիտն: Կայսրը նրան սիրալիր ընդունեց, շնորհեց անթիպատոսի պատվաստիճան, պարգևեց մեծագույն ընծաներ և թույլ տվեց խաղաղ ու աներկյուղ ապրել Կյուրոսում գտնվող իր տանը⁴³³:

4. Այդ տարին պատմելու արժանի մի այլ բան էլ տեղի ունեցավ: Թրակեսիոն բանակաթեմում ձմեռելու ցրված վարյազներից մեկը անմարդ մի վայրում տեղացի մի կնոջ հանդիպելով, փորձեց տիրանալ նրան: Երբ իր նպատակին չհասավ, դիմեց բռնության, կինը, սակայն, քաշելով նրա դաշույնը, խրեց այն վարյազի սրտին և բարբարոսին տեղն ու տեղը Գայանեց: Երբ կատարվածի լուրը շրջակայքում տարածվեց, վարյազները հավաքվեցին, կնոջ գլխին պսակ դրեցին, բռնաբարության փորձ կատարողի ողջ ունեցվածքը տվեցին այդ կնոջ, իսկ [սպանված վարյազին] էլ անթաղ թողեցին՝ ինքնասպանների վերաբերյալ օրենքի համաձայն: Ինչ վերաբերում է Հելլեսպոնտոսի ափի ավազներում ոչնչացած մորեխի երամներին, որոնց մասին վերեվում խոսք եղավ, նրանք հանկարծակի երևացին և դարձյալ ողողեցին Հելլեսպոնտոսի ծովափը և ամբողջ մի եռամյակ ավերեցին Թրակեսիոն բանակաթեմը: Գալով Պերգամոն, նրանք ոչնչացան: Սրանց վերաբերյալ եպիսկոպոսի սպասավորներից մեկը տեսիլք էր տեսել, ոչ թե քնի մեջ, այլ արթուն ժամանակ⁴³⁴: Նրան սպիտակ հանդերձներ հագած մի պայծառազեմ ներքինի երևաց, որը հրամայեց քանդել իր առջև գտնվող երեք պարկերից մեկի կապը և դատարկել այն, նաև երկրորդի, և վերջապես՝ երրորդի: Մարդը հրամանի համաձայն էլ կատարեց. առաջին պարկի միջից դուրս ժայթքեցին օձեր, իժեր և կարիճներ, երկրորդի միջից՝ սև թունավոր գորտեր, ասպիդներ, քարբեր, եղջյուրավոր օձեր և այլ թունավոր [սողուններ], իսկ երրորդի միջից՝ բզեզներ, մժեղներ և այլ, ետևում խայթոց ունեցող [միջատներ]: Տեսածի վրա նա ապշեց, իսկ ուրախազեմ այդ մարդը, մոտենալով իրեն, ասաց. «սրանք եկել են և գալու են ձեր գլխին, քանզի դուք ուրացել եք աստծու պատվիրանները, ինչպես և այն անսուրբ գործի շամար, ինչ կատարվեց Ռոմանոս կայսեր և նրա մահիճի հետ»: Այդ բանն էլ ահա այդտեղ եղավ:

5. Միքայել կայսրը, տառապելով այսահարության ախտից, ի վիճակի չէր զբաղվելու պետական գործերով, նա անուշով էր կայսր, իսկ ողջ իշխանությունը՝ և՛ քաղաքական, և՛ ռազմական, գտնվում էր Հովհաննեսի ձեռքում: Սա իր եղբայր Նիկետասին իսկույն նշանակում է Անտիոքի դուքս, անտիոքացիք սակայն

չթողեցին, որ նա քաղաք մտնի, քանզի մի փոքր առաջ Սալիբաս անունով մեկը, որ իրենց վրա հարկահավաք էր նշանակված և կեղեքում էր մարդկանց, սպանվել էր Անտիոքի բնակչության կողմից: Ահա վախենալով, որ այս սպանության համար իրենց գլխին կարող է փորձանք գա, Նիկեոսին շնորհակցին Անտիոք մտնել: Երբ Նիկեոսը նրանց երզումներով հավաստիացրեց, թե ինքը նրանց ներում կշնորհի, որ Սալիբասի սպանության համար ոչ ոք չի տուժի, նրանք թուշլ տվեցին նրան մտնել: [Նիկեոսը], սակայն, ոտք դնելով [քաղաք] և իրերի տերը դառնալով, իր տված երզումների մասին քիչ, գուցե ամենևին էլ չմտածեց և մոտ 100 հոգու մահապատժի ենթարկեց՝ գլխատմամբ ու ցցահան անելով, [քաղաքի] տասնյակ նշանավոր, մեծահարուստ անվանի ընտանիքներից սերող մարդկանց, որոնցից ամենանշանավորը պատրիկ էլպիդիոսն էր, և շղթայակապ Բյուզանդիոն ուղարկեց, իր եղբոր՝ Հովհաննեսին գրելով, թե իրեն շէին թողնում քաղաք մտնել ոչ թե Սալիբասի սպանության պատճառով, այլ Դալասսենոսի նկատմամբ [իրենց] տաժած սիրո: Այս բանը ավելի բռնկեց ու բորբոքեց Հովհաննեսի՝ Դալասսենոսի հանդեպ արդեն ունեցած կասկածը: [Դալասսենոսին] իսկույն կայսեր մոտ են բերում և ինդիկտիոնի երկրորդ տարվա օգոստոս ամսի երեքին արգելափակում Պլատե կղզում: Մի ինչ-որ աշտարակում է բանտարկվում նաև նրա դստեր ամուսին Կոստանդին Գուկասը, այն պատճառով, որ նա դատապարտում էր անօրինությունը, քննադատում երզմնազանցությունը և աստծուն վկայության կոչում: Նրա պատճառով տուժեցին երեք հոգի էլ՝ Փոքր Ասիայից սերող ազնվական ու հարուստ մարդիկ՝ Գուդելիսը, Բայանոսը և Պրովատաս կոչվողը, որոնց ունեցվածքը բռնագրավվեց ու հանձնրվեց արքահղբայր Կոստանդինին: Այդ ժամանակները քաղաքից վտարվեց և պրոտոնոտար Սիմեոնը, Կոստանդին կայսեր սպասավորներից մեկը, այն պատճառով, որ նա հավանություն չէր տալիս տեղի ունեցածներին, դատապարտում էր Դալասսենոսի անձի նկատմամբ կատարված անօրինությունը, արքունիքի թուշլ տված երզմնազանցությունը: Նա եկավ Օլիմպոս⁴³⁵ և հրաժարվելով աշխարհիկ կյանքից, իր կողմից նորոգված վանքում վանական դարձավ:

1034

6. Նույն տարին երկրաշարժ էլ եղավ, որի ժամանակ տուժեց Երուսաղեմը, եկեղեցիների և տների փլատակների տակ բազում մարդիկ սպանվեցին: Երկիրը շուրջ քառասուն օր ցլնց-

վում էր: Իսկ 6543 թ. սեպտեմբեր ամսին, արևելքում հրեղեն սյուն էր երևում, գլուխը դեպի հարավ թեքած: Այդ օրերին սարակինոսները գրավեցին Մյուրան, իսկ բերիացիք, որ և հալեացիք, վոնդեցին կայսեր կողմից իրենց վրա նշանակված կառավարչին: Իսկ աբազգ Բագարատը⁴³⁶ Ռոմանոս կայսեր [սպանության] վրեժն առնելու պատրվակի տակ (կայսրը իր կնոջ հորեղբայրն էր) վերացրեց հռոմայեցիների հետ ունեցած հաշտությունը և վերագրավեց անցյալում հռոմայեցիներին հանձնված բոլոր բերդերն ու ամրոցները: Պածինակներն էլ, անցնելով Իստրոս գետը, ամբողջութեամբ ավարտեցին Մյուսիան մինչև Թեսաղոնիկե, իսկ աֆրիկացիների նավերն էլ սաստիկ ավերեցին Կյուվլադները: Այս բոլորն ամենևին էլ Հովհաննեսի փուլթը չէր, նրա միակ ու մշտական մտահոգությունը Դալասսենոսին ապահով հսկելն էր, այն, որ իրենից թաքուն շման նրա մեքենայությունները, դրա համար Պլատե կղզուց նրան փոխադրում ու բանտարկում է ապահով մի աշտարակում, նրա վրա կարգելով ոչ շարքային պահակների: Նա Եղեսիայից տեղափոխում է պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսին, նրան նշանակում Վերին Մարաստանի՝ այն է Վասպուրականի կառավարիչ, իսկ Եղեսիայի՝ Լևոն Լեպենզրինոսին⁴³⁷: Օրֆանոտրոֆոսը տառապում էր բերանում դուրս եկած խոցից, բոլոր բժշկական միջոցները անկարող դուրս եկան և նա երազում տեսավ նշանավոր սքանչելագործ Նիկողայոսին, որն իրեն հրամայում է փութանակի Մյուրա գնալ, քանզի նա այդտեղ է գտնելու ապաքինումը: [Օրֆանոտրոֆոսը] անհապաղ տեղ հասավ, մյուռոն և այլ թանկարժեք ընծաներ տվեց մեծ [սրբի] սուրբ տաճարին, մյուրոնցիների քաղաքը շրջապատեց ամենաամուր պարսպով և ապաքինում գտնելով, առողջ ետ վերադարձավ:

7. Ասորիքի Անտիոք [քաղաքի] զորավար Նիկետասի վախճանվելու առթիվ նրան փոխարինեց մյուս եղբայրը՝ Կոստանդինը⁴³⁸, իսկ վերջինը՝ Գեորգիոսը դարձավ պրոտովեստիարիոս, քանզի, ինչպես ասացինք, Սիմեոնը վանականի սքեմն էր հագել: Կայսրը երկարամյա բանտարկությունից ազատ արձակեց անտիոքացիներին, իսկ իր քրոջ՝ Մարիայի որդի Միքայելին բարձրացրեց կեսարի փառավոր աստիճանին: Նա անվերջ ողբում էր Ռոմանոս կայսեր նկատմամբ իր զործած մեղքի համար, ուզում էր աստծուն իր նկատմամբ ողորմած դարձնել՝ բարեգործություններով, աղքատներին դրամ բաժանելով, նոր վանքեր կա-

ուսցելով և նրանցում վանականներ բնակեցնելով, գործելով այլ, աստվածահաճո արարքներ: Այդ արածներն, իհարկե, օգտակար կլինեին, եթե նա նաև հրաժարվեր թագավորութունից, որի սիրուն կատարվեցին այդպիսի ոճիրներ, վտարեր անառակ կնոջ և ներքուստ ողբար գործած մեղքը: Սրանցից և ոչ մեկը չկատարեց, ընդհակառակը, նա շարունակում էր կենակցել այդ կնոջ հետ, ամուր բռնել թագավորության սանձերը, իսկ բարերարություններ էր գործում ի հաշիվ պետական ու հասարակական միջոցների, և այդ բոլորից հետո նա հույս ուներ քավության արժանանալ, կարծում էր, թե աստված անմիտ է ու անարդար, նա ուրիշի դրամով էր ուզում ապաշխարություն գնած լինել:

1035

8. 6543 թվականի մայիս ամսին, ինդիկտիոնի 3-րդ տարին աֆրիկացիներ ու սիկիլիացիներ ասպատակեցին Կյուկլադներն ու Թրակեսիոն [բանակաթեմի] ափերը, բայց ի վերջո այդտեղ պահապանների կողմից պարտություն կրեցին. նրանցից հինգ հարյուր հոգի գերի տարվեցին կայսեր, իսկ մնացած բոլորը ծովափում ցցահան արվեցին՝ Ատրամյուտիոնից մինչև Ստրոբիլոս: Հովհաննեսը Գեորգիոս Պրովատասին⁴³⁹ որպես դեսպան Սիկիլիա է ուղարկում նրա ամիրայի հետ հաշտության մասին բանակցություններ վարելու: Նա գնաց և ճարտարորեն բանակցություններ վարեց, ամիրայի որդուն առնելով, մայրաքաղաք բերեց: Այդ տարի Բուկելլարների բանակաթեմում երկրաշարժի հետևանքով գետնի վրա ճեղքվածքներ առաջացան, որոնց մեջ կույ գնաց ամբողջ հինգ գյուղ: Կոստանդին կայսեր ներքինի պրոեգրոս նիկեփորը, որ այնտեղ էր գտնվում, քիչ էր մնացել փորձանքի հանդիպեր և անսպասելիորեն պրծնելով, Ստուդիոնի վանքում վանական դարձավ:

9. Սիկիլիայի ամիրա Աբուլաֆար Մոհամմեդը, որ կայսեր հետ դաշնակցություն էր կնքել, մագիստրոսի պատվաստիճանն ստացավ: Նեղվելով իր դեմ ապստամբություն բարձրացրած իր եղբայր Աբու Խաֆսից, նա դիմեց կայսեր օգնության: Զինական ուժով Լոնգիբարդիա է ուղարկվում որպես զորավար-ավտոկրատոր պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսը, նրա հետ նաև ծովակալ պատրիկ Ստեփանոսը՝ կայսեր քրոջ ամուսինը: Երբ աֆրիկացի ու սիկիլիացի սարակինոսները բազում նավերով հարձակում գործեցին կղզիների ու ծովափնյա շրջանների վրա, Կիբիրեոտների [բանակաթեմի] զորավար Կոստանդին Խայեն⁴⁴⁰ տեղական նավատորմի ղեկավար նրանց, գլխովին պարտության մատ-

նեց, ՚ինգ հարյուր ուղղագրիչների կայսեր ուղարկեց, իսկ մնացածներին ծովահեղձ արեց: Սարսափելի սառնամանիքի պատճառով իստրոս գետը սառցակալեց և պածինակները նրա վրայով անցնելով, մեծապես վնասեցին Մյուսիային, Թրակիային՝ մինչև Մակեդոնիա: Թրակեսիոն [բանակաթեմի] վրա դարձյալ մորեխը խուժեց և բերքը փչացրեց:

10. 6544 թվականին, ինդիկտիոնի 4-րդ տարում, գարնանը, պածինակները հոռմայեցիների վրա երիցս ներխուժեցին և պատահածը կատարելապես ավերեցին, բռնած տղամարդուն կոտորեցին, գերի ընկածներին աննկարագրելի տանջանքների ենթարկեցին: Նրանք գերի վերցրին նաև հինգ զորավարների՝ Հովհաննես Գերմոկայիտեսին, Վարդաս Պիցեսին⁴⁴¹, Լևոն Խալկուցեսին, Կոստանդին Պտերոտոսին և Միքայել Ստրավոտրիխարեսին: Վախճանվեցին ուսաց իշխաններ Մստիսլավն ու Յարոսլավը, ուսաց իշխան ընտրվեց վախճանվածների ազգական Զինոսլավը⁴⁴²: Սերբիան, որ Ռոմանոս կայսեր մահից ՚ետո ապստամբել էր, դարձյալ ՚անդարտվեց: Վախճանվեց Եգիպտոսի ամերմունի Ամերը. իսկ նրա կինը, որ քրիստոնյա էր, իր որդուն կայսեր մոտ դեսպանության ուղարկեց՝ խաղաղության հարցով: Կայսրը ընդառաջեց այդ կնոջ առաջարկին և նրա հետ երեսնամյա պայմանագիր կնքեց: 6545 թվականի դեկտեմբեր ամսի 18-ին, ինդիկտիոնի 5-րդ տարին, գիշերվա չորրորդ ժամին երեք երկրաշարժ եղավ, երկուսը թույլ, մեկը՝ ուժեղ: Այն բանից հետո, երբ պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսը, որ, ինչպես ասացինք, Եդեսիայից տեղափոխվեց և նրա փոխարեն [քաղաքի] կառավարիչ նշանակվեց Լեպենդրինոսը, Միջագետքում բնակվող արաբները, համագործակցություն հաստատելով, Եդեսիայի վրա հարձակվեցին և պաշարեցին քաղաքը: Այն քիչ էր մնացել գրավվեր, բայց կայսեր եղբայր Կոստանդինը Անտիոքից անհրաժեշտ օգնությունն ուղարկելով, անակնկալորեն փրկեց [Եդեսիան]: Կայսրը, գնահատելով նրա արարքը, արևելից սխուրի դոմեստիկոս նշանակեց: Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս ձեռնադրվեց ներքինի Անտոնիոս Պախեսը, որ կայսեր ազգականն էր, եպիսկոպոսի և ոչ մի շնորհք չունեցող, խոսելու անընդունակ մի մարդ: Ամբողջ վեց ամիս չորային եղանակ արեց, ոչ մի կաթիլ անձրև չտեղաց, ահա դրա համար կայսեր եղբայրները թափոր կազմած դուրս եկան՝ Հովհաննեսը սուրբ վարչամակը բռնած, մեծ դոմեստիկոսը՝ Քրիստոսի Աբգարին ուղարկած նամակը⁴⁴³, իսկ պրոտովես-

տիրարիտը՝ սուրբ պարուրը: Նրանք ուտքով Մեծ պալատից գնացին հասան Վլախերնայի ամենասրբուհի աստվածածնի տաճարը: Մի այլ թափոր էլ պատրիարքն ու կղերը կազմեցին: Ոչ միայն անձրև չէր տեղացել, այլև անշափ մեծության կարկուտ էր եկել ու ջարդուհշուր արել ծառերն ու քաղաքի տների կրկմինդրները: Այն պատճառով, որ քաղաքը սկսեց հացի պակասություն զգալ, Հովհաննեսը Պելոպոննեսում ու Հելլադայում 100 հազար [մոզ] ցորեն գնեց և օգնության հասավ քաղաքի բնակիչներին:

11. Ինչպես ասվեց, Սիկիլիայում երկու եղբայրներն իրար դեմ էին կռվում և երբ գերակշռության հասավ Աբուլաֆարը, մյուս եղբայրը օգնության կանչեց Աֆրիկայի արխոնտ Ումարին: Վերջինս խոստանում էր դաշնակցել, պայմանով, որ կղզում որևէ կալված ստանա: Սիկիլիացին սիրով համաձայնվեց և նա տեղ հասնելով, բախվեց Աբուլաֆարին: Օգտվելով այն բանից, որ պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսի հետ [Աբուլաֆարին] ուղարկված օգնական զորքն ուշանում էր, [Ումարը] նրան գլխովին պարտության մատնեց և նա ապաքտան զտավ Լոնգիբարդիայի արխոնտ Լևոն Օպոսի մոտ, որից և օգնություն էր խնդրում: [Լևոն Օպոսը] հնարավորության սահմաններում զորք հավաքելով, անցնում է Սիկիլիա և բազմիցս բախվելով աֆրիկացիների առաջնորդի հետ և գերակշռության հասնելով, կոտրում նրա անսանձելի թափը: Հետագայում, երբ նա իմացավ, որ երկու եղբայրները դաշինք են կնքում և նպատակ ունեն միացյալ ուժերով հռոմայեցիների վրա հարձակվել, նա դարձյալ Իտալիա է անցնում: Նրա հետ նավ նստեցին և 15 հազար հռոմայեցի ռազմագերիներ, որոնք Իտալիայում փրկվեցին և իրենց տները վերադարձան: Կարքեդոնացին հարմար առիթ ձեռք բերելով, նեղում էր Սիկիլիան և իրեն շատ ազատ զգալով, ավերում այն: Սիկիլիայում ահա գործերն այսպիսի վիճակում էին:

12. Երբ Հովհաննեսն սկսեց սուր քննադատության ենթարկել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքին, Կյուզիկոսի եպիսկոպոս Գեմետրիոսը, Նիկոմեդիայի Անտոնիոսը, Սիդեսի և Անկյուրայի եղբայր [եպիսկոպոսները], այլ մետրոպոլիտների հետ համաձայնության գալով, որոշեցին Ալեքսիոսին աթոռից իջեցնել նրա տեղում Հովհաննեսին նստեցնել: Ալեքսիոս պատրիարկ կղերի մնացած մասով սրանց նամակներ ուղարկեց, որտեղ ասված էր. «Քանի որ, ըստ ձեզ, [պատրիարքական] աթոռ

ես նստել եմ ոչ եպիսկոպոսների ընտրութեամբ, այլ ոչ կանոնական ճանապարհով՝ Վասիլ կայսեր հրամանով, ապա թող իմ տասնմեկ և կեսամյա աթոռակալութեան ընթացքում ձեռնադրրածս մետրոպոլիտները կարգալուծ լինեն, նզովյալ լինեն նաև թագադրածս երեք կայսրերը, որից հետո, եթե ուզում եք, ես կհրաժարվեմ աթոռից»։ Դեմետրիոսի գործակիցները այդ գրությունն ստանալով, ամոթահար եղան, լցվեցին երկյուղով (քանզի իրենցից շատերը նրա կողմից էին ձեռնադրված), լռեցին և այսուհետև Հովհաննեսը աթոռին տիրանալու իր ախորժակները սանձեց։

13. 6546 թվականի նոյեմբերի 2-ին, ինդիկտիոնի 6-րդ տարվա, օրվա 10-րդ ժամին երկրաշարժ եղավ։ Երկիրը ցնցվում էր ամբողջ հունվար ամսի ընթացքում։ Սով էլ եղավ՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Ստրիմոնում և Թեսաղոնիկեում՝ մինչև Թեսալիա։ Երբ Թեսաղոնիկեի հոգևորականները բողոքեցին մետրոպոլիտ Թեոփանեսի դեմ՝ իրենց օրինավոր ոտճիկը շտալու համար, Թեսաղոնիկեում գտնվող կայսրը [Թեոփանեսին] դիմեց հորդորական խոսքերով, խորհուրդ տվեց շղթկել եկեղեցու սպասավորներին օրենքով սահմանված ոտճիկից։ Թեոփանեսը համառոտ էր, շէր զիջում, դրա համար էլ կայսրը որոշեց խաբել նրան ու պատժել նրա ազահությունը։ Նա իր սպասավորներից մեկին Թեոֆանեսի մոտ ուղարկեց, խնդրելով իրեն պարտքով մեկ կենտինար ոսկի տա՝ մինչև Բյուզանդիոնից դրամ կբերվեր։ [Թեոփանեսը] երդվեց, թե ունեցածը ընդամենը երեսուն լիտր [ոսկի] է։ Կայսրը նրան հեռացրեց, մարդ ուղարկեց նրա գանձարանը ստուգելու, ուր գտնվեց երեսուներեք կենտինար ոսկի։ Դրանից նա վճարեց Թեոփանեսի աթոռակալութեան առաջին տարուց մինչև ներկա պահը ընկած ժամանակաշրջանի համար հոգևորականներին պարտք մնացած գումարը, իսկ մնացածն էլ բաժանեց աղքատներին, մետրոպոլիտին էլ եկեղեցուց վտարելով, արգելափակեց ինչ-որ կալվածքում։ Նա մետրոպոլիտ նշանակեց Պրոմեթևսին, որից [Թեոփանեսը] որոշման համաձայն պետք է ստանար իր ոտճիկը և մասնավոր կյանք վարեր։

14. Այն պատճառով, որ Աբազգիայի էքսուսիաստես Բագարատը⁴⁴⁴ սաստիկ նեղում էր Իբերիայի⁴⁴⁵ կատապան Իասիտեսին⁴⁴⁶, Հովհաննեսը բոլոր գորքերով⁴⁴⁷ նրա մոտ է ուղարկում իր եղբոր, սխուրերի դոմեստիկոս Կոստանդինին, խոստանալով նրա հետ ուղարկել նաև Դալասսենոսին՝ որպես պատերազմա-

կան խորհրդատու և օգնական: Բայց այդ բանը նա շարեց, դրա համար դոմեստիկոսը ձեռնունայն ետ վերադարձավ:

15. Հովհաննեսը պետք է լուծողական դեղ առներ: Թագուհի Ջոեն իմանալով այդ մասին, իր ամենամտերիմ ներքինիներից մեկի՝ Սգուրիցես կոչվածի միջոցով բազում նվերներով կաշառում է բժշկին, խոստանալով բարձր պաշտոններ ու շատ դրամ, եթե դեղի մեջ թույն խառնի: Բժշկի մոտ ծառայող երեխան Հովհաննեսին տեղյակ պահեց խարդավանքի մասին: Դավադրությունը բացահայտվեց և բժիշկը իր հայրենիքը՝ Անտիոք աքսորվեց, թույնը պատրաստող պրոտոսպաթար Կոստանդին Մուկուպելեսը քաղաքից արտաքսվեց, իսկ թագուհին իր վրա մեծ կասկածներ հարուցեց:

16. Այս միջոցին, երբ Սիկիլիա ժամանեց պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսը, [կղզու] իշխանները՝ հարազատ եղբայրները միմյանց հետ դաշինք կնքելով, աշխատում էին նրան կղզուց դուրս շարտել. այդ բանի համար նրանք Աֆրիկայից հիսուն հազարանոց օգնական զորք խնդրեցին: Երբ այդ օգնությունը տեղ հասավ, Ռեմատա կոչվող տեղում ուժեղ բախում տեղի ունեցավ, Մանիակեսը կարքեդոնացիներին զխոսվին պարտության մատնեց: Ջարդն այնպիսի ծավալ ստացավ, որ մոտիկից հաջող գետը արյամբ հորդացավ: Դրանից հետո Մանիակեսը գրավեց 13 սիկիլիական քաղաք և կամաց-կամաց տիրացավ ողջ կղզուն⁴⁴⁸:

17. 6546 թվականին, ինդիկտիոնի 6-րդ տարին, խարդավանք տեղի ունեցավ Եգեսիա քաղաքի դեմ և քիչ մնաց գրավվեր, եթե աստված այն շփրկեր: [Քաղաքի] զորավար պրոտոսպաթար վարազվաչե իբերացու⁴⁴⁹ օրոք Եգեսիա ժամանեցին արաբների 12 իշխաններ: Նրանք 500 ձիավոր և 500 ուղտ ունեին, ուղտերի վրա բարձած հազար սնդուկ, որոնց մեջ [թաքնըված] էին հազար զինվոր⁴⁵⁰: [Իշխաններն] ասացին, թե կայսեր նվերներ են տանում: Նրանց նպատակը սնդուկները քաղաք մտցնելն էր և գիշերը զինվորներին դուրս հանելով, քաղաքը զրավելը: Զորավարը [արաբ] իշխաններին սիրալիբ ընդունեց, սեզան տվեց, իսկ ձիավորներին ու զումակը կարգադրեց դրսում մնան: Ողորմություն խնդրող մի ոմն հայ, լինելով այն տեղում, որտեղ սարակինոսներն էին գտնվում, լսեց սնդուկի մեջ գտնվող մեկի հարցը մի ուրիշին՝ թե որտե՞ղ են գտնվում (հայր արաբերեն գիտեր) և վազելով հայտնեց զորավարին:

Վերջինս իշխաններին թողնելով շարունակել ճաշը, զինվորներով դուրս եկավ և շարդելով սնդուկները, գտավ նրանց մեջ թաքնված [արաբ] զինվորներին և բոլորին սրի քաշեց՝ ձիավորներով ու ուղտապաններով հանդերձ, ապա վերադարձավ քաղաք, իշխաններից տասնմեկին սպանեց, իսկ մեկին, նրանցից ամենամեծի ձեռքերը, ականջներն ու քիթը կտրելով, տուն ուղարկեց, կատարվածի բոթը տանելու:

- 1038/ 18. 6547 թվականին, ինդիկտիոնի 7-րդ տարին, Հովհաննես-
 1039 սը առավել ևս խորացնելով Դալասսենոսի դեմ տածած իր թշնամուփյունը, աքսորում է նրա եղբայր պատրիկ Թեոփիլակտոսին էլ, նրա մյուս եղբայր պատրիկ Ռոմանոսին, եղբորորդի Ադրիանոսին և նրա մնացած ազգականներին. նա ջանք էր թափում բնաջնջել [Դալասսենոսի] տոհմը: Ամեն տեսակի վատուփյան ընդունակ մարդ լինելով, նա ապօրինության բազում ձևեր էր հորինում: Նա յուրաքանչյուր գյուղից, րստ նրա որակի ու կարողության, բացի պետական հարկերից, որպես աերիկոն⁴⁵¹ պահանջեց մեկից՝ շորս, մյուսից՝ վեց, մինչև քսան դահեկան: Նաև սեփական շահի համար նա այլ խայտառակ եկամուտների էլ դիմեց, որոնց թվարկելն անգամ ամոթ է: Իսկ այսահարուփյունից տառապող կայսրը փրկություն չգտնելով, յուրաքանչյուր բանակաթեմում և կղզում գտնվող երեցներին երկուական դահեկան ուղարկեց, վանականներին՝ մեկական: Նա սկսեց նորածիններին մկրտել, տալով մեկական դահեկան և շորսական միլիարեսիա: Բայց դրանցից ոչ մեկն էլ իրեն շօգնեց: Հիվանդությունը գնալով ծանրանում էր, դրա վրա բարդվեց և ջրգողությունը: Այդ տարի անդադար երկրաշարժներ էլ եղան, սաստիկ անձրևներ տեղացին, մի քանի բանակաթեմերում մղձուկն էլ տարածվեց, այն աստիճան, որ կենդանի մնացած մարդիկ ի վիճակի չէին վախճանվածներին թաղել:

- 1040 19. 6548 թ. փետրվար ամսի 2-ին, ինդիկտիոնի 8-րդ տարին, սարսափելի երկրաշարժ եղավ, տուժեցին զավառներ ու քաղաքներ, Զմյուռնիան ողբալի տեսարան էր ներկայացնում, նրա ամենագեղեցիկ շենքերը փուլ եկան ու փլատակների տակ բազում բնակիչներ սպանվեցին:

20. Կարթեզոնացիների [առաջնորդը] իրեն կարգի բերելով, հավաքեց նախկինից էլ շատ զինական ուժ և Սիկիլիա եկավ Մանիակեսին այնտեղից դուրս շարտելու: Նա բանակեց ցածրագիր ու լայնարձակ մի դաշտում (դաշտը կոչվում էր Դրագինե)

և սատերազմն սկսելու հարմար պահի էր սպասում: Մանիակե-
սը լսելով այդ մասին, վերցրեց իր զինվորներին ու զնաց նրան
ընդառաջ, նախապես կարգադրելով կայսեր փեսա պատրիկ
Ստեփանոսին, որն, ինչպես ասել ենք, ծովակալն էր, ուշադիր
հսկել ծովափը, որպեսզի եթե հանկարծ պատերազմ լինի և կար-
քեղոնացիների [իշխանը] պարտություն կրի, շկարողանա ան-
նըկատ փախուստի դիմել և վերադառնալ իր երկիրը: [Մանիա-
կեսն] ահա կովի բռնվելով, [կարքեղոնացուն] գլխովին պար-
տության է մատնում: Աֆրիկացիներից սպանվեց 50 հազար հո-
գուց ավելի բազմություն: Նրանց առաջնորդը վտանգից ազատ-
վելով գալիս է ծովափ, մտնում արագընթաց մի նավի մեջ ու
Ստեփանոսի հսկողությունից խուսափելով, փախչում իր երկիրը:
Մանիակեսը, իմանալով այդ մասին, շատ զայրացավ, հանդի-
պելով Ստեփանոսին նրա վրա սարսափելի լուտանքներ թափեց,
սիրոմաստեսը բարձրացնելով գլխին բազում հարվածներ իջեց-
րեց, նրան անվանեց անհոգ, անարի և կայսեր գործերի դավա-
ճան: [Ստեփանոսը] շկարողանալով տանել դանահարությունն ու
անարգանքը, շտապ նամակ է գրում Օրֆանոտրոֆոսին հաղոր-
դելով, թե Մանիակեսը կայսեր դեմ ապստամբություն է ծրագ-
րում: Մանիակեսն իսկույն շղթայակապ մայրաքաղաք է բեր-
վում և պատրիկ Վասիլ Թեոդորականի հետ բանտ նետվում, իսկ
ողջ իշխանությունը տրվում է Ստեփանոսին, որի մոտ ուղարկ-
վեց և ոմն ներքինի պրեպոզիտոս Վասիլ Պեդիագիտես⁴⁵²: Ահա
սրանք շուտով ամեն ինչ քարուքանդ արեցին, [իրենց] ազա-
հությամբ, վախկոտությամբ ու անհոգությամբ դավաճանորեն
լքեցին Սիկիլիան: Մանիակեսը գրավելով կղզու քաղաքները,
նրա մեջ միջնաբերդեր էր կառուցում, կարող կայազորներ հաս-
տատում, որպեսզի տեղացիները շկարողանան դավով վերստին
տիրանալ քաղաքներին: Երբ նրան, ինչպես ասվեց, շղթայակապ
Բյուզանդիոն բերեցին, տեղացիները կառավարիչների թերացու-
մից ու անհոգությունից օգտվելով, կարքեղոնացիներից զինա-
կան ուժ ստանալով, հարձակվեցին քաղաքների վրա, գերեցի-
պահապան զինվորներին, հիմնահատակ ավերեցին միջնաբերդերը
և վերադրավեցին բոլոր քաղաքները՝ բացառյալ Մեսենեի, որ
պահպանությունը վիճակված էր Արմենիակների տազմայի զո-
րահրամանատար պրոտոսպաթար Կատակալոնին, մականուն
Կեկավմենոս⁴⁵³. Նա իր հետ ուներ երեքհարյուր հեծյալ ու հիսուն
հետևակ: Կղզու բնակիչները, ջանք թափելով, որպեսզի կղզուն

որչացած հոռմեական զինական ուժի հետքն անգամ չմնա, հավաքելով զենք կրելու ընդունակ ամեն մեկին, և ունենալով կարքեդոնացիների մեծաթիվ դաշնակից զորք, գնացին ու պաշարեցին Մեսենե քաղաքը: [Կատակալոնը] երեք օր փակ պահեց դարբասները, ոչ ոքի չթողեց խրամից այն կողմ գնալ, ձևացրեց թե վախենում է, որի հետևանքով սարակինոսները աներկյուղ ցրիվ եկան, օր ու գիշեր զինարբուքով, սրինգ ու թմբուկով էին տարված, հավատացած լինելով, թե վաղն իսկ քաղաքը գրավվելու է: Չորեքշաբթի օրը, երբ մեր սովորության համաձայն նշում ենք մեսե Պենտեկոստեն⁴⁵⁴, Կեկավմենոսը նկատելով սարակինոսների անհոգությունն ու անփութությունը, այն, որ նրանք շատ հանգիստ են իրենց զգում՝ պարսպից ներս գտնվողներից չեն վախենում, գոտեպնդեց իր զինվորներին, հրամայեց քահանաներին հազորդություն տալ և ինքն էլ բոլորի հետ հազորդվելով, ճաշի ժամանակ բաց արեց քաղաքի դարբասները և ուժեղ թափով հարձակվեց հարբած, ուղեղները մթազնված հակառակորդների վրա: Առաջինն ինքը՝ [Կեկավմենոսը] իր զինվորներով ձի նստած եկավ կղզու կառավարիչ Աբուլաֆարի վրանը: Աբուլաֆարը հարբած էր ու երերվում էր, նրան տեղն ու տեղը սպանում են, վրանն էլ թրատում: Սարակինոսներից ուրիշներն էլ հարբածությունից երերվող, խմբերով կոտորվում էին, հարձակման անակնկալության պատճառով նրանք չկարողացան զենքի դիմել: Ճամբարած ողջ զորքը դիմեց փախուստի, սարակինոսները տրորվելով, սպանում էին միմյանց, դաշտը, մերձակա կիրճերն ու գետերը դիակներով ծածկվեցին: Եվ այդքան բյուր մարդկանցից շատ քչերը կարողացան հասնել Պանոբոս ու փրկվել: Գրավվեց ոսկով, արծաթով, մարգարիտներով, թանկագին քարերով լի ողջ ճամբարը: Պատմում են, որ զինվորներն այդ բոլորը մեղիմներով բաժանեցին իրենց մեջ: Ահա այսպես կարճ ժամանակում ողջ Սիկիլիան գրավվեց Մանիակեսի կողմից, բայց շուտով զորավարների անփութության ու վատության պատճառով դարձյալ սարակինոսների ձեռքն անցավ: Մնաց միայն Մեսենեն, թե ինչպես, մենք ասել ենք, իսկ Ստեփանոսն ու Պեդիագիտեսը փախան Լոնգիբարդիա: Այսպիսին էր վիճակը Սիկիլիայում:

21. Իսկ Միքայել կայսրը երկար ժամանակ Թեսաղոնիկեում էր մնում⁴⁵⁵ հիվանդությունից ապաքինում ստանալու ակնկալությամբ, պաղատելով մեծահազթ վկա Դեմետրիոսի գերեզմանին:

Պետական գործերին նա բացարձակապես ձեռք չէր տալիս, կարծես դրա կարիքն ամենևին չկար և երկրի կառավարումն ու հասարակաց գործերը Հովհաննեսի ձեռքում էին գտնվում: Նա կանգ չառավ հպատակ ժողովրդին կեղեքելու ու վնասելու նամար ոչ մի խայտառակ ու անօրեն միջոցի առաջ, որոնցից յուրաքանչյուրի մասին պատմելը հերակլյան սխրանք է: Այդ դաժան բռնակալությունից բոլոր մարդիկ երկար տառապեցին, աստծուց փրկություն աղերսելով: Իսկ աստված շարունակ երկիրն էր ցնցում, աշխարհին վախ ու սարսափ էր պատել, երկրն քում գիսավոր աստղեր էին հայտնվում, ուժեղ քամիներ փչում ու տեղատարափ անձրևներ տեղում, իսկ երկրի մեջ՝ ցնցումներ ու սասանում: Իմ կարծիքով այդ բոլորը կանխագուշակում էին բռնակալների աննախադեպ կործանումը: 6548 թ. մայիս ամսին, ինդիկտիոնի 8-րդ տարին, կայսեր քույր Մարիան՝ կեսարի մայրը, Եփեսոս գնաց երկրպագելու սիրելի [Հովհան ավետարանչին]: Ճանապարհին նա տեղեկացավ երկրում կատարվող բազում անօրինությունների մասին և, վերադառնալով Բյուզանդիոն, ամեն ինչ պատմեց իր եղբայր Հովհաննեսին, աղաչեց այդ վատառողջ վիճակի մի փոքր առաջն առնել: [Հովհաննեսը] ծիծաղելով նրան ճամփու դրեց, ասելով, թե նա կնոջ պես է դատում, նա չգիտե, թե հոռմայեցիների պետությունն ինչի կարիքն է զգում: Այն պատճառով, որ, ինչպես ասացինք, կայսրը Թեսաղոնիկեում էր գտնվում, Հովհաննեսը տասր կենտինար ոսկի ուղարկեց, բայց նավը, ալեկոծության հանդիպելով, շարտվեց Իլլիրիայի ափերին ու ջարդուփշուր եղավ: Ոսկին ձեռք զցեց սերբերի իշխան Ստեփան-Վոյխլավը⁴⁵⁶, որ մի փոքր առաջ մայրաքաղաքից փախուստի էր դիմել և տիրացել սերբերի երկրին, այնտեղից վռնդելով Թեոփիլոս էրոտիկոսին⁴⁵⁷, իսկ Հովհաննեսը պաշտոնները վաճառքի առարկա դարձնելով, բոլորի ձեռքում անօրինության սանձեր տվեց և երկիրը բյուր փորձանքներով սղոզեց. դատավորները⁴⁵⁸ աներկյուղ հարկադրում էին նահանգների բնակիչներին: Ոչ ոք չէր մտածում այդ վիճակին վերջ տալու մասին:

22. Կայսրը Թեսաղոնիկեում տեղեկանալով ոսկու կորուստյան մասին, Ստեփանին նամակ գրեց, կոչ անելով վերադարձնել իրեն, կայսրին, պատկանածը և պատերազմի առիթ շտալ: [Ստեփանը] ոչինչ չվերադարձրեց, դրա պատճառով կայսրը նրա դեմ զորք ուղարկեց ներքինի Գեորգիոս Պրովատասի գլխավորու-

թյամբ: Նա տեղ հասնելով, անխոհեմաբար ընկավ վատ տեղանքների, կիրճերի ու դժվարանցանելի վայրերի մեջ, կորցրեց ողջ զորքը, իսկ ինքը մի կերպ փրկվեց:

23. Այդ տարին Բուզարիայում ապստամբություն ծագեց հետևյալ կերպ. Պետրոս անունով մի բուզար, մականունը Դելյան⁴⁵⁹, մի բյուզանդացու ստրուկը, մայրաքաղաքից փախուստի դիմելով, թափառում էր Բուզարիայով մեկ: Նա ի վերջո հասավ Մորավոն և Բելգրադ (սրանք Պաննոնիայի բերդեր են, Իստրոսի այն ափին գտնվող, Թուրքիայի կրալին⁴⁶⁰ հարևան): Իրեն հայտարարելով Սամուիլի որդի Ռոմանոսի որդին, նա ոտքի հանեց բուզար ժողովրդին, որը մի փոքր առաջ ստրկություն լուծն էր դրել իր վզին, բայց ազատության մեծ ցանկություն ուներ: Բուզարները հավատալով նրա խոսքերին, Բուզարիայի թագավոր հռչակեցին և այնտեղից դուրս գալով, նայսոսի և Բուզարիայի մայրաքաղաք Սկոպլիեի վրայով, շարժվեցին առաջ, սրան [թագավոր] հայտարարելով ու ներբողելով, իսկ հանդիպած հոռմայեցուն էլ անխնա ու զազանաբար սպանելով: Դյուրախիոնի զորավար Վասիլ Սյունադենոսը, իմանալով այդ մասին, վերցրեց տեղական ուժերը և շտապեց ընդդիմակայելու Դելյանին, նախքան փորձանքի տարածվելն ու հրդեհի բռնկվելը: Հասնելով Դեբրե կոչվող [վայրը], նա ինչ որ հարցում վեճի բռնվեց Միքայել Դերմոկայիտեսի հյուպոստրատեզոսներից⁴⁶¹ մեկի հետ, դրա համար էլ առիթ տվեց զրպարտվելու կայսեր, թե խռովություն է ծրագրում: [Վասիլ Սյունադենոսը] իսկույն պաշտոնանկ է արվում և Թեսաղոնիկե բերվելով, բանտ նետվում, իսկ նրա փոխարեն զորավար է նշանակվում Դերմոկայիտեսը, որը, սակայն, իշխանությունը վարելով անփորձ ու ապաշնորհ, կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ փչացրեց, նրա զինվորները ազահության ու անօրինության զոհ էին դառնում, նրանց ձիերը, զենքերը և ինչ-որ արժեքավոր բան ունեին, խլվում էր իրենցից, որի պատճառով նրանք ապստամբեցին զորավարի դեմ: Վերջինս, զգալով, որ իր դեմ դավադրություն է նյութվում, գիշերով ծածուկ փախավ: Իսկ [զինվորները], վախենալով կայսեր հաշվեհարդարից, որոշում են ապստամբել և իրենց հետ եղած զինվորներից մեկին, անունը Տիխոմիր, քաջությամբ ու խոհեմությամբ փորձված մի մարդու, Բուզարիայի թագավոր հռչակում: Այսպիսով բուզարների երկու ապստամբություն ծագեց, մեկի կողմնակիցները թագավոր էին ճանաչում Դելյանին,

մյուսի՝ Տիխոմիրին: Դեկյանը բարեկամական նամակ գրեց Տիխոմիրին, կոչ արեց դաշնակցել և համոզեց իր մոտ գալ: Երբ բուլղարների երկու խմբերը միացան իրար, Դեկյանը հրավիրեց բոլորին և ղիմեց նրանց հետևյալ կոչով. եթե նրանք հավատացած են, որ ինքը Սամուիլից է սերում և համամիտ են, որ ինքը լինի նրանց թագավորը, վերացնեն Տիխոմիրին, իսկ եթե համամիտ չեն այդ բանին, ապա իրեն վերացնեն և ընդունեն Տիխոմիրի իշխանությունը: Նա ասաց, թե «մի արտը շի կարող երկու թռչուն կերակրել, մի երկիր բարօրության շի հասնի, եթե այն կառավարվի երկու առաջնորդների կողմից»: Այդ խոսքերի վրա մեծ ազմուկ բարձրացավ, բոլորն ասացին, թե միայն նրան, [Դեկյանին] են ուզում ունենալ միահեծան առաջնորդ: Այդպիսի վճիռ արձակելուն հետ միասին նրանք քարեր առան ու քարկոծելով սպանեցին թշվառ Տիխոմիրին, որ երազելով իշխել, իշխանության հետ կյանքն էլ կորցրեց: Ողջ իշխանությունն անցավ Դեկյանի ձեռքը, որը, վերցնելով համայն ուժերը, շարժվեց դեպի Թեսաղոնիկե՝ կայսեր դեմ: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, անկազմակերպ հեռացավ դեպի Բյուզանդիոն, տեղում թողնելով ողջ գույքը, վրանը, եղած ոսկին, արծաթը, կերպասները: Կայսեր մտերիմ Մանուիլ Իվացեսը հրաման ստացավ առնել այդ բոլորը և իրեն հետևել: Բայց նա, վերցնելով դա, ոմն կիտոնիտի՝ ներքինի սենեկապաններից մեկի հետ անցավ Դեկյանի կողմը:

24. Այդ տարի երաշտ էլ եղավ, այն աստիճան, որ ցամաքեցին հորդառատ աղբյուրներն ու մշտահոս գետերը: Օգոստոս ամսի 6-ին հրդեհ էլ ծագեց էքսարտեսիսում և այնտեղ եղած բոլոր տրիբերները իրենց հանդերձանքով հրո ճարակ դարձան:

25. Իսկ Դեկյանը, ինչպես ասացինք մեջտեղից վերացնելով Տիխոմիրին, և իրերի տերը դառնալով, ամբողջ եռանդով լծվեց գործի: Նախ և առաջ նա մի զորամաս ուղարկեց Կավխան⁴⁶² կոչվածի գլխավորությամբ և գրավեց Դյուրախիոնը: Մի այլ զորաբանակ էլ Անթիմոսի զորավարությամբ Հելլադա⁴⁶³ ուղարկեց: Այդ զորաբանակին ընդառաջ ելավ և Թեբեում կովի բռնվեց Ալլակասևսը, բայց պարտություն կրեց: Թեբեցիներից շատ շատերը սպանվեցին: Այն ժամանակ Նիկոպոլսի բանակաթեմ⁴⁶⁴ էլ⁴⁶⁴, բացառյալ Նավպակտոսի, բուլղարների կողմն անցավ, թե ինչու՞, ես կասեմ: Մի ոմն բյուզանդացի, անունը Հովհաննես, մականունը Կուցոմիտես, որպես պրակտոր⁴⁶⁵ ուղարկվել էր

այնտեղ պետական հարկերը գանձելու: Բայց կեղեքելով տեղացիներին նա և՛ իր կործանման պատճառ դարձավ, և՛ նիկոպոլսեցիների ապստամբության, քանզի շկարողանալով դիմանալ նրա ազահությանը, ապստամբում են, [Կուցոմիտեսին] կտոր կտոր անում և հոռմայեցիների կայսեր վատաբանելով, անցնում բուլղարների կողմը: Նրանք հոռմեական լուծը թոթափեցին և Դելյանի կողմն անցան ոչ թե նրան սիրելու պատճառով, այլ Օրֆանոտրոֆոսի ազահության և հարկերի ծանրության: Վասիլ կայսրը, երբ հպատակեցրեց բուլղարներին, բացարձակապես չուզեց նորամուծություններ կատարել, ոչ էլ որևէ փոփոխությունների դիմել, նա հրամայեց կառավարել, ամեն ինչ թողնել այնպես, ինչպես Սամուիլն էր սահմանել՝ մեկ զույգ եզի տեր բուլղարը պետությանը պետք է վճարեր մեկ մող ցորեն, այդքան կորեկ և մեկ փարչ գինի, բայց Օրֆանոտրոֆոսը բնահարկի փոխարեն դրամ էր պահանջում: Տեղացիներն ահա այդ բանը շկարողանալով հանգիստ տանել, Դելյանի հանդես գալը հարմար առիթ համարեցին, թոթափեցին հոռմեական գերիշխանությունը և վերադարձան նախկին վիճակին:

26. Այս ժամանակները կայսեր դեմ խռովություն նյութվեց, որը գլխավորեցին Կերուլարիոս կոչվող Միքայելը և Հովհաննես Մակրեմբոլիտեսը, ինչպես և բազում այլ քաղաքացիներ, որոնց ունեցվածքը գրավվեց, իսկ նրանք էլ աքսորվեցին: Մի այլ խռովություն էլ տեղի ունեցավ Մեսանակտոնում՝ ընդդեմ մեծ դոմեստիկոս Կուստանդինի: Երբ այդ բանի մասին Կոստանդին տեղյակ պահեցին, Միքայել Գսվրասը, Թեոդոսիոս Մեսանյուկտեսը և տաղմանների բազում հրամանատարներ կուրացվեցին, իսկ պատրիկ Գրիգոր Տարոնացուն, որ համարվում էր խռովության կաղմակերպիչն ու ղեկավարը, Կոստանդինը ամբողջությամբ խցկեց եզան մորթու մեջ, թողեց միայն շնչելու տեղ և ուղարկեց Օրֆանոտրոֆոսին:

27. 6549 թվականի սեպտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին, Թեոդոսուպոլսի զորավար պատրիկ Ալուսիանը⁴⁶⁶, Ահարոնի երկրորդ որդին, հանկարծակի քաղաքից փախավ ու հարեց Դելյանին: Պատճառը հետևյալն էր. նա Թեոդոսուպոլսի զորավարն էր և ամբաստանվեց անօրինություններ գործելու մեջ, իսկ Հովհաննեսն էլ նախքան նրան ներկայացված ամբաստանությունը քննվելը, նրանից 50 լիտր ոսկի պահանջեց, նրա ձեռքից խլեց նաև իր կնոջ պատկանող և հարսսիանոն [բանակաթեմում]

գտնվող շատ գեղեցիկ մի գյուղ: Այդ գյուղը ետ ստանալու համար [Ալուսիանը] բազում անգամ դիմեց կայսեր, բայց ապարդյուն: Ահա ամեն ինչից հույսը կտրած, նա հայկական համազգեստ հագավ⁴⁶⁷ և որպես վասիլ Թեոդորականի սպասավոր, ճանապարհ ընկավ իբրև թե դեպի կայսրը՝ Թեսագոնիկե, բայց բոլորից ծածուկ փախավ ու ապաստանեց Օստրովում, որտեղ ամբողջ զորքով բանակել էր Դելյանը: Դելյանը նրան սիրալիր ընդունեց (նա վախենում էր, որ բուլղարները նրան կհարեն, որպես թագավորական արյունի տեր մարդու) և, որպես թագավորության գործակցի, նրան քառասուն հազարանոց զորք տալով, հրամայեց գնալ, պաշարել ու գրավել Թեսագոնիկեն: Այն ժամանակ Թեսագոնիկե քաղաքի կառավարիչն էր կայսեր եղբորորդի պատրիկ Կոստանդինը: [Ալուսիանը] քաղաքը խրամով շրջապատեց և աշարջորեն ձեռնամուխ եղավ պաշարման: Նա վեց օր շարունակ գործի դրեց քաղաքավեր մեքենաներն ու բաբանները, բայց ամեն տեղից դիմադրության հանդիպեց և բացարձակապես հուսաբեկված, փորձեց հաջողության հասնել երկարատև պաշարմամբ: Օրերից մի օր [քաղաքի] բնակիչներն եկան մեծ վկա Դեմետրիոսի գերեզմանը, ամբողջ դիշերը հսկեցին և սուրբ գերեզմանից բխող մեռոնով օծվելով մեկ թափով բացեցին դարբասները և դուրս եկան բուլղարների դեմ: Թեսագոնիկեցիների հետ էր քաջաց գոնդը⁴⁶⁸, Դուրս գալով, նրանք անակնկալից բուլղարներին սարսափահար արեցին և փախուստի մատնեցին: Վերջիններս շուգեցին անգամ պաշտպանվել կամ կռվել: Հռոմեական բանակին առաջնորդում էր և նրա ուղին հարթում վկա [Դեմետրիոսը], այդ բանը երդումներով հաստատեցին գերի ընկած բուլղարները: Նրանք ասում էին, թե հռոմեական զորաշարքի առջևից գնացող մի ձիավոր պատանի տեսան, որից հուր էր ցայտում և հրո ճարակ դարձնում հակառակորդներին: 15 հազար հոգուց ավելին սպանվեց, դրանցից ոչ պակասը գերի ընկավ մնացածներն էլ խայտառակ կերպով Ալուսիանի հետ ապաստան գտան Դելյանի մոտ:

28. Այդ տարի, հունիսի 10-ին, ինդիկտիոնի 9-րդ տարին. օրվա 12-րդ ժամին երկրաշարժ եղավ:

29. Երբ պարտութունից հետո Դելյանն ու Ալուսիանը միացան իրար, սկսեցին մեկը մյուսի վրա կասկածով նայել: [Ալուսիանը] ամոթ էր զգում [իր կրած] պարտության համար, իսկ [Դելյանն] էլ կասկածում էր, որ նա դավաճանել է, որով եր-

կուսն էլ իրար նկատմամբ դավ էին նյութում և հարմար առիթի սպասում: Ալուսիանն իր մտերիմներից ոմանց հետ սեզան տրվեց և ճաշի հրավիրեց Դելյանին, որին, երբ նա արդեն խմած էր ու հարբած, բռնեց ու կուրացրեց. բուլղարները կատարվածի մասին շիմացան իսկ, որից հետո [Ալուսիանը] փախավ Մոսինուպոլիս՝ կայսեր մոտ: Կայսրը նրան Բյուզանդիոն ուղարկեց, Օրֆանոտրոֆոսի մոտ, շնորհելով մագիստրոսի բարձր պատվաստիճան, իսկ ինքն էլ դուրս գալով Մոսինուպոլիսից, գնաց Թեսագոնիկե, այնտեղից էլ մտավ Բուլղարիա և Դելյանին բռնելով ուղարկեց Թեսագոնիկե: Ինքն էլ ավելի խորացավ երկրում: Մանուիլ Իվացեսը Պրիլպոսում փայտյա մի պատնեշ էր պատրաստել, մտածելով կասեցնել կայսերական բանակի առաջխաղացումը և ներքին [նահանգների] գրավումը: Բայց կայսրը, լինելով տեղում, շատ հեշտությամբ քանդեց փայտե պարիսպը, ցիրուցան արեց բուլղարների զորքը, Իվացեսին էլ գերի վերցրեց: Բուլղարիայի բոլոր հարցերը կարգավորելով, նա բանակաթեմերում զորավարներ հաստատեց, որից հետո մտավ մայրաքաղաք, իր հետ տանելով Դելյանին և Իվացեսին: Երբ հիվանդությունը կայսեր կատարելապես հյուժեց և նրան փրկության հույս չմնաց, նա վանական խուզվեց վանական Կոսմաս Ճնճուկի⁴⁶⁹ կողմից, որը մշտապես իր հետ էր լինում և անհրաժեշտ խրատներ տալով իր: Եվ ահա 6550 թվականի դեկտեմբերի տասին, ինդիկտիոնի 1041 10-րդ տարին նա ապաշխարությամբ ու [մեղքերի] խոստովանությամբ (նա ողբում էր Ռոմանոս կայսեր հանդեպ իր գործած մեղքը) մեռավ, թաղավորելով 7 տարի և 8 ամիս: Նա ընդհանուր առմամբ բարի ու լավ մարդ էր, բարեպաշտ, եթե շահավենք Ռոմանոս կայսեր հանդեպ գործած նրա մեղքը: Շատերը սակայն այդ մեղքն էլ Օրֆանոտրոֆոսի վրա են բարդում⁴⁷⁰

Մ Ի Ք Ա Յ Ե Լ Կ Ա Լ Ա Փ Ա Տ Ե Ս

[10 դեկտեմբեր 1041—21 ապրիլ 1042 թթ.]

1. Միքայելն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ, իսկ ողջ իշխանությունն անցավ ժառանգի՝ թագուհի Զոեի ձեռքը: Նա մեծ եռանդով լծվեց զործի, որպես աջակից ունենալով հոր ներքինիներին, որոնց մասին նախապես բազմիցս խոսվել է: Բայց նա առաջվա պես այլևս չէր մտածում: Նա հայացք գցելով թագավո-

րության հսկա շափերի վրա, հասկացավ, որ ինքը երբեք էլ չի կարողանա մենակ ինչպես որ պետքն է վարել հասարակաց գործերը, գտավ, որ օգտաբեր չէ երկրի գլխից կայսեր բացակայությունը և անհրաժեշտ համարեց կայսր առաջ քաշել մեկին, ով ի վիճակի կլինի դժվարին պայմաններում պետության գործերը վարելու, և ամբողջ երեք օր այդ մասին մտածելուց հետո [վախճանված] կայսեր համանուն եղբորորդուն, Սիկիլիայի գործերը քարուքանդ անող Ստեփանոսի որդուն, որը կեսար էր և գործունյա ու եռանդուն մարդ համարվում, որդեգրեց ու հռչակեց հոմայեցիների կայսր, կայսերական թագը դնելով գլխին, կանխավ նրանից սարսափելի երդումներով հավաստիացրած ստանալով, թե իրեն ողջ կլանքում պետք է վերաբերվի որպես տիրուհու, թագուհու և մոր, որ ինքը, Զոեն, պիտի գործի ինչպես որ ցանկանա: [Զոեն] նախքան այդ հեռացրել և Մոնոբատների վանքն էր աքսորել Օրֆանոտրոֆոսին, պաշտոնանկ արել սխուլերի դոմեստիկոս Կոստանդինին և արգելափակել նրան Օպսիկիոն [բանակաթեմում] գտնվող նրա կալվածներում, նույն ձևով նաև պրոտովեստիարիոս Գեորգիոսին, որին ուղարկել էր Պափլագոնիայում գտնվող նրա կալվածները: Այն պահին, երբ Միքայելի գլխին թագ էին դնում, նրա աչքերը սևացան, նա գլխապտույտ ունեցավ ու քիչ մնաց ընկներ. անուշահոտություններով, օծանելիքներով ու անուշադուրյա այլ բաներով հագիվ ուշքի բերեցին նրան: Նրա թագավորության բոլոր շորս ամիսների ընթացքում երկիրը ցնցվում էր: Բայց և այնպես, թագադրվելով ձեռամբ պատրիարքի և կայսր դառնալով, սա սկսեց սիրաշահել սենատը՝ պատիվներ ու պաշտոններ բաժանելով, իսկ ժողովրդին է՝ ընծաներ: Նա իր տիրուհուն խնդրեց և աքսորից ետ կանչեց դոմեստիկոս Կոստանդինին, որին շնորհեց նոբելիսսիմոսի⁴⁷¹ պատվաստիճանը և իր մոտ էր պահում: Չնայած իրեն թվում էր, թե ամուր է կանգնած, բայց հանկարծակի ընկավ, քանզի նա ալանջ դրեց Օրֆանոտրոֆոսի նամակներին ու դոմեստիկոսի հաճախակի խորհուրդներին՝ շհավատալ տիրուհուն, ավելին՝ զգույշ լինել նրանից, որպեսզի իր գլխին էլ չգա այն փորձանքը, ինչ իր հորեղբոր՝ Միքայել կայսեր, նրանից առաջ էլ՝ Ռոմանոսի Նրանք, ինչպես ասում են, կախարդեցին նրան, խորհուրդ տվեցին, եթե հնարավոր է, [Զոեին] հրապարակից վերացնել, շտապել կանխելու նրան: Նրանք անվերջ նույն բանն էին նրա գլուխը թխմում և կարողացան համոզել դավ նյութել նրա դեմ:

Նա նպատակահարմար համարեց նախապես փորձել մայրաքաղաքի բնակիչների տրամադրությունները, իմանալ նրանց կարծիքն իր մասին և եթե տեսնի, որ իր նկատմամբ իսկական բարեկամություն են տաժում, այդ դեպքում միայն ձեռնարկել իրականացնելու ծրագիրը, հակառակ դեպքում հանգիստ մնալ: Սուրբ Զատիկին հաջորդող կիրակի օրը նա սուրբ Առաքելոց տաճարում⁴⁷² համաժողովրդական թափոր հայտարարեց, գտնելով, որ նրա ընթացքում հնարավոր կլինի որոշել քաղաքացիների տրամադրությունները: Նա թագը գլխին, [սենատի] անդամների հետ գնաց [սուրբ Առաքելոց տաճարը]: Քաղաքի ողջ բնակչությունը հավաքվել էր դիտելու, իսկ գլխավոր պաշտոնային բնակիչները [պատուհաններից] կախել էին ոսկե և արծաթե սպասք, սփռոցներ և այլ ոսկեհյուս կերպասներ: Նրանք այնպես բարձրաձայն կեցցեններ էին աղաղակում, կարծես եթե դա հնարավոր լիներ, իրենց հոգին էլ կդատարկեին: Այդ ամենը թշվառականին թյուրիմացության մեջ գցեցին, նա կարծեց, թե այդ բոլորը իր նկատմամբ տաժվող սիրո արտահայտություն է և վերագառնալով մեծ պալատը, հայտնեց պատրիարքին գնալ իր Ստենոնի վանքը⁴⁷³, հաջորդ օրն իրեն ընդունելու համար: Նրան նա տվեց նաև շորս լիտր ոսկի իբրև թե իր ընդունելության [ծախսերի] համար: Իսկ գիշերը նա թագուհուն գահընկեց արեց և արգելափակեց Իշխանաց կղզում, հրամայելով տանողներին խուզել նրա մազերը և դրանք իրեն բերել: Գնացողներն հրամանն ի կատար ածեցին, իսկ [կայսրը] արշալույսին ուղերձ⁴⁷⁴ գրեց, տվեց քաղաքի էպարքոսին, հրամայելով նրան այն ընթերցել քաղաքացի-IV ներին Կոստանդին Մեծի հրապարակում: Դիմումի մեջ ասված 042 էր, թե «Զոեն շարամտաբար էր տրամադրված իմ թագավորությանը, դրա համար իմ կողմից նա աքսորվեց⁴⁷⁵: Քանի որ նրան համախոհ էր նաև Ալեքսիոսը, այդ իսկ պատճառով ահա նա էլ եկեղեցուց վճնդվեց: Իսկ դուք, իմ ժողովուրդ եթե իմ նկատմամբ այդպես բարյացակամ լինեք, ապա կարժանանաք մեծ պատիվների ու բարիքների, անհոգ ու անամպ կյանք կունենաք»: Երբ էպարքոսը կարդաց դիմումը ժողովրդին, մի ձայն լսվեց, բայց ձայն տվողին շգտան, թե «մենք խաշակոխ կալաֆատ⁴⁷⁶ կայսր շենք ուզում, մենք ուզում ենք իսկական թագաժառանգ Զոեին, մեր մորը»: Իսկույն, ժողովուրդը միահամուռ կերպով գոչեց. «Փորփրվեն կալաֆատի ոսկորները»: Ամեն մեկը քարեր առած ու աթոռներ, պատահած փայտերը, քիչ էր մնացել էպար-

քոսին սպանեին (նա պատրիկ Անաստասիոսն էր, որ դեռ Զոեի հոր մոտ էր ծառայել): Նա փախուստի դիմեց և այդպես գլուխը փրկեց: Քաղաքացիները շտապեցին Մեծ եկեղեցին, պատրիարքն էլ հաջողացրել էր վերադառնալ, նա վատաբանում էր կայսեր և պահանջում թագուհուն ետ բերել: Շտապեցին նաև [թագուհու] հոր բոլոր ներքինիները, պատրիկ Կոստանդին Կավասիլասը, սենատի մնացած ողջ բազմությունը, որոնք միահամուռ կերպով Պետրիոնից Մեծ եկեղեցի բերեցին Թեոդորային, թագավորական ծիրանի հազցրին և իր քրոջ՝ Զոեի հետ միասին կայսրուհի հռչակեցին: Այնուհետև հարձակվելով պալատի վրա, ջանում էին Միքայելին պալատից դուրս հանել: [Միքայելը], ժողովրդի ցասումից ու զայրույթից սարսափած, Զոեին պալատ բերել տվեց և հանելով նրա վանականի սքեմը, թագավորական հանդերձներ հազցրեց: Բայց երբ փորձեց ձիարշավարանի իր աթոռից խոսքով դիմել ժողովրդին, ասել, թե թագուհին բերվել է, թե ամեն ինչ լավ է՝ ըստ ժողովրդի ցանկության, ժողովուրդը թույլ չտվեց նրան, ամեն կողմից նրա գլխին լուտանքներ էին թափվում, ցածից նրա վրա քարեր էին շարտում և նետեր արձակում: Հուսաբեկ եղած նա որոշեց զնալ Ստուդիոնի վանքը և վանական դառնալ: Բայց դոմեստիկոսը շթույլատրեց, ասաց, թե պետք չէ այդպես հեշտությամբ լքել իշխանությունն ու հեռանալ այլ պետք է քաջաբար դիմադրել և հաղթանակ տանել, կամ էլ արհաբար ու արքայավայել զոհվել՝ ինչպես վայել է թագավորին: Այդ կարծիքն ընդունվեց և նա, ինչքան որ հնարավորություն էին տալիս պայմանները, զինելով պալատում գտնվող բոլորին, նոբելիսսիմոսն էլ իր բոլոր զինվորներին իր տնից ու զարկեց (հենց այդ օրերին Միկիլիայից ժամանել էր նաև գորավար Կատակալոն Կեկավմենոսը, որ Մեսենեի մասին ավետիս էր բերել) քաջաբար գործի լծվեց: Այն պատճառով, որ դեմոսը երկմասի էր բաժանվել, մեկը հարձակման էր անցել ձիարշավարանում, մյուսը՝ էքսկուբիտայում⁴⁷⁷, իսկ երրորդն էլ՝ ցուկանիստերիոնում⁴⁷⁸, կայսեր կողմնակիցներն էլ ահա իրենց ուժերը երկմասի բաժանելով, համառորեն պաշտպանվում էին: Տեղի ունեցավ քաղաքացիների մեծ կոտորած, քանզի նրանք անզեն լիքավոր սպառազինվածների դեմ էին փորձում կռվել փայտե քարերով և պատահած առարկաներով: Պատմում են, թե որտեղ օրը (դա անտիպասքայի⁴⁷⁹ երեքշաբթի օրն էր) կոտորվեց շուրջ երեք հազար հոգի: Բայց ի վերջո թվական տեսակետից գեր

կշիռ քաղաքացիները կայսեր կողմնակիցների նկատմամբ առավելության հասնելով, ջարդեցին պալատի դարբասները, ներս մտան ու հափշտակեցին սեկրետներում⁴⁸⁰ գտնվող ոսկին և մնացած պատահած իրերը, պատառ-պատառ արեցին պետական հարկացուցակները, ջանացին ձերբակալել կայսեր: Վերջինս, երբ համոզվեց, որ պարտություն է կրում, Չոեին պալատում թողնելով, նոբելիսսիմոսի և իր շատ մտերիմներից մի քանիսի հետ շոբեքշաբթի առավոտյան կայսերական դրոմոնը մտավ, փախավ դեպի Ստուդիոնի վանքը և անհապաղ իր հորեղբոր հետ միասին հազավ վանականի սքեմը⁴⁸¹:

2. Պատերազմն ահա, որ սկսվեց անտիպաժլքայի երկուշաբթի օրվա երկրորդ ժամին, ավարտվեց երեքշաբթի օրվա գիշերը: Չոեն վերստին ձեռք գցելով թագավորությունը, մտածում էր իր քրոջ Թեոդորային հեռացնել, բայց հանդիպեց ժողովրդի դիմադրությանը, որը պահանջում էր, որ նա էլ իր հետ թագավորի: Թեոդորան Մեծ եկեղեցուց գալիս է պալատ: Երբ գումարվեց սենատը, Չոեն ճառով դիմեց նախ սենատին, այնուհետև ինչոր նկատառումներով նաև ժողովրդին, շնորհակալություն հայտնեց նրանց և բարեմաղթություններ՝ իր հանդեպ ցուցաբերած բարյացակամության համար, ապա հարցրեց՝ կայսեր հետ ինչպե՞ս վարվել: Բոլորը միաբերան աղաղակեցին. «Սպանիր մարդասպանին, մեջտեղից վերացրու սրիկային, թող ցցահան լինի նա, խաչվի, կուրացվի»: [Կայսրուհին], սակայն, չէր շտապում նրան պատժել, նա գթացող եղավ դժբախտի նկատմամբ: Բայց բարկությանմբ ու համարձակությանմբ լցված Թեոդորան հրամայեց նոր նշանակված էպարքոսին (նա Կամպանարեսն էր) շտապ գնալ ու կուրացնել՝ նրան էլ, նրա հորեղբորն էլ: էպարքոսը եկավ և ողջ դեմոսի ուղեկցությանմբ գնաց Ստուդիոնի [վանքը]: Միքայելն ու նրա հորեղբայրը հենց որ իմացան ժողովրդի ներկայության մասին, ապավինեցին Կարապետի տաճարի ադիտոնում⁴⁸²: Բայց դեմոսը, ոչի զայրույթը կոտորված մարդկանց պատճառով դեռ չէր իջել, բռնությանմբ մըտնելով սուրբ տաճարը և նրանց հափշտակելով, քարշ տվեց ոտքերից հրապարակով և Պերիբլեպտոսի վանքից վերև Սիզմա կոչ-IV ված տեղը տանելով, երկուսին էլ կուրացրեց: Միքայելը շատ էր 042 պաղատում նախ իր հորեղբորը կուրացնեն, որպես բոլոր տեղի ունեցած դժբախտությունների նախաձեռնողի ու պատճառի: Այդպես էլ արեցին: Կուրացնելուց հետո նրանց աքսորեցին,

Միքայելին էլեգմոն վանքը՝ 6550 թվականի ապրիլ ամսի քսանմեկին, ինգիկտիոնի 10-րդ տարին (նա թագավորեց 4 ամիս և 5 օր)։ Նրա ազգականներն այստեղ, այնտեղ ցրվեցին։

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Դ Ի Ն Մ Ո Ն Ո Մ Ա Խ

[12 հունիս 1042—11 հունվար 1055 թթ.]

1. Իշխանությունը դարձյալ Զոեի ձեռքն անցավ, որը, ինչպես արդեն ասացինք, իր ցանկության հակառակ կայսերակից ուներ քրոջ Թեոդորային։ Սենատը պատիվներ ու պաշտոններ ստացավ, իսկ ժողովուրդը՝ ընծաներ։ Պետական գործերը անհրաժեշտ հոգատարության արժանացան, ամենուրեք նամակներ ու կարգադրություններ էին ուղարկվում, որոնցով խոստումներ էին տրվում, թե պաշտոնները առաջվա պես վաճառքի առարկա չեն լինելու և հրամայվում էր ամեն տեսակի ապօրինությունները վերացնել։ Երբ ամեն ինչ կատարվեց իշխողների ցանկության համաձայն, աքսորից [քաղաք] բերվեց նոբելիսսիմոս Կոստանդինը, նրան պետական գրամների շուրջ հարցաքննության ենթարկեցին և նա սպառնալիքներից վախեցած, մատնացույց արեց սուրբ Առաքելոց [տաճարի մոտ] գտնվող իր տան մի ինչոր ավազանի մեջ պահած 53 կենտինար ոսկին։ Այդ գումարը բերվեց թագուհուն, իսկ [Կոստանդինն] էլ դարձյալ աքսոր ուղարկվեց։ Թագուհին արևելից սխուլերի գոմեստիկոս նշանակեց պրոնեզրոս Նիկոլայոսին, իր հոր ներքինուն, իսկ արևմուտքի դուքս՝ պատրիկ Կոստանդին Կավասիլասին։ Պատրիկ Գեորգիոս Մանիակեսին, որին դեռ Միքայելն էր կալանքից ազատել, մագիստրոսի պատվաստիճան տալով, ուղարկեց որպես Իտալիայի տագմանների զորավար-ավտոկրատոր։ Այդ հարցերն ահա այս պես լուծվեցին։ Երբ կայսեր մասին հարց բարձրացավ, և բոլոր որոշեցին կայսր ունենալ, որը օրինավոր կերպով պետք է ամուսնանար Զոեի հետ, վերջինս շտապեց կատապան Կոստասոյ նին առնել, որին իր վարած նախկին պաշտոնից ելնելով, Արտոկլինես⁴⁸³ էին անվանում։ Նա զեզեցիկ էր, և ասում էին, թե զազտնի հարաբերվում է Զոեի հետ։ Սակայն [կատապան Կոստանդինի] կինը թունավորում է ու սպանում ամուսնուն, ոչ թե

որովհետև շէր սիրում նրան, այլ որովհետև ինքը պիտի զրկվեր դեռևս կենդանի ամուսնուց: Թագուհու ծրագիրն այդպիսով ի դերև եկավ, որի վրա նա աքսորից բերել տվեց Կոստանդին Մոնոմախին, որին Օրֆանոտրոֆոսը այն պատճառով, որ բոլորի մոտ լուրեր էին տարածվում, թե իշխանությանն է տիրանալու, դատապարտել էր բնակվելու Միտիլենե կղզում: Թագուհին, երբ մտադրել էր մյուս Կոստանդինին կայսերական գահին նստեցնել, սրան նշանակել էր Հելլադայի դատավոր, բայց քանի որ, ինչպես ասացինք, այդ [Կոստանդինը] թունավորվեց ու մեռավ. հիշյալ Մոնոմախը, վախճանվածի անվանակիցը, կայսրուհու կողմից հարմար համարվեց: [Մոնոմախը] բերվեց Աթիրոսին շատ մոտիկ գտնվող Դամոկրանիայի Հրեշտակապետի տաճարը, իսկ Թագուհու ներքինի սենեկապաններից մեկը, Ստեփանոս Պերգամացին, այնտեղ ուղարկվեց: Նա հանեց [Կոստանդին Մոնոմախի] սովորական զգեստը, կայսերական ծիրանին հագրեց և դրոմոն նստեցնելով, պալատ բերեց⁴⁸⁴: Երբ նա բերվեց, կայսրուհին ամուսնացավ հետը, պսակադրությունը կատարվեց ձեռամբ նոր եկեղեցու⁴⁸⁵ ավագերեց Ստյուպես կոչվածի: 6550 թվականի հունիս ամսի 11-ն էր: Իսկ հաջորդ օրն էլ նրան թագադրեց պատրիարքը⁴⁸⁶:

2. Իշխանության գայիսոնն իր ձեռքը վերցնելով, նա բոլոր սենատորների աստիճանները համապատասխան ձևով բարձրացրեց⁴⁸⁷, սիրաշահեց ժողովրդին դրամ բաժանելով: Նա բոլոր բանակաթեմերը զեկուցագրեր ուղարկեց՝ իր գահ բարձրանալը տեղեկացնող, ամեն տեսակի բարիքների հոսք ու առատություն, ամեն տեսակի վատություն վերացում խոստացող: Նա Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսին իր ողջ ունեցվածքով Մոնոբատների վանքից Լեսբոս կղզին փոխադրեց, նախկին կայսր Միքայելին՝ Քիոս, իսկ նորելիսսիմոս Կոստանդինին՝ Սամոս: Այդ բոլորը Մոնոմախն արեց իր իշխանության հենց սկզբում, ինդիկտիոնի 10-րդ տարին: Իսկ 6551 թվականի հոկտեմբեր ամսի 6-ին, ինդիկտիոնի 11-րդ տարին երկնքում՝ արևելքից արևմուտք ընթացող գիսավոր աստղ հայտնվեց, որ այդ ամսում պայծառ երևաց: Նա կանխագուշակեց աշխարհի գլխին գալիք փորձանքները: Ստեփանոս Վոյխալավը, ինչպես վերևում ասվեց, փախչելով Բյուզանդիոնից և հասնելով Իլլիրիայի լեռները, ասպատակել էր ու ավարառել տրիվալլոսներին⁴⁸⁸, սերբերին և հռոմայեցիներին հպատակ հարևան ժողովուրդներին: Մոնոմախը շկարողանալով տանել

042

նրա ասպատակությունները, Դյուրախիոնի այն ժամանակվա կառավարիչ (սա պատրիկ Միքայելն էր, լոգոթետ⁴⁸⁹ Անաստասիոսի որդին), նամակով կարգադրում է հավաքել Դյուրախիոնի իր զորքերը, ինչպես նաև հարևան բանակաթեմերի՝ իրեն ենթակա զորքերը⁴⁹⁰ և հյուպոստրատեգոսների հետ միասին գնալ տրիվալլոսների [երկիրը]՝ Ստեփանոսի դեմ պատերազմելու [Միքայելը], սակայն, ռազմական արվեստից շատ հեռու կանգնած, սովերի տակ փափուկ մեծացած մարդ էր, այդ իսկ պատճառով նա ապաշնորհ ու ապիկարորեն գործի անցավ և մեծ դժբախտության պատճառ դարձավ հռոմայեցիների պետության: Նա ստացած հրամանի համաձայն հավաքեց զինված ուժերը, որոնք, ինչպես ասում են, շուրջ վաթսուն հազար հոգի էին, և մըտավ տրիվալլոսների երկիրը, անցնելով զառիվեր, քարքարոտ, գահավեժ ճանապարհներով, այն աստիճանի նեղ, որ երկու ձիավորներ չէին կարող կողք-կողքի գնալ: Ինչպես պատմում են, սերբերը դիտմամբ նահանջեցին, թույլ տվեցին հռոմայեցիներին մուտք գործել, իսկ [Միքայելն] էլ նահանջի [անվտանգության մասին] հոգ չտարավ, կիրճերում մարտունակ պահպանություն չհաստատեց, այլ մտնելով ավերում ու հրկիզում էր գաշտերը՝ իսկ սերբերը վրա հասնելով, բռնեցին ճանապարհի նեղ ու գահավեժ տեղերը և սպասում էին [հռոմայեցիների] վերադարձին: Միքայելը գտավ, որ արդեն բավական ասպատակել է, ձեռք բերել բազում ավար ու գերիների, և որ վերադառնալու ժամանակն է: Բայց երբ [հռոմայեցիները] հասան ճանապարհի նեղ տեղերը, թշնամիներն ահա բարձրից սկսեցին նրանց վրա շարր տել ժայռաբեկորներ, գործի գրեցին աղեղներն ու այլ արձակող զենքերը: Հսկայական քարեր գլորելով, նրանք կոտորում էին հռոմայեցիներին, իսկ Միքայելի զինվորներն ի վիճակի չէին գործի զնել ո՛չ իրենց ձեռքերը, ո՛չ զենքերը, ո՛չ էլ որևէ առաքինություն ցուցաբերել: Հարված ստացողները տեղն ու տեղը ընկնում էին, ոմանք գահավեժ էին լինում ու եղկելիորեն սպանվում մերձակա կիրճերն ու առվակները դիակներով լցվեցին և հալածողների համար անցանելի դարձան: Մոտ 40 հազար հոգի ըս պանվեց, այդ թվում նաև յոթ զորավար: Մնացածները, պահվելով թփուանների, անտառների և ձորերի մեջ, խուսափեցին թշնամիներից և լեռների գագաթները մագլցելով, գիշերով փրկվեցին անձի ու անզեն: Նրանք ողորմելի ու ողբալի տեսարան էին ներ

կայացնում: Փրկվեց նաև Միքայելը՝ նրանց դժբախտությունը կհսած:

3. Մագիստրոս Գեորգիոս Մանիակեսը, որն, ինչպես ասվեց⁴⁹¹, թագուհի Զոեի կողմից Իտալիա էր ուղարկվել տեղի գրությունը բարելավելու համար (կառավարիչների անփորձության ու ապաշնորհության պատճառով ամեն ինչ տակնուվրա էր եղել և վատ վիճակում էր գտնվում), որոշեց ապստամբություն բարձրացնել: Անհրաժեշտ է ասել և դրա պատճառների մասին, որպեսզի ընթերցողները ճշգրիտ իմանան: Երբ Միքայելի կողմից առաջին անգամ Իտալիա ուղարկվեց՝ դաշնակցելու Սիկիլիայի ամիրա Աբուլաֆար Մոհամմեդին, որի դեմ պատերազմ էին մղում հարազատ եղբայրը և աֆրիկացիները, Մանիակեսը իր ժառանգության մեջ էր առել Գալիլիայի Ալպերի այն կողմի մի երկրամասի անկախ իշխանի՝ Արդուինոսի գլխավորությամբ ուղարկված հինգ հարյուր ֆրանկների, որոնցով սարակինոսներին պարտության էր մատնել: Երբ իր դեմ ներկայացված ամբաստանության հիման վրա նա պաշտոնանկ արվեց և քաղաք բերվելով բանտ Նետվեց, նրա փոխարեն որպես Իտալիայի կառավարիչ պրոտոսպաթար Միքայել Դոկիանոսն ուղարկվեց, անկարող, կառավարելու անընդունակ մի մարդ, որը կարճ ժամանակամիջոցում ամեն ինչ տակնուվրա արեց ու փչացրեց: Նա ֆրանկներին շէր վճարում սահմանված ամսական ուճիկը⁴⁹², դեռ ավելին, ինչպես պատմում են, նա անարգեց ու խայտառակ կերպով մտրակահար արեց նրանց առաջնորդին, որն իր մոտ էր եկել խնդրելու՝ մեղմ վարվել զինվորների հետ, չզրկել նրանց իրենց աշխատանքի վարձից, որով և ստիպեց այդ մարդկանց ապստամբելու: Երբ նրանք զենք բարձրացրին, նա շուզեց հավաքել հոռմեական բովանդակ ուժերը և նրանց վրա հարձակվել, այլ Օպսիկիոնի մեկ տազմա վերցնելով և Թրակեսիոնի մի մասը Կաննեում⁴⁹³, Ամֆիս գետի մոտ, այնտեղ, որտեղ հնում Հաննիբալը կոտորել էր բազմաբյուր հոռմայեցիների, նրանց մարտ տվեց, պարտություն կրեց և կորցնելով իր բանակի մեծ մասը, խայտառակ կերպով փրկվեց հենց Կաննեում: Այսպիսի հարված ստանալուց հետո էլ նա առակի ձկնորսի խոհեմությունը շունեցավ. նա թշնամիների վրա հարձակվեց ոչ թե իրեն ապահոված լինելով բովանդակ բանակով, այլ հանդգնությունից զրրված: Վերցնելով պարտություն կրած զինվորներին, ինչպես և պիսիդացիներին ու լիկաոնացիներին, որոնք ֆեդերատ-

ների⁴⁹⁴ տագման են կաղմում, նա թշնամիների վրա հարձակվեց Հորե կոշվող վայրում, բայց դարձյալ գլխովին պարտվեց. ֆրանկները մեծաթիվ զինակցություն էին ստացել. Պագոս գետի շուրջ և Ալպերի ստորոտներում բնակվող իտալացիներից: Երբ կատարվածի մասին իմացավ Միքայել կայսրը, նրան պաշտոնանկ արեց, [նրա փոխարեն] Բոյանին ուղարկեց, որը համարվում էր գործունյա մարդ և հաջող պատերազմող: Նա սերում էր Բոյանի այն տոհմից, որին Վասիլ կայսրը Իտալիա էր ուղարկել և որը կայսեր համար նվաճել էր ողջ Իտալիան՝ ընդհուպ մինչև Հռոմը: Բայց սա ևս այդ երկիրը գնալով և իր հետ վերցրած շինելով ուժեղ ու թարմ զինական ուժ, ստիպված էր Մոնպոլիսում նախկինում պարտված [հռոմայեցիներով] մարտ տալ թշնամիներին, որոնք ավելի հզոր էին դարձել և պաշտպանում էին երկիրը, այն համարելով իրենց սեփականը: Բոյանն ահապարտութուն կրեց և իր զորքի հետ գերի ընկավ, իսկ ովքեր կարողացան սրից խուսափել, գետուղեն ցրվեցին, փրկութուն գտնելով դեռևս հռոմայեցիներին հավատարիմ մնացած բերդերում: Այսպիսով ահա ֆրանկները Իտալիան համարում էին գենքի ուժով նվաճված տիրույթ, տեղաբնիկները, ոմանք կամովին, ոմանք բռնությամբ կամ ստիպված, իրենց կողմն էին անցնում, բացի Բրենտեսիոնից, Հիզրունտից, Տարանտից ու Բարիից: Այս շորս քաղաքները հավատարիմ մնացին հռոմայեցիներին: Երբ Միքայել կայսրը վախճանվեց, նրա հաջորդն էլ հեռացվեց թագավորութունից, Մանիակեսը, ինչպես վերևում ասվեց, Զոեի կողմից Իտալիա ուղարկվեց և շնայած կարգին զինական ուժ չունեի, եղած զորքով և զորավարի տաղանդով կարողացավ Իտալիայից դուրս շարտել ֆրանկներին՝ Կապուայի, Բենեվենդոնի ու Նեապոլի շրջաններից, և որոշ շափով դադար ու անդորր հաստատել: Այս Մանիակեսը բնակվում էր Անատոլիկոն բանակաթեմում, նա հարևանն էր Ռոմանոս Սկլերոսի և նրա հետ գժտված լինելով, բազում անգամներ փորձել էր սպանել նրան [և կսպանել], եթե նա իր փրկությունը շապահովել փախուստի դիմելով: Երբ հռոմեական պետության գայխոնն անցավ Կոստանդին Մոնոմախի ձեռքը և Սկլերոսը բարձր գիրքի հասավ (Սկլերոսի քույրը Մոնոմախի հոմանուհին էր), ստանալով մագիստրոսի և պրոտոստրատորի պատվաստիճանները, նա հիշեց Գեորգիոսի՝ իր վրա կատարած հարձակումները, սկսեց շարաշահել իր գիրքը. օգտագործել Մանիակեսի բացակայու

Թյունը: Նա սկսեց կողոպտել ու ավերել Մանիակեսին պատկանող գյուղերը և անգամ առանց քաշվելու պղծեց նրա մահճը: [Մանիակեսն] Իտալիայում իմացավ այդ մասին և զայրույթից ու բարկությունից եռում էր: Այդ բոլորի վրա, երբ Ռոմանոսի
 42 ջանքերով նա պաշտոնանկ էլ եղավ և ամեն ինչից հույսը կտրեց
 կտ. (նա գիտեր, որ եթե Բյուզանդիոն վերադառնա, գլխին փորձանք կգա), Իտալիայի [հոռմեական] ուժերը⁴⁹⁵ ոտքի հանեց
 ու գայթակղեցրեց (զինվորները շատ էին ուզում վերադառնալ իրենց հայրենիքը) և կայսեր դեմ ղենք բարձրացրեց: Նրան, ով ուղարկվել էր իր պաշտոնն առնելու, նա սպանեց (սա պրոտոսպաթար Պարդոսն էր, մի բյուզանդացի⁴⁹⁶ և ուղարկվել էր կառավարելու նման մի երկիր ոչ թե ինչ-որ իր արժանիքների պատճառով, այլ պարզապես որովհետև կայսեր ծանոթն էր) և գլխին թագ կապելով, առնելով կայսերական նշանակները, կայսրը է հռչակվում, իսկ զինական ուժերն էլ նավ նստեցնելով,
 43 անցնում է Բուլղարիա: Կայսրը, իմանալով այդ մասին, ընկավ տր. անասելի ահ ու սարսափի մեջ, նա [Մանիակեսին] և նրա զինվորներին անվտանգության երաշխիքներ բովանդակող նամակ գրեց՝ ղենքերը ցած ղնելու կոչով, ամեն տեսակի բարիքներէ խոստումներով: Բայց քանի որ Մանիակեսը անզիջում էր և իր մտադրությունից ետ չկանգնեց, նա էլ հավաքելով իր ուժերը և նրանց վրա զորավար-ավտոկրատոր հաստատելով Դամոկրանիայում իր կայսր դառնալու մասին ավետիսները բերող սևաստոֆորոս⁴⁹⁷ Ստեփանոսին ապստամբի դեմ ուղարկեց: Բանակներն իրար հանդիպեցին Մարմարիոնի Օստրովոս կոչվող տեղում, ճակատամարտում Ստեփանոսի զորքերը պարտություն կրեցին: Մանիակեսը գնում էր զորքի առջևից և հատանում [հակառակորդի] ռազմաշարքերը: Նրան կայսր էին ներբողում: Բայց այդ միջոցին Մանիակեսը հանկարծակի ձիուց գլորվեց ու մեռավ, ոչ ոք չտեսավ ո՞վ նրան խոցեց. նրա կրծքին մահացու վերք կար: Երբ հակառակորդ զորքը լսում է կատարվածի մասին, կտրում են Գեորգիոսի գլուխը, գերեվարում բոլոր նրանց, ովքեր [Մանիակեսի] հետ ղենք էին բարձրացրել. իրենց առաջնորդի սպանությունից հետո նրանք ղենքերը ցած գցեցին ու հանձնվեցին: Կայսեր հաղթանակի ավետիսները տանող սուրհանդակ ուղարկվեց, իսկ մի քանի օր անց [քաղաք] մտավ Ստեփանոսը՝ բերելով Մանիակեսի գլուխը և ռազմագերիներին: Ստեփանոսը Մեսե պողոտայով հաղթական շքերթ կազմա-

կերպեց, որի առջևից նիզակի վրա տանում էին Մանիակեսի գլուխը, իսկ ապստամբներին՝ ավանակների վրա նստեցրած: Նրանց ետևից սպիտակ ձի նստած գալիս էր [Ստեփանոսը]: Մանիակեսի [ապստամբությունն] ահա այսպիսի վախճան ունեցավ⁴⁹⁸:

4. Նույն տարին մի ապստամբություն էլ Կիպրոսում բռնկվեց, որի կազմակերպիչն էր Թեոփիլոս էրոտիկոսը: Սա կղզու զորավարն էր, խառը գործեր նախաձեռնող: Երբ իմացավ Կալաֆատեսի կործանման և պետության մեջ տիրող խառը իրավիճակի մասին, նա գտավ, որ իր ծրագիրն իրականացնելու հարմար պահը հնչել է, և ոտքի հանելով կիպրացի ողջ ժողովրդին, կազմակերպում է պետական հարկերի պրակտոր⁴⁹⁹ պրոտոսպաթար Թեոփիլոսի սպանությունը, նրան մեղադրանք ներկայացնելով, թե բարձրացրել է հարկերի չափը: Բայց Մոնոմախի համար նա մեծ գլխացավանք չեղավ, այնտեղ ուղարկված ծովակալ պատրիկ Կոստանդին Խայեին հաջողվեց կիպրացի համայն ժողովրդին սիրաշահել, ձերբակալել նրան և կայսեր մոտ բերել: Կայսրը նրան կանացի շորեր հագցրեց, մրցումների ժամանակ ձիարշավարանում ծաղր ու ծանակի ենթարկեց և ունեցվածքը գրավելով, արձակեց:

1043

5. Ինդիկտիոնի 11-րդ տարվա փետրվար ամսի 20-ին վախճանվեց Ալեքսիոս պատրիարքը: Ավետման տոնի օրը նրա աթոռին նստեցրին Միքայել Կերուլարիոսին⁵⁰⁰, որը վանական էր. նրան իր նյութած դավերի համար վանք էր աքսորել Օրֆանոտրոֆոսը: Կայսեր հայտնեցին, թե Ալեքսիոսի վանքում գանձ է հայտնաբերվել. նա մարդ ուղարկեց և առավ այն՝ 25 կենտինարի հասնող մի գումար: Նույն, ինդիկտիոնի մայիսի երկուսին կուրացվում է և Օրֆանոտրոֆոսը՝ Մարյուկատոն կոչվող գյուղում, ինչպես ասում են ոմանք, Թեոդորայի հրամանով կայսեր կամքին հակառակ: Բայց շատերի մոտ այն համոզմունքն է տիրում, թե հենց [կայսրն է] նրան կուրացրել, զայրացած լինելով [իրեն] աքսոր ուղարկած լինելու համար: [Օրֆանոտրոֆոսը] վախճանվում է նույն ամսի 13-ին: Ինդիկտիոնի նույն տարվա հուլիս ամսին սևաստոֆորոս Ստեփանոսը մեղադրվում է կայսեր դեմ դավադրություն նյութելու մեջ, որ նա ուզում է կայսր դարձնել Մելիտենեի զորավար Լևոն պատրիկին, Լամպրոսի որդուն: Ստեփանոսի ունեցվածքը գրավվեց և նա վանական խուզվելով, աքսորվեց, իսկ Լամպրոսն էլ անողորմաբար

գանահարվեց, կուրացվեց և հրապարակայնորեն ծաղր ու ծանակի ենթարկվելով, փոքր անց մեռավ:

6. Ինդիկատիոնի նույն տարվա հուլիս ամսին մայրաքաղաքի վրա ուս ազգի հարձակում էլ եղավ⁵⁰¹: [Ռուսները] մինչև այդ համագործակցում էին հոռոմայեցիների հետ, հաշտ ու խաղաղ ապրում, աներկյուղ հարաբերվում միմյանց և առևտրականներ ուղարկում ու ընդունում: Այս ժամանակները, սակայն, Բյուզանդիոնում սկյութ առևտրականների հետ տեղի ունեցած ինչ-որ վեճի ժամանակ կռիվ առաջացավ, որի ընթացքում սպանվեց մի Լրեելի սկյութ: Նրանց ազգի այն ժամանակվա իշխան Վլադիմիրը, մի բարկացկոտ ու շատ տաքարյուն մարդ, իմանալով կատարվածի մասին և ազդվելով, առանց հապաղելու վերցրեց իր ողջ զորքը, ինչպես և Օվկիանոսի հյուսիսում գտնվող կղզիների բնակիչներից դաշնակից ռազմիկների, գումարեց, ինչպես ասում են, շուրջ հարյուր հազար հոգու և տեղավորելով մոնոքսիլոն կոչվող նավերի մեջ⁵⁰², արշավեց քաղաքի վրա: Կայսրը, իմանալով այդ մասին, դեսպաններ ուղարկեց, խնդրեց ցած դնել զենքերը, խոստացավ, եթե տեղի է ունեցել որևէ վատ բան, կարգավորել այն, կոչ արեց թույլ շտալ, որ մի աննշան դեպքի համար երկար ժամանակվա ընթացքում ամրապնդված խաղաղությունը վերանա և ժողովուրդներին իրար դեմ չհանել: Երբ [Վլադիմիրը] ստանալով նամակը, խայտառակ կերպով վռնդեց դեսպաններին, գոռոզ ու ամբարտաձևան պատասխան տվեց, կայսրը այլևս խաղաղությունն ապահովելու մասին հույսը կրտրած, ինքն էլ հնարավորին չափ պատրաստվեց ընդդիմակալելու: Նախ և առաջ նա մայրաքաղաքում գտնվող սկյութ առևտրականներին, ապա և [սկյութ] դաշնակցային զորքերը ցրիվ տվեց բանակաթեմերում, այդ ձևով նա ապահովեց իրեն ներքին, տվյալ իրավիճակում շատ հավանական վտանգից: Նա հանդերձեց կայսերական տրիբերաները, ինչպես և այլ բազում թեթև ու արագընթաց [նավեր], նրանց մեջ նստեցրեց այն ժամանակ Բյուզանդիոնում գտնվող զինվորներին, ինքն էլ կայսերական դրոմոնը մտնելով, դուրս եկավ սկյութներին ընդառաջ՝ Պոնտոսի մուտքում նավագնացների կողմից Փարոս կոչվող տեղում: Նրա կողքից ցամաքով առաջ էր շարժվում նաև մեծաթիվ հեծելազոր: Երբ հակառակորդ ուժերը կանգնեցին դեմառդեմ, ոչ ոք նախահարձակ չեղավ: Սկյութները հանգիստ կանգնել էին խարիսխ պցած իրենց նավահանգստում, իսկ կայ-

սրբն էլ նրանց շարժվելուն էր սպասում: Քանի որ ժամանակը գնում էր և արդեն ուշ էր, կայսրը դարձյալ դեսպաններ ուղարկեց խաղաղության մասին խոսելու, բայց բարբարոսը վերստին նրանց անարգելով ետ ուղարկեց, հայտնելով, որ եթե կայսրն ուզում է, որ ինքը զենքերը ցած դնի, թող իր յուրաքանչյուր զինվորին երեքական լիտր ոսկի վճարի: Նման պահանջը կայսրն աւիրագործելի համարելով, որոշեց անցնել գործի: Քանի որ [սկյութները] անշարժ կանգնած էին, կայսրը մագիստրոս Վասիլ Թեոդորականին⁵⁰³ հրամայեց երեք արագրնթաց տրիերա վերցնել, գնալ և հեռամարտությամբ փորձել սկյութներին մարտի ներքաշել: Վասիլը, վերցնելով տրիերաները և սկյութներին մոտենալով, ոչ թե հեռամարտությամբ ուզեց նրանց ներքաշել, այլ խուժելով նրանց շարքերը, արհեստական կրակով^{50*} հրկիզեց նավերից յոթը, իսկ երեք նավ մարդկանցով հանդերձ ջրասույզ արեց: Նա տիրացավ նաև մի այլ նավի, աճաճամբ նրա մեջ թռնելով: Նավի մեջ եղածների մի մասին նա սրի քաշեց, մյուսները զենքերը ցած դրեցին՝ Վասիլի հանդգնության վրա զարմացած: Սկյութները նավատորմիդով առաջ շարժվող կայսրին տեսնելով և բնական է, մտածելով, որ եթե լոկ երեք տրիերաներ իրենց այդ օրը գցեցին, ապա ի՞նչ կլինի, երբ ստիպված լինեն մարտի բռնվել ողջ նավատորմիդի հետ, որոշեցին փախուստի դիմել: Ընկնելով խութեր ու ստորջրյա ժայռեր ունեցող վայրեր, նրանք կորցրին նավերի մեծ մասը. բացի այդ, նրանց վրա սկսեցին հարձակվել ու կոտորել նաև ցամաքով մոտիկից բնթացող զինվորները: [Պատերազմից] հետո ծովի ափերին մնաց շուրջ 15 հազար դիակ: Սկյութների պարտությունից հետո կայսրը ամբողջ երկու օր մնաց այնտեղ, իսկ երրորդ օրը պարակիմոմենոս Նիկոլայոսի և մագիստրոս Վասիլ Թեոդորականի հրամանատարության ներքո երկու տագմա և, այսպես կոչված, հետերիաները թողնելով ափերը հսկելու, շրջելու և պահպանելու, որպեսզի հանկարծ բարբարոսների ափհանում չլինի, բովանդակ նավատորմիդին էլ հրամայելով մնալ Փարոսում, վերադարձավ մայրաքաղաք: Կայսրն ահա այդ բանն անելուց հետո մտավ Բյուզանդիոն, իսկ պարակիմոմենոսի և Թեոդորականի զորքերը շրջում էին այն ափերով, որտեղ [Թշնամու] պարտությունից հետո ալիքները ափ էին նետել բարբարոսների դիակները: Նրանք ձեռք գցեցին բազում ավար ու կապուտ: Նա վատորմիդից անջատված քսանչորս տրիերաներ սկսեցին հե

տապանդել փախուստի դիմող բարբարոսներին: Բարբարոսները մի ծոցում խարխախ էին գցել, երբ իրենց կողքից անցան այդ հետապանդող [նավերը]: Սկյուֆները տեսան նրանց փոքրաթվությունը, հաստատ համոզվեցին, որ հենց այդքանն են, և թերակողու երկու կողմից, թևերից առաջ անցնելով և արագ թիավարելով, ջանում էին հակառակորդներին օղակի մեջ առնել: Թիավարությունից ու հետապանդումից ուժասպառ հռոմայեցիները բարբարոսական նավերի մեծաթվության առաջ ահ ու դողի մեջ ընկան ու դիմեցին փախուստի: Բայց բարբարոսների նավերը հասցրին փակել ծոցի բերանը և այլևս անհնարին էր դեպի բաց ծով դուրս գալը: Կիբիրեոսների [բանակաթեմի] զորավար պատրիկ Կոստանդին Կավալարիոսը իր մնացած տասը տրիբերներով քաջաբար մարտի նետվեց և արիաբար մարտնչելով, սրբախողխող արվեց: [Թշնամու] ձեռքն անցան շորս տրիբերա և ծովակալի նավն անձնակազմով հանդերձ, որ սրի քաշվեց: Հռոմեական մնացած նավերը շարտվելով ժայռերի, քարքարոտ ափերի և ապառաժների վրա, շարդուփշուր եղան, նրանց անձնակազմի մի մասը ջրասույզ եղավ, մյուսն էլ՝ ընկնելով բարբարոսների ձեռքը, խողխողվեց ու ստրկության քշվեց: Վերապրողները ցամաքի վրայով աեղեն ու մերկ ապաստան գտան իրենց ճամբարում: Սկյուֆները տեսնելով, որ իրենց ծրագրերը չեն իրականանում, որոշեցին տունդարձի ճանապարհը բռնել: Նրանք վերադառնում էին ոչ միայն ծովով, այլև ցամաքով (նրանց նավերը բուրդին չէին բավականացնում, քանզի մի մասը անցած ժամանակ ջրասույզ արվեց կամ ընկավ [հակառակորդի] ձեռքը, մյուսն էլ ալեկոծության ու փոթորիկի ժամանակ ջարդ ու փշուր եղավ, դրա պատճառով էլ նրանցից շատերը ցամաքով էր գնում): Վառնա⁵⁰⁵ կոչվա Կ ծովափին նրանց հանդիպեց վեստ Կատակալոն Կեկավմենոսը, Իստրոս [գետի] շրջանի քաղաքների ու շրջանների կառավարիչը և կովի բռնվելով, պարտության մատնեց, շատերին կոտորեց, իսկ ութ հարյուր հոգու գերի վերցրեց և շղթայակապ կայսեր ուղարկեց: Այս այրը, (երբ սրանից առաջ սկյուֆները ելնելով իրենց երկրից, շարժվում էին դեպի մայրաքաղաքը և ոտք դնելով իրեն ենթակա շրջանները, ավարառություններ էին գործում), հավաքելով իր զորքերը, նրանց հետ կովի բռնվեց և արիաբար մարտնչելով, գլխովին պարտության մատնեց թշնամուն, ստիպեց փախուստի դիմել դեպի իրենց նավերը: Տվյալ դեպքում էլ նա հսկում էր իրեն ենթակա

ծովափնյա շրջաններին, սպասում իրերի վախճանին և ընդդիմակայելով վերադարձի ճամփան բռնած [սկյութներին], քաջաբար մարտնչեց ու արեց այն, ինչ վերևում ասացինք⁵⁰⁶։

- 1043 7. 6552 թվականի սեպտեմբեր ամսին, ինդիկտիոնի 12-րդ տարին, սաստիկ քամի փչեց, այն աստիճան, որ փչացավ այգիների բերքը։ Այդ տարվա մարտ ամսի 9-ին, 40 վկաների տոնակատարության ժամանակ, երբ կայսրը որոշել էր թափորով գնալ սրբերի երկրպագության, դեմոսը նրա դեմ խռովություն բարձրացրեց։ Կայսրը մեծ շքախմբով ու փառաբանությունք հետիոտն պալատից դուրս եկավ, հասավ Խալկեի Փրկչի տաճարը և այնտեղից պետք է ձի նստեր ու գնար մարտիրոսների սրբարանը, երբ հանկարծակի ամբոխի միջից մի ձայն լավեց, «Մենք չենք ուզում Սկլերենային⁵⁰⁷ թագուհի, ոչ էլ այն, որ նրա պատճառով մեռնեն մեր մայրեր՝ ծիրանածիններ Զոեն և Թեոդորան»։ Ամեն ինչ իսկույն խառնվեց իրար, ամբոխն ընկավ խուճապի մեջ. ուզում էին կայսեր սպանել։ Եթե թագուհիները շտապ կարգով պատշգամբ դուրս գալով շահնգատացնեին ամբոխին, շատերը զոհ կգնային, գուցե և հենց ինքը՝ կայսրը։ Երբ կրքերը խաղաղվեցին, [կայսրը] պալատ վերադարձավ, հրատարվելով մարտիրոսների [սրբարանը] գնալու մտքից։

- 1044/ 8. Ինդիկտիոնի 13-րդ տարին սկիզբ առավ պատերազմն
1045 ընդդեմ Անիի։ Բայց նախապես պատմենք, թե ի՞նչն էր պատճառը, որ Անիի տոպարխը⁵⁰⁸ հանգիստ նստած, ոչ մի արտառոց բան չարած, Կոստանդին կայսրը դիմեց պատերազմի։ Երբ իբերների⁵⁰⁹ առաջնորդ Գեորգիոսը⁵¹⁰ հոռմայեցիների դեմ զենք բարձրացրեց, նրան զինակցություն ցուցաբերեց Անիի շրջանին տիրող Հովհաննեսիկը⁵¹¹։ Բայց երբ, ինչպես նախապես ասվեց, Վասիլ կայսրը բարձրանալով Իբերիա, ճակատեց Գեորգիոսի դեմ, նրան պարտության մատնեց ու ոչնչացրեց, Հովհաննեսիկը ահ ու դողի մեջ ընկավ, մտածելով, որ կայսրը Գեորգիոսին՝ իր ցուցաբերած զինակցության համար գլխին փորձանք կբերի։ Դրա համար ահա, վերցնելով քաղաքի բանալիները, անձամբ գնում է կայսեր մոտ, կամավոր հանձնվում նրան և ընձեռում բանալիները։ [Կայսրը] ընդառաջ գնաց նրա խելամտությանը, մագիստրոսի պատվաստիճան շնորհեց և նշանակեց Անիի ու Մեծ Հայք կոչվածի ցմահ կառավարիչ, նրանից գրավոր փաստաթուղթ պահանջելով, թե իր՝ Հովհաննեսիկի մահից հետո համայն իշխանությունը դառնում է հոռմեական պետության բաղկացուցիչ

մասը: Այդպես էլ եղավ⁵¹²: Կայսրը վախճանվում է, բազում տարիներ անց վախճանվում է և Հովհաննեսիկը, որի մահից հետո նրա իշխանությունը ժառանգած որդի Գագիկը⁵¹³, թեև [շարունակում էր] հռոմայեցիների հետ խաղաղություն ու զինակցություն պահպանել, բայց իր ձեռքում էր պահում նաև հորենական իշխանությունը և չէր ուզում այն հռոմայեցիներին զիջել, հակառակ հոր թողած փաստաթղթի: Մոնոմախը արքունիքում գտնելով այդ փաստաթուղթը, և՛ Անին էր պահանջում, և՛ բովանդակ Մեծ Հայքը⁵¹⁴ որպես Վասիլ կայսեր ժառանգորդը: Այն պատճառով, որ [Գագիկը], թեև իրեն հռոմայեցիների ժառանգ⁵¹⁵ էր խոստովանում, չէր ուզում հրաժարվել հորենական իշխանությունից, կայսրը վճռեց պատերազմել: Նա զորահավաք արեց, զորքը հանձնեց վեստ Միքայել Իասիտեսին, որը մինչ այդ Իբերիայի⁵¹⁶ կառավարիչ էր նշանակվել, մտադիր լինելով Գագիկի դեմ պատերազմել: [Իասիտեսը] գնաց և ջանաց հնարավորության սահմաններում ի կատար ածելու հրամանը: Գագիկն իմանալով այդ, տեսնելով, որ բարեկամի և զինակցի փոխարեն թշնամի է համարվել, ինքն էլ իր զինական ուժերը հավաքելով, իր կարողությունների սահմաններում դիմադրում էր իր վրա հարձակվողներին: Այն պատճառով, որ Իասիտեսի գործերը վատ էին ընթանում, ծանր ուժով ուղարկվեց սխուրի դոմեստիկոս պրոնեդրոս Նիկոլայոսը⁵¹⁷, Կոստանդին կայսեր պարակիմոմենոսը, որպեսզի քանակական ու զորության [գերակշռությամբ] Գագիկին պարտության մատնի⁵¹⁸: Միաժամանակ Դվինի և Արաքս գետի շուրջ ընկած Պերսարմենիայի կառավարիչ Ապլեսֆարեսին կայսեր նամակն ուղարկվեց, որով կոչ էր արվում ասպատակել Մեծ Հայքը և Գագիկին ենթակա երկիրը⁵¹⁹: Նիկոլայոսը գնաց ու գործի անցավ, նամակն էլ ուղարկեց Ապլեսֆարեսին, իր կողմից էլ գրեց ու հրահրեց, նվերներով ու խոստումներով նրան դրդեց՝ կյանքի կոչեց կայսեր կամքը: [Ապլեսֆարեսը], ստանալով նամակները, պատասխանեց, թե հրամանը կկատարի, եթե իրեն կայսերական հրովարտակ ուղարկվի այն բանը հաստատող, թե ինքը որպես տեր կտիրի Գագիկին պատկանող բոլոր այն բերդերին ու շրջաններին, որոնք կկարողանա գրավել պատերազմի օրենքով: Կայսրը համաձայնվեց դրան և խրիստովով գրությամբ հաստատեց Ապլեսֆարեսի պահանջը, որը փաստաթուղթն ստանալուց հետո, գործի լծվեց: • Նա պաշարմամբ գրավեց Գագիկին պատկանող բազմաթիվ ամրոցներ ու շրջաններ:

Կագիկը մի կողմից պատերազմ մղելով ռոմեական բանակի դեմ, մյուս կողմից ենթարկվելով Դվինի կառավարչի ասպատակություններին, կատարյալ հուսաբեկ եղած, պարակլիմոմենոսի հետ հաշտություն է կնքում և նրա միջոցով հանձնվում կայսեր ու տալիս [Անի] քաղաքը: Դալով կայսեր մոտ, նա մագիստրոսի պատվաստիճան ստացավ, շատ եկամտաբեր շրջաններ կապաղովկիայում, Խարսիանոնում, Լիկանդոսում, և այսուհետև խաղաղ ու անվրդով կյանք ապրեց⁵²⁰: Մոնոմախը սկսեց պահանջել Դվինցու⁵²¹ գրաված բերդերն ու շրջանները՝ որպես Անիի բաղկացուցիչ մասեր, և քանի որ [Դվինցին] չէր ուզում կամովին հրաժարվել դրանցից՝ ներկայացնելով խրիսովուլ փաստաթուղթը, նրան պատերազմ է հայտարարում: Մոնոմախը դարձյալ հրաման է տալիս պարակլիմոմենոսին⁵²² հռոմեական զինական ուժով, իբերական զորքով⁵²³, ինչպես և Մեծ Հայքի առկա և Անեցու հրամանատարությունյան տակ գտնվող ուժով⁵²⁴, պատերազմել Ապլեսֆարեսի դեմ: Պարակլիմոմենոսը հավաքեց բոլոր ուժերը, և նրանց հրամանատար կարգելով վեստարիս Միքայել Իասիտեսին⁵²⁵ և իր ծառա⁵²⁶ մագիստրոս Կոստանդին Ալանին, Դվինի դեմ ուղարկեց: Ապլեսֆարեսը արտակարգ հմուտ, անօրինակ զորական էր, թշնամու զենքն ու միտքը հաղթահարելու ընդունակ: Գիտակցելով, որ ինքն ի վիճակի չէ ընդդիմակայելու հռոմայեցիների զինյալ ուժերին, փակվեց [քաղաքի] պարիսպների ետևում, մոտիկից հոսող գետի հունը փոխեց, ողողեց համայն դաշտը և այն տիղմի վերածելով (այն կավային էր ու ճահճոտ), սպասեց հակառակորդների գալստյան: Նա հետևակ նետաձիգներին ցրեց քաղաքի շուրջն ընկած այգիներում, հրամայեց նրանց թաքնվել ու սպասել իր շեփորի ձայնին: Հռոմայեցիների զորահրամանատարները նրանց քաղաքում փակվելը և դաշտը ողողելը վախի ու հուսալքությունյան ապացույց համարելով, անկազմակերպ ու ցրված, ոմանք ձիուց ցած իջած, ոմանք ձի նստած, ցանկացած տեղով շտապում էին դեպի քաղաք՝ մեկ հարվածով այն գրավելու: Երբ նրանք գտնվում էին այգիների մեջ ընկած շավիղներում և ընդհուպ մոտեցել էին քաղաքին, Ապլեսֆարեսը հնչեցրեց շեփորը և հրամայեց գործի անցնել: Դարան մտած հետևակայիները դուրս գալով՝ ոմանք աղեղով, ոմանք քարերով հարվածում էին [հռոմայեցիներին], որոնք չէին կարող թշնամիներին դիմադրել, քանզի ուրիշներն էլ խոցում էին իրենց պարսպի ատամնաշարի վրայից: Հռոմայե-

ցիւները կատարյալ պարտություն կրեցին, նրանցից անհամար բազմություն սրի քաշվեց, քանզի ձիերը ընկնելով ցեխի ու ճահիճների մեջ, չէին կարողանում փախչել: Իասիտեսն ու Կոստան դինը հազիվ փախան Անի և բոթր բերեցին Նիկոլայոսին: Երբ աղետի մասին կայսրն իմացավ, Նիկոլայոսին ու Իասիտեսին պաշտոնանկ արեց. Իասիտեսի փոխարեն Իբերիայի դուքս նշանակվեց Կեկավմենոսը⁵²⁷, իսկ Նիկոլայոսի փոխարեն զորավար-ալտոկրատոր նշանակվեց մեծ հետերիարխ⁵²⁸, ներքինի Կոստանդինը, ծագումով սարակինոս: Նա կայսեր ծառայել էր նախքան նրա գահ բարձրանալը և նրան հավատարիմ էր: Սրանք ահա տեղ հասնելով և հավաքելով զինված ուժերը, գործի անցան: Նրանք շուղեցին հարձակվել Դվին քաղաքի վրա⁵²⁹, որը համայն ազգի մայրաքաղաքն է, այլ փորձեցին [տիրանալ] Անիի ստորանկյալ բերդերին, գրավեցին գահավեժ տեղանքում գտնվող շատ անառիկ Սուրբ Մարիամը⁵³⁰, Ամբերդ կոչվածը⁵³¹, Սուրբ Գրիգորը⁵³², Ապլեսֆարեսը բազմիցս անգամ փորձեց պաշարյալներին օգնության հասնել, բայց ամեն անգամ պարտություն կրեց: Նրանք եկան նաև Խելիդոնիոն կոչվող բերդը⁵³³, որը գահավեժ լեռան վրա է կառուցված և գտնվում է Դվինից ոչ հեռու: Ահա այդ բերդը խրամատներով ու ցանկապատով օղակի մեջ առնելով, ջանում էին [երկարատև] պաշարմամբ տիրանալ. պաշարյալները պարենի պակաս էին զգում, անակնկալ հարձակման պատճառով նրանք չէին հասցրել իրենց պարենով ապահովել: [Հոռմայեցիները] այս [բերդն] էլ կգրավեին, եթե Արևմուտքում հանկարծակի շբոնկվեր պատրիկ Լևոն Թոռնիկի ապստամբությունը⁵³⁴: Սա, երբ Իբերիայի զորավարն էր⁵³⁵, ամբաստանվեց ապստամբություն նախապատրաստելու մեջ, որի համար պաշտոնանկ արվեց, բռնի վանական խուզվեց և քաղաք բերվելով, տնային կալանքի դատապարտվեց իր տանը՝ Ադրիանուպոլսում⁵³⁶, [Թոռնիկը] իր նկատմամբ կատարված անօրինությունները հանգիստ չտարավ: Աստիճանաբար նա սիրաշահեց Ադրիանուպոլսի շնորհազրկված ու պաշտոնազուրկ զորավարներին, ապա նրանց և իր ազգականների միջոցով կամաց-կամաց գայթակղեցրեց մակեդոնական և թրակական տազմանների հրամանատարներին, զորացրված զինվորներին, հափշտակությունների ու թալանի սիրահարներին և զգալի ուժ կազմելով կայսր հռչակվեց, որից հետո իր ամբողջ զորքը վերցնելով, հանկարծակի հայանվեց մայրաքաղաքի առջև: Կայսրը նրան ընդդիմակայե-

լու բավարար զորք շուններ, ոչ էլ հավատում էր, թե քաղաքացի-
 ները իր նկատմամբ սեր ու հավատարմություն կցուցաբերեն,
 դրա համար Իբերիա՝ Կոստանդնի մոտ պետական ձիերով սուր-
 1047 հանդակ է ուղարկվում՝ կայսերական նամակով, որով հրամայ-
 սեպտ. վում էր ձեռքի գործը թողնել և [զինական] ուժերով շտապ
 մայրաքաղաք վերադառնալ: [Կոստանդինն] նամակն ստանա-
 լով, հակառակ այն բանի, որ համարյա գրավել էր բերդը, վե-
 րացնում է պաշարումը, Ապլեսֆարեսի հետ հաշտություն կրն-
 քում, ստանում նրա ուխտ ու երդումով հաստատված [հավաս-
 տիացումը] կայսեր հանդեպ տածելիք բարյացակամության մա-
 սին, որ երբեկից չի ծրագրելու որևէ վատություն ընդդեմ հու-
 մայեցիների, որից չեստ վերցնելով զորքերը շտապում է դեպի
 մայրաքաղաք: Խելիդոնիոնն ահա այսպես խույս տվեց գրավու-
 մի: Կոստանդինը արևելից տագմաներով և բովանդակ զորքով
 վերադարձավ, ինքը մտավ մայրաքաղաք, իսկ ողջ բանակը, կայ-
 սեր հրամանով տեղափոխվեց Թրակիա. մինչ այդ, հիշյալ
 զորքի մի մասը մայրաքաղաքի, նեղուցի դիմացի ափը գտնվող
 Խրիսուպոլսում էր մնում, մյուսը՝ Հելլեոպոնտոսում գտնվող
 Աբյուդոսում: Բայց [դրանք Թրակիա տեղափոխվեցին] հետո
 գայում: Նախքան զինված ուժերի տեղ հասնելը, սեպտեմբե-
 ամսին, ինդիկտիոնի առաջին տարին Թոնիկը, ինչպես ասվեց,
 կայսր հռչակվելով, կայծակի արագությամբ քաղաք է հասնում,
 հույս ունենալով մեկ հարվածով այն գրավել, քանզի կայսր
 անհրաժեշտ զորք շուններ: Նա Վլախերնայի դիմաց, Սուրբ Անար-
 ծաթից վանքին շատ մոտ խարաքս⁵³⁷ դրեց և սկզբում փորձում
 էր խոսք ու խոստումով քաղաքացիներին սիրաշահել, բայց երբ
 ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց իր ասածին, անցավ գործի
 Կայսրը քաղաքացիներով և պատահաբար տեղում հայտնվա-
 զինվորներով [հակառակորդի] դեմ կանգնեց: Քաղաքացիներին
 ու դեմոսին նա պարսպի վրա դասավորեց, իսկ տեղում հայտնվա-
 զինվորներին, ինչպես և նրանց, ովքեր իր հրամանով սենատի գր-
 խավորները զինեցին, հազարից ոչ ավելի մարդ, Վլախերնայի
 դարբասի միջով պարսպից դուրս հանելով, կանգնեցրեց ապրս-
 տամբին դեմառդեմ, նրանց առջև հակառակորդի հարձակման
 խոչընդոտող խրամ փորելով, թեև անհրաժեշտ էր, որ նրան
 դարբասից ներս գտնվեին և պարիսպներից պաշտպանվեին: Մա-
 գիսորոս Արգիրոս Իտալոսը աղաչում էր դուրս չգալ, մնալ ներ-
 սում և փոքրաթիվ զինվորներով, պատերազմելու փորձ չուն-

ցող ժողովրդով շճակատել մոլեզնած, բռնկված, պատերազմական փորձ ունեցող զորքի հետ: Բայց նա չկարողացավ նրան համոզել, քանզի իրեն հակադրվում էր Կոստանդինը, Լիխուդես մականվանյալը, որ այն ժամանակ կայսեր կողմից գլխավոր էր նշանակված և նրա վրա մեծ ազդեցություն ուներ, բացի այդ [դրսում կռվելու] միտքն իրենն էր: Եվ ահա, երբ ապստամբն իմացավ, որ նրանք երեկոյան դուրս են եկել, զինեց իր զինվորներին և ուժեղ թափով հարձակվեց՝ կայծակի արագությամբ անցնելով խրամը, պարտության մատնեց նրա ետևում գտնվողներին, որոնց մի մասը գերի ընկավ, իսկ մյուսը՝ փախչելով դեպի քաղաքի խրամը, վայր ընկավ և շարաշար կոտորվեց: Փախուստի էին դիմում քաղաքացիները՝ իրենց պարսպից ցած գահավիժելով, նաև՝ վլախերնայի պարսպի դարբասպանները՝ դարբասները բացելով: Եթե բախտը ինչ որ տեղում չդավաճաներ Թոռնիկին, նա հեշտությամբ մուտք կգործեր և ամեն ինչի տերը կդառնար: Բայց Նա [հակառակորդներին] հետապնդելով մինչև պարսպի մոտ գտնվող խրամը, կանգ առավ, որի ընթացքում կայսեր կողմնակիցները դարձյալ գոտեպնդվելով, տիրացան դարբասներին և զբաղվեցին պարիսպների պահպանությամբ: Այն ժամանակ կայսրն էլ քիչ էր մնացել Նետահար լինելու ու սպանվել, բայց իսկապես աստված փրկեց նրան. նետը խրվեց սպասավորներից մեկի կոնաձև գլխանոցին, որը փրկեց և գլխանոցը կրողին, և կայսեր: Ընկնելու մոտ գտնվող քաղաքն ահա այսպես փրկվեց, ապստամբը ճամբարում մի քանի օր մնալուց հետո, այնտեղից վեր կացավ ու վերադարձավ Արկադիուպոլիս: Պատճառն այն էր, որ իր մարդիկ կամաց-կամաց հեռանում էին, կամովին կայսեր կողմն անցնում, նա վախեցավ, որ բոլորն էլ իրեն կլքեն, կհեռանան, գուցե անգամ կբռնեն ու կայսեր ձեռքը կհանձնեն: Թոռնիկը Հովհաննես Բատացեսի հետ բանակեց այնտեղ ու սպասողական վիճակում էր, իսկ իր արյունակից ազգականներ՝ արևմտյան տազմանների հրամանատարներ Թեոդորոսին (մականունը Ստրավոմիտես), Պուլյուս կոչվածին և Մարիանոս Բրանասին ուղարկեց պաշարելու Ռեդեստոս քաղաքը: Այնպես պատահեց, որ մակեդոնական ու թրակական քաղաքներն իր կողմն էին անցել բացի [Ռեդեստոսից], որը քաղաքի եպիսկոպոսի և տեղացի ոմն մեծատան՝ Բատացիս կոչվածի՝ Թոռնիկի ազգականի ջանքերով հավատարիմ էր մնացել կայսեր: Այն պատճառով, որ նրանք գնալով այնտեղ ժամավաճառ եղան

և ոչինչ զլուխ չբերեցին, սա էլ բովանդակ բանակով գնաց այնտեղ, քաղաքի մրա գրո՛ց, գործի դրեց ամեն տեսակի մեքենաներ, բայց չորս կողմից դիմադրության հանդիպեց (պաշար-սալնները քաշաբար ետ էի մղում մեքենաները), դրա համար էլ վերացնելով պաշարումը Արկադիուպոլի վերադարձավ։

Հ՛ այդ միջոցին արևելյան զոլ երբ լիսուպոյս ու Աբյուսից անցան Թրակիա Կայ լը նրանց զորավար նշանակելու մագիստրոս Միք սյել սսիտեսի ապստամբի դեմ ուղարկեց վե փնս ուժերը մի տեղում հավաքելով, ապստամբների դե հանդիման, նախահարձակ շէր լինում, այլ միայն ասպատակում էր ապստամբներ ։ պատկ նող շրջանները, իր ձեռոն՝ կնող ն ըի նկատմամբ մարդասիրա սր էլ վարվում, [ապստամբներին] ծածուկ նամակներ էր ուղարկում՝ ներում խոստանալով և առատ պարգևատրություն։ Երբ վրա հասավ ձմեռը և իրենք ա պլստամբներն ու նրանց գրաստներն ու ձիերը պարենի պակաս զգացին, ի վիճակի չլինելով ընդդիմակայել և սառնամանիքին և սովին, և՛ հակառակորդներին. կամաց-կամաց սկսեցին անց նել մագիստրոսի կողմը։ Քանի դեռ դասալքությունն անկարևո մարդկանց շարքերում էր և ոչ անվանիների, Թոռնիկը Ապասողական վիճակում էր և սնվում էր հույսերով։ Բայց երբ Մարիանոս Բրանասը, Պոլյուսը, Թեոդորոս Ստավրոմիտեսը, Գլավայի բնտանիքին պատկանողները և նշանավոր այլ անձինք իրեն լքեցին ու Իասիտեսի կողմն անցան, Թոռնիկը ապլստամբների ճամբարում իրենից հետո երկրորդ մարդը համարվեալ Հովհաննես Բատացեսի հետ դիմեց փախուստի, բայց քանի ոչ հնարավոր չեղավ ճողոպրել, ապավինեց ինչ-որ եկեղեցում, իսկ ապստամբների խաժամուժը ցրվեց։ Իասիտեսը մարդ ուղարկեց և ձերբակալելով նրանց, շղթայակապ կաշսեր ուղարկեց, իսկ զինվորներից յուրաքանչյուրը կաշսեր հրամանով իր հայրենիքը վերադարձավ։ Թոռնիկն ու Բատացեսը կուրացվեցին Քրիստոսի

25—XII ծննդյան օրվա երեկոյան⁵³⁹, ապստամբին մինչև վերջ հավատա-
—1047 ըիմ մնացածները հրապարակայնորեն ծաղր ու ծանակի ենթարկվելով, աքսոր ուղարկվեցին, իսկ նրանց ունեցվածքն էլ բռնագրավվեց։ Ապստամբությունն ահա այսպիսի վախճան ունեցավ⁵⁴⁰, որին հաջորդեցին թուրքերի փորձանքները։

9. Ովքե՞ր են թուրքերը և ի՞նչ ձևով սկսեցին պատերազմել հռոմայեցիների դեմ, ես հեռվից սկսելով, կպատմեմ։ Թուրքաց ազգը հոնական է և բնակվում է Կովկասյան լեռների հյուսիսում։

յն բազմամարդ է, ինքնավար և ոչ մի ժամանակ, ոչ մի ազգի կողմից չի հպատակվել: Երբ սարակինոսները վերացրին պարսի իշխանությունը և սարակինոսների տիրապետությունը առաջ ոչ միայն Պարսկաստանի, Մարաստանի, Բաբելոնի և Ասորեստանի այլև Եգիպտոսի, Լիբիայի և Եվրոպայի ոչ փոքր սիւսաւն պատճառով, որ տարբեր ժամանակներում նրա պատերազմելով ալո միասնական, մեծագույն իշուան ւ ի վամ մասերի տրտւվեց, Իսպանիան ունեցավ մի և Լիբիան՝ մի ուրիշո, նույն ձևով առանձին սուաշնոր ն Եգիպտոսը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը: Նրանց մ խություն շկար, դու ալելին, հարևասը հարևանի դ երազմում: Վասիլ կայսեր ժամանակ Պարսկաստանի լ ե իներլ, օրետանների և Մարաստանի առաջնորդ Մոհամմե Իմբրայելի որդին, պատերազմ էր մղում հնդիկների և բաբելացիների դեմ, բայց պարտություն էր կրում, դրա համար նա որոշեց դեսպանություն ուղարկել Թուրքիայի իշխանի մոտ և նրանից զինական օգնություն աղերսել: Նա դեսպանություն է առաքում նրա մոտ, թանկագին բնժաններ և խնդրում իրեն երեք հազար հոգուց բաղկացած զինական օգնություն: [Թուրք իշխանը] շատ սիրալիր բնդունեց դեսպանությանը, ուրախացավ նվերների վրա, և նրան ուղարկեց երեք հազար մարդ: նրանց առաջնորդն էր Միքեէլի⁵⁴¹ որդի ճողրուլ բեկ⁵⁴² Մուկալետը: [Թուրք իշխանը] հույս ուներ, որ եթե այդ [երեք հազար հոգին] կարողանան ետ մղել սարակինոսների վրա հարձակվողներին, շատ հեշտությամբ մատչելի կդարձնեն Արաքս գետի կամուրջը, որը երկու կողմից աշտարակներով ու ամեն կողմից պահապաններով պաշտպանված լինելով, խոչընդոտում է թուրքերի մուտքը Պարսկաստան⁵⁴³: Նա հույս ուներ, որ նրանք կոչնչացնեն պահապաններին և պարսից երկիրն իրեն կհպատակեցնեն: Երբ վարձկանները տեղ հասան, Մոհամմեզը նրանցով ու իր ուժերով հարձակվում է արաբների իշխան Պիսասիրիոսի⁵⁴⁴ վրա և հեշտությամբ պարտության մատնում. արաբները շկարողացան դիմանալ նետաձգության: Վերադառնալով իր տեղը, նա ջանում էր [թուրքերի] օգնությամբ բնկճել նաև իր դեմ պատերազմող հնդիկներին: Բայց [թուրքերը], որոնց վստահված էր Արաքսի կամրջի պահպանությունը, նրանից խնդրեցին թույլ տալ վերադառնան իրենց երկիրը, բայց քանի որ նա չընդառաջեց նրանց և մտադիր էր իրենց նկատմամբ բռնություն բանեցնել,

նրանք երկյուղելով հնարավոր փորձանքից, ապստամբեցին: Նրանք մուտք գործեցին Կարբոնիտես անապատը, բայց լինելով փոքրաթիվ, շհամարձակվեցին այդքան բյուրավորների դեմ ճակատել, դրա համար սկսեցին այնտեղից հարձակումներ գործել, ասպատակել ու տակնուվրա անել սարակինոսների [շրջանները]: Այդ բանը Մոհամմեդին զայրացրեց և նա 20 հազարանոց զորք հավաքելով, թուրքերի դեմ ուղարկեց, նրա վրա նշանակելով ամենատոհմիկ ու խոհեմ, սարակինոսների շրջանում արիությամբ աչքի ընկած տասը զորավարների: Ահա սրանք ճանապարհ ընկան պատերազմելու, բայց մտածելով, որ ձեռնտու չէ մուտք գործել անապատ, որտեղ ջրի ու պարենի պակասություն կզգային, բանակեցին անապատի մուտքին մոտիկ, խորհելով իրենց անելիքի շուրջը: Տողրուլ բեկը բանակել էր անապատի խորքում: Իմանալով պատրաստված արշավանքի մասին, նա խորհրդակցեց իր մարդկանց հետ և գտավ, որ սարակինոսների և պարսիկների վրա նպատակահարմար է գիշեր ժամանակ հարձակվել: Նա երկու օր արագ քայլով գնաց և երրորդ օրվա գիշերը հարձակվեց վրանների տակ անհոգ նստածների և ոչ մի վտանգ չակնկալողների վրա: Նա իսկույն նրանց պարտության մատնեց, տիրացավ բազում զենքերի, ձիերի, հարստության և այսուհետև ասպատակում էր ոչ թե փախստականի կամ ավազակի նման թաքուն կերպով, այլ ակնհայտ ու բաց դաշտում, քանզի իր կողմն էին անցնում նաև իրենց գործած ոճրի համար մահապատժից խուսափող մարդիկ, ստրուկներ, ավազակության սիրահարներ, այնպես, որ կարճ ժամանակվա ընթացքում նա մեծագույն ուժ կազմեց, շուրջ 50 հազար հոգի: Նրա վիճակն ահա այսպիսին էր: Իսկ պարտությունից անչափ զգացված, խոր տրտմության մեջ ընկած Մոհամմեդը կուրացրեց տասը զորավարներին, փախուստով վերապրած զինվորներին սպառնաց կանացի շորեր հագցնել ու ծանակել: Եվ նախապատրաստվեց ճակատելու: Պարտություն կրած զինվորները, իմանալով սպառնալիքների մասին, Տողրուլ բեկի կողմն են անցում: Ահա այդքան ու այսպիսի հսկայական ուժ ձեռք բերելով, [Տողրուլ բեկը] վերցնելով իր բովանդակ զորքը, Մոհամմեդի դեմ շտապեց, ջանալով ճակատամարտում վճռել հարցը: [Մոհամմեդն] իր հերթին զինելով սարակինոսների, պարսիկների, կաբիրների և արաբների՝ մոտ հինգ հարյուր հազարանոց բանակ կազմեց: Նա ուներ նաև հարյուր աշտարակակիր փղեր, ահա բոլորին վերցնելով, ընդդի-

մակայում է Ասպահան կողմող [տեղում]: Սահմուկելի ճակատամարտ է տեղի ունենում, երկու կողմից էլ շատերն են ընկնում, այդ թվում և ինքը՝ Մոհամմեդը: Նա ձի նստած այստեղ, այնտեղ էր գնում իր զորքերին գոտեպնդելու, բայց ձիով հանդերձ գետին տապալվելով, մեռավ: Նրա անկումից հետո նրա ամբողջ զորքը հակառակորդի հետ հաշտվեց և Տողրուլ բեկը բոլորի կողմից Պարսկաստանի թագավոր հռչակվեց: Թագավոր հռչակվելով, նա [զորք] ուղարկեց ու վերացրեց Արաքսի կամրջի պահպանությունը, որով հնարավորություն տրվեց թուրքերին հանգիստ մուտք գործել Պարսկաստան: Եվ նրանք, խոչընդոտից ազատված, զանգվածորեն ներխուժեցին (բացի նրանցից, ովքեր չէին ուզում հեռանալ իրենց հայրենիքից), տապալեցին պարսից ու սարակինոսների իշխանությունը, Պարսկաստանի տերը դարձան, իսկ Տողրուլ բեկին սուլթան կոչեցին, ասել է՝ ամենակալ և արքայից արքա: Սա բոլոր պաշտոնները տեղացիների ձեռքից խլեց ու տվեց թուրքերին, համայն Պարսկաստանը նրանց միջև բաժանեց, տեղացիներին կատարեցապես տապալեց ու ընկճեց:

10. Երբ նա որոշեց, որ իրավիճակն իր օգտին է, նախ ըսկրսեց իր սահմանակից տիրակալների դեմ պատերազմել. ինքն անձամբ ճակատեց Բաբելոնի արխոնտ Պիսասիրիոսի դեմ և տարբեր մարտերում նրան հաղթելով և ոչնչացնելով, դարձավ բաբելացվոց երկրի տիրակալը, իսկ արաբների առաջնորդ Կարվեսեսի դեմ Կուտլումուշին⁵⁴⁵ ուղարկեց, իր հարազատ հորեղբորորդուն, տալով հզոր բանակ: Սա գնաց, արաբներին պատերազմ տվեց, բայց պարտվեց ու խայտառակ կերպով փախուստի դիմեց: Պարտությունից հետո ետ վերադառնալիս, նա պետք է Մեդիայի, այն է Վասպուրականի միջով անցներ (այս նահանգի կառավարիչն էր կայսեր կողմից ուղարկված պատրիկ Ստեփանոսը, կայսեր պարադինաստեոն⁵⁴⁶ Կոստանդին կիսուդեսի որդին), դրա համար [Կուտլումուշը] նրա մոտ պատվիրակներ ուղարկեց, խնդրելով թույլ տալ առանց որևէ խոչընդոտի անցնել, ամենասարսափելի երդումներով խոստանալով ձեռք չտալ, անվնաս թողնել նահանգը: [Ստեփանոսն] ընդունեց պատվիրակներին և նրա խնդրանքը երկյուղի նշան համարելով, հավաքեց տեղական զորքը, թուրքերին պատերազմով դիմավորելու համար: Այդ բանը Կուտլումուշին գցեց խոր մտահոգության մեջ (իր ողջ զորքը, որ պարտությունից էր վերադառնում,

անձի էր ու անդէն), բայց կամա-ակամա ստիպված եղավ ճակատել: Մարտում Ստեփանոսի զինվորները պարտություն են կրում, հենց ինքը [Ստեփանոսը] բազում ուրիշների հետ գերի է ընկնում: Թավրիզի վրայով անցնելիս [Կուտլումուշը] նրան երկրրի տոպարխին է ծախում⁵⁴⁷, իսկ ինքը վերադառնում սուլթանի մոտ, ղեկուցում իր պարտության մասին, պարտության մեղքը ուրիշների վրա գցում և խոստանում, որ եթե ինքը դարձյալ զորք ստանա և արշավի Կարվեսեսի դեմ, Արաբիան հեշտությամբ [սուլթանին] կհպատակեցնի: Ի միջի այլոց նա պատմեց նաև Վասպուրականի մասին, թե շատ բարեբեր երկիր է, բայց գտնվում է կանանց ձեռքում, իր դեմ 'պաժ զինվորներին ակնարկելով⁵⁴⁸: Սուլթանը, սակայն, նրա կրած խայտառակ պարտությունից գազազած, ծրագրում էր բռնել ու սպանել նրան, բայց և երկյուղում էր հռոմայեցիների դեմ զենք շարժել, նա վախենում ու սարսափում էր նախորդ ևրեք կայսրերի՝ Նիկեփորի, Հովհաննեսի և Վասիլի քաջագործությունների համբավից միայն, կարծում, թե հռոմայեցիները դեռ այդ ևույն արիության ու հզորության տեր են: Նա տատանողական վիճակում էր, երկմտության մեջ և իր անելիքի մասին էր մտածում: Կուտլումուշը, իմանալով սուլթանի խարդավանքի մասին, իր մարդկանց հետ փախուստի է դիմում և խորեզմցիների [երկրում] գտնվող մի ամրագույն քաղաք գրավելով, անունը Պասար, դառնում է սուլթանի հակառակորդը: [Սուլթանը] տվյալ պահին զբաղված լինելով, չփորձեց նրա դեմ պատերազմել, և հավաքելով իր բովանդակ ուժերը, դուրս եկավ ընդդեմ արաբների, բայց ճակատամարտում ինքը ևս պարտվեց: Պարտությունից վերադառնալով և չկարողանալով հաշտվել խայտառակության հետ, ինչպես և Կուտլումուշից կրած անարգանքի, վերցնելով զորքի մեծ մասը, անձամբ գնում է Պասար և երկարատև պատերազմ մղում հարազատ հորեզբորորդու դեմ, որը վստահ լինելով քաղաքի ամրությանը, հաճախ բաց էր անում դարբասներն ու գուրս գալով մեծ վնաս հասցնում սուլթանի զորքերին: Իսկ հռոմայեցիների դեմ սուլթանը շուրջ 20 հազար հոգուց բաղկացած մի այլ բանակ է ուղարկում, զորավար նշանակելով իր եղբորորդի Հասանին՝ մականունը Խուլ, կարգադրելով շատ շտապ տեղ հասնել և եթե հաջողվի, իրեն ենթարկել Մեդիան⁵⁴⁹: Ահա այս վիճակն էր տիրում Պարսկաստանում:

11. Իբերիայի⁵⁵⁰ առաջնորդ Բագարատը, մի անառակ մարդ,

պղծել էր Լիպարիտի մահիճը (Լիպարիտը որդին էր Վասիլ կայսեր օրոք Գեորգիոսի դեմ մղված պատերազմում սպանված Օրատիոս Լիպարիտի, իր ողջամտությամբ ու արիությամբ չընչակված մի մարդ, որն իբերների մեջ Բագարատից հետո ամենամեծ ուժն ուներ)⁵⁵¹ և իր այդ արարքից անչափ զայրացած Լիպարիտին ստիպել իր դեմ ապստամբություն բարձրացնել: Պատերազմում հաղթելով, [Լիպարիտը] նրան շարտում է Կովկասյան լեռները և Խորին Աբաղգիա, իսկ մտնելով արքունիք, բռնաբարում իր տիրուհուն՝ Բագարատի մորը և Իբերիայի տերն ու տիրականը դառնում: Նա նամակ է գրում կայսեր, խընդրելով դառնալ հռոմայեցիների բարեկամն ու դաշնակիցը: [Կայսրը] ընդունեց նրա դեսպանությունը և [Լիպարիտի] հետ հավատ. մագործակցություն հաստատեց: Որոշ ժամանակ անց, Բագարատը Փասիս գետի վրայով, սվանների և կոլխերի երկրով ընթանալով, գալիս է Տրապիզոն, որտեղից կայսեր սուրհանդակներ է ուղարկում, հայտնելով, թե ցանկություն ունի մայրաքաղաք գալ և նրան հանդիպել: [Կայսրը] թույլ տվեց և նա գալով [մայրաքաղաք], հանդիպեց կայսեր, նախ շատ պարսավեց նրան՝ ասելով, թե նա կայսր լինելով և Աբաղգիայի նման մի մեծ երկրի առաջնորդի հետ դաշինք ունենալով, դրժեց այդ և անցավ հասարակ մի մարդու, ապստամբ ստրուկի կողմը: Վերջում նա խնդրեց, որ կայսրն իրենց հաշտեցնի: Կայսեր ջանքերով նրանք համաձայնություն կնքեցին, որով Բագարատը համայն Իբերիայի և Աբաղգիայի տերն ու առաջնորդն է, իսկ [Լիպարիտը]՝ Մեսխիայի մի մասի կառավարիչը, որ ցմահ տեր և թագավոր է ճանաչելու իրեն՝ [Բագարատին]: Ահա Աբաղգիայի հարցն էլ այսպես լուծվեց⁵⁵²:

2. Սուլթանի կողմից հռոմայեցիների դեմ ուղարկված Հասանը, անցնելով Թավրիզն ու Թիֆլիս⁵⁵³ կոչվողը, եկավ Վասպուրական, հանդիպածն ավերելով ու կրակի տալով, ձեռքն ընկնողին սպանելով, չխնայելով անգամ երեխաներին: Նահանգի կառավարիչ վեստ Ահարոնը՝ Վլադիսլավի որդին և Պրուսիանի եղբայրը⁵⁵⁴, տեսնելով, որ ինքը կարող չէ պետք եղածին պես պատերազմելու և ընդդիմակայելու թուրքերի այդպիսի բազմություն, նամակ ուղարկեց Անիի և Իբերիայի կառավարիչ վեստ Կատակալոն Կեկավմենոսին, կոչ անելով հնարավոր բոլոր ուժերով օգնության հասնել: Նա, ստանալով նամակը, անհապաղ իր զորքերը հավաքեց, շտապ կարգով ճամփա ընկավ ու միացավ

Ահարոնին: Նրանք խորհրդակցեցին, ինչպե՞ս անել, գիշեր ժամանակ մարտ տալ, թե՞ ցերեկով: Կեկավմենոսը դեմ էր և մեկ, և մյուս առաջարկին, նա մտածում էր այլ ձևով հաղթահարեյ թշնամիներին: Նա խորհուրդ տվեց թողնել ճամբարը ինչպես որ կա՝ վրաններով, գրաստներով ու մնացած հանդերձանքով և գիշեր ժամանակ ամենակարևոր տեղերում դարանակալել: Թուրքերը տեղ հասնելով կսկսեն հափշտակությամբ զբաղվել, ահա այդ միջոցին պետք է դարաններից դուրս գալ և հարձակվել նրանց վրա: Նրա ենթադրությունը ճիշտ դուրս եկավ: Հասանն արշալույսին դուրս գալով Ստրագնա գետի⁵⁵⁵ մոտ գտնվող իր ճամբարից, գնում է պատերազմելու: Երբ նրան ոչ ոք դեմ չելավ, նա մոտեցավ հռոմայեցիների ճամբարին, որը ո՛չ պահակություն ուներ, ո՛չ էլ որևէ տեղից ձայն էր լսվում: Այնտեղ շկար և ոչ մի զինվոր: Ենթադրելով, որ հռոմայեցիները փախուստի են դիմել, նա բազում տեղերից քանդում է ցանկապատը և հրամայում ավարը հափշտակել: Հռոմայեցիները երեկոյան մոտ դարաններից դուրս գալով, կազմ ու պատրաստ հարձակվում են անկազմակերպ թուրքերի վրա և իսկույն փախուստի մատնում նրանց, որ շկարողացան ընդդիմակայել հռոմայեցիների անընկճելի թափին: Առաջինն ընկնում է Հասանը, որ առաջին շարքի վրա էր կռվում, ընկնում է նաև թուրքերի զորքի ամբողջ ծաղիկը: Շատ քչերն ազատվեցին և անզեն, լեռների վրայով ապաստան գտան Պերսարմենիայի քաղաքներում:

13. Սուլթանը աղետի մասին փախստականներից տեղեկանալով, սեժ տագնապի մեջ ընկավ և մտածում էր ինչպես դուրս գալ ծանր վիճակից: Նա թուրքերից, կաբիրներից և դայլամցիներից բաղկացած 100 հազարանոց ընտիր զորք կազմեց, այն տրվեց իր խորթ եղբայր Աբրահամ Ալիմին⁵⁵⁶ և հռոմայեցիների դեմ ուղարկեց: Երբ [թուրքերի] արշավանքի մասին լուրը տեղ հասավ, զորքերի վերոհիշյալ զորահրամանատարները դարձյալ միանալով, նստեցին խորհրդակցության՝ վճռելու իրենց անելիքը: Կեկավմենոսը գտնում էր, որ առկա զորքով պետք է թուրքերին ընդդիմակայել հռոմեական սահմաններից դուրս և այնտեղ պատերազմել, քանի դեռ հակառակորդների մեծ մասը անձի է, իսկ մնացած զորքն էլ երկար ճանապարհորդությունից հոգնած: Բացի այդ, թուրքերը զգում են երկաթների պակաս, որոնցով նրանք սովորություն ունեն ծածկել իրենց անասունների սմբակները: Ինչ վերաբերում է հռոմայեցիներին, ապա նրանք

իրենց տարած հաղթանակից արիացած ու գոտեպնդված թշնամիների հետ կռվի բռնվելու ցանկություն ունեն։ Ահարոնը ընդհակառակը, ասում էր գործի շղնել զորքերը, այլ գտնում էր, որ պետք է ամրացնել քաղաքներն ու բերդերը⁵⁵⁷, ամեն ինչ ներփակել պարիսպների ետևում, վիճակի մասին հայտնել կայսեր և առանց նրա համաձայնության փոքրաթիվ ուժերով չպատերազմել բարբարոսների այդքան մեծաթիվ զորքերի դեմ։ Զորավարներն այդպես ասացին և ընդունվեց Ահարոնի առաջարկը։ Նրանք բանակով գնացին Իբերիա և տեղացիներից Ուրտուռ կոչվող⁵⁵⁸ դաշտում, բաց երկնքի տակ հանգիստ մնացին, նախապես ամրությունների մեջ առնելով մշակ ժողովրդին, կանանց ու երեխաներին և արժեք ներկայացնող ամեն մի առարկա։ Ապա սուրհանդակով կայսեր նամակ ուղարկեցին. հայտնելով նրան հակառակորդների հարձակման մասին։ Կայսրը, ստանալով նամակը, հրամայեց սպասել, մինչև որ Լիպարիտը իբերական զորքով կմիանա հռոմեական զորքերին, իսկ [Լիպարիտին] էլ նամակ ուղարկեց՝ կարգադրելով, որ եթե նա իրեն հռոմայեցիների բարեկամն է համարում և դաշնակիցը, ապա անհապաղ վերցնի իր համայն զորքը, միանա հռոմայեցիների զորավարներին և նրանց հետ պատերազմի բարբարոսների դեմ։ Զորավարները նամակն ստանալով, հրամանի համաձայն հանգիստ էին, սպասելով Լիպարիտի գալստյան. իսկ վերջինս, ստանալով կայսեր հրամանը, եռանդազին հավաքեց իր Կոթր և սկսեց այն ղինել։ Քանի դեռ նա հավաքում էր իր ուժերը, ժամանակն անցնում էր, և այդ միջոցին Աբրահամը հասավ Վասպուրական։ Իմանալով, որ հռոմայեցիները նախապես այնտեղ էին կենտրոնացած և իր գալստյան մասին իմանալով, նահանջեցին Իբերիա, բնական է, այդ բանը երկյուղի նշան համարեց և թալանն ու ավարառությունը մի կողմ թողած, ընկավ նրանց ետևից, ջանալով ճակատամարտ տալ նախքան նոր ուժեր կմիանային նրանց։ Հռոմայեցիների զորավարները, իմանալով այդ մասին, երկյուղեցին, որ չլինի թե ստիպված լինեն պատերազմի բռնվել նախքան Լիպարիտի հասնելը։ Նրանք իջան մի գահավեժ, շորս կողմից կիրճերով շրջապատված դժվարանցանելի վայր, հանգիստ մնացին, միաժամանակ նամակ գրեցին Լիպարիտին՝ առանց հապաղելու գալ։ Աբրահամը, չհանդիպելով հռոմեական բանակին, եկավ Արծն կոչվող [տեղը]։ Արծնը բազմաբյուր բնակչություն ունեցող շատ հարուստ մի գյուղաքաղաք է, այստեղ բնակվում էին

բնիկ վաճառականներ և ասորիների, հայերի ու այլ ազգերի մեծաթիվ ժողովուրդ: Մոտիկ էր գտնվում Թեոդոսուպոլիսը, ամուր ու անառիկ պարիսպ ունեցող մեծագույն մի քաղաք, և հակառակ որ Կեկավմենոսը նամակ գրելով սպառնաց ու հրամայեց նրանց պատսպարվել [այդ քաղաքի] պարիսպների մեջ, նրանք հույս դնելով իրենց բազմաթվություն վրա, չուզեցին այդ անել Թուրքերը վրա հասնելով, գործի անցան, իսկ Արծևի բնակիչները փակելով ճանապարհները և բարձրանալով տների [տանիք ներք], քարերով, փայտերով ու աղեղներով ընդդիմակայում էին հարձակվողներին: Նրանք ամբողջ վեց օր մարտնչեցին Երբ այդ բանը հայտնեցին գորավարներին, Կեկավմենոսը շատ էր պէտք ու հորդորում գնալ, հարձակվել Թուրքերի վրա, որոն մտադիր էին պաշարման անցնել, իզուր չնստել ու ժամավաճառ չլինել՝ սպասելով Լիպարիտի փուչ օգնությանը, հարմար առիթը ձեռքից բաց չթողնել, որը դժվար կլինի դարձյալ ձեռք բերել նրան հակադրվեց Ահարոնը, որն առում էր, թե չպետք է կայսեր հրամանին հակառակ որևէ բան անել, դրա վրա ահա [Կեկավմենոսն] էլ հանգիստ նստել էր: Աբրահամը, տեսնելով որ դեպքերն իր ուզածին հակառակ են ընթանում, չի կարողանում պաշարմամբ գրավել գյուղաքաղաքը, արհամարհեց հարստությունն ու ավարը և հրամայեց տները կրակի տալ: Թուրքերն անհապաղ ջահեր վերցնելով և դյուրավառ նյութեր կրակի տալով, գցում էին տների վրա: Չորս կողմից հուրը բորբոքվեց, հսկայական հրդեհ բռնկվեց: Արծնցիք, չկարողանալով դիմանալ կրակին ու նետահարության, դիմեցին փախուստի: Ասում են, թե կորավ

1049 շուրջ 150 հազար տղամարդ, որոնց մի մասը սրի, մյուսը՝ կրակի զոհ դարձավ: Նրանք, երբ համոզվեցին, որ պարտվելու են, կանանց ու երեխաներին սրի քաշելուց հետո, իրենց կրակն էին նետում: Ահա այսպես գրավվեց Արծնը, Աբրահամն այնտեղ շատ ոսկի, զենք և այլ պիտանի մետաղյա իրեր գտավ, ինչ որ կրակից չէր վնասվել, նա ձեռք բերեց նաև մեծ թվով ձիեր ու գրաստներ և իր զորքը պետք եղածին պես զինելով, հեռացավ փնտրելով հռոմեական զորքը⁵⁵⁹:

14. Լիպարիտը վերջը տեղ հասավ և [հռոմեական բանակը], իջնելով հիշյալ ամրությունից, բանակեց մի դաշտում, մի լեռան ստորոտին, որտեղ գտնվում է Կապետուս բերդը⁵⁶⁰: Թուրքերն անկաղմակերպ առաջանում էին. Կեկավմենոսը դարձյալ խորհուրդ էր տալիս, քանի նրանք ցրված են և անկաղմակերպ, հար-

ձակվել նրանց վրա: Բայց Լիպարիտը չէր ուզում, րովհետև օրը շաբաթ էր ինդիկտիոնի 2-րդ տարվ: սեպտեմբեր ամսի 18-ը: Լի արիտի համար շաբաթը չարա ու կ օր էր⁵⁶⁴ և նա 4 իսենալով գրանից, խուսափում էր երազմել Հոռմայեցիների նշանն ահա այսպիսին էր, որ աս առաջ ուս րկսոսներին իմանալով հոռմայ րած վայր և այն սին, թե նրանք հանգիստ նստած քեց իր ուժերը և ս մ ու պատրաստ շարժվեց պս ու: Հակառակորդ ա կը այդ տեսնելով, ա կամայից սկատեց: Աջ թևը գլխավորում էր Կեկավմենոսը, ձախո նը, իսկ կենդրոնում կանգն յ Լիպարիտը: Երե Կեկավմեն րաի դի մ կան ատ էր Աբրահամը, և ար սաց՝ Խորոսանտե սը՝ Ասպան Սալարիտը, Աբրահամի խորթ եղբայրը: Երբ մարտն սկսվեց, Կեկավմենոսն ու Ահարոնն իրենց դիմացի [թշնամի] թևերը պարտու յան մատնեցին և մինչև արշալույս հետապնդում էին: Իսկ Լիպարիտը, որի քեռորդին⁵⁶⁴ [մարտում] ընկած լինելու պատճառով վիշտ էր ապրում, ուժեղ թափով հարձակվեց, բայց իր ձին խոցվեց ու ընկավ, ինքն էլ գերի վերցվեց⁵⁶⁵: Այստեղ վիճակն այսպիսին էր, իսկ հոռմայեցիները դադարեցնելով [թշնամու] հետապնդումը, իջան ձիերից և հաղթանակի առթիվ աստծուն գոհուխյուն հայտնեցին, միաբերան երգեցին «Մեր աստծուց մեծ աստված չկա» հիմներ: Նրանք Լիպարիտին էին սպասում, վստահ լինելով, որ նա ևս հետապնդում է թշնամիներին: Բայց երբ նա ոչ մի տեղից չերևաց, դժվարին վիճակի մեջ ընկան, չգիտեին, ի՞նչ կարող է պատահած լինել: Նրանք այդպես շվարած մնացել էին, երբ Լիպարիտի զինվորներից մեկն եկավ ու զորավարներին նայտնեց նրա պարտվելու և գերեվարվելու մասին, թե ինչպես Աբրահամը փախուստից վերադառնալով և միանալով իր հարազատ եղբորը (մարտում Հասանն սպանվել էր), վերցրեց Լիպարիտին և գերի ընկած իբերներին ու արագ շարժվեց Կաստրոկոմե կոչված վայրը⁵⁶⁶: Զորահրամանատարներն այս լուրը լսելով ապշեցին, գիշերն անքուն անցկացրին, իսկ երբ լույսը բացվեց, նստեցին խորհրդակցության: Բոլորը նպատակահարմար գտան, որ յուրաքանչյուրն իր տեղը գնա: Ահարոնն ահա վերցնելով իր զինվորներին գնաց վան (սա վասպուրականի մայրաքաղաքն է), իսկ Կեկավմենոսն իր [զինվորներով] բարձրացավ Անի⁵⁶⁷: Աբրահամը բավարարվեց գերի վերցրած Լիպարիտին:

րիտով, այդ բախտավորության համար իրեն ամենաերջանիկ մարդն համարեց և առանց երկար-բարակ մտածելու, արագացրած քայլով, հինգ օրում հասավ Ռե⁵⁶⁸ կոչվող [տեղը], այնտեղից էլ գնաց սուլթանի մոտ, նախապես հաղթանակի մասին ավետիս ուղարկելով և Լիպարիտին գերելու մասին լուրը հայտնելով: Սուլթանը Լիպարիտին գերի վերցնելու կապակցությամբ արտաքուստ ուրախացավ ու բերկրեց, բայց չար նախանձով լցվեց նման հաջողության հասած իր եղբոր դեմ, և շարունակ մտածում էր, առիթ որոնում նրան մեջտեղից վերացնելու:

15. Կայսրը, իմանալով Լիպարիտի գերվելու մասին, մեծ փափագ ուներ նրան փրկելու: Նա Գեորգիոսի՝ մականունը Դրոսոս (Դրոսոսը Ահարոնի հյուպոգրամատեսն էր)⁵⁶⁹, միջոցով սուլթանին թանկագին ընծաներ ու փրկագին ուղարկեց, փնդրելով Լիպարիտին ազատ արձակել և հաշտություն կնքել: Սուլթանն ընդունեց դեսպանությունը և ուզենալով ցույց տալ, որ ինքը թագավոր է փառավոր և ոչ անազատ մի փերեզակ, [Լիպարիտին] նվիրում է կայսեր: [Սուլթանը] թեև վերցրեց փրկագինը, բայց այն ամբողջությամբ Լիպարիտին հանձնեց, նրան խորհուրդ տալով միշտ հիշել այս օրը և այսուհետև շքանկալ թուրքերի դեմ գենք շարժել⁵⁷⁰: Կայսեր մոտ ուղարկված դեսպանությունը մասնակցեց նաև նրանց մոտ սերիֆոս⁵⁷¹ կոչվողը: Այս պաշտոնը կրողն այն ուժն ունի նրանց խալիֆայի մոտ, ինչ ժամանակին մեզ մոտ սինկելլոսը՝ պատրիարքի: [խալիֆայի] մահվան դեպքում [սերիֆոսն է] նրա ավտոին նստում: Ահա այս սերիֆոսը մայրաքաղաք մտնելով, հանդիպելով ու խոսակցելով կայսեր հետ, մեծ ամբարտավանություն ու պոռոտախոսություն հանդես բերեց, վերջը նա նկրտեց հռոմայեցիների երկիրն իր սուլթանին հարկատու դարձնել: Երբ տեսավ, որ կայսրը հեռու է՝ այդ մտքից, ձեռնունայն վերադարձավ իրեն ուղարկողի մոտ: Իսկ կայսրը դրա հիման վրա սուլթանի կողմից պատերազմ ակնկալելով, ինչքան որ դա հնարավոր էր, [զորք] ուղարկեց ու ապահովեց Պարսկաստանի սահմանակից շրջանները: Այս նույն ժամանակ տեղի ունեցավ նաև պաժինակների հարձակումը: Թե ինչպե՞ս և ի՞նչ ձևով, այժմ կասվի:

1048

16. Պաժինակները սկյութական ցեղ է, նա սերում է արքայական կոչվող սկյութներից, այն մեծ է ու բազմամարդ, նրան իր ուժերով ի վիճակի չէ ընդդիմակայել սկյութական և ոչ մի ցեղ: Նա բաժանվում է տասներեք տոհմի, որոնք թեև բոլորն էլ

նույն [պաժինակ] անունն են կրում, բայց յուրաքանչյուրն ունի նաև սեփական հաջորջում՝ իր նախահոր և առաջնորդի անունից: Նրանք տարածվում են Իստրոսից այն կողմ ընկած շրջաններում, Բորիսթենես⁵⁷² գետից մինչև Պաննոնիա ձգվող դաշտերում, քոչվոր են և բացարձակապես վրանաբնակ: Այդ ժամանակները հիշյալ ցեղի առաջնորդն էր Վիլտերի որդի Տյուրախը, մեծատոհմիկ, բայց թուլամորթ և անգորր սիրող մի մարդ: Այդ ցեղի մեջ, սակայն, կար և մի ուրիշը՝ անունը Կեգեն, Վալցարի որդին, որ, թեև ծագումով աննշան մեկն էր ու անհայտ, բայց պատերազմական ու ռազմավարական գործերում շտեսնված կարող: Սա ընդդիմակայեց, հաղթեց ու ետ շարտեց բազում անգամներ պաժինակների վրա արշաված ուզերին⁵⁷³ (ուզերը հոնական ցեղ են), այն ժամանակ, երբ Տյուրախը չհամարձակվեց նրանց դեմ դուրս գալ, դեռ ավելին, թաքնվեց Իստրոսի մոտ տարածվող ճահճուտներում ու լճերի շուրջ: Պաժինակները Տյուրախին հարգում էին իր ազնվական ծագման համար, բայց Կեգենի նկատմամբ հատուկ սեր էին տածում՝ նրա անչափ արիության և պատերազմներում ցուցաբերած կարողության համար: Այդ բանը լսում ու տեսնում էր Տյուրախը, նրա հոգին խոցվում էր, նա վախենում էր իշխանությունը կորցնել և միջոց էր որոնում Կեգենին մեջտեղից վերացնելու: Նա բազում անգամ նրա դեմ որոգայթներ լարեց, բայց ոչ մեկն էլ արդյունք չտվեց: Երբ նրա բազում ծածուկ փորձերը ի դերև ելան, նա որոշեց շճձգել և բացահայտ գործել: Նա բազում մարդկանց ուղարկեց նրան բռնելու և սպանելու հրամանով: [Կեգենը] կանխավ իմանալով ոտնձգության մասին, փախուստի դիմեց Բորիսթենեսի ճահճուտները և այդ ձևով խուսափեց ոչնչացումից: Թաքնված լինելով այնտեղ և իր ազգականների ու տոհմի հետ ծածուկ կապեր հաստատելով, նա կարողացավ իր ցեղն անջատել թագավորի բարյացակամությունից (ցեղը կոչվում էր Վելեմարնիս), ապա նաև Պագոմանիս [ցեղը], և զինական ուժ ստանալով, այդ երկու ցեղերով դուրս եկավ Տյուրախի դեմ, որի [կողմում էին] 11 ցեղ: [Կեգենը] բազում ժամեր դիմադրեց, բայց չկարողանալով հաղթահարել [հակառակորդի] մեծաթվույթունը, պարտություն կրեց: Թափառելով ճահճուտներում և փրկություն փնտրելով, նա իր և իր մարդկանց փրկության համար միայն մի ելք գտավ, ապաստանել հոռմայեցիների կայսեր մոտ: Հասնելով Դորոստոլոն, ապահովության համար իր մարդկանցով

պարփակվեց գետի կղզիներից մեկում (ներանք 20 հազար հոգի էին) և շրջանի կառավարչին լուր ուղարկեց (նա Անաստասիոսի որդի Միքայելն էր), հայտնեց նրան իր ով լինելը, թե ինչպիսի վտանգից խուսափելով է հասել, որ ուզում է կամովին հանձնվել կայսեր, և որ իր ընդունվելը մեծապես օգտակար կլինի նրան: Միքայելը նրա ասածն անհապաղ կայսեր հաղորդեց և իսկույն հրաման ստացավ ընդունել [Կեզենին], նրա մարդկանցով հանդերձ, տալ նրանց ինչ-որ անհրաժեշտ է⁵⁷⁴, [Կեզենին] էլ առոք-փառք Բյուզանդիոն ուղարկել: [Միքայելը] գործեց ըստ հրամանի: Կեզենն եկավ մայրաքաղաք, կայսեր կողմից սիրով ու պատվով հյուրընկալվեց, խոստացավ ընդունել սուրբ մկրտությունը և համոզել իր մարդկանց նույնն անել: Նա պատրիկի պատվաստիճան ստացավ, Իստրոսի ափերին գտնվող երեք բերդ, բազում ասպարեզ տարածությամբ հողեր և դասվեց հռոմայեցիների բարեկամների ու դաշնակիցների շարքը: Այնուհետև, ըստ իր տված խոստումի, ինքն էլ, իր մարդիկն էլ ընդունեցին սուրբ մկրտությունը. այդ գործի համար նրանց մոտ ուղարկվեց մի բարեպաշտ վանական, ոմն Եվթիմիոս, որը Իստրոս գետի ափին կատարեց սուրբ խորհուրդը, բոլորին հաղորդեց սուրբ մկրտությամբ:

17. Իրեն ապահով զգալով և հանկարծակի հարձակումներից անվտանգ, նա սկսեց թշնամուց վրեժ առնել, անցնելով Իստրոս գետը, հազար կամ երկու հազար դրանից ավելի կամ պակաս մարդկանցով և հանկարծակի ներխուժելով, Տյուրախին ենթակա պաժինակներին սոսկալի վնաս էր հասցնում, թալանում, գերի ընկած տղամարդկանց սպանում, կառանց ու երեսաներին ստրկացնում, վաճառում հռոմայեցիներին: Տյուրախն ի վիճակի չլինելով տանել Կեզենի այս անակնկալ հարձակումները, դեսպանություն է ուղարկում կայսեր մոտ, մեղադրանք ներկայացնելով, թե կայսրը, պաժինակների ցեղի հետ պայմանագիր ունի կնքած, որով ամենևին չպետք է ապաստան տար իրենց ապրտամբին, և եթե տվել է, ապա թող թույլ շտա նրան անցնել [գետը] և ավարառել մի [ժողովրդի], որի հետ [կայսրը] պայմանագիր ունի: Արդ, պետք է [Կեզենին] թույլ շտալ այդպես գործել, հակառակ դեպքում իրենք հրաժարվում են դաշնակցությունից: Կայսրը թող իմանա, որ իրեն էլ, իր երկիրն էլ ծանրագույն պատերազմի մեջ է ներքաշում: Ահա սրանք էին Տյուրախի մեղադրանքները: Կայսրն այդ տեղեկությունն ստանալով ծիծա-

ղեց այն բանի վրա, որ պաժինակի սպառնալիքն իրեն պետք է ստիպեր իր կողմն անցած մարդուն դավաճանել, արգելեր վնասողներին վնասելը: Նա դեսպաններին ձեռնունայն ճամփու դրրեց: Նա Պարխատրիոն քաղաքների⁵⁷⁵ կառավարիչ Միքայելին, 1048 ինչպես և հենց իրեն՝ Կեզենին նամակ գրեց՝ արթուն կերպով ամառ պահպանել գետի ափերը, եթե մեծ ուժով հարձակում տեղի ունենա, նամակով հայտնել, որպեսզի արևմտյան տազմաներից մի քանիսը ուղարկի, որոնց հետ նրանք արգելակեն պաժինակների գետանցմանը: [Կայսրը] հարյուր տրիերաներ էլ ուղարկեց, կարգադրելով նավարկել Իստրոս գետով և շթողնել պաժինակներին անցնել: Երբ դեսպանները ձեռնունայն վերադարձան, Տյուրախը զայրացավ, գազազեց ու մաղթեց, որ ժամ առաջ ձմեռ գա: Աշունը վերջանում էր և վրա հասավ ձմեռը, արեգակն Այծեղջյուրում էր, փշեց հյուսիսային ուժեղ քամի և գետը մինչև տասնհինգ կանգուն խորության սառցակալեց: [Գետին] հսկելը բացարձակապես անհնարին դարձավ և Տյուրախը ձեռք բերելով իր աղերսած առիթը, անցնում է Իստրոսը բոլոր պաժինակներով, որոնք, ինչպես ասում են, ութ հարյուր հազար հոգի էին և դիրքեր գրավելով դիմացի կողմում, հանդիպածն ավերում ու տչնչացնում էր: Կայսեր նամակներ ուղարկվեցին, շտապ օգնության հասնելու խնդրանքով: Նա անհապաղ Ադրիանուպոլսի դուքսին (նա մագիստրոս Կոստանդին Արիանիտեսն էր) նամակ գրեց՝ վերցնել մակեդոնական ուժերը, ինչպես և Բուլղարիայի հեզեմոն Վասիլ Մոնախոսին՝ բուլղարական զորքը, գնալ միանալ Միքայելին ու Կեզենին, և նրանց հետ կովել պաժինակների դեմ: Նրանք կայսեր հրամանի համաձայն իրար միացան: Կեզենը, վերցնելով հոռմեական փաղանգները, բացօթյա բանակեց և ամեն օր հանկարծակի հարձակումներ գործելով, մեծ վնաս էր հասցնում պաժինակներին: Սրանք գետն անցնելով, ձեռք բերեցին հսկայական քանակությամբ անասուններ, գինի, մեղրից պատրաստված խմիչքներ, որոնց առունն անգամ չէին լսել: Առատորեն օգտագործելով այդ բոլորը, նրանք որովայնային ինչ-որ ախտով հիվանդացան. ամեն օր նրանցից անհամար մարդիկ էին մեռնում: Կեզենը, մի ոմն դասալիքից այդ մասին իմանալով և գտնելով, որ սառնամանիքից ու հիվանդությունից ընկճված թշնամու վրա հարձակվելը հարմար է, համոզեց հոռմայեցիներին, որոնք ծովանում էին ու վախենում այդքան բյուր մարդկանց դեմ դուրս գալու և հարձակվեց թշնամիների վրա:

Նրանք ուժգին հարձակումից ապշած, երկյուղեցին մարտ տալ և Տյուրախն էլ, բոլոր հրամանատարներն ու մնացած բազմությունը զենքերը ցած զցելով, գերի են հանձնվում: Կեզենը խորհուրդ էր տալիս, պնդում, բոլորին սրի քաշել: Նա թեև բարբարոսական, բայց շատ խոր իմաստ ունեցող առակ էլ ասաց, թե օձին պետք է սպանել քանի ձմեռ է, երբ նա դեռ ի վիճակի չէ պոչը շարժել, քանզի արևից տաքանալուց հետո, նա գործ ու զլիսացավանք կպատճառի: Հոռմայեցիների հրամանատարները դրան դեմ էին, այդ բանը նրանք բարբարոսական համարեցին ու մեղսական, հոռմեական մարդասիրությանը ոչ վայել: Նրանք գտան, որ ավելի ձեռնտու է նրանց ցրել Բուլղարիայի անմարդաբնակ դաշտերով մեկ, բնակեցնել տարբեր վայրերում և հարկատու դարձնել, համոզված լինելով, որ նրանցից գանձված հարկը հսկայական կլինի: Բացի այդ, եթե կայսրը թուրքերի և ուրիշ այլազգիների դեմ զորքի կարիք զգա, ապա կարող է նրանց զինվորագրել: Թեր ու դեմ բազում կարծիքներ արտահայտվեցին, բայց հաղթեց հոռմայեցիներին: Կեզենն իր բոլոր գերի վերցրածներին, բացի նրանցից, որոնց վաճառեց, սրի քաշեց ու տուն վերադարձավ: Բյուրավոր պաժինակներին Բուլղարիայի կառավարիչ վասիլ Մոնախոսը բնակեցրեց Սերդիկայի, Նայսոսի և Օվցապոլսի⁵⁷⁶ դաշտերում՝ ցիր ու ցան անելով և նրանց հնարավոր ոտընձգության առաջն առնելու համար ամեն տեսակի զենքերը նրանց ձեռքից վերցնելով: Ինչ վերաբերում է Տյուրախին, ապա նա և այլ հարյուր քառասուն հոգի կայսեր բերվեցին: Վերջինս նրանց սիրալիր ընդունեց, մկրտեց և ամենաբարձր պաշտոններ շնորհելով, հաճելի կյանք պարգևեց⁵⁷⁷:

18: Սուլթանը, իր դեսպանների ձեռնունայն վերադարձից վիրավորված, ի մի հավաքեց Պարսկաստանում գտնվող բովանդակ ուժերը, ինչպես և բաբելական, ու ներխուժեց հոռմայեցիների երկիրը: Մոնոմախը կանխավ իմանալով այդ մասին փութաց իր ուժերով ընդդիմակայել թշնամուն, նա 15 հազար հոգու էլ պաժինակներից զինեց: Նրանց վրա հրամանատար կարգելով Կոստանդնուպոլսում գտնվող պաժինակներից չորս հոգու՝ Սուլցուին, Սելտեին, Կարամանին և Կատալիմին, և շատ մեծ նվերներ պարգևելով, տալով հոյակապ զենքեր ու փառավոր ձիեր, նրանց անցկացրեց Խրիսուպոլիս, առաջնորդ կարգելով պատրիկ Կոստանդին Հադրոբալանոսին, որը պետք է նրանց Իբերիա տաներ: Նրանք անցան [Խրիսուպոլիս], ձի նստան և

բռնեցին դեպի արևելք տանող ճանապարհը: Մի քանի մղոն կտրելով, նրանք մոտեցան Դամատրիս կոչվող [վայրին], կանգ առան ճանապարհին և նստեցին խորհրդակցության, որը իրենց մոտ կոմենտոն⁵⁷⁸ է կոչվում: Ոմանք նպատակահարմար էին գտնում շարժվել առաջ, կայսեր տարածքի վրա չհակադրվել կայսերական հրամաններին՝ քանզի իրենց մյուս ազգակիցներից հեռու են գտնվում, սեփական ուժերով հռոմեական ուժերին դիմադրելու անկարող, անհաջողության դեպքում հենարանից զուրկ: Ուրիշներն էլ գտնում էին, որ ավելի նպատակահարմար է տիրանալ Բյութանիայի մի քանի լեռներին, այնտեղ մնալ և պաշտպանվել հարձակվողներից, ոչ մի դեպքում Իբերիա շքարձրանալ՝ հեռավոր ու սարսափելի մի երկիր, որտեղ իրենց թշնամի կունենան ոչ միայն հռոմայեցիների թշնամիներին, այլև հենց նրանց՝ հռոմայեցիներին: Միայն Կատալիմն էր, որ խորհուրդ տվեց վերադառնալ և միանալ ցեղակիցներին: Մեկի հարցին, թե «ինչպե՞ս կանցնենք ծովի վրայով», նա չպատասխանեց և հրամայեց իրեն հետևել: Նրանք փորձ արեցին հարձակվել ու սպանել Հադրոբալանոսին, բայց շկարողացան (նա փախուստի դիմելով ապաստանեց Դամատրիսի ինչ-որ եռհարկանի ապարանքներից մեկի ձեղնահարկում) և հետևելով Կատալիմին իջան ծովը, իհարկե որևէ հույս չունենալով, թե նա կարող է պատրաստի նավեր ունենալ, որոնք կհեշտացնեն իրենց ծովով անցնելը, այլ պարզապես իրենց համար հետաքրքիր էր իմանալ, թե ի՞նչ ձևով պիտի անցնեն: Երբ եղան ծովափում, Կատալիմը մի խոսք ասաց միայն. «Ով ուզում է իրեն փրկել և բոլոր պաժինակներին՝ թող հետևի»: Եվ ձին խթանելով, մտավ ծով: Նրա օրինակին մի ուրիշն էլ հետևեց, երրորդը և ապա համայն բազմությունը: Եվ այդպես լողալով, ոմանք զենքերով, ոմանք նախապես զենքերը գցելով, անցնում են Սուրբ Տարասիոս և շարունակելով ճանապարհը, կարողանում են ողջ-առողջ հասնել իրենց ցեղակիցներին՝ Տրիագիցա, ոչ ոք չհամարձակվեց ընդդիմակայել նրանց և խոչընդոտել, քանզի հարձակման հանկարծակիությունը հեշտացրեց նրանց ճանապարհը: Այսպիսով ահա միանալով Տրիագիցայի պաժինակներին, նրանք բանազնացներ են ուղարկում այլ շքրջաններում հաստատված [պաժինակներին] և բոլորը միանալով միմյանց, և արտերից երկրագործական կացիներ, մանգաղներ և այլ երկաթե առարկաներ վերցնելով ու զինվելով, գալիս են Ֆիլիպպուպոլիս, ողջ բազմությամբ անցնում Հեմոսի վրայով և

վրաններ խփում Օսմոս կոչվող գետի մոտ, մերձդաշնուբյան դաշտում: Միայն Սելտեն էր, որ հանգիստ մնաց Լովիցոսում: Արիանիտեսը, հավաքելով մակեդոնական ուժերը, սկսեց հետապնդել նրանց: Լովիցոսում վրան խփած Սելտեի վրա նա հարձակվեց, բայց չկարողացավ բռնել (նրան հաջողվեց փախուստի դիմել), և վերցնելով նրա ողջ ճամբարը, վերադարձավ: Արևմուտքում ահա վիճակն այսպիսին էր:

19. Իսկ սուլթանը, ինչպես ասացինք, իր դեսպանների նրկատմամբ ցուցաբերված արհամարհական վերաբերմունքից, իր ցանկությունների ի դերև դուրս գալուց զայրացած, բովանդակ ուժերով արշավում է հռոմեական տիրապետությունների վրա: Իջնելով մինչև Կոմիու⁵⁷⁹ կոչվող [վայրը], նա խոսքի արժանի ոչինչ անել չկարողացավ (երկրի բնակիչները հասցրեցին նախօրոք ապաստան գտնել բերդերում և այնտեղ կուտակել պետք եղած պաշարը. Իբերիան լի է ամենաանառիկ բերդերով), նա չհամարձակվեց խորանալ, քանզի իմացել էր, որ հռոմեական ուժերը կենտրոնանում են Կեսարիայում, վերադարձավ կատաղությունից փրփրած, ինչ-որ մեծ բան կատարելու ցանկությամբ: Հասնելով Վասպուրական և այդ տեղում էլ ամեն ինչ նույն ձևով պարսպապատված գտնելով, որոշեց դիմել պաշարման: Նա ամենից առաջ փորձեց Մանծկերտը⁵⁸⁰ [գրավել]: Մանծկերտը հարթ տարածության վրա է գտնվում, պարսպապատված է երեք շարք պարիսպներով և ներսում ունի հորդառատ աղբյուրներ: Այդ պահին քաղաքին հաջողվել էր առատ պարենով ապահովել իրեն: Ենթադրելով, որ դյուրին կլինի այն պաշարել՝ [քաղաքի] մատչելի տեղում կառուցված լինելու պատճառով, [սուլթանը պարսպին] շատ մոտիկ տեղում ցանկապատեց այն, անցավ պաշարման և երեսուն օր շարունակ օղակի մեջ պահեց գործի դնելով ամեն տեսակի բաբաններ ու քաղաքավեր մեքենաներ: Պաշարյալները [իրենց] զորավարի (նա Վասիլ Ապուքապն էր)⁵⁸¹ փորձառությամբ ու խոհեմությամբ հաջող կերպով ընդդիմակայում էին [թշնամու] հարձակումներին և [սուլթանը], համոզվելով, որ անհնարին բան է ձեռնարկել, որոշեց վերացնել պաշարումը և վերադառնալ: Նրան ընդունած վճուխ եականգնեցրեց խորեզմցիների առաջնորդ Ալկանը, որը խնդրեց մեկ օր էլ մնալ և իրեն վստահել քաղաքի դեմ մղվող պատերազմը: Սուլթանին դա դուր եկավ և նա որոշեց չհեռանալ: Ալկանն արշալույսին հավաքեց իր ողջ զորքը, սուլթանին ու

Թուրքերի երևելիներին թողեց արևելյան դարբասի դիմաց գտնվող մի բլրի վրա՝ դիտելու, վերցրեց քաղաքավեր մեքենաները և գնաց հիշյալ դարբասի դեմ: Նա գտնում էր, որ այս վայրում քաղաքի պարիսպները ավելի ցածրադիր են ու թույլ, [դրսում էլ] վայրն ավելի բարձրադիր՝ պաշարմանն օժանդակող, պարիսպի ետևում գտնվողներին դրսից հարվածելու հնարավորություն ընձեռող: Նա զորքը երկուսի բաժանեց, մի մասը տեղադրեց բարձունքի վրա, հրամայելով անդադար նետաձգությամբ զբաղվել, իսկ ինքը ուտիների ճյուղերից հյուսված, եզան կաշիներով պատված, իրենց սյուների տակ անիվներ ունեցող վրանները (այս մեքենաները լեսա են անվանում)⁵⁸², երկատամնավոր քլունգներ, փորիչներ և երկրագործական այլ գործիքներ ունեցող զինվորներով լցրեց, որոշելով այդ վրանները կամացկամաց հրել ու հենել պարիսպներին և այդպես հանգիստ ու աներկյուղ փորել դրանց հիմքերը, համոզված լինելով, որ նետերի տարափը պաշարյալներից և ոչ մեկին թույլ չի տա պարըսպի վրա երևալ: Ահա նա այս կերպ էր ենթադրում գրավել քաղաքը: Ապուքապը պարիսպներից այդ բանը տեսնելով, հրամայում է պարսպապահներին հաստատուն մնալ և չերևալ, միայն պատրաստ ունենալ հսկայական քարաբեկորներ, աղեղներ ու այլ արձակող գործիքներ և սպասել իր ազդանշանին (դա «Քրիստոս, օգնի բ»-ն էր), որի տրվելուց հետո գործի անցնել: [Ապուքապն] իր մոտ ուներ նաև ծայրերը սրած հսկայական գերաններ: Ահա այսպիսի կարգադրություն արեց Ապուքապը, իսկ Ալկանը դրսի թուրքերի պաշարյալներին ետ մղելու նպատակով կարկուտի պես նետեր արձակելու ժամանակ, կամաց-կամ սց լեսալները տակից հրելով, հենեց պարսպին: Երբ վրանները կպան [պատին] և արդեն թվում է այլևս հնարավոր չէ դրանք ետ քաշել, Ապուքապը հանկարծակի ազդանշան տվեց և գերանները գործի ղնողները դրանք բաց թողեցին վրանների վրա, մյուսներն էլ սկսեցին նետեր ու քարեր արձակել: Այն վրանը, որի մեջ էր Ալկանը, ծածկի վրա բազմաթիվ գերաններից խոցվելով նրանց ծանրությունից շուտ եկավ, իսկ նրա մեջ գտնվողները, մնալով անձածկ, ամեն կողմից քարերի ու նետերի հարվածներ էին ստանում, որոնցից պաշտպանվելու ի վիճակի չէին: Մնացած բոլորը տեղն ու տեղը սպանվեցին, իսկ Ալկանը գերի ընկավ. նրան ճանաչեցին իր փառահեղ զենքերից⁵⁸³: Երկու քաջարի պատանիներ, քաղաքի դարբասից դուրս թռնելով, նրան բռնե-

ցին մազերից և քարշ տալով քաղաք բերեցին: Վասիլը նրա գլուխն իսկույն կտրեց ու թուրքերին շարտեց⁵⁸⁴: Սուլթանը փորձանքի վրա շատ վշտացած, վերացրեց պաշարումը ու ճամփա ընկավ, անհետաձգելի պատճառներ հորինելով, որոնք իրեն իբրև թե ստիպում էին անհապաղ տուն վերադառնալ, սպառնալով հաջորդ գարնան ավելի մեծ ուժերով արշավել հոռմայեցիների դեմ⁵⁸⁵:

20. Մոնոմախը, բացի այդ, մտահոգված էր նաև Դվինի արխոնտ Ապլեսֆարեսով, որը Կոստանդնի ժամանակ կնքված պայմանագիրը խախտել էր⁵⁸⁶ և հոռմայեցիներից վրեժ առնելով, տակնուվրա էր անում նրանց երկիրը: Կայծրը հավաքելով արևելից բոլոր տագմաները, նրանց հրամանատար նշանակեց մի ոմն ներքինի Նիկեփորի. սա անցյալում քահանա էր և ծառայում էր կայսեր՝ նախքան նրա գահ բարձրանալը, բայց հետագայում աշխարհիկ կյանքի ու փառքի սիրույն հրաժարվել էր հոգևոր կոչումից: Կայսրը տալով նրան ութտորի պատվաստիճան ու ստրատոպեդարխի կոչում, արևելք ուղարկեց⁵⁸⁷ ոչ թե այն պատճառով, որ նա պատերազմական հարցերում գործունյա ու կարող մեկն էր, այլ պարզապես այն բանի համար, որ նա կայսեր հանդեպ լավ էր տրամադրված: [Նիկեփորը] գորքով բարձրացավ մինչև, այսպես կոչված, Երկաթե կամուրջը⁵⁸⁸ և Գանձակ⁵⁸⁹, բայց թուրքերի շհանդիպեց, քանզի նրանք ոմն Աբիմելեք զորավարի⁵⁹⁰ Կուտլումուշի եղբոր հետ բանակել էին Պերսարմենիայի ինչ-որ դաշտում և լսելով հոռմայեցիների ծանր ուժով արշավելու մասին, շհամարձակվեցին նրան ընդդիմակայել և տուն վերադարձան: Իսկ հոռմեական բանակը, Ապլեսֆարեսին [ստիպելով] ներփակվել պարիսպների ետևում, ասպատակեցին բովանդակ շրջակայքը և նրան հարկադրեցին ակամայից վերանորոգել դաշինքը՝ որպես պատանդ տալով իր եղբոր Փատլունի՝ Գանձակի շրջանի արխոնտի որդի Արտաշիրին⁵⁹¹: Ահա Նիկեփորը նրան վերցնելով, վերադարձավ քաղաք:

21. Իսկ պաժինակները, ինչպես ասացինք, Հեմոսն անցնելով, և հետախուզելով այդ [լեռան] ու Իստրոսի միջև՝ մինչև ծովը ձգվող դաշտավայրը, այնտեղ գտան ամեն տեսակ ծառաշատ հովիտներ, անտառներ, պուրակներ, թավուտներ, ջուր ու արոտավայրեր (տեղացիներն այդ վայրն անվանում են Հարյուր լեռ), հաստատվեցին և այնտեղից արշավանքներ կազմակերպելով, մեծ վնաս էին հասցնում հոռմայեցիների տիրապետություն-

ներին: Կայսրը խորհրդակցելու համար Կեզենին մայրաքաղաք է կանչում: Նա իր համայն սեփական գործով անհապաղ մուտք է գործում և վրաններ խփում բյուզանդացիների՝ մրցումների համար հատկացված դաշտում (տեղը Մայտաս⁵⁹² է կոչվում): Սակայն նա կայսրին չհանդիպեց, ոչ էլ իմացավ իր կանչվելու նրպատակը, բայց գիշերով երեք պաժինակներ նրա դեմ մահափորձ կատարեցին. իր քնած ժամանակ նրանք սրերով հարձակվեցին և խոցեցին նրան, բայց ոչ մահացու, քանզի երբ այդ մասին իմացան Կեզենի թիկնապահները, ահաբեկիչները չկարողացան ուժգին հարվածել, փախուստի դիմեցին. Կեզենի որդի Վալցարի հետ օգնության հասած բազմությունը բռնեց նրանց: Վալցարն առափոտյան իր հորը քառանիվ կառքի վրա դրեց, իսկ դավադիրներին շղթայակապ քարշ տալով կառքի ետևից (նա ուրիշ բան նրանց անել չհամարձակվեց, քանզի նրանք կոչ էին անում կայսեր), ամբողջ հեծելազորով, իսկ ինքը՝ իր եղբայր Գուլինոսի հետ ոտքով, երկու ձիերով քաշվող կառքի ետևից, կայսեր մոտ եկավ: Հասնելով ձիարշավարան նա կառքը թողեց այդտեղ, իսկ ինքը մտավ կայսեր մոտ. կատարվածի լուրը կանխավ տեղ էր հասել և նախապատրաստել իր մուտքը: Երբ նրան ներս բերեցին, կայսրը պարսավեց նրան, ինչո՞ւ անհապաղ չպատժեց իր հոր ոճրագործներին: Նա պատասխանեց, թե «նրանք անվերջ կոչ էին անում քո անվան»։ Կայսրը անտեղի կասկածների մեջ ընկավ, շտապ մարդ ուղարկեց և նրանց շղթայակապ իր մոտ բերեց ու հարցրեց՝ ինչո՞ւ պատրիկին սպանելու փորձ արեցին: Նրանք պատասխանեցին, թե նա դավեր էր նյութում թագավորությանդ ու քաղաքի դեմ: Նա ծրագրում էր արշայույսին մուտք գործել և բոլոր բնակիչներին սրի քաշել, թալանել քաղաքը և պաժինակների մոտ վերադառնալ: Կայսրը պետք է ստուգեր նրանց ասածը և ճշմարտությունը մեջտեղ բերեր, բայց նա այդ բանը չարեց, անհիմն ու անտեղի զրպարտությանը հավատ ընծայելով, Կեզենին արքունիք բերեց՝ [բժշկական] օգնություն ցուցաբերելու և դարմանելու պատրվակով, և արգելափակեց էլեֆանտինե կոշիկով [բանտում], նրա որդիներին էլ նրանից հեռու գտնվող տարբեր տեղերում: Իսկ պաժինակների բազմությանը տալով ամեն տեսակ ուտելիքներ ու խմիչքներ՝ նրանց նկատմամբ իր ունեցած սիրահոժարությունը ընդգծելու պատրվակով, շահեց նրանց համակրանքը, բայց նպատակը, եթե հնարավոր է, նրանց զինաթափելն էր, ձիերը

խլելը, ապա նրանց բռնելն ու հսկողութեան տակ առնելը: Նա հրամայեց ոճրի մասնակիցներին, որպեսզի գնան իրենց ցանկացած տեղը և ինչպես ուզեն խաղաղ ու ազատ ապրեն: Նրան թվում էր, թե իր արածը գաղտնի է մնում, բայց այդ մասին պաժինակներն իմացան: Նրանք շարագուշակ էին համարում իրենց առաջնորդի վար դրվելը, նրա որդիների՝ տարբեր տեղերում [արգելափակվելը], իսկ դավադիրների ազատ արձակումը նրանք համարում էին շարամտութեան բացահայտ նշան: Նրանք, թեև իրենց ուղարկվածը ընդունեցին սիրով, կայսեր ներբողեցին, ցույց տվեցին, թե հավանություն են տալիս կատարվածին, սակայն, երբ գիշերը վրա հասավ, առանց որևէ կասկած հարուցելու, ճամբարից դուրս եկան և ամբողջ գիշերը արագ քայլելով, երեք օր հետո անցնում են Հեմոսը և իրենք ևս միանում պաժինակների բազմության: Բոլորն ահա մի տեղ գումարվելով և ձեռք բերելով բավարար քանակությամբ զենք, անցնում են Հեմոսը և բանակում Ավլեում (Ավլեն Հեմոսի ստորոտին, Ադրիանոպոլսից ոչ հեռու գտնվող մի բերդ է) և սկսում ասպատակությամբ ու ավարառությամբ զբաղվել:

22. Երբ այդ մասին իմացավ արևմուտքի արխոնտ մագիստրոս Կոստանդին Արիանիտեսը, նա ևս պատրաստ ունենալով իր ուժերը, Ադրիանոպոլսից եկավ նրանց վրա: Ճանապարհին նրանց առանձին [ջոկատների] հանդիպելով հաջողություն ունեցավ, բայց Դամպոլիս կոչվող բերդի մոտ հանդիպելով նրանց բազմության և բախվելով, պարտություն կրեց: Մարտում բազմաթիվ մակեդոնացիներ ու թրակացիներ ընկան, այդ թվում և Թեոդորոս Ստրավոմիտիսը, Պոլյուսը՝ փառավոր տոհմերից սերող մարդիկ, որոնք բարձր աստիճանների արժանացան Թոռնիկի⁵⁹³ նկատմամբ ցուցաբերած իրենց անհավատարմության համար: Մագիստրոսը Ադրիանոպոլիս վերադարձավ և նամակով կայսեր հայտնեց պատահարի մասին, տեղեկացրեց նաև, որ կարիք ունի թարմ ուժերի, քանզի եղած ուժերով, այն էլ մի անգամ պարտություն կրած, հնարավոր չէ ընդդիմակայել այդքան բազմության: Կայսրը կատարվածի մասին գիտեր նախ քան [մագիստրոսի] նամակները, նա Տյուրախին և քաղաքում պահվող պաժինակների իշխաններին նվերներով ու շնորհատու թյամբ սիրաշահելով, (նրանք երգումներով խոստանում էին խաղաղացնել ցեղը) ճամփուղրեց, ապա նամակ գրելով արևելից բոլոր տագմաները ետ կանչեց: Նրանք եկան, Աբյուդոսի և Խրիսու

պոլսի վրայով դիմացի ափն անցան: Կայսրը նրանց զորավար-ավատկրատոր նշանակեց ռեքտոր Նիկեփորին և պաժինակների դեմ ուղարկեց: Նրա հետ [կայսրն] ուղարկեց Կատակալոն Կեկավմենոսին, որին արևելից ստրատելատ էր նշանակած, ինչպես և էրվեվիոս Ֆրանկոպոլոսին⁵⁹⁴ ցեղակիցների այն ժամանակվա արխոնտին, հրամայելով նրան միանալ ռեքտորին, գործել նրա վճիռների համաձայն, հետևել նրա հրամաններին ու կամքին: Նա վերցնելով ուժերը և Սիդերա կոչվող [տեղով] անցնելով Հեմոսը, շարժվեց պաժինակների վրա: Տեղ հասնելով, նա վրաններ խփեց Դիակենե կոչվող վայրում՝ Հարյուր լեռներից ոչ հեռու: Ահա այդտեղ ամուր ցանկապատ կառուցելով, նպատակ ուներ հաջորդ օրը գումակն ու զորքի ավելորդ մասը այնտեղ թողնելով, ինքը մարտունակ զորքով գնալ և մարտ տալ հակառակորդներին: Նա անխոհեմաբար ենթադրում էր, որ իսկույն պարտության կմատնի նրանց: Նա նույնիսկ վախենում էր ու մտահոգված, որ չիների հանկարծ հակառակորդներից որևէ մեկին հաջողվի թաքուն փախուստի դիմել: Եվ այդպես էր մտածում ոչ միայն ինքը, այլև համայն զորքը: Նրանք իրենց հետ վերցրին նույնիսկ պարաններ ու փոկեր, ձեռք զցածին կապելու համար: Այդպես վստահ լինելու պատճառը նախկինում Կեզենի ժամանակ, նրանց կրած պարտությունն էր: Հասկանալի է, պաժինակներն իմացան հռոմայեցիների արշավանքի մասին (Տյուրախն ու նրա հետ քաղաքից հեռացած արխոնտներն արդեն միացել էին [պաժինակներին] և նրանց օգտին էին աշխատում, մնաս բարով ասելով Մոնոմախին տված իրենց խոստումներին) և ամենաքաջերը ելան նրանց ընդառաջ: Կեկավմենոսը պաղատագին խընդրում էր, կոչ անում թե մարտ տալու հարմար առիթը հենց հիմա է, երբ [պաժինակները] ցրված են ու սփռված, չպետք է սպասել նրանց ի մի գումարվելուն: Բայց հռոմայեցիների մնացած բազմությունը հավանություն չէր տալիս նրա խոսքերին, իսկ ռեքտորը բացահայտ ծիծաղում էր նրա վրա, ասելով. «Ով ստրատելատ, վերջ տուր, քանի ես եմ զորավարը, մի խառնվիր իմ զործերին, պետք չէ հարձակվել ցիր ու ցան եղած պաժինակների վրա, քանզի հնարավոր է, որ նրանք երկյուղելով, կթաքնրվեն թավուտների մեջ, իսկ ես, սիրելիս, հետապնդելով նրանց, շունեմ որսկան շներ, որոնք հոտ քաշելով, նրանց դուրս հանեն թաքստոցներից»: Հռոմայեցիներն ահա այսպիսի վիճակում էին, իսկ պաժինակների առաջամարտիկները, մոտենալով հռո-

մայեցիների ճամբարին, մի փոքր հեռավորության վրա, իրենք
 ևս բանակում են և ետևից եկողներին հայտնում շտապ տեղ
 հասնել: Երբ բոլորն եկան ու միացան իրար, հաջորդ օրը ուճ-
 տորը հանեց հոռմեական ուժերը, [պաժինակները] շարվեցին
 նրանց դեմ: Հոռմեական փաղանգի կենտրոնը գլխավորեց ինքը՝
 ուճտորը, աջ թևը՝ Կեկավմենոսը, իսկ ձախը՝ Ֆրանկոպոլոսը:
 Մարտի ժամանակ հոռմայեցիները փախուստի դիմեցին, ամե-
 նից առաջ ստրատելատները: Նրանք, ինչպես ասում են, չդիմա-
 ցան ձիերի սմբակների ձայնին անգամ ու փախան: Միայն Կե-
 կավմենոսն էր, որ իր սպասավորների ու փոքրաթիվ ազգական-
 ների հետ կանգնեց ու, հերոսաբար մարտնչելով, ընկավ իր բո-
 լոր մարդկանց հետ միասին: Պաժինակները, երկյուղելով, որ
 կարող են թակարդի մեջ ընկնել, նրան[ց] շհետապնդեցին և
 այդ պատճառով հոռմայեցիները կարողացան անվնաս փրկվել:
 [Պաժինակները] այդ միջոցին սպանվածներին դիակապուտ
 արեցին, տիրացան բազում զենքերի, հենց հոռմեական ճամբար-
 ին՝ ողջ հանդերձանքով, վրաններ խփեցին հոռմեական խրամի
 տակ: Մի պաժինակ, անունը Կուլինոս⁵⁹⁵, որը դեմքով ճանաչում էր
 Կեկավմենոսին՝ այն ժամանակվանից, երբ վերջինս Պարիս-
 տորիոնի բերդերի կառավարիչն էր, երբ դեռ ցեղերը իրար հետ
 շփում ունեին, դիակապուտությամբ զբաղված ժամանակ դիակնե-
 րի մեջ գտավ նրան, մարմինը շուտ տալով դեմքից ճանա-
 շեց: Նա դեռ շնչում էր. մահացու վերք ստացած լինելով, ան
 ձայն գետին էր տապալված. մի հարված գլխին էր ստացել
 (նրա սաղավարտն ընկել էր)՝ գազաթից մինչև հոնքերը, իսկ
 մյուսը՝ պարանոցին, լեզվի արմատին: Հարվածը կտրել էր պա-
 րանոցը և լեզուն, որը բերանի մեջ էր ընկել: Նա արյունվա էր
 Պաժինակը Կեկավմենոսին ձիու վրա դնելով, տարավ իր
 վրանը և հոգատարություն ու խնամք ցուցաբերեց^{595ա}: Պաժինակ
 ներն ահա այսպես հեշտությամբ ոչնչացնելով իրենց դեմ ու
 դարկված զորքը, այսուհետև աներկյուղ ասպատակում էին հոռ-
 մայեցիների երկիրը: Կայսրը փախստականներից իմանալով
 պատահարի մասին, բնական է, տխրեց: Նա դարձյալ զորքեր
 հավաքեց, վերցրեց ինչ որ մնացել էր, ջանալով կրած պարտու-
 թյան տեղը հաջորդ տարի հատուցել: Երբ եկավ 6558 թվականը
 1050 ինդիկտիոնի երրորդ տարին, կայսրը, հետերիարխ Կոստանդի-
 նին՝ զորավար-ավտոկրատոր նշանակելով, պաժինակների դեմ
 ուղարկեց: Սա, վերցնելով արևելքից դիմացի ափը նոր անցած

ուժերը, ապա և հավաքելով արևմուտքում ձմեռող զորքերը, հասնում է Ադրիանուպոլիս, ուր խոր խրամ փորելով, գլխավորների հետ խորհուրդ էր անում՝ որտեղից առաջ շարժվել: Երբ նա այդ բանի շուրջն էր մտածում, հանկարծակի, հունիս ամսի ութին, պաժինակներն անցնելով Հեմոսը, հայտնվում են Ադրիանուպոլսի առաջ: Նրանց հարձակման մասին ժամապահները Կոստանդին տեղյակ պահեցին և հարց դրվեց, մարտի բռնվել նրանց հետ, թե՞ ոչ: Երբ գլխավորները հետերիարխի վրանում նստած իրենց անելիքի շուրջն էին խորհրդակցում, պատրիկ Սամուիլ Բուրցեսը, մի ինքնավստահ ու հանդուգն մարդ, որն այն ժամանակ հետևակազորի հրամանատարն էր և նշանակված ճամբարի վրա հսկելու, առանց հրամանատարի ազդանշանն ստանալու, շարքերը թողնելով և ճամբարը վերացնելով, հետեվակազորով դուրս է գալիս և մարտի բռնվում պաժինակների հետ, որոնց ուժեղ ճնշման տակ հետևակներն սկսում են տեղի տալ: Ահա այդ պատճառով Սամուիլը իրար ետևից մարդ էր ուղարկում հետերիարխի մոտ՝ օգնություն խնդրելով: [Հետերիարխը] ստիպվեց ակամայից պատերազմի ազդանշան տալ: Բովանդակ զորքը դուրս եկավ Թագավորական Լիվադա կոչվող տեղը: Ճակատամարտում հռոմայեցիները սարսափելի պարտություն կրեցին, քանզի մարտի դիմեցին անակնկալ ու անկադմակերպ, բացի այդ, որովհետև հետևակազորը մինչև այդ պարտություն էր կրել, դրանից պաժինակները գոտեպնդվել էին: Հռոմայեցիներից քիչ մարդ սպանվեց, նրանք խայտառակ կերպով ներփակվեցին ճամբարի մեջ: [Մարտում] ընկավ նաև պատրիկ Միքայել Դոկիանոսը, իսկ մագիստրոս Կոստանդին Արիանիտեսը կրժքին մահացու հարված ստանալով, երեք օր անց մեռավ: Մարտում ընկան նաև փոքրաթիվ շարքային մարդիկ: Մնացած համայն զորքը անփառունակ կերպով ներփակվելով ճամբարի մեջ, պաժինակների կողմից օղակի մեջ առնվեց, նրանք սկսեցին խրամը լցնել քարերով ու ճյուղերով, ջանալով ճնշում գործադրելով գրավել ճամբարը: Այդ բանը շուտով կիրականանար, եթե Սուլցուն իր ձիու հետ միասին շամփուրվեր բաղիստրից արձակված նետով, մի բան, որ մեծապես շմեցրեց այդ բանին ականատես եղած պաժինակներին: Ադրիանուպոլսից օգնության դիմեց պրոտոսպաթար Նիկետաս Գլաբասը, սխուրերի տազմայի տոպոտերետեսը⁵⁹⁶: Պաժինակները, տեսնելով նրան, և կարծելով, որ վասիլ սինկելլոսն է բուզաբական ուժերով տեղ հասել

(սրա գալստյանն էլ էին սպասում) և երկյուղելով, ցիրուցան և դած նահանջեցին, այլապես հոռմեակաս բանակը զխովին կորած էր:

23. Այդ տարի խոռվություն էլ նյութվեց քաղաքի արխոնտներից ոմանց կողմից, որոնց պարագլուխներն էին Եվթիմիոսի որդիներ Նիկեփորն ու Միքայելը և նրանց մի քանի այլ ազգականներ: Թեև մնացած բոլորը պրծան, բայց Նիկեփորին միայն, առանց դատ-դատաստանի, աքսորեցին. նախապես զրավելով նրա ունեցվածքը:

24. Կայսրը, մտահոգված լինելով պաժինակներին հաղթահա-1051-ի բելու, Կեզենին բանտից ազատելով, պաժինակների մոտ ուղարկելու կեց. նա խոստանում էր նրանց մեջ սեպ խրել և կայսեր վստահելի դարձնելը: Այնուհետև [կայսրը] հավաքելով բովանդակ դաշնակից [զորքերը], ես նկատի ունեմ ֆրանկներին ու վարյագներին⁵⁹⁷, ապա և կանչելով Տլուքից, Սև լեռից և Կարկառից⁵⁹⁸ շուրջ քսան հազար հեծյալ աղեղնավորների, յուրաքանչյուր ազգի վրա հայտնի մարդկանց կարգելով, իսկ ընդհանուր հրամանատարությունը տալով պատրիկ Բրիեննիոսին, որին ազգապետ⁵⁹⁹ կոչեց, ուղարկեց խափանելու և կասեցնելու պաժինակների հարձակումները: Պաժինակները Ադրիանուպոլսի ճակատամարտից հետո բացարձակապես արհամարհում էին հոռմայեցիներին, աներկյուղ ավերում ու կրակի ճարակ դարձնում Մակեդոնիան ու Թրակիան, անզթաբար կոտորում անգամ ձկկեր երեսաներին: Նրանց մի զորամասը նույնիսկ Կատասիրտա հասավ (Կատասիրտան մայրաքաղաքին շատ մոտիկ է գտնվում): Սրանց սակայն շատ շուտով ջարդ ու փշուր արեցին. կայսրը զինելով արքունիքի պահապաններից և զիավածով տեղում գտնվողներից ոմանց, և նրանց տալով թագուհի Զոեի ներքինի սենեկապաններից մեկին՝ պատրիկ Հովհաննեսին, մականունը՝ Փիլիսոփա, հեշտությամբ ոչնչացրեց. նա զիշեր ժամանակ վրա հասավ և բոլորին գտնելով զինարբուքի մեջ կամ քնած՝ սրի քաշեց, նրանց զլուխները սայլերի վրա բարձեց ու կայսեր բերեց:

25. Ինչ վերաբերում է Կեզենին, նա գնաց ու բանակցությունների մեջ մտավ պաժինակների հետ, որոնք երդումներով խոստացան կատարել նրա ցանկությունները: [Կեզենը] հավատաց երդումներին ու նրանց մոտ գնաց, բայց իսկույն սպանվեց, նրան կտոր-կտոր արեցին: Իսկ Բրիեննիոսը, վերցնելով իրեն վստահված ուժերը և լինելով Ադրիանուպոլսում, հոգում էր

գյուղերի պահպանութիւնը: Այնտեղ ուղարկվեց նաև գլխավոր հրամանատար պատրիկ Միքայել Ակոլութսը⁶⁰⁰, նա ևս հրաման ստացավ ճակատամարտ շտալ, այլ փակել [պաժինակների ճանապարհը] և ետ մղել [նրանց] արշավանքները: [Միքայելը քաղաքից] դուրս գալով և միանալով Բրիեննիոսին, գործի անցավ: Նախ և առաջ նա Գոլոնյում հանդիպեց պաժինակների մի զորամասի, պարտութեան մատնեց այն ու ոչնչացրեց, ապա պաժինակների մի անջատված զորամասի էլ հանդիպելով Տոպլիցայում (սա էվրոսի մոտ գտնվող բերդ է) կոտորեց: Պաժինակներն արդեն սկսեցին վախենալ նման ուժերից և հրաժարվելով Հեմոսի ստորոտներում ընկած գյուղերը ասպատակելուց, ամբողջ ուժով հարձակվեցին Մակեդոնիայի վրա: Նրանց ամենառազմունակ մասը առանձնանալով, ոտնատակ էր անում Մակեդոնիայի գյուղերը և մտադիր էր, եթե գործը դրան հասնի, քաջաբար ճակատամարտ տալ: Բրիեննիոսն ու Միքայելը, իմանալով այդ մասին, գիշերով ճամփա ընկան, այնպես որ ոչ ոք չիմանա, թե ո՞ր են գնում, արագ քայլով հասան Խարիուպոլիս և զորքով այնտեղ մտնելով, հարմար առիթի էին սպասում: Պաժինակները բոլոր գյուղերում ու պրոաստիոններում ասպատակ սփռելով, երեկոյան մոտ վերադարձան Խարիուպոլիսին շատ մոտիկ և բանակեցին, բացարձակապես անգիտանալով, որ [քաղաքում] զորք կա: Դրա համար նրանք աներկյուղ իրենց խրախճանքի տվեցին, սրինգ թմբուկով: Երբ գիշերը վրա հասավ, Բրիեննիոսի ու Միքայելի [զինվորները] քաղաքից դուրս գալով և նրանց խումփալով քնած գտնելով, բոլորին կոտորեցին: Այս պատահարը պաժինակներին ընկճեց ու սարսափով պատեց և նրանք առաջվա նման ասպատակութիւնները խաղաղ ու հան-

1051, գիտ չէին կատարում, այլ վախով՝ ինդիկտիոնի 4-րդ և 5-րդ
1052 տարիներում:

26. Այդ ժամանակները հանկարծակի մեջտեղ եկավ Ռոմանոսի՝ Բոյիլաս⁶⁰¹ կոչվածի դավադրութիւնը: Սա տագմաներում էր ծառայում. ունենալով թույլ լեզու, սրամիտ ու ծաղրասեր էր համարվում: Երբ նա մի անգամ անձամբ հանդիպեց կայսեր և խոսակցեց նրա հետ, շատ դուրեկան մարդու տպավորութիւն թողեց, և այդ օրվանից կայսրից անբաժան էր, կայսրը նրան օգտագործում էր որպես խորհրդականի, սպասավորի և գործակատարի՝ ամեն տեսակի ծառայութիւններում: Կայսրը ախտիճանաբար առաջ քաշելով, նրան շատ բարձրացրեց ու վեհաց-

րեց, նա դարձավ արքունիքի ամենաբարձր պաշտոնյան: Լինելով հնարամիտ ու խորամանկ, ի սկզբանե անտի գահի վրա աչք ունեցող, փորձում էր իր կողմը քաշել բոլոր այն սենատորներին, որոնք ընդհարվել էին կայսեր հետ և նրանց բացահայտում էր իր գաղտնիքները: Ովքեր որ հարում էին դավադիր առաջարկություններին, անաղմուկ ու հեզորեն իր կողմն էր քաշում և երգումներով ապահովում նրանց հավատարմությունը, իսկ ովքեր չէին ուզում անգամ լսել այդ մասին, ձևացնում էր թե հավանություն է տալիս նրանց և հիանում նրանց՝ դեպի կայսրն ունեցած բարյացակամության վրա, ասում, թե ինքը պարզապես փորձում է նրանց և երգվում կայսեր առաջ խոսել նրանց օգտին: Ի վերջո նա քաղաքացիներից շատերին գայթակղեցրեց և դավադրության նախապատրաստություն տեսնելիս, բացահայտվեց: Նրա բոլոր գործակիցների գլխին փորձանք եկավ՝ նրանք գանակոծվեցին, ունեցվածքից զրկվեցին և աքսորվեցին, իսկ Ռոմանոսին ոչինչ էլ չեղավ: Կայսրը կարճ ժամանակով նրանից երես թեքեց, բայց նա ներում ստանալով, մնաց նախկին պաշտոնում:

27. Իսկ սուլթանը, ինչպես ասվեց, իր եղբոր Աբրահամի հանդեպ նախանձով լցված, նրա կյանքի դեմ դավեր էր նյութում և անվերջ մտածում նրան սպանելու մասին: [Աբրահամն] իմացավ այդ, փախավ իր եղբորորդի Կուտլումուշի մոտ և նրա հետ միասին պատերազմ սկսեցին սուլթանի դեմ, որը նրանց մարտովեց Պասար կոչված [վայրում], պարտության մատնեց, Աբրահամին գերի վերցնելով սպանեց: Կուտլումուշը 6 հազար հոգով փախուստի դիմելով, Աբրահամի որդի Մելեքին⁶⁰² կայսեր մոտ պատգամավոր ուղարկեց, խնդրելով նրան իրեն ընդունել և համարել հոռմայեցիների դաշնակիցն ու բարեկամը, իսկ ինքը եկավ Պերսարմենիա՝ Կարս կոչված [քաղաքը], սպասելով

6—I—
1054 պատգամավորության արդյունքներին: Այդ ընթացքում նա պաշարեց Կարսը և գրավեց այն՝ բացի միջնաբերդից⁶⁰³: Նրան հետապնդող սուլթանն իր զորքերով եկավ Իբերիա⁶⁰⁴: Կուտլումուշը իմանալով դա, փախավ Սաբա և Երջանիկ Արաբիա: Իսկ սուլթանը, մուտք գործելով Իբերիա, հանդիպածն ասպատակում ու կրակի էր տալիս: Այդ պատճառով կայսրը շտապ կարգով արևմուտքից կանչեց և Իբերիա ուղարկեց Միքայել Ակուլուսթոսին, որը տեղ հասնելով և խաղտիքում ու Իբերիայում ցրված ֆրանկներին ու վարյագներին⁶⁰⁵ առաջնորդելով, հնարավորին շափ

ջանում էր խոչընդոտել սուլթանի հարձակումները: Սուլթանն, իմանալով նրա սրբնթաց հարձակման մասին, այն մասին, թե նա զորք հավաքելով շտապում է իր հետ կովի բռնվել, մտածեց, որ երկու ելքն էլ իր համար անփառունակ են՝ հաղթելու դեպքում հաղթած է լինելու կայսեր ծառային, իսկ պարտվելու դեպքում մեծապես խայտառակվելու է, ուստի և համայն զորքը վերցնելով, վերադարձավ Թավրեզ⁶⁰⁶:

28. Այդ ժամանակներում Ստեփանոսի որդի Միքայելասը, իր հոր [մահից] հետո դառնալով տրիբալների ու սերբերի առաջնորդը, կայսեր հետ դաշինք է կնքում և դառնում հռոմայեցիների դաշնակիցն ու բարեկամը՝ ստանալով պրոտոսպաթարի պատվաստիճան: Եգիպտոսից, նրա առաջնորդի կողմից կայսեր [նվեր] ուղարկվեցին մի փիղ և մի ընձուղտ⁶⁰⁷: Կայսրը, ուզենալով վերջնականապես դուրս չպրտել պաժինակներին, հավաքեց արևելքի և արևմուտքի առկա ուժերը, նրանք տվեց Միքայել Ակոլութոսին, ապա հրամայեց Վասիլ Սինկելլոսին վերցնել բուլղարական զորքերը, և երկուսին էլ պաժինակների դեմ ուղարկեց: Նրանք, իմանալով այդ մասին, բանակեցին Մեծ Պրեսլավայում և [ճամբարը] խոր խրամով ու ցանկապատով ամրացրեցին: Երբ հռոմայեցիները տեղ հասան, նրանք փակվեցին խրամից ներս և պաշարման օղակի մեջ առնվեցին: Հռոմայեցիները իզուր ժամավաճառ էին լինում, ոչ մի խոսքի արժանի բան չէին կատարում, բացի այդ սկսեցին նաև պարենի պակաս զգալ, դրա համար նստեցին խորհրդակցելու՝ իրենց անելիքի մասին: Նրանք միահամուռ կերպով որոշեցին վերադառնալ, և ուշ գիշերով առանց աղմուկի ցանկապատի դռները բացելով, բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Այդ բանը Տյուրախից թաքուն շմնաց: Իմանալով, որ հռոմայեցիները որոշել են գնալ, նա խարաքսից բազում զորք հանեց և ուղարկեց դեպի անցատեղիները, որոնցով պետք է հռոմայեցիներն անցնեին: Երբ հռոմայեցիները դուրս եկան, [Տյուրախն] իսկույն նրանց վրա հարձակվեց: Հռոմայեցիները դիմեցին սարսափելի փախուստի, ոմանք ընկնելով հետապնդողների ձեռքը, սրի էին քաշվում, մյուսները դժվարանցանելի ճանապարհները կանխօրոք բռնածներին հանդիպելով, կոտորվում: Հսկայական քանակությամբ զորք սպանվեց, այդ թվում և Սինկելլոսը, իսկ մնացածները Միքայել Ակոլութոսի հետ փրկվեցին Ադրիանոպոլսում: Այս աղետի վրա կայսրը մեծ ցավ զգաց, նա վերապրածներին սրտապնդեց, զինվորագրեց այլ

1053 գորք, հավաքեց վարձկանների, գտնելով, որ կյանքն անտանելի է, քանի գլխովին չի վերացրել պաժինակների ցեղը: [Պաժինակները] ոմն դասալիքի կողմից իմանալով [կայսեր] վճռի մասին, դեսպանություն ուղարկեցին հաշտություն խնդրելով: Կայսրն ընդունեց նրանց դեսպանությունը և նրանց հետ երեսնամյա հաշտություն կնքեց:

29. Կայսրը Մանգանա կոչված վայրում մեծ վկա Գեորգիոսի անվան վանք կառուցելով⁶⁰⁸ և շինարարությունների վրա անխնա դրամ ծախսելով, մեկ՝ կառուցելով, մեկ՝ քանդելով, մեծ կարիքի առաջ կանգնեց, որից դուրս գալու համար ամեն տեսակ փերեզակության դիմեց, հրեշային ու խաբերա հարկապահանջություն հորինեց: Նա պետական հոգացողների պաշտոնում նշանակեց ամբարիշտ ու մեղսագործ մարդկանց, որոնց միջոցով ապօրինի ճանապարհով դրամական միջոցներ էր հավաքում: Նա լևոն Սերվլիասի միջոցով լուծարքի ենթարկեց շուրջ հիսուն հազարի հասնող իբերական գորքը⁶⁰⁹, և զինվորների փոխարեն այդ վայրերից բազում հարկեր էր հավաքում⁶¹⁰: Նա բազմաթիվ այլ ստոր ու անօրեն հարկապահանջություններ հորինեց, որոնց մասին պատմելն անգամ ամոթաբեր է: Բայց մի բան պետք է ասել, այն, որ այս կայսրից սկսած, նրա շվայտության ու պոռոտախոսության պատճառով, հոռմայեցիների գործերն սկսեցին վատանալ և այդ օրից սկսած մինչև այժմ աստիճանաբար կատարյալ անգորության հասան⁶¹¹: Կոպիտ կերպով առատաձեռնության ձգտելը կատարյալ անառակության կհասցնի: Համենայն դեպս նա ամենևին էլ զուրկ չէր բարի գործերից, պատմության մեջ հիշատակելի են նրա որոշ գործեր, օրինակ՝ վերոհիշյալ վանքի կառուցումը, այդ վանքի ձերանոցները, հյուրանոցներն ու աղքատանոցները արժանի են գովքի, չի կարելի շներբողել նաև Մեծ եկեղեցում կատարված աշխատանքը: Մինչև նրա իշխանությունը այդ եկեղեցում սուրբ պատարագ էր մատուցվում միմիայն պաշտոնական տոներին, ինչպես և շաբաթ ու կիրակի օրերին, իսկ մնացած օրերին՝ ոչ: Դրա պատճառը եկամուտների պակասն էր: [Մոնոմախը] նրան բավարար, առատ միջոցներ հատկացրեց և հնարավորություն տվեց, որ ամեն օր մատուցվի սուրբ պատարագը: Այդ բանը մինչև օրս էլ հարատևում է: Նա այդ եկեղեցուն նվիրաբերեց ոսկուց, թանկագին մարգարիտներով ու ակներով պատրաստված սուրբ հաղորդության սպասքներ, որոնք և՛ իրենց չափերով, և՛ գեղեցկու-

թյամբ, և արժեքով շատ ու շատ էին գերազանցում մնացածները: Նա զարդարեց այն բազում այլ թանկագին առարկաներով: [Մոնոմախի] մասին ահա այսպես:

1054/ 30. Ինդիկտիոնի 7-րդ և 8-րդ տարիներում մայրաքաղաքում
1055 մահ տարածամ տարածվեց, այն աստիճան սուր, որ մարդիկ շէին հասցնում մահացածներին թաղել: Ինդիկտիոնի 7-րդ տարվա ամռանը շատ խոշոր կարկուտ էլ տեղաց, որը ոչ միայն բազում անասունների, այլև մարդկանց կոտորեց: Կայսրը տառապում էր իր ՚իվանդությամբ՝ հողատապով և պառկած էր իր կողմից նորոգված Մանգանայի վանքում: Երբ նա ունեցավ մի նոպա ևս և մահն արդեն շեմին էր, արքունիքի մեծավորները՝ լոգոթեոս Հովհաննեսը, որին կայսրը պարագինաստեոն էր դարձրել, հեռացնելով Լիխուդեսին, դրոմոսի պրոտոնոտար Կոստանդինը, կանիկլիոնի⁶¹² Վասիլը և մյուս մերձավորները, մտածում էին՝ ո՞ւմ նստեցնեն կայսերական գահին: Բոլորը գտան, որ ամենից հարմարը Նիկեփոր Պրոտեոնն է: Սուրհանդակ է ուղարկվում Բուլղարիա՝ նրան այնտեղից բերելու. այն ժամանակ նա Բուլղարիայի կառավարիչն էր: Եթե այդ մասին իմացան կայսրուհի Թեոդորայի սպասավորները (Ջոեն արդեն վախճանված էր), այն է Նիկեատաս Քսիլինիտեսը, Թեոդորոսն ու Մանուիլը, [Թեոդորային] դրոմոնի վրա նստեցնելով, բերում են մեծ պալատի 1—1
1055 ժանացավ սովորական թաղման՝ Մանգանայում, իսկ կայսրուհու կողմնակիցները մարդ ուղարկեցին և Պրոտեոնին Թեսաղոնիկեում բռնելով, բերեցին Թրակեսիոն բանակաթեմը, Կուզենայի վանքը, ուր և արգելափակեցին:

Թ Ե Ո Ւ Ռ Ա

[11 հունվար 1055—21 օգոստոս 1056 թթ.]

1. Թեոդորան, տիրանալով պապենական թագավորության⁶¹⁰, անհապաղ հեռացրեց Պրոտեոնին կայսր հռչակելու կողմնակիցներին, գրավեց նրանց ունեցվածքն ու աքսորեց: Նա իր բոլոր ներքինիներին տվեց ամենաբարձր պաշտոնները՝ Թեոդորոսին դարձրեց արևելից սխուրերի դոմեստիկոս և ուղարկեց արևվելք՝ թուրքերի արշավանքները կասեցնելու, մագիստրոս Իսա-

հակ Կոմնենոսին հեռացնելով ստրատոպեդարխի պաշտոնից: Մոնոմախը մակեդոնական բովանդակ ուժերը արևելք էր տեղափոխել, նրանց բոլոր հրամանատարները մակեդոնացիներ էին, որոնցից մեկը Բրիեննիոսն էր: Թուրքերի մեջ լուր էր տարածվել, թե ճակատագիրն այնպես է կանխորոշել, որ թուրքերի ցեղը կործանվելու է այնպիսի ուժից, որպիսով Ալեքսանդր Մակեդոնացին կործանեց պարսիկներին⁶¹⁴: [Թեոդորան] դրոմոսի լոգոթեաի պաշտոնում առաջ քաշեց Նիկեասին, իսկ վիզլաչի դրոմագարի՝ Մանուիլին: Իր մեծ փորձը նկատի ունենալով, հասարակաց գործերի ղեկավարությունը տվեց սինկելլոս Լևոնին մականունը Ստրավոսպոնդիլոս, որն անցյալում ծառայել էր Միքայել կայսեր: Քաղաքում վիճակն ահա այսպիսին էր: Իսկ Բրիեննիոսը, լսելով կայսեր մահվան մասին, վերցնելով մակեդոնացիներին, իջավ Խրիսուպոլիս: Կայսրուհին մեղադրելով նրան անկազմակերպ հեռանալու մեջ, բռնեց, ունեցվածքը գրավեց և աքսոր ուղարկեց, իսկ [նրա] զինվորներին կարգադրեց հա վերադառնալ: Ահա 6564 թվականի, ինդիկտիոնի ամբողջ 9-րդ տարին ապրելով, նույն ինդիկտիոնի օգոստոս ամ-

21—VIII սի վերջին աղիքների ոլորումից թագուհին մեռավ:

—1056 2. Երբ նա դեռ հոգեվարքի մեջ էր, իր ներքինիները Լևոն սինկելլոսի հետ կայսերական գահին են նստեցնում պատրիկ Միքայել Ստրատիոտիկոսին, որը թեև ծագումով Բյուզանդիոնի էր, բայց պարզ ու միամիտ մի անձնավորություն էր, որ դեմանով հասակից զինվորական դաստիարակություն ստացած լինելով, այլ բաների անտեղյակ էր, բացի այդ, նա արդեն տարեց էր, ծեր հասակում, որի անգործությունն ում պիտանի լինելու մասին ասել է պոետ Արքիլոքոսը: Ներքինիներն այդպես արեցին, որպեսզի նա ձևական, անունով միայն կայսր լինի, իսկ ինքներն իրենց ցանկացածի պես տնօրինեն հասարակաց գործերը և ամեն ինչի տերը լինեն: [Միքայելը] նախօրոք երգում էր տվել, թե իրենց կամքին ու ցանկության հակառակ ոչինչ չի անի:

Մ Ի Ք Ա Յ Ե Լ Ժ Ե Ր Ո Ւ Ն Ի

[21 օգոստոս 1056—31 օգոստոս 1057 թթ.]

1. Միքայելը ինդիկտիոնի 9-րդ տարվա օգոստոս ամսի 21-ին դարձավ ինքնակալ, իսկ պրոեզրոս Թեոդոսիոսը, Կոստանդին Մոնոմախ կայսեր հորեղբորորդին, լսելով նրա կայսր հռչակվելու մասին և վատ զգալով, իր ձեռնարկելիք գործի դժվարությունների ու հնարավոր տապալման մասին առանց երկար մտածելու, վերցնում է իր ընդոծիններին, ստրուկներին և մյուս սպասավորներին. նաև բազմաթիվ հարևանների ու ծանոթների, ովքեր որ խելքից թեթև էին, և երեկոյան դուրս գալով տնից (այն գտնվում է Լեոմակելիոն կոչվածի մոտ), պողոտայով զայրացած ու վրդովված շարժվում դեպի պալատ, հանդիպածին բարձրաձայն հայտնելով իր հանդեպ ցուցաբերված անսահման անարդարության մասին, ասելով, որ թագավորությունն իբրև թե իր ժառանգական իրավունքն է և իրեն է վերաբերում, քանզի ինքը վախճանված կայսեր ամենամոտիկ արյունակիցն է: Հասնելով Պրետորիոն, նա ջարդեց բանտի դռները, բանտարկյալներին դուրս հանեց, հույս ունենալով նրանց օգնությամբ ինչ-որ մեծագործություն ու սխրանք կատարել: Նա նույն բանն արեց նաև հասնելով Խալկե⁶¹⁵: Ապստամբության լուրը հասավ արքունիքի ներքինիներին և պալատի պահակախումբը՝ հռոմայեցիներ ու վարյազներ (վարյազները կելտական ցեղ են և վարձով ծառայում են հռոմայեցիների բանակում) շտապ կարգով ղինվեցին, անհապաղ ոտքի հանվեցին նաև կայսերական տրիերաներում ծառայողները: Հավաքվեց բավական կարող ուժ, որը պետք է Թեոդոսիոսի դեմ ուղարկվեր: Վերջինս, իմանալով այդ մասին, այլևս չուղղվեց դեպի պալատ, այլ շրջվեց դեպի աստծու Մեծ եկեղեցին: Նա հույս ուներ, որ մտնելով այնտեղ, պատրիարքի ու կղերի կողմից ընդունելության կարժանանա, որ բազում ժողովուրդ կհավաքվի և իրեն կայսր կհռչակեն: Բայց ամեն ինչ հակառակ ընթացքն ունեցավ: Պատրիարքն ու եկեղեցու կղերը նրա առաջ փակեցին դռները, սովորաբար նրման դեպքերի սիրահարներն ու հարողները ոչ մի տեղ չէին երեվում, իսկ մինչև այդ վայրը նրա հտեից գնացողները, իմանալով իրենց դեմ ուղարկվելիք ուժի մասին, կամաց-կամաց հեռացան, ցրվեցին: Այսպիսով, նա մնաց մեն-մենակ և եղկելի ապաստան

աղերսողի նման, իր որդու հետ նստեց եկեղեցում: Փութանակի մարդիկ ուղարկելով, նրան եկեղեցուց դուրս հանեցին և Պերգամոն աքսորեցին: Նույն կերպ վարվեցին նաև նրան հարած հայտնի մարդկանց հետ: Ահա սրանից հետո Միքայելը միահամուռ կերպով հռչակվեց ինքնակալ:

2. Կայսրության սանձերն իր ձեռքն առնելով, նա սենատի⁶¹⁶ բոլոր գլխավորների աստիճանները բարձրացրեց, իսկ դեմոսին էլ սիրաշահում էր բազում բարիքներ խոստանալով: Լինելով զառամյալ և հիշելով հին-հին սովորույթները, նա փորձեց վերստին կյանքի կոչել նրանցից շատերը, որոնք որպես կայսրությունը կամ հասարակությանը ոչ մի օգուտ չտվող, դադարել էին գոյություն ունենալուց: Նա հրաման տվեց վերանորոգել, այսպես կոչված, Ստրատեգիոնը⁶¹⁷, որի առթիվ քաղաքացիները ծիծաղելով ասում էին, թե նա հողն է մաղում, փնտրելով խաղալու ժամանակ այնտեղ կորցրած իր վեզը: Նա կարգադրեց, որ քաղաքացիներն իրենց գլուխները ծածկեն բարակ թելով գործած կարմիր, մեծ գծեր ունեցող ծածկոցներով և ոչ անգիծ, ինչպես այժմ: Նա հանրային հոգացողների պաշտոնին նշանակեց ոչ թե սենատորներին, այլ ամեն մի դիվանում բազմացած արագագիրներին: Եվ նման շատ բաներ, որոնցից յուրաքանչյուրի մասին եթե ուզենամ պատմել, ունկնդիրներին տաղտկալի պիտի դառնամ: Ահա այդպես միամիտ ու ապաշնորհ էր նա վարում գալիստոնն ու կառավարում: Երբ հասավ կայսերական նվերներ բաժանելու ժամանակը, որոնք ամեն տարի՝ Զատկի օրը կայսրերը սովորության համաձայն բաժանում էին սենատորներին ներս մտան [ազնվական] ծագմամբ ու արիությանբ անուն հանած զորահրամանատարները, այն է՝ մագիստրոս Իսահակ Կոմնենոսը, մագիստրոս Կատակալոն Կեկավմենոսը (սա Անտիոքի դուքսն էր, որի պաշտոնանկ արվելուց հետո, նրա տեղը զբավեց կայսեր եղբորորդի Միքայելը, որին, պաշտոնը ստանալուց հետո, կայսրը մականվանեց Ուրանոս, իբրև թե նա, ինչպես և ինքը, սերում էր Ուրանոսների հին տոհմից, և տալով, ինչպես իր նախորդը, Անտիոքի մագիստրոսի պատվաստիճան ուղարկեց Կեկավմենոսին փոխարինելու), վեստարիս Միքայել Բուրցիսը⁶¹⁸, արևելքի՝ Դուկասի ընտանիքից սերող Կոստանդինն ու Հովհաննեսը, և այլ մեծամեծ իշխանավորներ: Բոլորը եկան տեսնելու նոր կայսեր և նրա նվերներին արժանանալու, քանզի բոլորի մոտ տարածվել էր նրա առատաձեռնության, մեծահոգա-

բար բարեգործություններ կատարելու և ազատամտության համբավը: Կայսրո խոսակցություն ունեցավ Կոմենենոսի և Կեկավմենոսի հետ դրվատեց նրանց, անվանեց քաջ ու առաքինի զորավարներ ատկապես Կեկավմենոսին, ասելով, որ նման աստիճանի բարձրացավ ոչ թե իր ծագման շնորհիվ, ոչ էլ որևէ մեկի օժանդակությամբ, այլ սեփական քաջագործություններով: Նա նույնպես վարվեց նաև մնացած ազնվականների հետ, բայց ոչ ոքի խնդրանքին չընդառաջեց, նա հավանություն չտվեց Կոմենենոսի և Կեկավմենոսի աղերսին՝ իրենց պրոեգրոսի աստիճանը շնորհելու, նա ամենքի խնդրանքներն էլ անպատասխան թողնելով, ճամփու դրեց և բուլորին իր դեմ գրգռեց: Ահա այսպես նա չարվեց արևելից զորավարների հետ:

3. Աքսորից կանչելով Բրիեննիոսին, նրան Կապադովկիայի կառավարիչ նշանակեց, ապա մակեդոնական տագմաների զորավար-ավտոկրատոր և ուղարկեց թուրքերի դեմ: Մի ոմն թուրք, անունը Սամուխ, ծագմամբ աննշան, բայց պատերազմական հարցերում քաջ ու գործունյա, որ զինակցել էր սուլթանին, երբ վերջինս երկրորդ անգամ ներխուժել էր հռոմայեցիների երկիրը, սուլթանի՝ Պարսկաստան վերադառնալուց հետո երեք հազար զինվորներով մնաց տեղում և դեգերելով Մեծ Հայքի սարահարթներով ու ցածրադիր վայրերով, հանկարծակի հարձակումներ էր գործում, տակնուվրա անում ու ասպատակում հռոմայեցիների [նահանգները]⁶¹⁹: Կայսրը չկարողացավ Բրիեննիոսին անգամ օգտակար լինել, վիրավորված ու իրենց հոգում զայրույթ թաքցրած մարդկանց պատրելու և սիրաշահելու մեջ նա շատ ապաշնորհ էր: Բրիեննիոսը պաղատագին աղերսում էր՝ վերադարձնել Թեոդորա թագուհու կողմից բրենից խլված դրամը, բայց կայսրը դրան ականջ չկախեց, այդպես քաշվելով, պաղատագին աղերսողին դիմեց ժողովրդական մաշված ասացվածքով, թե «Գործ արա, հետո վարձ պահանջիր»⁶²⁰ ու ճամփու դրեց: Ահա Բրիեննիոսն էլ այս ձևով արհամարհանքի արժանացած հեռացավ, շատ զայրացած և վրեժ առնելու առիթի սպասելով:

4. Նա այդ կերպ վարվեց նաև էրվեվիոս Ֆրանկոպոլսի հետ, մի մարդու, որ Մանիակեսի հետ Սիկիլիա էր արշավել, մեծ հաղթանակներ տարել և այդ օրվանից մինչև այժմ հռոմեասիրություն ցուցաբերել: Սա ևս խնդրում, աղաչում էր արժանանալ մագիստրոսի պատվաստիճանին, բայց կայսրը ոչ միայն արժանի չգտավ նրան ընդունել, այլ շատ ծաղրուծանակի ենթար-

կելով ու անարգելով, ճամփու դրեց: Խնդրանքների հարցում նա այդպես անխոհեմ էր, և դժվարամատչելի: Էրվեվիոսը որպես բարբարոս և զայրույթը զսպելու անկարող, վիրավորանքը հեշտությամբ շտարավ, ու թեպետև հոռմայեցիների ծրագրած մեքենայություններին անտեղյակ էր, ջանաց վրիժառու լինել անարգողից: Նա խնդրեց թույլ տան իրեն գնալ տուն և թույլտրվություն ստանալով, կայսեր մնաս բարով ասաց ու [քաղաքից] իսկույն դուրս եկավ: Անցնելով արևելք, նա բարձրացավ Արմենիականների [բանակաթեմում] գտնվող իր տունը⁶²¹ Դագարաբե, և ձմեռելու համար այնտեղ ցրված ֆրանկներից մի քանիսի հետ համաձայնության գալով, կարողացավ նրանցից երեք հարյուր հոգու գայթակղեցնել: Այնտեղից դուրս գալով նա բարձրացավ Մարաստան⁶²² ու համագործակցություն հաստատեց այնտեղ գտնվող Սամուխի հետ՝ հոռմայեցիների դեմ պատերազմելու համար: Որոշ ժամանակ [նրանց] դաշինքը մնաց անսասան, բայց երբ մի անգամ ֆրանկների ու թուրքերի միջև ընդհարում տեղի ունեցավ, այդ երկու ցեղերը սկսեցին միմյանց նկատմամբ դավեր նյութել: Սամուխը ձևացնում էր, թե անխախտ է պահում դաշինքը, բայց էրվեվիոսը շատ էր կասկածում և հանկարծակի հարձակում ակնկալում: Նա խնդրում էր ֆրանկներին անհոգ չքնել, այլ հենց զենքերի վրա: Այդ բանը նա ծածուկ էր անում, Սամուխին բացարձակապես զգացնել շտալով դա, մինչև որ վերջինս կարծելով, որ իր [ծրագիրը] թաքուն է մնացել, այն ի հայտ չբերեց: Մի օր, զինելով իր ունեցած բոլոր թուրքերին, նա հարձակվեց ճաշի նստած ֆրանկների վրա, որոնք իրենց զորավարի կարգադրության համաձայն, ձիերին կազմ ու պատրաստ ունենալով, հենց որ զգացին թուրքերի հարձակումը, անհապաղ նստեցին ձիերի վրա և դուրս եկան նրանց ընդառաջ: Տեղի ունեցավ սաստիկ մարտ և թուրքերը, մի փոքր դիմադրելուց հետո, դիմեցին փախուստի: Նրանցից շատերը սպանվեցին, մնացածները, անձի ու անզեն փրկվեցին Խլաթում: Էրվեվիոսը ֆրանկների հետ հետապնդումից վերադառնալով, խորհուրդ տրվեց վրանները խփել ցանկապատված ճամբարում, բայց ֆրանկները պնդում էին ու ստիպում Խլաթ քաղաքը մտնել՝ (նրա ամիրայի հետ իրենք երզումներով հաստատված դաշինք ունեին), որպեսզի հանգստանան, բաղնիք ընդունեն, մաքրվեն պատերազմի արյուններից: [Էրվեվիոսը] համառում էր ասածի վրա, խնդրում այդ մտքից հրաժարվել, ամենևին հավատ չընծա

յել այլադէն ու այլազգի մարդկանց երգումներին, մարդկանց, որոնք համոզված են, թե բարեպաշտութիւնն է բազում քրիստոնյաների սպանութիւնը: Երբ իր ասածի վրա ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց և բոլորը միահամուռ գտնում էին, որ անհրաժեշտ է քաղաք մտնել, նա էլ վեր կացավ ու նրանց հետ մտավ, նախապէս հանուն աստծո շատ պաշտելով, աղաչելով ու հորդորելով նրանց լինել շատ զգուշ, զենքը [միշտ] ձեռքում բռնած ունենալ: Բայց Ֆրանկները, մտնելով [քաղաք], անգոսնեցին զորավարի կարգադրութիւնները և իրենց նետեցին բաղնիքներն ու կերուխումի: Ամիրա Ապոնասարը⁶²³, Սամուխի և քաղաքի սարակինոսների չեռ խորհրդակցելով, կարգադրութիւն արեց պանդոկապաններին՝ երբ ազդանշանը տրվի, բռնել հյուրընկալվողներին, շղթայել նրանց, կամ, եթե դա հնարավոր չէ, սրի քաշել: Սկզբում նա հանգիստ էր մնում, բայց երբ Ֆրանկները բավարար չափով զվարճացած քուն մտան, նա տալով ազդանշանը, հարձակման անցավ: Ֆրանկների մի ճասն իսկույն սրի քաշվեց, մյուսը՝ բռնվեց, ու մանք էլ իրենց պարսպից դուրս նետելով, կարողացան փրկվել: Բռնվեց և էրվեվիոսը, որը շղթայվեց ու հսկողութիւն տակ առնրվեց: Ամիրան այդ բանն անելուց հետո, լուր ուղարկեց կայսեր, թե իբր նրա հանդեպ բարեկամական զգացումներ տածելով, իր, կայսեր դեմ դավեր նյութողներին ոչնչացրեց և նրանց առաջնորդին բռնեց: Ահա այդ էր, ինչ տեղի ունեցավ Ֆրանկոպոլոսի հետ⁶²⁴:

5. Իսկ արևելից զորավարները, ինչպէս վերևում ասվեց, կայսեր կողմից ճամփու դրվելուց հետո, որոշեցին մի անգամ ևս փորձել. նրանք եկան պրոտոսինկելլոս Առն Ստրավոսպոնդիլոսի մոտ, որն այն ժամանակ հասարակաց հոգացողն էր, նրան միջնորդ դարձրին կայսեր առջև՝ խնդրելու, որ իրենց հանդեպ խտրականութիւն հանդես չբերի, իրենց աչքաթող շանի, անարգ կերպով շմերժի: Նրանք իրենց այլ իրավունքներն էլ առաջադրեցին և վերջում ասացին, թե լավ չէ, որ կայսերական պատիվների են արժանանում քաղաքացիական անձինք, մարդիկ, որոնք [պարսպի] ատամնաշարի մոտն անգամ չեն կանգնել, թշնամիների դեմ երբևիցէ չեն մարտնչել, իսկ իրենք, որ մանուկ հասակից պատերազմներում են անցկացրել, անքուն մնացել, որպէսզի նրանք հանգիստ քնեն, քամահրվեն ու զրկվեն կայսերական պատվից: Բայց կայսրը լինելով դժկամ ու ան-

մատչելի, ոչ միայն բարեհամբույր կերպով շրնդառաջեց խրնդրանքին, այլ խնդրարկունքին հայհոյանքներով վոնդեց, բազում անարգանքներ էլ թափեց յուրաքանչյուր այրի գլխին: Նրանք, երկրորդ անգամ վիրավորված և կատարելապես հուսաբեկ եղած, գազազել, կատաղությունից եռում էին: Սկզբում ամեն մեկը ուր էլ լիներ, խոսակցությունների ժամանակ քթի տակից այպանում էր կայսեր, ամեն մեկին կոչ անում անպատասխան շթողնել յուրաքանչյուր վիրավորանքը, դրդում ոտքի կանգնել՝ արդար վրեժխնդրության: Այնուհետև, հավաքվելով Մեծ եկեղեցում, երգվեցին շուրջ, ոչ էլ կույ տալ [անարգանքը], այլ պատժել նշավակողներին և, ինչպես ասում են, ադամանդյա կապերով հաստատեցին դավադրությունը: Կեկավմենոսը նպատակահարմար էր գտնում դավադրության մասնակից դարձնել նաև Բրիեննիոսին, քանզի նա նշանակվել էր մակեդոնական տագմանների մեծաթիվ գորքի հրամանատար և նա ծրագրի իրականացման գործում մեծ դեր կարող էր խաղալ: Երբ նա էլ իսկույն համաձայնություն հայտնեց առաջարկին, այս անգամ սկսեցին մտածել այն մասին, թե ո՞ւմ հոշակեն կայսր, երբ իրենց ծրագիրը հաջողությամբ պսակվի: Բոլոր դավադիրների համար պարզ էր, որ այդ բանին արժանի է Կեկավմենոսը, որ մյուսներից ավելի շատ էր աչքի ընկնում և՛ փառքով, և՛ քաջությամբ, և՛ փորձով: Բայց Կեկավմենոսը ջանալով իր վրայից գցել այդ բեռը, մի քանի բառով վերջ տվեց շաղակրատությանը: Նա ոտքի կանգնելով, առանց այլևայլի հոռմայեցիների կայսր հոշակեց մագիստրոս Իսահակ Կոմնենոսին և այնպես արեց, որ մյուսներն էլ դրան համաձայնություն տան: Ահա այսպիսի ուխտով իրար կապվելով, և վճիռը ննարավոր շափով ապահովելով, կայսեր մնաս բարով ասելով, յուրաքանչյուրն և լավ գնաց իր տեղը՝ ուզածն անելու:

6. Արդ, քանի որ Բրիեննիոսի գործերն ընթանում էին կայսեր սպասածի պես, նա անցնում է արևելք, որ շեռ ունենալով նաև պատրիկ Հովհաննես Օպսարասին, որին կայսրը ոսկով ուղարկել էր զինվորներին ոտճիկ⁶² բաժանելու: Լինելով Անատոլիկոն բանակաթեմի ինչ-որ ընդարձակ ու ցածրադիր վայրում [Բրիեննիոսը] կապաղովկացիների մեջ բաժանեց դրամը: Նա բարձրացրեց ոտճիկը, հրամայեց վճարել սահմանվածից ավելի, մի բան, որին հակադրվեց և որը կատարել չուզեց Օպսարասը: Նա ասում էր, թե չպետք է հանդգնել հավելում տալ զինվորներին, քանզի կայ-

սրբն այդ մասին ոչ մի հրաման չի տվել: Բրիեննիոսն ասաց, թե չպետք է վախենալ և հավաստիացրեց, թե այդ բանը ոչ ոք չի իմանա: Օպսարասը, սակայն, դրա դեմ դուրս եկավ, հանդուգն հակաճառեց, որի վրա [Բրիեննիոսը] զայրացած, նստած տեղից վեր թռավ ու բռունցքով հարվածեց նրան, վերջում էլ բռնեց նրա մազերից ու մորուքից, գետին փռեց, ապա շղթայեց, իր վրանի մեջ արգելափակեց և վերցնելով կայսերական ոսկին, սկսեց ուղածին պես ավելիով բաժանել: Այն ժամանակ դիպվածով նրա մոտ էր բանակած պատրիկ Լյուկանթեսը՝ պիսիդացիների ու լիկաոնացիների հրամանատարը: Լսելով Օպսարասի գլխին եկածի մասին, նա, ինչպես պետք էր սպասել, դա խոռվության փորձ համարեց (նա անտեղյակ էր արևելքի զորավարների ծրագրերին) և զինելով արևելից երկու տազմաները, հարձակվեց Բրիեննիոսի վրանի վրա՝ կայսր փառաբանելով Միքայելին: Լյուկանթևը բռնեց ու շղթայեց Բրիեննիոսին, կապանքներից ազատեց Օպսարասին, որի ձեռքը հանձնելով կապյալ Բրիեննիոսին, հրամայեց ուղածն անել: Կապանքներից ազատված [Օպսարասը], ստանալով ուղածն անելու հնարավորությունը, իսկույն կուրացնում է Բրիեննիոսին և շղթայակապ ուղարկում կայսեր, հայտնելով նաև, թե նա հանդգնել է ապրստամբություն բարձրացնել: Ինքը մնաց տեղում՝ իբրև թե մնացած զինվորներին ոռճիկ բաժանելու: Բրիեննիոսն ահա իր անհաշվենկատությունը ու ինքնավստահությունը, որպեսզի շասեմ անմտությունը, այսպիսի պատժի արժանացավ: Անատոլիկոն բանակաթեմում բնակվող արխոնտներ պրոեզրոս Ռոմանոս Սկլերոսը (նույնիսկ սա հարել էր դավադիրներին), Բուրցեսը, Բոտանիատեսը, Վասիլ Արգիրոսի որդիները և մնացած ընկերությունը առաջժամ հանգիստ էին մնում, այլուստ սպասելով ապրստամբության բռնկմանը: Իմանալով Բրիեննիոսի գլխին եկածի մասին, թե նա հիմարաբար իրեն ինչպիսի փորձանքի մեջ գցեց, խոհեմաբար դատեցին, թե նա, խոշտանգումների ենթարկվելով, կարող է բացահայտել դավադրությունը և դավադիրների վերջը վատ կլինի: Այդ պատճառով բոլորը վեր կենալով, գնացին Պափլագոնիա՝ Կաստամոն⁶²⁶: Կաստամոնը մագիստրոս Իսահակ Կոմնենոսի կալվածն էր: Նրան էլ գտնելով հանգիստ նստած, հակառակ իր կամքին առնում ու նրա հետ գալիս են մի բավական լայնատարած հարթավայր, որ Գունարիա է կոչվում: Ահա այստեղ, հավաքելով մերձակայքի զինվորներին, ինչպես և նր-

րանց, ովքեր լսելով ապստամբության մասին կամավոր եկան, միահամուռ կերպով [Իսահակ Կոմնենոսին] հոռմայեցիների ինքնակալ կայսր են հռչակում: 6565 թվականի հունիս ամսի 8—VI ութն էր, ինդիկտիոնի 10-րդ տարվա:

—1057 7. Կայսր հռչակվելով, նա ամուր բանակատեղի հաստատեց, մնաց տեղում, սպասելով դավադրության մնացած մասնակիցների հավաքվելուն: Նրան մնալ և տեղից շարժվել էր ստիպում Կեկավմենոսի դանդաղելը: Երբ նա մտածմունքի մեջ էր և ուզում էր իմանալ նրա հապաղելու սլատճառը, արևելքից սուրհանդակ ժամանեց որն ասաց, թե նա դրժել է երզումը, միաբան է կայսեր և ապստամբների վրա հարձակվելու համար զորք է հավաքում: Այս լուրը Կոմնենոսի կողմնակիցների շարքերում մեծ տագնապ ու իրարանցում առաջացրեց, քանզի տեսնում էին, որ իրենց թիկունքում ունենալու են նման մի թշնամի: Այդ իսկ պատճառով նրանք խարաքսում նստած սպասում էին, հետամուտ լինելով իմանալ ճշմարտությունը: Սրանք ահա այդպիսի դրության մեջ էին, իսկ Կեկավմենոսը հավատարիմ էր մնացե՞ր դավադիրներին տված խոստումին, բայց սպասողական դրության մեջ էր ու հապաղում էր հետևյալ պատճառով: Երբ նա մայրաքաղաքից դուրս գալով տուն էր վերադառնում, նիկոմեդիայում կայսերական մի սուրհանդակի հանդիպեց, որի միջոցով հայտնեց դրոմոսի լոգոթետ Նիկետաս Քսիլինիտեսին միամիտ և զինվորին վայել խոսքերով, թե «ինչպես լսել եմ, եղբայր, քո կայսրը բանի տեղ շղնելով Կոմնենոսին և ինձ, մերժեց մեր խնդրանքը, վիրավորեց ու տուն ուղարկեց: Արդ, իմացիր, մենք գնում ենք, բայց եթե դու և քո [տերը] ուրախանում եք մեր հեռանալու առթիվ, ապա կարող եք նաև մեզ ստիպած լինել հակառակ մեր կամքին վերադառնալ, եթե [մեր հտեից] ուժ ուղարկեք»: Ահա սուրհանդակին այսպես ասելով, նա ավելի արագ ճամփան շարունակեց: Երբ նա տուն հասավ և տեսավ, որ Կոմնենոսը հանգիստ տեղում է նստած, կարծես գործին ոչ մի մասնակցություն չունի, ընկավ ահ ու վախի մեջ, երկյուղեց, թե Կոմնենոսն ու դավադրության մյուս մասնակիցները փոխել են իրենց միտքը և պետք է ջանան թաքցնել դավադրության [զաղտնիքը], ապստամբության ամբողջ պատասխանատվությունը իր վրա է ընկնելու, չէ՞ որ ինքը սուրհանդակի միջոցով հայտնածից իրեն արդեն բացահայտել էր: Նա մտածում ու խորհում էր, թե ինչպես ապահովի իր անձի անվտանգությունը, քանզի նա պատ-

րաստի զորք շուներ, եղածն էլ անբավարար էր ընդդիմակայելու հոռմայեցիների կայսեր, բայց ամենից ավելի այն պատճառով, որ համաձայնության չէր եկել տեղական զորքերի հետ, ոչ էլ կատարյալ վստահություն ուներ, որ նրանք իրեն ընդառաջ կգնան: Ահա դրա համար նա տեղից չէր շարժվում և իրեն լավ չճանաչողների մոտ այն տպավորությունն էր թողնում, որ նա խույս է տալիս: Այն ժամանակ այդ վայրում ձմեռում էին երկու ֆրանկական ու մեկ ռուսական տազմա, որոնք իրեն շատ էին մտահոգում, այն պատճառով, որ նրանք հանկարծ կարող է զլխի ընկնեն, բռնեն իրեն և կայսեր ուղարկեն: Ահա այդ բոլորից երկյուղ կրելով զսպում էր իրեն, մինչև որ կապահովվեր իր անձի անվտանգությունը: Երբ որոշեց գործի անցնել, նա նախապես դա՛ւադրության գաղտնիքը բացահայտեց իր սպասավորներին ու ազգականներին և հազար հոգուց բաղկացած զորամաս կազմելով, սկսեց փորձել նրանց, որոնց վրա այնքան վստահ չէր: Նա կապեր հաստատեց տեղի մեծավորների հետ, ապա աստիճանաբար փորձեց [գայթակղեցնել] ավելի քաջերին ու ռազմունակներին: Երբ իրեն հաջողվեց սիրաշահել մեծավորներին, անցավ շարքայիններին: Նա կայսերական մի նամակ հորինեց, որով իբր իրեն հրաման էր տրվում վերցնել դաշնակից երեք տազմաները, ինչպես և կոլոնիացվոց ու խաղտիացվոց երկուսը, և շարժվել Սամուխի դեմ: Նա հրամայեց այդ հինգ տազմաններին հավաքվել Նիկոպոլսի դաշտում, որից հետո անցավ գործի: Նա ամեն օր ժողով էր հրավիրում և առավոտյան, ձի նստած հեռանում էր մյուսներից և [տազմայի] հրամանատարին իր մոտ կանչելով, բացահայտում գաղտնիքը, նրան առաջարկելով երկուսից մեկը, կամ հավանություն տալ իր ասածներին, կամ զրկվել զլխից: Ապա իրար ետևից կանչում էր տաքսիսները⁶²⁷ և նույն կերպ վարվելով, բոլորին [ստիպում] իրենց կամքին հակառակ [հավատարմության] երդումներ տալ: Սկզբում նա գայթակղեցրեց հոռմեական երկու տազմա, այնուհետև՝ իր սեփական զորքերին⁶²⁸, և այլազգիների օժանդակ զորքերին: Ահա առանց դժվարության շճեցնելով ու երդումներով նրանց [մասնակցությունն] ապահովելով և այլևս ոչնչից չվախենալով, նա հավաքեց սեբաստացի, մելիտենացի, Տեֆրիկեի և մնացած հայերի հրամանատարներին ու զինվորներին և ճամփա ընկավ, նախապես Կոմնենոսի մոտ սուրհանդակ ուղարկելով՝ ասելու, թե ամեն ինչ բարեհաջող կարգավորել է և արդեն ծանր ուժով

Ճանապարհ է ընկել: Այդ լուրերը Կոմնենոսին ուրախությամբ լցրին ու գոտեպնդեցին: Կոմնենոսը, որ մինչ այդ անշափ անարի էր ու երկչոտ, դարձավ ավելի համարձակ ու արի: Բոլոր դեպքերում սակայն նա Քուպասում էր նրա գալստյան: Կեկավմենոսը իջնելու ժամանակ Արմենիակների տագման էլ ստիպեց իր հետ գնալ, բանակաթեմի գլխավորներին էլ՝ ոմանց կամովին, ոմանց իրենց կամքին հակառակ, և ընթացքն արագացնելով, եկավ միացավ Կոմնենոսին որն արդեն գտնելով, որ իր գործերը ապահով վիճակում են, կնոջ⁶²⁹ և իր ունեցած գանձերը հանձնեց հարագատ եղբորը՝ Հովհաննեսին և ուղարկեց Պեմոլիսսա բերդը (Պեմոլիսսան Հալիս գետի ափին գտնվող մի քարափ է), իսկ ինքը վերցնելով բովանդակ գորքը, անցնում է Սանգարիոս գետը, քայլով փութանակի գնում դեպի Նիկիա, կայսր ներբողվելով ու փառաբանվելով: Նա գտնում էր, որ տիրելով [Նիկիային], բախտի քմահաճույքների հանդեպ այն հենակետի կվերածի և ապա առաջ կշարժվի: Նա կայսեր հավատարիմ մնացած զինվորներին ու գորավարներին հնարավորություն տվեց հեռանալու: Սրանք, իմանալով [Կոմնենոսի] Նիկիա գալու մասին, խաղաղ նահանջում էին ու ցրվում՝ զինվորները տուն էին գնում, յուրաքանչյուրը մտահոգված կնոջ, երեխաների և այլ կարևորագույն հարցերով, իսկ գորավարներն էլ՝ դեպի կայսրը, նրան Կոմնենոսի գալուտը ազդարարելով: Նրանք էին Անատոլիկոն [բանակաթեմի] տագմաների հրամանատար Լյուկանթեսը, Թեոփիլակտոս Մանիակեսը խարսիանացվոց փաղանգի հրամանատար Պնյուեմիոս իբերացին, և շատ ուրիշներ՝ ոչ այնքան էլ հայտնի մարդիկ:

8. Կայսրը, իմանալով ապստամբության մասին, թե հոռմեական արևելից համայն գորքերը, շնչին բացառություններով, իր վրա են գալիս, չփորձեց հաշտության բանակցություններ վարել, և երբ արդեն ապստամբությունը բռնկվել էր, և դեպքերը տենդագին զարգացման մեջ էին, ինքն էլ նախապատրաստություն տեսավ և ինչքան հնարավոր էր զինվեց ընդդիմակայելու համար: Նա կանչեց արևմտական բոլոր ուժերը, նրանց վրա հրամանատար նշանակեց մակեդոնական փառավոր ընտանիքներից սերող մարդկանց, ովքեր նախկինում աչքի էին ընկել իրենց քաջագործություններով: Նա աստիճաններ ու նվերներ շնորհեց, առատ դրամ բաժանեց և՛ հրամանատարներին, և՛ զինվորներին, նմանապես նաև Կոմնենոսին շահարած արևելյան

տագմաների, այն է՝ Անատոլիկոն և Խարսիանոն [բանակաթեմերի] և նրանց վրա գորավար-ավտոկրատոր նշանակելով արեվելից դոմեստիկոս Թեոդորոսին, Թեոդորա կայսրուհու ներքինուն, նրան տալով որպես սյունարխոն⁶³⁰ ու խորհրդական Կոմնենոսի առերժազ մագիստրոս Ահարոն Դուկասին, բազում մարտերում կոփված մի մարդու, Կոմնենոսի դեմ ուղարկեց: Ահա այդ երկուսը, վերցնելով հիշյալ ուժերը, քաղաքի դիմաց գտնվող Խրիսուպոլսի վրայով գնացին Նիկոմեդիա: Տեղ հասնելով, նրանք [զորք] ուղարկեցին ու քանդեցին Սանգարիոս գետի կամուրջը, դժվարացնելու համար Կոմնենոսի հարձակումը իրենց վրա, որպեսզի Կոմնենոսը ստիպված լինի շրջանցման դիմել, որով նրա հարձակումը թաքուն չի մնա: Այնտեղից էլ վեր կենալով, նրանք բարձրացան Սոֆոն լեռը և ամուր ճամբար դնելով, պատերազմի պատրաստություն էին տեսնում:

9. Կոմնենոսն ամենուր հետախույզներ ու լրտեսներ էր ուղարկում, որպեսզի ոչ մի բան իր ուշադրությունից չվրիպի: Իմանալով, որ դոմեստիկոսի զինվորները տիրել են Սոֆոնի գագաթին, արագ քայլով հասավ Նիկիա, գրոհով վերցրեց այն և իր ունեցած զանձերը այնտեղ թողնելով ու ապահովելով, ինչպես նաև ավելորդ հանդերձանքը, բանակեց Նիկիայի հյուսիսային կողմում՝ մոտ տասներկու ասպարեզ հեռավորության վրա: Երկու ճամբարներից էլ՝ և՛ Կոմնենոսի զինվորները, և՛ հակադիր կողմի, դուրս էին գալիս խոտ հավաքելու, նրանք հանդիպում էին իրար, համացեղ, ազգական ու բարեկամի պես, միմյանց կոչ անում, կայսեր կողմնակիցները՝ լքել Կոմնենոսին, բռնակալին ու ապստամբին, կայսեր կողմն անցնել, մի մարդու քմահաճույքի ու ախորժակների պատճառով իրենց մեծ վտանգի չենթարկեն, քանզի մի փոքր անց իրենք կարող են զրկվել ոչ միայն բանակում ծառայելու իրավունքից ու ունեցվածքից, այլև աչքերի ամենաքաղցր լույսից: Հակադիր կողմի զինվորները հորդորում էին մյուսներին լքել կայսեր, որ անունով է կայսր, իսկ իրականում փտած, գառամյալ շաղակրատ ու անպետք, ներքինիների կողմից ղեկավարվող մի մարդու, և անցնել Կոմնենոսի կողմը՝ քաջ ու փառավոր, իր ռազմավարական արվեստով աչքի ընկած մի մարդու, ի դեմս որի հոռմայեցիների բովանդակ հզորությունը, ինչպես շրջանակի գծերը հանդիպում են մի կետում, հավասար ու անփոփոխելի կամքի մեջ⁶³¹: Բայց ոչ մի կողմին էլ չէր հաջողվում համոզել մյուսին, թեև երկու

բանականների առաջնորդներն էլ համառում էին այդ գործում և հմուտ մարդկանց ուղարկելով, գրույցի բռնվում հակառակորդ բանակի զինվորների հետ, որպեսզի ում կարողացան, իրենց կողմը քաշեն: Որոշ ժամանակ նրանք այդպես իրար էին փորձում, բայց ոչ ոք ասվածների մտքին ուշադրություն չէր դարձնում: Կոմնենոսը խորհուրդ տվեց մեծ խնայողությամբ գործածել անտառանյութն ու խոտը, ճամբարից շատ չհեռանալ: Դոմեստիկոսի զինվորները, հատկապես մակեդոնացիները, ենթադրելով, որ [հակառակորդի] տատանվելը նրա վհատության, վախկոտության մասին է վկայում, գտնում էին, որ պետք է մարտի դիմել: [Մնացածները], հակառակ իրենց կամքի, համաձայնվեցին նրանց ասածին և բանակեցին Պետրոսե կոչվող [վայրում], հակառակորդի ճամբարից ոչ շատ հեռու, մոտ տասնհինգ ասպարեզ հեռավորության վրա: Ահա զորքերը իրար շատ մոտեցան և ստիպում էին իրենց զորավարներին մարտի դուրս գալ ու չխանգարել: Կոմնենոսը, համոզվելով նրանց խոսքին, դուրս հանեց իր փաղանգները և շարքի դրեց. ձախ թևի հրամանատարությունը նա տվեց Կեկավմենոսին, աջը գտնվում էր Ռոմանոս Սկլերոսի ձեռքում, իսկ ինքը կանգնեց կենտրոնում: Իրենց զինվորների խոսքը լսեցին նաև դոմեստիկոսն ու Ահարոնը, որ դուրս հանելով իր զորքը, կանգնեցրեց հակառակորդների դեմ ճակատ առ ճակատ: Աջ թևի հրամանատարն էր Վասիլ Տարխանիտեսը⁶³², այն ժամանակվա արևմուտքի ստրատեղատը, մակեդոնացիներից ամենաերևելին և՛ ծագմամբ, և՛ խոհեմությամբ, և՛ փորձառությամբ ամենափառավորը: Չախ թևը վերցրեց Ահարոն մագիստրոսը, ունենալով փոխզորավարներ Լյուկանթեսին, Պնյուեմիոսին ու պատրիկ ֆրանկ Ռանդուլֆոսին: Զորքերն ահա այսպես շարքի կանգնեցին: Երբ տրվեց պատերազմի ազդանշանը, նրանք բախվեցին միմյանց՝ տեղացիների կողմից Հադես կոչվող մի ինչ-որ վայրում: Ահարոնը պարտության մատնեց [հակառակորդի] աջ թևը և հալածեց մինչև խարաքսը, գերի վերցնելով նաև Ռոմանոս Սկլերոսին: Նա շատ շուտով լրիվ հաղթանակ կտաներ, եթե ավելորդ զգուշավորություն հանդես չբերեր և հրաժարվեր ճամբարը թալանելուց, նամանավանդ, որ Կոմնենոսը ջարդ էր ստացել և մտադիր էր Նիկիա փախչել: Ինչ վերաբերում է Կեկավմենոսին, ապա նա թեև պարտության մատնեց իր դիմացի [հակառակորդին], բայց մինչև վերջ նրան չհետապնդեց. հասնելով խարաքսը,

նա քանդեց այն, մտավ ներս, թալանեց վրանները և դրանք գետին տապալեց: Երբ այդ բանը տեսան հեռվում գտնվողները (բանակատեղին գտնվում էր բարձրադիր վայրում), Կոմնենոսի մարդիկ սրտապնդվեցին, իսկ Ահարոնի մարդիկ երկյուղով լըցվեցին: Խարաքսը թալանված տեսնելով, մի կողմը ուռա գոչեց, իսկ մյուսը՝ դիմեց փախուստի: Կայսեր կողմնակիցներից բազմաթիվ զինվորներ ընկան, հատկապես մակեդոնացիներ, ոչ միայն շարքայիներ, այլև բազում զորավարներ, Մավրոկատակալոսը⁶³³, Պնյուեմիոսը, Կացամունտեսը և շատ ուրիշներ, սպանվածներից շատ ավելին էլ գերի ընկավ:

10. Պատմում են, որ այս ճակատամարտի ժամանակ կայսեր փախուստի դիմած կողմնակիցներից Ֆրանկ Ռանդուֆոսը, դեգերելով փախստականների ու նրանց հետապնդողների մեջ, ուզում էր մենամարտել անվանի զորականներից մեկի դեմ: Իմանալով, որ Նիկեփոր Բոտանիատեսն է անցնում, մյուսներին թողնելով գնաց դեպի նա, հեռվից ձայն տվեց, կոչ արեց կանգնել, հայտնելով իր ով լինելը և նրան կանչելու նպատակը: Բոտանիատեսը կանգ առավ, երբ մոտեցավ Ռանդուֆոսը, բախվեց նրան, թրով հարվածեց ու երկու կես արեց Ռանդուֆոսի վահանը, բայց և Ռանդուֆոսը հարվածեց նրա սաղավարտին, բայց թուրը սահելով, վնաս չհասցրեց: Դրա վրա դեպի Բոտանիատեսը մարդիկ շտապեցին, որոնք Ռանդուֆոսին բռնելով, Կոմնենոսի մոտ բերեցին: Կոմնենոսի կողմնակիցներից ընկավ մի զորավար՝ Լևոն Անտիոքոսը և մի քանի զինվոր:

11. Պարտությունից հետո, երբ պատերազմից փախուստով փրկվողները դոմեստիկոսի ու Ահարոնի հետ եկան կայսեր մոտ, վերջինս հուսաբեկ եղավ և արդեն մտածում էր ամեն ինչից հրաժարվելով, ապաստարան ու փրկություն փնտրել: Նրա մերձավորները, սակայն, թույլ չէին տալիս այդ բանն անել, այլ կոչ էին անում մնալ և եթե պետք է պատվավոր մահն ընդունել՝ թագավորության սիրույն: Դարձյալ զորք հավաքել և երկրորդ անգամ մարտ տալ նպատակահարմար ու ձեռնտու չէր համարվում, ենթադրվում էր, որ հաջողության կհասնեն, եթե շահեն քաղաքացիների բարյացակամությունը: Այդ նպատակով ահա նա նրանց հանդեպ հոգատարություն ցուցաբերեց, նվերներով ու պատիվներով զսպեց: Իսկ Կոմնենոսը, ջարդ տալով ու ցրելով հակառակորդի զորքերը, Նիկիայից վեր կացավ և երեք օր հետո հասավ Նիկոմեդիա: Նրա այնտեղ լինելու ժամանակ տեղ են

հասնում կայսեր դեսպանները՝ պրոեղրոս Կոստանդին Լիխուդեսուր, պրոեղրոս Թեոդորոս Ալուպոսը և փիլիսոփաների հյուպատոս⁶³⁴ Կոստանդին Պսելլոսը⁶³⁵: Նպատակահարմար գտնվեց հենց այս երեքին դեսպանության ուղարկել, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակներում և՛ իմաստությամբ, և՛ ճարտար լեզվով նրանք ամենակարողն էին համարվում, հատկապես Պսելլոսը: Կայսրը հույս ուներ սրանց ճարտարախոսությամբ ու բարեմասնությամբ կարևոր արդյունքի հասնել: Դեսպանությունը Կոմնենոսին խոստացավ կայսեր կողմից որդեգրում և կեսար հռչակել, եթե նա զենքերը ցած դնի, ապա և ներում շնորհել նրան հարած բոլորին⁶³⁶: Քանի որ նրանց ասածի վրա ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց, նրանք վերադառնալով կայսեր մոտ, նոր դեսպանությամբ գնում են դեպի [Կոմնենոսը], որին հանդիպում են Ռեաս գյուղում: Դեսպանությունը հայտնեց, թե Կոմնենոսը որդեգրյալ կայսր կհռչակվի, իսկ իր զինակիցներին՝ Կոմնենոսի կողմից տրված աստիճանները կհաստատվեն կայսերական հրովարտակով: Երբ կայսեր խոստումների մասին հայտարարություն արվեց, Կոմնենոսը և նրա բոլոր իշխանավորները հավանություն տվեցին և պահանջեցին, որ այդ խոստումները հաստատվեն խրիստվու գրությամբ: Միայն Կեկավմենոսն էր, որ դեմ էր ամեն ինչի, նա պնդում էր, որ զառամյալ կայսրը պետք է հրաժարվի թագավորությունից ու հեռանա, քանզի արդեն գահընկեց արվածին, սարսափելի երդումներով մերժվածին, չի կարելի թույլ տալ, որ վերստին թագավորի հոռմայեցիների վրա: Նա ասում էր, որ երդմնազանցությունը կգրգռի աստծո բարկությունը, բացի այդ զենքերը ցած դնելն էլ իրենց համար ձեռնառու չէ. Կոմնենոսին որդեգրելուց հետո նրան պետք է թունավորեն, նա շուտով այս աշխարհից պետք է հեռանա, իսկ նրան համագործակցած ամեն ոք՝ կուրացվի: Պատմում են, որ դեսպաններն էլ, դավաճանելով իրենց կոչմանը, մի անգամ մեկը, մյուս անգամ՝ մյուսը, ծածուկ Կեկավմենոսի մոտ էին գալիս ու խնդրում համառել իր առարկության վրա և ամենևին տեղի չտալ: Իրերին քաջատեղյակ մարդիկ էլ նույն բանն էին ասում, մարդիկ, որոնց ազնվության վրա կասկած չկար: Սրանք հենց իրեն՝ Կոմնենոսին երդումներով վստահեցնում էին, թե քաղաքի ողջ բնակչությունը նրա կողմն է և հենց որ նա մոտենա քաղաքին, ծերունուն դուրս շարտելով, հաղթական երգերով ու փառաբանու-

թյամբ նրան կղիմավորի: Պատմում են, թե այդ բոլորը ճամբարում տեղի ունեցան:

12. Իսկ ծերունին նվերներով, դրամով, աստիճանների բարձրացմամբ, կարճ ասած՝ ամեն բանով, ինչով կարելի է հրապուրել ու պատրել ամբոխին, սիրաշահում էր քաղաքացիների բարյացակամությունը և հավատարմությունը: Բայց ցանկանալով այդ բարյացակամության կապն ավելի ուժեղ ու անքակտելի դարձնել, նա կազմեց սարսափելի երդումներ, սոսկալի անեծքներ բովանդակող մի գրություն, թե Կոմնենոսին երբեք կայսր կամ տեր չեն անվանելու. նրա հանդեպ չեն ցուցաբերելու կայսեր վայել պատիվներ, և ստիպեց սենատորներին մեկ-մեկ ստորագրել ու բովանդակությունը հաստատել: Բոլորն էլ, հնազանդվելով իշխանության, և այն պատճառով, որ Կոմնենոսը դեռ հեռու էր գտնվում, ստորագրեցին: Բայց երբ նա հասավ Ալմեաս կոչվող ինչ-որ գյուղ և հաջորդ օրը պետք է օթևաններ Դամատրիսի ապարանքներում. նրանք՝ Անաստասիոսի որդի մագիստրոս Միքայելը, պատրիկ Թեոդորոս Խրիսելիոսը, պատրիկ Խրիստոֆոր Պյուրրոսը, բոլո՛ւ հետերիարխները և ոչ նշանավոր այլ անձինք, արշալույսին եկան ասածու Մեծ եկեղեցին և ներքևից կոչ էին անում պատրիարքին՝ իրենց մոտ իջնել, քանզի նրա հետ ուզում են կարևոր հարցերի շուրջ խոսել: Պատրիարքը շուզեց իջնել և, փակելով իր դռները ու եկեղեցու վերնատունը տանող լաբիրինթոսի մուտքը, նրանց մոտ իր եղբորորդիներ Նիկեփոր և Կոստանդին եղբայրներին ուղարկեց՝ հրամայելով նրանց միջոցով հայտնել իրենց ասելիքը: Հավաքվածներն իրենց հետ վերցրին և մի այլ բազմություն (երբ լուրը տարածվեց, բազմությունն սկսեց հոսել, ոչ միայն խառնակությունների սիրահարները, այլև ոչ քիչ կարգին մարդիկ, բազում սենատորներ՝ ովքեր կայսեր կողմից բավարար ուշադրության չէին արժանացել): Ահա սրբանք, բռնելով պատրիարքի եղբորորդիներին, սպառնում էին նրանց իրենց հետ տանել⁶³⁷, եթե [պատրիարքը] անհասպաղ չիջնի իրենց մոտ: Պատրիարքը ակամա, գուցե և, ինչպես ասում են շատերը, ուզելով, ես չեմ կարող ճիշտն ասել, հագնելով քահանայական պատմուճանը և առնելով պատրիարքական մնացած նշանակները, կոտրտվելով և իրեն զայրացած ձևացնելով ցած իջավ: Բայց, ինչպես պարզվեց, այդ բոլորը դերասանություն էր: Երբ նա ցած իջավ, ամբոխավարները նրան բռնեցին և ավտո քերելով նստեցրին սուրբ բեմի աջ կողմում: Ամենից

առաջ, իբրև թե որպես պատրվակ, նրանից խնդրեցին միջնորդել կայսեր առջև՝ ետ ստանալու իրենց ստորագրած փաստաթուղթը, քանի որ կայսրն արդեն համաձայնության է եկել Կոմնենոսի հետ և նրան կայսր հռչակել: Նրանք ասում էին, թե այդ փաստաթղթի առկայության դեպքում անխուսափելիորեն հետևում է երկու սարսափելի բան. եթե իրենք Կոմնենոսին կաջար փառաբանեն, ապա երդմնազանց պիտի եղած լինեն Միքայելի հանդեպ, իսկ եթե անարգեն, ապա անարգած կլինեն կայսեր անձը, որով պետք է պատժի ենթարկվեն: [Պատրիարքը] ընդառաջեց և խոստացավ կատարել նրանց խնդիրը: Մի փոքր անց բոլորն ամեն ինչ մի կողմ թողած, Կոմնենոսին կայսր են հռչակում, իսկ նրանց, ովքեր դեմ էին, հոռմայեցիների թշնամի և ապստամբ անվանելով, փորձում են ամբոխի միջոցով թալանել նրանց տները: Ամենից առաջ հենց ինքը՝ պատրիարքն էր, որ եկեղեցու երկրորդ մարդու՝ Ստեփանոսի միջոցով համաձայնություն ու հավանություն տվեց դրան, իսկ Անտիոքի պատրիարք Թեոդորոսը բարձրագույն փառաբանեց Կոմնենոսի կայսր հռչակվելը և զրդեց ավերել ու թալանել ապարանքները այն մեծամեծների, ովքեր կատարվածին հավանություն չէին տալիս: [Պատրիարքը] դա կատարեց սուրբ և հռչակավոր տաճարի ներսում: Միաժամանակ նա Կոմնենոսի մոտ սուրհանդակ ուղարկեց, ինչպես և այլ սուրհանդակներ՝ ծերունու մոտ, [Կոմնենոսին] ասաց, որ անհապաղ գա՝ իր համագործակցության համար վարձ պահանջելով, քանզի նա հասավ իր նպատակին, իսկ Միքայելին էլ հրամայեց հեռանալ արքունիքից, քանզի այն իրեն ամենևին չի պատկանում: Սրանից բոլորին միանգամայն պարզ դարձավ, որ պատրիարքը ոչ միայն մասնակից էր ապստամբության, այլև հիմնական նախաձեռնողն էր⁶³⁸: [Միքայելը] իր մոտ ուղարկված մետրոպոլիտներին հարցրեց. «Պատրիարքը թազավորության դիմաց ինձ ի՞նչ է տալիս»: Երբ նրանք պատասխանեցին, թե «Երկնից թազավորությունը», նա հանեց ծիրանին ու կարմիր

31—VIII կոշիկները, հազավ սովորական զգեստներ ու հեռացավ [արքունիքից]⁶³⁹: Բոլոր դեպքերում նա կարժանանար [երկնից թազավորության], դրան նա դեմ չէր, մետրոպոլիտներն էլ էին այդ բանը խոստանում, և թե ապստամբության հենց սկզբում նա թողներ և հեռանար արքունիքից: Բայց նա մնաց այնքան, մինչև պատերազմը բռնկվեց, արժանացավ ապանատես լինելու այդ քան հայրենակիցների սպանությանը, և ապա սասանվելով ու

ՄԻՔԱՅԵԼ ԾԵՐՈՒՆԻ

խորտակվելով քաղաքացիների կողմից, հակառակ իր կամքին, աստիճանաբար հեռացավ իշխանությունից և որպես փոխհատուցում երկրային թագավորության հազիվ թե ստանա երկնից թագավորությունը: Բայց թող կատարվի այնպես, ինչպես աստված է կամենում: [Միքայելը] ինդիկտիոնի տասներորդ տարվա օգոստոս ամսի երեսունմեկին, շորեքշաբթի օր, գնաց ակրոպոլսում⁶⁴⁰ գտնվող իր բնակարանը, իսկ Կեկավմենոսը, որ Կոմնենոսի կողմից կուրապաղատի պատվաստիճանին էր արժանացել, բազում ազնվականների հետ հինգշաբթի առավոտյան դրոմոնով ուղարկվում է [քաղաք] և մուտք գործելով, գրավում արքունիքը, ուր երեկոյան զալիս է Կոմնենոսը: Հաջորդ օրը, 1—IX սեպտեմբեր ամսի առաջին օրն էր, համաժողովրդական շքերհ—1057 թով նա գնաց Մեծ եկեղեցին, որտեղ ամբիոնի վրա, ձեռամբ պատրիարքի կայսերական թագը կապվեց և հռչակվեց հռոմայեցիների ինքնակալ կայսր:

ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΚΥΛΙΤΖΗ
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԻ
ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

Ի Ս Ա Հ Ա Կ Կ Ո Մ Ն Ե Ն Ո Ս

[1 սեպտեմբեր 1057—25 դեկտեմբեր 1059 թթ.]

Կոմնենոսն ահա ասված ձևով տիրացավ թագավորությանը, հանգես բերելով արիություն և պատերազմական փորձառություն, դրա համար էլ կայսերական ոսկեդրամի վրա անհապաղ իր սուսերակիր պատկերը դրոշմեց. նա իր բոլոր հաղթանակները վերագրեց ոչ թե աստծուն, այլ անձնական զորությանը⁶⁴¹, պատերազմական փորձին: Որպես միահեծան տեր նա լծվեց կայսրության վերաբերող գործերին, նախապես մեծ պատիվների արժանացնելով նրանց, ովքեր իրեն սատար կանգնեցին, ապա նաև անհրաժեշտ հոգատարություն ցուցաբերեց դեմոսի հանդեպ, հասարակաց գործերին հոգացող բազմաթիվ մարդիկ նշանակեց: Մեծ ակնածանք տածելով պատրիարքի նկատմամբ, նրան հոր պես էր պատվում, դրա համար էլ նրա զարմիկներին շնորհեց առաջին աստիճանները և նշանավոր պաշտոնների նշանակեց: Նա Մեծ Եկեղեցուն թույլ տվեց իր սեփական գործերը ինքը տնօրինի, պետությունից միանգամայն անկախ դարձրեց, ոչ ոք իրավունք չուներ միջամտել նրա տնտեսության, սրբազան ըսպասքների հոգացության ու պահպանության հարցում, ամեն ինչ ենթակա է պատրիարքի կամքին՝ և՛ մարդկանց նշանակելու, և՛ գործերը տնօրինելու հարցում: Նա կնոջը Պեմոլիսսա բերդից բերեց [քաղաք] և ավգուստա⁶⁴² հռչակեց: Իր Եղբոր Հովհաննեսին և Կատակալոն Կեկավմենոսին շնորհեց կուրապաղատի պատվաստիճան, իսկ Եղբորը [նաև] մեծ դոմեստիկոս նշանակեց: Տեսնելով, որ փողի կարիք կա, առանց որի, [նշպես հետորն է ասում, ոչինչ գլուխ չի գա⁶⁴³, որ փողի պակասության, կայսրությունը կատարելապես աղքատանալու պատճառով բանակը թուլացել է՝ որ ամեն ոք ամեն տեղից հոռմայեցիների վրա հարձակում է գործում, մի բան, որ նա նվաստացուցիչ էր համարում և ամենից անտանելի, նա պետությունը պարտք ունեցողների հանդեպ դաժան հարկահան դարձավ: Առաջինը նա էր,

որ կրճատեց օֆֆիկիաների⁶⁴⁴ հատկացումները: Նա ջանաց նաև խնայող լինել, հոգ տանել թագավորության վարելահողերի ավելացման մասին: Այդ նպատակով նա բազում մասնավոր սեփականատերերի զրկեց կալվածքներից՝ անտեսելով նրանց իրավունքներն հեջտատող խրիստովուլ փաստաթղթերը, նա ձեռք դրեց նաև մի քանի վանքերի [հողերին], գրավեց նրանց կալվածքներից շատերը, ասելով, թե այն, ինչ անհրաժեշտ է վանականներին, նա թողնում է, ավելորդն է նա պետականացնում: Թեև այդ քայլը անխորաթափանց մարդկանց կարող է ամբարիշտ, ապօրինի, սրբապիղծ արարք թվալ, բայց խոր ու խոհեմորեն, դատողները դրա մեջ ոչ մի անպատշաճ բան չեն տեսնի, քանզի դա չի տանում դեպի սեփականազրկում, ինչպես ասում են նրանք, նա շէր զրկում նրանց անհրաժեշտ [կայքից], այլ [լուկ] փակում էր սյուբարիտական⁶⁴⁵ փափկակեցության, հղիության դուռը, ազատում հարևան գյուղացիներին վանականների կեղեքումից ու ազահուսթյունից: Երանի թե նա այդ գործը մինչև վերջ զլուխ բերեր, ոչ միայն վանքերի, այլ ընդհանրապես ողջ եկեղեցականների նկատմամբ: Ահա այսպես էր կայսրը տնօրինում գործերը, և այսպիսին էր վիճակը մայրաքաղաքում:

Պատրիարքն իր նկատմամբ կայսեր տաժաժ անսահման բարյացակամության վրա հույս դրած նույնիսկ նրա դեմ ամբարտավանացավ, նրան նա շէր դիմում խնդրելով ու աղերսելով՝ երբ պետք էր որևէ հարցի կամ որևէ մեկի օգտի համար նրան դիմել: Երբ իր անվերջ ու տաղտկալի դիմումները շատ հաճախ մերժվում էին, նա անցնում էր սպառնալիքներին ու կոպիտ պարսավանքներին և երբ, հակառակ այդ բոլորին, իրեն դարձյալ շէր հաջողվում նրան համոզել, սպառնում էր գահընկեց անել, վրա բերելով ոամկական մաշված ասացվածքը. «Փուռ, ես եմ քեզ շինել, ես էլ կքանդեմ»⁶⁴⁶: Ի վերա ամենայնի նա ցանկացավ կարմիր կոշիկներ էլ հագնել, ասելով, թե հնում հոգևորականներն այդպիսի սովորություն ունեին և որ քահանայապետը պետք է վերստին այդպիսիք օգտագործի: Նա ասում էր, թե հոգևորի և թագավորականի միջև շատ շնչին, ավելի շուտ ոչ մի տարբերություն չկա, իսկ հարգության հարցերում հոգևորն ավելի բարձր է ու վեհ: Կայսրը քթի տակ ասված այդ խոսքերը լսելով, շտապեց ավելի շուտ գործել, քան փորձվել: Հրեշտակապետաց տոնին պատրիարքը գնաց քաղաքի առջև իր կողմից կառուցված վանքը, տոնակատարության հետ կապված արարո-

դուժնունը և արժասվույս կատրելու կայսր շտխելով
 առանց աղմուկի իր սանցմ' Գործ' լո արմա իթից,
 մի զորամաս ուղար ց (ժողովու սրանց վարա է կո-
 շում), որ արբար ւն] խայ առապ ձևո ց ծ
 առնելով մի յո մրա ն եցնելով, Գ կղբորոր ի Հեա:
 մ և վլախեր ար ուղե- ույկի
 մ սստեց լող իկոս սոսում րգելա յարը
 բ սկցու, մտ խորհրդակցէց Գի
 պոլիտների ազրկ շու ա-
 . հեմներ' յո դրսսց պատրիարքին] սրապան
 տա, քանի բա Կ ար յ խայր զու-կան
 բոշման և դ կված ան
 վրա: Պաս Գ տեղ րա-
 ժ րականից ոո կտրե ար լը Էր
 մ ածու մ, տրի բքո ո իյ Կգին
 ա' ն սյա: ւնկ ալող ապա սրաօ լինել ուց-
 յալի մար ր ւհա: Կ Կ Կ ար-
 ած հրա, ի վ իկ էլ:
 Կատրիւալ քի լսալ նշա ս արած սսաց, այս
 սու րաբար բ օրհնում է ժողովրդին՝ «խաղաղու
 ցուն» և մարմ մ ացմամբ Էր
 կրէլ:

Նրա փոխարեն պատրիարք է տնադրվում և
 պրոտովեստիարիոս Կոստանդին յսու սը' մ ե-
 թի, հոգևորականության և համայն ողովյ դի ր տրուլ՝ աաբ: Նա
 կայսերական ու քաղաքական սործերում մեծ անուն վատակած
 մարդ էր՝ Մոնոմախի օրերից սկսած մինչև այդ ժ մանակները
 նա մեծ փառ րժ հացալ ամ յն գործե Կ նելու ար-
 ց ցու: կայսեր կող-
 մ յ Մ ւն յուն ո ի իրա-
 վունքների ապ ությունն ստացել: Նա [պատ արք]
 աղլ շեց, Կ նայ պ ության ու րբության
 նրա [իրաչ կաւ ելի է Բ: կայսրը որ
 նա այդ լու ձե Կ բերի, պաչլ ն պատակ ա-
 մա լու Կ ոնադրել տմեո ա Կ թյան
 լիակա աբ ի վեց, ինչև որ,— աս քո դեմ
 Կ ի տակ ավուչ Կ վերջ գա Նէ Կ եղեց Կ ողո-
 վո: ու և ն ական ձ Կ աար լվո: Կոստ Ենդինը Կ լավ

գիտեր, թե ինչու է կայսրը նման արգելքներ դնում իր առաջ և որպեսզի հանկարծ անհարմար դրուիցյան մեջ շրնկնի, ընդառաջ է գնում կայսեր պահանջներին, որից հետո աներկբա ու առանց պատճառանքի ձեռնադրվում ընդունված կարգի համաձայն: Նա առատաձեռն էր և հոգատար ոչ միայն եկեղեցական, այլ ընդհանրապես բոլոր հարցերում, նրա հոգացուիցունից ոչ ոք անմասն չմնաց, բոլորն արժանացան նրա շնորհատրուիցյան:

Հունգարացիները, խախտելով հոռմայեցիների հետ կնքած հաշտուիցյունը, իսկ պաժինակներն էլ՝ դուրս սողոսկելով իրենց թաքնված որջերից, ասպատակում էին իրենց հարևան երկիրը: Կայսրը արշավանքի նախապատրաստուիցյուն տեսնելով ամբողջ ուժով շարժվեց դեպի Տրիադիցա: Այնտեղ նա ընդունեց հունգարացիների դեսպաններին և ամրապնդեց ու վերահաստատեց նախկին դաշինքը, որից հետո հարձակվեց պաժինակների վրա: Նրանք ցեղերի ու տոհմերի էին բաժանված, որոնց իշխանները, հպատակվելով կայսեր, խաղաղ ու բարեկամական հարաբերուիցյուններ էին հաստատել: Նրանցից միայն Սելտեն չուզեց հաշտվել կայսեր հետ. նա ամրացավ Իստրոսի ճահճուտներում, ուր փախել էր և այնտեղի գահավեժ ժայռում, և նրանց ապավինելով, իջավ դաշտ՝ ցանկանալով կայսեր հետ կովի բռնվել: Բայց իր սեփական անմտուիցյան հետևանքները նա շատ շուտ զգաց: Նրա դեմ դուրս եկավ կայսերական զորքի մի փոքր մասը, որի առջև Սելտեն փախուստի դիմեց, նրա ապաշտարանը գրավվեց և հիմնահատակ կործանվեց: Կայսրը նրան պարտուիցյան մատնելուց ու ոչնչացնելուց հետո վերադարձավ ու բանակեց Լովիցոսում, [լեռան] ստորոտին: Ճամբարի վրա հորդառատ անձրև տեղաց, տարածամ ձյուն (սեպտեմբերի քսանչորսն էր, քրիստոնյաների կողմից նշվող սուրբ նախաձկա Թեկլայի տոնի օրը), որը զորքին մեծ վնաս ու կորուստ պատճառեց: Գրեթե բոլոր ձիերը սատակեցին, զինվորներից շատերը սառնամանիքին ու անձրևին անպատրաստ, թեթև հագնված, կոտորվեցին: Անսպասելի կերպով կորավ նաև պարենը՝ [հորդացած] գետի հոսանքից ու սառնամանիքից⁶⁴⁹: Նրբ եղանակը մի փոքր լավացավ և ձյունը դադարեց, կայսրը դուրս եկավ, [իր զինվորներից] շատերին գետում կորցրեց, իսկ ինքը, իր մերձավորների հետ կանգնեց ծառի ստվերում: Մի փոքր անց այդ կաղնու ծառից ինչ-որ ճարճատյուն լավեց, կայսրը մի կողմ քաշվեց, այնքան, որ ծառի երկարուիցյունից հեռու լինի, ևրբ ծառը արմատ...

խիլ եղավ և գետին տապալվեց: Կայսրը պապանձվեց, պատկերացնելով, թե ինչպես քիչ էր մնացել շարաշար մահվան արժանանար: Պատահածը շարագուշակ նշան էր, այն կանխագուշակում էր կայսեր գլխին շուտով գալիք փորձանքի մասին, դա արդեն գործվածների հատուցումն էր ու պատիժը: Իր [փրկության համար] նա «գոհանամ» ասաց աստծուն և Վլախերնայի պալատում նախավկա Թեկլայի անվան հոյակապ տաճար կառուցեց: Առաջնորդելով զորքը, նա փութանակի շարժվեց դեպի մայրաքաղաք, քանդի սուտ լուր էր ստացել, թե արևելքում ապստամբություն են բարձրացրել: Հասնելով [քաղաք] և համոզվելով, որ դա խաբուսություն է, նա իրեն տվեց որսորդության հաճույքներին ու հանգստին՝ բարձրանալով քաղաքի դիմաց գտնվող նեղուցը: Ճաշի ժամանակ այդ վայրերում (ներսք հայտնի են Նեապոլիս անունով) փայլատակող լույս սփռվեց, կայսեր ուշադրությունը գրավեց ինչ-որ տեղից դուրս պրծած մի վարազ, որին հալածելով նա ծով հասավ: Վարազը ծով մտավ ու աներևութացավ, իսկ կայսրը հանկարծ կայծակնահար լինելով, ձիուց ցած ընկավ գետին գլորվեց փրփուրը բերանին: Խեղված ու անզգայացած նրան նավակ մտցրեցին և պալատ հասցրին: Մի քանի օր նա հիվանդության դեմ պայքարեց և հույսը կտրած, աստծուն սիրաշահելու համար ապաշխարեց՝ կամովին հրաժարվեց ապօրինի ձեռք գցած թագավորական իշխանությունից (և դա ճիշտ էր) ու վանական դարձավ, իր կամքով նախկին փառքն ու փափկակեցությունը խեղճությամբ ու ժուժկալությամբ փոխարինեց⁶⁵⁰: Ապացուցելու համար, որ ինքն իր արարքների համար անկեղծորեն, ամբողջ հոգով է ապաշխարում, նա կայսր նշանակեց ոչ թե իր եղբոր Հովհաննեսին, ոչ էլ իր եղբորորդի Թեոդորոս Դոկիանոսին, իր դստեր էլ նա չամուսնացրեց, ոչ էլ իր որևէ մի ազգականին, այլ պրոեդրոս Կոստանդինին, որի մականունը ի սկզբանե անտի Դուկաս էր՝ որպես իր գործակցի ու զինակցի, մի մարդու, որ իր կողմից գահին տիրանալու չամար իրեն առատորեն դրամ մատակարարեց⁶⁵¹, Կոմնենոսը թեև վանականի քրձեր չագավ, կարծելով, որ հիվանդությունից կազատվի, սակայն համոզվելով, որ դրանից փրկություն չկա, դեռ հիվանդությամբ տառապյալ, մտնում է Ստուդիոնի վանքը: Այդ բանն անելու մեջ նրան շատ հորդորեց ավգուստա էկատերինեն, ասելով, որ երկրային թագավորությունից հրաժարվելով, նա կվայելի երկնայինը: Նա թագավորեց երկու

գիստը, որի առթիվ հրավիրում էր մի քանի վանականների, ինչպես և Ստուդիոնի վանքի բոլոր ճգնավորներին: Վերջին անգամ վորականի պես և ընդունված կարգի համաձայն նա կատարում .ր կայսեր .ոգեհանգիստը, բայց զգալով իր վախճանի վերահաս լինելը, կարգադրեց, որ վանականներին սահմանվածի կրկնապատիկը տրվի: Վանահոր զարմանքին և նրա խոնարհ հրցին՝ կրկնապատիկը տրվելու պատճառի մասին, [էկատերինեն] պատասխանեց. «Քա այն պատճառով է, ով գերապատիվ, որ շնորհից, թե մյուս տարի ես ձեզ հետ կլինեմ թե ոչ, քանզի ստվառ մարդկանց գործե ւ տնօրինում է այլ կերպ, իր ցանկության համաձայն» Ա շպես էլ էղավ, էկատերինեն այդ միջցին ւ խճանվեց, կարգադրելով իրեն թաղել եղբայրներին մոտ՝ Ստուդիոնի վ նքի . . . նոցում: Երկուսն էլ՝ և [էկատերինեն], և կայ լլ պ ազատ լ էին Կարապետի ամենասուրբ տա . ըր. որի մասին մանրամասն ատմելը սխրանք է հե-

Կայ ըլ գ լն է կրի եր մարդ ւ , լներ բարի հոգի, սուր մե ք գործունյա ձևը և արագ կողմնորոշվող էր ուղմական գործի մեծ գիտակ, յնամու համար սարսափելի, իր ջ պատի մարդկանց նկա ' մբ՝ բարյացակամ, նրանց խոսքին վստահող և այդ գծերը նրա համար հատուկ էին ոչ ի նլ ւ սում էր, թե կա ըր պետք է սարսափելի լինի դրսեցիների ամար, բայց իր սեփական [ժողովրդի] համար՝ մ տե Բա սկալ ,աւրբերի ըաբերյալ նա ասում էր, թե ում ' ս ից ազ . լոնալ: Երբ նրան մեղադր ը ինքը ատիր ց Միքայելի վրա, և ա պատասխանում էր, լի ո ստրկություն անել ստրկության լկ ո և լ զրո , [' ն ալ անի էի]: Ծաղրելով [ըր] կնոջ, նա սս ւ է Թե նախկինում աղախին էր, իսկ մ ին ն է նրան ազա իսկ ազգականների մասին ասում ո երի ը ուչ են, իսկ բռնակալի համ ը՝ օգուտ նա ասում էր նաև, որ եթե կայսրուհի էկատերինեն երկրայի ազավորությունո փոխարինի երկնային թագավորո յ ը , , ւ նրա հ տ ոչ մի զարմանալի բան կատարված չի լինի:

Կ Ո Ս Տ Ա Ն Պ Ի Ի Ն X Պ Ո Ւ Կ Ա Ս

[25 դեկտեմբեր 1059—21 մայիս 1067 թթ.]

Կոմնենոսից հետո գալիստներ առանց Լույունահեղության, թոհուբոհի ու իրարանցման ստացավ պրոեղրոս Կոստանդին Դուկասը: Նա հեղությամբ լի խոսքով դիմեց սենատին, քաղաքի համայն դեմոսին ու հանրության: Իշխանությունը վերցնելու օրից նա մեղմ էր ու շափավորից այն կողմ շանցավ, ամեն կերպ հավատարիմ մնաց դրան: Նա սենատորներից ու դեմոսից շատերին պատվեց, վերականգնեց Կոմնենոսի ժամանակ շնորհազրկվածներին. [Կոմնենոսը] փառավոր մարդկանց անփառունակ էր դարձրել, պատվականներին՝ պատվազուրկ: Մեծ վկա 23—IV սուրբ Գեորգի տոնին կայսրը, ընդունված կարգի համաձայն, —1060 վկային հարգանք մատուցելու համար գնաց Մանգանա: Տոնակատարությունից հետո փշացած ու նենգավոր մարդիկ կայսեր դեմ դավ նյութեցին, բայց հաջողություն չունեցան. աստված հողմացրիվ արեց նենգ ու անաստված մեքենայություններն ու հրոսակախումբը: Նրանք նպատակ ունեին ջրահեղձ անել նրան հանդերձ ընտանյոք (նա որոշել էր պալատ վերադառնալ ծովով): Երբ այդ առթիվ հարցուփորձ ու հետաքննություն կատարվեց, մեծամեծներից շատերը, այդ թվում և էպարքոսը ձերբակալվեցին որպես դավադիրներ և դատապարտվեցին՝ զրկվեցին սեփական տիրույթներից ու ողջ ունեցվածքից⁶⁵³:

Կայսրը ամենից շատ մտահոգված էր, ջանք ու եռանդ թափում պետական եկամուտների ավելացման ուղղությամբ, նա սիրում էր մասնավոր անձանց դատական գործերը լսել, թեև դա կայսեր ժամանակի մեծ մասն էր խլում և նա այլ գործերով քիչ էր զբաղվում: Ես նկատի ունեմ ոազմավարությունն ու զինվորական սխրանքները: Այդ էր պատճառը, որ հոռմեական պետությունը սասանվում էր ու ցնցվում զրպարտչական բանսարկություններից, սոփեստություններից, դատավարությունների առատությունից, սեկրետական⁶⁵ խառնաշփոթ հարցերից, այն աստիճան, որ զինվորականներն անգամ զենքերն ու զինծառայությունը մի կողմ թողած, փաստաբաններ դարձան և իրավաբանական հարցերի ու խնդիրների սիրահարներ, մնաս բարով ասելով պատերազմական շեփորի ձայնին, ոազմապարին ու շուրջպարին: Լինելով ամենաբարեպաշտ մարդը, վանականնե-

րին սիրող, աղքատասեր, ժուժկալ, նա այլ հարցերում անկարող էր ու թուլակամ, անշափ ժլատ, բայց միջոցներ հավաքելու ընդունակ և պետական դրամները բազմապատկող: Նա դատավարությունն իր բոլի մեջ էր առել և հաճախ, նայած դատվողին, փոխում էր ընդունված վճիռները. նա դինատների⁶⁵⁵ նկատմամբ դաժան ու անտանելի դարձավ:

Ահա անվերջ նման գործերով զբաղված լինելով և անուշադրության ու անգոսնության մատնելով ռազմական գործերը, հոռմեական կայսրության արևելյան, հատկապես սահմանամերձ շրջանները տակնուվրա էին լինում ու թալանվում թշնամիների կողմից, թուրքերի հարձակումների ու գերակշռության, աչքաթող, սարսափահար եղած զինվորների [թշնամու] ճնշման տակ նահանջելու հետևանքով ամեն ինչ ավարի ու ավերման էր ենթարկվում: Արշավանքներն անդադրում էին, ավարառությունները՝ հաճախակի, հանդիպածը ոչնչացվում էր: Այդ պատճառով էր, որ Իբերիայի հարուստ երկիրը⁶⁵⁶, որն արդեն դրանից առաջ էլ ավերվել էր ու թուլացել, աստիճանաբար հյուժվեց ու կործանման ճամփան բռնեց, ամբողջությամբ՝ ավերակ դարձավ ու ոչնչացավ: Նույն բախտին արժանացան նաև մերձակա շքշանները՝ Միջագետքն ու Խաղտիքը, նաև Մելիտենեն ու Կոլոնիան, Եփրատ գետին մոտիկ գտնվողները, ապա նաև Արմենիակոնն ու Վասսուրականը⁶⁵⁷: Եվ եթե շատ անգամ զորքերով, երբեմն էլ սոսկ ուժերի [զալստյան] մասին լուրերով բարբարոսները չկանգնեցվեին, նրանց առաջնորդներից Խորոսալարն⁶ ու Սամուխը բախտի բերմամբ պարտության շճատներվեին, ապա հակառակորդը մինչև Գալատիան, Հոնորիասն ու հենց Փռյուզիան ոտքի տակ կառներ: Նրանց դեմ ուղարկված զորքը թեթև էր զինված կամ անզեն էր ու անվարժ, իսկ լավագույններին էլ շարունակ վտարում էին՝ բարձր ռոճիկներ ու բարձր աստիճաններ պահանջելու պատճառով: Դա դատապարտելի քայլ էր, քանզի դրա հետևանքով ոչ մի քաջարի ու խոսքի արժանի բան չէր արվում: Դա պատճառ էր դառնում մի կողմից հոռմայեցիների խեղճանալուն ու երկշոտ լինելուն, իսկ մյուս կողմից՝ բարբարոսների փքման ու ամբարտավանացման և ավելի վստահ կովի նետվելուն: Ահա այն ժամանակներն էր, որ Անի է ուղարկվում Բագարատ անունով ոմն հայազգի դուքս⁶⁵⁹, որ խոստացել էր տեղի զորքերը եղածով ապահովել: Երբ սուլթանը [Անիի] մոտով էր անցնում և դեռ չէր նախաձեռնել հոռ-

մեական երկիրն ասպատկելուն դար տի մարդկա ցից
ոմանք դուրս գալով, սու ի բանակի վերջաւ զինվ. նե-
րին մեծ վճ ս սցրին ու կոտորած ս ցին Սու Յս՝ ը դր-
վրա զայր ցած աւ խաղաղութիւն կանոնեցրեց վր ան-
Անի և մի քաւ ացում Ան ու

16 VIII էլ նվ ճեց , պա ոտոնեց այդ աններ/
- 064 զորավարներն նւ [Անիից ո ճրու շր
վր ցրեց կան ւ բա իր
թյու ն յա այլախիս ր, հոռմայեցիներ Ե Ասրայր Ե
ւ լճ ա, և ելրում այսպեա յոշոտվում էր

1065 "սկ արեւմուտ ւ, ինդիկտիոնի տարին Մերձիստ
ւ սյան քաղաք ըի կառաւարիչներ մա կստ յասի Ա
պոկապի՛ և մազի տրոս նիկեփոր Բ տ սնիս ոեսի
րի ւ սրան կյու ահանց ցեղ յած յակն ց
քաղաքակիրթ ու բազմա մարդ) տնով տեղո եփական իսչ յ
երկար գերանների, միակտուր նաժակների ո տնեոի վրա, ս
ցան Իս րոսը՝ Լ անակնկալ կերպով յարձակվեցին իրեն
անցումը խոչընդոտելու համար նշապակչսօ զինվորները՝ բուլ-
ղարները, հոռմայեցիների և նրանց հետ եղող մյուսների վրա,
գերի վերցրին ու տարան նրանց առաջնորդներ վասիլ Ապոկա-
պին 3 և նիկեփոր Բոտանիատեսին, ողոզեցին Իստրոսի շուրջ
ընկած ողջ տարածությունը: Իրազեկ մարդկանց ասելով, բառ-
բարոսները վաթսուն բյուր կովող մարդիկ էին ու մարտիկն
Մի մեծ զորամու անչ տվելո՛ նրանց՝ ց, խորացավ մինչև Թ.
սաղոնիկե ու հենց Հե շաւա, Էնչ ոլ սնապարհ յանդիս յ
թալանեց ու ոչնչացրեց, անհաշի ճեւ բեր Իրէ
ցեղակիցների մոտ վերադառ լի վրա նա սաս ձմ
և նրանք ոչ միայն թաւանածր կոոցրեցին այ ու ողջ
կանը և սարսափելի մի՛ճ . րա րձ բու ակատե Կ
Կայսրը, լսելով [թշնամու] բաւ յալվու յան մ ին, վր ու
ու անհանգստացավ, բայց զլացավ զորք հավաք և նրանց դ՛ժ
մարտունակ ուժեր ուղարկել: Ոման յդ բացատրում դր
նով, որ նա շէր ուզում միջոցնե ծախսել ն լե ասացիներ, ն
դրամասեր էր և ամեն ինչից բարձր փողն ր դասում), բայց ու-
րիչներն էլ գտնում են, որ նա շհամարձակվեց ընդդիմակա Ե
այդպիսի հզորության, քանզի Է յորը հա՞ոզվա՞ կի՛ որ հ կա-
ռակորդի այդ բազմությունը անհաղթա սրելի , որ փրկություն
չկա և շատերը մտածում էին գաղթելու մասին: Կայսրը նրանց

ցեղ տնէ՝ սպառնալու ուն ուղարկեց, փորձեց մի կերպ
հետ ցնել նրա ու գսպել բազմաթիւ նվերնէ ու ընծաներ
ուղարկէլո՛ւ [ցեղ՝ ետներից] ոմանց նա բազում նվերներով
ուրալ և զը անշափ սղմամարդ լինելով, օրեցօր
սպա՛ս յակաս էր զգում, ինչ որ Վար Բուլղալ ա՛յ բազմաթիւ
որջա՛րբ, ս գա նա... Թրակիա՛ն ու Մակեդոնիան էր ճնշում:
Կ որ շկարողանալով տանել իր հասցեին ասվող խոսքերը
(ք բացա՛ր՝ ո կ րպով նրան ծ նակում է ու մեղադրում
ժէ՛ւ ան ու կծծիության մէ՛, մայրաքաղաքից դուրս է գա-
լիս յակում Խիրովակքի կողմով վայրում, իր հետ տանելով
հարյուր խոունից ոչ ավելի զինվորներ: Այդ քայլով նա շատե-
րին զարմացրեց, ինչպէ նա համարձակվեց այդքան [քիչ]
մ ուկներու, բազմո՛ւ յ՝ դ՝ դուրս գալ: Երբ նա այդ-
որաստու յան մ էր և մտ յում զորք հավաքել,
սրգով կայ եր մոտ մարդիկ եկան և զեկուցեցին իշխան-
րի փ կու ա՛ն և [ուզերի] ու ազգի կորստ, ն մասին, ա-
ացին, որ նրանց առաջնորդները նա՛վ նստելով անցան Իստրո-
սը իսկ մնացած բազմո՛ւ յը նը սովից, մահ տարածամից, մո-
ռա՛ւմ գտ լող բուղարների ու պաժինակների հարվածնե-
րից լսովին կոտորվեց: Ամեն ինչ աստվա՛ն արեց. աատմում
են որ կայսրը, ամեն ինչից հույ ը կտրած, կարգադրելով զին-
ւ ը ր կր ծոմ պահել, ինքն էլ նույնն անելով, եկեղեցական թա-
ւ ը կազմա՛ւ յպեց, որին ինքն էլ մասնակցեց և բոլորի հետ
ոտքով սնաց, արտասովից աչքերով ու սրտաբեկ, հենց այն
օրը, երբ Յուրուստում բանակած ուզերի վրա սլացող օդազնաց
բազում զորքեր երևացին, նրանց վրա նետերի տարափ արձակե-
լով, այն աստիճան, որ նրանցից և ոչ ոք անխոցելի շմնաց:
Կայսրը աստծուն և Աստվածածնին գոհանամ ասելով, շարժվեց
ուղիղ դեպի մայրաքաղաք, որի բնակիչներին գտավ ասպած,
փրկության համար աստծուն գահություն հայտնելիս: Բոլորն
անխտիր տեղի ունեցածը աստ լածու ո կատարված էին համա-
րում, ամեն ինչ վերագրում կայսեր բարեպաշտության⁶⁶⁵: Աստ-
ված արձագանքեց նրա առաքինության, աստվածավախության
ու աստվածապաշտության:

Նման կոտորածից հետո նրանցից ոմանք եկան կայսեր մոտ
և Մակեդոնիայում պետական հողեր ստանալով, հոռոմայեցիներին
հնազանդվեցին, այսուհետև նրանց դաշնակիցներն ու հպա-
տակները դարձան, արժանացան սենատորական վեհ աստիճան-

1065

ների: Դա տեղի ունեցավ Դուկասի թագավորության վեցերորդ տարին, ինդիկտիոնի երրորդ տարին, աշխարհի արարչագործության 6573 թվականին:

Նախորդ՝ ինդիկտիոնի երկրորդ տարվա սեպտեմբեր ամսի քսաներեքին, գիշերվա երկրորդ պահին, նախընթացը շունեցող սաստիկ երկրաշարժ եղավ. նա սկիզբ առավ արևմտյան շրջաններում: Նա այնքան ուժեղ էր, որ բազում տներ, տաճարներ ու սյուներ տապալեց: Նման փորձության հանդիպեցին նաև Ռեդեստոսը, Պանիոնն ու Մյուրիոֆիտոնը հիմնահատակ տապալվեցին պարիսպների առանձին մասեր, բազում տներ, շատ շատերը զոհվեցին: [Տուժեց] նաև Կյուզիկոսը, որտեղ սասանվեց, բազում տեղերից փուլ եկավ հեթանոսական տաճարը, որի ամրակուռությունը, շինարարության համար օգտագործված լավագույն ու հսկայական մեծության քարը, համաչափությունը, կառուցողական արվեստը, բարձրությունն ու շափերը տեսնելու բան էր: Դրանից հետո երկու տարվա ընթացքում այստեղ այնտեղ ցնցումներ էին լինում, որոնց նմանը չէին հիշում զառամյալներն անգամ: Նույն բախտին արժանացավ նաև Նիկիան, որտեղ սաստիկ սասանվեց սուրբ Սոֆիայի անվան տաճարը, այսպես կոչված սուրբ Հարանց սրբարանը, փլվեցին պարիսպներն ու քաղաքի տները, որից հետո վերջապես ցնցումները դադարեցին: Այդ բոլորը հատուցումն է մեր մեղքերի, արտահայտությունը՝ աստվածային ցասման, [ուզերի] հիշյալ ազգի ներխուժման ու ավերման սասին ակնարկություն: Աստվածային նշանները ոչ միայն ներկան են կանխատեսում ու կանխանշում, այլև ապագան:

Ինդիկտիոնի 4-րդ տարվա մայիս ամսին գիսավոր աստղ երևաց⁶⁶⁶, որ մայր էր մտնում արեգակի ետևից: Նա լիալուանի շափ էր: Թվում էր, թե նա սկզբում ծուխ ու մշուշ է արձակում, իսկ հաջորդ օրը սկսեց ցույց տալ մի քանի խոպուպներ, որոնք ինչքան ձգվում էին, աստղի մեծությունը փոքրանում էր: Նրա ճառագայթները ձգվեցին մինչև արևելք և դեպի այն կողմ էր շարժվում: Նա քառասուն օր երևաց:

Կոստանդին պատրիարքի մահից հետո ձեռնադրվում է վանական Հովհաննեսը, մականունը Քսիֆիլինոս⁶⁶⁷: Մազումով նա Տրապիզոնից էր, իմաստուն, ծայր աստիճան զարգացած, քաղաքական հարցերում անուն հանած, առաքինության մասին խո-

հեմորեն հոգացող մի մարդ. հենց լավ օրի հասնելու, տարիքի ծաղկուն ժամանակ նա վանական դարձավ և երկարատև ճգնավորական կյանք վարեց Օլիմպոս⁶⁶⁸ լեռան մոտ: Դրա համար էլ ահա նրանից բացի ոչ ոք արժանի չհամարվեց պատրիարքի բարձր աստիճանին, թեև նա հրաժարվում էր ու փախչում այդ պատվից: Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Թեոդոլոսն էլ ննջեց և նրա փոխարեն կայսրը նշանակեց ոմն վանական Հովհաննեսի, ծագումով կամպեից, որ Քսիֆիլիոսի ճգնակիցն էր ու սիմպոնոսը⁶⁶⁹,

Հոկտեմբեր ամսին կայսեր վրա եկած հիվանդությունը նրան շատ էր տանջում մինչև մայիս ամիսը, հյուժեց նրան և այս
21—V աշխարհից տարավ: Նրա աճյունը թաղեցին ոչ իր ցանկացած 1067 տեղում, ծովով այն տարան ու ամփոփեցին սուրբ Նիկողայոսի վանքում, որ Մոլիբոտոս է կոչվում: Նա թագավորեց յոթ տարի և վեց ամիս: Նա Եվդոկիա թագուհուց, որի հետ ամուսնացել էր դեռ դահին շտիրած, ուներ երեք որդի՝ Միքայել, Անդրոնիկոս, Կոստանդինոս (սրանցից ծիրանածին էր⁶⁷⁰ Կոստանդինոսը, բոլորին էլ նա կայսր էր հռչակել) և երեք դուստր՝ Աննա, Թեոդորա և Զոե: Նա իր եղբոր, Հովհաննեսին, կեսար էր նշանակել գաղտնի գործերի և ծբագրերի գործակից: Մահվան անկողնում նա բոլորից գրավոր փաստաթուղթ պահանջեց, թե իր զավակներից բացի ոչ ոքի կայսր չեն ճանաչելու: Բոլորն էլ ստորագրեցին, այդ թվում և կայսրուհի Եվդոկիան, թե երկրորդ անգամ չի ամուսնանա⁶⁷¹: Կազմելով այդ [փաստաթուղթը] պատրիարքին ի պահ տվեցին: Նա ամեն ինչ կտակեց կնոջ՝ կայսրուհուն, քանզի ամուսինը նրան շատ խոհեմ էր համարում, երեխաների լավ դաստիարակ, պետության գործերի կառավարման համար անչափ կարող: Կայսրը վախճանվեց վաթսուն տարեկանից մի փոքր ավելի հասակում: Նա սովորություն ուներ իրեն նենգողների մասին ասել, թե նրանց պատվից ու ունեցվածքից թեև չի զրկի, բայց անազատ արծաթագին [ստրուկների] կվերածի: «Ես չեմ զրկել նրանց ազատությունից, ասում էր նա, այլ օրենքներն են: Նրանց իրավազուրկ դարձրել»: Լինելով սրամիտ, նա ասում էր. «Սրանք ինձ ավելի օգուտ տվեցին, քան թագավորությունը»: Նա քաջ մարդ էր, և երբ մեկը նրան ասաց, թե մարտում ինքը սիրով սեփական մարմնով կպաշտպանի կայսեր, նա պատասխանեց. «Հաճոյախոսիր, թեև երբ ես ընկնեմ, մի հար-

ված էլ դու կիջեցնես»։ Իսկ ... րենք-
ները, նպատակ ունենալով անիրավություն գ... Մեր
տունը քան զը անց օրենքներն են

Ե Վ Կ Ի Ա Կ Ե Ն Ա

21 մայիս 1067—31 դեկտեմբեր 1067 թթ 1

Կայսրու՛, ս խոսնն ... կնո ...
ձ ւքը։ Արևելքն ստանող ... րը ուարձ ...
... ցին ... ջազ ... րի շու ... վու երի ... յա ... ՍԵ ...
տ նեի շարչ ... նակած ճոռմեակա՛ զորքերի որոն ու ի ...
ստ ցած շինելով, ընդ ... ս կառգի համաձա։ ... ց տանա-
լի՛ր կերակուրից զրկվ ... վ ... իս ուզ ... րու՛ ... մե էին,
գաղաղած՝ թշվառության համալ, այլև այն բնի որ տեղա-
ցի զինվորները⁶⁷² շէին ու ում հրեն մե ... սսին ս ց-՛լ
Եփրատ գետը։ Երբ վրա եկան ... ր մե ... յիք միայնա՛
ընդդիմակայեցին, նրանք նև արա՛ակ բարձրոսների կողմի՞
հեշտությամբ ջարդ կերան ո խոցվեց ... իսկ [թ րքերն ան
վնաս մնացին։ [Մելիտենացիք] ստիպված փախուստի դիմեցին
դեպի գետը, ակա՛՛ր յից կովի բռնվեցին և ... ման ... ակ թի-
կունք դարձրին։ Պարտություն կրելով, ն սնցից շ տերջ սպան-
վեցին, ոմանք բարբարոսների ձեռքը գերի ընկաւ, իսկ մնացած-
ները ապաստանեցին Մելիտենե քաղաքում։ Բարբարոսները
արհամարհելով այդ ջարդվածներին ու անդորացածներին, ար-
շավում են մինչև Կեսարիա, ամեն ինչ ավերելով ու հրկիզելով։
Նրանք խուժեցին Բարսեղ Մեծի հոշակավոր ... աճարը, ամեն
ինչ ջարդ ու փշուր արեցին յափշտակեցին սուրբ սպասքը,
հարձակվեցին նրա սուրբ գերեզմանի վրա, բայց նրա աճյունին
չկարողացան որևէ վնաս հասցնել, քանզի գերեզմանը շա՛տ
ապահով էր կառուցված, նրա շուրջը շինված էին ամուր կառույց-
ներ, որոնք քանդ՛ ու համար շատ ժամանակ էր պետք։ Ոսկով,
մարգարիտներով և թանկագին քարերով ազուցված պատուհան-
ները, սակայն, տեղից հանեցին և բոլոր զարդերը մի տեղ հա-
վաքելով, թողեցին գնացին, կեսարացիներից շատերին սրի քա-
շելով ու տաճարը [նրանց արյամբ] ներկելով։ Այնտեղից ետ
գնալով, անցան Կիլիկիա տանող կիրճերով։ Նրանց արշավան-
քի մասին ոչ ոք չգիտեր և հայտնվելով՝ կիլիկեցիներին սարսա-

փահար արեցին՝ և փայած . կոտորելով նրան որոշ ժամանակ այդ երկրում մնացին, թալանեցին այն . . . ու մազարով, ավարով ու գեղեվարով՝ ամբ, որից հետո . . . ապացիներին նկատմամբ թշնամաբար տրամաբան ընտանեկան⁶⁷ ետ ող մի դասալիքի առաջնորդությունը չարժեքներն Հալեպ: Ամերտիկին հոռու ապացիներին կողմն է անցել Միքայել Սերունու ժամանակ ու արժանացել սիրալիք ընդունելության. բաղում նվերի ու պատիվների: Հետո . . . սակայն, մեղադրվելով կոստանդին Գուկաս կայսերի դեմ . . . մեղադրության . . . արքայի շատապա . . . արձակ է կատարել . . . որի դեմ ուղարկվել . . . ան նա մի ցավ հուրքերին . . . երկր⁶⁸: Թե . . . ու նա պցիս միս . . . կ . . . եցին առաջնել Ասորիքի Անտիո . . . շրջակայքը ս . . . քաղաքով, . . . լով, ստրկացնելով, ասպատակ սփռելով, գերեվարելով, ամեն էսակի վատություն . . . Նրանց մ [քաղ . . .] դու, նիկեիոր Բոտանիատի . . . ազդորությունը խոսքի արժանի . . . արքվեց, բայց . . . ունենու կ ծովյուրը դ ընդ . . . ինչ անգործու . . . մատնեցին: [Զինվորների] ու Վիկր . . . շեր տրված⁴ այլ փոքր մասը միայն, և՛ դա գցեց նրանց տրամադրույթը: Առնելով [. . .] տվեցին, նրանք ցրվեցին իրենց տները և բարբառ սաները սրձ . . . սկսեցին ավերել երկիրը. . . երկյուղ ասպատակ սփռել: Ոքրաթիվ պատանիներ, փարելով իրենց դպրոցներից, հավաքեցին շնչին միջոցներ, որոն . . . անձնեցին Անտիոքի դքսին: Նրանք պատանեկան և խոհեմ . . . ղգևո . . . յունից զրդված, ցանկանում էին ինչ-որ բան անե բայց շունենալով պատերազմի փորձ, ձիեր, զենք ու զրա . . . օրվա հացի կարոտ, մեծ փորձությունների անդիպեցին և անփառունակ իրենց տեղերը վերադարձան. դուքս Բոտանիատեսը իր թիկնապահներով և ինչ-որ օտ սրերկրացի զինվորներով կարողացան նրանց մի քիչ վախեցնել Երբ [Բոտանիատեսը] պաշտոնանկ եղավ բարբառոսներն էլ ավելի լկտիացան, նամանավանդ որ քաղաքները տառապում էին յարենի ու անհրաժեշտ այլ միջոցների . . . ակասից:

Պետության գործերը դժվարին կացության մեջ էին, քանի որ չկար կայսր, որը կարողանար որոշ շահով վիճակը բարելավել ու կարգավորել՝ նման վատ ժամանակներում, ամենից նպատակահարմար համարվ . . . Բոտանիատեսը և շատ ուրիշներ,

բայց հաղթեց աստծո կամքը. կայսր է դառնում վեստարխ Ռոմանոսը, Կոստանդին Դիոգենեսի որդին, Այծմ ես կպատմեմ նրա գահ բարձրանալու մանրամասնությունները: Դիոգենեսը Սարդիկայի դուքսն էր և լինելով պատրիկ, Կոստանդին Դուկաս կայսրից խնդրեց վեստարխի պատվաստիճան: Կայսրը մերժեց նրա խնդիրքը և ձեռնունայն ճամփու դրեց ասելով. «Գործ արա, շեռո վարձ պահանջիր»: Դիոգենեսը գնաց Սարդիկա և հանդիպելով արշավանքի դուրս եկած և երկիրն ավարառող պածինակների, նրանց գլխովին պարտության մատնեց, բաղում գերինների և սպանվածների գլուխներ կայսեր ուղարկեց, որով արժանացավ վեստարխի աստիճանին: Կայսրը այդ առթիվ նրան նամակ գրեց, թե «Դա իմ նվերը չէ, ով Դիոգենես, այլ քո անձնական առաքինության ու սխրանքի արդյունքը»: Մնալով [Սարդիկայում, նա որոշեց կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացնել, բայց այդ մտքից ետ կանգնեց, քանզի վախենում էր, թե ծրագրածը կբացահայտվի: Սակայն երբ կայսրը վախճանվեց և գահը մնաց թափուր, [Դիոգենեսն] իր նպատակը դրսևորեց իրեն շատ հավատարիմ մի մարդու և նրա միջոցով ծրագրերին հաղորդակից դարձրեց հարևան այլազգիներին, որոնք դեռ այն ժամանակներից, երբ ինքն այդ շրջանների կառավարիչն էր և իր արիության մասին քաջատեղյակ, իր հանդեպ լավ էին տրա մաղրված: Մի հայ սակայն հայտնում է այդ մասին [կայսրուհուն] և [Դիոգենեսը] ձերբակալվելով, բերվում է կայսրուհոմոտ: Քննությամբ նրա հանցանքը հաստատվեց և նա որպես դավադիր մահվան դատապարտվեց ու քաղաքից արտաքսվեց, տխրությամբ լցնելով բոլոր նրանց, ովքեր փորձով համոզվում էին նրա քաջությանն ու արիությանը: Իսկ նրանք, ովքեր անտեղյակ էին, իմացողներից էին այդ մասին տեղեկանում և նրա կողմնակից դառնում: Ուստի և բոլորը մաղթում էին, որ նա պատժի շարժանանա և նրան շնորհվի հոռոմայեցիների իշխանությունը: Քանի որ նրանց մղողը եսասիրությունը չէր, այլ աստված, որ ցավում էր քիրստոնյաների մեծամասնության տառապանքների, հագարացիների⁶⁷⁵ կողմից [նրանց] շարունակ ու շարաշար կոտորվելու առթիվ, այդ մաղթանքն իրականացավ: Երբ նա դարձյալ կանգնեց կայսերական ատյանի առջև, ավգուստա Եվդոկիան այդ մարդու նկատմամբ ողորմածությամբ լցվեց, քանզի նա ի վերա ամենայնի փառավոր էր, բարձրահասակ ու թիկնեղ, շատ գեղաչա, ո՛չ սպիտակ, ո՛չ էլ թուխ դեմ

քով, այլ կարծես այդ երկու գույները հավասար չափով իրար խառնված: Նա կոչ էր անում ներող լինել փորձության համար: Ներկա գտնվող սենատորները կարեկցեցին նրան, և իսկույն հաջորդեց ներումը: Այսպիսով վտանգից խույս տալով նա անակնկալ ու անսպասելի կերպով թագավորական պատիվների արժանացավ: Նա աղատ արձակվեց և բոլորի կողմից ողջունվեց: Գնալով Կապագովկիա, որտեղ որ ծնվել էր, նա վերստին կանչվեց և մուտք գործելով մայրաքաղաք, փրկիչ Քրիստոսի ծննդյան տոնին ստանում է մագիստրոսի պատվաստիճանն ու ստրատելատ նշանակվում թագուհու կողմից, որն իր զավակների հետ թագավորական հանդիսավորությամբ մեծագույն և հրուշակավոր սուրբ Սոֆիայի տաճարն էր եկել:

Կայսրուհին, վախենալով սենատից, պատրիարքից և նրանցից, ովքեր ստորագրել էին փաստաթուղթն ու երզումներով հաստատել, շէր համարձակվում ամուսնանալ երևելի մարդկանցից մեկի հետ և նրան կայսր հռչակել, դրա համար գտավ, որ անհրաժեշտ է կնոջ նման շղատել, պետք է խորամանկության դիմել և նենգությամբ ու խարդախությամբ պատրիարքին սիրաշահել, այդ ձևով և՛ իր ցանկությունը կատարել, և՛ այլազգիների թափը որոշ չափով սանձել: Նա այդ մասին տեղյակ պահեց պալատի՝ կանանց բաժնի՝ այդ գործի համար հարմար մի աշխատողի, որը խոստացավ ամեն կերպ օժանդակել նրան, նման գործերի մեջ, ինչպես ասում են, շանորդի լինելով⁶⁷⁶: Պատրիարքը մի եղբայր ուներ, անունը Վարդաս⁶⁷⁷, շատ բարոյազուրկ, խելքը միտքը հաճույքներին տված, կատարյալ ապաշնորհ մի մարդ: Ներքինին գալիս է պատրիարքի մոտ, ծածուկ տեղեկացնում հարցի մասին, ասում, որ եթե նա ցանկանա, ավելի ճիշտ համաձայնվի գործին ընթացք տալ, ապա ոչ մի վտանգ չի գա այդ սարսափելի փաստաթղթից. [պատրիարքի] եղբայրը պետք է ամուսնանա կայսրուհու հետ և իսկույն կայսր հռչակվի: Երբ նրան հաջողվեց պատրիարքին կատարելապես հիմարացնել, այնպես անել, որ նա այլ բանի մասին շմտածի, այլ միայն ամուսնության արագացման, որոշում է ձեռք գցել նաև սենատի համաձայնությունը: Պատրիարքը առանձին-առանձին իր մոտ է հրավիրում սենատորներին, իբրև թե գործի անհրաժեշտությունը ընդգծում, ծանակում փաստաթուղթը որպես ապօրինի ու անօրինական, մեկ այրի խանդի հիման վրա, ի անտեսումն հասարակաց օգուտի կաղմված, որ այդ օգուտը

կէ ւր, եթե կայսրուհին ամուսնանա ք արի ու խիզախ մեկի
 " ով իսկույն դարայա կփթթեն շոտմայեցիների գործերը,
 ըղեն թառամելու և հանգելու վրա է՝ Երբ ստացավ քո-
 լտ համա 'այնուօրու' : Մի մասի սրով ու շողոթոր-
 թուփյամբ Եյուա մա ին՝ կաշառքով ու առատ խոստումներով և
 ա յի վի ի շուրջ որևէ վախ չկար գի՞ Ժամանակ զենքերը
 պատ պա է բ՛րվու Դիտգեն նանում, կայսրու-
 1—1 ու տ և իսկույն կայսր ոչս վում՝ 6 , սկանի հունվա-
 1068 ի մեկին ինդիկտիոնի մեծերորդ տար , շանցելով կայ-
 սրուհու բոլոր որդիներին: Իսկույն մ վուփյուն են բարձ-
 լ նում Դարյագները, արոնք շեն ուշում ըսդունված կարգի
 և նլ շն կայսր ոչակել: Բայց երբ հանդես եկավ կայ-
 սր ունու որդի Միքայ ս իր եղբայրներով ասաց, որ իրենց
 , տուփյամբ է իաստը կատարվել, նրաա ղի տալով բարձ
 լ ալն ու մեծ գոչ նուան կայսր 'ոչս նցին: Դրանից պար
 ւ ըծավ, որ իզուր են շատերը նրա հ : հույսեր կապել: Կայ-
 , ւրուհեն իր որդիներով իշխեց յոթ ամսից մի քիչ ավելի:

Ռ Ո Մ Ա Ն Ո Ս IV Գ Ի Ո Գ Ե Ն Ե Ս

[1 հունվար 1068—19 օգոստոս 1071 թթ.]

Ռումանոս Դիտգենեսն ահա այդ ձևով գալիստնին տիրանա
 լով, առօրյա հարցերից ոչ պակաս մեծ հո ոարավ նաև զին-
 Լորական գործերը կարգի բերելու և ոտքի կանգնեցնելու մասին
 հակառակ որ իր գերծակիցները, որոնց ավելի ճիշտ կլիներ հա
 կառակորդներ անվանել, կնոջ որդիներն էին, ինչպես և նախկին
 կ յսեր եղբայր կեսար Հովհաննեսը: Սրանք առաջին օրից մինչև
 ղերը իր համար խոչընդոտներ էին, հոռմեական պետության գոր-
 ծերը վատթարացրին և հասցրին այսօրվա վիճակին: Նա սկսեց ա
 օսկցել երևելի [զինվորականներին], շփվել խոհեմ ու փորձա-
 ռու զինվորների հետ, ուշադրություն դարձնել պատերազմական
 գործերին, դեսպաններ պատրաստել և ամեն կողմից փակել
 հակառակորդների ճանապարհը: Այդ էր պատճառը, որ երկու
 ամիս անց նա գնաց արևելքի Պրոպոնտիս, վրիժառության ղզա-
 ցումը հաղթեց մայրաքաղաքի փափկակեցությունն ու վայելքը:
 Բոլորն ապշել էին պետությունը դժվարին վիճակից դուրս

բերելու ամբողջությամբ ինչ կարգի բերելու շանքերի վրա

Անտիոքուս Կիլիկիան վերոհիշյալ աստիճանադարձությունն ընդհանուր առմամբ ոչ չէր և սարսափելի վտանգի առաջ էին կանգնել, իսկ հյուսիսում սուլթանը՝ համայն զորքով՝ հզոր ու ծանր ու ժերով աշնան ժամանակ եկավ հոռմեական ահմալները, մտադիր լինելով ձմեռել այնտեղ և գարնան սկզբին շարունակ հարձակվել և գլխովին տապալել ու Երացնէ հոռմայեցիների [պետությունը]: Կայսրը հոռմայեցի ընդհանուր համար ոչ ավանդական այլ տվյալ իրավիճակում ինչպես որ նարավոր մակեդոնացիներից, բուլղարներից, կապադովկացիներից, օտերից, պատահած այլազգիներից ասի նաև ֆրանկներից ու վարչագններից հավաքագրված զորքերով փութա սկի ճանապարհ հաճախեց՝ Կայսերական հրամանով բոլորն էլ հավաքվեցին ռուզիայում սյսինքն Անատոլիկոն բալակաթ Իում՝ Ատեղ կարելի տեսնել մի պշեցուցիչ բան հոռմայեցի ընդհանուր արևելքն ու արևմուտքը հպատակեցնող ռուզակավոր մարտիկները շատ փոքրաթիվ էին, այն էլ թշվառությունից ու տուժալանքներից գլխիկոր, անզրահ, սուրբ դրքի ասածի պես նրանք թրերի և այլ զենքերի տեղ, պատերազմի ժամանակ կրում էին խոփեր ու մանգաղներ⁶⁸¹, շունեին պատերազմական ձիեր և և այլ անհրաժեշտ հանդերձանք: Իրա պատճառն այն էր, որ վրաց է ինչ կայսր պատերազմի շէր գնացել, նրանք որպես ոչ պետական ու ոչ ղինապարտ ոռնիկ էլ չէին ստանում, ինչպես և սովորական ուտեստը: Նրան անարի էին ու վախկոտ, ոչ մի խրանքի ընդունակ, այդ բանի լուռ վկան անգամ նրանց կեղտոտ կարծես ծխից մրոտված դրոշներն էին, որոնց հետևում էին փոքրաթիվ ու խղճուկ զինվորներ: Այդ բանին ականատես եղողները շատ էին ընկճվում, տեսնում, թե ինչպիսի վեհությունից ինչ օրի են ընկել հոռմեական զորքերը, մտածում, թե ինչ ձևով ինչքան զրամով և ինչքան ժամանակվա ընթացքում հնարավոր կլինի վերսկանգնել վաղեմին, չէ՞ որ ավելի տարեցներն ու պատերազմի փորձն ունեցողներն անձի էին ու անգեն, իսկ երիտասարդ զինվորները՝ պատերազմի փորձից զուրկ ու մարտերում չկոփված, և այդ բոլորն այն ժամանակ, երբ հակադիր կողմում կանգնած են վտանգներն արհամարհող, պատերազմներում համառ, փորձառու ու կարող [զորքեր]: Կայսրը թեև ամեն ինչի կարիքն էր զգում, հասարակաց օգուտի համար շուղեց

հանգիստ մնալ, վճռեց, որ անհրաժեշտ է եղածով թշնամու դեմ մարտի դուրս գալ և նրա թափը մասամբ սանձել ու զսպել: Հակառակորդները անտեղյակ լինելով կայսրին ճնշող ու տրամեցնող ներքին գրության մասին, նրա թափն ու արշավանքի դուրս գալը շատ զարմացրեց, նրանք, ինչպես հետո իմացանք, կարծեցին, որ այդ մարդը վտանգներից ամենևին չի վախենում, և լինելով Արեսի⁶⁸² աշակերտը, պետք է բարելավի ու երիտասարդացնի հռոմեական կայսրության վիճակը, փոխհատուցի թշնամիներին իրենց կատարածների համար: Այդ պատճառով է, որ սուլթանը նահանջեց՝ մի մեծ զորամաս առանձնացնելով և այն երկու մասի բաժանելով, մեկն ուղարկեց դեպի վերին՝ հարավային Ասիա, իսկ մյուսին հրամայեց լինել հյուսիսային [Ասիայում]: Կայսրը, ինչպես որ կար, իր զինվորներին արագ շարժման մեջ դրեց, նրանց ոգևորեց աստիճաններ ու նվերներ բաշխելով, յուրաքանչյուր տագմայի վրա փութով կարող լոխագուներ ու տաքսիարխներ նշանակեց, և կարճ ժամանակամիջոցում ուժեղ բանակ ստեղծեց, որի գլուխն անցնելով, ավելի եռանդագին շարժվեց պարսիկների դեմ: Երբ պարսիկների հյուսիսային բանակը (որ նախապես ասպատակ էր սփռել) ձևացրեց, թե նահանջում է՝ կայսեր առաջխաղացման պատճառով, Գիոգենեսը որոշեց հարձակվել հարավայինների՝ Կյուպե Ասորիքը, Կիլիկիան և հենց Անտիոքը ավարառողների վրա: Հրաժարվելով ուղիղ Կոլոնիայի և Սեբաստիայի վրա գնալուց, նա ամառ ժամանակ մտավ Լիկանոս բանակաթեմը, քանզի մտադիր էր դեպի Ասորիքի շրջանները ուղղվել աշնանը, որպեսզի զորքը շոգից չտառապի և այդ պատճառով անհաջողության չմատնվի ու չվնասվի: Այդ միջոցին թուրքերն անսպասելիորեն հարձակվում են Նեոկեսարիայի վրա և ավերում այն, ձեռք բերում բազում դրամ ու գերիներ, տանում հսկայական ավար: Այդ բանի լուրը հասավ կայսեր և նրան շատ տխրեցրեց, որովհետև ինքը թեև անձամբ է արշավանքի դուրս եկել, հակառակ դրան թշնամիները իր ներկայության լափում են իր նրկիրը: Համենայն դեպս, վերցնելով իր զորքերը, նա դժվարանցանելի կածաններով, երասանակները թողած գնաց նրանց ետևից: Մոտենալով Սեբաստիային, ռազմական հանդերձանքն ու ողջ հետևակը թողեց այնտեղ՝ իր հետ ելող կնոջ որդի Անդրոնիկոսին, որին նա կայսր նշանակելով, իր մոտ էր պահում որպես պատանդ կամ համազորավար, որպեսզի բազում արշավանքների ժամանակ, եթե հանկարծ իրև

բան պատահի, նա իր վրա վերցնի ղեկավարութիւնը: Ինքը ավելի ռազմունակ զինվորներով Տեֆրիկէի և Արգաուսի⁶⁸³ բազում ու շատ բարձր լեռների վրայով սկսեց հետապնդել թշնամիներին, ջանալով հարձակվել կողքից, անսպասելի կերպով նրանց վրա խուժեց, իր ներկայութեան մասին համբավով բոլորի մեջ սարսափ տարածեց և ստիպեց նրանց խկուլն թիկունքը շրջել ու փախուստի դիմել: Սակայն նրանցից քչերը սպանվեցին, քանզի կառներ զինվորները ճանապարհազուրկ, վայրերով գնալիս հոգնել էին, բայց բազում գերիներ վերցրին, որոնք սրի շքաշվեցին, կենդանի մնացին: Ողջ ավարը՝ լինի այն մարդ, թե անասուն, ազատ արձակվեց. [գերիները] հրաշքի առթիվ փառաբանեցին կայսեր: Տեղի ունեցածը հակառակորդների համար ապշեցուցիչ էր, այն, թե ինչպես հռոմայեցիների կայսրը անզսպելիորեն իրենց վրա արշավեց թեթևազեն ռազմիկի նման: Կայսրը իր զորքին Սեբաստիայում լոկ երեք օր հանգիստ տալով, շարժվեց դեպի Ասորիք, Կուկուսոսի⁶⁸⁴ կիրճերով նա հասավ Գերմանիկիա⁶⁸⁵ և ներխուժեց Տլուք կոչվող բանակաթեմը⁶⁸⁶, նախօրոք մի մեծ զորամաս առանձնացնելով սինտագմատարիսի⁶⁸⁷ գլխավորութեամբ Մելիտենե ուղարկեց՝ ի պաշտպանութիւն արևելքի և [քաղաքը] պաշարող նենգ ու պատերազմող Ապսինալիոս անունով մեկի⁶⁸⁸ հրամանատարութեան տակ գտնվող թշնամիներին ընդդիմակայելու: Այդ էր պատճառը, որ կայսրը, իր լավագույն ռազմիկներին, այդ թվում հենց ֆրանկներին՝ արյունոտուշտ և պատերազմասեր մարդկանց [սինտագմատարիսին] հանձնեց: Բայց հրամանատարը երկյուղ կրելով անհաջողութեան մատնվելուց (նա տատանվում էր և ապագայից վախենում) բարեխղճորեն գործի չժժվեց և քիչ էր մնացել, որ կայսրը կրկնակի պատերազմի մեջ ընկներ, զրկված լինելով նման ուժից: Թշնամիներին նրանք բազմիցս կոչ էին անում՝ հեռանալ Մելիտենե քաղաքից, բայց երբ վերջիններս տեսան, որ [հռոմայեցիները] անգործութեան են մատնված, հանգիստ նստած, կարծես նիրհած, թաքուն վայրերով աննկատելիորեն հանդոնեցին հարձակվել կայսերական զորաբանակի վրա: Նրանք պարեն գնելու դուրս եկած մի փոքր զորամասի հանդիպեցին, և նրա վրա հարձակվեցին: Հռոմայեցիներն առանց դիմադրութիւն ցուցաբերելու փախուստի դիմեցին: Այդ զինվորներից շատերը կկոտորվեին, եթե շտապ կարգով օգնութեան շահանք կայսրը, որը նրանց հարձակումից փրկեց: Եթե որևէ մեկը, ընդհանրապես ա-

ս. զորա՛յրն է՛ յա՛րի և յգու՛ր, և յ՛թե նրանք յավ ել իւր մասն են արել, որ մի զան զվել, նա սխալած չի լինի: - Երչ ավ են ասել, թ դերադաս լի է, որ առյուծը իշխւ էղնիկների վրա, ն ի եղնիկ՝ առյուծը: Կայսրն ահա այսպես փրկվելով ու զորքը փրկելով, ՚ամայ. զո, քով բանակ ալեպ առաջ լ՛կած առաւօծութեան վլ նախքան ձիոց ցած իջնելը նա սկստ թներին՝ ու բազում ՚ամայ. ՚ինների ուղարկեց երկիրն առպատակելու: նրանք այ. յո. էլ արեցին ու եցին բ եցին տղամալ կանց կ նանց բոյգ. մություն և ի ում անա ունն ըի: Այնտեղից կայսրը թշնամական երկրի վրայո երեք օր անդ յանում է Հիերապոլիս՝ Այնտ զ շտն ո զորքը՝ արաբներն ու՝ ուրքերը և նրանց գլխա վորոտ տիկի՛ր, որն իրեն Պար ստ լ ու յից և տղ յամարում՝ ձեացնելով որ ուզում ն յալ ձակմա անցն այնուամ շհամարձակվեցին հոռմայեցին՝ հետ լ ո ն ՚նր լ , յ հ ո մարւ Դյամբ ու ՚մեկ աու յցնելով: [Կայսրը] ողա՛մբերի օգնութեամբ պարսպամարտով ու գրոհներով պրավ Հիերապոլիսը օտա. րազդի զորքը, պայմ նի յամաձայն, առան զեն ու զր հ արձակեց: Այդ բոլոր գործերում միջնորդի դեր էր խաղում մագիստրոս Պետրոս Լիբելլիոսը, հունական յ ասորական փայլուն կրթութունն ստացած մի մարւ, յր ծնվել ու մեծացել էր ՚տիոք քաղաքում, այ ք շի առաջին մարդկանցից մեկի որդին: Հալեպի, այն՝ Բերիայի ամիրան, միանալով արաբներին ո թուրքերին և հզոր բանակ ստեղծելով, մտածում էր կայսեր համարտի բռնվել ու պատերազմել: Կայսրը զրավված բաղ: ում էր գտնվում և մարտնչում էր դեռևս դիմադրութունն ցուցաբերող մի աշտարակի պաշտպանների դեմ. երկու մարտական զորմասեր էին ա նձնացվել հակառակորդներին: հսկելու և նրոց առջև ճամփան փակելու Հիերապոլիսի շուրջ կան լայնատարող դաշտեր, որտեղ երևացին մի քանի ձիավոր սարակիճոսներ, հ ան բլուրներ, բայց և ոչ մի բարձր լ ու վայրը տոթակեզ է, յ որք՝ օդի ջերմութեան ու շոգի պատճառով՝ գոլ: ՚ շնամիները ստ) գ ստեպ մոտենալով մարտաշարքերին, վերստին ետ էին դորո դառնում, քանզի դեռևս բացակայում էր Մահմուդ ամիրան, և ՚վից նետեր արձակելով հոռմայեցիներից ոմանց ստիպեցին հեռանալ: Այդ բանը նրանք երկու, երեք անգամ արեցին: Մի այլ ընդ հարման ժամանակ նրանք շբավարարվեցին ռմայեցիներին մի

փոքր հետապնդելով ու կանգնելով, այլ քշելով նրանց, մարտի բռնակցին ստրատելատների տազմայի հետ, Յեանցելով սխուլերի տազման, շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին ստիպեցին խայտառակ փախուստի դիմել՝ աջ կողմում թողնելով սխուլերի սինտազման, որը հակառակ որ ականատես էր լինում հոռմայեցիների պարտության, տեղից շարժվեց և կարծես բն շեր պ տահել, հանգիստ կանգնել էր, թվում է մտահոռած լինելով, որ շնկատվի թշնամու կողմից օանում ամեն կերպ խուսափել նրա ու ադրությունից: Բայց ի նամինները փութանակի վրա դառնալու այն էլ պարտության մասնեցին շատերին կոտորեցին, մնացածներին [ստիպեհեն] ճամբուում փուկվել, խոռմանկութ սմբ տիրանալով նրանց որ երին: սն բազում զինվածներ գլուխքը կտրեցին և շալեպցիներին ուղարկեցին: Եւ կարելի էր, տեսնելով, թե ինչպես, երբ հոռմայեցիները այդպիսի հարվածներ էին ստանում ու պարտություն կրում, մնացած լոխոսներից ու լոխագոսներից և ոչ ոք օգնության չդիմեց, բոլորը ներսում նստած, կարծես բարեկամական երկրում վրաններ խփած, լոկ իրենց մասին էին մտածում, նրանց մոտ բացարձակապես բացակայում էր հոգու բռնկումը, հոգատարությունն ու խոռվահոռությունը: Կայսրը, որ քաղաքի ներսում էր գտնվում, իմանալով այդ մասին, շատ տխրեց և փութանակի իր հետ եղող կապաղովկացիների հետ վերադարձավ, խորհելով պատահածի համար դարման գտնել: Այդ գիշերը բոլորի համար շարագուշակ էր, նամանավանդ որ հայկակա հետևակն էլ, որին հրաման էր տրվել խրամի մոտ գիշերել, որոշեց ապստամբել⁶⁹², Դեռ լույսը չծագած, թշնամիները օղակեցին խարաքսը: Շալեպի ամիրան, իմանալով կատարվածի մասին, իր ողջ զինական ուժով եկավ, մեկ հարվածով կայսեր բռնելու: Կայսրը, որ վրանի ներսում մարտի պլանն էր կազմում, երրորդ ժամին հանկարծ

0 XI ձի նստած դուրս եկավ: Նոյեմբեր ամսի քսանն էր, ինդիկտոնի 1069 7-րդ աարին: Երբ դեռ բացահայտ կերպով ոչ փողերը, ո՛չ էլ շեփորներն էին հնչել, ո՛չ էլ որևէ ազդանշան տրվել, բայց զորքի դրոշները բարձրացված բանակը շարք կազմած դուրս եկավ, թշնամիներն սկսեցին մի տեղ կենտրոնանալ, այն կողմում, որտեղից հոռմայեցիներն էին շարժվում: Բոլորի հոգին խոռվված էր, պատկերացնում էին, թե ինչպիսին կլինի ճակատամարտը, ինչպիսի ելք կունենա այն: Ճակատողները պատերազմական կոչերով հարձակման անցան և հոռմայեցիները հակառակորդներից

շատերին հաղթեցին ու կոտորեցին: Երբ մնացած զորքն էլ հարձակման անցավ, [Թշնամին] գլխովին փախուստի դիմեց: Նրանց հետապնդողները շատերին կոտորեցին ու գերի վերցրին⁶⁹³: Սակայն հակառակորդի հետապնդումը շարունակվելու պատճառով, հոռմայեցիները խոշոր հաջողություն, փառավոր հաղթանակ ձեռքից բաց թողեցին, մեծագույն պարծանքից զրկվեցին: Արաբական ձիերը, թեև արագավազ են, բայց անվեհեր չեն, ոչ էլ վազքում տոկուն, իսկ հոռմայեցիները չուզեցին նրանց թուլությունից օգտվել: Կայսերական հրամանով շրջելով իրենց ձիերին, նրանք անավարտ թողեցին իրենց հաղթանակը, բավարարվեցին հակառակորդին լոկ փախուստի մատնելով: Կայսրը գտնում էր, որ դա էլ մեծ բարեբախտություն է, որ վեհերոտները սրտապնդվեցին և մեռածները, այսպես ասած, վերակենդանացան: Կայսրը Թշնամիների փախուստից հետո վերադառնալով խարաքս, որոշեց բնակեցնել Հիերապոլսի միջնաբերդը⁶⁹⁴: Այնտեղ հաստատելով ժագոմով իբերացի այն վեստ Փարեսման Ապոկապին⁶⁹⁵, [կայսրը] հենակետ ստեղծեց շարունակելու հակառակորդներին պարտություն մատնելը և նրանց ընդդիմակայելը: Քանի դեռ հռոմեական զորքը բանակած մնում էր, թվում էր, թե արաբները տեղում անշարժ են, բայց երբ կայսրը զորքն առնելով շարժվեց ուղիղ Ազազ բերդի վրա, նրանք սկսեցին իրենց սովորության համաձայն որոշ հեռավորության վրա տեղ-տեղ երևալ և հաճախակի գրոհելով վերջապահ զորքի վրա, վնասել պարենը փոխադրողներին, նեղել հոռմայեցիներին, քանզի հարձակվում էին հանկարծակի, դարան մտած ու թաքուն: Կայսրը ճամբարը առնելով նետաձիգների ու վահանակիրների պաշտպանության մեջ, ողջ զորքով, զրահը հագած հարձակվում է Ազաս բերդի վրա, նախօրոք իմանալով, որ վայրը հարմար է օթևանելու: Սակայն, երբ մոտեցավ ու տեսավ, որ այն շատ ամուր է և անմատչելի, գտնվում է բլրի գագաթին՝ երկու շարք պարիսպներով պատսպարված, կարծես ժայռերով ամրացված դարբասը տանող քարե ճանապարհով, հոսող ջուրն էլ՝ սակավիկ, այդքան զորքի համար ոչ բավարար, հեռացավ զնաց ու բանակեց մի տեղում, որտեղ ավելի առատ էր հոսում ջուրը: Այնտեղից էլ շարժվեց դեպի Ավսոնիտիսի սահմանները, հրկիզեց հնուց Հալեպի ամիրային հատկացված Կատմա կոչվող մի մեծ գյուղ և կանգ առավ Տերխուլա կոչվող մի այլ գյուղում: Ցանկապասը շինելու ժամանակ, երբ կայսրը աջ կողմում Լր

կանգնած, երկու արաբներ աննկատ բարձունքի ետևից ձիերով քառատրոփ եկան ու երկու հետևակայինների նիզակահար արևցին: Կայսրը առաջինը տեսնելով նրանց, զինվորներին ոտքի հանեց նրանց հետապնդելու: Բայց արաբները իրենց արագավազ ձիերով փրկվեցին ճամբարում: Այնտեղից էլ վեր կենալով, գնացին ուզիղ դեպի Արտախ, որը գտնվում էր իրենց զորավարին քշած արաբների ձեռքում: Բայց դրա պահապանները դարձյալ փախուստի գիմեցին, որով կայսրը վերագրավեց սևփական ավանը, որտեղ կայազոր հաստատելով և թողնելով բավարար պարեն, ամեն ինչ կարգավորեց իրադրություն համեմատ: Հոռոմայեցիները հենց այս կայսեր օրոք սկսեցին թշնամիներին դիմադրություն ցուցաբերել, արիություն հանդես բերել, հավաքվել դիմադրելու համար, իսկ մի փոքր անց թագավորող կայսրերը իրենց ցույց տալուց ու զորքեր կուտակելուց բացի, ոչ մի տեղ հանդուգն մարտ չտվեցին, որից որոշ է, որ ընդհանրապես ասած, ամեն ինչում հաջողության գրավականը հենց վեհապետն է: Կայսրն այնտեղից շկարողացավ Անտիոք գնալ, քանզի սովից ու բազում պատահարներից արդեն կոտորվել էր, և դաշտերի վրայով ու մի քանի դժվարանցանելի կիրճերի միջով հասնում է Կիլիկիայի Ալեքսանդրոս⁶⁹⁶ կոչվող քաղաքը և այնտեղ բանակում, ապա Տավրոս լեռան վրայով ամբողջ զորքով մուտք է գործում հոռոմայեցիների երկիրը: Նրանք անսպասելիորեն եղան ցուրտ վայրերում և եկած լինելով տոթակեզ ու շոգ տեղերից, զգացին ջերմաստիճանի զգալի տարբերությունը: Դրա պատճառով բազում մարդիկ մեռան և բազում անասուններ սատակեցին: Պողանդոս կլեյստրի Գյուտարիոն կոչվող մի գյուղ դուրս գալով, կայսրը լսեց Ամորիոն քաղաքում տեղի ունեցած ավարառություն և անթիվ անհամար մարդկանց կոտորածի մասին: [Թշնամու] ճամբարը գտնվում էր Խալկես կայանում, բայց Մելիտենեի զորահրամանատարը ամենևին չցանկացավ նրա վրա հարձակվել, այն էլ այն ժամանակ, երբ իր զորքը կենտրոնացած էր Մամնդավ քաղաքում: [Կայսրը] այդ բոլորի վրա շատ տխրեց, բայց շկարողանալով որևէ օգնություն ցույց տալ, զորքի գործը հնարավորության սահմաններում լավ կարգավորելով, նրա մեծ մասը ուղարկեց ձմեռելու, իսկ ինքն էլ գնաց Բյուզանդիոն, տեղ հասնելով հունվար ամսի վերջերին:

1070

Որոշ ժամանակ մնալով այնտեղ և հնարավորության սահմաններում կարգավորելով քաղաքական գործերը, սենատորնե-

րեց ոմանց, ատիվների ու ընդունելության արժանացնելով, տարեկան նվերներո բաժանելով և շապատելով անգամ Զատիկի տարին նալեց քաղաքի դիմաց գտնվող էրիտն ապարանքը: Մի յլ դեպք էլ պատահեց, որն ստիպեց իրեն շտա ել բշավ նշու ալու: Մի ոմն լատին, անունը Կրիսպինոս, որը կայսեր մոտ էր ժամանել Իտալիայից, Արևելք ուղարկվեց այնտեղ ձմեռելու: Իր պատճառով և փառք ու պատվին շարժանանալով, նա ապստամբու էլուն ծրագրեց և առանց այլևայլի հանդիպած հարկահանարներին և այլ մարդկանց սկսեց կողոպտել ու թալու տել: Սալայն ու մի ուղմայեցու շապանեց: Շատերը նրա դեմ մարտի տեսցլ, բայց պարտվեցին: Այդ միջոցին Արմենիականների բաժանա կեռում ձմեռող վեստարիս Սամուիլ Ալուսիան բուղարը եղու սյրը կայսեր կնոջ, որին կայսրը կնության էր առել դեռ նախքան գահին տիրանալը, արևմտական հինգ տաղմաներով 4—IV շարության մեծ օրը, այն է Զատիկի, ընթացքից Կրիսպինոսի վրա — 1070 է հարձակվում: Ֆրանկները համախմբվեցին, հոռմայեցիները փախուստի դիմեցին, նրանցից շատերը սպանվեցին ու անթիվ, ու համար մարդիկ էլ գերի ընկան: [Կրիսպինոսը], սակայն, նրանց հանդեպ մարդասիրաբար վարվեց, բոլորին ազատ արձակեց, դեռ ավելին, վիրավորներին ուղարկեց դարմանվելու Կայսրը, ժամանելով Դորիլեոն⁶⁹⁷, ընդունեց Կրիսպինոսի պատվիրակությունը, որի միջոցով նա խոստովանում էր իր հնազանդությունը, պարզում ապստամբությունն բարձրացնելու պատճառները և խնդրում ներում՝ կամա կամ ակամա գործած վատ արարքների համար: Կայսրը նրան ընդառաջ զնաց, բոլոր խնդրածը կատարեց, զնահատելով մարդու քաջությունն ու պատերազմական հմտությունը. ապստամբությունն բարձրացրած միջոցին մեծաթիվ թուրքերի հանդիպելով, մարտում նա մեծ սրխրանքներ էր գործել: Նա կայսեր դիմավորեց ծառայի պես, բարեկամաբար հետևեց նրան, իր հետ տանելով փոքրաթիվ ղինվորների. մնացածներին նա թողել էր Արմենիականների [բանակաթե մում] մի բարձր բլրի վրա գտնվող և իր կողմից գրավված Մավրոկաստրոն քաղաքում⁶⁹⁸: Բայց շատ շանցած կասկածվելով իր ծրագրերին մասնակցություն ունենալուց հրաժարվող ցեղակիցների հանդեպ ինչ-որ դաժանություն գործելու մեջ (ֆրանկների ւղղը անհավատ է ու ազահ, դեռ ավելին՝ ապերախտ, շնչին առիթով մեծ ոճիրներ գործող՝ խոռվություններ ու ապստամբություններ բարձրացնող և դրանից հաճույք ստացող), հեռացվից

ոանակից: Նրան բացեիբաց Իրևէ Ճեղադրանք չէ ըկայացվեց,
 այլ պարզապես երևելի ոմն նեմիցի⁶⁹⁹ ամբաստանութ ն հի-
 ման վրա Կրիսպինոսի ընկերները կատա վածից դժգոհ ող-
 լով բերդը եկան Միջագետք և բնակիչների զլխին բազում
 փորձա բերե ն Երբ կայսրը, իմանալով, որ ուր, ըի ե-
 ծաթիվ բաշմություն ավարառում է երկիրը, զորքով եկա Կե-
 թիա և նրա մի մասը նրանց դ Ճ ուղարկեց: Ոչի ո ու -
 րած և ենթադրելով, որ [Թշնամին] Իսխո տի է ո մու ո
 ու կանոնով շտապեց առաջ, բայց ո ի ո
 ոչ էլ վրան խիած, Թշնամիներն է, ևացի ո ըի մե-
 յուր տեղերը և բյուրների գազալ երը բռնած: շմուկ բար ո
 կայսրը դ ո շհանգստացած, մարտի շ քորը հ է, ո ց և
 Ինզի ը դրոշները բ ըծրացրած շարքով առ շ շարժ եցին:
 ոակորդներից շատերը դուրս եկան, բայց վրա հասած տագ-
 մաները՝ մե՛ ո լիկատնացիների կոշվածը, մյուսը՝ արևմտ Ին-
 ալ Թմոս ըրի սովորականից ավելի հանդուզն նարձալ մեցին և
 ս պեւ նրանց անհապաղ փախուստի դիմել կայսրը [մար-
 տի մտքրեց] նաև մնացած զորքերը և Թշնամիների մյուս զին-
 վորներն էլ փախստականների հետ Թիկունք արձրին: Երբ
 անցսում էին զինվու՛րերը և վարձկան սկյութներ ևս Իտի
 ունեմ ուղերին, Թուրքական մի մեծ զորամաս նարձակվեց հոռ-
 մայեցիների վրա: Նրանց ընդդիմակայեցին պա ակության նա-
 մար առանձնացված զինվորները, հատկապես ոանկները, ո
 րոնք ձեռնամարտի բռնվլլով և համ ոորեն մ բռնչելով, փա-
 խուստի մատնեցին. սյնտեղ կ Իած ոտմեական տագմ նե-
 ըից և ոչ մեկը Ֆրանկներին ամենափոքր օգնո ՚յունն սնգամ
 ցույց շովեց: Այդ միջոցին, երեկոյան մու [Թշնամուն] հետ
 պնդելուց վերադարձամ և կ յսրը. պատերազմը երեկու ն մոտ
 տե ի ունեցավ: Հաջորդ օրը կայսրը հրա արակային դատու
 տան տեսավ Թշնամի ոաղմագերիների հ ո, նրանց մահվան
 դատապարտեց, նա այլևս ոչ ոքի շխնայ նույնիսկ նրանց
 հրամանատարին, հակառակ, որ նա իր կյա ջի համար հակայա-
 կան փրկագին էր խոստանում: Կայս ը բանակատեղիում մնաց
 երեւ օր և ունեցած հաջողությունից կշտացած. հ ո վ
 Թյուն տվեց բազում ո վառակորդների փախու ըի դիմելու և
 իրենց նա տանելու անգամ ավարը: Նա Մեիտեն ից երկու
 վա սնապարհ հեռավորության վրա բա ակեց. մտածեց ը
 զորքի մի մասը առանձնացնել, Թողնել որպես հ վառակորդների

դեմ պատվար, իսկ ինքը՝ մնացած ողջ զորքով վերադառնալ արքունիք: Բայց այդ որոշումն անարի համարվեց, ոչ ձեռնառու, դրա համար փոխելով իր միտքը, շարժվեց դեպի Եփրատ, քանզի թշնամիները նրա ափերին էին վրաններ խփել, բայց իմանալով կայսեր իրենց վրա դիմելու մասին, իսկույն հեռացան: Կայսրը շարժվեց դեպի Ռոմանոպոլիս⁷⁰¹ և մտադիր լինելով այնտեղից գնալ դեպի Խլաթ⁷⁰², մի վայրում բանակեց, իսկ Ֆիլարետոսին⁷⁰³ (նա Վահրամյանների տոհմից էր) զորավար-ավտոկրատոր նշանակեց: Կայսրը զորքը երկու մասի բաժանեց, ավելի հզոր մասը տվեց [Ֆիլարետոսին], մի մարդու, որ պարծենում էր իր զորավարական տաղանդով, բայց խայտառակ ու ամոթալի բարքերի տեր էր, վարում էր ամենաանառակ կյանք: Թեև նա արտակարգ կովեց թուրքերի դեմ, բայց ամենակարևոր մարտում պարտություն կրեց, որի պատճառով էլ արհամարհվեց, բայց հակառակ դրան նա շփոխեց իր կենցաղավարությունը և լինելով շահամուլ ու փառասեր, ձգտում էր իշխանություն: Իսկ կայսրը գնաց ավելի հյուսիսային շրջանները՝ ձյուն ու սառը աղբյուրներ գտնելու. նա շատ էր շոգում, նրա մարմինը մեծապես դրանց պահանջն էր զգում: Անցնելով քարքարոտ ու դժվարանցանելի վայրերով, նա հասավ Անթիաս կոչված մի վայր. այն խոտառատ է ու հացառատ, այստեղ եկողներին մեծ բավականություն պատճառող, կարծես Երկրի պորտը լինի: Այնտեղից նա Տավրոս լեռան վրայով, որին տեղացիները Մունգարոս են կոչում⁷⁰⁴, հասնում է Կելցենե⁷⁰⁵ կոչված երկիրը՝ երկրորդ անգամ անցնելով Եփրատ գետը, որը մոտիկից է հոսում և ջրբաժան է լեռան ու Կելցենեի միջև: Ֆիլարետոսի մոտ մնացած զինվորները, հակառակորդների հայտնվելուց վեհերոտած ու սրտաճար եղա՞, շարժվեցին կայսեր ետևից, լքելով այն վայրերը, որոնց պապանության համար էին թողնված, և հասան վերոհիշյալ Անթիաս վայրը: Այստեղ, երբ թշնամիներն երևացին վերջապահ՝ զինվորներին, նրանք առանց մարտ տալու, խայտառակ կերպով փախուստի դիմեցին և ոտքով հասան Կելցենեում գտնվող կայսեր: Հակառակորդները սիրացան սրանց հանդերձանքի՞, երբ այդ բոլորի մասին հայտնեցին կայսեր, նա մեծ իրարանման մեջ ընկավ, մեծապես տխրեց և՛ իր զինվորների կրած պարտության, և՛ հակառակորդների ձեռք բերած հաղթանակի առթիվ: Եվ եթե շիներ նրանց սարսափեցնող և մասամբ սթփփեցնող կայսեր համբավը, առանց որևէ խոչընդոտի կավարս

ոեին և հիմնովին կավերեին այդ շրջանը: Նահանջելով նրանք ուղիղ, ըստ իրենց սովորության, մեծ թափով կապաղովկացիների բանակաթեմի վրա արշավեցին⁷⁰⁶, երթից հանդիպածը ավարառեցին, ապա ամբողջ բանակով գրոհեցին մարդաշատ ու բազմատուն, պիտանի ու ցանկալի ամեն ինչով հարուստ Իկոնիոն քաղաքի վրա: Կայսրը Կելցենետոմ ընդունեց փախուստի դիմած ու ցիր ու ցան եղած զինվորներին և որպեսզի նրանք հանկարծ մենակ մնալով հայերի զոհը չդառնան⁷⁰⁷, շրջվեց ու շարժվեց հակառակորդների ետևից: Վեհապետի և նրա [հրամանատարների] խորհրդակցությունը ոչ մի արդյունք չունեցավ, միայն մեկ բան պարզ դարձավ, որ կայսրից Բացի հոռմայեցիներից ոչ ոք պատերազմի մասին չի մտածում, քանզի զորքի մեծ մասը արդեն շարքից դուրս էր եկել, իսկ հրամանատարներն էլ ջանք էին թափում մի փոքր ու պատահական հաջողության դիմաց իրենց և իրենց ազգականների համար ամենաբարձրագույն աստիճաններն ու պատիվները կորզել, որի պատճառով էլ մյուսները ոչ մի ցանկություն չէին ցուցաբերում սխրալի, տղամարդուն վայել որևէ արարք գործել: Բայց քանի որ ներկա էր կայսրը, նման բան չէր էլ լինի, քանզի ինքն անձամբ էր տնօրինում ամեն ինչ, հանապազ հետևում իրերին և հատուցում մարդկանց ըստ իրենց գործադրած ջանքերի: Կայսրը զորքով Կոլոնիայի և Արմենիական բանակաթեմերի⁷⁰⁸ վրայով հասավ Սեբաստիա: Այստեղ իմանալով, որ թուրքերը Պիսիդիայի և Լիկաոնիայի վրա արշավելով ծրագրում են [գրավել] Իկոնիոնը, հետապնդեց նրանց՝ մինչև Հերակլեսի կոչված գյուղաքաղաքը⁷⁰⁹, որտեղ իմացավ, որ թուրքերը արդեն ավերակ են դարձրել Իկոնիոնը և, վախենալով իր հետապնդումից, թողել հեռացել են: Դրա վրա կայսրը տազմաճերից մի զորամաս Կիլիկիա ուղարկեց՝ միանալու Անտիոքի դուքս Խաչատուրին⁷¹⁰, մի քաջարի մարդու, որ դեռ անցյալում ցույց էր տվել իր բազում աչքի ընկնող առաքինությունները, հրաման տալով նրան փութանակի Մոպսուեստիայում ընդդիմակայել [հակառակորդին], քանզի սպասվում էր, որ թուրքերն այնտեղից պետք է անցնեն, այնտեղ սպասել նրանց և ամեն գնով ջարդ տալ: Նրանք Սելևկիայի լեռների վրայով անցնելով, Տարսոնի դաշտում ջարդ կերան հենց այդտեղ պատահամբ հայերին հազիպելով⁷¹¹, գրեթե ողջ ավարը կորցրին: Թշնամիները իմանալով հոռմայեցիների Մոպ-

սուեստիայում բանակելու մասին, առանց ժամանակ կորցնելու, ինչքան հսարավոր էր հանգստանալով Վալտոլիվադիում, գիշերով ճանապարհ ընկան և անցնելով Սարվանդիկոն լեռը⁷¹², ինչպես և շուտափույթ Հալեպի սահմանները, մի կերպ վտանգից պրծան։ Մոպսուեստիայում դռնվող զորքի անգործությունը տրխրեցրեց կայսեր, նա ուղիղ գնաց Սելևկիայի Կլավդիուպոլիսը և իմանալով նրանց փախուստի մասին, հույսը կտրած, Բյուզանդիոն վերադառնալու ճանապարհը բռնեց։ Նա շտապում էր, աշունը արդեն վրա էր հասել, ետևում թողնելով զորքեր, քանզի ավաղակախմբերի ու հրոսակների բաժանված ուրիշ թուրքեր էլ ավարառում էին հոռմեական երկիրը, գողերի ու ավաղակների նման աույատակում, հանդիպածը ավերում ու թալանում։ Այդ իսկ պատճառով դժվար էր նրանց արգելք կանգնելը՝ նրանք դարան է՛ն դրել բոլոր ճանապարհներին, հոռմեական զորքերը մեկուսացած վիճակում էին և չէին կարող նրանց դիմադրել, իսկ կա ն էլ չէր կրող մի քանի կտոր լինել, նա մի տեղում միայն կաբող էր հայտնվել։ Երբ նա մայրաքաղաք մտավ, մնացած զորքն էլ տուն վերադարձավ։ 6578 թ. էր, ինդիկտիոնի ու թերորդ տարին, երբ Վլախերնայի մեծագույն տաճարը հրդեհվեց՝ հիմնահասակ կործանվեց։

1071 Գրեան սկզբին կայսրը որոշեց մայրաքաղաքում մնալ։ Սակայն իջնելով պրոսոս բոեդրոս Մանուիլ Կոմնենոսին, նրան կորույս տալու օտարի ճան շնորհեց և նշանակեց զորավար ու սպարապետ հա սրանից հետո է, որ սկսեցին հոռմայեցիների կայսրու գլխին և սփվել փորձանքները, դժվարություններն ազատությունները Սպարապետը թեև երիտասարդ էր, այդուհանդերձ ոչ մի սխալ ու մանկամիտ բան չարեց, ընդհակառակը, անում էր, ինչպես էր հավաքելով զորքերը ամբողջ գլխով և ուժով հաստատվեց Կեսարիայում, հոգ ստանելով ու միայն օր առկանություն մասին, այլև անհրաժեշտ շափով նաև զորքի պատճում էր զանցագործ զինվորներին։ Մի քանի մարտերի անցումից հետո էլ ևղավ և ջանաց իր բարի հուշակը է՛լ ավելի ծանրացրեց ու մեծացնել է իր ահալը. իմանալով այդ մասին, թեև ևս ուտցոց էր տալիս, որ գոհ է, բայց թաքուն նախաձեռն էր։ Իբրև լե Հիերապոլսի պաշարումը վերացնելու և [հրդաքը] պարենով ապահովելու նպատակով, նա բանակից մի մասը զոր իս առանձնացրեց և կարգադրեց Ասորիքի դեմ գնալ ու զորավարին զրկեց այդ ուժից Երբ զորավարը մեծագույն

նական ուժով եկավ Սերաստիա ու բանակեց քաղաքի շուրջ վրա հասավ թուրքական մի մեծաթիվ [զորք]: Կուրապաղատը նրոս ց դեմ դուրս եկավ: Թշնամիները պայմանավորված ազդարշանով փախուստ չ ացրին և երբ տմայեցիները ցրիվ եկած իրենց էին հետապնդում, նրանք հանկարծակի շուռ եկան և սրտվածի փոխարեն հարձան: Հոռմայեցիներից րատերը գերի ընկան, մեծ մասը սրի քաշվեց: Ի միջի այլոց գերի ընկավ նաև հենց ինքը կուրապաղատը¹², ճամբարում եղողները փախուստի դիմեցին, իսկ ճամբարն էլ ավիշտակվեց ու թան : Եվ եթե կողքին չի որ քաղաք որտեղ ապաստանելով տերը փրկվեցին, ապա յիշյալ արշավանքին մասնակցած հոռմեական ողջ զորքը վտանգի էր ենթարկվելու: Երբ այդ բանի լուրը հասավ կայսեր, նա մեծ տրտմության մեջ ընկավ: Այդ տուժալի բռնը դեռ շտարածված, շատ ավելի սարսափելին ու ազդուն հասավ: Թե թուրքերը գենքի ու ու վախով են խոսել են խոսել քաղաքի հրաշա տրծությամբ ու հար ոռթյամբ ոչակավոր Հրեկ ակապետի տ ասրը, որ ամեն ինչ ողողվել է սպա՛ լածների ակներով ու դյան ճապ դիքով, որ ամենասուրբ տաճարը սրբ պղծվ է [թուրքերի] կողմից՝ վերածվել ավա ի: Բայց ամեն սար ավելին այս էր, որ ծերպերն ՝ կարողացան այդտ ապաստանածների պա? պանել և վտանգից փրկել: Երրի կողքով հոսող դետերը սփվում են մի փոսի մեջ: Նրանց րքը հնում այս տեղ յելած Հրեշտակապետի հրաշ վ 'ս կս գնած է հոսա ակուն: Բայց առ ի նգամ անն ՝ մի բան ս , որդս ա ծովացա ժ ոմ քաշեց ' , ակ արեց բոլոր ապաստանոր ս , ցի մենք մեծ մտորումների մք մս սծել- ր տ ի ունեց ծ աս սծային ի ն , աս ծ ցասման ո բարկո թյան ՚ի տե նք, ր մ ր եմ մաքատամ են ո՛ միայ թշնամիները այլև բնով ան տարերք: Սրաց աջ այլս դինե այսքա մեծ ուժն ու փրվածություն՝ ո իեակ ն պատակի ի կոտորածը հ մարվում էր Իբերիում, Միջագետքում, ՝ շև կլ անդոս ու Մելիտենե և կից Հասապրոզ հել տիկոս բնակիչները¹³, Նեստորի հր ի Ակեֆալները երձվածը պաշտողների դեմ ուղղված սման ուս քան ի այդ շրջանները վխտում են նմ ս շարափառությամբ: Բայց երբ փորձանքն սկսեց թափվել և ուղղ փառն երի դիխին բոլոր հունադավաններն ընկան տա-

րակուսանքի մեջ, նրանք ենթադրում էին ու հավատացած, որ Ամովրացիների⁷¹⁷ նման իրենց էլ գործած [մեղքերի] բաժակը լցվել է, որ ուղղափառ հավատքը դավանելը դեռ բավական չէ անհրաժեշտ է նաև այդ հավատքին շահասող ապրելակերպ Այդ պատճառով երկուսն էլ, այսինքն և հավատքի հարցում սր-խավվողը, և կյանքում կաղացողն ու թերացողը, նույն պատժին են արժանանում: Իսկ արարողն ու վարդապետողը ներբողվում ու փառավորվում: Կայսրը, լսելով այդ մասին, անհապաղ ար-շավելու և իր երկրին սատար կանգնելու պատրաստակամություն ցուցաբերեց, բայց հակառակորդի քանակը շիմանալու պատճառով, ինչպես և խորհրդականների հորդորով, հրաժարվեց: Նրանք էին. Նիկեփոր Պալեոլոգոսը, գերապատիվ, փիլիսոփաների հյուպատոս Կոստանդին Պսելլոսը⁷¹⁸ և ի վերա ամենայնի կեսար [Հովհաննեսը], նախորդ կայսեր եղբայրը: Եթե նրանց մնար, ապա կհամոզեին շապրել անգամ: [Կայսեր] շատ աչքի ընկնելը իրենց համար անտանելի էր, նրանք շատ էին ատում նրան, քանզի նա քաջ էր ու հանդուգն, իր ափի մեջ էր առել ա-խոյաններին, ես նկատի ունեմ Դուկասի զավակներին: Բայց չէին էլ համարձակվում բացահայտ կերպով նրան վնասաբեր խուրհուրդ տալ: Մի քանի օր անց ժամանեց և Մանուիլ կուրա-խպաղատը, հետը բերելով իրեն բռնող թուրքին⁷¹⁹, որը կամովին նախընտրել էր կայսեր ծառայել. սուլթանը թշնամաբար էր տրա-մադրված իր նկատմամբ՝ ինչ-որ զանցանքի մեջ էր մեղադրում և նրա դեմ գորահրամանատարի գլխավորությամբ զորք էր ուղար-կել բոլոր միջոցներով նրան բռնելու: Ահա դրանից սարսափած թուրքը ապաստանեց կայսեր մոտ և իրկույն պրոեդրոսի աս-տիճանին արժանացավ: Նա երիտասարդ էր, գաճաճ հասակով, սկյութական տգեղ դեմքով: Կայսրը հույս ուներ, որ իր առաջի-կա արշավանքի ժամանակ նա իրեն կհամագործակցի ընդդեմ թուրքերի:

1071

Կայսրը զորահավաք անելով, զարնան սկզբին նավեց էրիոն ապարանքը, ուր հասավ հենց Ուղղափառության [տոնի] օրը⁷²⁰. Նախորդ օրը նա զորքին ու սենատին բաժանել էր նրանց տարեկան ոռճիկը, բայց ոչ ամբողջությամբ ոսկով, պակասող մասը նա համալրեց մետաքսե գործվածքներով: Նավելիս ոչ սպի-տակ, ավելի սև գույնի մի աղավնի ինչ-որ տեղից թռչելով ճախ-րում էր կայսեր տրիերայի շուրջ մինչև որ իջավ ու կանդնեց նրա ձեռքերին: Կայսրը աղավնուն կայսրուհուն ուղարկեց

որ հակառակ սովորության պալատում էր մնացել՝ կանացի ինչ-որ թուլության, կամ նազուտուզի պատճառով: Աղավնին շարագուշակ համարվեց և՛ ուղարկողի, և՛ ստացողի համար: Կայսրուհին, որի թուլությունը շինծու էր, զղջացած գնաց կայսեր մոտ նրան բարի ճանապարհ մաղթելու և ճանապարհելու: Կայսրը այնտեղից դուրս գալով, խարիսխ գցեց ո՛չ նեակումեում, ո՛չ էլ ինչ-որ կոնսուլար կամ կայսերական վայրերում, այլ Հելենոպոլսում, որին տեղացիները ուսմկորեն էլեյնոպոլիս⁷²¹ են անվանում: Սա էլ վատ նշան համարվեց: Մի ուրիշ բան էլ պատահեց. կայսերական վրանը պահող հսկա գերանը ջարդվեց և վրանը հանկարծակի գետին տապալվեց: Բայց մարդկանց տրիսմարությունն ու վատությունը թույլ չտվեցին, որ այդ նշանների մեջ տեսնեն իրենց ծայրահեղ անհավատությունը, նրանց թվում էր, թե ջերմեռանդ են հավատքի հարցերում, ճակատագիրն էր ամենուր խոչընդոտ կանգնում, թույլ չէր տալիս կռահել անգամ, թե ինչ օրի են ընկնելու: Կայսրը շարժվեց առաջ, դեպի արևելք և հասավ Անատոլիկոն նահանգը, բոլորի հանդեպ ցուցաբերելով այնտեղի ժլատություն: Նկատելով, որ անդադրում նախանշաններն իրեն են վերաբերում, նա տեղավորվեց ո՛չ վրանում, ոչ էլ բաց դաշտում այլ բլուրների վրա և տնակներում: Բայց այնտեղ էլ պակաս վատ նշաններ չեղան: Զգիտես ինչպես այն տների մեջ, որտեղ կայսրը ապավինեց, հրդեհ բռնկվեց ու ավերակ դարձրեց. նրանց հետ կրակի զոհ դարձան նաև այնտեղ գտնվող ձիերը, կայսերական էֆեստրիսները⁷²², արտասովոր սանձերը: Բոլորը կարճ ժամանակում հրո ճարակ դարձան: Բանակած զինվորները ականատես եղան կիսակեզ եղած ձիերի սարսափելի տեսարանին: Ցումպոս կոչվող կամրջի վրայով անցնելով Սանգարիոս գետը, որի մոտիկ վայրում տեղի ունեցավ վերոհիշյալ դեպքը, կայսրը սկսեց հավաքել թշնամիների հարձակման պատճառով ցիրուցան եղած իր զորքերը: Նրանցից ընտրելով ինչքան որ ցանկացավ, մնացածներին՝ զինվորներին ու լոխագոսներին ճամփու դրեց, զինվորներին որպես անցյալում կրած պարտություններից ջախջախված, իսկ լոխագոսներին էլ, որովհետև վախենում էր նրանց իր հետ տանել, որպես ախոյանների⁷²³ կողմնակիցների: Երանի թե այդ բանը բոլորի նկատմամբ կատարվեր: Ճիշտ է, անհնարին է փախչել աստծո սահմանածից, խուսափել պատրաստված բաժակից, բայց այնուամենայնիվ նա ճիշտ արած կլիներ: Թեև նիկեփոր Բոտանխատե-

սլ և մի քանի նրա նմանների, որպես կասկածելիներ ռուսացրեց, բայց նենւ վիշամբ ու ատաբարոյությամբ լի մարտից իր հետ տարավ, սրա մասին գեռ աս յու է իսկ նա, իր յին գալիք փորձանքի՞ն ա տեղյակ, յ պես շարժվ ռուս սն կացրեց Ալ կողմ ծ ը, իսկ ինքը մնաց օ, կող ից կառու ած մի սոր շեն բ ում: Այն անցավ բ ուղ գեւ և մյուս գինչորն՝ ո ող ավ վեց ըրույթ երում: Անցնելով կհ. ռացվոց [քաղաքը], նա ասա Պաղ Աղբյուր⁷ կողմ մայրը որը զորք ընդունելու համար շատ հարմար էր, սյ ս ող աւուր ն կային ամեն տե կի մթե քներ և իր բառ կարող: Ելունների արդյունքի է և որպես ղաքազյու գյուղ ս ու Ձինվորն ալանում ավերում էին որի համար ա լի անողո քար պատ ցին նեմիցնե մայից ոմանց: Իրանից ղո ած, նրան խոռ վիշու բ րացր ու Երբ ա բանն իմացվեց կայսրը ձի ն տեց և զորք վա լող արեւկրացիներին ճն եց ու վերստ գաշնա շարժրեց սնց կրած միակ պատիժն այն էր, որ ն անողո վք ո մին այդ իրեն մտաիկ էին կանգնած և թիկնապա թվում, այժմ [զորաշարքում] ամե է վերջում կանգն Այ տեղից նա ոտապելով իրե նա շաստել, գ սց Սեբա յու որտեղ ականատւ եղավ կուրապաղատ Մանուիլ Կոմնենոսի ըն լ գինվորների գիակներին: Այնտեղ ց ոտ ով, ու անց շտա շլու նա հա ով Ռեոգոսուպոլիս⁸, որն անցյալուս րեսի վ էր թողնված, բայց այն ժամանակվանից, երբ պաշարման թարկվեց Արծն վերակառուցվել ր ու ամրացվել: Այսու կայսր նկատի ուն հա ող, որ գնալու են անմարդաբնակ ավերակ դարձած երկրի միջով, և ոգադրեց վերցնել յուրաք շյուր զինվորի համար երկու ամսվա պարեն: Երբ բոլորը կա րեցին կարգադրությունը, վարձկա ուզերին ու ֆրանկներին ու պատերազմող Ռուսելիոսի⁷ գլխավորությամբ նա ուղարկ դեպի իլլաթ՝ անասունն ի հա ար կեր սյթայթելու: յո ր նա դրանից առաջ էլ էր արել: Կայսրը նրա կտեից գնալով, սավ Մանձկերտ⁷ .ոմեական մի քաղաք, որը, սակայն, նա խապես զրավվել էր սուլթանի կողմից⁷²⁹, այնտեղ թուրքեր էի հաստատվել՝ [Կայսրը] արհամարհեց նրանց՝ վերջիններ փոքրաթվությունը նկատի ունենալով, և բանակից մի ուր րավականին մեծ զորամաս ա անձնացն՝ լով հանձնեց մ

գիտարոս Հովսեփի Տարխանիոտեսին, ինչպես և զգալի քանակությամբ հետևակայինների մի զորաբաժին և հեծյալների լավագույն ու մարտունակ մասը, որ պատերազմներում միշտ առաջինն էր իրեն կրակի մեջ դրում ու առաջամարտիկ լինում: Տարխանիոտեսը ելավ գնաց Խլաթ⁷³¹՝ ուզերին ֆրանկներին և ողջ վարձկան զորքին օգնության, քանզի կայսրը լսել էր, որ նրանց դեմ [թուրքերի] բյուրավոր զորք է շարժվում: Կայսրը զորքը մաս-մաս արեց, հուսալով շտապ Մանձկերտ հասնել (ինչ որ եղավ), և օգնել Խլաթում գտնվողներին, եթե անհրաժեշտություն զգացվի, անհապաղ նրանց կանչել (զորքերը մոտիկ տեղում էին վրաններ խփել), քանզի լսել էր, որ սուլթանը շտապում է իր դեմ: Թեև զորքի մասնատումը անխոհեմ քայլ չէր, ուղղափառական առումով էլ ոչ անիմաստ՝ , բայց ճակատագիրը, ավելի ճիշտ՝ աստծո ցասումը, կամ էլ մեզ համար անիմանալի ինչ-որ պատճառ հակառակ արդյունքի բերեց և՛ զործի ելքի առումով, և՛ զորքերի անհապաղ միացման հարցում, և այն բանում, որ նրան թուրքերի սուլթան կարգեց և արգելք հանդիսացավ, որ իրականություն դառնա այն, ինչ ակրնկալվում էր: Կայսրը առավ Մանձկերտը⁷³³, թուրքերն ապշել ու սարսափել էին նրա զալստյան առթիվ: Նրանք երաշխիքներ խնդրեցին և ստանալով [տվեցին քաղաքը]⁷³⁴: Այստեղ մի հոռմայեցու քիթը կտրեցին այն պատճառով, որ նա թուրքի քուռակ էր խլել, իսկ կայսրը ուզեց իր տված երդման տեր կանգնած լինել (նա երդվել էր աստվածածնի և Քրիստոսի անվամբ, բոլոր սրբերի միջնորդությամբ): Այն միջոցին, երբ կայսրն այստեղ զորքը շարք էր կանգնեցնում, թուրքական մի մեծաթիվ զորամաս հարձակվեց ավարի դուրս եկած հոռմայեցի զինվորների վրա: Կայսրը ենթադրելով, որ [զինական] ուժով սուլթանի ինչ-որ հրամանատար է հասել և նեղում է դեսուդեն ցրված կայսերական զինվորներին, նրանց դեմ բավարար զորքով մագիստրոս Նիկեփոր Բրիեննիոսին ուղարկեց, որը բախվելով նրանց, թեև տեղի չտվեց, բայց իր զինվորներից շատերը վիրավորվեցին, զրանցից ոչ պակասն էլ սպանվեց: Այս [թուրքերը] մեր իմացածներից ավելի հզոր երևացին, սրբաբախտ ավելի հանդուգն էին բախվում՝ մոտիկ մարտ մղելու գնդերով: Ահա սարսափահար եղած Բրիեննիոսը կայսրից օգնություն էր խնդրում: Կայսրը պարսավեց նրան վախկոտության համար (իրականությանը նա տեղյակ չէր) և ժողով գումարելով ճառախոսեց պատերազմի

շուրջ, ի միջի այլոց, ավելի խիստ խոսքեր էլ ասաց: Այդ միջոցին քահանան էլ արտասանեց ավետարանի ընթերցվածը: Մանրամասնությունները մի կողմ թողած, ավետարանում հետևյալն էր ասված. «Եթէ զիս հալածեցին, ապա և զձեզ հալածեսցեն. եթէ զբանն իմ պահեցին, ապա և զձերն պահեսցեն» մինչև «համարիցի պաշտօն մատուցանել Աստուծոյ» խոսքը: Ավելի խոհեմները հենց սրա վրա կանգ առնելով, գտան, որ դա ճշմարիտ է և աստվածահաճու: Մարտի թեժ պահին կայսրը ուղարկեց նաև Թեոդոսուպոլսի դուքս մագիստրոս Նիկեփոր Վասիլակին, բնիկ գործերով⁷³⁵: Բրիեննիոսը օգնություն ստանալուց հետո որոշ ժամանակ կռիվը հեռամարտության բնույթ էր կրում և հավասար էր, իսկ ելքը՝ անորոշ: Երբ զինվորները համաձայնվեցին զորավարների ետևից գնալ, նա խոստացավ նախամարտիկ լինել և սկսեց հետապնդել փախուստի դիմող հակառակորդներին. Երբ Բրիեննիոսը իր զինվորներին հրաման տվեց քաշել սանձերը, Վասիլակը այդ բանին անտեղյակ, շարունակում էր միայնակ հալածել: Երբ նա մոտեցավ հակառակորդների խարաքսին ձին գետին տապալվեց իր հետ զլորելով նաև ծանր զենքեր կրող [Վասիլակին]: Թշնամիները վրան թափվեցին, գերի վերցրին և կապելով սուլթանի մոտ տարան⁷³⁶: Նա նրան ներկայացավ որ որպես արդեն ստրուկ դարձած, ո՛չ էլ որպես ռազմագերի տարված: Նա սուլթանին հնազանդություն հայտնեց սուլթանն էլ իր հերթին նրան շվերաբերվեց ինչպես ստրկի կամ ռազմագերու, այլ շարունակ իր մոտ կանչելով, կայսեր մասին հարցեր էր տալիս, ցուցադրում սեփական հզորությունը և ահ ու սարսափ սփռում: Վասիլակը թեև զրվատում էր ու զովաբանում նրա ամեն ինչը, բայց խորհուրդ չէր տալիս հոռմայեցիների կայսեր դեմ մարտի դուրս գալ, համարելով որ ոչ ձեռնտու: [Վասիլակի] մասին ահա այսքան: Իսկ կայսրը ստիպված մնացած զորքով դուրս եկավ անձամբ տեսնելու տեղ ունեցածը: Նա մինչև երեկո ինչ-որ բլուրների վրա կանգնած մնաց, և տեսնելով, որ ընդդիմակայող չկա, վերադարձավ ճամբարը: Թուրքերն իսկույն խուժեցին և նետաձգությամբ, ձիերով թևանցումներ կատարելով [հոռմայեցիների] բանակը մեծապես ահաբեկեցին, եռանդ թափեցին մուտք գործել խարաքս մեջ: Այս բոլորը տեղի էր ունենում անլուսին գիշերը և հնարավոր չէր դանազանել օտարին ծանոթից, փախուստի դիմողներին՝ հալածողներից: Թուրքերն ամբողջ գիշեր հոռմայեցիները

Ճամբարը պատեցին խառնափնիքոր հաշոցներով, այնպես որ բուլորն էլ ստիպված եղան արթուն մնալ ու աչք շփակել: Առավոտյան ուղական մի զորամաս, որի հրամանատարն էր Թոռնիկ Կոտերզին ստորադաս Տամես անունով մի սկյութ, հակառակորդների կողմն անցավ⁷³⁷: Դա սարսափի մեջ դցեց հռոմայեցիներին, քանզի նրանք կասկածեցին, որ մնացած այլազգիներն էլ թշնամաբար են տրամադրված: Հետևակայիներին ոմանք դուրս գալով նետ ու աղեղով և մոտիկից մարտնչելու զենքերով թուրքերից շատերին սպանեցին և ստիպեցին հեռանալ ճամբարից: Կայսրը հլաթ սուրհանդակներ ուղարկեց և այնտեղի հրամանատարներին կանչեց ժամանեն իրենց ուժերով: Նա ցանկանում էր հենց այստեղ՝ ճակատամարտում վճռել հարցը: Նրանց օգնությանն սպասելով (նրանք պատերազմի փորձ ունեցող ռազմիկներ էին) նա իզուր ժամավաճառ էր լինում: Երբ նրանցից օգնություն ստանալու հույսը կտրեց, ենթադրելով, որ ինչ-որ բան խոչընդոտում է դրան որոշեց իր առկա ուժերով մահու և կենաց սկատամարտ տալ⁷³⁸: [Կայսրը] տեղյակ չէր, որ Տարխանիոտե ը, իմանալով սուլթանի ժամանման և նրա՝ կայսեր դեմ շարժվելու մասին, իր ողջ զորքերը վերցնելով, Միջագետքի վրայով հռոմայեցիների երկիրն է մտել, համոզել [նույն բանն անել] նաև կայսեր միանալու ցանկություն ունեցող Ռուելիոսին. կայսեր և ոչ մի հրամանը այդ խայտառակը բանի տեղ չդրեց: Կայսրն իր վճռի համաձայն վազվա ճակատամարտի համար պատրաստություն տեսավ, դեռևս գտնվելով կայսերական վրանում, [ճակատամարտի] մասին կարգադրություններ արեց: Նա իր մոտ ծառայող սկյութներին, այն է՝ ուղերին, իրենց կրոնին հատուկ երդումներով երդվեցնելով, նրանցից սպասված վտանգից ձերբազատվեց⁷³⁹ և նրանց [հավատարմությունն] ապահովեց: Այդ ընթացքում, երբ զինվորները զենքերն առած ձի էին նստում ու շարվում ըստ տաքսիսների ու լոխոսների, սուլթանի դեսպանները ժամանեցին՝ երկու կողմերի միջև խաղաղություն հաստատելու կոչով⁷⁴⁰: Կայսրն ընդունեց նրանց ոչ շատ մարդասիրաբար, թեև գիմեց այն խոսքերով, ինչ ընդունված է ասել դեսպաններին: Նա հավանություն տվեց [սուլթանի կողմին], դեսպաններին մի խաչ տվեց, որպեսզի հռոմայեցիներին այն ցույց տալով, անվտանգ վերադառնան իր՝ կայսեր մոտ, բերելով սուլթանի պատասխանը: Կայսրը սուլթանի անձապասելի առաջարկն ստանալով, փրվեց, նրանից արդեն պահանջում

էր հեռանալ իր ճամբարից, ավելի հեռու տեղում բանակել, իս'կ կայսրը իր խարաքսը հաստատի այն տեղում, որտեղ նախապես սուլթանն էր բանակել, որից հետո նա համաձայնվում էր նրա հետ բանակեցություններ վարել: Բայց հակառակորդների նկատմամբ ցուցաբերած իր մեծամտությամբ, ինչպես ասում են այդ հարցերում գիտակ մարդիկ, նա ձեռքից բաց թողեց հաղթանակը, քանզի [սուլթանին] ուղարկեց ամենահաղթ խաչի նշանը Դեռ հարցը չլուծված և դեսպանները չվերադարձած, կայսեր ամենամտերիմ մարդիկ նրան խորհուրդ տվեցին ձեռք քաշել խաղաղությունից՝ որպես անիրական ու ավելի մոլորության մեզցող, քան օգուտ բերող: Նրանք կասկածում էին, որ սուլթանը ըստ երևույթին բավարար գորքեր շունի և սպասելով օժանդակ ուժերի ժամանակ է ուզում շահել՝ խաղաղության պատրվակի տակ: Երբ դեսպանները վերադարձան իրենց տեղը և սուլթանի մարդիկ խորհրդակցում էին խաղաղության շուրջը, ամբողջությամբ այդ հարցով էին կլանված, կայսրը առանց պատերազմ հայտարարելու, պատերազմական փողերը հնչեցրեց և անսպասելիորեն մարտ տվեց: Այդ լուրը ապշեցրեց հակառակորդներին որոնք էլ իրենց հերթին գինվելով, անմարտունակ ամբոխը ե ուղարկեցին, իրենք էլ նրանց ետևից՝ կազմակերպված ռազմաշարքի տպավորություն ստեղծելով: Բայց իրականում նրանք փախուստի էին դիմում՝ տեսնելով չոտմեական փաղանգների կարգն ու կանոնը, ռազմական հոյակապ զորաշարքերը: [Թուրքերն ահա] նահանջի ճամփան բռնեցին, իսկ կայսրն ամբողջ զորքով սկսեց նրանց հետապնդել, մինչև վրա հասավ ուշ երկուն: Երբ կայսրը տեսավ, որ իր դեմ շարված ու մարտնչող զորք չկա, ապա և գիտենալով, որ իր բանակած տեղում շատ քիչ գինվորներ են մնացել ու պահապան հետապնդիչներ, ինքն էլ բավարար քանակությամբ զորք շուներ, որ ճամբարում թողնելու տազմաներն արդեն նոսրացել էին, որոշեց այլևս շարունակ չհետապնդումը, որպեսզի թուրքերը հարձակում չգործեն անպաշտպան մնացած [ճամբարի] վրա: Բացի այդ, նա մտածում էր, որ եթե ավելի շատ հեռանա, վրա կհասնի գիշերը և այն անգամ թուրքերը կանցնեն հարձակման՝ լինելով հմուտ նետաձիգներ: Այդ նկատառումներով ահա նա ետ բերել տվեց կայսերական դրոշը, կարգադրելով հիշել վերադարձի մասին: Առ չընկած գինվորների փաղանգները տեսնելով ետ տարվող դրոշները, ենթադրեցին, որ կայսրը պարտություն է կրել: Բայց ա

վելի շուտ իր ախոյաններից մեկը՝ կեսարի որդի Անդրոնիկոսը՝ կայսրերի⁷⁴¹ հորեղբորորդին, դավադրություն նյութած լինելով, ինքը տարածեց այդ լուրը և իր զինվորներին առնելով, շտապ կարգով վերադարձավ ճամբար: Մնացածներն էլ նրա օրինակին հետևելով, մեկ առ մեկ առանց մարտի բռնվելու, փախուստի դիմեցին: Կայսրը այդ տարօրինակ դեպքերին ականատես լինելով, բնական է, հրաման տվեց իր զինվորներին կանգնել, բայց իրեն լսող չկար: Բլրի վրա կանգնած հակառակորդները, հանկարծ տեսնելով արտասովոր դեպքը, հոռմայեցիների գլխին եկած անսպասելի փորձանքը, իրենց տեսածը շուտափույթ հաղորդում են սուլթանին և շտապեցնում նրան վերադառնալ. նա ևս փախուստի էր դիմել և սեփական բանակատեղից հեռու էր

19—VIII գտնվում: Նա իսկույն վերադարձավ և կայսրը ճակատամարտի 071 բռնվեց: Նա կոչ արեց իր զինվորներին շքնկրկել, թուլամորթություն հանդես չբերել, իսկական տղամարդու պես կռվել: Նա երկար քաջաբար մարտնչեց: Այդ ընթացքում ուրիշներն էլ փախան, ողողեցին խարաքսից դուրս ընկած տարածությունը. ոչ մի խելքը գլխին բան չէր լսվում, ամեն մեկը մի բան էր ասում, ոմանք պարտության մասին էին խոսում, ուրիշները՝ հաղթանակի, անկապ ու խառնափնթոր բաներ պատմում, մինչև որ կապաղովկացիներից էլ ոմանք սկսեցին այստեղ վերադառնալ իրենց խմբերով ու ջոկատներով: [Ճամբար] էին վերադառնում նաև կայսերական ձիապաններից շատերը՝ ձիերով հանդերձ, պատճառաբանելով, թե կայսեր շեն տեսել: Կարծես երկրաշարժ լիներ, աննկարագրելի ողբ ու սարսափ, թուրքերն էլ ամեն կողմից վրա էին թափվում: Եվ [հոռմայեցիներից] յուրաքանչյուրն իր կարողության շափ սեփական անձի փրկության մասին էր մտածում: Հակառակորդները, հետապնդելով նրանց, ոմանց կոտորում էին, ոմանց՝ գերեվարում, ուրիշներին էլ ոտնատակ անում: Վիճակը շատ էր եղեռական, գերողբալի ու գերկոծելի: Շրջապատելով կայսեր, թշնամիները նրան հեշտությամբ և իսկույն շքոնեցին, լինելով ռազմական ու պատերազմական գործերին գիտակ, նա համառորեն երկար մարտնչեց, քաջաբար պաշտպանվեց, շատերին սպանեց, բայց վերջիվերջո ձեռքին թրի հարված ստացավ, բացի այդ ձին էլ նիզակահար էր եղել և նա ստիպված հետիոտն էր կռվում: Նա ուժասպառ եղավ և երկույան մոտ արդեն դժվար չէր նրան գերել: Ավա՛ղ դժբախտություն, հոռմայեցիների հռչակավոր կայսրը գերվեց⁷⁴²: Այդ գի-

շերը նա շատերի նման անարգորեն ու ցավատանջ գետնին պառկած անցկացրեց, կսկծալի բյուրավոր կոհակներով ողողված Հաջորդ օրը, երբ սուլթանին հայտնեցին, որ ի միջի այլոց կայսեր էլ են գերի վերցրել, նրան անհատնում ուրախություն ու կասկած պատեց, մտածելով, որ դա իսկապես շատ մեծ, չսկայական բան է, դա այդպես էլ էր, նա չէր հավատում, որ այդքան մեծ ու այդպիսի [հզոր] բանակ պարտության մատնելուց բացի, հենց իրեն կայսրին է գերի վերցրել ու ենթարկել: Բայց եղևությունը նա մարդկայնորեն վերաբերվեց, հաղթանակով չզոռոզացավ, հաջողության առթիվ նա ավելի շուտ իրեն ճնշված զգաց և բարեհոգություն, բարությունը լի բարքեր ցույց տված լինելու նամար, ամեն ինչ վերագրեց աստծուն, քանզի իր կարողություններից վեր եղող հաղթանակ է ձեռք բերել: Այդ էր պատճառը, որ երբ հոռմայեցիների կայսրը հասարակ, գինվորական զգեստներ հագած բերվեց սուլթան Արսլանի մոտ, նա չհավատաց և նրա [իսկության] մասին վկայություն էր պահանջում: Երբ այդ բանը հաստատեցին և՛ դեսպանները, և՛ Վասիլակը, որը կայսեր ոտքերին ընկնելով եղկելիորեն կոծեց, Ջսուլթանը մոլեղնորեն գահից ելավ ու կանգնեց: Երբ [կայսրին] նրա ոտքերին բերեցին, [սուլթանը], սովորության համաձայն ոտքը դրեց նրա վրա, ապա կանգնեցնելով, նրան ողջագուրեց ու ասաց. «Ո՛վ կայսր, մի՛ վախեցիր, վստահ եզի ր, որ մարմնական և ոչ մի վնաս չես կրի, քո բարձր դիրքի համեմատ պատիվների կարժանանաս: Ես տխմար եմ համարում նրան, ով հաշվի չի նստում բախտի փոփոխականության հետ և չի երկյուղում դրանից»: Նա կարգադրեց կայսեր համար վրան հատկացնեն, նրան վայել սպասավորություն անեն և այսուհետև իր սեղանակիցն ու համակիցը դարձրեց, նստեցնելով ոչ թե ինչ-որ տեղում, այլ հենց իր գահին կից, ընտրանիի շարքին և այդ ընտրանիին հավասար պատիվների արժանացրեց: Նա օրը երկու անգամ նրա հետ էր լինում, նրա հետ զրուցում ու մխիթարող խոսքերով սրտապնդում: Նա ութ օր այդպես զրուցեց նրա հետ ու սեղանակիցը դարձավ, մինչև անգամ հարբած վիճակում մի քանի խոսքով հիշեցրեց իր կարծիքով մի քանի սխալների մասին, որ [կայսրը] թույլ էր տվել գորքը արշավանքի առաջնորդելիս: Օրերից մի օր սուլթանը հարց տվեց կայսեր, թե՞ «Դու ի՞նչ կանելիր, եթե ինձ գերի վերցնեիր»: Նրան կայսրը միանգամայն անկեղծ, առանց հաճոյախոսելու ասաց. «Իմացի ր,

բազում հարվածներով կանշնչացնելի մարմինդ»: «Ես սակայն,— ասաց սուլթանը,— շեմ լինի քեզ պես խիստ ու դաժան: Բայց լսել եմ, որ ձեր Քրիստոսը խաղաղություն է ձեզ քարոզել, անհիշաչարություն, որ նա հակառակ է ամբարտավաններին, խոնարհներին շնորհ պարգևող»⁷⁴³: Այնուհետև նրանք հաշտություն կնքեցին, երկարատև խաղաղություն և խնամիական կապեր հաստատեցին, ի սկզբանե անտի որոշված յուրաքանչյուր տերության իրավունքները, բարիգրացիական հարաբերություններ, որ այսուհետև թուրքերը հռոմեական տերության սահմաններում ոչ մի ասպատակություն չեն կատարելու, ետ են վերադառնալու բոլոր նրանք, ովքեր երբևիցե հռոմայեցիների երկիր էին ուղարկվել, պիտի վերադարձվեն բոլոր գերիները, հատկապես գերի ընկած հռոմայեցիների մեծամեծներն ու ընտրանին: Կայսրը սուլթանին առատ նվերներ խոստացավ: Այն ժամանակները [պատերազմում] սպանվեցին կեսն էպի տոն դեիսեոնը⁷⁴⁴, մագիստրոս Եվստաթիոսը և պրոտասեկրետ հիրոսֆակտեսը, իսկ պրոտովեստիարիոս Վասիլ Մալեսիսը գերվեց⁷⁴⁵:

Ամեն ինչ ահա այդպես կատարվելուց և համաձայնություն կնքվելուց հետո սուլթանը ողջագուրվելով կայսեր, ճամփու դրեց և որպես պատվի նշան, իր դեսպաններին տվեց նրան ուղեկցելու: Մանծկերտը հռոմայեցիների ձեռքում էր գտնվում: Երբ կայսրը այլ ճանապարհով վերադարձավ [Մանծկերտ], այնտեղի հռոմայեցիները զիջեր ժամանակ թողեցին հեռացան, բայց հանդիպելով թշնամիների, վտանգի ենթարկվեցին: Կայսրը թուրքական հանդերձ հագած հասավ Թեոդոսուպոլիս և ջերմ ընդունելության արժանացավ: Նա մի քանի օր այնտեղ մնաց, հոգ տարավ ձեռքը բուժել և իրեն կարգի բերել, ինչքան հնարավոր էր ավելի հռոմեական տեսք ընդունել: Այնտեղից նա գնաց իբերական գյուղերը, իր հետ էին նաև սուլթանի դեսպանները⁷⁴⁶, այնտեղից էլ հենց Կոլոնիա: Երբ հասավ Մելիսսոպետրիոն⁷⁴⁷, Եդեսիայի կատապան պրոեդրոս Պետրոսը⁷⁴⁸, զիջերով լքեց նրան ու փախավ Կոստանդնուպոլիս, քանզի արդեն տեղյակ էր այնտեղ կատարված խարդավանքների մասին: Կեսար Հովհաննեսն ու նրա որդիները, ինչպես և համախոհ սենատորները կայսրուհուն բռնի խուզել և աքսոր էին ուղարկել, իր՝ կայսրուհու հիմնադրած Պիպերուզիոն կոչվող վանքը, իսկ Միքայելին միահեծան ինքնակալ հռչակելով, ամենուրեք կարգադրություններ էին ուղարկել՝ շրջապատել վերադարձող [Դիոգենես]

կայսեր, ոչ էլ որպես կայսր պատվել: [Դիոգենեսին] առաջինը գահընկեց հայտարարեց փիլիսոփաների հյուպատոս Պսելլոսը, այդ մասին նա հոխորտում է իր գրվածքներից մեկում: Պատմում են, որ հենց ինքը՝ կայսրուհին էլ նույն նպատակն ուներ՝ շքնդունել վերադարձող Դիոգենեսին: Այդ լուրը կայծակի արագությամբ հասավ Դիոգենեսին, նա իմացավ, որ ինքը բոլորի կողմից գահընկեց է հայտարարված, որի վրա տիրացավ Դոկիա կոչվող բերդին⁷⁴⁹ և բանակեց այնտեղ:

Կեսարը թագավորության գործերն իր կարծիքով լավագույն ձևով ամրապնդելով, [իր] որդիներից ամենակրտսերին՝ պրոեզորոս Կոստանդնին հզոր զինական ուժով Դիոգենեսի դեմ ուղարկեց, որը, սակայն, հանդիպելով Դիոգենեսին Դոկիայում, վախենում էր պատերազմ սկսել: Դիոգենեսը, տեսնելով, որ Կոստանդինն իրենից հզոր է, այնտեղից ելավ եկավ Կապադովկիա: Այդ միջոցին Կոստանդնին միացավ Ֆրանկների մի բազմություն⁷⁵⁰, ապա և հենց ինքը՝ Կրիսպինոսը՝ իր ազգակիցների հետ. սրան անցյալում Դիոգենեսը Աբյուզոս էր աքսորել: [Դիոգենեսը] նրանց դեմ ուղարկեց Թեոդորոս Ալիատեսին քաջ ու նշանավոր, զարմանալի հասակ ու արտաքին ունեցող մի մարդու: Կոստանդնի զինվորները քաջաբար կռվելով, պարտության մատնեցին Ալիատեսի զինվորներին, ինքը Ալիատեսն էլ գերի ընկնելով՝ կուրացվեց վրանի երկաթե ցցերով: Դիոգենեսը կատարվածից վշտահար մտավ Կապադովկիա, ամեն տեղից կանչելով իր զինվորներին: Ինքը մնում էր Տիրոպիոսում⁷⁵¹, սա զանոթափ տեղում կառուցված մի շատ ամուր բերդ է: Կոստանդինը Դիոգենեսի դեմ դաշնակցելու կոչ արեց նաև Անտիոքի գուքս Խաչատուրին⁷⁵², բայց նա մերժեց, քանզի Դիոգենեսի կողմն էր անցել: Դիոգենեսը վերցնելով Խաչատուրին, գալիս է Կիլիկիա, որտեղ սպասում էր սուլթանի օգնության, միաժամանակ մտադիր լինելով այնտեղ ձմեռել՝ Կիլիկիայում ավելի տաք լինելու պատճառով: Այստեղ նա դարձյալ զբաղվեց զորք հավաքելու գործով: Իսկ Կոստանդինը Դիոգենեսի հեռանալուց հետո Բյուզանդիոն վերադարձավ: Նրա փոխարեն Դիոգենեսի դեմ ուղարկվեց կեսարի որդի պրոեզորոս Անդրոնիկոսը: Նա զինվորներին ոռճիկ բաժանելուց հետո, Պողանդոսի կլեյսուրով հասնում է Կիլիկիա, որտեղ նրան ընդդիմակայում է Խաչատուրը, բայց մի փոքր մարտնչելուց հետո գերվում⁷⁵³ է Անդրոնիկոսի զինվորների կողմից: Մնացածները փախչում են Ադանա, Դիոգենեսն

այնտեղ էր գտնվում: Անդրոնիկոսը պաշարման է ենթարկում քաղաքը: Համաձայնություն է կնքվում, որով Դիոգենեսը հրաժարվում է թագավորությունից և մազերը խուզելով մասնավոր կյանք է վարելու, որից հետո նա սևեր հագած, իր բախտը ողբալով, բերդից դուրս է գալիս⁷⁵⁴: Անդրոնիկոսն իսկույն որոշում է վերադառնալ և սևազգեստ Դիոգենեսին Նասարակ կառքով տանում էր այն գյուղերով ու քաղաքներով, որտեղ նրան անցյալում աստվածացնում էին: Մինչև Կոտիեոն⁷⁵⁵ նա ցավատանջ ճամփա անցավ (նա աղիքային հիվանդությամբ էր տառապում, նրան շարանենգորեն թույն էին խմացրել), ուր կանգ առան, սպասելով նրա նկատմամբ կայսեր վճռին: Օրեր անց տեղ հասավ իր կամքից անկախ դժբախտացածին կուրացնելու վճիռը: Տեղն ու տեղը կուրացվում է նա, իսկ այն [միջնորդ] եպիսկոպոսները, որոնք ուղարկվել էին [Դիոգենեսին] ներման համար միջնորդելու, ոչ մի օգնություն չցուցաբերեցին: Նրանք էին՝ Քաղկեդոնի եպիսկոպոսը, Հերակլիայի եպիսկոպոսը և Կոլոնիայի [եպիսկոպոս] Թեոփիլոսը: Դիոգենեսը հիշեցնում էր նըրանց՝ տված երդումների մասին, աստծո հատուցումը: [Եպիսկոպոսներն] ուզում էին օգնած լինել բայց թույլ էին ու անկարող Դիոգենեսին կալանավորած արյունուշտ և դաժան մարդկանց նկատմամբ, որոնք անզթորեն ու տմարդորեն կուրացրին նրան: [Դիոգենեսը] այդ հասարակ կառքով բերվեց մինչև Պրոպոնտիս. նա նեխել էր, կարծես դիակ լինել, փորած աչքերով ուռած գլխով ու երեսով՝ որդերով վխտացող ու գարշահոտ: Նա մի քանի օր ցավատանջ ապրեց, վախճանվելուց առաջ հոտեց և կյանքին հրաժեշտ տալով հողին հանձնվեց Պրոտե կղզում, որտեղ նա նոր վանք էր կառուցել: Նա թաղվեց շուքով իր կողակցի՝ կայսրուհի Եվդոկիայի կողմից, չսված փորձությունների ու դժբախտությունների մասին հիշատակ թողնելով: Թեև նա մեծ դժբախտությունների հանդիպեց, սակայն շասաց ոչ մի ամբարիշտ ու վատ խոսք, նա գոհություն էր հայտնում [աստծուն] և իր գլխին եկածը հեղաբար տանում: Խոսք է տարածված, թե իր դեմ կատարվածը Միքայել կայսեր կամքին հակառակ էր, հետագայում նա այդ բանը երդումներով էր հաստատում, որ կեսարն է այդ մասին կարգադրություն տվել և ի կատար ածել՝ թաքուն ու գաղտնի: Այդ կայսրը մետրոպոլիտության իրավունք շնորհեց Նազիանզոսի եպիսկոպոսության: Նա թագավորեց (մինչև իր գերվելը) երեք տարի և ութ ամիս:

ՄԻՔԱՅԵԼ VII ԳՈՒԿԱՍ ՊԱՐԱՊԻՆԱԿԵՍ

[26 օգոստոս 1071—7 հունվար 1078 թթ.]

Միքայելն ահա այս կերպ ժառանգեց թագավորությունը: Նա բարեհամբույր էր երևում, իսկ երիտասարդների մեջ՝ ծեր՝ իր թուլամարմնությամբ, նստակեցությամբ ու փափկակեցությամբ: Այդ իսկ պատճառով հասարակաց գործերը տնօրինելու համար առաջ քաշեց Սիդեի մետրոպոլիտ Հովհաննեսին, ներքինի, բայց գործունյա ու շատ շմուտ մի մարդու: Նա պրոտոսինկելլոսների պրոտոպրոտեզրոսն⁷⁵⁶ էր, ամեն տեսակ առաքինություններով օժտված: Կայսեր ալարկոտությունը հասարակաց գործերը վարելու նրա անկարողությունը, անշարժությունն ու անհմտությունն այս մարդու ընդունակությունը, փորձառությունն ու եռանդը ծածկում, պակասը լրացնում էր: Բայց այս ցորենին էլ որոմ խառնվեց, Նիկեփոր անունով մի ներքինի, որին փաղաքշորեն Նիկեփորիցես էին անվանում, ծագումով Բուկելլարների [բանակաթեմից], խոովություն, մեքենայություններ նյութելու, խաղաղ ու անդորր ժամանակ փոթորիկ բարձրացնելու, անկարգություններ ստեղծելու վարպետ մի մարդ: Նա Միքայելի մոտ սեկրետիկոսի պաշտոն էր վարել, աչքի ընկել իր վատթարությամբ ու խառնակչությամբ, վատություն հորինելու իլ ազվեսույթյամբ: Նա նախանձով լցված լինելով իր պաշտոնակից [Միքայել Նիկոմեդացու] դեմ, կայսեր հուշեց, թե կայսրուհին շնության մեղք է գործել, և երկու անգամ Անտիոքի դուքս նշանակվելով, պատճառ դարձավ Ասորիքի բյուր տակնուվրայությունների ու անկարգությունների: Ամբաստանվելով, նա այնտեղ ձերբակալվեց ու մահվան դատապարտվեց: Որոշ ժամանակ նա, նախկինում երևելի այդ մարդը արգելափակված մնաց: Երբ Դիոգենեսը գահ բարձրացավ, նա մահից փրկվեց և մի ինչ-որ կղզի աքսորվեց, բայց դրամ խոստանալով, Հելլադայի և Հելլեսպոնտոսի դատավոր նշանակվեց և այնտեղ էր պաշտոնավարում: Միքայել կայսրը սրան հոռմայեցիների պետության գլխին փորձանք դառնալու համար կանչեց և լողոթեոս⁷⁵⁷ դարձրեց՝ հասարակաց գործերը տնօրինելու: Կայսրը, լինելով թույլ ու սաստանվող, ընկնում էր նրա զառանցանքների ու կախարդանքների ցանցը, Սիդեի մետրոպոլիտը հեռացվում է պաշտոնից, ամեն ինչ անցնում է [Նիկեփորիցեսի] ձեռքը, քանզի Միքայելը

երեխայական խաղ ու զվարճություններով էր տարված. փիլիսոփաների հյուպատոս Կոստանդին Պսելլոսը նրան դարձրել էր բոլոր գործերի համար անընդունակ ու անճարակ: [Նիկեփորիցեսը] հեռացրեց նաև կայսեր հորեղբոր՝ կեսար Հովհաննեսին, այնպես արեց, որ նրա վրա զարմիկ-կայսրը կասկածանքով նայի: Մի խղճքով կայսեր ամենամոտիկ մարդկանց նա զըրպարտեց՝ համարեց իր [կայսեր] հանդեպ ծայրահեղ թշնամաբար տրամադրված, բոլորին օտարացրեց նրա համակրանքից և էրեխա ինքնակալին իր ձեռքում խաղալիք դարձրեց: Իսկական կայսերական էր համարվում այն հրամանը, որին հավանություն էր տվել այդ խարդավանողը: Սրանից էլ ահա սկիզբ առան անմեղ ու արդար մարդկանց դեմ ամբաստանություններ ու նրանցից պահանջներ, անպարտավորներից՝ գանձումներ, վճիռներ, որոնք հօգուտ արդարության չէին, այլ ավելի շուտ պետության, ամբողջական ու մասնակի բռնագրավումներ, հաճախակի մեղադրանքներ, փաստաբանություններ պետական գանձարանի օգտին⁷⁵⁸, տուժողների ողբ ու կոծ, ունեցվածքից մերկացվողների անտանելի ու արտասովաշատ կական:

Դրությունն այսպիսին էր, երբ արևելքի գլխին աստվածասատ բարկությունը թափվեց: Թուրքերը, տեսնելով, որ Դիոգենեսի հետ կնքված հաշտության պայմանները չիրագործվեցին և թղթի վրա մնացին, ապա նաև զազազած այն պատճառով, որ իրենք՝ թեև Դիոգենեսին որպես թշնամի գերի վերցրին, բայց արժանացրին ամեն մի հոգատարության ու պատվի և սեփական պետության վրա վերստին հաստատեցին, իսկ իր հարազատները նրան վայրագորեն, որպես ոխերիմ թշնամու վերաբերվեցին, այն ինչ իրենց՝ [թուրքերի] կողմից պետք էր նա կրեր նրա մտերիմներն ու ազգականները, խաղաղության օրենքները պաշտողները կատարեցին⁷⁵⁹ ամենասարսափելի ու ցավատանջ մահվան ենթարկեցին (օտարներն էլ ծայր աստիճան տխրեցին [Դիոգենեսի] կրած բազում պատուհասների, անմխիթարելի փորձանքի համար) ամբողջ բազմությամբ Պարսկաստանից դուրս գալով և ընդդիմակայողի բացակայությունից օգտվելով, արշավեցին հռոմեական բանակաթեմերի վրա և գլխովին ավարառեցին: Նրանք արգեն առաջվա պես չէին գործում, այստեղ ու այնտեղ ցրվելով իսկույն փախուստի դիմում, այլ նվաճածի վրա տիրություն անում: Կայսրը, լսելով այդ մասին, բավական մեծ զսրք ստքի հանեց, դրա զորավար նշանակեց Իսա-

հակ Կոմնենոսին, որին որպես օգնություն տվեց նաև լատին Ռուսելիոսին՝ շորս հարյուր ֆրանկներից բաղկացած ֆրանկական սինտագմայով: Ամբողջ զորքը կենտրոնացավ Իկոնիոնում, բայց մի վեճի առնչությամբ, Ռուսելիոսը բացեիբաց ապստամբում է և ֆրանկներին առնելով, գնում այլ ճանապարհով, իր ենթականերին ցանկացածը կարգադրելով: Բարձրանալով Մելիտենե⁷⁶, նա հանդիպում է թուրքերի և ընթացքից նրանց վրա հարձակվելով, հաղթանակ տանում: Մնացած զորքը շարժվում է դեպի Կեսարիա: Կոմնենոսը որոշում է հակառակորդների վրա հարձակվել ընթացքից և գիշերով առաջ շարժվում, նպատակ ունենալով նրանց վրա խոյանալ, երբ նրանք դեռ անպատրաստ վիճակում են գտնվում, բայց իր հաշիվները ի դերև են գալիս, քանզի նրանք կազմ ու պատրաստ վիճակում էին գտնվում: Նրանց հետ ահամայից մարտի բռնվելով, իսկույն պարտություն է կրում և գերի ընկնում: Թշնամու ձեռքն է ընկնում նաև խարաքսի ողջ հանդերձանքը, հոռմայեցիներից շատերը սպանվում են, ոմանք գերի ընկնում, իսկ մի մասն էլ փրկվում է փախուստի դիմելով: Երբ եղելության լուրը հասավ կայսեր, նա կարծես տխրեց, բայց այնուամենայնիվ Նիկեփորի խրատով ձեռք շքաշեց քաղաքական անարդարություններից ու անօրեն բարքերից. զուրկ լինելով սեփական նկարագրից, կշռադատելու կարողությունից, հստակ մտքից, ստրկի նման կատարում էր այն, ինչ Նիփեփորն էր կարգադրում: Այդ ժամանակվանից սկսած ահա արևելքը ոտնատակ անող հազարացիներն առանց դադարի ամեն օր այն ավերում ու ասպատակում էին: Իսահակը մեծ փրկագնով գերությունից ազատվեց, իսկ կեսար Հովհաննեսը վերստին զորավար-ավտոկրատոր նշանակվելով, անցավ դիմացի ափը, գնաց մինչև Դորիլեոն, այնտեղից էլ դուրս գալով ավելի առաջ անցավ ու հասավ Ցումպոսի կամուրջը: Նախքան Սանգարիոս դետն անցնելը, շտապ կարգով Արմենիականների բանակաթեմից վրա է հասնում Ռուսելիոսը և այնտեղ բանակում: Կեսարը նրա մոտ մարդ ուղարկեց, իր անհնազանդության ու զանցանքի համար ներումն ու մեղքերի քավություն խոստացավ, եթե ձեռք քաշի իր նախկին մտադրություններից և ճանաչի սեփական տիրոջ: Բարբարոսը ապավինելով իր բազկի և իր [զինվորների] մեծաթվության վրա, ամբարտավանացավ, որով դեսպանությունը ձեռնունայն ետ վերադարձավ: Ամեն ինչ պատերազմի դաշտում պետք է լուծվեր: Կեսարը և նրա համազորավար Նիկեփոր Բո-

տանհատեսը մնացած բազմությամբ անցնելով գետը, տեղն ու տեղը Ռուսելիոսի հետ կռվի են բռնվում: Հոռմայեցիները, շկարողանալով ընդդիմակայել ֆրանկների հարձակումը, գլխովին փախուստի են դիմում: Կեսարը և այլ բազմաթիվ մարդիկ ընկան Ռուսելիոսի ձեռքը, միայն Բոտանիատեսին հաջողվեց փոքրաթիվ մարդկանցով փախուստի դիմել: Այս մեծ հաղթանակի առթիվ Ռուսելիոսի համբավը տարածվեց ու ծովացավ: Ռուսելիոսը բազում տառապանքներից ու անվերջ տանջանքների կոհակների հարվածներից հյուծված, շղթայակապ կեսարով շարժվեց ուղիղ Բյուզանդիոնի վրա: Այս անձնական դժբախտության և ֆրանկի ժամանման մասին կայսեր հայտնված լուրը բոլորին ապշեցրեց, [կայսեր] և մյուս բոլորին մեծ վհատություն ու տագնապ համակեց: Ռուսելիոսը իր հետ տանելով կեսարին և Դիոգենեսի հետ գերությունից հենց նոր ազատ արձակված Վասիլ Մալեսեսին, շարունակեց ճանապարհը և վրան խփեց Խրիստոպոլսում, կրակի տալով այնտեղի տները, բնակիչների մեծ լաց ու կոծի պատճառ դառնալով: Կայսրը, ջանալով մեղմել բարբարոսի հանդգնությունը, նրան կուրապաղատի աստիճան է խոստանում, ուղարկում նրա կնոջն ու երեխաներին: Բայց ծածուկ դիմում է նաև թուրքերին⁷⁶¹, բազում խոստումներով համոզելով նրանց մարտնչել Ռուսելիոսի դեմ: Վերջինս, տեսնելով, որ ինքն ի վիճակի չէ ընդդիմակայելու այդպիսի բազմությանը, կեսարին կապանքներից ազատելով, կայսր է հռչակում, մեծագուշ ու ուժգնաձայն փառաբանություններով իշխանության կոչում: Երբ դեռ կեսարի կայսր հռչակելու համբավը չէր տարածվել որի պատճառով զինվորներ էլ դեռ չէին անցել [նրա կողմը], հանկարծ Սոֆոն լեռան մոտից թուրքերի բազմություն երևաց՝ մոտավորապես հինգ, կամ վեց հազար հոգի: Ռուսելիոսը տեղն ու տեղը պատերազմի պատրաստություն տեսավ: Կեսարը և երևելիներից ոմանք ջանում էին զսպել նրան՝ նախապես իմանալու համար հարձակվողների թիվը: Ռուսելիոսը չհամաձայնվեց նրանց, նա մեծ փոքրություն համարեց այն, թե՛ վեց, թե՛ տասը հազարի դեմ է [կռվելու] և ֆրանկների հետ մեծ թափով հարձակվեց հակառակորդների վրա: Թուրքերից շատերն ընկան ֆրանկներից և ոչ մեկի նիզակն անգործ չմնաց, իսկ մնացածները դիմեցին փախուստի: Ռուսելիոսը հակառակ ֆրանկների ջանքերով, երկար տարածության վրա հետապնդեց [թշնամիներին], այն էլ անանցանելի ու դժվարամատչելի լեռներով, ա-

ուանց իմանալու իր գինվորներից շատերին ետևում թողեց, որով կեսարի ու փոքրաթիվ մարդկանց հետ մնաց մենակ, այն էլ անդադար ու երկարատև հետապնդումից հոգնած ձիերի վրա: Այդպիսին էր դրուժյունը, երբ թուրքերի մի ուրիշ, անհամար բազմություն երևաց, հավանաբար հարյուր հազարի հասնող: Օղակի մեջ ընկնելով, նա ակամայից բախվեց նրանց՝ իր շափազանց փոքրաթիվ մարդկանցով: Թուրքերը տեղի չտվեցին, թեև այդ ընթացքում շատերն ընկան: Այդպիսի բազմությամբ շրջապատվելով և հեռարձակ նետերից [խոցվելով], նրանք կորցրին իրենց ձիերին, բայց այդ վիճակում էլ շքեղեցիկ: Շատերն սպանվեցին, իսկ թուրքերից՝ տասնապատիկ անգամ ավելի: Կեսարը, Ռուսելիոսը և նրա մերձավորները գերի ընկան, իսկ փրկված ֆրանկները Ռուսելիոսի կնոջ հետ ապաստանեցին Մետաբոլե բերդում և ջանում էին պահել ու պահպանել այն: Թուրքերը Ռուսելիոսի ոտքերը կալանդների մեջ առան իսկ կեսարին՝ ոչ, նրա անձին վայել պատիվներ ցուցաբերեցին: Թշնամիները գերվածների համար փրկագին պահանջեցին, և կայսրը շտապեց նրանց գնել: Տեղ հասավ և Մալեսեսը որ նոր էր արձակվել կեսարի կողմից, որին իսկույն աքսորեցին, իսկ ունեցվածքը բռնագրավեցին: Դիոգենեսի հետ այժմ գերությունը փոխելով Ռուսելիոսի հետ, ունեցվածքի բռնագրավմամբ ու աքսորով: Բայց Ռուսելիոսի կինը մեծ ջանք թափեց ու փրկեց իր ամուսնուն: Այդ իսկ պատճառով կայսեր կողմից ուղարկված մարդիկ միայն կեսարին փրկագնելով վերադարձան: Երբ [կեսարը] հասավ Պրոպոնտիս, երկյուղ զգալով, որ համարվելով ապստամբ ու կասկածելի մարդ, կարող է փորձանքի հանդիպել, աշխարհիկ հագերձները փոխելով, վանականի սքեմ է հագնում, մազերը խուզում և այդպիսի խղճուկ արտաքինով ժամանում արքունիք: Այս բո որից ելնելով խոհեմ մարդիկ դա աստժո պատիժ էին համարում, որ աստված է իրենց դեմ մաքառում, քանզի աչքաթող են արել, չեն պահպանել աստժո պատվիրաններն ու պատգամները, որոնք թեև մեծ պատերազմների ու վտանգների ժամանակ շատ լավ մտաբերում են, բայց հոռմեական զորքերը [մարտի ետևետում] առանց նախապես շարժելու [աստժո] զթասրտությունը, և փորձանքի հանդիպելով կամ շարաշար պարտության մատնվելով, չեն հասկանում, որ դա աստժո պատիժն է: Հնում հոռմայեցիները այդպես չէին վարվում, դրա համար էլ գլուխ էին բերում այդ ահեղ, երգ դարձած ոսղմավարությունները, նրանք սատար

էին կանգնում առաքինության, արդարության, սիրո ու ճշմարտության, մի խոսքով նրանք, ինչքան հնարավոր էր, լավն ու բարին էին գործում, դրա համար էլ աստված նրանց հետ էր և նրանք ամեն կերպ հակառակորդներին պարտության էին մատնում:

Նրբ կեսարը մտավ [քաղաք], կայսրը որոշեց, որ ամեն ինչ եղել, վերջացել է: Նա միայն վշտացել էր Ռուսելիոսի հարցում եղած անհաջողության առնչությամբ: Նրա համար ազգակիցների կործանումը, կայսրության [հողերի] կորուստը, քրիստոնյաների սրի քաշվելը, գյուղերի ու շրջանների ավերումը, խորտակումն ու քարուքանդ լինելը երկրորդական բան էր: Ռուսելիոսը մնացած ֆրանկ զինվորների, կնոջ ու երեխաների հետ և իր ունեցվածքով դուրս գալով Մետաբոլե բերդից, երկրի միջով աներկյուղ շարժվեց առաջ և հասնելով Արմենիականների բանակաթեմը, հաստատվեց իր նախկին բերդերում, որտեղից հարձակումներ գործելով թուրքերի դեմ, կանգնեցրեց նրանց ասպատակություններն այդ բանակաթեմի վրա: Կայսրը, լսելով այդ մասին, գտնում էր, որ ավելի ձեռնտու է թուրքերը տիրեն հոռմայեցիների շրջաններին, քան թե Ռուսելիոսը հաստատվի մի վայրում. այդ միտքը Նիկեփորն էր նրա գլուխը մտցրել: [Կայսրը] ահա, թեև երիտասարդ, բայց գործունյա ու խելամիտ մի ազնվականի՝ պրոեզրոս Ալեքսիոս Կոմնենոսին⁷⁶² ուղարկեց, որն Ամասիա քաղաքը գալով, սպասողական վիճակի մեջ էր: Ռուսելիոսը թուրքերի առաջնորդի⁷⁶³ հետ բարեկամական դաշինք կնքած լինելով, որպես արդեն նրա ծանոթ ու մտերիմ, առանց զինվորների նրա մոտ գնաց: Մի օր նրանց հետ ընթրելիս, նա ձերբակալվեց և կապանքների մեջ առնվեց: Թուրքերի համար հոռմայեցիներին երզվել և երզումը զրժելով խաբելը սովորական բան է: Պրոեզրոս Ալեքսիոսը [Ռուսելիոսին] մեծ գումարով գնելով, կապյալ վիճակում բերեց կայսեր⁷⁶⁴, որը կարծես Ռուսելիոսը փախստական ստրուկ լինելը, հանձնեց զահիճներին, որոնք արջառաջիլերով սարսափելի խոշտանգումների ենթարկեցին, ապա ամենախավարչտին մի աշտարակում բանտարկեցին, շղթայակապ, առանց որևէ հոգածության:

Իսկ լոգոթետը, որ, ինչպես ասվեց, կայսեր մոտ հսկայական ազդեցություն ուներ, ուղածին պես ամեն ինչ թալանում էր: Նա խնդրեց և կաջարից որպես նվեր ստացավ Հեբզոմոնի վանքը, ապա ջանաց բոլոր կալվածները, արևի տակ եղած բոլոր

հողերը այդ վանքին ամրացնել, ապահովել այն հսկայական եկամուտներով, նենգաբար մտադիր լինելով սեփականացնել և հսկայական շահույթ ձեռք բերել, օգտվելով կայսեր տխմարությունից, վանքի պատրվակի տակ մեծ հարստություն դիզել՝ վատություն գործելու մեջ արտակարգ ընդունակ մարդ լինելով ինչպես ոչ ոք, և շահի համար ոչնչից շխրտչելով, նա Ռեդեստոսում ֆունդաքս և մոնոպոլիոն հաստատեց^{76Է} արգելեց բոլոր վաճառականներին առևտրով զբաղվել, կյանքի կոչեց լոկ կայսերական վաճառանոցը, որի պատճառով աննախընթաց, սարսափելի սով առաջացավ և [Պարապինակեսը] կայսեր համար մականուն դարձավ. հետագա մարդիկ ավելի շուտ այդ մականվամբ էին նրան ճանաչում, քան թե տոհմանունով կամ ազգանունով: Եթե մեկը Միքայելի անվան կողքին չավելացնի Պարապինակեսը, հայտնի չի լինի թե ում մասին է խոսքը: Նա Պարապինակես կոչվեց, քանզի այն ժամանակ հացի մոդը՝ մեկ պնակ պակաս, մեկ ոսկեդրամ արժեք^{76Զ}:

- 1073 Նրա թագավորության երրորդ՝ ինդիկտիոնի տասնմեկերորդ օգոստ. տարին սերբերի ազգը, որոնց նաև խրվաթներ են կոչում, դուրս եկավ Բուլղարիայի դեմ՝ այն ստրկացնելու համար: Թե ի՞նչ ձևով, ես մի փոքր հեռվից կպատմեմ: Երբ վասիլ կայսրը Բուլղարիան հպատակեցրեց, շուղեց այնտեղ որևէ նորամուծություն անել, այլ կարգադրեց, որ կառավարվեն սեփական իշխանավորների կողմից իրենց սովորության համաձայն, այնպես, ինչպես իրենց առաջնորդ Սամուիլի օրոք էր: [Բուլղարների] ազգասակայն, սրանից առաջ հուղումների մեջ էր, շէր կարող տանել Օրֆանոտրոֆոսի ընչաքաղցությունը, դրա համար թագավոր հռչակեց Դելյանին: Այդ մասին իր տեղում ասվել է: Իսկ այժմ էլ որոշեց ապստամբել: [Բուլղարները] շէին կարողանում տանել Նիկեփորի ընչաքաղցությունը, նրա՝ բոլորի դեմ ուղղված մեքենայությունները, որոնց և ոչ մեկի առաջը կայսրը շէր առնում, տարված լինելով երեխայական խաղերով միայն: Բուլղարիայի մեծամեծներն ահա Միքայելասից, վերոհիշյալ խրվաթների առաջնորդից, որ բնակվում էր Դեկատերոնում ու Պրապրատոնում և իր [տիրապետության] տակ ուներ ոչ փոքր երկիր խնդրում էին օգնել իրենց ու գործակցել, տալ իր սրդուն, որպեսզի Բուլղարիայի թագավոր հռչակեն և ազատագրվեն հոռմայեցիների լծից ու ստրկությունից: [Միքայելասը] ուրախությամբ ընդունում է նրանց առաջարկը և իր մարդկանցից երեք

հարյուր հոգու ընտրելով, հանձնում է իր հարազատ որդի Կոստանդինին, որին նաև Վոզդինոս էին կոչում, և Բուլղարիա ուղարկում: Նրանք հասնում են Պրիսդրիանա, այնտեղ են հավաքվում նաև Սկոպիեի մեծամեծները՝ Կոպխանների⁷⁶⁷ տոհմին պատկանող Գեորգ Վոյթախի գլխավորությամբ և նրան Բուլղարիայի թագավոր հռչակում, Կոստանդինի փոխարեն Պետրոս վերանվանելով: Սկոպիեում դուքսի իշխանությունն ունեցող Նիկեփոր Կարանտենոսը, իմանալով այդ մասին, վերցրեց իրեն ենթակա զորավարներին և բուլղարական ուժերով գնաց Պրիսդրիանա: Երբ նա պատերազմի նախապատրաստություն էր տեսնում, ժամանեց նրան փոխարինող Դամիանոս Դալասսենոսը: Նա հանդիպելով Կարանտենոսին, նրան ծաղր ու ծանակի ենթարկեց, նրա զորավարներից յուրաքանչյուրին բազում վիրավորանքներ հասցրեց, խայտառակ արեց որպես վախկոտների, որից հետո զորքը կարգի բերելով, անմիջապես կովի բռնվեց սերբերի հետ: Տեղի ունեցավ սարսափելի ճակատամարտ և առավել սարսափելի՝ հռոմայեցիների փախուստ: Հռոմայեցիներից ու բուլղարներից բազում մարդիկ սպանվեցին, շատերն էլ գերի ընկան, այդ թվում և Դամիանոս Դալասսենոսը, նաև Պրովատաս կոչեցյալը, Լոնգիբարդոպոլոսը և նրանց հետ ուրիշ շատ շատերը: Ողջ ճամբարը [թշնամու] ձեռքն ընկավ ու ամբողջովին թալանվեց: Դրանից հետո ահա բուլղարները Վոզդինոսին բացեիրաց թագավոր հռչակեցին, ինչպես ասվեց, վերանվանելով Պետրոս: Երկու մասի բաժանվելով, մի մասը Վոզդինոսի հետ Նիշ գնաց, մյուսը ոմն Պետրիլոսի, Վոզդինոսի առաջին մարդու հետ շարժվեցին Կաստորիայում գտնվող հռոմայեցիների դեմ: հռոմեասերները, նկատի ունենալով քաղաքի պարսպապատ լինելը, այնտեղ էին հավաքվել: Պետրիլոսը մոտեցավ Ախրիդային և գրոհով վերցրեց այն (նա ամբողջովին անպարիսպ էր, այդպես ավերակ էլ մնացել էր այն ժամանակվանից, երբ Վասիլ կայսրը քարուքանդ էր արել՝ վախենալով, որ այնտեղ գտնվող բուլղարների [թագավորների] պալատները կարող են ապստամբության պատճառ լինել): այնտեղ նրան սիրալիր ընդունեցին և նա տեղացիներին նախապատրաստեց, որ իր տիրոջը [թագավոր] հռչակեն: Նա նույն բանն արեց նաև Դիաբոլիսում, որից հետո փութանակի գնաց Կաստորիա: Ինչպես ասվեց, հռոմեասերները այնտեղ էին հավաքվում (Ախրիդայի զորավար Մարիանոսը, Դիաբոլիսի անթիպատ պատրիկ Թեոգնոստոս Բուրցեսը⁷⁶⁸, նաև Կաստորիայի զո-

րավարը): Նրանց հետ էին նաև Բորիս-Դավիթը և շատ ուրիշներ, որոնք ցեղակից բուլղարների երկյուղից որպես ապաստարան Կաստորիան էին ընտրել: Պետրիլոսը բուլղարների անհամար զինվորներով հասնելով Կաստորիա, պատերազմի նախապատրաստություն էր տեսնում: Հոռմայեցիները ևս ռազմաշարք կազմած նրանց դեմ դուրս եկան և ուժգին բախվելով, ստիպեցին Պետրիլոսին փախուստի դիմել. անանցանելի լեռներով նա գնաց, հասավ իր տեր Միքայելասի մոտ: [Հոռմայեցիները] սպանեցին բազում բուլղարների, գերի վերցրին նաև խրվածների մոտ Պետրիլոսից հետո առաջին մարդուն և շղթայակապ կայսեր մոտ բերեցին: Իսկ Վոդինոսը հասնելով Նիշ, արդեն որպես բուլղարական պետության թագավոր էր գործում, նա հանդիպածը ավարառեց, իրեն շճանաշողներին ու շհնազանդվողներին կոտորեց ու թալանեց: Կայսրը, լսելով դուքսի պարտության և Վոդինոսի թագավոր հռչակվելու մասին, ջանաց, քանի փորձանքը չի տարածվել և բոցը չի բորբոքվել, այն հանգցնել՝ նրա դեմ Սարոնի տեսին ուղարկեց՝ մակեդոնացիներից ու ֆրանկներից բաղկացած հզոր զորքով: [Սարոնիտեսը] սակայն, ամբողջ ուշադրությունը բեռնելով Սկոպիե քաղաքի վրա, անուշադրության մատնեց Նիշում գտնվողներին: Հասնելով [Սկոպիե] և նրա հրամանատար Գեորգ Վոյթախին երաշխիքներ տալով, նա գրավեց Սկոպիեն, այնտեղ էլ բանակեց ու սկսեց մտածել ու ծրագրել Նիշի վերաբերյալ իր անելիքի մասին: Բայց Վոյթախը զղջալով այն բանի համար, որ ինչ-որ շափով լավություն արեց և հոռմայեցիներին ենթարկվեց, Նիշում գտնվողներին ծածուկ կերպով հայտնեց, որ անհապաղ իր մոտ ժամանեն և Սարոնիտեսի անհոգ ու անզգույշ [զինվորներին] անխնա ու գլխովին կոտորեն: Նրանք ստանալով այդ լուրը, Նիշից դուրս եկան և ձյունապատ ճանապարհով շարժվեցին դեպի Սկոպիե. ձմեռ էր, դեկտեմբեր ամիսը: Երբ այդ բանն իմացան Սարոնիտեսի մարդիկ, վերջինս ամբողջ զորքով նրանց դեմ դուրս եկավ և ճանապարհին վրահասնելով, Տասնիոս կոչվող վայրում գրեթե բոլորին կոտորեց իսկ Վոդինոսը գերվեց: Այստեղ և բազկի զորությամբ, և՛ համարձակությամբ բոլորից շատ աչքի ընկավ Բալանևսը: Լոնգիբարդոպոլոսը, ինչպես ասվեց, տարվեց Միքայելասի մոտ, զև կուցեց, ապա կնության առավ [Միքայելասի] դստեր, և Միքայելասից, լոնգոբարդներից ու սերբերից բաղկացած բազում զինվորներ ստանալով, Վոդինոսի օգնությանը դիմեց, բայց նա

վերստին հոռմայեցիների մոտ վերադարձավ: Իսկ Սարոնիտսը Վոզինոսին շղթայակապ կայսեր ուղարկեց: Նա արգելափակվեց սուրբ Սերգիոսի վանքում⁷⁶⁹, իսկ քիչ ժամանակ անց, հանձնվելով նորբրս Անտիոքի դուքս նշանակված Իսահակ Կոմնենոսին, տարվեց Անտիոք: Նրա հայր Միքայելասը լսելով այդ մասին, մի քանի վենետիկցի ծովագնացների առատ դրամ տալով, [Վոզինոսին] փախցրեց այնտեղից և վերականգնեց նրա իշխանությունը: Նա իր հոր մահվանից հետո էլ, մինչև մեր օրերն իշխեց: Վոյթախը կայսեր մոտ տարվելու ճանապարհին, բազում լկանքների ենթարկվելով և չկարողանալով տոկալ ստացած վերքերի ցավերին, վախճանվեց: Իսկ ալամաններն ու վարյագները (սրանք արևմտյան ցեղեր են) բաց թողնվելով երկիր, քարուքանդ են անում Պրեսպայի բուլղարական մնացած ապարանքները, կողոպտում այնտեղի սուրբ Աբիլլիոսի տաճարը, շինայելով նրա և ոչ մի սուրբ [սպասք], որոնցից մի քանիսը թևե փրկվեցին, բայց մնացածները զինվորները բաժանեցին՝ իրենց օգտագործման համար ձեռփոխելով: Մակեդոնական փաղանգից մի զինվորի ուսերն ածխացան և նա վախճանվեց. նրանից պահանջում էին վերադարձնել իր վերցրած սուրբ [սպասքը], բայց նա չէր տալիս: Արդարությունն այդ բանը, բնականաբար, շտանելով, նրան պատժեց, որպեսզի նա օրինակ ծառայի ապագա սերունդներին:

Իստրոս գետի ափին գտնվող քաղաքների զինվորներն անուշադրության էին մատնված, նրանք որպես ոտճիկ ոչինչ չէին ստանում, դրա համար այնտեղ ուղարկվեց վեստարխ Նեստորը, որը ժամանակին կայսեր հոր սպասավորն էր եղել. նա նշանակվեց Պարիստրիոնի դուքս: Նա որպես համախոհի, համաձայնության եկավ Թաթուշի հետ և բազում զինյալ պաժի-նակներով եկան մայրաքաղաք: Երբ նրան հրամայեցին ցած դնել զենքերը, նա պատասխանեց, որ այդ բանը կանի միայն այն դեպքում, եթե լոգոթետ Նիկեփորին, որպես ընդհանուրի թշնամու և հանրության ոսոխի, իրեն անչափ վնաս հասցնողի, իր սեփականությունը գրավողի, հրապարակից վերացնեն: Կայսրը չէր ընդառաջում, քանզի մեկընդմիշտ ընկել էր [Նիկեփորի] կախարդությունների ու խաբեության ցանցը: Իսկ Նեստորը սեփական մարդկանց կողմից նենգվելու պատճառով հեռանում է այդտեղից, ավարառում Մակեդոնիան ու Թրակիան, Բուլղարիա-

յի մերձակա շրջանները, որից հետո նահանջում է պաժինակների երկիրը:

Մակեդոնական մի կեղեքված զորամաս կայսեր մոտ եկավ՝ ողբալով իր վիճակը: Նրանք կայսեր հրամանի համաձայն գանակոծվելով ու անարգվելով վոնդվեցին, նրանց վրա ոչ մի ուշադրություն չդարձրեցին և նրանք անչափ վշտացած վերադարձան իրենց տները, այլևս չէին ուզում հավատարիմ ծառայել, մտածում էին ամեն կերպ պաշտպանել թշնամիներին:

[Կայսրը] Լանգոբարդիայի ֆրանկ տիրակալի մոտ, անունը Ռոբերտ⁷⁷⁰, դեսպանություն ուղարկեց և նրա դատեր կնություն առավ իր որդի Կոստանդին: Նա Հելենե վերանվանվեց: Ռոբերտը Լանգոբարդիային տիրացավ հետևյալ կերպ: Իտալիան խաղաղեցնելու համար ուղարկված Գեորգիոս Մանիակեսը, որ ավգուտա Զոեի կողմից մագիստրոսի պատվաստիճանն ստացավ, բազում ֆրանկների իր կողմը թեքեց, ինչպես նաև հաշտեցրեց Գոկիանոսի կողմից տուժածներին և Իտալիայի մի քանի բանակաթեմեր խաղաղեցրեց: Նրանից վախենում էին, քանզի պատերազմներում նրա ունեցած քաջությունն իրենց կաշվի վրա էին զգացել: Երբ Մանիակեսը Մոնոմախի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և պարտվեց, նրա հետ գնացողները կայսեր հպատակություն հայտնելով, կոշվեցին մանիակցիներ: Նրանցից շատերը մնացին հոռմայեցիների երկրում, իսկ մյուսները՝ Իտալիայում: Նրանց թվում էր և ոմն Ռոբերտ, Գոկիանոսի կողմից մտրակահար եղած Արդուինոսի զարմիկը, ահեղ ու տաքարյուն, բռնատիրելու մտադրություններ ունեցող մի մարդ: Նա բացեիբաց ծրագրում էր Իտալիայից քշել հոռմայեցիներին, բայց վճռականություն հանդես չէր բերում, ձգձգում էր, տեսնելով, որ թույլ է, նա երկյուղում էր կայսեր հզորությանը հակադրվել: Երբ Ֆրանկիայից բերած իր կինը վախճանվեց, նա մի ուրիշին կնություն առավ, անունը Գայխոա, լայնատարած մի շրջանի պրինցեպոսի դստեր: Նրա հետ ամուսնանալուց հետո նա հաստատվեց իր կնոջը պատկանող բաղաքներում, որոնցից առաջինն ու խոշորագույնը Սալերնոն է: Այնտեղից գողի նման դուրս գալով նա ասպատակում էր Ռոմանիային ենթակա շրջանները, մեկ գերեվարում էր Կալաբրիան, մեկ ստրկացնում Իտալիան: Նա գերվածներից ոմանց ձեռքերն էր կտրում, ուրիշների ոտքերը, ոմանց ձեռքերն ու ոտքերը միասին, ոմանց էլ մեծ փրկագրնով ազատ արձակում, սպառնալով, որ եթե քաղաքները իրեն

չհանձնեն և հպատակութիւն չհայտնեն, ավելի մեծ փորձանքների կհանդիպեն: Արքունիքում տիրող խառը վիճակի պատճառով Իտալիայում տեղի ունեցած փորձութիւններից և ոչ մեկը չըկանխվեց: Մոնոմախը մի փոքր անց վախճանվեց, ավգուատա Թեոդորան ընդամենը մեկ տարի իշխեց, իսկ երբ Միքայելը գահ բարձրացավ, ապստամբեց Կոմնենոսը, գորքերը քաղաքացիական կռիվներին մասնակից դարձան: Եվ քանի շկար մեկը, որ կոտրեր Ռոբերտի թափը, նա հզորացավ և անուն հանեց: Նա ուժեղ բանակ կազմակերպեց, տեր դարձավ ձիերի, դրամի ու զենքերի, իսկ քաղաքներում կայսեր կողմից նշանակված զորավարները, իրենց գորքերի սակավաթվության ու վախկոտութիւն պատճառով, կարողութիւն չունեին նրա դեմ հանդես գալու: Երբ Կոմնենոսը տիրացավ իշխանութիւն, մի կողմից թուրքերն էին արևելքի վրա ճնշում գործադրում, մյուս կողմից էլ պաժինակները՝ արևմուտքի: Կալաբրիայի զորավար Թրյումբոսը՝ սկրիբոնների⁷⁷¹ նկատմամբ ոճիրն առանց քաշվելու հանդգնողը, հեռացավ Կալաբրիայից: Նա տեսավ, որ արածը տեղացիներին դուր չեկավ, դրա համար փախավ կայսեր մոտ: Իտալիայի դուքս է ուղարկվում Աբուլխարեն: Ռոբերտը, տեսնելով, որ Կալաբրիայի ժողովուրդը ծանր տարավ սկրիբոնների կոտորածը և այդ իսկ պատճառով մտադրութիւն ունի ապստամբել, դուրս է գալիս այլևս չվերադառնալու համար և փութանակի արշավելով, գրավում մեծ ու երևելի Հոնգիոն քաղաքը, որտեղ սովորաբար Իտալիայի դուքսն էր նստում: Այդ [քաղաքում] կային հոյակապ ապարանքներ և պարենի մեծ առատութիւն: Աբուլխարեն հասավ Դյուրախիոն, այնտեղից նավեց Բարի և իմանալով, որ Հոնգիոնը գրավվել է, մնաց Բարիում, որտեղից հնարավորութիւն սահմաններում օգնում էր դեռևս հոռմայեցիներին հավատարիմ մնացած քաղաքներին՝ զորավարներ նշանակելով և զորք ուղարկելով պահպանութիւն համար: Հոռմայեցիներին հավատարիմ էին մնացել Բարին, Հիդրունտը, Կալլիպոլիսը, Տարանտը, Բրենդեսիոնը, Հորեն և բազում այլ ավաններ ու բոլոր գյուղերը: Այդ միջոցին Իտալիայի դուքս նշանակվեց Պերենոսը, իսկ Բրենդեսիոնի զորավար՝ Նիկեփոր Կարանտենոսը: Պերենոսը շկարողանալով անցնել Լանգոբարդիա՝ Ռոբերտի ճնշման պատճառով, մնաց Դյուրախիոնում և վերջինիս դուքսը նշանակվեց: Իսկ Նիկեփոր Կարանտենոսն էլ, [տեսնելով] Ռոբերտի ապատակութիւնները և իտալացիների կրած բյուր փորձութիւնները, թեև

վախենում էր, այնուամենայնիվ մնաց տեղում, սպասելով կայսրրից ուղարկվելիք օգնությունը: Իտալական բոլոր քաղաքները հոռմայեցիների կողմն անցան և ընդունեցին կայազոր: Որոշ քաղաքներ էլ, թեև հրաժարվեցին կայազոր ընդունել, այնուամենայնիվ, հարկատու դարձան: Վիճակն այդպիսին էր, Կարանտենոսն էլ, տեսնելով, թե ինչպես են ֆրանկները օրեցօր հզորանում, որոշեց փախչել: Բայց գիտակցելով այդ ամոթաբեր քայլի անփառունակությունը, մնաց տեղում, Բրենդեսիոնը հավատարիմ ու հնազանդ պահելով կայսեր: Նա խաբեությունը ու նենգությունը կարողացավ շահել մերձակա ֆրանկների վստահությունը, ծածուկ հանդիպելով նրանց և քաղաքը հանձնելու շուրջ բանակցությունների մեջ մտնելով, նա ընդունում է եկած և աստիճաններով բարձրացող ֆրանկներին: Բայց [Կարանտենոսը] աստիճաններով բարձրացողներին մեկ առ մեկ, մոտ հարյուր հոգու, սրի քաշեց և նրանց գլուխները նավ բարձելով անցավ Դյուրախիոն, այնտեղից էլ՝ կայսեր մոտ, տեղի ունեցած դեպքերի ավետաբերը լինելով: Պերենոսը Դյուրախիոնում էր, երբ թագավորությունը բզկտվում էր ներքին տագնապներով, արևելքը՝ թուրքերի արհավիրքներով, որոնք օրեցօր սաստկանում էին ու շէին գտնում ո՛չ վերջ, ո՛չ էլ դադար: Կոստանդին Դուկաս կայսեր մահից հետո թագավորությունը կարճ ժամանակով անցավ Եվդոկիա կայսրուհու ձեռքը, իսկ երբ թագավորության գալիսունն ստացավ Դիոգենեսը, երկյուտը դեպի Ռոբերտը և նրա մարդիկ հասավ գազաթնակետին, նրա խիզախությանը քաջատեղյակ եղողները վախենում էին նաև, որ կարող են իրենց ունեցվածքից էլ զրկվել: Ուրիշներն էլ ամեն կերպ ջանում էին հստանալ, գնալ Ռոմանիային պատկանող գյուղերն ու քաղաքները: [Դիոգենեսն] էլ իր հիմնական ուշադրությունը թուրքերի դեմ մղվող պատերազմի վրա էր բևեռել, ամբողջ ջանքը թափում էր ավելի մեծ վտանգի առաջն առնելու, [որից օգտվելով ֆրանկները], այլևս ոչ թե տիրոջ նման, այլ գող ու ավազակի պես խուժելով, իրենց հարկատու դարձրին Իտալիայի շրջանների: Երբ, ինչպես վերևում ասվեց, Դիոգենեսի հարցը փակվեց, իսկ Միքայելն էլ թագավորության նավը վարում էր անփուլթ ու երեխայավայել, նրանք իսկական տերերի նման Լանգոբարդիային ու Կալաբրիային ծովից ծով տիրեցին, երկիրն ու բերդերն իրենց մեջ բաժանեցին, իրենց կոմս, իսկ Ռոբերտին էլ դուքս անվանեցին: Միքայելն, ինչպես ասվեց, ոչ միայն շփորձեց վերանվաճել

իրեն պատկանող երկիրը, այլ թուրքերին արևելքից դուրս շարտելու նպատակով անհրաժեշտ համարեց նրանց հետ դաշինք կնքել և նրանց միջոցով կամ նրանց օգնությամբ [թուրքերի] Ռոմանիա հանդուգն ներխուժելու առաջն առնել: Այդ նպատակով նա մինչև անգամ խնամիացավ Ռոբերտի հետ, նրա դուստր Հելենեին նշանեց իր որդի Կոստանդնի հետ: Կայսրը այդպես էր մտածում. բայց աստված շթողեց, որ դա կատարվի, քանզի նա վաղուց էր վճռել արևելքի կործանումն ու ոչնչացումը:

Այդ ժամանակները Կոստանդնուպոլսում երեքուտանի հավ ծնվեց և ճակատին մեկ աչք ունեցող այծի ոտքերով երեխա: Անմահ զինվորներից⁷⁷² երկուսը շանթահար եղան, իսկ հրեշ-երեխան, որ նետել էին Դիակոնիսսայի փողոցում, երեխայի նման լաց էր լինում: Այդ բոլորից բացի բազմաթիվ և հաճախակի գիսավոր աստղեր էլ երևացին:

Բայց որովհետև բարբարոսները ասպատակում էին արևելքը, իսկ ժողովրդի մի մասը կոտորվում, մյուս մասն էլ ապաստան էր որոնում Կոստանդնուպոլսում, ծանր ժամանակները սրտացավ, հասուն ու արիասիրտ մտքի տեր մարդու կարիքն էին զգում, իսկ [Միքայելն] այնքան ժլատ էր ու մանր, որ չէր ուզում մի օբոլոս⁷⁷³ անգամ ծախսել, մեկին որևէ բան տալ, ցորենակիր նավերով հացահատիկ բերելով սննդի մասին հոգ տանել: Նա զբաղված էր գրական դատարկ ու աննպատակ վարժություններով, խելքը միտքը յամբեր ու անապեստներ կազմելն էր, թեև նա այդ արվեստի հոտն անգամ չէր առել, պարզապես խաբվելով ու մոլորվելով փիլիսոփաների հյուպատոսի կողմից⁷⁷⁴, այսպես ասած, ողջ երկիրը ավերակ դարձրեց: Սոսկալի սով եղավ, որին հաջորդեց համաճարակն ու մահացությունը, այդ համանուն⁷⁷⁵ [երևույթները], որոնք մարդկանց ոչնչացման գործում եղբայր են ու համարժեք: Ամեն օր բազում մարդիկ էին մեռնում, այն աստիճան, որ կենդանի մնացածները չէին հասցնում վախճանվածներին թաղել: Դիակները խառնիխառն փռված էին, այսպես կոչված, էմբոլոններում⁷⁷⁶, շատերը թափրնթաց՝ հաճախ մի պատգարակի վրա հինգ կամ վեց դիակ դարսած էին տանում: Ամեն տեղից տխուր լուրեր էին գալիս, մայրաքաղաքը լցվեց ամենայն տրտմությամբ: Իշխանությունները ոչինչ չէին մտածում հանապազօրյա անարդարությունների, անօրեն դատավճիռների ու գանձումների առաջն առնելու

ուղղությամբ և կարծես գոյություն շունենային հոռմայեցիներին նեղող այլազգիների պատերազմը կամ աստծո բարկությունը, կամ էլ մարդկանց տանջող չքավորությունն ու ապրուստ ճարելու շարշարանքները, այդպես աներկյուղ աստծուն ատելի արարքներ էին գործում ու մարդկանց շարշարում: Կայսերական ամեն մի որոշում ու խոհ մի նպատակ ուներ՝ սեփական ժողովրդին վնասել ու նենգել, նրա ունեցվածքն ու կյանքի միջոցները համիշտակել: Նրանց ազահ ձեռքը երկարեց մինչև անգամ սուրբ տաճարների վրա՝ խլեց նրանց սրբազան գանձերն ու սպասքը:

Այսպես էին պետության գործերը վարվում, իշխողների տխմարության ու վատության պատճառով կողոպտվում ու ավերվում և՛ դրսեցիները, և՛ ներսեցիները, երբ արևելքի մեծամեծները՝ Ալեքսանդրոս Կավասիլասը, Ստրավոտոմանոսը, Սինադենոսները, Գուդելիոսը և սենատորների մնացած ընտրանին, վաղուց նախապատրաստած ապստամբությունն այժմ լույս աշխարհ հանեցին և համաձայնության գալով կուրապաղատ Նի-
 10—X կեփոր Բոտանիատեսին կայսր հռչակեցին: Հոկտեմբեր ամսին էր
 —1077 ինդիկտիոնի առաջին տարվա: Երբ այդ լուրը հասավ կայսերականը, նրան անշափ մեծ իրարանցման մեջ գցեց, քանզի դեռ անցյալում շատերը գուշակում էին, թե կգա ժամանակ, երբ Ն-ն կգերազանցի Մ-ն⁷⁷⁷: Նա տեղնուտեղը թուրքերին, կարծես ընտանի ու հարազատ լինեին, նամակ գրեց, խոստանալով նվերներ էլ տալ, եթե նրանք ձերբակալեն [Բոտանիատեսին] ու նրա մերձավորներին և իրեն ուղարկեն: Բոտանիատեսը ազնվական ծագում ուներ, նա սերում էր Փոկասների տոհմից և ճիշտ է ոչ ուղղակի, նաև անվանի Փլավիոսներից⁷⁷⁸, որոնց տոհմը գալիս է փառավոր ավագ Հոռմից: Այդպես է վկայում նրա մասին ավանգությունն ի սկզբանե անտի: Հոկտեմբեր ամսի երեքին, երբ [Բոտանիատեսը] պետք է կայսերական վրանը խփեր, գիշերվա առաջին պահին օդում հանկարծ լույս երևաց՝ մինչև Քաղկեդոն, Խրիստապոլիս և Վլախերնայի պալատը: Բոլորն այդ երևույթը բարի նշան համարեցին, ոմանք նույնիսկ կանխագուշակեցին, որ կամպեից պալատում լուսատու ջահ է եկել:

Երբ Բոտանիատեսը շարժվեց դեպի Բյուզանդիոն, արևմուտքը սասանեց մի այլ ապստամբական շարամտություն: Գյուրախիոնի պաշտոնանկ արված դուքս պրոեդրոս Նիկեփոր Բրիեն-
 3—X— նիոսը իրեն կայսր հռչակեց և տեղի զինվորներին իր ետևից

077 տանելով ու օգտվելով նրանց համագործակցությունից, այնտեղից դուրս եկավ, փութալով դեպի Ադրիանուպոլիս, քանզի Հովհաննեսը, իր հարազատ եղբայրը ծրագրվող խոռվության համար արևմտյան գորքերից ոմանց կարգի էր բերել և մեծաթիվ վարյագների ու ֆրանկների նախապատրաստել միանալու եղբորը, ինչպես և այդ քաղաքի կատապանին, որ իր ազգականն էր: Սրանք նախքան [Բրիեննիոսի] Ադրիանուպոլիս հասնելը, նրան կայսր հռչակեցին և հայտարարեցին: Կայսրը պետական գործերը թույլ էր վարում, թե չէ նա շատ հեշտությանմբ պարտության կմատներ Բրիեննիոսին, քանի որ անմահներ կոչվող հատուկ գորք ուներ, ինչպես և ամբոխից հավաքագրված մի ուրիշ կարգին գորք: Նրա համար ամենից դյուրինը նախ և առաջ Ադրիանուպոլսում գտնվողների վրա հարձակվելն էր, ապա նաև հենց Բրիեննիոսի: Բայց, ինչպես ասվեց, հարցին մատների արանքով նայելով, նա [Բրիեննիոսին] բարձրացրեց, փոքրից մեծ դարձրեց և իր համար գործ բացեց: Նրան փոխարինելու ուղարկված պրոտեզրոս Նիկեփոր Վասիլակիոսը Թեսաղոնիկեում հանդիպեց Բրիեննիոսին և եթե նա խելամիտ գործեր, հենց ապրտամբության սկզբում նրան հեշտությանմբ կհաղթահարեր: Բրիեննիոսը հասնելով Տրայանուպոլիս⁷⁷⁹, այնտեղ հանդիպեց իր եղբոր՝ Հովհաննեսին և Ադրիանուպոլսից եկած ֆրանկներին ու մակեդոնացիներին, համակիր մյուս գորքին Հենց այնտեղ նա հագավ կայսերական նշանակները: Ամեն ինչ սարսափելի երզումներով ու դաշնագրությանմբ ապահովելով, նա կայսր հռչակվեց ու մեծաթիվ թիկնապահներով որպես կայսր գործի լծվեց, փառք ու պատվով մուտք գործեց Ադրիանուպոլիս, որտեղ նա իր նկատմամբ սիրալիր ու հնազանդորեն տրամադրված քաղաքացիների կողմից փառավոր ընդունելության արժանացավ: Պրոտեզրոս Կոստանդին Թեոդորականը փոքրաթիվ մարդկանցով հարձակման անցնելով, Բրիեննիոսի համակիրների կողմից ձերբակալվեց ու նրա մոտ գերի բերվեց: Նա փառավորված մարդ էր, նշանավոր տոհմից սերող, նա անուն էր հանել իր անբիծ կենցաղավարությանմբ, բայց կարծես հասարակ ու սովորական ծագում ունեցող մարդ լիներ, անուշադրության էր մատնվել: Բայց նա խոշտանգումների շենթարկվեց, թեև, նկատի ունենալով [Բրիեննիոսի] և իր միջև եղած նախկին թշնամությունն ու արյունահեղ հակամարտությունը, սպասում էր այդ բանին: Նրան աքսոր ուղարկեցին Մակեդոնիայի ինչ-որ

քաղաք, ուր նա շուտով կնքեց իր մահկանացուն⁷⁸⁰, Ավելի խելամիտ ու խոհեմ մարդիկ Բրիեննիոսի՝ կայսերական նշանակները Տրայանուպոլսում հագնելը և այնտեղ կայսր հռչակվելը շարագուշակ համարեցին, քանզի Տրայանուպոլիսը կրում է ոչ թե Տրայանոս կայսեր անունը, (Տրայանոս կայսրը այն ի նորուստ կառուցեց), այլ Տրայանոս անունով մի մեծամեծ գոթի, ֆիզիկական ու մտավոր ընդունակություններով օժտված մի մարդու, որին Տրայանոս կայսրը ինչ-որ դանցանքի համար կուրացրեց։ Երբ [կայսր Տրայանոսը] Պարսկաստան էր արշավում, առաջին անգամ լինելով, նրան տեսավ այնտեղ և տեսքից մեծ ցավ զգալով, վերհիշելով նրա ոսկամավարական արվեստն ու քաջությունը, հրամայեց այդտեղ քաղաք կառուցել՝ այդ մարդու հիշատակի հավերժացման համար։ Ահա դրա համար էր, որ խելամիտ մարդիկ այդ դեպքը շարագուշակ համարեցին։ Բրիեննիոսը լինելիքին անտեղյակ (մարդը ապագայի հանդեպ կույր է) գործի լծվեց։ Իր ազգականուհի Բատացինայի⁷⁸¹ գործակցությամբ Ռեդեստոսն էլ իր կողմն անցավ։ Ռեդեստոսցիք նույնիսկ Պանիոնի⁷⁸² վրա հարձակվելով, նրա բնակիչներին ստիպեցին Բրիեննիոսին կայսր հռչակել։ Նա իր եղբորը կուրապաղատի պատվաստիճանը տալով, իսկ մյուսներին էլ՝ իրենց դիրքի համեմատ, որոշեց մայրաքաղաքը սարսափահար անել իր եղբորը ուղարկելով։ Նա նրան տվեց մեծաթիվ զորք և հույս ուներ, որ քաղաքացիներն անչափ զայրույթով ու ատելությամբ լցված լինելով կայսեր ու լոգոթետի դեմ, իր կողմը կանցնեն և որոշ պայմաններով իրեն [քաղաք] կընդունեն, որով ինքն էլ առանց որևէ երկյուղի թագավորական արդուզարդով մուտք կգործի։ Բայց նա իր հաշիվների մեջ շարաշար սխալվեց։ Թեև նա ավերեց Հերակլիան⁷⁸³, նրա բազում բնակիչների կոտորեց, (մի փոքր առաջ Սիլիվրիայում նստող պրոեգրոս Ալեքսիոս Կոմնենոսը նահանջել էր), բայց մայրաքաղաքի բնակիչներն ամենևին էլ իրար շանցան Բրիեննիոսի զորքի ներկայությունից։ Այդ [զորքը] դիրքեր գրավեց Վլախերնայի պարսպի երկարությամբ և դիմադրության հանդիպելով, անցավ սուրբ Պանտելեիմոնի կամուրջի⁷⁸⁴ վրայով և այն կողմում գտնված ամեն ինչը կրակի տալով, բայց խոսքի արժանի ոչինչ չանելով, վերադարձավ։ Ինքը՝ [Բրիեննիոսը] երկու տազմա վերցնելով, հասավ Աթյուրա⁷⁸⁵, իսկ մնացած զորքն ուղարկեց ձմեռելու։ Կայսրն իր գլխին եկած փորձու թյուններից հետո հազիվ մտաբերեց դեռևս բանտում շղթայա-

կապ գտնվող Ռուսելիոսին, որ փորձ էր արել Բոտանիատեսի մոտ փախչել: Ահա նրան բանտից հանելով և ամեն տեսակի պատվի ու հանգստի արժանացնելով, դիմեց նրան բազում հրապուրիչ ու քաղցր խոսքերով և գրդեց Բրիեննիոսի զորքի դեմ դուրս գալ, համոզեց պարիսպների վրայից Բրիեննիոսի հետ եղող ֆրանկների հետ լեզու գտնել: Երբ նրան շահաշողեց [ֆրանկներին] համոզել, Ռուսելիոսը արշավեց Աթյուրայում գտնվող Բրիեննիոսի եղբոր դեմ, նախապես ամուր երդումներով հաստատելով կայսեր հանդեպ ունեցած իր հավատարմությունը: Իր հետ ծովով [Բրիեննիոսի եղբոր] դեմ ուղարկվեցին նաև ոուսական նավեր, իսկ իրենք հետիոտն շտապեցին դեպի Աթյուրա: Գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր պրոնոբրոս Ալեքսիոս Կոմնենոսի ձեռքում, որ եկել էր մայրաքաղաքի զինվորներով: Բայց նրանք այդ մասին նախօրոք իմանալով, կարողացան փախչել: Ռուսելիոսի և Կոմնենոսի մերձավորները ուզում էին հետապնդել նրանց և հակառակորդներից շատերին ջարդ տալ, բայց զինվորներն ապագայի նկատմամբ երկյուղ կրելով, շահաձայնվեցին: Բազում մակեդոնացիներ սպանվեցին, ոչ քչերն էլ գերի ընկան: Ձեռք բերվեց հսկայական ավար, ի միջի այլոց նաև կուրապաղատի կանաչ կառքերը: Նա փախավ եկավ Ռեդեստոս: Իսկ պաժինակները մեծ բազմությամբ երևացին Ադրիանուպոլսում, պաշարեցին այն և նրա շրջակայքը մարդիկ ուղարկելով ջարդ ու փշուր արեցին նրա գեղեցկագույն շինությունները, տղամարդկանց կոտորեցին քշեցին տարան անասունների անհամար հոտեր, ինչ վատություն որ հնարավոր էր անել, արեցին: Բրիեննիոսը ոսկի⁷⁸⁶, կերպասներ տալով, գլուխ բերեց նրանց հեռանալը, որից հետո սկսեց յուրայիններից դրամ հավաքել, ջանալով ամեն գնով հասնել իր նպատակին: Նրա եղբայր Հովհաննեսը ուղարկվեց Կյուղիկոսի թերակղզին՝ փորձելու տեղացիներին իր ետևից տանել: Նրան հանդիպեց Ռուսելիոսը և գլխովին փախուստի մատնեց: Դա տեղի ունեցավ ինդիկտիոնի առաջին տարվա մարտ ամսին:

Պատրիարքի՝ Հովհաննես Քսիֆիլիոսի ննջման և մյուս աշխարհը գնալու առնչությամբ կայսրը [պատրիարք] նշանակեց մի ուրիշի, որ ո՛չ սենատորներից էր, ո՛չ եկեղեցականներից, բյուզանդացիների մեջ ո՛չ խոսքով, ո՛չ գործով աչքի ընկած կամ անուն հանած մեկը, այլ սուրբ քաղաքից⁷⁸⁷ եկած Կոսմաս անունով մի վանականի⁷⁸⁸: Կայսրն արտակարգ հարգանք էր տածում

նրա նկատմամբ՝ նրա հանդես բերած առաքինության համար Թեպետև նա արտաքին իմաստությանը տեղյակ չէր, հաղորդակից չէր դարձել նրան, բայց օժտված էր բազմապիսի առաքինությանններով: Ահա դրա պատճառով [կայսրը] նրան նախապատվություն տվեց և ընձեռեց եկեղեցու դեկր:

Իսկ Բոտանիատեսը կարգավորելով իր գործերը և նախապատրաստվելով իրականացնել իր խիզախած ծրագիրը, հրավիրեց բոլոր նրանց, ովքեր երբևիցե ծառայել էին բանակում, նրանցից տազմաներ կազմեց, նրանց դրամ բաժանեց ու աստիճաններ շնորհեց և ձեռք բերեց նրանց հավատարմությունը, գոտեպնդեց առաջիկա գործը գլուխ բերելու հարցում: Կայսեր կողմից նիկիան պահպանելու համար ուղարկվածները, լսելով այդ մասին, ամբողջ բազմությամբ կամովին նրա կողմն անցան և քաղաքը առանց կռվի նրան հանձնեցին: [Բոտանիատեսը] թուրքական մի չուժկու զորամաս էլ կազմավորեց, որին գլխավորում էր իրեն զաշնակցած անուն հանած Կուտլումուշն՝ իր հինգ որդիներով: Սրանք սուլթանի ազգականներն էին և հակադրվելով պարսկական կենտրոնական պետության, բայց և միաժամանակ անկարող լինելով [սուլթանի] դեմ մարտնչել, հաստատվեցին Ռոմանիայում⁷⁸⁹, որպեսզի առանձին պետություն ստեղծեն բայց ավելի ճիշտ՝ որպեսզի Ռեյ կոչվող վայրում սուլթանին մարտ տան, պայքարեն տիրանալու կենտրոնական իշխանության: Երբ զորքերն արդեն բախվելու էին միմյանց, այդ մասին իմացավ խալիֆան⁷⁹⁰. սա նրանց մոտ աստծուն հավասար հարգանք ունի: Նա անհապաղ, արհամարհելով դժվարություններն ու կարգը (նա իրավունք չունի հեռանալ իր նստավայրից), փոթանակի հասավ Ռեյ, ուր գտավ իրար դեմ կանգնած, բախվելու պատրաստ զորքերը: Նրանց մեջտեղում կանգնելով, նա պահանջեց հաշտվել՝ հօգուտ պարսիկների և նրանց իշխանության և րվնաս հռոմայեցիների պետության ու իշխանության: Այնտեղ թեր ու դեմ շատ բան ասվեց և վերջիվերջո ընդունվեց [խալիֆայի] կարծիքով ընդհանուրին օգտակար [որոշումը], որի համաձայն սուլթանը, ինչպես իր հայրը, իշխի Պարսկաստանի վրա իսկ Կուտլումուշն ու նրա կողմնակիցները սուլթանից զորք ու օժանդակություն ստանալով, ձեռք գցեն հռոմայեցիների երկիրը, դարձնեն այն իրենց սեփական իշխանությունն ու թագավորությունը, որպեսզի այսուհետև ոչ մի կերպ չվնասեն միմյանց: Ահա խալիֆայի նման հորդորով ու միջնորդությամբ կռվին վերջ

է տրվում, զորքը նահանջում է, վեճը վերանում: Եվ սկսում են նրանք հռոմայեցիների երկիրը նվաճել: [Բոտանիատեսը] սրբանց հետ ընկերանալով, հզոր զորքով, որոշակի պայմաններով իր հետ տարավ, ճամփա ընկնելով դեպի Նիկիա: Մեծաքաղաքի հոծ բազմություններ շարունակ նրա կողմն էին անցնում: Տարօրինակն այն է, որ թուրքերն անգամ Բոտանիատեսին խոչընդոտ չէին դառնում, ընդհակառակը, ուղեկցում էին նրան հարգանքով ու ակնածանքով: Նույնիսկ մայրաքաղաքը և նրա երեվելիները, լինեն նրանք իշխանավորներ, քաղաքացիներ, թե դեմոսից, բացի այդ նաև եկեղեցու մեծամեծները, սուրբ Բանի իմաստության հռչակավոր տաճարում ժողովի հավաքվելով աստվածամոր ավետման քարոզի ժամանակ, Բոտանիատեսին կայսր են հռչակում. [ժողովը] գլխավորեցին Թեոպոլսի՝ մեծ Անտիոքի պատրիարքը, որ էմիլիանոս էր կոչվում և Իկոնիոնի մետրոպոլիտը: Նրանց վճռին ողջ կղերը, քսենատր և գրեթե համայն քաղաքը հավանություն տվեց: Պետության ղեկավարները խմբերի բաժանվելով, նշանակում են սինտագմատարխանների, կաղմում լոխոսներ և հարձակում գործելով, տիրանում պալատին, այնտեղ զինվորներ հաստատում, դուրս շարտելով Միքայել կայսեր կողմնակիցներին, իսկ վարձկան զորքերին մարտում պարտության մատնում: Նրանք գահընկեց են հայտարարում Միքայել կայսեր, որ կայսրուհի Մարիամ ալանուհու⁷⁹¹ և [Միքայելի] որդի Կոստանդին Միրանաժինի հետ Վլախերնայի պալատում էր ապաստանել: Նրանք [Միքայելին] վանական են դարձնում և մի խղճուկ անասունի վրա նստեցնելով, Ստուդիոնի վանքն են ուղարկում՝ հավատացյալների կողմից տոնվող Ղազարոսի վրա կատարված հրաշագործության շաբաթօրը (նա վեց տարի թագավորեց), ապա ցամաքային զորքերի հրամանատարներ նշանակում, նաև ծովային ուժերի՝ նավատորմի ղի դրոնգարիոս:

ՆԻԿԵՓՈՐ III ԲՈՏԱՆԻԱՏԵՍ

[7 հունվար 1078—1 ապրիլ 1081 թթ.]

Ահա քաղաքում իրերի դրությունն այսպիսին էր, որ կայսրը միանգամայն անսպասելի գահընկեց եղավ, իսկ Բոտանիատեսն էլ վստահ շարժվեց դեպի Բյուզանդիոն ու կայսերական իշխա-

նությունն ստացավ առանց արյունահեղության, թեև մարտերի ու պատերազմների համար նախապատրաստություն էր տեսել և կարգի բերել իր գինական ուժերը: Իսկ Նիկեփոր լոգոթետը և նրա նմանատիպ Դավիթը սրբնթաց շարժվեցին դեպի արևմուտք, ուր գտան Հերակլիայում բանակած Ռուսելիոսին՝ յակառակորդների դեմ տարած հաղթանակի առթիվ աստծուն գոհություն հայտնելու պահին: [Կոստանդնուպոլսի] քաղաքացիները պալատը առանց կայսեր երեք օր պահելուց հետո, Բոտանիատեսին նամակ գրեցին, շտապեցնելով վեր կենալ և ժամ առաջ գալ: Նա փութանակի հասնելով Պրենետոս⁷⁹², ուղարկեց իր ծառա Բորիլոսին⁷⁹³, մի քաջ ու գործունյա մարդու և տիրեց պալատին Փոքր անց ինքն էլ, ավագ երեքշաբթի օրը, մուտք գործեց և ձեռամբ պատրիարքի հագավ կայսերական թագը: Իր բոլոր մարդկանց նվերներով, կալվածներով ու աստիճաններով պատվելուց հետո, ապա նաև Խրիսուպոլսում բանակած թուրքերին գոհացնելով, լծվեց կայսրության մյուս գործերին: Նա ամբողջությամբ զիջեց բնակչության պետությանն ունեցած բոլոր պարտքերը, այն էլ ոչ թե որոշակի, այլ բոլոր տարիների, այնպես արեց, որպեսզի այդ պարտքերի ոչ անունը մնա, ոչ էլ նրանց մասին հիշողությունը:

Որովհետև Բրիեննիոսը գտնվելով զրսում, տակնուվրա էր անում ու սասանում արևմուտքը, նրա մոտ կայսերական դեսպանություն է ուղարկվում, կոչ անելով հրաժարվել իր անիմաստ ախորժակներից և ստանալով կեսարի աստիճանը, վերջ տալ իր ձգտումներին: [Դեսպանությունը] հաստատում էր նաև այն պատիվները, որոնց արժանանալու են նրանք, ովքեր մասնակցե են [Բրիեննիոսի] ապստամբության: Բայց Բրիեննիոսն անդրդ վելի էր, աներեր ու ամբարտավան, չէր հրաժարվում թագավորությունից, ոչ էլ ուզում էր զիջել առաջնությունը, որի տերը չէր: Այդ պատճառով ուղարկվում է մի երկրորդ դեսպանություն որը նույնպես հաջողություն չի ունենում: Ապա երրորդ դեսպանությամբ է նրա մոտ գնում պրոտոպրոեզրոս և մեծ հետերիարխ Ստրավոռոմանոսը, որին նա դարձյալ մերժում է: Դեռ ավելին, հակառակ այն բանի, որ դեսպանը սրբազան մարմին է համարվում անգամ անհավատների մոտ՝ որպես խաղաղության միջնորդ, պատերազմողների հաշտարար ու պատերազմը կանխող այդ մարդու հանդեպ անարգաբար վարվեց, կարծես նրան ուղարկողը կայսր չլիներ, այլ ինչ-որ հյուպոստրատեզոս: Այն ժա

մանակ Բրիեննիոսի վրանը ինքնիրեն փուլ եկավ՝ նրա ծածկը անտեսանելի ձեռքերի կողմից քակտվելով: Լուսնի խավարում էլ եղավ, որի [չարագուշակությունը] նրա վրա տարածվեց, թեև որպես կանոն նման երևույթները թագավորների տապալման մասին են վկայում, այդպես են ուզում հավատացնել սնտոի աստղաբանությամբ պարապողները: Երբ Ստրավոնոմանոսը վերադարձավ, նրա բանագնացությունը մնաց ապարդյուն, կայսրը պատերազմի նախապատրաստություն տեսավ, նրա դեմ զորահավաք արեց և վստահաբար [Բրիեննիոսի] պարտությունն էր կանխավ հայտարարում. քանզի գուշակները գտնում էին, որ Ն տառի մասին երգերը մեկ և ոչ զույգ Ն-ն նկատի ունեն⁷⁹⁴: Բոտանիատեսը զորավար և մեծ դոմեստիկոս նշանակելով մի ազնվականի՝ նորելիսսիմոս Ալեքսիոս Կոմնենոսին, ողջամիտ ու կայուն խելքի տեր, պատերազմի վտանգների նկատմամբ հաստատուն ու անսասան մի մարդու, որ անցյալում վարպետորեն իր ձեռքն էր գցել Ռուսելիոսին, Բրիեննիոսի դեմ ուղարկեց: [Կոմնենոսը] զորքերի գլուխն անցած շարժվեց Բրիեննիոսի դեմ: Երբ զորքին նա հանգիստ էր տվել Կալաբրյուե կոչվող վայրում, հետախույզներից իմացավ, որ Բրիեննիոսը ամբողջ զորքով Մեսենեից դուրս գալով, մոտենում է: Նորելիսսիմոսը իր հետ եղած թուրքերին⁷⁹⁵ տեղնուտեղը առանձնացնելով, հրամայեց մոտենան Բրիեննիոսին և նրան սոսկ ձևական մարտ տալով, իր մոտ վերադառնան: Իսկ ինքն էլ հարմար վայրերում դարաններ դնելով, և զորքն էլ, իր կարծիքով, լավագույն ձևով ճասավորելով, սպասում էր Բրիեննիոսի գալստյան: Երբ երևացին երկու բանակների դրոշները, և երկու կողմերն էլ պատերազմական շեփորներ հնչեցրին, տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ⁷⁹⁶: Երբ Բրիեննիոսը տեսավ իր տագմանների պարտությունը, նրանց տագնապն ու երերումը, վերցնելով իր լավագույն ուժերը, դիմեց վճռական մարտի: Կայսեր զորքերը նրա թափը կտրեցին: Քանի որ երկու կողմերի համար էլ հաղթանակը պատվի հարց էր, մարտը սարսափելի ու զարհուրելի բնույթ ստացավ: Կոմնենոսը դարան մտածներին դուրս գալու ազդանըշան տվեց և ուժեղ թափով խուժեց հակառակորդների վրա. նրանք Բրիեննիոսին գլխովին փախուստի մատնեցին: Բրիեննիոսը գերի վերցվեց⁷⁹⁷, նրա զինվորներից շատերն սպանվեցին, ոչ քչերն էլ գերի ընկան, հատկապես հրամանատարական կազմից: Գերված Բրիեննիոսը իր ցնորամտության համար դատապարտ-

վեց կուրացման, նա ուշացած ողբաց իր անխոհեմությունը: Իսկ կայսրը [հաղթանակի] ավետիսներն ստանալով, գոհությամբ հայտնեց աստծուն և նրա մոր:

Իսկ Բյուզանդիոնում վարչագնեքը սպանեցին [Բրիեննիոսի] եղբորը. երբ Բրիեննիոսը ապստամբություն էր բարձրացրել և նրա կողմն էին անցել դրսեցի վարչագնեքը, պալատի վարչագնեքը⁷⁹⁸ իրենցից մեկին ընտրելով ցեղակիցների մոտ ուղարկեցին՝ պահանջելով լքեն ապստամբին և կայսեր կողմն անցնեն: Երբ սակայն, նրա ով լինելը բացահայտվեց, ձերբակալվեց և սարսափելի տանջանքների ենթարկվելով, հաղորդեց իր ստացած առաջադրանքի մասին: Նա քթից զրկվեց: Նրան խեղոզը Հովհաննեսն էր: Բարբարոսն իր կրած անարգանքը հանգիստ չտարավ և երբ Հովհաննեսը պալատից դուրս էր գալիս, սպանեց նրան՝ այլազգի դաշույններով խողխողելով: Վարչագնեքը կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրին և ջանում էին սպանել նրան Երբ նրանց դեմ ելան կայսեր [զինվորները], նրանք այս անգամ անցան աղաչանք-պաղատանքի և մեղմելով կայսեր սիրտը նրա ներողամտությանն արժանացան:

Կայսրը իր վախճանված կնոջ՝ Բեբեզենեի փոխարեն (որ իր կայսր հռչակվելու հետ միասին կայսրուհի էր հռչակվել), ուրիշ կին առավ: Շատերն էին ուզում նրա հետ ամուսնանալ, այդ թվում և Զոեն, Դուկաս կայսեր դուստրը, որ կույս էր և գեղեցիկ ինչպես և սենատորների՝ ամուսնանալու տարիքի հասած բազում դուստրեր: Բոտանիատեսը ուզում էր կնույթյան առնել կամ Դուկասի կին Եվդոկիային, որ և Դիոգենեսի կինն էր եղել. կամ վերջերս թագավորած Միքայելի՝ Մարիամ ալանուհուն: Նա մարդիկ ուղարկեց Եվդոկիային բերելու, և վերջինս ուրախությամբ գնաց նրանց հետ: Այդ մասին իմացավ այն ժամանակները իր առաքինությամբ համբավ հանած մի վանական, որին այլ անուն չէին տալիս, այլ պարզապես Պանարետոս էին կոչում Նա ամեն ջանք թափեց խոչընդոտելու այդ տխմարությունը պաշտոնավոր անձանցից շատերին հորդորեց համոզելու [Եվդոկիային] հրաժարվելու այդ ցանկությունից: Այդ պատճառով կայսրն անամոթաբար Մարիամին է առնում, պսակվում հետը⁷⁹⁹, որից հետո [պսակող] քահանան իսկույն կարգալույծ է լինում, քանզի կատարվածը բացահայտ շնություն էր: Միքայելը մազերը խուզելով, պատրիարքի և մետրոպոլիտների որոշմամբ Եփեսոսի արքեպիսկոպոս ձեռնադրվեց: Բայց նա սոսկ մի

անգամ եղավ Եփեսոսում: Վերադառնալով հաստատվեց Մանուիլի վանքում, իր կարիքները հոգալով սեփական աշխատանքով, նա հաջորդ կայսեր՝ Ալեքսիոս Կոմնենոսի կողմից մեծ պատիվների արժանացավ, նրա օրոք էլ վախճանվեց: Բոտանիատեսի տապալումից հետո նա մահվան անկողնում ներեց միանձնուհի դարձած նրա կնոջ՝ Մարիամի մեղքերը:

Իսկ պրոտոպրոեգրոս Նիկեփոր Վասիլակիոսը հասնելով Գյուլրախիոն, այդ բոլոր շրջաններից զորք էր հավաքագրում, նա Գիաբուլիսի եպիսկոպոս Թեոդոսիոսի միջոցով նվերներ տալով, Իտալիայից ֆրանկների էլ բերեց, պատրաստվելով Բրիեննիոսի դեմ դուրս գալու: Նա ֆրանկներից, բուլղարներից, հուռմայեցիներից ու արվանիտներից⁸⁰⁰ բազկացած բավականին ուժեղ զորք հավաքեց և այնտեղից դուրս գալով, փութաց դեպի Թեսաղոնիկե: Հասնելով Ախրիդա, որոշեց հենց այնտեղ իրեն կայսր հռոչակել, բայց տեղի արքեպիսկոպոսը շթողեց այդ բանն անել: Կենելով Թեսաղոնիկեում, նա իմացավ Բոտանիատեսի գահ բարձրանալու մասին և հպատակություն խոստովանող մի նամակ գրեց, բայց ծածկաբար խռովություն էր սերմանում, գործակից ունենալով Գյումնոս կոչվածին, Գրիգոր Մեսեմերիոսին և Տեսաբրակոնտապեխյուսին: Նա պաժինակներին էլ հրավիրեց զինակցելու: Կայսրը, երբ իմացավ նրա նպատակների ու դիտավորությունների մասին, իր մարդկանցից մեկին նրա մոտ ուղարկեց՝ ապահովության մասին վկայող խրիսովուլ երաշխավորագրով, որով նրան խոստանում էր կատարյալ անվտանգություն, ինչպես և նորելիսսիմոսի աստիճան: Բայց նա առձեռն բարեգործություններն արհամարհելով, այնուհետև իզուր տեղը ողբաց: Հզոր, մեծաթիվ զորքով նրա դեմ ուղարկվեց նորելիսսիմոս Ալեքսիոսը, որ ստացել էր սևաստոսի պատիվը⁸⁰¹: Նա հարձակվեց Պերիթեորիոնում գտնվող և Գյումնոսի հրամանատարության տակ ծառայող Վասիլակիոսի պահակախմբի վրա, մարտ տվեց ու ոչնչացրեց: Նրա բանակն առաջ անցավ և առանց կորուստների հասավ մինչև Թեսաղոնիկե, որից որոշ հեռավորության վրա բանակեց Վարդար կոչվող գետի դիմացի ափին, որոշելով զորքին հենց այդտեղ հանգիստ տալ: Իսկ Վասիլակիոսը, ջանալով նենգաբար հաղթանակի հասնել, մտածեց գիշերով ծածուկ հարձակվել նրանց վրա և գլխովին ջախջախել: Գեմիստոսը, սակայն, նախօրոք սևաստոսին տեղեկացրեց նենգության մասին, և վերջինս ու նրա մարդիկ նախազգուշացան վտանգից: Վասի-

լակիոսն ամբողջ գիշերը սրընթաց շարժվելով, անսպասելի ներքաշվեց դժվարին պատերազմի մեջ: Նա գլխովին պարտվեց, իր մարդկանցից շատերին կորցրեց, հատկապես ֆրանկներից, իսկ ինքն էլ դոմեստիկոսի հետ կովի բռնվելով և նրա կողմից ուժասպառ լինելով, ապաստանեց Թեսաղոնիկեի միջնաբերդում, մտածելով ամրության [օգնությանմբ] սևաստոսի հարձակումը ետ մղել: Սևաստոսը առանց հապաղելու իր մարդկանց հանձնարարեց շուտափույթ գրավել բերդը: Նրանք փութաշանորեն հարձակման անցնելով, Թեսաղոնիկեցիների համաձայնությանմբ շուտով հաղթահարում են այն ու գրավում միջնաբերդը: Գերի է վերցվում նաև ինքը [Վասիլակիոսը], շղթայվում և կապյալ կայսեր ուղարկվում: Երբ այդ լուրը հասնում է կայսեր, վերջի նիս հրամանով Խրիստուպոլսին⁸⁰² շատ մոտիկ տեղում նրա կուրացնում են: Դրանից հետո ահա այդ վայրը սկսեց կոչվե Վասիլակիոսի աղբյուր: Իսկ նա կառքի վրա [աղաք] բերվե՞ր ինչպես մի սղորմելի բև ու դժբախտ նահատակ :

Այն միջոցին, երբ զորքերն զբաղված արշավանքով ընդդեմ Վասիլակիոսի, պաժինակները գաղազած այն բանի համար որ իրենցից ոմանք սպանվել էին Բրիեննիոսի կողմից կոմմանների⁸⁰⁴ հետ միասին հարձակվեցին Ազրիանուպոլսի վրա և կրակ գցելով հրկիզեցին այդտեղի տներ ց շատերը, բայ՛ խոսքի արժանի ոչինչ չկատարած, վերադարձան

Այդ տարի կուրապաղատ Ֆիլարետոս Վրաբամիոսն էլ կասեր տիրասիրություն ու հպատակություն հայտնեց: Նա հատաստվեց ամուր, պարիսպներով ու կիրճերով շրջապատված վայրերում, հավաքեց հայերի ու փախստական տղամարդկան մի հոծ բազմություն, նախորդ կայսր Միքայելին հպատակություն շահայտնեց, բնդհակառակը սկսեց սեփականացնել կայսեր տիրույթները: Սակայն երբ կայսերական իշխանություն Բոտանիատեն ստացավ ինքնաբերաբար նրա ծառան դարձավ⁸⁰⁵:

Իսկ Ֆիլիպպոպոլսի պավլիկյաններից⁸⁰ ոմն Լեկաս, խնամիանալով պաժինակների հետ, դասալիք եղավ նրանց մոտ և նրանց հավանությանմբ հոռոմայեցիների [երկրի] համար ամենասարսափելի սպառնալիքը ստեղծեց: Մի ոմն Դոբրոմիր էլ Մսեմբրիայում⁸⁰⁷ էր տակնուվրայություններ գործում: Նրանք ծրագրել էին կայսեր դեմ խոտվություն բարձրացնել, բայց վախեցան, նրանց խելքի բերեցին ուրիշների գլխին եկած փորձա

թյունները և նախքան գործի անցնելը, խոնարհեցին կրելու համար ծառայության լուծը, ինքնաբերաբար եկան, հնազանդություն հայտնեցին: Հենց այդ ժամանակները լեկասը սպանեց Սարգիկայի եպիսկոպոս Միքայելին՝ հոգևորականի սրբազան հանդերձները հագին, այն բանի համար, որ կայսերասեր էր և հորդորում էր քաղաքի բնակչությանը այդպիսին լինել:

Կայսրը մեծ հոգատարություն ու պատիվ ցուցաբերեց նախկին ավզուտա Եվդոկիայի և նրա որդիների նկատմամբ, նա [Եվդոկիային] երեք սեկրետի⁸⁰⁸ տիրուհի արեց: Նա պետք եղած հոգատարությունը ցուցաբերեց նաև Բրիեննիոսի և Վասիլակիոսի նկատմամբ:

Իսկ որովհետև թուրքերն արևելքը ոտնատակ էին անում, հավաքելով մեծաթիվ զորք, զորավար նշանակեց Կոստանդին Դուկասի որդի Կոստանդիոսին: Բայց հենց որ նա անցավ դիմացի [ափը] կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց և իր հետ Խրիսուպոլսում գտնվող զորքի կողմից կայսր հռչակվեց: Կայսրը նրանից պահանջեց վերջ տալ ապստամբության, բայց երբ նա իր կոշիկն ընդառաջ չգնաց, ոմանց նվերներով, ոմանց աստիճաններով, ուրիշներին էլ այլ կերպ սիրաշահելով, առանց արյունահեղության [Կոստանդիոսին] բռնեց: Հենց իրեն [կայսրը] հռչակողներն էին նրան հանձնողները: Կայսրը նրան վանական խոզեց և աքսորեց ինչ-որ կղզի: Ասում են, թե [Կոստանդիոսը] բարձրացավ մինչև երեցի աստիճանին:

Ինգիլտիոնի երրորդ տարվա հոկտեմբեր ամսին կայծակ ընկավ Կոստանդին Մեծի սյան վրա, որը կրում էր Կոստանդինի արձանը: Նախապես դրա վրա Ապոլլոնի արձանն էր կանգնած. սյունը հետագայում [Կոստանդինի] անունն ստացավ: Կայծակն ահա նրա մի մասը ջարդեց, նաև ներսից երկաթե, իսկ դրսից սղնձե երեք գոտիներ:

Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի՝ Վասիլակիոսի այդ տեղերից անցնելու ժամանակ վախճանվելու առթիվ, կայսրը նրա փոխարեն մի ուրիշի նշանակեց, որ նույնպես Հովհաննես էր կոչվում, իսկ մականունը Աինոս⁸⁰⁹ էր, քանզի գինի ամենևին չէր գործածում: Նմանապես Անտիոքի պատրիարքի ննջման պատճառով, կայսրը պատրիարք նշանակեց ոմն Նիկեփորի, մականունը Մավրոս: Սկոպիեի դուքս նշանակվեց Ալեքսանդրոս Կավասիլասը, իսկ Լևոն Դիավատինոսը⁸¹⁰ Մեսեմբրիա ուղարկվեց և այդ շրջանն էր կառավարում: Նա պաժինակների ու

կոմանների հետ համաձայնության գալով հաշտություն կնքեց: Կայսրը իր զարմուհի Սինադենեին, Թեոդուլոս Սինադենոսի դստեր, կնություն տվեց Հունգարիայի կրալին, որի մահից հետո նա Բյուզանդիոն վերադարձավ: Նրա թագավորության օրոք մետրոպոլիտների և այլ հոգևորականների բազմաթիվ ձեռնարկություններ եղան, բայց ոչ օրինական կարգով:

Կայսրը, որ սովոր էր պարզության ու հասարակության, կայսր դառնալուց հետո էլ շփոխվեց: Նա անչափ առատաձեռն էր ու ձեռնաբաց, բոլորին ընդառաջելու պատրաստ: Նա երկու ծառա⁸¹¹ ուներ՝ Բորիլոսին ու Գերմանոսին, որոնք, սակայն, ծառայի նման չէին ենթարկվում իրեն այլ առանց քաշվելու իրենց խելքին փշածն էին անում: Նրանց պատճառով [կայսրը] սենատի գլխավորների համար տաղտկալի էր. նրանք վրդովվում էին Բորիլոսի ու Գերմանոսի բոլորի նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի պատճառով:

Ինչպես վերևում ասվեց, լոգոթետը փախավ Ռուսելիոսի մոտ: Այնուհետև ձերբակալվելով նրա կողմից հսկողության տակ էր պահվում: Բայց նա թունավորում, սպանում է Ռուսելիոսին: Ռուսելիոսի մերձավորները [լոգոթետին] բերում հանձնում են Բոտանիատեսին: Նրան արգելափակում են Պրոտե կղզում: [Բոտանիատեսի] շրջանակի մարդիկ, քաջ գիտենալով, որ եթե կայսրը սոսկ տեսնի նրան, կների և, որպես շատ փորձառու մարդու, պետական գործերը վարելու համար ծառայության կրնդունի (կայսրը նման հարցերում անընդունակ էր), մի բան, որ իրենց համար ձեռնառու չէր (ենթադրում էին, որ նա իրենց համար կարող է փուշ դառնալ), մեծ հետերիարխ Ստրավոռոմանոսի միջոցով սպանեցին նրան, թեև կայսեր կողմից [Ստրավոռոմանոսը] հրաման էր ստացել նրանից իմանալ միայն կայսրության վերաբերող դրամների մասին և ուրիշ նեղություն չպատճառել: Բայց [Ստրավոռոմանոսը] տեղ հասնելուն պես, շղթայում է նրան և սաստիկ խոշտանգում: Այդ խոշտանգումների ժամանակ էլ նա հոգին փչեց, թեև խոստանում էր, եթե իրեն շտանջեն, ցույց կտա [դրամների տեղը] և կհանձնի դրանք: Բայց, ինչպես ասացի, նրանց մտահոգողը ոչ այնքան կայսերական գործերն էին, ինչքան նրան մեջտեղից վերացնելը՝ նախքան նա անձամբ կհանդիպեր ու խոսակցություն կունենար կայսեր հետ: Լոգոթետի սպանության գործն ահա այսպես վերջ սցավ⁸¹²,

Ծ Ա Ն Ա Թ Ա Գ Ր Ա Ի Թ Յ Ա Ի Ն Ն Ե Ր

1. Απο γενηα : *Խոսքը պետական գանձապահ՝ գենիկոնի լոգոթետի մասին է*
ական ֆինանսների վերահսկի, սակելլարիոսին ենթակա պաշտոնյայի: Նրա իրա-
ն յունները տարածվում էին կայսրության ողջ տարածքի վրա: Տե՛ս «Կոստանդին
նածին էջ 290: նաև Bury, IAS, p. 86-90: Guiland, Les logothètes, p. 5—
1. *Oikonomidès, Les lists, p. 313—314:*
Նիկեիոր I (802—811): Սպանվեց բուլղարների խան Կրումի դեմ մղած
երազմում:
Իսահակ I Կոմնենոս (1057—1059
4. *Կոչվում էր նաև արիթմոսների դրոնգար. Տե՛ս «Կոստանդին Սիրանածին», էջ*
283: XI դ. նրա ռազմական պարտականությունները վերանում են և նա
մ է կայսերական տրիբունալի նախագահը: Իր ենթակայությանն ուներ ընդար-
պաշտոնություն: Տե՛ս Bury, IAS, p. 60—62: Guiland, Le Drongaire, p. 563—
1: Oikonomidès, Les lists, p. 331-332: Գրունդարին. (բայց ոչ վիզլայի դրոն-
ի որ բյուզանդական աղբյուրներում առաջին անգամ հիշվում է 791 թ. դեպ-
առնությունը), հիշում է Սերեոսը: Հմմտ. Ն. Բյուզանդագի, Հայկական բառաբն-
յուն, Կոստանդնուպոլիս 1880, էջ 10:
. Ապրել է IX դ. և հայտնի է նաև որպես Գեորգիոս Համարտոլոս (Մեղապարտ)
Է շորս գրքից բազկացած ժամանակագրություն:
Պատրիարք Կոստանդնուպոլսի (784—806):
Սինկելլոսի մասին տե՛ս «Կոստանդին Սիրանածին», էջ 315: Հիշատակվում է
յ ական աղբյուրներում: Մատթ. Ուոլսեյու ասելով Կոստանդին Մոնոմախը
ոս Գետագարձի քեոորդի տեր Անանեին իբրև թե «արար Սինգելոս» (Մատթ.
.. էջ 106):
. Նշանավոր պատմիչ, որի «Ժամանակագրությունը» որպես այոց պատմության
նասիրության համար կարևոր աղբյուր, էաղմելու է սույն՝ «Բյուզանդական աղբ-
ները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի շորրորդ գիրքը:
9. *Մաքսիմիանոսն իշխել է իր որդի Մաքսենտիոսի հետ 306 թվականից:*
 0. *Բնագրում՝ διδοσκαλος Σιχαλιωτης. Նրա երկը չի պահպանվել:*
11. *Նշանավոր բյուզանդական փիլիսոփա մատենագիր: Նրա մասին տե՛ս ծանոթ.*
 718:
12. *Սկիլիցեսի թվարկած հեղինակներից շատերը անունով են հայտնի: Թեոդորոս*
նոպատեսն ապրել է Ռոմանոս I-ի ժամանակ: Գրել է նամակներ և պատմություն,
ի պահպանվել: Նիկեոսա Պափլագոնացին IX դ. վերջին և X դ. սկզբում է ապրել,
գ ել պարսավազիր Փոտ պատրիարքի դեմ: Հովսեփ Գենեսիոսին է վերագրվում «Գիրք
որությունց» երկը: Այն պահպանվել է, բայց այժմ ուսումնասիրողները կասկա-
են, որ այդ գիրքը Հովսեփ Գենեսիոսի հեղինակությունն է: Մանուիլը ութ գրքից
ացած երկ է գրել և ձոնել Հովհաննես Կուրկուասին: Ասիացի Լևոնին նույնացնում
Լևոն Սարկավազի հետ, պահպանվել է նրա անունը կրող պատմական երկը: Թեո-
ոս Սերաստացին Վասիլ II-ի ժամանակակից էր, նրա երկից պահպանվել է երեք
. ստված՝ Վասիլ II-ի թագավորության վերաբերյալ:

13. Նկատի ունի Գեորգիոս Վանականին և Թեոփանես Խոստովանողին:

14. Ինչպես Առաջաբանում ասվեց, մենք կրճատել ենք Հովհաննես Սկիլիցեսի ժամանակագրության առաջին բաժինը, Նիկեիոր I-ից Կոստանդին Միրանաժինն ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը, քանզի գրված լինելով Թեոփանեսի Շարունակողի ժամանակագրության հիման վրա, բանաբաղային բնույթ ունի: Թեոփանեսի Շարունակողի երկը կազմելու է սույն՝ «Բյուզանդական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի հինգերորդ գիրքը:

15. Փակագծերի մեջ տրվում են կայսեր (կայսրուհու) թագավորության տարեթվերն ըստ հետևյալ աշխատության. Grumel, La Chronologie: Այդ տվյալները, որոնք ստուգված են բազմաթիվ այլ աղբյուրներով, հնարավոր է, որ առանձին դեպքերում չհամընկնեն Հովհաննես Սկիլիցեսի թվական տվյալներին:

16. Կոստանդին VII Միրանաժինը: Նրա առաջին մենիշխանությունը տևեց 913 թ. հունիսի 7-ից մինչև 920 թ. դեկտեմբերի 17-ը, երբ երկրի փաստական կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց Ռոմանոս I Լակապենոսը: Կոստանդինի երկրորդ մենիշխանությունն սկսվեց 945 թ. հունվարի 27-ին և տևեց մինչև մահը՝ 959 թ. նոյեմբերի 9-ը:

17. Ինդիկտիոնի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 230: Այն կոչվում է «բյուզանդական» «Կոստանդնուպոլսի» կամ, վերականգնողի անունով՝ Կոստանդինյան (Կոստանդին I կայսեր անունով): Առաջին ինդիկտիոնն հաշվվում է 312 թ. սեպտեմբերի 1-ից: Արևելքում (բացի Եգիպտոսից) ինդիկտիոնն սկսվում էր սեպտեմբերի 23-ին, սեպտեմբերի 23-ն էր բյուզանդական եկեղեցական Նոր տարին: Քաղաքացիական Նոր տարին սկսվում էր սեպտեմբերի 1-ին: Ինդիկտիոնի մասին տե՛ս Grumel, Indiction, p 128—143: Հայկական աղբյուրներում հանդիպում է ընդիկտիոն դեքտիոն. ընդիքտիոն ինդիկտիոն և ինդիքտիոն ձևով: Խնդրո առարկա ինդիկտիոնի 3-րդ տարվա Զատիկի օրը բնկնում է 960 թ. ապրիլի 22-ին:

18. Սբ. Սոֆիայի առաջին անունը «Մեծ եկեղեցի» էր, քանզի նա իր շահերով դեբազանցում էր Կոստանդնուպոլսի իր ժամանակակից բոլոր եկեղեցիները: Սբ. Սոֆիա անունը նա ստացավ ավելի ուշ: Պատմիչ Սոկրատեսը գրում է, թե Կոստանդ կայսրը կառուցում էր Մեծ եկեղեցին, որն այժմ Սոֆիա (Իմաստություն) է կոչվում: Հավանական է, որ նրա կառուցումն սկսել է Կոստանդին կայսրը (մեռ. 337 թ.): Սոֆիա անունը դեռևս առանց «սրբի» սովորական էր V դ. առաջին կեսին: Եկեղեցին նվիրված չէր Սոֆիա անունով որևէ սրբուհու: Դա Աստվածային Իմաստության (Θεία Σοφία), Բանի՝ սուրբ Երրորդության երկրորդ անձի եկեղեցին էր, որ 532 թ. հունվարի 15-ին, «Նիկա» նշանավոր ապստամբության ժամանակ կործանվեց հրդեհից: Հուստինիանոս I կայսրը միանգամայն Նոր նախագծով վերակառուցեց այն՝ նշանավոր ճարտարապետներ Անթեմիոսի և Իսիդորոսի ջանքերով: 537 թ. դեկտեմբերի 27-ին տեղի ունեցավ նրա օծումը: Սբ. Սոֆիան շատ տուժեց լատինական գրավման ժամանակ և աստիճանաբար անկում ապրեց՝ կայսրության անկման հետ միասին: 1453 թ. Մեհմեդ II-ը սբ. Սոֆիան վերածեց մզկիթի: 1934 թ. Թուրքական կառավարությունը եկեղեցին վերածեց բյուզանդագիտական թանգարանի: Սբ. Սոֆիան ունեցել է հարուստ գրադարան, նա գրչության արվեստի մեծ կենտրոն էր: Տե՛ս Janin, La géographie, p. 471—485:

19. Խոսքը ապագա կայսր Վասիլ II Բուլղարասպանի մասին է (976—1025):

20. Աթոռակալել է 956 թ. ապրիլի 3-ից 970 թ. փետրվարի 5-ը:

21. Կայսրերը Կոստանդնուպոլսում ունեին մի քանի պալատ-ապարանքներ: Պեզի պալատը գտնվում էր նույնանուն թաղամասում (թաղամասն այժմ կոչվում է Քասրմփաշա):

22. Կոստանդին VIII-ը, որն իշխեց որպես կայսերակից իր եղբոր Վասիլ II-ի մրող թագավորութւան ընթացքում, նրա մահից հետո՝ միահեծան 1025 թ. գեկտեմ-16-ից մինչև 1028 թ. նոյեմբերի 11-ը:

23. Պրեպոզիտոսը (praepositus sacri cubiculi) կայսեր ներքինապետը և սենեկտը: Հիմնականում հիշվում է VI դ.: Արքունիքում շատ մեծ դեմք էր: Մանրաժառանգ տե՛ս *Bury*, IAS, p. 123—124; *Guilland*. Le Preposite, p. 333—380:

24. Պարակիմոմենոսի, կայսեր սենեկապետի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանա-էջ 260: Որպես կանոն ներքինի էր լինում: Ներքինիներին տրվող հատուկ պաշտոն արքունիքում հետևյալներն էին. պարակիմոմենոս, կայսեր պրոտովեստարիոս, պարսեզանապետ, կայսրուհու սեզանապետ, Մեծ պալատի պապիաս. Մեծ պալատի խասի տեղակալ (գեկտերոս), կայսեր մատովակը (պինկերնես), կայսրուհու մատրոս. Մազնավրայի պապիաս և Դափնեի պապիաս: Պարակիմոմենոսները որպես կատարիկի պատվաստիճան ունեին, կամ էլ պրոեդրոսի (տե՛ս *Guilland*, Le Param`ne, p. 202—215):

. Բարձր պատվաստիճան Բյուզանդիայում Մանրամասն տե՛ս «Կոստանդին ածին», էջ 217:

. Սխուլերը «տագմա» կոչվող զորագնդերից մեկն էր: Այդ զորագնդերն էին՝ սխուկուրիտներ, հիկանատներ, նումերոսներ և արիթմոսներ: Տագմաներում (ի տար-ն ուն բանակաթեմային-թեմատիկի զորքերի) ծառայում էին պրոֆեսիոնալ ռազ-նորոնք գտնվում էին կայսեր տրամադրութւան տակ և կոչվում էին βασιλικά ταγ-մա: Նրանք կայսերական գանձատնից ոտճիկ էին ստանում և ղինվում պետութւան ին X դ. սկսած սխուլերի դոմեստիկոսը դառնում է համայն զորքերի հրամանա-սպարապետ, Արևելից սխուլերի սպարապետ (δοξέστιχος σχολων Ἀνατολῆς), որի տ միաժամանակ հանդես է գալիս Արևմուտքի զորքերի դոմեստիկոսը (ρέστιχος σεως): Տե՛ս *Ahrweiler*, Recherches, pp 24—26: Սխուլերի դոմեստիկոսի մա-րնդհանրապես տե՛ս *Guilland*, Le domestique des scholes, p. 5—63: Մյուս ազգաների հրամանատարները կոչվում էին κατεπάγω (կատապան) կամ δ'υξ-ն Տե՛ս վերը, էջ 55: Տագմաները XI դ. սկզբից աստիճանաբար փոխարինե-ա հանգների բանակաթեմային զորքերը և դարձան կայսրութւան միակ ռազմա-ն ու լծը. *Ahrweiler*, Recherches, p. 36:

Կատիկոս տերմինը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ ազավազված աճախ իբրև անձնանուն. «գեմեալիկոս» (Արխտ. կաւտ., էջ 47, Հովհան Մա-283, Ասողիկ, էջ 170, 179, 186, Մաւոթ. Ուռն., էջ 14, Սմբատ Սպար., էջ 8): ն տե՛ս Հյուրջման, Հայկականք «Բազմավեպ», 1902, էջ 213: Նիկեիոր Փա-ազա կայսր Նիկեիոր II Փոկասն է, վարդաս Փոկասի (ավագ) որդին և Առն եղբայրը: նա ազգութւամբ հայ էր: Տե՛ս *Charanis* On the ethnic origin, Նույնի՝ The Armenians, p. 39: Adontz, L'âge et l'origine, p. 108: Տե՛ս յ առ, Армяне, стр. 72 և հտ.:

ա Անտիոքացու ասելով, Ռոմանոս II կայսրը Նիկեիոր Փոկասին նշա-ր Արևմուտքի դոմեստիկոս և նա Կրետե կղզին գրավեց որպես Արևմուտ-դ ստ կոս: Նույն այդ ժամանակ կայսրը Արևելքի դոմեստիկոս էր նշանա-փորի եղբայր Առն Փոկասին: Նույն պատմիչը ցույց է տալիս, որ Նիկեիոր Կրետեն գրավելուց հետո նշանակվեց Արևելքի դոմեստիկոս: Տե՛ս *Guilland*, «Revue de Yahya» p 778, 782—783: Սկիլիցեսի նասելով Նիկեիորին Արևելքի

դոմեստիկոս նշանակել էր Կոստանդին Միրանածինը: Նիկեիոր II Փոկասի մասին տե՛ս «История Византии». том II, стр. 208—215: Schlumberger, Nicéphore Phocas.

27. «Սարակինոս» բառի արմատը արաբերեն «շարֆ»-ն է, որ «Արևելք» է նշանակում: *Sk' u David-beg, Le mot Tervagan*, pp. 71—73: Զոնարասը գրում է, որ Ռոմանոս II-ն իր թագավորության հենց սկզբում, տեսնելով, որ ինչպես արաբները տակնուվրա են անում, ասպատակում կայսրության տարածքը, իր մոտ կանչեց Նիկեիոր Փոկասին և հարցրեց նման վիճակի պատճառը: Փոկասն ատանց քաշվելու պատասխանեց, թե պատճառն այն է, որ «դու ես թագավորը, իսկ ստրատարխը (սպարապետը) իմ հայրը, դու պետք եզածի պես շես վարում իշխանությունը, իսկ իմ հայրն էլ արծաթասեր է: Եթե ուզում ես, հոռմայեցիների վիճակը կբարելավվի, բայց դա ինքնաբերաբար չի լինի»: Դրա վրա է, որ կայսրը թույլ տվեց Փոկասին վարվել ըստ իր հայեցողության: Նա անհապաղ հոգ տարավ բանակի կազմակերպման ու մարզման աշխատանքներին: *Zon.*, t IV, p 74:

28. Ամիրաների մասին տե՛ս *Menager, Amiratus*. Հալեպի ամիրա Համդունի տակ ենթադրվում է Սեյֆ ադ-Դաուլա Աբու-լ-Հասան Ալին (944—967): Նիկեիոր Փոկասի արաբների դեմ ունեցած հաջողությունների մասին մանրամասն խոսում են հայկական աղբյուրները: Ստեփանոս Ասողիկը գրում է. «Այլ յաւուրս Ռոմանոսի Յունաց թագաւորի էր մածիսարոս Նիկիփոս և պատրիկ Կիւս-ժան, որք զարհուրեցուցանէին զամենայն Տաճկաստանեայս զօրութեամբ իւրեանց» (Ասողիկ, էջ 182)

29. Լևոն Սարկավազը ցույց է տալիս, որ բյուզանդական բանակում կար նաև հայկական զորամաս (*το τὸν Ἄ ντων σ . :*), որն աչքի ընկավ մարտերում: *Leo Diac.*, p 14:

30. Ժամանակակից Խանիա քաղաքը կզգու հյուսիսային ափին:

31. Կրետեն Իսպանիայի արաբները գրավել էին 823 թ., օգտվելով Բյուզանդիայում բռնկված Թովմա Գազիրացու ապստամբությունից: Դրանից հետո բյուզանդացիները բազում ապարդյուն փորձեր արեցին կղզին գրավելու համար: Կրետեի գրավումը մեծ տպավորություն գործեց ժամանակակիցների վրա: Թեոդոսիոս Սարկավազը դրան մի պոեմ գրեց և ձոնեց Նիկեիորին՝ «մագիստրոսների արեգակին»: *Theodosii Diaconi de Cretae expugnatione*, p. 259—306: Παναγιωτάκη, Θεοδοσιος ὁ οιακονος:

Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Նիկեիոր Փոկասը, գրավելով Կրետեն և ցանկանալով ստվարացնել արաբական տիրապետության ժամանակ շատ նվազած քրիստոնյա բնակչությունը, քրիստոնյաների հոծ զանգվածներ բնակեցրեց այնտեղ, այդ թվում և բազմահազար հայերի (*Ἀρμενίων... πατριὰς ἐνοικισαμένων*. *Leo Diac.*, p. 28): Մինչև օրս Կրետեում բազմաթիվ են *Ἀρμενοί* (հայեր) նաև *Ἄ πετρα* (հայկական քար) անունով գյուղեր, որոնց առկայությունը բացատրվում է Նիկեիոր Փոկասի գաղթեցումներով: Մանրամասն տե՛ս Παπαρρ Ἴλο Ἱστορία, հատ. Դ, էջ 96: Π. Ν Παταγφοργίου, Περὶ τῶν σπουαστῶν τῶ «Ἀθηνα» p. ΚΔ', 48 . 1912, σελ. 467.

31ա. Այսինքն բյուզանդացիների (հույն-հոռմեների): Միջնադարում «Հելլեն» բառը հեթանոս էր նշանակում, այդպես էր հասկանում դեռևս Եղնիկ Կողբացին: Եպիփան Կիպրացու «Ἐλληνισμος ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Σερουχ ἐναρξάμενος»-ը Եղնիկը թարգմանե է. «...հեթանոսութեան սկիզբն ի Սերուբայ ժամանակաց անտի եղև»: *Sk' u S* (աշյան) *Խոսրովիկ*, էջ 294: Իսկ Գեորգ Պիսիդացու «Ἐλληνισμοῖς Ἑλλήνες ἕαντες λογισ»- թարգմանել են «հեթանոսական բանիք հեթանոսաց ՚ետեղադ» (տող 1121—1122)

32. Լևոն Սարկավազը Լևոն Փոկասի մասին մեծ դրվեստով է խոսում, նրան ան-

վանում է երիտասարդ, քաջ տղամարդ, արտակարգ խոհեմ, ամեն մի իրավիճակում ամենաճիշտ որոշումն ընդունող: *Leo Diac* p. 18: Համդունի դեմ Հեոն Փոկասի մզած պատերազմների մասին Հեոն Սարկավազը շատ ավելի մանրամասն է խոսում (*Leo Diac.*, p. 19—24):

33. Ադրասոս (այլ գրչագրերում՝ Անդրասոս) Հստ Ռամզեյի գտնվում էր Իսավրիայում:

34. Բյուզանդիայում ստրկական աշխատանքն օգտագործվում էր և՛ արհեստագործության, և՛ գյուղատնտեսության մեջ: Ստրուկներ ձեռք բերելու գլխավոր աղբյուրը պատերազմներն էին, բայց հազվադեպ չէին այն դեպքերը, երբ կարիքը ստիպում էր մարդկանց վաճառելու իրենց երեխաներին: Նիկիայի մետրոպոլիտ Քեոզորոսի մի նամակում խոսվում է շորս տարեկան հասակում գնված մի ստրկի մասին (*Darrouzès, I pistoliers* p. 290): X դ. կար աշխույժ ստրկավաճառություն: Հովհաննես Չմշկիկի մի բնագրում ասված է, որ ստրատիոտները ռազմագերիներին վաճառում են հենց մարտի դաշտում, բայց և տանում բյուզանդական շուկաները: Մեծահարուստները, ցանկանալով լծան գնով ստրուկ գնել, իրենց մարդկանց ուզարկում էին հենց պատերազմական գործողությունների շրջանները: Ստրուկների՝ Հուստինիանոս I-ի կողմից հաստատված սակագինը (*Cod. Just. 6,43,3, 531* թ.) ամբողջ ստրկավաճառության ընթացքում մնաց նիդոսի: Սովորական ստրուկն արժեք 20 դահեկան, արհեստավոր ստրուկը՝ 30, նոտարը՝ 50, բժիշկը՝ 60, ներքինի արհեստավորը՝ 70 դահեկան: Գների տատանումը ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Հովհաննես Չմշկիկի 972—975 թթ. միջև հրապարակված ի օրենք արգելում էր զինվորականների կողմից որպես ստրուկ վաճառվելիք, սեփական կալվածներում աշխատելու որոշված կամ ազգականներին նվիրաբերվելիք գերիների ամար մաքս (*χορηγία*) վերցնել (*տե՛ս Imp. Joannis Tzimischis Nov. XXV, 7—258*): XI դ. Բյուզանդիայում առկա ստրկության մասին վկայող կարևոր աղբյուրներից է Եվստասիոս Բոյիլասի կտակը (1059), որի ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս 2. Բարբիլյան, Եվստասիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 393—430: Բյուզանդիայում ստրկության մասին հիշատակություն ունի նաև Արիստակես Լաստիվերցին: Վասիլ II ի վրաց թագավոր Գիորգի դեմ մզած պատերազմում (1023) ձեռք բերած «մարդագրին վաճառակուտ արարին ի հեռուոր ազգս» (*Արիստ. Լաստ., էջ 32*): Ուսումնասիրություններից տե՛ս *Zachariae von Lingenthal, Jus Gr. Rom: Каздан, „Великое станье“*, стр. 77. *Его же*, Рабы и мистия, стр. 63—84: *Сюзюмов*, О правовом и южении рабов: Браунинг, Рабство: *Hadjinikolaou—Marava, Recherches; Strogorskiĭ*, Quelques problèmes, p. 72 sqq. *Köpstein*, Zur Sklaverei. Նույնի *ишиге Aspekte*, S. 237—247: Հակոբյան, Վարձկանները, էջ 70—90: Նույնի, Ծառա-ազգախին-ստրուկները, էջ 124—138:

35. Եթե չի բացատրված, թե ո՞ր քաղաքի մասին է խոսքը, նշանակում է, որ ասի ունի Կոստանդնուպոլիսը: Միջին դարերում բյուզանդացիները Կոստանդնուպոլիսի արևն ավելի հաճախ օգտագործում էին «քաղաք» բառը (*πολις*): Նրանք ասում են թե «գնում են քաղաք» (*հուն. στην πόλιν—ստին պոլին*), այդտեղից էլ թուրքերի տամբուլը (*Իստամբուլը*), որը սակայն թուրքերը չեն տվել առաջին անգամ, ինչպես արում է Դ. Մորավչիկը (*G. Moravcsik, T' Bi' άντιον εις τὸ κάτ-τρον τῶν ὀνομάτων Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Στοι-ών, τόμ. ΑΘ'-Μ, Ἀθήναι, 1972—73, σελ. 10*), որն ի քաղաքի թուրքական գրավումից (1453) առաջ էլ հայերն այն Ստամբուլ կամ ամբուլ էին անվանում: 1398 թ. մի հիշատակարանում գրիչ Պավղոսը ասում է, թե Վաստրը գրվել է «ի քաղաքս Խալատան (*իմա Ղալաթա*), հանդէպ Կոստանդնուպոլիսի,

ի նեզ և նուրբ ժամանակին, որ թուրքն խսարել է զմեզ և գժտըմբազն...»: Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, № 779: Ինձ անմատչելի է Հ. Պերպերյանի հետևյալ հոդվածը. «Stanböl (Istambul) kelimesinin etimolojüsüne dâir bir deneme. Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 9, 1954, էջ 187—192»:

36. Այդ շքերթը ծրագրված (տրիումֆ) էր կոչվում և մեծ հանդիսավորությամբ կազմակերպվում հաղթանակների ու այլ կարևոր դեպքերի առնչությամբ:

37. Զիարշավարանն ու ձիարշավական մրցումները Կոստանդնուպոլիս բերվեցին հին Հռոմից: Կոստանդնուպոլիսի ձիարշավարանն սկսեց կառուցել Սեպտիմիոս Սևերոսը, ավարտեց՝ Կոստանդին Մեծը: Բացի գլխավոր ձիարշավարանից կային մի շարք այլ ձիարշավարաններ (Ցուկանիստերիոն, սբ. Մամասի և այլն):

38. Բռնի վանական խուզելը Բյուզանդիայում պատիժ էր, քաղաքական հակապորոշներին հրապարակից վերացնելու միջոց:

39. Կզզի Պրոպոնտիսում (Մարմարայի ծովում):

40 Այս Ստեփանոսի մասին Սիկլիցեսը խոսում է իր աշխատության առաջին բաժնում: Ստեփանոսը Ռոմանոս I Լակապենոսի որդին էր: Վասիլ Պետինոսի զորդամասը նա տապալեց իր հոր, հույս ունենալով, որ Պետինոսի օգնությամբ կայսր կդառնա: Բայց վերջինս դավաճանեց և Կոստանդին Միրանաժինի զորամասը նրան ձերբակալեց ու արտոթեց: Պետինոսին այս գործում աջակցեցին Մարիանոսը, Վարդ Փոկասի որդիներ Նիկեփորը և Լեոնը, Նիկոլայոս ու Լեոն Թոռնիկյանները և ուրիշներ (Icon Synopsi, p. 236):

41. Վանք Բյութանիայում: 842 թ. այստեղ արտոթվեց ապագա պատրիարք Մեթոդիոսը, իսկ հետագայում նաև կայսր Միքայել Կալաֆատեսը:

42. Բյուզանդական աղբյուրներում՝ Մոսելի (Μωσαϊε) կամ Մուսելի (Μουσε) ձևով տառադարձվում է հայկական Մուսեո անունը, որ արդեն ազգանուն է դարձել: Նրան մասին տե՛ս *Бартуцкян*, *Византии кум энос*, стр. 34: նաև՝ *Каждан*, *Армяне*, стр. 10—11: «Մերունի Ռոմանոսը» Ռոմանոս I Լակապենոսն է, որ «ժերունի» է անվանվում տարբերվելու համար Ռոմանոս II-ից:

43. Բոնոսի ջրամբարը (ցիստերնան—*χλυσ* *κρη*) ծածկված էր և կրում է 627 թ. վախճանված պատրիկ Բոնոսի անունը:

44. Անտիոքոսի պալատը գտնվում էր գլխավոր ձիարշավարանից լուսիս-արևմուտք:

45. Բյուզանդիայում մոր անեծքը սարսափելի էր ամարվում «Ժիզենիս Ակրիտաս» էպոսում գրված է. «մահից մի վախեցիր, վախեցիր մոր անեծքից, մոր անեծքից զգուշացիր...» (Անդրոսի տարբերակ, Բ, 325—326):

46. Սաուդիոնը վանքը նվիրված էր Հովհաննես Կարապետին գտնվում էր Կոստանդնուպոլիսի Պսամաթիա (այժմ՝ Սամաթիա) թաղամասում և բյուզանդական ամենանշանավոր սրբատեղիներից էր: Կառուցել էր 463 թ. պատրիկ Ալ. Ստուդիոսը, Արժվելից կոնսուլը: Վանքը մինչև VII դ. կարևոր դեր չէր խաղում Կոստանդնուպոլիսի եկեղեցական կյանքում: Նրա վանականները դաժան հալածանքների ենթարկվեցին VIII դ. կեսերից պատկերամարտների կոզմից: Վանքը ծաղկեց վանահայր սբ. Թեոդորոս Ստուդիոսի օրոք: Վանքին կից գործում էր դպրոց, կար հյուրանոց: Վանքում մեծ զարգացում ապրեց դրուլոսյան արվեստն ու պատկերագրությունը, նա մեծապես նպաստեց IX դ. սկիզբ առած գրականության ու արվեստի վերածնությանը: Վանականները հալածանքի ենթարկվեցին նաև Լեոն V Հայկազնի, Միքայել Թլվատի ու Թեոփիլոսի օրոք:

ի կանոնադրությունը բազում վանքերի կանոնադրությունների հիմք է ծառայել: (միոս Ստուդիտեան էր, որ Չմշկիկ կայսեր օրոք կազմեց Աթոնի առաջին կանոնա-
 ո նը: Վանքն իր գոյությունը պահպանեց շատ երկար և միայն Բայազետ
 ւ ր օրոք (1481—1512) վերածվեց մզկիթի, որ կա մինչև այսօր և կոչվում
 իրահոր կամ Իմրահոր շամի. Տե՛ս *Janin, La géographie, 444—445*: Ստուդիոնի
 ա աններին հիշում է և Մխիթար Գոշը. «Սպուղէք՝ կրանաւորք քաղաքին, որոց
 ծ նոցա զէորոզայն, եւ դպաշտան եւ զկանոնսն երգել» (Գիրք դատաւտանի,
 Տե՛ս նույն տեղում «Նւ սպուղէս Մոնաքոսքն՝ որք են միաւորք»: Հմմտ. էջ
 նման անվանում չանդիպում է և Մովսէս Խորենացու Պատմության մեջ. «Նւ ցրուեալ
 րտաց նորա ա՛ակի») Երօնաւորաց սպուղէից ի գաւառս իւրաքանչիւր, վանո-
 նեցին՝ ժողով ալ ևղձարս» (Գ, 67):

4 Սկիլիցեսը ճեշտ չէ Դեպքերին մոտիկ կանգնած Լեոն Սարկավագը գրում է,
 ո անոս կայսրը նրան փառավոր ընդունելություն կազմակերպեց, նիկեփորը ձիար-
 րանում արվու սրեց, քաղաքի համայն դեմոսի ներկայության որն ապշել էր
 ավարի վրա տմ՛ ի ասելով թվում էր, թե բարբարոսների ողջ երկրի հա-
 ո յո ո այդտեղ ր ուտակվել: Աւ՛արին հետևում էին ռազմագերիները: Այդ
 ո ֆի կազմա՛ երպ մից հետո է որ Ռոմանոս կայսրը նիկեփորին նշանակեց Արե-
 զորքերի դռնհատիկոս (*Leo Diac., p. 28—29*):

4 Հալեպ քաղաքը Կոչվում էր նաև Արևելքի Բերիա, տարբերվելու շամար Մա-
 ի յի նույնանուն քաղաքից:

49. Սկիլիցեսի մոտ խալ կա Ռոմանոսն այդքան շթագավորեց: Լեոն Սարկավագի
 ո նա թագավորեց երեք տարի և գ ամիս (*Leo Diac., p. 31*):

Բյուզանդական պատմիչներ Լեոն Սարկավագը և Ջոնարասը գտնոււ են, որ
 նոս II-ին թունավորեցին: *Zon., XVI, 23. 22, Leo Diac., p. 33*: Ննթագրվում է,
 ո ոճրի կազմակ սիչը Թեոփանոն էր:

. Վասիլ II (976— 25 և Կոստանդին VIII (976—102)։ Աստղիկը, հայտնի չէ
 յուրից քաղե ով գրում է որ Ռոմանոս կայսեր մահվ ետո ~Թագաւորեաց ի
 անդնուպոլիս Մարինոս ոմն», որին Հովհաննես Չմշկիկը «ընկենու ...և թագաւորե-
 նէ զնիկիփոս» (Աստղիկ, էջ 183): Այդ հարցի վրա լույս է սփռում Լեոն Սար-
 ազը: Պարակիմոմենոս Հովսեփը, երկյուղելով նիկեփորից, դիմում է իտալական
 ր նախկին հրամանատար պատրիկ Մարիանոսին, խոստանալով նրան կայսր
 և լ, եթե համաձայնվի հանդես գալ նիկեփորի դեմ: Մարիանոսը նրան պատաս-
 ո . «Չայնդ կտրիք, դու ուզում ես դրդել, գրգռել մի կապիկի՝ մարտնչելու դին-
 սկայի դեմ, որից սարսափում են ու միայն հարեան այլազգիներո, այլ ողջ արևել-
 արևմուտքը» (*Leo Diac., p. 1*): Մարիանոսը խորհուրդ է տալիս Հովսեփին
 հարցով դ ել Հո աննես Չմշկիկին, քանզի քանակը նիկեփորից հետո նրան է
 լում. «այլ կ- պ մի վորձեո սատանե անսւսան ու անէրեր աշտարակը» վերջում
 րան Մարիանոսը

. Կայսրուհի Թեոփանոյի: Բուզանդիայում կայսրուհուն անվանում էին նաև
 α (տիրուհի), ինչպես և կայսեր՝ δεσ τής (տերչ):

. Լեոն Սարկավագի ասելով, ներքինի Հովսեփ պարակիմոմենոսը թշնամաբար
 ր տրամադրված նիկեփորի նկատմամբ: Տեսնելով, որ բանակի և դեմոսի կուռքն է
 գարձել, վախենում էր, որ նա կարող է ապստամբել, դրա համար ջանում էր նրան
 լեուծյա ր պալատ մտցնել կուրացնել ու աքսորել (*Leo Diac., p. 31—32*):

54. Խոսքը Կոստանդին Միրանածինի և նրա աներոջ Ռոմանոս I Լակապենոսի մասին է:

55. Ռոմանոս I-ի որդի Ստեփանոսը, որին Կոստանդին Միրանածինի դրոմամբ տապալել էր Վասիլ Պետինոսը:

56. Քաղաք Լեսոս (Միտիլենե) կղզում:

57. Բուլղարների ցար Սիմեոնի որդին (927—969): Ամուսնացել էր Ռոմանոս I կայսեր թոռ Մարիայի հետ, որը վերանվանվեց Իրենե:

58. Իորիսն ու Ռոմանոսը պատանդ տարվեցին 963 թ. (Adontz, Samuel, p. 349) նրանք ազատ արձակվեցին 966 թ., նիկեոսի՝ Ասորիք կատարած արշավանքից հետո: Նրանց վերադարձը Բուլղարիա ն. Ադոնցի կարծիքով կապ չունի կոմսաձագերի ապստամբության հետ (նույն տեղում, էջ 350):

59. Դավիթ, Մովսես, Ահարոն և Սամուիլ եղբայրները բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում են կոմիտոպուլներ (հայերեն՝ կոմսաձագեր): Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ նրանց հիշատակումն այստեղ ընդմիջարկություն է: ն. Ադոնցի կարծիքով, կոմսաձագերն առաջին անգամ հանդես եկան այն ժամանակ, երբ Կեկավմենոսը Լարիսայի և Հելլադայի զորավարն էր (980—983): Այս ենթադրությունը չեն ընդունում ժամանակակից ուսումնասիրողները, որոնք կոմսաձագերի ապստամբությունը թվագրում են 969 թ.: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս ծանոթ. 286:

60. Զոնարասի ասելով նիկեոսի Փոկասի տունը գտնվում էր Կապադովկիայում (Zon., IV p., 75):

61. Նշանավոր հայազգի զորավար Հովհաննես Չմշկիկը (հետագայում՝ Հովհաննես I կայսր): Մագում էր Կուրկուասների (Գուրգեն) հայտնի ազնվական ընտանիքից: Թոռն էր Թեոփիլոս Կուրկուասի, նշանավոր Հովհաննես Կուրկուասի եղբոր: Լևոն Սարկավազի ասելով «Հովհաննեսը փառավոր ընտանիքից էր սերում, հայրը ազնվական էր արևելքից, իսկ մոր կողմից՝ նիկեոսի կայսեր զարմիկն էր» (Leo Diac., p. 99): Նա խնամիրական կապեր էր հաստատել Բյուզանդիայի հայազգի հայտնի գործիչների հետ առաջին անգամ ամուսնացել Վարդաս Սկլերոսի քույր Մարիայի հետ, երկրորդ անգամ Կոստանդին Միրանածինի դուստր Թեոդորայի: Լևոն Սարկավազը նրան բնութագրում է որպես արտակարգ հանդուգն մարդ, որ թեպետև շատ կարճահասակ էր, բայց այդ փոքրիկ մարմնի մեջ հերոսական քաջություն ու կիրք կար (Leo Diac., p. 59):

Չմշկիկի մասին հիշատակում են հայկական, ասորական և արաբական աղբյուրները: Ըստ Ասողիկի, նա դեռևս Կոստանդին Միրանածինի օրոք մասնակցել է Կարինի գրավմանը (949) և այն ժամանակ ունեցել է դոմեստիկոսի աստիճանը. «յճՂԼ թուականին առաքէ կայսրն Կոստանդին զգեմեսլիկոսն զՉմշկիկ զօրու ծանու ի կողմանս Կարնոյ: Որ եկեալ պաշարեաց զԹէոդուպոլիս.. և էառ զքաղաքն: Ուր բազում գործս արովեան ցուցեալ Կիւո-ժան թոռն Չմշկայ, ի մանկութեան տիս գոլով յայնժամ» (Ասողիկ, էջ 179): Պետք է ասել, որ Կարինի գրավողը Թեոփիլոս Կուրկուասն էր Հովհաննես Կուրկուասի հարազատ եղբայրը: Բացառված չէ, հարկավ, որ Չմշկիկը մասնակցած լինի Կարինի գրավմանը: Մատթեոս Ուոհայեցու համաձայն, «Չմշկիկն էր ի գաւառէն Խոզնայ, ի տեղւոյն, որ այժմ կոչի Չմշկածակք, (Մատթ. Ուոհ., էջ 19): Միքայել Ասորու ասելով, Չմշկիկը (Շումուշկայ) շատ ուժեղ էր ռազմական արվեստի մեջ, ֆիզիկապես հզոր, պատերազմներում քաջարի ու հաղթող: Նախքան կայսր դառնալը նա հաստատվել էր Մելիտենեի և Անձիտի շրջաններում և բազում վայրեր, որոնք իրեն էին պատկանում, «կան մինչև այսօր»: Նա հոռոմոց զորքերի սիրելին էր, քանզի նա միշտ հաղթող էր մարտերում և նրանց էր ենթարկում քաղաքներ ու զավառներ

*Michel le Syrien. Chronique, t. III, p. 132; Հմմտ. Միխ. Ասուրի, Ժամանակագրու-
ն, 1871, էջ 383 Միքայել Ասորու Ժամանակագրության հայ թարգմանիչն ավե-
նում է նաև, թե «ասեն զնմանէ թէ Հայ էր ազգաւ»: նույն տեղում: Հմմտ. նաև
յս Ասուրի, Ժամանակագրութիւն 1870, էջ 390—391: Արաբական աղբյուրները
և կոչում են Յանիս իրն ալ Շմշկիկ կամ իրն ալ Շմշկիկ կամ պարզապէս ալ-Շմշ-
կ Տէ՛ս Րօզեն, Василий, стр. 74—75, նաև „Histoire de Yahya“, p. 775:*

Իեռև միջնադարյան հեղինակները ցանկացել են բացատրել Չմշկիկ մականունը:
ն Սարկավազի ասելով «Չմշկիկ» հայերեն ածական է, որ հունարեն թարգմանվում է
αλιτης քանզի շատ կարճահասակ լինելով, նման մականուն ստացավ» (*Leo Diac, 9*),
Μουσαλιτης բառը հունարեն լեզվի բառարաններում բացակայում է: Սոփոկլեսը
ցատրում է ἀνδροπικτος ἀνδροπιον (մարդուկ) և գտնում, որ դա հունականացված
է ուսերեն բառի ունարեն— ος վերջավորությամբ՝ «մուծոս», որից և փաղաքշա-
ն μουςαλτης և կրկնակի փաղաքշական՝ μουςαλιτης (Sophocles, հտ. II, էջ
1, Բրոսեի համաձայն, Չմշկիկը ծագում է պարսկերեն «չէմշ» բառից, որ «վայելուչ
ակ» է նշանակում -իկ փոքրացնող ածանցով (Հմմտ. Տեր Սահակյան, Հայ կայ-
ն. հտ. Բ, էջ 128 Արտահայտվել են կարծիքներ, որ հայերեն, «չմուշկ» (հողա-
յ) բառից է, որ ք. ζαλιτης-ը ծագում է «մուճակ»-ից: Տէ՛ս Հ. Անաույան, Արմատա-
բառարան, հտ. Ե, էջ 746—747: Միքայել Ասորին (ավելի ճիշտ՝ նրա երկի հայ
գմանիչը, քանզի աւորերեն բնագրում այդ մասին խոսք չկա) Չմշկիկը հետևյալ
ով է ստուգաբանում. «Իսկ թագուհին Թէոփանէս սպան զնիկիփոո՝ զի չէր ամուս-
եալ ընդ նմա, և առ զՅովհաննէս ոմն այր ինքեան և եղիր նմա թագ, որ և յառա-
ոյն կրէր զմուշկ քազատրին» (Միխ. Ասուրի, Ժամանակագրութիւն, 1870, էջ 389):
1871 թ. հրատարակության՝ «...որ յառաջագոյն բառնայր և դնէր զչմուշկ թագա-
ին .. և կոչեցաւ վասն այսորիկ Չմշկիկ» (էջ 382): Հրատարակիչները ցույց են
լիս, որ զրչագրում զմուշկ» էր և «չետոյ յաւելեալ էր... տառս «չ»: նույն տեղում,
տթ. 1:

62. Անատոլիկոս բանակաթեմի (Չոնարասը նրան անվանում է Արեւելից ստրատե-
Zon t, IV, f 76): Չորավարի մասին տէ՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 218:
դ. վերջում և X դ. առաջին կիսում արաբների ձեռքից նվաճված հայկական հողերից
մակերպվեցին մի շարք «հայկական» կոչված բանակաթեմեր (*ἀρμενιακα θεματα*),
նք զլիավորում էին հայազգի զորավարներ-ստրատեգոսներ: Այս հանգամանքը
տևառ դարձավ, որ արաբական աղբյուրներում բյուզանդական ստրատեգոսները կոչվեն
ենց հայերեն համապատասխան տերմինով՝ «զորավար»: Արաբական աղբյուրներում
վում է հոգանի z'rwat-ը: Տէ՛ս *Oikonomidès L'organisation*, p. 87: նաև նույնի,
lists, p. 346, սակ ծանոթ. 330, 359: Այդ երևույթին մենք հանդիպում ենք նաև
ացական աղբյուրներում: Վրացիները Գեորգ զորավարի վկայաբանությունը հայերե-
թարգմանելով, վրացերեն թարգմանության մեջ պահպանել են «զորավար» տիտ-
ը Այդ մասին տէ՛ս *Март, Из поездки на Афон*, стр 16 Իսկ «Հայաստանի և
րիայի» կառավարիչ Գրիգոր Բակուրյանը XII դ. վրաց Անանունի «Դավիթ արքա-
արքայի պատմության» մեջ կոչված է «զորավար» Տէ՛ս *Исследования*-Քեկ, Վրաց աղ-
ւրները, հտ. Ա, էջ 216:

63. Պատկանում էր Կուրկուսաների այսազգի նշանավոր ընտանիքին, որից սերել են
պիսի անվանի գործիչներ, ինչպիսիք են Հովհաննես և Լեոն եղբայրները և շատ ու-
ր: նրանց հեռ սղզակցական կապ ուներ Հովհաննես Չմշկիկը: Տէ՛ս *Charanis*.

The Armenians. p. 40. Guiland, Le domestique. n. 44(*Καждан* Армяне срр. 13—14.

64. Ստրատեգատը (στρατηγος) գինվորական բարձր աստիճան էր Բյուզանդիայում, սպարապետ: Կոչվում էր նաև στρατηγος στρατηγος χύτρατος, ...στρατηγός: Այդ մասին տե՛ս Guiland, Le commandant en chef, p. 380—404:

65. Լեոն Սարկավագի ասեղով, հենց սրանից հետո նիկեիորը Չմշկիկին շնորհեց մագիստրոսի պատվաստիճանը և նշանակեց Արևելից զորքերի ղոմեստիկոս (Leo Du. n. 44).

66. Ամենայն հավանականությամբ, նույնանում է նիկեիոր II Փոկասի ամանակ հանդես եկած և այլ աղբյուրներում հիշատակված պրոտովեստիարիոս Միքայելի հետ որ հիշվում է նաև որպես պատրիկ-պրեպոզիտոս վեստ Դեռևս Կոստանդին Միրանա ծինի օրոք պրոտովեստիարիոս էր: Տե՛ս Guiland, Les eunuques, p. 18:

66ա Բյուզանդական հեղինակները օգտագործում են որոշակի տերմին՝ կայսել հո-ակման ասնշությամբ՝ ετιφηρτω, ανεσφηρτω կամ εσφηρτω: Վերջինս բառացի նշանակում է փառաբանել, ներբողել, բայց ունի որոշակի տեխնիկական նշանակություն՝ պայսր հոշակել, հայտարարել, ընդունել: Այդ բանն ուներ նա՛ լրալական նշանակու- • ուն: Տե՛ս Bréhier, Les Institutions, p 76—81:

67 Կոստանդնուպոլսի արվարձան, ժամանակակից Ակյուդարը քաղաքի ասիական ինն:

68. Այլ աղբյուրներից գիտենք, որ նա պատրիկ Մարիանոսն էր (տե՛ս վերը, ծա նոթ 51): Հովսեփը դիմեց նաև պատրիկներ Պասքալիոսի և Թոմսիկյանների օգնության, ալով նրանց մակեդոնական զորքերը, բայց մաչրաքաղաքի բնակչությունը չօժանդա էր նրանց (Leo Diac., p 45—46):

69. Ունե՛ր մագիստրոսի բարձր պատվաստիճանը: Նրա մասին տե՛ս նաև «Կոստանս և Միրանա ծին», էջ 132: Վախճանվեց 969 թ. իննսունն անց տարիքում: Նա պատանի հասակից գինվորական էր և բազում հաղթանակներ էր տարել պատերազմներում ու սխրանքներ գործել (Leo Diac., p. 83):

70 Զոնարասը ավելի պարզ է գրում ἡσας « ... » εαστ ... αολτον φέρειν τον τ ... νομισματ ... εαστον (Zon. IV, pp. 76—77), որ կարելի է այսպես հասկանալ. հացի գինն այնքան կբարձրացնի, որ մի դահեկանի հացը գնողի ծոցում կտեղավորվի, այսինքն շատ կթանկանա

71 Լեոն Սարկավագը նրան անվանում է Վասիլ Նոթոս (ապօրինածին), քանզի նա սո սնոս այսեր ապօրինածին որդին էր, սկյութ (հավանաբար՝ սլավոն) կնոջի • • • (Leo D. p. 94):

• • • Ա. ս ժառանգազրջոնում բյուզանդական մաչրաքաղաքի բնակչության սոցլ • ա կան կազմի մասին տե՛ս *Καждан*, (*пняльный состав*, стл ... — 6.

Ետե. արք թիեր ունեցող խոշոր նավ Բյուզանդական շրջանում կոչվում էր նաև արսոս

74 Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը: Կոստանդնուպոլսի թաղամաս է Ալեյի մանրամասն տե՛ս «Կոստանդ • Միրա • », էջ 289, ծանոթ. 251:

Ոսկե դո ոը (Χρυσή ρτα կամ • η): Կայ լերի՝ արշավանքներից բաղա- լրս քաղաք մուտք գործելու պաշտոնական գարբասը:

77. Ակիլիցեսն օգտագործում է ταινωσαι տերմինը, որ լիազ կապել» է նշանա • • • և ոչ «թագ դնել»: Արշակունյաց թագերի մաս էր կազմում նաև մաղերի համա •

ապիշը որ կոչվում էր «գարգամանակ»: Այդ իսկ պատճառով այնքը թագադրման վերհրչալ երկու տերմին էին գործածում՝ «թագ դնել» և «թագ կապել»: Այդ արարողությունը կատարողը կոչվում էր «թագադիր» և «թագակապ»: *St u Mapp, O packon- B AHH, cTp. 23*: նույնի, *ՀԱՊ, cTp 61* Բագրատունիները պահպանեցին Արշակունիների թագի ձևը և եթե հավատանք պատմիչ Վարդանին, «ի նոյն կայսերէ Վասէ էկն րբինի մի՝ նիկիտ կոչեցեալ, յերեք հարիւր քսան և հինգ թուին խնդրել յԱշոտոյ ազ . և կամէր պսակիլ ի Բագրատունոյն, զոր կատարէ Աշոտ» (Վարդան Բարձրբերդ-Պատմութիւն, էջ 116): Ասածս, չարկավ, չի նշանակում որ բյուզանդական թագը ակունչաց ծագում ունի, այլ պարզապէս ուզում եմ ցույց տալ, որ այն նման մասնէր բազկացած: Բյուզանդական կայսրերի թագադրման արարողության մասին տե՛ս *l rs)lt, Etudes, p. 18—27* *Острогорский, Эволюция, cTp. 33—42*: Կայսրուհի-րի թագադրման պսակի արարողության մասին նույն տեղում, էջ 27—33:

78. Բնագրում *α. 360*, որտեղից սարկավազն աղետարանն էր ընթերցում և քարոզ դում: Հանդիպում է հայկական ազբյուրներում և՛ ամբոն, և՛ ամբիոն ձևով: Հմմտ. *թ. Ուտհ. «ի սուրբ Սոփի ի յամբիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետսն հոռո- ոյ* Այդ ամբիոնից բանավիճել են հոռոմ վարդապետների հետ Գագիկ II-ը, Գագիկ ասյանը, Գրիգոր Մագիստրոսը և ուրիշներ: Մխիթար Գոշի մի տվյալից պարզվում է, ան չէր նույնանում բեմի հետ. «Այսոքիւք ամենեքեան ոչ են ի յինն դասուէն եկե- ցոյ և ոչ եթէ ի սպասաւորութիւն ինչ յպին, ոչ ի յամբոն ելանեն և ոչ ի բեմն մտեն, չ են ամենեքեան փառարանիչք կարգեալք ի տունն *Տէաոս Աստուծո* » (Գոշ, Գիրք տաստանի, էջ 139, 402):

79. Լևոն Սարկավազի ասելով, նիկիփոր Փոկասը իր թագադրության ժամանակ տարեկան էր: Նա թխադեմ էր, ունէր խիտ ու կապտավուն-սև մազեր, սև մտա- ու աչքեր, թավ հոնքեր, միջակ աբծվային քիթ, կոր, հզոր մարմին, շատ լայն *ր ք և ուներ (Leo Diac , p. 48)*:

80. Ըստ Պսեղո-Կողինոսի իր անունը պարտական է Հուստինիանոս I-ի ժամանակ ած պատրիկ Պետրոսին (Բարսինիանոս ասորու), որ համարվում է պալատի կա- տողը, թեև պալատը առաջին անգամ հիշվում է 518 թ.: Պետրիոն էր կոչվում նաև եզջյուրում գտնվող թաղամասը, ժամանակակից Ֆանարը

1. Նահանգ, ապա բանակաթեմ Փոքր Ասիայի հյուսիսում՝ Պոնտոսի, Բյութանիայի ալատիայի միջև:

82. Նշանավոր չերմուկ Փոքր Ասիայում, նիկոմեդիայի լ ն մոտիւ Կոստանդին անաժինի ժամանակ վերանվանվել է Սոտերիուպոլիս:

83. Կեսարի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 256, ծասոթ. 29: Կայսերա- ն ին տիտղոս է: IV դարից սկսած շնորհվում էր կայսերական բնտանիքի անդամ- լն (մեկ կամ մի քանի հոգու միաժամանակ): Մինչև Ալեքսիոս I՝ սյսեր թագավորու- ժամանակաշրջանը կեսարը կայսւ ության առաջին աստիճանն էր: Նրա կրողը շատ իրավասություններ ուներ, եղել են դեպքեր, երբ կեսարը համարվել է ժառանգա- լան (տե՛ս *Oikono midè Les 1 ts, p. 293*):

84. Նոր (N), Լասիլ I ի ողմից կառուցված սբ. Աստվածածնի եկեղեցին: Նրա մանրամասն տե՛ս Կոստանդին Միրանաժին էջ 94—106 287, ծանոթ.

Իկեփորը. դառնալով Թեոփանոյի դավակի կնքահայրը իրավունք չունէր ա- ալ լլ լլ ալի մոր հետ, լս զի նա գործած լր լինուլ ա յի դահցանքը

(տե՛ս վերը, էջ 14: Հմմտ. նաև Leo Diac, p. 50): Արգելքը դրել էր Տրուլտսի եկեղեցական ժողովի (691 թ.) 53-րդ կանոնը: Տե՛ս Guillard, Les noces, p. 255, n. 2:

86. Τῆς συγκαλειτου λογάδας: Սենատը հունարեն կոչվում է սինկլիտոս, սենատորը՝ սինկլիտիկոս (բառը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում. «Քէոզոս հարցանէր դամենայն սինկղիտոսն», Նղիշե, էջ 72), «Ոմն ի կարգէ սինկղիտոսաց՝ այսինքն ծերակուտի» (Նվա. Քր., Բ): Սինկլիտիկոսները շատ էին, բայց նրանցից քչերը կարևոր դեր էին խաղում պետության մեջ: Հենց սրանք էլ «գլխավոր» սենատորներն էին: Լևոն VI կայսրը մի օրենք է հրապարակել, որով նա զրկել էր սենատը (սինկլիտոսը) ամեն մի նշանակությունից: Կոստանդին Միրանածինի «Արարողությունների մասին» գրքում այդ տերմինը շատ հաճախ է հիշատակվում: Գ. Բելլակի կարծիքով, X դ. «սինկլիտոս» նշանակում է. 1. Բոլոր աստիճանավորների՝ ցածր ու բարձր ամբողջությունը: 2. Բոլոր աստիճանավորների ամբողջությունը, բացառյալ բարձրագույնները: 3. Միայն սինկլիտոսի աստիճանավորությունը ամենանեղ իմաստով, այսինքն՝ ապոէպարքոսները, սիլենտիարիոսները, վեստիտոսները, հյուպատոսները, դիսհյուպատոսները և այլն: (Беллаев, Βυζαντινά, том I, стр. 170 և այլուր): Սենատի կազմում մտնում էին բարձրագույն պաշտոնեությունը, ռազմական և մասամբ հոգևոր ավագանին: Մակեդոնական հարստության ժամանակաշրջանում սենատի դերն ընկավ, բայց դարձյալ բարձրացավ XI դ. կեսից: Միքայել Ատտալիատեսը գտնում է, որ ամբողջ սենատը մի բյուր մարդուց ավելի էր (Attal, p. 275) և հավանաբար այդ խոսքերը շարժի բառացի հասկանալ, ինչպես անում է Գ. Լիտավրինը („Советы и рассказы“, стр 601), պատմիչը նրանց մեծաթվությունն է ուզում ընդգծել: Կայսերական խորհրդին, հասկանալի է, մասնակցում էին փոքր թվով երեկելիները: Սենատի մասին մասնավորապես տե՛ս Diehl, Le Senat:

87. Կոստանդին V Իսավրացու (741—775) պատկերամարտ կայսեր, որի սահմանումներից բյուզանդական եկեղեցին ջանում էր ազատվել:

88. Բնագրում λιβελλος (լատ. libellus): Բառացի նշանակում է գրքույկ, բայց պանֆիլետի իմաստ ուներ, մեկին ծաղրելու կամ անվանարկելու համար կազմված գրություն:

89. Խոսքը Նիկեիոսի հոր՝ Վարդասի մասին է: Լևոն Սարկավագը գրում է, որ Նիկեիոսը պատրիարքին դիջել տվեց ասելով, որ կնքահայրն իր հայր Վարդասն է եղել (Leo Diac., p. 50):

90. Բնագրում ιτᾶς. որին մի այլ տեղում հեղինակն անվանում է պալատի եկեղեցու ավագերեցը (տե՛ս էջ 93):

91. Սկիլիցեսը «Ռոմանոս ծերունի» է անվանում Ռոմանոս I Լակապենոսին, այնինչ հայկական աղբյուրներում (տե՛ս Մատթ. Ուռն., էջ 5) Ռոմանոս ծերունի է կոչվում Կոստանդին Միրանածինի որդի Ռոմանոս II-ը. «Վասիլն և Կոստանդին՝ որդիք Ռոմանոսի ծերոջն»:

92. Սիկիլիայի գլխավոր քաղաքը:

93. Վասիլ I-ի (867—886):

94. Խոսքը Պալերմոյի մասին է:

95. Նիկեիոս II Փոկասի պապը, նշանավոր զորավար: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Gregoire, La carrière.

96. Ժամանակակից Բրինդիզին:

97. Իլլիրիան ընդգրկում էր ժամանակակից Ալբանիայի տարածքը և հասնում էր մինչև Դանուբ գետը.

98. Բնագրում՝ *ἱστορικὸς*: Խոսքը կուրիկուլարիոսի մասին է: Բյուզանդիայում կերթինիների համար նախատեսված էր ութ աստիճան: Դրանք են. նիպսիտոարիոս (հիշատակում է և Մխիթար Գոշը՝ «Ուսմանարք» ձեռք և բացատրում հետևյալ կերպ. որք արկանեն ձեռաց ջուր արքային» (Մխ. Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 139), կուրիկուլարիոս, սպաթարոկուրիկուլարիոս, օստիարիոս, պրիմիկերիոս, պրոտոսպաթար, պրեպոզիտոս և պատրիկ: X դ. սրանց ավելացան վեստը, պրոտովեստը, վեստարխը և պրոեդրոսը, աստիճաններ, որոնք, ի միջի այլոց, ստանում էին ոչ միայն ներքինիները (տե՛ս *Guilland, Les titres auliques, հտ. 13, pp. 50—85, հտ. 14, էջ 122—157*): Մխիթար Գոշն իր Դատաստանագրքի ՄԻՅ գլխում խոսում է «դաս պալատան» մասին, որի մեջ հանդես են գալիս վերոհիշյալ աստիճանները: Անվիճելի է, որ նրա ձեռքում եղել է հունարեն բնագիր (տե՛ս «Գիրք դատաստանի», էջ 138—139):

99. Տարածվում էր իտալական թերակղզու հարավում: Նվաճեցին նորմանները XI դ. զեսերին:

100. Ենթադրվում է Կապուա-Բենեվենտի իշխան Լանզուֆը:

101. Սկիլիցեսը առաջնորդ է անվանում բուլղարների ցար Սիմեոնին (893—927):

102. Բնագրում՝ *Φατλοῦν*: Աֆրիկայի արաբների առաջնորդի մասին է խոսքը:

103. Պարզության համար «մայրաքաղաք» ենք թարգմանում բնագրի *βασιλίσ* (քաղաքների թագուհի-ն), որ օգտագործում էին բյուզանդացիները Կոստանդնուպոլսի վերաբերյալ:

104. Բյուզանդական կայսրութունն ամեն տարի որոշակի հարկ էր վճարում Աֆրիկայի արաբներին՝ նրանց հարձակումները կանխելու նպատակով:

105. Կոստանդին Միրանաժին:

106. Մանրամասն տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 222—223, ծանոթ. 44: Ն. Ազոնցի կարծիքով Կրինիտեսների ընտանիքից ամենավաղ հիշատակված անձնավորությունը Ալեքսիոս-Մուսելիսն է (Մուշեղ), Թեոփիլոս կայսեր (829—842) փեսան (*les Taronites, p. 225*), որ այդ ընտանիքը Տարոնի Բագրատունիների մի ճյուղն է (նույն տեղում, էջ 228): Նաև՝ *Каждан, Армяне, стр 11*. Սկիլիցեսի հիշյալ Կրինիտեսը նույնանում է Պասքալիոս Կրինիտեսի հետ, որին պատմիչը հիշատակում է իր աշխատության 18-րդ էջում:

107. Աֆրիկայի հյուսիսում գտնվող թերակղզու (Կյուրենաիկայի) կենտրոնը:

108. Կոստանդին Միրանաժինի:

109. Աֆրիկայի հյուսիսային ափում գտնվող Կարթագենի (հուն. Կարթեգոն) արաբներին:

110. Ռոմանոս I Լակապենոսը:

111. Կայսերական վարչության ծառայող: Վարչությունը կազմված էր գրասենյակներից, որոնք սեկրետա էին կոչվում: Հնում կայսերական նոտար կոչվածները X. դ. սկսեցին ասեկրետես կոչվել և ենթարկվում էին պրոտոասեկրետեսին (տե՛ս *Brehier, les Institutions, p. 166* և հտ.): Տիրոջը ազավաղված ձեռք հանդիպում է և Մխիթար Իոշի Դատաստանագրքում. «Երրորդ՝ ասին՝ կրիտքն (կարդա՝ ասիկրիտք), որք են թղթադիրք արքային» (Մխ. Գոշ, Գիրք դատաստանի, էջ 139, 603—604):

112. Քաղաք հարավային Իտալիայում, Ադրիատիկ ծովի ափին, այժմ՝ Օտրանտո: Մտնում էր Իտալիա կատապանության մեջ: 1055 թ. առաջին անգամ գրավեցին նորմանները, բայց վերանվաճվեց կայսրության կողմից 1060 թ.: նորմանները քաղաքը ոչնչեցին 1068 թ.:

113. *Reggio di Calabria* քաղաքը:

114. Τὸ σὺλοῦ (նաև τὸ πλοῦ) ὄρου, γαρτος: Ծովակալը:

115. Հայաստանի և Վրաստանի՝ Բյուզանդիային տրված օգնական զորքը: Սյրիի ցեֆի սύργαχοι (դաշնակից) բառը այդ մասին է վկայում: Մի քանի տարի անց հատոթագավոր Աշոտ III Բագրատունին օգնական զորք տվեց Չմշկիկին. «տուեալ Աշոտ զօրսի տանէ Հայոց վառելոց և այր պատերազմողս իբրև տասն հազար» (Մատթ. Ուն., էջ 18): Այդ իմաստով ճիշտ չէ Հ. Արվալլերը, որ Սկիլիցեսի հիշատակած այս զորքերին համարում է բյուզանդական բանակում ծառայող վարձկանների (*Ahrweiler, Rec o ches*, p. 33, n. 11): Մր Հայաստանը Բյուզանդական կայսրության «դաշնակից» էր վկայում է նույն Սկիլիցեսը, որ, խոսելով Գաղիկ II-ի թագավորության առաջին տարիների մասին, գրում է, թե նա հռոմայեցիների հետ պահպանում էր օμοιότητα դինակցություն (տե՛ս վերը, էջ 147): Հաջորդ էջում նույն Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ Գաղիկը Բյուզանդական կայսրության փոս և սύργαχος էր (բարեկամ և դաշնակից), հետևաբար նա պարտավոր էր պահանջի դեպքում օգնական զորք տրամադրել կայսրության: Սա, հարկավ, չի նշանակում, որ բյուզանդական բանակում չէին կարող լինել վարձկ. և հայեր: Նրանք կային և ծառայում էին իրենց հայ հրամանատարի գլխավորությամբ: Անիի թագավորության անկումից հետո հայկական զորքերն անցան Բյուզանդական կայսրության ծառայությանը՝ մինչև որ լուծարքի ենթարկվեցին Կոստանդ.՝ Մոնոմախի կողմից (տե՛ս ծանոթ. 609):

116. Նաև Մամեստիա (Մսիս):

117. Այժմ Սիհուն

118. Հայտնի չէ, այս Մոնաստիրիտեսը ինչ ազգակցական կապ ունի Անիի պաշտոնների ժամանակ հայտնաբերված 1059 թվականը կրող հունարեն մի արձանագրության մեջ հիշված Հովհաննես Մոնաստիրիտեսի հետ, որն իրեն անվանում է «Հայաստանի և Իբերիայի» կատապան:

119. Կոստանդնուպոլսի ակրոպոլսի քաղաքի կվրտպակաս մասի արևելյան ծայրամասում:

120. Սբ. Սոֆիայի (տե՛ս վերը, ծանոթ. 18):

121. Կիպրոսը արաբական տիրապետության տակ մնաց 647/648-ից մինչև 965 Վրաց այդ տիրապետությունը շարունակական չէր, այն մի քանի անգամ բնագատվեց: Կղզին Ջի քանի անգամ անցավ կայսրության ձեռքը: 688 թ. Հուստինիանոս II կայսեր և արաբ խալիֆա Աբդ-ալ-Մեդիթի միջև կնքված պայմանագրի համաձայն կայսրությունն ու խալիֆայությունը իրար միջև էին բաժանում «Կիպրոսի, Հայաստանի և Իբերիայի (Վրաստանի) հարկերը» (*Theophanis Chronographia*, p. 353): Կոստանդին Միրանաժինի տվյալներով Վասիլ I-ի ժամանակ յոթ տարի կղզու կառավարիչն էր «ազգության մեջ հայ, անուն հանած Ալեքսիոսը («Կոստանդին Միրանաժին», էջ 173): Տե՛ս նաև *Pertusi, D. Thematibus*, p. 26—27:

122. Նրաբերն. Մեմբիջ: Եղաք Ասորիքի շուսիս-արևելքում:

123. Քրիստոսի անձեռագործ պատկերը կրող աղյուսի մասին մանրամասն տե՛ս «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 181—182: Հարցն այն է, որ այդ աղյուսը Նդեսիայուս էր գտնվում և ոչ Հիերապոլսում: Լևոն Սարկավազը գրում է, որ Նիկեիոսը գրավեց Նդեսիան և այնտեղից առավ բերեց հիշյալ աղյուսը: Այդ դեպքից հետո նա խոսում է Հիերապոլսի (Μέμπετ) գրավման մասին (*Leo Diac.*, p. 70—71): Պետք է ասել, թե Նդեսիան կայսրությունը գրավեց 1032 թ. միայն, Գեորգիոս Մանիակեսի ջանքերով:

124. Բերդ Ամանոսում, ենթադրաբար արաբական ազբյուրների Sunyāb-ը (*Hornmann, Die Ostgrenze*, S. 96, An. 7: Պագրասի մասին տե՛ս նույն տեղում, էջ 94):

գրասը հիշատակում է նաև Սամվել Անեցու Շարունակողը (էջ 144) «Պաղրասայ կին» ձևով:

125. Μαῦρον ὄρος: Ենթադրվում է Ամանուր:

1 6. Պ. Խարանխը Բուրցիսին հայկական ընտանիք է համարում (*Charanis, The Armenians*, p. 45), Կաժդանը՝ ենթադրաբար հայկական (*Каждан, Армяне*, 85): Այս Միքայել Բուրցիսին հիշատակում է և Ասողիկը («Բուռն մաժիստոտան», 2 2): XI դ. քրիստոնյա արար պատմիչ Յահյա Անտիոքացին (ալ-Անտաքի) նրան ուսմ է Միքայել ալ-Բուրջի: Բերդը, որի կառավարիչ նշանակվեց Միքայել Բուրցիսը, բազան աղբյուրներում կոչվում է Բագրասա:

Կարինի «Վրաց» (Գյուրջի) դարբասների վրա փորագրված հունարեն 992 թ. մի ձևագրովյան մեջ (Սաբաբյան, Տեղագրութիւնք, էջ 74, նաև *Adontz, Notes arméniennes*, p. 163) ի միջի այլոց գրված է. το ρουρ., որ մենք վերականգնում ենք ὁ Βούρ (Բուրցիսին): Դժվար է ասել, այս արձանագրությունը պատկանում է թ 1 Բուրցիսին, թե չէ (արձանագրությունը պակասավոր է):

1 7. Հմմտ. ծանոթ. 490: Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը ոչ թե ընդարձակ մի շրջանի դորավար նշանակելու մասին է, այլ պարզապես Սև լեռան մի ամրոցի (տե՛ս ր, *Recherches*, p. 46), որ հին ձևով շարունակում էր բանակաթեմ կոչվելու X դ. առաջին կեսին հայկական հողերի վրա ստեղծվել էին խարպեղիկիոն բանակամ լեռնաոսկոմեն, Ասմոսատոնը, Խոզանը (տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 25): ի փոքր բանակաթեմների ստեղծումը շարունակվեց նաև Նիկեփոր Փոկասի հարի օրով (տե՛ս Սկիլիցեսի մոտ, էջ 43): Գրանց զորավարները ենթարկվում էին թի կամ կատապանների հրամաններին (*Ahrweiler, Recherches*, pp 49 51): Պետրոս ստրատոպեդարխին Յահյա Անտիոքացին հիշում է նաև ալ-Ատրաբականունով (*Розен, Василий*, стр. 2) Թողենը հիշյալ մականվան մեջ տեսնում է թ ն τραπεζα (սեղան) բառը և ենթադրում, որ այդ տիտղոսը կրողը կապ ունի ա բազան սեղանին և հավանաբար նշանակում է կայսերական սեղանապետ (նույն էջ 90—92): Հմմտ. «*Histoire de Yahya*», p. 814, Բայց գուցե «ալ-Ատրան Նիկեփոր Փոկասի «Ստրատեգիկոն»-ում հանդիպող τραπε τη»-ն է, որի տակ և «զարպասպան» պարսկերեն բառն ենք տեսնում (տե՛ս «Կոստանդին Միրան», էջ 202, 335, նաև՝ *Бартикян, О двух терм ах*, стр 76—77: Բացառված չէ, ա վ որ «ալ-Ատրաբազի»-ն հենց στρα ρηγ-ի ազավազումը լինի: Ստրատարխը ղինվորական աստիճան էր Բյուզանդիայում: Բառացի նշանակում է արի դուրս եկած զորքի հրամանատար: Այս ժամանակաշրջանում բառը սպարանշանակում: Մանրամասն տե՛ս *Guilland Le Stratopédarque*, pp 498—521. *nomidès, Les lis* pp. 334—335:

9. Արաբերեն կալա բառն է, որ ամրոց, բերդ աշտարա է նշանակում: Հանդիսում է և հայկական աղբյուրներում «կլա» ձևով (Հմմտ. Հոսմկլա, այս է ոտմոց կլա: և նաև Մատթ Ռոմ., էջ 58. «կայր ի քաղաքն Ուրհայոյ երեք կլայ»): Կեկավմենուր գտագործում է բառը καλλά ձևով և դրա տակ հասկանում աշտարակ, ներքին բերդты и рассказы», стр. 248, 250, 270):

130 Անտիոքը բյուզանդացիների ձեռքն անցավ 969 թ. հոկտեմբերի 29-ին: Արաբը աղաքին տիրացել էին 637 թ.: Ասողիկի ասելով, Անտիոքը գրավողը Վարդաս Փոկն էր («եւ ապա ի նժԸ (=969) թուականին առնու (Վարդաս Փոկասը) զԱնտիոք ծ աղաք Ասորոց» (Ասողիկ, էջ 183):

Հետաքրքրական են Յահյա Անտիոքացու տվյալները, որոնց համաձայն Անտիոքը

գրավեցին Միքայել Բուրցիսը և Իսիակ իրն Բահրամը (Ροζεν, Βασιλий, стр. 78), որը ոչ այլ ոք է, քան Սկիլիցեսի հիշատակած զորավար Սահակ Վահրամը (Σαχακιος Βραχάμιος): Ի տարբերություն Սկիլիցեսի, որը գրում է, թե Անտիոքի գրավումը Նիկեիոսի համար ցանկալի չէր, ինչ-որ սնտոհապաշտական նկատառումներով, Յահյա Անտիոքացին ցույց է տալիս, որ Նիկեիոսը դժգոհ էր Անտիոքի գրավման համար հիշյալ զորավարների գործի դրած միջոցներից, որոնց հետևանքով քաղաքի մի մասը մոխրի վերածվեց (Ροζεν, Βασιλий, стр. 78: Հմմտ. Histoire de Yahya, p. 825):

130ա. Բնագրում չրդյաτα. պետք է նշել սակայն, որ Բյուզանդիայում չրդյաτα ստեղծված հասկանում էին ոչ միայն դրամը (փողը, ստակը): Մակեդոնացիների Βασιλικά օրենսգրքում գրված է. «չրդյաτα ասելով ոչ միայն դրամն ենք հասկանում, այլև շարժական և անշարժ գույքը, ստրուկներին...» („Basilicorum lib.“, II, tit. 2, 214):

131. Պահպանվել է Նիկեիոսի Փոկասի օրենքը՝ վանքերի ու ծերանոցների կառուցումն ու եկեղեցական կալվածների հետագա ընդլայնումն արգելող: Նիկեիոսը «ախտ» էր համարում վանքերի կալվածներն ընդարձակելու, մեծամեծ շենքեր կառուցելու, ձիերի, եղջերի, ուղտերի անհամար հոտեր ունենալու մարմաշը, մի բան, որ վանականներին ոչնչով չի տարբերում աշխարհականներից (տե՛ս „Nov. XIX Imp. Nicephori Phocae de monasteriis“, p. 249—252): Նիկեիոսի այս օրենքը շեղյալ հայաստաբանից Վասիլ II-ը՝ իր XXVI նովելայով (988): Նույն տեղում, էջ 259:

132. Խոսքն այն մասին է, որ ղինվորականի ընտանիքն ի վիճակի չլինելով հարկերը վճարել, կորցնում էր իր սոցիալական դիրքը, նրա անդամները փախչում ու ապավինում էին հոգևոր կամ աշխարհիկ հղորների՝ «գինատոս»-ների մոտ (տե՛ս Ahrweiler Recherches, p. 15):

133. Հմմտ. «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա, էջ 341. «Իսկ որ ի պատերազմունս մահք գործին... վասն զձեռս սրբելոյ բարութ է այնպիսեացն Գ ամս արտաքոյ հազորդութեան լինել»:

134. Տեսարտերոն բառը ծագում է τέταρτον-ից, որ «քառորդ» է նշանակում: Դրա մական այդ միավորի պարփակած արժեքի շուրջ բավականին ստվար գրականություն կա: Հ. Արվայլըրը գտնում է, որ տեսարտերոնը լիարժեք դահեկանից՝ հիստամենոնից պակաս էր 1/12-ով և ոչ թե մեկ քառորդով (τέταρτον), ամբողջի 1/3 մասի քառորդով τέταρτῆρον: Լիարժեք դահեկանը բովանդակում էր 24 կերատիա, իսկ ցածրորակը՝ 22 (տե՛ս Ahrweiler, Nouvelle hypothèse, p. 1—9: Տե՛ս նաև Hendy, Light weight oliv. p. 57—80):

135. Հմմտ. Սաղմոս ՃԻԶ, 1. «Եթէ ոչ տէր պահէ զքաղաք, ընդունայն տքնին պա հապանք նորա»:

136. Ավելի տեղյակ է Լևոն Սարկավազը: Նրա ասելով, 967 թ. Փրկչի Համբարձման տոնի օրը (հունիսի 10) Նիկեիոսը, ընդունված կարգի համաձայն, քաղաքի պարիսպներից դուրս՝ Պեգե կոչվող արվարձանում պրոկինսոն (շքերթ) կազմակերպեց, որի ժամանակ բյուզանդացիների և հայերի միջև կոխվ ծագեց, հայերի ձեռքով բազում քաղաքացիներ սպանվեցին: Երբ կայսրը երեկոյան վերադառնում էր պալատ, բյուզանդացիները նրա վրա սկսեցին լուտանքներ ու քարեր շարտել (Leo Diac., pp 64—65): Այս փաստը կարևոր է այն տեսակետից, որ հայերի անկարգությունների համար ժողովուրդը գաղաղում է կայսեր դեմ, հարկավ, նրա հայկական ծագումը նկատի ունենալով: Սխալ ված չենք լինի, եթե ասենք, որ «հայերի» տակ ենթադրվում են հայազգի ղինվորները որոնցից էր բազկացած կայսեր պահակախումբը: Զոնարասը գրում է, որ երբ նավաստիների և հայերի կովի մասին իմացան Կոստանդնուպոլսի անկարգ քաղաքացիները,

եր կաղմելով կայսեր վերադարձին դուրս եկան և փայտերով սկսեցին հարվածել երին (Zon, IV, p. 86):

37. Քաղաքապետ, մասնավորապես Կոստանդնուպոլսի քաղաքապետը: Պաշտոնն աչին անգամ հանդես է գալիս IV դ. կեսերին, հատուկ նշանակություն ստացավ V դ.: արքունի համարվում էր «քաղաքի հայրը», նրան նշանակում էր անձամբ կայսրը սեր մայրաքաղաքից բացակայելու դեպքում կարևորագույն հարցերը վճռում էին ռե ողիտոսը, մագիստրոսը և էպարքոսը: Վերջինս կարգավորում էր մայրաքաղաքի տ ական կյանքը, քննության ենթարկում քաղաքի արհեստավորների ու առևտրա- ա ն րի դատական գործերը: Քաղաքի առևտրաարհեստավորական կորպորացիաները ար ոսին էին ենթարկվում: Քաղաքային ինքնավարության անկման հետ միասին ր րացավ էպարքոսի գերը: էպարքոսի գերը արաբական արևելքում կատարում էր թասիրը, որ XI դ. կեսերին հիշատակված է նաև Անիում: էպարքոսի մասին տե՛ս тийская книга эпарха».

138. Պեգեն Սղղղ (չղղղթեղ Սղղղի-ի հետ) Կոստանդնուպոլսի մի թաղամաս էր ա ա ակակից Բալըկըն: Խոսքը Պեգեի սբ. Աստվածածնի վանքի մասին է, Կոստանդնու- ա մենանշանավոր սրբարաններից մեկի, որ հիշատակում է գեուև Պրոկոպիոս ս րացին («Կառուցումների մասին», Ա, 3):

39 Հենց այդպես մոռյլ գծերով է նիկեփոր կայսրը հանդես գալիս և ասորակա ուրներում. «Թագաւորեաց նիկիփոռ,— գրում է Միքայել Ասորին,— այր տգէտ տ ող ուղղափառութեան». «անօրէն թագաւորն խոստանայր աթոռս և պատիւս ուղղա- իցն (նկատի ունի միաբնակներին), թէ ասեն միայն դերկու բնութիւն. և սպառ- թէ ոչ լսեն նմա» (Միխ. Ասորի, 1870, էջ 388, 389: նաև՝ 1871, էջ 380): Ասորի ա իշի նման գնահատականի պատճառը նիկեփորի թունդ քաղկեդոնականութունն էր: ա արմանալին այն է, որ կայսրը բոլորովին այլ լույսի տակ է հանդես գալիս հայ- աղբյուրներում. «այր բարի, սուրբ և աստուածասէր, լցեալ ամենայն առա- նո թեամբ և արդարութեամբ, յաղթող և քաջ ի վերայ ամենայն պատերազմաց, ողոր ծ ի վերայ ամենայն հաւատացելոց Քրիստոսի, այցելու այրեաց և գերեաց, դարմանիչ ոց և տնանկաց» (Մատթ. Ուռն., էջ 5), «ամենաբարի արքա» (նույն տեղում, ջ «սուրբ թագաւոր» (նույն տեղում, էջ 7) և այլն: Պահպանվել է Պանդալեոն քա- ան ի մի խոսքը, որը սեղմ գծերով բնորոշում է նիկեփոր Փոկասին: Հիշյալ Պանդա- ո ամենայն հավանականությամբ, նույնանում է Հովհաննես Զմշկիկի՝ հայոց Աշոտ I Ողորմածին ուղարկած նամակի մեջ հիշվող հայոց վարդապետ Ղևոնդի հետ՝ «մեօ ա տասէր Պանդալեոնի» (Մատթ. Ուռն., էջ 28): Պանդալեոնը գրում է. «Յամս նի- փ այ տիեղերակալի կայսեր Յունաց, քաջի և առաքինոյ, յաղթող ի պատերազմունս թա ոսաց, որ ջարդեաց զլուծ իսմայելական՝ որ ի վերայ պարանոցի քրիստոնէից, և որ ակեաց զկղակս նոցա, և առ զանառիկ ամուրս նոցա, մանաւանդ զմեծն և զակա- ա ո և զհուշակաւորն նոցա զՏարսոն Կիլիկեցոց, և զԿրեոէ... թագաւորն այն՝ երկ ո զկնի թագաւորութեան վերնոյն... եհաս ինձ տառապեալ Պանդալէոնի... գնալ տգ որեալ քաղաքն Բիւզանդիոն...ի նժԴ (965) թուականութեանս Հայոց»: Ալիշան ալապատում, էջ 295—296: Յահյա Անտիոքացին էլ գրում է, որ նիկեփորը «կառավա- րում ր հոյակապ և շատ արդար, գործերը վարում էր գերազանց ու բացարձակաան նթերի» („Histoire de Yahya“, p. 826):

l Բուլղարիայի իշխան Պետրոսը ցար Պետրոսն է (927—969):

41 Բյուզանդական հեղինակները, երբ խոսքը արևմուտքի մասին է, թուրքերի տ՝ ի րի ունեն հունգարացիներին: Զոնարասը պարզ գրում է. «Թուրքերը, այսինքն հուն-

գարացիները» (Zon., IV, p. 87): Սկիլիցեսը մի քիչ հետո (էջ 34) գրում է «արևմուտքում՝ Պաննոնիայում հաստատված թուրքեր»-ի մասին: Բյուզանդացիները տվյալ ժողովրդին անվանում են «հունգար»-ներ (ουγγροι), հոներ, մաչարներ (ματζαροι), սաբար տիասֆալի (սևորդիք), անտիկ շրջանի տերմինով՝ պեոններ և այլն (տե՛ս Moravcsi, Byzantium and the Magyars, Budapest, 1970): Մասթեսս Ուոհայեցու մոտ հիշվում է «աշխարհն Ունգրաց» (Հունգարիա) (Մատթ. Ուոհ., էջ 254), իսկ նույն լեզվի հիշատակած «խարտյաշներին» (էջ 109) Գյուլտրիեն նույնացնում է հունգարացիների հետ „Chronique de Matthieu d'Edesse“, p. 404—405.

142. Իմա Դանուրը:

143. Խոսքը Կիևյան Ռուսիայի մեծ իշխան Սվյատոսլավ Իգորովիչի մասին է (945—972): «Ռուս» ցեղանունը (Hros կամ Hrus) առաջին անգամ հիշում են ասորական աղբյուրները (Ջաբարիա Հոնտոր, VI դար): Ն. Վ. Պիգուլևսկայայի կարծիքով, այդ ցեղանունը պատմիչին հայտնի է հոների մոտ գերի ընկած Ամիդի հայերից: Բյուզանդիայում այդ ցեղանունն առաջին անգամ վկայված է 838 թ., իսկ «Ռուսիան» առաջին անգամ հիշատակում է Կոստանդին Սիրանածինը (X դ. կեսերը): Մանրամասն տե՛ս Соловьев, Византийское имя России, стр. 134—155.

144. Լեոն Սարկավազը նշում է վճարված գումարը, 15 կենտինար ոսկի (108 հար դահեկան): Leo Diac., p. 63:

145. Հոնորիասը առանձին նահանգ էր, Հուստինիանոս I-ը միացրեց նրա արևելքում ընկած Պափլագոնիային: Հետագայում Բուկիլլարների բանակաթեմի մաս կազմեց:

146. Գոյություն ուներ մի քանի տեսակի մոդ: Տվյալ դեպքում հավանաբար նկատի ունի հոտմեական մեծ մոդը, որի կշորը 9 կգ. 792 գ. էր:

147. Կշում էր 39 կգ. 168 գ.:

148. Բնագրում φροντισεισ Այս բառը շատ ճիշտ կերպով «հոգ» են հասկանում այ հեղինակները: Արիստակես Լաստիվերցին, օրինակ, գրում է Միքայել IV Պափլագոնացի կայսեր գործունեության մասին, թե նա իր եղբայրներից մեկին «տայ ռիթէսա դոնիկն ...և հաւատայ ի նա զֆոզս Բուլղարացն և արևմտական կողմանցն, և զմինն անուանէ դեմեպիկոս, և առաքէ ի Մեծն Անտիոք զՏաճկաստանի և զհարաւային կողման զՆոզս յանձն առնելով նմա... իսկ զերրորդն յեղբարցն... դամենայն հոգս և զիրատ նպալատին տաշով ի ձեռս նորա» (Արիստ. Լաստ., էջ 47):

Կ. Յուլբաշյանը գտնում է որ վերոհիշյալ բոլոր դեպքերում հայերեն «հոգ»-ը համապատասխանում է բյուզանդական προνοια տերմինին (Αρυστακ , стр. 24, 151), որ «հոգ»-ը προνοια-յի պատճենահանումն է, այնինչ Լաստիվերցին այդ բառի մեջ ամենեին էլ տեխնիկական իմաստ չի դնում և նրա հոգը ավելի φροντισ-ն է, քան νονοια-ն: Լաստիվերցու հենց իր (և մեր) օգտագործած հատվածում հոգը օգտագործված է ոչ միայն երկրի, նահանգի վերաբերյալ հոգացություն նենալու կառավարելու իմաստով, այլև պալատի:

149. Լեոն Սարկավազը գրում է, որ Նիկեոսը Փոկասի եղբայր Լեոն Կուրապաղատք քաղաքից տղամարդուն վայել զինվորականի կյանքից, նա սկսեց էժան գնով հացաստիկ գնել և ապա թանկ ծախել: Նրա ասելով քաղաքացիները բողոքում էին, որով Լեոն երկու եղբայրները հասարակաց դժբախտությունն իրենց համար շահույթի աղբյուրն դարձրել (Leo Diac., p. 64):

150. Հովհաննես VII-ը ամուսնակալել է 964—966 թ. մայիսի 28-

151. Անտիոքի մելքիտ պատրիարք Քրիստափոր (960—969):

152. Գրիգորն ու Բագարատը Տարսնի իշխան Աշոտի որդիներն նրանք Տարոս

դ չ ցին Բյուզանդիային 966 թ. «ի նժծ թուականին,— գրում է նա,— խաւարեցաւ գակն. և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին» Ասողիկ, էջ 183): Տարօնի Բագրատունիները, հաստատվելով Բյուզանդիայում, ծնունդ ցին Թոռնիկյանների և Տարոնացիների նշանավոր ընտանիքներին, որոնք կարևոր աղացին կայսրության մեջ դարեր շարունակ: Թոռնիկյանների նախահայր է հավանաբար Տարօնի իշխան Ապոդանեմի (մեռ. 900) որդի Թոռնիկի որդին (Նիկոլայսուր Լեոնը, որն իր մոր հետ եկավ Կոստանդնուպոլիս), իսկ Տարոնացիների՝ վերջինս ներ Գրիգորն ու Բագրատը (ըստ Ադոնցի՝ ավելի շուտ Գրիգորը, քան Բագրատը — Adontz Les Taronites. p. 242—243, 251—263: Ավելի մանրամասն տե՛ս Ж н, Армяне, стр. 17—25):

3 Վարդաս Աղլերոսի ապստամբության ճնշումից հետո Գրիգորը ստացավ մագիստրատական աստիճան (տե՛ս վերը, էջ 75), ըստ Ադոնցի՝ 991 թ. (տե՛ս Adontz, Les Taronites, p. 243, հմմտ. նաև 233: Բայց Ասողիկը գրելով նև (991) թվականի մասին, Գրիգորին արդեն մագիստրոս է անվանում (Ասողիկ, էջ 260):

Արեղակի այս խավարման մասին հիշատակում է և Ասողիկը. «և ապա ի նժծ ն ն խաւարեցաւ արեղակն. և վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ: Եւ Տարօնոյ տիրեցին» (Ասողիկ, էջ 183): Տե՛ս Dulaurier, Recherches, p. 278: Բայց գիտնականներով դեկտեմբերի 22-ին խավարում տեղի ունեցավ 968 թ (Grunel. mologie p. 464), մի բան, որ չի համապատասխանում Տարօնի իշխան ահվան բնույթով լինելու հետ (966): Կաժդանը վերջինիս մա՛ր համա՝ 8 թ. (Каждан, Армяне, стр. 18):

Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ իբր Չմշկիկը «մահապարտ» էր և բանինչ-որ կղզում (Մատթ. Ուռհ., էջ 6):

Զինվորա ան աստիճան. հրամանատարը մեկ տաքսիսի (128 հոգուց բաղկամասի)

Ադոնցը գրում է, որ այդ երկուսից մեկը, անկասկած, Սահակ-Վահրամն է նոթ. 259):

ասկանալի է, ներքինու:

Միքայել Մալեյինոսը X դ. առաջին կեսի նշանավոր վանական գործիչ էր, Կուվանքի վանահայրը: Նրա հոգևոր որդին էր սբ. Աթանասիոսը, Աթոնի հիմնադր (ie de Saint Athanase“, p. 18): Միքայել Մալեյինոսի վարքը պահպանվել է (և P tit, Vie et office de Michel Maleinos):

Հետաքրքիր մանրամասնություններ է հաղորդում Մատթեոս Ուռհայեցին. «Երսուար ի դա՛նոյն իր ի ժամ երեկոցին և վառեալ մոմեղինօք ընթեռնոյր դաստուան տակադիրսն» (էջ 6), թագուհին եկավ իր մոտ և «շաղասլատէր զթագատրանն որ որ կա բ մօտ սո նա, փոկակապս արարեալ պնդադոյն» (էջ 6): Նա հիշում է ա խոսակցությունը, որ կայսրն ունեցավ Չմշկիկի հետ, նախքան սրախողխող լինող ալիցցին հավատացած է, որ հենց Չմշկիկն է կայսրին սպանել, այնինչ իլիցեսի՝ Ատն Աբալանտեսը: Ավելորդ չէ նշել, որ Անանուն «թուրքական» ձեռագրի բնագրի մասին տե՛ս Розен, Василни, стр. 76, прим. 6), լուսանցրում այդ թվին իր հոգին դեհենին հանձնեց հայոց թագավորը, նղովյալ դոմեսնիկեփորը» (Розен, Василий, стр. 119).

պիսկոպոս Հովհաննես Գեոմետրես Կիրիոտեսը Նիկեփորի հիշատակին «դամբանն գրեց, ընդդժելով, որ այնքան թշնամիներին հաղթողը, պարտվեց իր կնոջ անտարմությոնից Բանաստեղծը, նկատի սնենալով սուսների սպանալիքը, կոչ է

անոմ նիկեիորին՝ գերեզմանից բոլոր հոռմայեցիների փրկութեան հասնել, «բացի կնոջ»: Դամբանականը հրատարակել է «Bessarione» հանդեսում S. Mercati-ն, հտ. 37, 1921 էջ 160:

Նիկեիոր Փոկասին իունական եկեղեցին սրբացրել է, Պահպանվել է սրբագործված նիկեիորի պաշտոնը, որը հրատարակվել է Լ. Պտիի կողմից (*Petit, Office inédit*, pp. 398—420):

161. Կայսեր հանդերձարանապետը, որ աստիճանաբար սկսում է վարել նաև կայսր անձնական գանձարանը: IX և X դարերում պրոտովեստիարիոսը բացարձակապես ներքինի էր լինում: XI դ. կան և ոչ ներքինի պրոտովեստիարիոսներ: Նրանք մտնում էին կայսեր «մտերիմների» շքախմբի մեջ: Մեր պատմիչ Հովհաննես Սկիլիցեսը հենց պրոտովեստիարիոս էր: Մանրամասն տե՛ս *Guilland, Le Protovestiaire* p. 216 23 • նաև «Կոստանդին Միրանաժին», էջ 283, ծանոթ. 197:

162. Սֆենդոնեն ձիարշավարանի հարավ-արևելյան մասում գտնվող շենք էր:

63 Լևոն Սարկավագի ասելով նիկեիորն ապրեց 57 տարի թագավորեց 6 տարի և միս: Նրա դին դեկտեմբերի 11-ի (շաբաթ) օրը մնաց բաց երկնքի տակ, ձյան վրա, և ուշ գիշերը մի վալախյա դագաղի մեջ դնելով տարան սբ Առաքելոց եկեղեցին ու ի դեցին կայսերական գերեզմանում (*Leo Diac*, p 91): Հակառակ, որ պատմիչը նշում է կեիորի անժողովրդականութեան մասին, այնուամենայնիվ, ընդգծում է և նրա դրան և իղմերը նա քաջ էր ու հզոր, պատերազմական հարցերում ամենափորձված, ծառ տիճան տոկուն, ժուժկալ, մեծախոհ ու հանճարեղ՝ քաղաքական հարցերում, միանգ մայն արգար դատավոր, ճշգրիտ օրենսդիր, շատ հավատացյալ: Պատմիչը գրում է, որ և երբ նրան մեղադրում էին այն բանում, որ անասան առաքինություն և արդարություն է պահանջում բոլորից: Այդ պատճառով օրինազանցների համար նա անտանելի էր: Նիկ սն շ պանեին — գրում է նա,— ապա նա հոռմեական պետությունը աննախընթաց օրի կհասցնեք (*L Diac*, p 89—90): Սկիլիցեսի երկը բովանդակող *Vindobonei s Hist. gr* 35, *Coisl.* 136 և *Matritensis II* Pgt. 247 ձեռագրերը ունեն հետևյալ բ միջարկությունը. «Նրա շիրմի վրա Մելիտենեի մետրոպոլիտ Հովհաննեսը գրեց հետևյալը.

Այրերի մեջ ամենահատու սուրբ

կնոջ ու սրի զոհը դարձավ,

և պետություն համայն հողին էր տիրում,

որպես փոքրիկ բնակիչեց մի թիզ հողում,

նրան, ումից, գիտեմ անգամ գաղանները սարսափում էին,

սպանեց կողակիցը՝ մեկ անդամի սիրույն:

Նա. ով գիշերն անգամ չէր ուզում մի փոքր քնել,

հավերժ ննջում է գերեզմանում:

Դառն տեսարան: Արդ, վե՛ր կաց, արքա,

շարքի գիր հետևակին, հեծյալներին ու նետաձիգներին

զորքը քո, փաղանգներն ու գնդերը:

Մեր վրա է հարձակվում ռոմաների բանակը,

սկյութների ցեղերը ձգտում են կոտորածի,

աճարատում են քո քաղաքը ցեղերը համայն,

որոնք նախկինում Բյուզանդիոն քաղաքի

գարբասների առջև դրված քո գրությունից անգամ սարսափում էին:

Այո մի՛ անտեսիր դա: Գեն նետիր քեզ ծածկող
 քարը և քարերով հալածական արա օտար
 դադաններին, իսկ մեզ տո՛ւր հենարան
 վեմյա, հիմք հաստատուն:
 Իսկ եթե չես ուզում դերեզմանից մի փոքր երևալ,
 հողի միջից ցեղերի վրա դոռա լոկ,
 դուցե դրանով միայն նրանց ցրիվ տաս ու հալածես:
 Իսկ թե այդ էլ չես ուզում անել, քո դերեզմանում ընդունիր
 մեզ բոլորիս: Դու մեռած անդամ կարող ես
 բոլոր քրիստոնյաներին փրկել
 դու, ով բոլորին, բացի կնոջից, հաղթեցիր»:

Իսկ *Ottob. 309* և *Ottob. 361* ձեռագրերում (*XVI դ.*) նշում կա այն մասին, որ
 «աննես Մելիտենացու դամբանականը դրված էր Պերիբլեպտոսի աստվածածնի վան-
 լի գտնվող կայսեր շիրմի վրա, վանքի, «որին այժմ տիրում են հայերը և այն կո-
 լում *Սուլու մոնաստիր*» (տե՛ս *Ioan. Scyl. Synopsis*, p. 282—283): Գեորգ Վանականի
 առնակողը գրում է, որ Նիկեիոսից «վախեցան արաբները, սարսափեցին հայերն ու
 սորիները, երկուղեցին սարակինոսները, փախուստի դիմեցին թուրքերը, և հոռմա-
 ցիները վերադրավեցին իրենց հողերն ու շրջանները» (*Georgii Monachi Chron.*,
 61):

164. Չմշկիկի մասին մանրամասնությունները տե՛ս վերը, ծանոթ, 61: Այստեղ ա-
 ցնենք, որ ըստ Լեոն Սարկավազի նա ծագում էր Արմենիակների բանակաթեմից և
 պատճառը, ոտ էրք նա դահ բարձրացավ, այդ բանակաթեմը ազատեց հարկերից
 ἵκέλειο τῆς Ἀρμενίας θέματι παρέσχεν ἐκ τῆς ... μὲ L
 .. p. 100):

65. Մատթեոս Ուոհայեցին, հայտնի չէ ինչ աղբյուրից քաղելով գրում է, որ Չմշ-
 կի զորդիս Ռոմանոսի թաղաւորին (խոսքը Կոստանդնի և Վասիլի մասին է) փախուց
 նորէն թագուհւոյն ի Վասակաւան ի Յանձիթ գաւառին. տարան զՎասիլն և զԿոս-
 տինն առ Սպրամիկն՝ մեծ Մխիթարայ մայրն, զի մի դեզ մահու տացէ նոցա թա-
 րն և սպանանիցէ զնոսա» (էջ 7): Ն. Ադոնցը գրում է, որ Մխիթարը իրական անձ-
 րութիւնն է՝ բյուզանդական արքունիքին հայտնի, որ նրան Չմշկիկը ծանոթ պիտի
 նրան ձեռքով, քանի որ ինքն էլ այդ շրջաններից էր: Ինչ վերաբերում է լեզուին, ա-
 ղադ վար է նրա իսկությունը որոշելու Այդ մասն տե՛ս *Adontz Notes Armeno-by-*
ntines, p. 138: Հմմտ. նաև *Καρχαν, Армяне*, стр. 100.

66 Լեոն Սարկավազը գրում է, որ Չմշկիկը Վասիլին դարձրեց իր պարակիմոմենտ-
 (*o Diac*, p. 94):

167. Թարգմանաբար նշանակում է «նախագահ»: Աստիճանը հիմնադրեց հենց Նի-
 կեի Փոկասը՝ իր թագավորութիւն սկզբում: Կրողները զլխավորապես ներքինիներ
 էին Բրեյեն գտնում է, որ այդ աստիճանի կրողը սենատի նախագահը չէր, այն ծերա-
 տական բարձրագույն աստիճան էր: *Brehier, Les Institutions*, p. 123—124: Իկո-
 նոմիզիսը գտնում է, որ պրոեկորոս սենատի նախագահ է նշանակում (*Oikonomides*
lists, p. 299, տե՛ս նաև *Diehl, La signification*, p. 105—117):

168. Կուրապաղատի աստիճանը ծագում է նախկին *cura palatii*-ից, որ վաղ շր-
 նում (*IV դ.*) պալատական պաշտոն էր՝ անմիջականորեն կապված կայսերական պա-
 ի հետ: Այս կուրապաղատը մեծ պալատի նվիրապետութիւն մեջ ամենից բարձր էր

կանգնած, նա կայսերական գվարդիայի հրամանատարն էր: Բայց V դ. ընթացքում հանդես է գալիս նույն անվամբ մի նոր պաշտոն, որ երկրորդական տեղ է գրավում պաշտոնեություն մեջ և նախատեսված էր կայսերական պալատում տարբեր սպասավորության համար: Այդպիսով *cura palatii*-ի և կուրապաղատի միջև արդեն ոչ մի ընդհանուր բան չկար: VI դ. կուրապաղատը արքունիքի ամենաբարձր աստիճանավորների էր: Նա կայսրից, կեսարից և նորեկիսսիմոսից հետո չորրորդ մարդն էր: Կուրապաղատը կարևոր դեր էր խաղում հատկապես Հուստինիանոս I-ի ժամանակ: IX դ. վերջի կուրապաղատի տիտղոսը հասարականում է, մասամբ այն պատճառով, որ սկսվեց շնորհվել օտարերկրացի իշխաններին: Առաջին հայտնի հայազգի կուրապաղատը նշանավոր ռազմական գործիչ, Արմենիակների բանակաթեմի ղորավար Արտավազդն էր (VIII դ.), որ օժանդակեց Լեոն III-ին դա՛ բարձրանալու Հայաստանի հայերն առաջին անգամ կուրապաղատի տիտղոսին ևն արժանանում VI դ. սկսած: 642 թ. այդ տիտղոսն ստացավ հայոց իշխան Սմբատը: Կուրապաղատի մասին ընդհանրապես, և հայազգի կուրապաղատների մասին մասնավորապես տե՛ս Guillard Le curopalaie: նաև *Oikonomos d'ès, Les lists, p. 293*: *Bury, IAS. p. 33—35*:

Գոյություն ունի նաև պրոտոկուրապաղատ (կուրապաղատների առաջինը) տիտղոսը: Հայոց մեջ այն կրում էր Սենեքերիմ Արծրունու տոհմակից Արղմսեհը, որդին «մեծ իշխանին և սուրբ մարտիրոսին թոռնկայ»: Թովմա Արծրունու Շարունակողը նրան անվանում է «պրոտոկուրապաղատ» (Թովմա Արծրունի, էջ 502—504):

169. Պատվաստիճանը հանդես եկավ Նիկեիոս Փոկասի օրոք: Հաճախ է հանդիպում Վալյական աղբյուրներում: XI դ. առաջին կեսին գործած իշխան Սարգիսը (Սյունեցին) վեստ էր, որի մասին նա հիշատակում է իր 1033 թ. արձանագրության մեջ. «վեստ դուկ արևելից» (Կոստանյան, Վիճական տարեգիր, էջ 17): Վեստ էր նաև Գրիգոր Մագիստրոսը՝ «Մոնումախին մագիստրոս, վեստ և տուկ» (Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 213): Գրիգոր Մագիստրոսը հետագայում դարձավ նաև վեստարխ (հմմտ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 4669 ձեռագիրը, էջ 113ա, 117բ): Պասլադոպուլո—Կերամևսի կարծիքով Նիկեիոս վեստը նույնանում է Նիկեիոս Ուրանոսի հետ, Լեոն կուրապաղատի որդու: (Παταδόπουλος-Κερκυεύς, Βυζαντινά ἀναλεκτα, 66—70): Գարրուզեսը մերժում այդ նույնացումը (տե՛ս *Darrouzè, Epistoliers, p. 45, n. 45*):

Վեստ աստիճանը կրողը սկզբում պետք է առնչություն ունենար կայսեր հանդերձարանի հետ: Հետագայում, XI դ. հանդես եկավ նաև պրոտովեստ տիտղոսը (տե՛ս *Oikonomidès, Les lists, p. 294*):

170. Բնագրում՝ Βίρδαν τον νε ερ: Այդպես է անվանված, շտիթվելու համար Նիկեիոս II Փոկասի հայր Վարդասի հետ: Այս Վարդասը Նիկեիոս II Փոկասի եղբայր Լեոնի որդին էր: Խոսքը հետագայում ապստամբություն բարձրացրած Վարդաս Փոկասի մասին է: Վարդասը Խալդիայի և Կոլոնիայի դուքսը չէր, այլ Արևելից գործերի սպարապետը, Արևելից սխոլերի դոմեստիկոսը, բայց քանի որ նրա գործերը կենտրոնացած էին վերոհիշյալ նահանգներում, Սիլիլիցիսը նրան անվանում է Խալդիայի և Կոլոնիայի դուքս (տե՛ս *Ahrweiler, Recherches, p. 59*): Լեոն Սարկավազը նույն անձնավորության մասին գոելիս ցույց է տալիս, որ նա «ստացել էր դուքսի պատվաստիճանը և մնուս էր Խալդիայի սահմաններում» (*Ieo Diac, p. 96, 112—113*): Ըստ Ասողիկի Վարդաս Փոկասը մասնակցել է 968 թ Մանազկերտի դեմ մղված կռիվներին. «և ի նժէ թուականին Վարդ եղբորորդի Նիկիիոսայ գորու ծանու դայ յԱպահունիս, պաշարէ զՄանակկերտ քաղաք. և առեալ զնա՝ ի հիմանց բրեալ խրամատեաց զպարիսպ նորա» (Ասողիկ, էջ 183), հետևաբար նա պաշտոնանկ կարող էր լինել այդ թվականից հետո:

171. Տե՛ս վերը, էջ 24—25:

172. Նիկեոս II Փոկասն ու Չմշկիկը աղբահաններ էին: Չմշկիկը Նիկեոսի դարձիկն էր (ἀνεψιος γαρ πρὸς μητρὸς ἑ Ἰωάννης τῷ Νικηφόρῳ ἐχρησάτιζε, 38): Այս մեյազարանքը երկու տարի անց Չմշկիկին ներկայացրեց Վարդաս Փոկասը— τὸ γένους ἰ σκαλεσας παλαμναῖον αὐτόχειρο (Leo Diac., p. 116), որ նա սպանեց իր մորեղբորը, «բնած առյուծին» (նույն տեղում) p. 119:

173. Արմենիականների բանաձևածմի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 167—69, 318—319: Բացի բյուզանդական հեղինակներից նրա մասին խոսում են նաև արաբ ս տմիւները, այդ թվում և Ահմադ իբն Յահյա ալ-Բալազուրին: Նա ի միջի ալլոց գրում է թե Ջուրջանն (Վրաստան) ու Առանը (Աղվանք) գրավվեցին խաղարների կողմից, իսկ Հայաստանի մնացած մասին տիրեցին հույները: Այն գտնվում է «Արմանիյանոսի տիրոջ» («սահիր Արմանիյակուս») իշխանության ներքո: Նույն հեղինակը ցույց է տալիս, որ երբ Հաբիբ իբն Մասլամա-լ Ֆիհրին ներխուժեց Հայաստան (դա տեղի ուցավ 645/646—653/654 թթ. միջև), արաբ զորավարը Կալիկալան (Կարինը) գրավեց հետո Վտանգի ենթարկվեց բյուզանդական մի մեծ զորաբանակի կողմից, որը գրվորում էր «բատրիկ Արմանիյակուսը»: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ այդ ժամաստիջոցում Արմենիականների հրամանատարը այլևս տուրմարիս չէր, այլ, անկասկած, աշաբ, հետևաբար այն ժամանակ Արմենիականների բանաձևածմ որպես՝ ալլոգիսին ո թյուն ուներ, և դա բյուզանդական աղբյուրներում հիշատակված Արմենիականների նախածմի զորավար Սաբորիոսից (667) տասնչորս տարի առաջ (տե՛ս Kaegi, The meniac Theme, pp. 273—277):

Հավանաբար հայտնի Մանտինիան Պելուպոնեսում

1 Նիկեոսի կայսրը փորձել էր իր վերահսկողության տակ վերցնել կալիսկոպոս-ձևոնադրության գործը Չմշկիկը 969 թ. Պոլիսկոպոս պատրիարքի թախանձագին րանքով վերացրեց նախորդ կայսեր կարգադրությունը: Մանրամասն տե՛ս H. Willier, cliches remarques. pp 101—105:

176. Իսկ Նուրա տակ ներքե ենթադրում էին Լիրանանի և Անտիոխիանոսի և ընկած Ասորիքի մեծ հովիտը: Հետագայում այդ հասկացության մեջ մտա՞ն հարեալ շրջաններ ևս, այդ թվում և Դամասկոսի և էմեսայի (Հոմ), ապա ընդանրա-ց հարավային Ասորիքը և Պաղեստինը:

177. Բուսները մուս, գործեցին Բուլղարիա որպես Բյուզանդիայի դաշնակիցներ: արությունն ուղում է, նրանց օգնությամբ ճնշել բուլղարներին: Բայց մուսք գործե-Բուլղարիա, ուսներն այլևս չուղեցին հեռանալ այդտեղից, դեռ ավելին, դաշնակ-ին բուլղարների հետ ընդդմ կայսրության Այդ բանը Բյուզանդիային բռնվարինյան առաջ կանգնեցրեց և ստիպեց Երկարատև ու դժվարին պատերազմ մղել նը-նց դեմ:

178 Անտիոքի մեղքիտ պատրիարք Թեոդորոս II-ը (23 տևվար 970—9՞ մայիս թթ.): Նրանից առաջ մի քանի ամիս աթոռակալել էր Եվստրատիոսը: Լևոն Սար-լապո ազնվացնում է, որ այս Թեոդորոսը Կոլոնիայից էր և կանխագուշակել էր Նի-ր և Չմշկիկի գահին տիրանալը (Leo Diac., p. 100—101):

179. Բյուզանդական հեղինակները որպես կանոն մանիքեցի են անվանո մ պավլիկ-ներին Ֆիլիպուպոլիսը (այժմ՝ Պլովդիվ) Կոստանդին V Կոպրոնիմոսի ժամանակնե-ի վեր պավլիկյանների գաղթեցման վաչր էր: Հիշյալ կայսրը դեռևս 756 թ. այնտեղ նագաղթեցրեց Կարլին և Մելիտենեի պավլիկյաններին: Չմշկիկի բռնագաղթեցման սին կարևոր շիշատակություն կա Աննա Կոմնենայի «Ալեքսիականում»: «Պավլիկյան-

ները,— գրում է նա, ամենավայրենի են, բիրտ ու վտանգներից չվախեցող: Նրանց Հովհաննես Չմշկիկը, այն հրաշալի կայսրը, պատերազմներում հաղթելուց հետո, գերեվարելով Ասիայից, այն է Խալդեոներից (Պոնտոսից) և հայկական վայրերից (ἄπο τῶν Χαλύβων καὶ τῶν Ἀρμενισκῶν τόπων) Թրակիա տեղափոխեց և ստիպեց բնակվեն Ֆիլիպուպուլսի շրջակայքում: Այդպիսով նա մի կողմից նրանց հեռացրեց այն ամենաանառիկ ամրոցներից ու բերդերից, որոնց նրանք տիրում էին բնությամբ, իսկ մյուս կողմից նա ապահովագույն պահապաններ դարձրեց նրանց սկյութական (իմա՝ ոռուս-սլավոնական) այն արշավանքների դեմ, որոնք հաճախ տեղի էին ունենում բարբարոսների կողմից Թրակիայի շրջանների վրա... Հովհաննես Չմշկիկը մեզ թշնամի մանիքեցի աղանդավորներին դարձնելով դաշնակից, կովող ուժ ստեղծեց ընդդեմ քոչվոր սկյութների, որից հետո քաղաքների բնակչությունը շուրջ քառեց բազմաթիվ ասպատակություններից»: Հայտնի է սակայն, որ պավլիկյանները վերջնականապես ջախջախվեցին 879 թ. դեռ Վասիլ I-ի ժամանակ և հարյուր տարի անց հաղիվ թե նրանք այդպիսի ուժ ներկայացնեին, տիրեին ամենաանառիկ ամրոցների ու բերդերի, զինված դիմադրություն ցուցաբերեին կայսրության: Ըստ երևույթին խոսքը թոնդրակեցիների մասին է, որոնք իսկապես այդ ժամանակ զգալի ուժ էին ներկայացնում և դիմադրում Բյուզանդիայի առաջխաղացմանը Հայաստան: Թոնդրակեցիները բյուզանդական աղբյուրներում չեն հիշատակվում և դա բացատրվում է միայն ու միայն այն հանգամանքով որ նրանք թոնդրակեցիների համարում էին պավլիկյան: Այդ մասին հստակ վկայություն ունի Պողոս Տարոնացին. «զայս արարին թոնդրակեցիքն... զոր զուք (իմա հոռոմները— Հ. Բ.) պապլիկանոսք (պավլիկյան—Հ. Բ.) ասեք, սորա էին աշակերտք պղծոյն Սմբատայ, այն որ դեղեցաւ յաղանդոյն պապլիկեան աղգէն» (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 1154, էջ 240 բ և 671, էջ 74 բ.: Ուսումնասիրված են 2 Մանուչարյանի կողմից Տե՛ս նրա «Պողոս Տարոնացին», էջ 118: Նույնի, Руккописная школа, стр 30): Չմշկիկի այս բռնագաղթեցման արձագանքներին ևնք հանդիպում նաև պավլիկյանների ծագման և Բուլղարիայում տարածվելու մասին բուլղարական մի լեզենդում: Ավելի մանրամասն տես Հ. Բարբիկյան, Պավլիկյանների առասպելական ծագումը, էջ 86—89. Նշենք նաև, որ սուրբ Պողոս Կրտսերի (մեռ. 955 թ.) վարքում կա հիշատակություն Միլետոսում և Կիրիբետոսների բանակաթեմում գտնվող «մանիքեցիների» վերաբերյալ, խոսվում է նրանց դեմ առնված միջոցների մասին (Vita sancti Pauli, p 156: Այդ մասին տե՛ս նաև՝ Delehaye, La Vie de saint Paul, p. 91): Վարքում ասված է, որ սուրբ Պողոսը ջանքեր է թափել մանիքեցիների դեմ, նա աղանդավորների պարագուխներին ու ամենից վտանգավորներին արտաքսել Կիրիբետոսների բանակաթեմի և Միլետոսի սահմաններից: Կ. Delehaye-ի կարծիքով խոսքը Աննա Կոմնենայի հիշատակած «Դանիքեցիների» մասին է (էջ 156, ծանոթ. 4): Տեղադրությունը չի համընկնում: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ սուրբ Պողոսի ծննդավայրը շատ մոտ էր Պերգամոս քաղաքին, որտեղ կար բազմամարդ հայկական գաղութ (այդ մասին տե՛ս Պելցե, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն, էջ 225—228) ապա բացառված չէ, որ հիշյալ «մանիքեցիները» հայեր լինեն: Ավելորդ չէ ասել, որ հիշյալ վարքում հիշվում է Վահան անունով մի ասեկրետ (նույն տեղում, էջ 147): Բացառված չէ, անշուշտ, որ տվյալ վարքի «մանիքեցիները» իսկապես պավլիկյաններ լինեն, քանզի թոնդրակյան աղանդը այդքան հեռուները չէր տարածվել:

180. Աթոռակալել է 970 թ. փետրվարի 13-ից ընդամենը երեք տարի և 8—9 ամիս, որից հետո եկեղեցական ժողովի որոշմամբ դատապարտվել է ու աքսորվել (Grunt v. Chronologie patriarchale, p. 70):

181. էլամացի արաբների տակ նկատի ունի հավանաբար Տիգրիսից արևելք ընկած պատմական էլամ երկրի բնակիչներին: Նրանց հիշատակում է նաև Մատթեոս Ուռհայեցին («պիղծ եղիմնացուց աղգ» էջ 113), բայց այդ ցեղանվան մեջ վատ իմաստ է դնում: Աստվածաշնչում էլամացիք հայտնի են որպես մեղսաշատ մարդիկ:

182. Երջանիկ Արաբիա էր կոչվում Արաբական թերակղզու հարավարևմտյան շրջանը, ժամանակակից Եմենը:

183. Երջանիկ Արաբիայի հարավ-արևմտյան մասը:

184. Խոսքը Միջագետք (Մեսոպոտամիա) բանակաթեմի մասին է որի տարածությունը շի համընկնում Եփրատի և Տիգրիսի միջև ընկած տարածքի հետ: Հյուսիսից սահմանակից էր Կոլոնիայի և Խալդիայի (Խաղտիքի) բանակաթեմերին, հարավում՝ Լիկանոսի, իսկ Արևմուտքում՝ Սեբաստիայի: Նահանգի բնակիչները հիմնականում հայեր էին:

185. Թեև բյուզանդատական այս պատերազմի մասին բացի Սկիլիցեսից խոսում բազմաթիվ այլ բյուզանդական հեղինակներ, այնուամենայնիվ, գլխավորը մնում են Սկիլիցեսն ու Լեոն Սարկավազը: Այս երկու հեղինակների տվյալների համադրումից է, որ հնարավոր է ճիշտ պատկերացում կազմել տեղի ունեցած դեպքերի մասին (Карышковская, Балканские войны стр. 70—71):

186. Սկիերոսների ընտանիքը հիշվում է դեռևս IX դ. riptor i certu Leone Armerico (Բոնն, էջ 336) երկում հիշվում է Միքայել I Ռանգաբեի (811—813 թթ) ժամանակ գործած Լեոն Սկիերոսը: «Մոնեմվասիայի ժամանակագրության» մեջ նա է տրված, որ Սկիերոսների ընտանիքը Փոքր Հայքից է ծագում (տե՛ս Lemerle, Laonic p 17) Խարանիսը Սկիերոսների ընտանիքի հայկական ծագումը անվիճելի է համարում (Charanis, The Armenians. p. 22 հմմտ. նաև Seibt, Die Skleroi, S. 15): Կածղանը ավելի զգուշ է, ելնելով «Սկիերոս» բառի զուտ ունական ստուգաբանությունից (նշանակում է «կարծր», «դժժան»: Каждан, Армяне, стр 75). Այդ հանգամանքների մի մճռական նշանակություն չունի: Բառը կարող է հունարեն իմաստավորված այլ ստանական լինել: Վարդաս Սկիերոսը ազգակցական կապ ուներ Կուրկուսանների և Փոկասների հետ: Իր քույր Մարիան Հովհաննես Չմշկիկի կինն էր: Վարդ Սկիերոսին հայկական աղբյուրներն անվանում են Վարդ Սիկլաոոս (Արխտ. Լաստ., էջ 33) կամ պարսպես Սկելաոոս (Մատթ. Ուռհ., էջ 33), որ չպետք է աղավաղում համարել, քանզի արաբական աղբյուրներում էլ նման ձևով է հանդես գալիս: Յահյան նրան կոչում է Բ-ր-դ-ս (Բարդաս) ալ—Ս-կ-լար-ս (Розен, Василий, стр. 78—79) Յահյա Անտոքուս երկը բովանդակող փարիզյան ձեռագրում գրիչը, հավանաբար ենթադրելով, որ Վարդասի մականունը բյուզանդական հայտնի սխոլարիոս աստիճանն է, գրում է Ս-կու- (ո) լարուս: Արաբական այլ հեղինակներ Բարդասի փոխարեն գրում են Վարդ (Розен, Василий, стр. 79): Պսելլոսը այսպես բնութագրում նրան. «Սկիերոսը մտավոր ընդունակությունների տեր մարդ էր, մտադրածը գլուխ հաննելու շատ ընդունակ, նա ուներ փայլական, կայսեր վայել հարստություն, իշխելու կարողություն, նա մեծ հաղթանակներ էր տարել և ողջ զորքը իրեն հլու հնազանդ էր» (Psellos, Chronographie t i, p. 3—5):

187. Ստրատելատի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 64

188 Պաժինակները (պեչենեգները) թուրքական ցեղ են: Նախկինում բնակվում էին Կենտրոնական Ասիայում և մ. թ. առաջին դարերում հոների հետ ողողեցին Արևմտյան Ասիան և հարավային Ռուսաստանը: Ատտիլայի պետության կործանումից հետո նըրանք, որպես քոչվորներ, մնացին հարավ-արևելյան Ռուսաստանում, որտեղից դուրս

քվեցին IX դ. կեսերին թուրքական այլ ցեղերի՝ խաղարների և ուզերի կողմից և հաստատվեցին Ազովի ծովի ու Դանուբի ձախ ափի միջև, այնտեղից դուրս հանելով այլ թուրքական ցեղերի, ամենից առաջ հունդարացիներին, որոնք հաստատվեցին Պաննոնիայում: Կոստանդին Միրանածինն իր որդուն խորհուրդ է տալիս բարեկամական հարաբերություններ հաստատել պածինականների հետ, նրանց օգտագործելու համար ոռուների, հունդարացիների և բուլղարների դեմ: Պածինականներն առաջին անգամ Բյուզանդիայի դեմ արշավեցին 941 թ.: Դրանից հետո նրանք բազում անգամ հարձակվեցին կայսրության տարածքի վրա, բայց 1091 թ. Լիվոնիոնի ճակատամարտում այնպիսի ջարդ ստացան, որ անհետացան պատմության ասպարեզից:

Հայկական աղբյուրներում նրանք կոչված են «պածինականներ», այդ ձևը պահպանել ենք և մենք, այն հունարեն τὰ τινά αἰώνια ի հարազատ տառադարձությունն է: Պածինականների մասին տե՛ս Βασιλευεσκυϊй, Византия и печенеги: *Каждан, Иоанн Лавропод*. Հնդարձակ մ տենագիտությունը՝ *Moravcsik, Byzantinoturcica, I, S. 87—90*

189. Խոսքը հունդարացիների մասին է: Պաննոնիան համապատասխանում է արմրայան Հունդարիային:

190. Բալկան լեռը, բուլղ Ստարա Պլանինա: Այս լեռան անունից է թերակղզին կոչվում Բալկանյան:

191. Լուկե Բուրգազը Թուրքիայում:

192. Ռուսներն ու բուլղարները միշտ մի թևում էին կանգնում, քանզի միմյանց լուրս հասկանում էին (տե՛ս *Левченко* Произведения Константина Багрянородног, стр. 23):

193. Լևոն Սարգավազի ասելով, 55 հոգի բազում մարդիկ վիրավորվեցին, իսկ ձիերի մեծ մասը նիդատահար եղավ (*Leo D. 111*): Նրա համաձայն սպանվեց քսան Նաղար ոռու:

194. Երբ վարդաս Սկլերոսը արևմուտքից անցավ Ասիա արևմտյան բանակը գլխավորեց մագիստրոս Հովհաննես Կուրկուասը (երկրորդը), որը սակայն իրեն հարբեցողության տալով և լինելով անփորձ ու անկարող, պատճառ դարձավ, որ ռուսներն էլ ավելի տագնավրբ ասեն Մակեդոնիան (տե՛ս *Leo Diac, p. 126*): Լևոն Սարկավազը այս Հովհաննես Կուրկուասին համարում է կայսեր (Հովհաննես Չմշկիկի) ազգական (*Leo Diac, p. 148*): Մի փոքր անց, Պորոստոլոնի մարտից մեկում այս Հովհաննես Կուրկուասը սպանվեց: Նրա ոսկեղօժ դրահը տեսնելով, ոռուները ենթադրեցին, թե կայսրն է նա, և վրա տալով խողխողեցին (*Leo Diac, p. 148*)

195. Սրանց հետ միասին Լևոն Սարկավազը հիշում է Պարսակուտենոսի մի որդու ևս, որին անվանում է վարդաս, իսկ երեքին էլ համարում պատրիկ: Նրանք Պարսակուտենոս կոչվեցին իրենց ծննդալայրի՝ Պարսակուտեի անունից: Վարդաս Փոկասի հորեղբորորդիներն էին (*Leo Diac, p. 112*), գուցե՝ մորեղբորորդիներ (*Leo Diac, p. 112*): Ապրտամբությանն օժանդակում էր նաև վարդաս Փոկասի հայր կուրապաղատ Լևոնը, որը թեև Լեսոսում էր արգելափակված, բայց Աբիդոսի եպիսկոպոս Ստեփանոսի միջոցով մակեդոնացիներին դրամ ու պատիվներ էր խոստանում՝ եթե մասնակցեն Չմշկիկի տապալմանը (*Leo Diac p. 113—114*):

196. Դեպքերը տեղի ունեցան 970 թ.: Ուսումնասիրողների կողմից ընդունված է այս շարժումը որակել որպես ֆեոդալական խռովություն, որը գլխավորում էր վարդաս Փոկասը: Շարժման մասին հիմնականում վկայում են երկու աղբյուր՝ Սկլիլեցեսի ժամանակագրությունը և Լևոն Սարկավազի պատմական երկը, որոնց տվյալներով միջոցով տարբերությունները վկայում են երկու տարբերակների առկայության մասին: Շարժ

մանը մասնակից դարձած Սիմեոն Ամպելասի մականունը «այգեգործ» է նշա-
ակում: Սկիլիցեսը գրում է, որ նա պատրիկ էր, իսկ Լեոն Սարկավագը՝ «երկրա-
գործ» (γεωργος), զբաղվում էր այգեգործութամբ, դրա համար էլ կոչվեց Ամպե-
լաս 970 թ. շարժման վրա մանրամասն կանգ առավ Ա. Պ. Կաթղանը, որը Սկիլիցե-
փաստը Ամպելասի պատրիկ լինելու մասին պատմական իրականության կեղծում
մարեց, հենց Սկիլիցեսի կողմից կատարված, քանզի նա ուներ արիստոկրատական
աննդենցներ և ուզում էր 970 թ. դեպքերին ժողովրդական մասսաների դերը սքողել:
Լաթղանն ընդունում է Լեոն Սարկավագի մեկնությունը և Սիմեոնին համարելով ժողո-
րդական զանգվածների ներկայացուցիչ, 970 թ. դեպքերը համարում է նաև ժողո-
վորդական, գյուղացիական շարժում: Ավելի հեռուն գնալով, Կաթղանը՝ գրում է, որ Փո-
սը ինչ-որ գյուղացու այգեգործի հրամանատար նշանակեց, որովհետև, հավանաբար,
ա ետևում կար ուժեղ հակակառավարական ժողովրդական շարժում (տե՛ս *Каждан,*
тъянские движения, стр 90—93). Մեր կարծիքով նման եզրակացությունների
նգելու լուրջ տվյալներ չկան: Պարտադիր չէ, որ «այգեգործ» մականունը կրողը իս-
պես այգեգործ լինի: Լեոն Սարկավագը պարզապես մականունն է մեկնաբանում
առտավորում, իսկ Սկիլիցեսին մեղադրել տվյալ դեպքում իրականության կեղծման
կարիք չկա: 970 թ. շարժումը համարել գյուղացիական ու ժողովրդական, Փոկա-
րամանատարներից մեկի՝ պատրիկ Սիմեոնի մականվան հիման վրա միայն,
տ չէ:

Վարդաս Փոկասի Չմշկիկի դեմ բարձրացրած այս ապստամբության մասին հիշա-
ում է և Ասողիկը. «Իսկ Վարդ դուքսն մեծ — գրում է նա,— եղբորորդին նիկիփո-
ապստամբեալ թագաւորեաց ի Ժոունգն» (էջ 183): Հայտնի չէ, թե հայ սրատ-
ր ժոռնգի տակ ի նշ նկատի ունի: Սկիլիցեսն այս դեպքը Կեսարիայում կատարված
ո ց տալիս, բա ց և այնուհետև գրում, որ Փոկասը Կեսարիայից փախավ Տյուրո-
* բերդը:

197. Լեոն Սարկավագը գրում է, որ Չմշկիկը երկուսին էլ կուրացրեց (*Leo Diac*
114 : Նույն պատմիչը մի քիչ հետո ցույց է տալիս, որ Վարդաս Փոկասը ամբաս-
նում էր Չմշկիկին այն բանի համար, որ առանց որևէ ծանրակշիռ փաստի նա կու-
ց 1 տվեց իր Փոկասի հոր (Լեոն կուրապաղատին) և եղբոր (Նիկիփորին),
Diac., p. 116 և 119: Սակայն մի փոքր անց գրում է, որ նրանց աչքի լույսը խնա-
կին և պատմում այն, ինչ Սկիլիցեսը (*Leo Diac.*, p 145):

198. Ժամանակակից էսքի Շեհիրը Թուրքիայում:

199. *Τυροποιοιν* (Թարգմանաբար նշանակում է պանիր պատրաստելու տեղ):
* Սարկավագի մոտ բերդն կոչվում է *Τυραννων* փրօբրու...α *Αντιγούδς* χέκληται
Diac., p. 122): Այսինքն Տիրանոն բերդ (կամ բոնակալների բերդ), որ կոչվում
ետիգո ս: Ա. Գրեգուարը Լեոն Սարկավագի *Τυραννων*-ը ուղղում է *Τυάων* (*Honig-*
n, Die Ostgrenze, S. 46, ծանոթ. 1): Ավելորդ չէ նշել, որ Տիրոպիոս բերդը
յում է և Ասողիկը՝ Տետոպս ձևով (Ռսողիկ, էջ 247):

200. Փոկասի կուրապաղատ հայրը զորավար Լեոն Փոկասն էր, կայսր հորեղբայրը՝
փոքր II Փոկասը, Կեսար պապը՝ Նիկիփոր Փոկասի հայր Վարդասը:

201. Մի տեսակ վերարկու:

202. Վարդաս Սկիլիցեսի և Վարդաս Փոկասի նամակագրության մասին տե՛ս Լեոն
րկավագի մոտ (*Leo Diac*, p. 118—119):

203. Լեոն Սարկավագի համաձայն պատրիկ Կոստանդինը ոչ թե Սկիլիցեսի որդին
այլ եղբայրը (*Leo Diac*, p 118):

204. Տագմաների մասին մանրամասն տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 299—300:
205. Այսինքն՝ Վասիլ I-ի հիմնադրած Մակեդոնական հարստության: Ամուսնությունը տեղի ունեցավ Չմշկիկի թագավորության երկրորդ տարին, նույնիսկ ամսին:
206. Դրանք 300-ից ավելի տրիերաներ էին, շահաված փոքր նավերը: Չմշկիկը նավատորմիդը Դանուբ ուղարկեց՝ Սվյատոսլավի նահանջի ճանապարհը փակելու համար (*Leo Diac.*, p. 129):
207. Քաղաք Թրակիայում, այժմ Թեթիրդադ:
208. Չմշկիկի առջևից գնում էր «անմահների» դրահակիր փաղանգը, իսկ ետևից՝ 15 հազար ծանրազեն հետևակային և 13 հազար հեծյալ: Պարակիմոմենոսի հետ էր մնացած զորքը սպասարկող անձնակազմը, որ բարաններն ու այլ մեքենաներն էին տանում (*Leo Diac.*, p. 132):
209. Մեծ Պրեսլավան 822 թ. հիմնադրված բուլղարական երկրորդ մայրաքաղաքն էր Առաջինը Պլիսկան էր: Այդ երկու մայրաքաղաքներում IX դարի ընթացքում, սկզբում խան Կրումը, ապա Օմուրտագը մոնոմենտալ շենքերի մեծ շինարարություն ծավալեցին, որոնցից պահպանվել են Մեծ պալատի և Փոքր պալատի ավերակները Պլիսկայում և պալատի ու պարիսպների ավերակները Պրեսլավայում: Այդ շենքերի ճարտարապետությունը շատ է հիշեցնում հայկական մոնոմենտալ շենքերի ճարտարապետությունը (Ներսես III կաթողիկոսի պալատական շենքը Զվարթնոցում, Դվինի և Արուճի պալատները, Երերույքի բաղխիկան և այլն), և Ա. Լ. Յակոբսոնի կարծիքով կրում են հայկական ճարտարապետության ազդեցությունը և, հավանաբար, բուլղարական այդ շենքերի շինարարության վրա աշխատել են հայ և ասորի ճարտարապետներ (*Якобс - изучению болгарской архитектуры*, стр. 195—206):
210. Սվյատոսլավի ճամբարը գտնվում էր Դորոստոլոն (*Դրիստրա*, այժմ՝ Սիլիստրա քաղաքում (*Leo Diac.*, p. 134):
211. Հստ Լեոն Սարկավագի, նա «սկյութների» մոտ Սվյատոսլավից հետո երրորդ պատիվն ունեցող (*Leo Diac.*, p. 135):
212. Այս պրոեկտուս Վասիլը մի փոքր առաջ հիշվեց որպես պարակիմոմենոս Վաս:
213. Լեոն Սարկավագը տալիս է այդ երիտասարդի անունը՝ Թեոդոսիոս, մազանուկ, Մեսանիկտես, ծագումով Անատոլիկոն բանակաթեմից (*Leo Diac.*, p. 135):
214. Զորքը զխավորում էր մագիստրոս Վարդապ Սկլերոսը՝ նա էր, որ հաղթեց, ոռաներին և ոչ կայսրը, ինչպես գրում է Սկլիլիցեսը (*Leo Diac.*, p. 137—138):
215. 972 թ. ապրիլի 7-ին:
216. Լեոն Սարկավագը հանվանեց հիշում է երկու քաղաք՝ Պլիսկուվա (Պլիսկա բուլղարական պետության առաջին մայրաքաղաքը), և Դինիան (*Leo Diac.*, p. 138—139):
217. Սբ. Գևորգի տոներ արևելյան ուղղափառ եկեղեցին նշում է ապրիլի 23-ին
218. Իստրոս (Դանուբ) գետի: Դորոստոլոնը այս գետի ափին է գտնվում:
219. ՏԼ՝ս ծանոթ. 128:
220. Ռուսներն առաջին անգամ այստեղ հեծելազոր դուրս բերեցին, մինչ այդ նրանք միշտ հետևակ էին մարտնչում և ձիավոր կռվելու փորձ չունեին (*Leo Diac.*, p. 134, 143):
221. Ժամանակակից Կոստանցյան Ռումինիայում: Նախկինում կոչվում էր Տոմիս նրան առաջին անգամ Կոստանտին է անվանում Կոստանդին Միրանածինը:
222. Հունարեն՝ ρονόξυλα: Այդպես էին կոչվում Բյուզանդիայում հյուսիսային ժողովուրդների միակտուր փայտից պատրաստված նավերը:

223. Ռեքտորի մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 314:

224. Կղզի Պրոպոնտիսում, Իշխանաց կղզիների կազմում:

225. Հովհաննես Չմշկիկին և Թեոդորա կայսրուհուն:

226. Ռոմանոս Կուրկուասի որդի մագիստրոս Հովհաննեսը Ռոմանոս I կակապեոսի օրոք անուն հանած հայազգի նշանավոր զորավար Հովհաննես Կուրկուասի թողը Չմշկիկի ազգականը:

227. Լևոն Սարկավազն այս առթիվ տալիս է ազգագրական որոշակի հետաքրքրու-
թյուն ներկայացնող մանրամասնություններ: Երբ վրա հասավ գիշերը, գրում է նա, և
ի լուսին էր, ուռաները դաշտ դուրս գալով հավաքեցին իրենց զոհվածների դիակները,
հրեցին պարսպի տակ բազմաթիվ գերիների՝ տղամարդկանց և կանանց սրի քաշեցին՝
նց պապենական սովորության համաձայն: Նրանք Իստրոս գետում զոհաբերություն-
յե էլ կատարեցին՝ ջրահեղձ անելով ծծկեր մանուկներ ու արաղաղներ (Leo
I c., p. 149): Լևոն Սարկավազը գրում է նաև, որ ուռաները երբեք դերի շեն հանձնվում
ուսմուն, երբ տեսնում են, թե փրկություն չկա, սուրը խրում են իրենց կուրծքը և
քնասպան լինում, քանզի հավատացած են, որ պատերազմի ժամանակ թշնամու կող-
սպանվողները հանդերձյալ աշխարհում տերերին են ծառայելու և շջանկանալով
նք սպանողներին ծառայել, ինքնասպան են լինում (Leo Diac., p. 151—152):

28. Լևոն Սարկավազի ասելով, ուռաները այս ճակատամարտում ունեցան 15500
սնված, իսկ բյուզանդացիները... 350 հոգի: Բյուզանդացիները վերցրին 20 հազար
ան և բազում սրեր որպես ավար (Leo Diac., p. 155):

29. Սբ. Թեոդորոս Ստրատելատի, որի հիշատակը արևելյան ուղղափառ եկեղեցին
ո մ է փետրվարի 8-ին:

30. Լևոն Սարկավազը գրում է, որ Չմշկիկը Թեոդորոսյուլիս վերանվանեց հենց
տասուղոնը՝ վկա Թեոդորոս Ստրատելատի անունով: Նա Եվխանիայի մասին ոչինչ
ե (Leo Diac., p. 158): Հնագիտական պեղումների ժամանակ ժամանակակից
retia-Garvan-ում գտնվել են Չմշկիկի կառուցած եկեղեցու հիմքերը (տե՛ս
I uconu, Une information, p. 43—49):

1. Լևոն Սարկավազը տալիս է մանրամասնություններ: Չմշկիկը, գրում է նա,
տոսլավի հետ հաշտություն կնքելով, վերջինիս 22 հազար ղինվորներից յուրա-
ա յուրին երկուական մեղիմն ցորեն տվեց: Պատերազմից առաջ ուռական զորքը
պկացած էր 60 հազար հոգուց, որոնցից 38 հազարը զոհվեց (Leo Diac., p. 156):
վ աննես Չմշկիկի և Սվյատոսլավի միջև 971 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի
արեն բնագիրը չի պահպանվել, բայց դրա մասին մենք գիտենք նրա հին ուռերեն
արգմանությունից, որ պահպանվել է «Повесть временных лет» կոչված ժողովա-
ու ու մ (տե՛ս ЗИМАН, Памятники права, стр. 58—60: Հին ուռերեն բնագիրը և
ո ուռերեն թարգմանությունը տե՛ս «Повесть временных лет», стр. 52. 249—
0) Այդ պայմանագրի մասին տե՛ս նաև Dujssev, Pinax Rhds, 59—68:

2 2. Հետաքրքիր մանրամասնություններ է տալիս Լևոն Սարկավազը: Չմշկիկը ոս-
և ծ զրահներ հագած, ձի նստած գնաց Իստրոս գետի ափը՝ նույնպես ոսկեզօծ
քեր կրող բյուրավոր հեծյալների ուղեկցությամբ: Սվյատոսլավը եկավ մի
վակով, ուրիշների հետ թիավարելով: Նա միջահասակ էր, ուներ խիտ հոնքեր, կա-
պոյտ աչքեր, կճատ քիթ, ածիլած երես ու զուխ, որից մի խոպուպ էր կախված՝ ազ-
վականության ապացույց: Նա թիկնեղ էր, ականջներից կախված էին օղեր՝ երկու
պարիտներով աղուցված: Նա սպիտակ շապիկ էր հագած (Leo Diac., p. 156—157):

233. Հրապարակ Կոստանդնուպոլսում:

234. Պաժինակները Սվյատոսլավի ճանապարհը կտրեցին և նրան սպանեցին հավանաբար Բյուզանդիայի զորմամբ: Բյուզանդառուսական այս պատերազմը մանրամասն ուսումնասիրված է հատկապես ուս պատմաբանների կողմից: Վ. մենակարևոր աշխատություններից կարելի է հիշատակել. *Белов, Борьба Святослава с Иоанном Цимисхием; Тихомиров, Исторические связи, Карышковский, Кочские войны Святослава, 36—71: Նույնի, К истории Батканских войн Святослава, стр. 224—243: Նաև Մ. Ենկո, Очерки: Հիշյալ պատերազմների ժամանակագրությունը տե՛ս Карышковский, О хронологии, стр. 127—138):*

235. Կապնիկոնը մտցրել էր Նիկեիոս Փոկասը, այդ մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանել արաբական աղբյուրները: Իրն Հաուկայը գրում է, թե Նիկեիոսը միջին կարողություն յուրաքանչյուր ծխից զանձում էր տասը ոսկե դինար: Նրա նից բարձր եկամուտ ունեցողը պարտավոր էր տալ մեկ գինվոր ձիով, զենքով, պարենով ու անասնակերով. նրա ծախսը կազմում էր երեսուն դինար: Ըստ Վասիլևսկու իրն Հաուկայի ծխաշարկը նույնանում է կապնիկոնի հետ (տե՛ս *Р. Է. Силин, стр. 279—286*):

236. Իմա հունական տառեր: Մինչ այդ բյուզանդական գրամների վրայի տեղագրությունները լատիներեն էին արվում:

237. Անտոնիոս III Սկանդալիոս Ստուդիտեսը ամուսնալու է 973 թ. դեկտեմբերից և հրաժարվել պաշտոնից 976 թ. հունվարին (*Gruntel, Constantinische Patriarchale, p. 70*): Գրանից հետո աթոռը թափուր մնաց չորս և կես տարի 980 թ. մայիսը:

238. Բնագրում *византийский* բառից, որ մորուք է նշանակում: Այս գիսավոր աստղը հիշատակում է և Ասողիկը (էջ 186), անվանելով «էիզակատր աստղ»: Ս. Կապա ի միւս ամին ի ՆիԳ (28 մարտ 974—27 մարտ 975 թ.) թուականին նիզակառոտ աստղն երևեցաւ յաւուրս հնձոցն, ի մուսս ամառնային եղանս ին ինօն յարևելս կալուս և զնշոյս լուսոյն նիզակաձև յարևմուտս ձգեալ ի վերայ աշխարհին Յունաց. և տե՛ս մինև յաշնանային եղանակն» (*Ստուդիկ, էջ 86—187): Տես նաև Рудавский, Byzantine Studies, pp. 278—279:*

239. Հովհաննես Չմշկիկն իր այս մեծ արշավանքի ժամանակ ամենայն հավանականությամբ նպատակ ուներ նաև Հայաստանի որոշ շրջաններին տիրանալ, արաբների դեմ արշավելիս նա ցանկացավ «զմուտն յաշխարհն Հայոց առնել» (*Մատթ. Ուռն., էջ 17*): Այդ բանին ընդդիմակայեցին Հայոց մեծամեծները Աշոտ III թագավորի գլխավորությամբ, «բանալ հարեալ ի Հարթայ գաւառին արք իբրև ութսուն հազար» (նույն տեղում): «Նւ յառաջին գիշերն,— գրում է Ուտհայեցին,— բազում նեղութիւն կրեց զօրքն Հոռոմոց ի հետևակ զօրացն Սասանու» (*Իմա Սասունի. Մատթ. Ուռն., էջ 18*):

240. Լևոն Սարկավազը նշում է Չմշկիկի 974 թ. վերագրված քաղաքների անունները՝ տալով և՛ նա երթուղին: Մտնելով Ասորիք, նա նախ և առաջ գրավեց էմեսոս (*Ամիր Վանանավոր ու ամուր քաղաքը, այնտեղից զնաց փառավոր, հարստություն ու անասուններով շրջանի բոլոր քաղաքները գերազանցող Միաֆարիկին քաղաքը*), իրեն հոթարկեց այն, նրա բնակիչներից ստացավ բազում ու գեղեցկագույն նվերներ՝ ոսկի, ածախ, ոսկեթել կերպասներ և շարժվեց դեպի Մծրին, որը կայսրը գտավ անմարդաբնակ Բյուզանդացիների վախից բնակիչները թողել, փախել էին: Կայսրն այնուհետև շարժվեց դեպի էկբատան քաղաքը, բայց ջրի սակասություն զգալով, փորձ շարեց այն գրավել և տեղի սարակինոսներից մեծարժեք նվերներ ստանալով, վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս: 975 թ. Չմշկիկը դարձյալ արշավեց արաբների դեմ: Սկիզբնւր 974 թ. 975 թթ. արշավանքները, հավանաբար, միասին է հիշատակում: 975 թ. Չմշկիկը Պա...

տինի վրայով զնաց գրավեց Մեմրիշը (Հիերապոլիս), գտավ Քրիստոսի հողաթափե-
կարապետի մազերը, որոնք ամփոփեց Կոստանդնուպոլսի Աստվածածնի եկեղեցում
Փրկչի տաճարում: Մեմրիշից Չմշկիկը զնաց ավերեց Ապամիա բերդը, որից հետո
ար վեց դեպի Դամասկոս, որի բնակիչները հպատակություն հայանեցին և հարկատու
գարձան: Դամասկոսից կայսրը Լիբանան լեռան վրայով զնաց, գրավեց շատ ամուր
ո զո քաղաքը, անցավ Փյունիկե, գրավեց Բալանիա բերդը և պաշարեց ու տիրացավ
Բյուրթ քաղաքին, անհաջող հարձակում գործեց Տրիպոլսի վրա, որից հետո ճանապարհ
ալ դեպի Կոստանդնուպոլիս (Leo Diac., p. 161—166, 169):

Չմշկիկի խնդրո առարկա արշավանք մասին ամենամանրամասն ու ճշգրիտ շա-
ա բանքին մենք հանդիպում ենք Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ:
ա միշը (Հակոբ Սանահնեցու միջոցով) իր պատմական երկում բերում է Հովհան-
ե Չմշկիկի՝ հայոց Աշոտ III թագալորին գրած նամակի հայերեն թարգմանությունը,
մեջ նա ամենայն մանրամասնությամբ գրում է 975 թ. իր արաբական արշավանքի
ին: Այդ նամակում կան և արժեքավոր տեղեկոթյուններ տվյալ շրջանում հայ-
ո զանգական հարարկությունների մասին (տե՛ս Մատթ. Ուռհ. էջ 19—28): Չմշկիկի
նամակի մասին տե՛ս Кучук-Иоаннесов, Письмо Иоанна Цимисхия, стр. 91—
, Adortz La lettre de T. ... р. 141—147: Լ. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի,
էջ 36—37: Նակ՝ Ci ard, Le sources arabes, p 293—295:

1. Արաբ. ալ-Բաղանդուն ալժմ՝ Բողանտը Կիլիկիայում:

Լեոն Սարկազազը Անագարվայի և Պողանդոսի փոխարեն հիշում է Լոն ան
զինը (Leo D ... p. 176):

43. Լեոն Սարկազազը գրում է, որ Չմշկիկին հյուրընկալեց ու թունավորեց Օլիմ
(Փոքրասիական) լեռան մոտ գտնվող Ատրոա դաշտում պատրիկ Ռոմանոս սևաս
ֆորտը (... p. 177), որը Ռ Գիլյանի կարծիքով, Ռոմանոս I կապալենոսի
էր (Guilla d, Le seb stophore, p. 201): Չմշկիկի թունավորման վարկածն ըն-
ված է գիտության մեջ (տե՛ս ատեապես Guilla d. La destinee. n 25—26): Մա-
Սարոգորսկին գտնում է, որ ն պարզապես տիֆից մեռաց (Ostrogorsky, His-
ire, p. 322): Չմշկիկը վախճանվեց Կոստանդնուպոլսում աշխարհի արարչագործության
4 թ. հունվարի 10-ին, ինդիկտոնի 4-րդ տարին (976): Գրեթե նույն թվականն է
ո մ և Յահյա Սնտիոքացին (11-ը հունվարի): Նրա ասելով Չմշկիկը թագավորեց
տարի և մեկ ամիս (Розен, Василий, стр. 75):

Դիանգամայն տարբեր ձևով են նկարագրված այս դեպքերը Մատթեոս Ուռհայեցու
անակագրության» մեջ: Նրա ասելով, Չմշկիկը, իբր խղճի խայթ զգալով նիկեփորին-
անելու համար, «խորհեցաւ բարի խորհուրդս... և յուղարկեալ ի Վասակաւանն ի
պ աոն Յանձթայ և բերել տայր զՎասիլ և զԿոստանդին զորդիսն Ռոմանոսի թագաւո-
ւ զոր փախոյց առ Սպրամիկն ի յահէ անօրէն թագուհոյն ... և առեալ զթագն ձեռօք
վք ի գլխոյ խումէ և Լոբալ ի գլուխն Վասլի և նստեցուցանէր զնա յաթոռ թագաւո-
ն եանն իւրոյ... և ինքն դիմեալ յանապատ. և յանձն իւր առեալ զկարգս կրօնաւորու-
ան՝ ի վանս ընթացեալ բնակէր» (Մատթ. Ուռհ., էջ 29—30): Չմշկիկի համառոտ,
դ գիպուկ ընդմիջմանը տվել է Պսելլոսը. «Կայսր Հովհաննես Չմշկիկը հոռոմայեցիներ-
պետության մեծ հաջողությունների պատճառ դարձավ, նա մեծացրեց նրա հզորու-
ո նը» (Psellos, Chronographie, I, p. 2):

44. Պրոեղոս (պարակիմոմենոս) Վասիլը Կոստանդին Միրանածինի ապօրինի որ-
դ ր և դեռ մանուկ հասակում ներքինացվել էր գահի նկատմամբ ակնկալություններ
յուս նախ. համար (Psellos, Chronographie, I, p. 3): Հետագայում, Վարդաս Փոկասի

ապստամբութեան ճնշումից հետո Վասիլ II-ը Վասիլ պարակլիմոմենոսին պաշտոնանկ անելով, կղզի աքսորեց (նույն տեղում, էջ 12):

245. Մեսոպոտամիա բանակաթեմի վարձկաններից բաղկացած զինված ուժերի: Այս բանակաթեմի կազմում կային բազմաթիվ հայկական զավառներ:

246. Վարդաս Սկլերոսը վիրավորվեց՝ Մեսոպոտամիայի տազմաների դուքսի աստիճանը ստանալով (աստիճանի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 26) այն պատճառով, որ դուքսի աստիճանն այս ժամանակ ավելի ցածր էր, քան զորավարինը և նույն բանակաթեմում կարող էին լինել և՛ զորավարը, և՛ դուքսը, ընդ որում առաջինն ավելի բարձր էր կանգնած (տե՛ս Lemerle, Prolégomènes, p. 88—89): X դ. վերջից է, որ բանակաթեմային զորքերի նշանակության անկման հետևանքով ընկավ նաև զորավարի նշանակությունը, որի տեղը դրավեց կադասյանը կամ դուքսը, կայսեր լիիրավ տեղակալը նահանգում, իր գերիշխանության տակ ունենալով մի քանի բանակաթեմեր իրենց զորավարներով հանդերձ («Советы и рассказы», стр. 430—431):

Յահյա Անտիոքացին գրում է, որ Վասիլ կայսրը Վարդ Սկլերոսին նշանակեց Անձիտի և ալ-հալիդիյատի կառավարիչ (Розен, Василий, стр. 1): Ալ-Մակինի մոտ Անձիտի փոխարեն զրված է Հարբոտ, որն ուսումնասիրողները նույնացնում են Խարբերդի հետ (արաբ. Հիսն Զիադ, հետագայում՝ Խարտաբիրտ): Ինչպես ստորև պիտի տեսնենք, Վարդ Սկլերոսը ապստամբություն բարձրացնելով, գրավեց Χαρπετε-ն (Խարբերդը): Ռոյոր դեպքերում Անձիտը մտնում էր Մեսոպոտամիա (Միջագետք) բանակաթեմի մեջ (տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 26): Ինչ վերաբերում է Յահյա Անտիոքացու ալ-հալիդիյատին, Ռոզենի կարծիքով այն մտնում էր Տարոնի մեջ կազմելով նրա մասը: Այն սահմանամերձ էր Մեսոպոտամիա բանակաթեմին և Անձիտ զավառին (Ի՛ ՅՅՅ Василий. стр. 80):

247. Հայ հեղինակները թեև Սկլերոսին անվանում են «բռնակալ», բայց ոչ հազվադեպ նաև «թագաւոր» (Ասողիկ, էջ 193, 194): 986 թ. վերջին արաբների հետ կնքած իր պայմանագրում արաբները ևս Վարդաս Սկլերոսին անվանում են «Ռումերի (հոռոմների) թագավոր» (Canard, Deux documents arabes, p. 63):

248. Ասողիկը գրում է, որ Վարդաս Սկլերոսը «ապստամբեալ թագաւորեաց ի կողմանս Զահանայ և Մելտենոյ, որ էր այլ քաջ և կորովի ի գործ պատերազմաց Պատմիչը խոսում է նաև նրա զորքի ազգային պատկանելիության մասին. «և և միարա նեալ ընդ ինքեան զհեծելագուլնդ զօրն Հայոց, որ ընդ Յուկաց թագաւորութեամբն», ինչ պես և նրան հարած հայ իշխանների՝ այդ թվում Տարոնի իշխանի որդիներ Գրիգորին և Բագարատին և Մոկրի իշխան Զափրանիկին (Ասողիկ, էջ 190—191):

249. Խոսքը 'Իեմոսթենեսի մասին է: Տե՛ս նրա Առաջին Օլիմպիականը:

250. Բնագրում՝ τὸν δηροσσιων πράχτορας φορων: Յահյա Անտիոքացին հաստատում է Սկլիդեասին: Նա ցույց է տալիս, որ Վարդաս Սկլերոսը գալով այն շրջանը, որն իրեն էին հատկացրել կառավարելու, հանկարծակի հարձակվեց Մալաթիայի վրա և ձերբակալեց այնտեղ գտնվող «վասիլիկոսին» (կայսերական մարզուն), որից խլեց նրա մոտ գտնվող դրամները՝ վեց կենտինար (43,200 ոսկեդրամ): (Розен, Василий, стр. 1): Ինչպես տեսնում ենք, լրատ Յահյայի «վասիլիկոսը» (βασιλικος) հարկային պաշտոնյա էր, բայց և կառավարիչ, քանզի Վարդաս Սկլերոսը, գրավելով Անտիոքն ու Մալաթիան, նրանց վրա «վասիլիկոս» (կառավարիչ) նշանակեց իր մարդկանց (Розен, Василий, стр. 2, 3): Բայց բոլոր դեպքերում, վասիլիկոսը կայսեր մարզուներկայացուցչի, պատվիրակի նշանակություն ունի: Հենց նույն Յահյան ցույց է տալիս, որ 1018 թ. Բուլղարիան նվաճելուց հետո Վասիլ II-ը այնտեղ նշանակեց վասիլիկոս-

ների՝ «ամեն տեսակի գործերն ու ունեցվածք վարողներին» (Розен, Василий, стр. 9): Հիշյալ տերմինը հանդիպում է և հայկական աղբյուրներում: Բյուզանդական կայս-
 Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Աշոտ Երկաթի մոտ ուղարկեց «զոմն Քէոզորոս
 վասիլիոս րազմահարկի պատուասիրութեամբ և ընտանեբար սիրոյ հարազատութեամբ՝
 ընդ ուշի ևս կապեալ զսէր կատարման հօր իւրոյ Բասլի, որ ընդ հօր նորա Սմբատայ
 Լր (Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 284):

251. Բնագրում Χάρπετε (հետաքրքրական է նշել, որ Կարսն էլ Սկիլիցեսը կոչում է
 σε, Արծնը՝ Ἄρτιε, Բարբերը Παίπερτε: Հայկական այս տեղանունների վերջին
 ն ինձ համար անբացատրելի է): Սկիլիցեսը հարբերը տեղադրում է Մեսոպոտա-
 միա բանակաթեմում: հարբերը գտնվում էր բյուզանդական Զորքորդ Հայքի վեցե-
 որդ՝ Անձիտ գավառում և հնում կոչվում էր Հոսերերդ, անտիկ շրջանում՝ Զիատա, ա-
 բ Հիսն Զիադ (տե՛ս Երեմյան, Հայաստանը..., էջ 36,63): Յակուտ ալ-Համավին
 յում է, թե «հայերեն անունն է ծանոթ այն բերդի, որը Հիսն Զիադ անվամբ է ճանաչ-
 ծ (Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները..., էջ 55):

252 Սկիլիցեսի Ապոտագլին (կարգացվում է՝ Ապոտաղի) նույնանում է Աբու
 սղիբ իբն Համդանի հետ: Հետագայում, երբ նրան ծանր գրովյան մեջ գցեց Ազուգ
 Դատվայի քարտուղար Աբու-լ-Վաֆան, նա օգնություն խնդրեց հենց Վարդաս
 լերոսից (Розен, Василий, стр 12):

253. Վարդաս Սկիլերոսի զորքի էթնիկական խայտարղետության մասին վկայում է և
 յա Անտիոքացին: «Նրա մոտ հավաքվեցին,—գրում է նա, բազում ժողովուրդ՝
 ույներ, հայեր և մուսուլմաններ» (Розен, Василий, стр. 2):

254. Այստեղ «պրոեզրոս» եկեղեցական աստիճան է:
 255 Կայսերական նշանակ էին համարվում նաև կարմիր կոշիկները, որոնք
 ορυατα, διλα, πζαγγια էին կոչվում: Այսպես էր և սասանյանների արքու-
 նիրում (հմմտ. Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 191, նաև՝ Malalae, Chronographia, p. 413,
 h ophants Chronographia, I, p. 168): Կայսերական նշանակների մասին տե՛ս
 soll, Etudes, p. 63—69.

256. Վասիլ II-ին, Կոստանդին VIII-ին և Վասիլ պարակլիմոմենտսին:

257. Մագիստրոս Եվստաթիոս Մալայինոսն այն ժամանակ Տարսոնի կառավարիչն
 Յահյան նրան հիշում է որպես պատրիկ Իբն ալ Մալային (Розен, Василий, стр 2)

258. Հետերիարխ (հետերիարխ) հետերիայի (օտարերկրացի վարձկաններից կազմ-
) զորազնդի հրամանատար: Ավելի մանրամասն տե՛ս ծանոթ. 528:

59. Այս Սահակ Վահրամյանը (Σαχακιος - ὄνομα Βραχάμιος την προσήγοριαν) պատկա
 մ էր մի ընտանիքի, որից մի դար հետո, ըստ Ադոնցի, սերեց նշանավոր Փիլարտոս Վա
 ժնունին (տե՛ս ծանոթ 703): Նաև՝ Adontz, La famille de Philarète, p. 149—150:
 տանիքը հայտնի է X դարի կեսերից: Արաբ բանաստեղծ Աբու Ֆիրասը հիշատակում
 Վահրամի ընտանիքը՝ որպես իր ժամանակվա ամենանշանավոր բյուզանդական
 տանիքներից մեկը (Adontz Canard, Quelques noms, p. 454; 11): Այս Սահակ-
 Վա րամի մասին,—ըստ Ադոնցի, հիշատակություն կա Միլետոսի եպիսկոպոս սբ. Նի-
 փորի վարքում, որի համաձայն Սահակը Չմշկիկի օրոք ուներ ο ἐπι τῶν δεήσεων
 վականին բարձր պաշտոնը: Նա այնտեղ ընորոշվում է որպես «չարությունը նշանավոր
 Լախակիոս» («Vita sancti Nicephori», p 144): Կածղանը մերժում է այդ նույնա-
 ումը (Каждан, Армяне , стр. 25): Յահյա Անտիոքացին Սահակ-Վահրամին կոչում
 Խսիակ իբն Բահրամ (տե՛ս Րօզен, Василий, стр. 78: Հմմտ. „Histoire de Yahya“,
 , 822): Հենց այս Սահակ Վահրամն էր, որ երբ 978 թ. հունվարին անտիոքացիք հրաժար-

վելով Վարդաս Սկլերոսից, կայսր հռչակեցին Վասիլ II-ին, Սկլերոսի կողմից Անտիոք ու զարկվեց, որպեսզի համոզի նրանց հրաժարվել իրենց վճռից (Розен, Василий, стр 4) Անտիոքացիք, սակայն, թույլ չտվեցին նրան քաղաք մտնել և նա ձեռնունայն վերադարձավ: Անտիոք գնաց Սկլերոսի կողմն անցած ոմն Մախֆուզ-իրն-խարիր-իրն-ալ-Բազիլ, բայց անհաջողության հանդիպեց: Դրա վրա Անտիոքում և նրա շրջակայքում ապրող հայերը խռովություն բարձրացրին իրենց ազգակից Սամուիլի գլխավորությամբ որը, սակայն, ճնշվեց (Розен, Василий, стр. 4—5): Պահպանվել է մի կնիք՝ Βαχράμης ὁ ἀρχων մակագրությամբ (տես՝ Schlumberger, Sigillographie, p. 311—312), որին Ազոնցը համարում է Վահրամյանների ընտանիքի նախահավր (անունը տվողը): Adontz, La famille de Philarète, p. 151. Հմմտ. Каждан, Армяне, стр. 25:

260. Սկիլիցեսը կապարան նույնացնում է Լիկանդոսի հետ և այն համարում Կապադովկիայի մի մասը: Լեոն Սարկավազը գտնում է, որ կապարայի դաշտը հայոց երկրի սահմանն է (μεθοριον... τῆς γῶρας τῶν Ἀρμενίων Leo Diac., p. 169: Զոնարան այն անվանում է Լիպարա (Zon., IV p 106): Լիկանդոսը հիշում է Ասողիկը «Լիկանդիոն աշխարհ» ձևով (Ասողիկ, էջ 175): Կամրջաձորի հայտնի մենաստանը գտնվում էր «յաշխարհին Լիկանտոնացուց»: Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանք ձեռագրաց, հատ, Ա Անթիլիաս, 1951, էջ 171: Լիկանդոսի ազգարնակչության էթնիկական կազմի մասին տես Oikonomidès, L'organisation, p. 83—85

261. Ըստ Սկիլիցեսի, ճակատամարտը տեղի ունեցավ Լիկանդոսում, այնինչ Յահյայի համաձայն՝ Ջելխանում, որ համապատասխանում է Մելիտենեին սահմանակից Զահան գավառին (Հմմտ. Ասողիկ, էջ 191, Розен, Василий, стр. 2, 85):

262. Բնագրում՝ Τζαχανδός, հայոց Սամնդավը, Յահյա Անտիոքացու՝ Սամանդու (Histoire de Yahya, p. 774): Ցամանդոսի ամրոցը կառուցեց Մելիաս-Մլեհը X դ. սկզբում («Կոստանդին Միրանածին», էջ 27): Դրանից առաջ նա «ամայի և անմարդաբնակ» վայր էր՝ Լիկանդոսին սահմանակից (նույն տեղում, էջ 171, 172): 1066 թ. կարևոր քաղաք էր, այնտեղ գումարվեց եկեղեցական ժողով, որ կաթողիկոս ընտրեց Վահրամ-Գրիգորիսին:

Ֆրանսիացի արվեստագետ Գ. Ժերֆանիոնն իր՝ Կապադովկիայի վիճափոր եկեղեցիներին նվիրված աշխատության մեջ, խոսելով Լիկանդոսի և Սամնդավի եկեղեցիներ, մասին, նկատում է հայկական ազդեցություններ և այդ առիթով հիշում Լեոն VI-ի օրոայդ շրջաններում Բարձր Հայքից եկած և հաստատված նայության մասին (տես Ierphanion, Une nouvelle province, p. 398):

263. Կուրտիկների (Քուրդիկ) հայկական ընտանիքը գաղթել է Բյուզանդիա Վասիլ I-ի օրոք (Marquart, Südarmenien, S. 295, An. 1) և, ըստ Ս Երեմյանի, Մամիկոնյան ծագում ունի (Каждан, Армяне, стр. 14—15):

264. Այս Ռոմանոս Տարոնացին Ազոնցի ենթադրությամբ Տարոնի վերջին իշխան Աշոտի որդի Բագարատի որդին էր, Բագարատի, որ ամուսնացել էր մագիստրոս Թեոփիլակտոսի, Ռոմանոս Լակապենոս կայսեր ազգականի դստեր հետ և այդ կայսեր պատվին իր որդուն տվել Ռոմանոս անունը (Adontz, Les Taronites, p. 243). Ոչնչով չհաստատվող ենթադրություններ:

265. Հալեպի:

266. Թարգմանաբար նշանակում է Սուր բար:

267. Շատ հնից եկող առած է:

268. Ա. Վասիլը Գավրասների ընտանիքը հայկական է համարում ելնելով տարոնացիների հետ նրանց ունեցած ենթադրյալ ազգակցությունից Ըստ Ս. Երեմյանի, ա-

ն ծագում է հայկական Գավրեք տեղանունից: Այդ ընտանիքին ատուկ ուսումնա-
 ություն նվիրած Ա Ռբայերը ցույց է տալիս, որ որոշակի որևէ փաստ չկա այդ
 նիքը հայկական համարելու (Bryer, The Gabrades, p. 165: *Каждан, Армяне,*
 89—92):

9 Յահյա Անտիոքացին նշում է, որ Վարդաա Փոկասը, նիկեիոր կայսեր եղբայր
 ո ի որդին, յոթ տարի է ինչ աքսորական էր կզգում: Վասիլ կայսրը նրան նշանակեց
 ո տիկ ալ-աս-խ-լուն (սխոլերի զոմեստիկոս) և ո-ղարկեց Սկլերոսի դեմ (Розен,
 ий, стр 3):

70. Լեոն Սարկավազը Աբիդոսի ճակատամարտի մասին խոսում է ավելի մանրա
 նա ցույց է տալիս, որ Վարդաա Սկլերոսը, գրավելով նիկիան, Աբիդոսն ու Ատ-
 ան, ձեռք բերեց բազում տրիեբրաններ, որոնց օգնությունը չէր թողնում, որ առևտրա-
 երր Կոստանդնուպոլիս ցորեն տանեն: Դրա վրա մայրաքաղաքից «հունական
 նավեր ուղարկվեցին՝ մազիտորոս Վարդաա Պարսակուտենոսի գլխավորությամբ
 ո Աբիդոսում կրակի տվեցին ապստամբների նավերը, նրանց զորքերը դուրս
 ցին և գրավեցին Աբիդոսի բերդը: Դրանից հետո է, որ Փոկասը հարձակվեց
 ոսի վրա և պարտության մատնեց (Leo Diac., p 170):

1. Խարսիանոն րանակաթեմի մասին մանրամասն տես «Կոստանդին Միրանա-
 շ 25—27, 321—322:

272. Բնագրում՝ Βασιλικὰ ἰ γρα: Թամզելը գտնում է, որ թագավորական ջերմուկ-
 պետք է տեղադրել ժամանակակից Գյոնեում կամ էլ Տերզիլի Համամում
 msey, HGAM, p. 265):

3. Իմա՝ Տայք: Բյուզանդական աղբյուրներում Իբերիա է կոչվում (րացի բուն
 անից) նաև բանակաթեմը, որ ստեղծվեց XI դ 20-ական թվականներին, որի
 բացի Տայքից, մտնում էին նաև այլ հայկական հողեր, ինչպիսիք են՝ Կարինը,
 Ապահունիքը, Բասյանը և այլն:

4. Խոսքը Դավիթ կուրապազատի մասին է, որ հորջորվում էր նաև «Մեծ»: Նա
 իշխան Ասրնևրսեհ III-ի կրտսեր որդին էր (Toumanoff, The Bagratids of
 , p. 39—40: Վերջին գործերից՝ Бадрю ` е, К вопросу, стр. 79—89 (վրացերեն,
 երեն ամփոփմամբ: Նույնի, Таоиское царство, նաև՝ ձանաշյան, Դավիթ
 Կյո րապազատ: Շլյուսերթեի ասելով՝ „Prince d'origine arménienne“ (հայագգի):
 ևս՝ Schlumberger, L' eropée, t. I, p. 415—416):

ատթեոս Ուսհայեցին ցույց է տալիս, որ Վարդաա Սկլերոսին «պարտության մատ-
 րոն Հայոց» (էջ 34): Սակայն, քանի որ Սկլերոսին հաղթեցին Տայքի կուրա-
 ուժերով, Ուսհայեցու «զորքն Հայոց»-ը պետք է կարգալ «զորքն Տայոց», (հմմտ.
 Լաու. «զորքն Տայոց» (էջ 23), «ընդդէմ եկեալ քաջացն Տայոց» (էջ 25):
 գրչագրերում «Տայոց»-ը «Հայոց»-ի հետ շփոթված գտնում ենք Ասողիկի
 ա երեք անգամ գրում է «կուրապազատն Տայոց Դավիթ» (էջ 188, 252), բայց
 նգամ սխալմամբ՝ «Հայոց» (էջ 266): Հանդիպում է և հակառակը: Ասողիկի մի
 ում «արքայն Հայոց Գագիկ»-ի փոխարեն գրված է՝ «արքայն Տայոց Գագիկ»
 , էջ 267): Մեր միտքը հաստատում է Արիստակես Լաստիվերցին. «մինչ զի
 ն խնդրել զօր յօգնականութիւն ի վրաց կիւրապազատէն: Որովք հարեալ
 ին՝ փախստական հանեն յաշխարհէն, որ երթեալ անկանի ի Բաբելոնն» (էջ
 սողիկի ասելով, Դավիթ կուրապազատից զորք խնդրողը ոչ թե Փոկասն էր, այլ
 զորավարը. «Վասիլ թագաւորն Յունաց,— գրում է նա.— զԹոնիկ զորավարն,
 ազգէն վրաց (այսինքն՝ վրացազավան հայ—Չ. Բ.), արեղայ ի սուրբ լերինն՝

(իմա՝ Աթոնում—Ղ. Բ.) հանեալ առաքէ առ կիրապաղատն Տայոց Դաւիթ... որպէս զի զօր առաքեսցէ յօգնականութիւն նմա» (էջ 192): Այս Թոռնիկը ծագումով Սոմխեթից էր (Հայաստանից): Պ. Պետերսի ենթադրությամբ՝ Թորթումից, և տարեց հասակում դարձավ վանական Աթոս լեռան վրա՝ Հովհաննես սինկելլոս անունով (տե՛ս Peeters, Un colophon, p. 358—371: Նույնի, Orient et Byzance, p. 163—164): Թոռնիկ զորավարն էր, որ նախքան Փոկասի հանդես գալը, Դավիթ կուրապաղատից ստացած զորքով, որին զխաւորում էր իշխանաց իշխան Զոչիկը, պատերազմում է Սկիբոսի դեմ: Սրանք «սկեսեալ ի Տայոց աշխարհէն՝ բանդեալ աներեցին զամենայն աշխարհն Յունաց, որ ընդ ձեռամբ բռնակալին էր» (Ասողիկ, էջ 193): Սրանից հետո, Ասողիկի համաձայն, Վասիլ կայսրը Փոկասին բանտից հանելով, ուղարկեց Սկիբոսի դեմ՝ հունաց արևմտական զորքով. «հանդերձ Վրաց (իմա՝ Դավիթ կուրապաղատի—Ղ. Բ.) զօրուն առաքէ ի վերայ բռնակալին Վարդայ երկուս բանակս»: Սբ. Հովհաննեսի և Եվթիմիոսի վարքում նույնպէս ասված է, որ բյուզանդական արքունիքը Դավիթ կուրապաղատի մոտ ուղարկեց հենց Թոռնիկին, որին Տայքի իշխանը տվեց 12 հազար հեծյալ զորք և նրա զխաւորությամբ ուղարկեց ապստամբի դեմ, պարտության մատենց նրան: Հազմանակով վերադառնալով մայրաքաղաք, նա կայսրերի կողմից պատվով ընդունվեց, որից հետո զնաց Աթոն:

Ասողիկը հիշում է նաև, թե ինչպիսի պայմաններով է Դավիթ կուրապաղատը Վասիլին օգնութիւն տվել: Կայսրը «խոստանայ տալ նմա զհազոտյառիձ կղէսուրան, զԶորմայրի և զԿարին, զՌասեան և զՍևուկ բերդակ, որ է Մարզազի. զՀարբ և Ապահունիս» (էջ 192): Այդ մասին տե՛ս Бармукаян, О феме Иверия, стр. 73: Խոսքը այդ հողերին տիրանալու՝ կայսեր տված իրավունքին է վերաբերում: Խազոտյառիձի մասին լատիվերցին գրում է, թե այս և այլ հողեր «յառաջ ժամանակաւ կայեալ էր... Դաւիթ կուրապաղատի, բայց ոչ իբրև զիւր հայրենի ժառանգութիւն, այլ պարզեք էին այսորիկ ի թագաւորէն վասն նորա միամիտ հնազանդութեանն, (էջ 35):

275. Խալդիայի (Խազտիքի) բանակաթեմի: Տե՛ս «Կոստանդին Միրանաձին», էջ 325—326:

276. Սկիլիցեալ Պանկալիան տեղագրում է Հալիս գետին մոտիկ, այնինչ ըստ Լեոն Սարկավագի գտնվում էր Ամորիոնի մոտ (Leo Diac., p. 170): Պանկալիայի ճակատամարտը ըստ Յահյա Անտիոքացու տեղի ունեցավ հիշրի 367 թվականի Զուլ-կադ ամսի 10-ին, չորեքշաբթի օր (978 թ. հունիսի 19-ին), որտեղ Վարդաս Փոկասը, ըստ արաբ պատմիչի, պարտութիւն կրեց և փախուստի դիմեց (Розен, Василий, стр. 3): Սկիլիցեալ Պանկալիայի ճակատամարտը վերջինն է համարում, որում Սկիբոսը պարտութիւն կրելով, փախավ արաբների մոտ: Յահյան ցույց է տալիս, որ Վարդաս Սկիբոսն ու Վարդաս Փոկասը «երկրորդ անգամ» բախվեցին հիշրայի 368 թ. Շաբան ամսի 21-ին (979 թ. մարտի 24-ին), որից հետո ապստամբը փախավ (Розен, Василий, стр. 17 թվականի մասին տե՛ս նաև Canard, Deux documents arabe., p. 55):

277. Ասողիկը նրան անվանում է «Երն Խոսրով, ամիրան Բաղդադի, որ է Բաբելոն (էջ 193, 194): Սկիլիցեալ, թեև այստեղ նրան անվանում է «արխոնտ», մի փոքր հետո կոչում «ամերմումնի» (ամիրապետ): Խոսքը Բուլիդ խալիֆա Աղուդ-ադ-Դաուլա-Ֆանա Խոսրովի մասին է (Աղուդ-ադ-Դաուլա Աբու-Շուլա Խուսրաու, 949—983 թթ.):

278. Յահյայի համաձայն Սկիբոսն իր պարտութիւնից հետո, վերցնելով եղբորը Կոստանդին և որդուն՝ Ռոմանոսին, երեք հարյուր հոգով զնաց Դիարբաքը, որտեղից եղբորը՝ Կոստանդինն ուղարկեց սուլթան Աղուդ-ադ-Դաուլայի մոտ՝ օգնութիւն խնդրելու:

Վասիլ կայսրը, իմանալով այդ մասին, Աղուդ-աղ-Դաուլայի մոտ ուղարկեց իր քարտուղարին, Նիկեիոս-ալ-Ուրանունին (Ուրանոսին), որն հետագայում զարձավ մագիստրոս և Անտիոքի կառավարիչ, համոզելու սուլթանին ձերբակալել և կայսեր հանձնել Սկլերոսին: Խալիֆան դրա համար Վասիլից մի շարք բերդեր պահանջեց, որոնք բյուզանդացիք խլել էին արաբներից, բայց մերժում ստացավ: Սկլերոսը բանտարկված մնաց Բաղդատում ութ տարի (Розен, Василий, стр. 13—14): Սկլիցեսը Դիարբաքրի փոխարեն գրում է Մարտիրոսպոլիս, որ կենտրոնն էր սվլալ նահանգի: Այդ շրջանը պատկանում էր Համզանյան Աբու Տաղլիբին: Վասիլ II-ի և սուլթան Աղուդ-ալ-Դաուլայի միջև բաժանումը տևեցին մի քանի տարի: Այդ բանակցությունների մասին ամենից անզամանորեն գրում է Աբու Շուջան: Նիկեիոս Ուրանոսը Բաղդադ ուղարկվեց 980 թ., որտեղից վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս մի մուսուլման դեսպանի՝ «ղաղի» Իբն ալ-Բաքրիլանիի հետ՝ հաշտության պայմանագրի մի նախագծով: Վերջինս Բաղդադ վերադարձավ մի հույնի՝ Իբն Քունուսի (հավանաբար՝ Իբն Յունուս) ուղեկցությամբ: Հիջայի 372 թ. (982 թ. հունիս—983 թ. հունիս) Բույիդ սուլթանը Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց Իբն Շահրամին, որը երկար բանակցություններ վարելուց հետո Բաղդադ վերադարձավ Նիկեիոս Ուրանոսի հետ՝ բանակցություններն ավարտելու համար: Կայսրը պահանջում էր ոչ միայն Սկլերոսին, այլև մի շարք ամրություններ, որ կայսրությունը կորցրեց Սկլերոսի ապստամբության ժամանակ: Բույիդ սուլթանը ոչ միայն չզիջեց, բնդհակառակը պահանջեց անցյալում բյուզանդացիների կողմից Դիարբաքրում զրավված համզանյան հողերը, ոչ միայն Միջագետքում, այլև Ասորիքում: Աղուդ ալ-Դաուլայի օրոք այդ բանակցությունները ոչ մի արդյունք չտվեցին: Նրա հաջորդ Սամսամ աղ-Դաուլայի օրոք 983 թ. մարտի 26-ին հաշտության պայմանագիրը կնքվեց, օրը աստատեց երկու տիրակալների հողային տիրույթները: Ինչ վերաբերում է Սկլերոսի արցին, սուլթանը համաձայնվեց վերադարձնել նրան երեք տարի անց (տե՛ս Canard, Deux documents arabes, p. 56—57): Նրան վերադարձրեց, բայց բոլորովին ալլ պայաններում:

Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության մասին տե՛ս Ломоури, К истории, стр. 29—44; Tarchnichvili, Le soulèvement de Bardas Skleros: Բարթիկյան, Հայաստանի նվաճումը, էջ 90—91, Лутаврн, Кекавмен и Михаил Пселл о Варде Склире, стр. 157—164; Бадридзе, К истории восстания Варды Склира, стр. 206—243: Iht, Die Skleroi, S. 29—58:

219. Դ արդև որպես գոյական նշանակում է «գործավար», այլ բառով՝ արծօտդ: ակա , ինչպես տեսնում ենք, վերածվել է ազգանվան: Հետաքրքրական է նշել, որ ատթևոս Ուոհայեցին հիշում է Անտիոքի մի հայ կառավարիչ՝ Եպիխոս անունով. Եպիխոս իշխանն Հայոց, այլ քաջ և պատերազմող, ի տանէն Շիրակայ» (էջ 214): «Ի Հայոց քաջ զօրականացն.. Պեխոս անուն, և էր տուկ Անտիոքայ քաղաքին» (էջ 157): ար ասել, Քրիստափոր Էպիխոսը վերոհիշյալ Եպիխոսի հետ ինչ ազգակցական պ ունի:

0. Բնագրում Πλατεια π ρα.

81. Նիկոլայոս II Խրիստվերգեսը աթոռակայել է 980 թ. մայիսից 12 տարի և ութ աս: Նա վախճանվեց 992 թ. դեկտեմբերի 16-ին (ճշտված ժամանակագրությունը տե՛ս umel, Chronologie patriarcale, p. 70):

2. Արեգակի խավարումը տեղի ունեցավ 981 թ. ապրիլի 7-ին: Դրան նախորդող դա ի լրիվ խավարումը՝ 979 թ. մայիսի 29-ին, իսկ հաջորդը՝ 985 թ. հուլիսի 20-ին: 283. Քաղաք արևելյան Մակեդոնիայում:

284. Կոմսաձագերի պայքարը Բյուզանդիայի դեմ ոչ միայն ժողովրդա-պղատագրական բնույթ ունի, այլև քաղաքացիական պատերազմի: Եթե կոմսաձագերի/կողմն էին անցնում Վասիլից դժգոհ առանձին բյուզանդական մեծամեծեր, ինչպես Բատացեսը, Վասիլ Գլավասը, Նիկուլիցան, առաջ Սաուրին էլ ստիպված էր մահապատժի ենթարկել իր հարազատ եղբայր Ահարոնին՝ Բյուզանդիայի հետ դավաճան կապեր հաստատու լինելու պատճառով (տե՛ս *Левченко, Записки греческого топарха, стр 68*):

285. Քննական բնագրում՝ $\epsilon\epsilon\ \sigma\lambda\alpha, \nu$ (Սվյատոսլավ): Կաժգանն ուղղում է *Владиславъ ѡбъ* (Վլավդիսլավ): *Кажуан, Рец. на Скил, стр. 212*:

286. Երկար ժամանակ Սամուիլի ծագման մասին տիրապետող էր Լրկու փաստաթղթերի վրա հիմնված այն ենթադրությունը, թե նա ոմն Շիշմանի որդին էր: Բայց ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այդ փաստաթղթերից առաջինը XVI դ. կեղծիք է, իսկ մյուսը՝ գրված է 1502 թ. հետո (տե՛ս *Adontz, Samuel, p. 308*): 8 թ. Մակեդոնիայի Գերման գյուղում, Պրեսպա լճի մոտ եկեղեցու հիմքեր փորելիս գտնվեց Սամուիլի մի վիմագիր արձանագրությունը, գրված հին բուլղարերեն (տե՛ս *Известия Русского Археологического института в Константинополе, т. IV, 1899, с р. 1 20*): Նաև՝ *„Archiv iur slavische Philologie“*, XXI, p. 543—557): Հետագայում այդ արձանագրությունը հրատարակվել է բազմիցս, քանզի համարվում է թվական կրող կիրիլիցայով գրված հնագույն բնագիրը: Ահա այս արձանագրության մեջ Սամուիլի հայրը կոչված է Նիկուլայ: Արձանագրության պակասավոր լինելու պատճառով Սամուիլի մոր անունը չի կարգացվում: Այն վերականգնվում է Հովհաննես Սկիլիցեսի պատմական երկի Վիեննայի գրչագրում եպիսկոպոս Միքայել Դեուցու 1118 թ. թողած նշումների հիման վրա, որոնցից պարզվում է, որ ցար Սամուիլն ու նրա եղբայրները հզոր կոմս Նիկուլայի և Հոփիսիմեի որդիներն են (*κομνητος ἄντες ταῖδες Νικολαος ὀνομαζόμενος μητρὸς Πιψιρης, տե՛ս Prokić, Die Zusätze, S. 28*; *Այժմ նա Ferluga, John Skyltzes, p. 168* և հտ. Նաև Կաժգանի գրախոսությունը Սկիլիցեսի քննական բնագրի վերաբերյալ, էջ 207): Ելնելով Սամուիլի մոր տիպիկ հայկական անունից, բուլղար հայտնի գիտնական Յորդան Իվանովը ցույց է տալիս, որ Սամուիլը սերում էր Բուլղարիա վերաբնակված հին հայկական ընտանիքից (տե՛ս նրա *„Произход на цар Самуиловия род“*, стр 55 և հտ.: Նաև նույնի, *Български старини из Македония, стр. 24 25*) և որպես իր եղբրակացու թյան հաստատում, բերում է Ստեփանոս Տարոնացու տվյալները կոմսաձագերի մասին: Հայ պատմիչը գրում է. «Զի էին նոքա երկու եղբարք, որք Կոմսաձագըն կոչէին, անուն երիցուն Յամուէլ, յազգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերշանայ, զոր ընդ գունդս սաղարացն սարեալ էր զնոսա թագաւորն Վասիլ ի Մակեդոնիա պատերազմել ընդ Բուլղարացն. որոց ի զիպող ժամու ապստամբեալ ի թագաւորէն Յունաց՝ զնացին առ թագաւորն Բուլղարաց, որ էր կուրտ, և ըստ քաջութեան իւրեանց մեծացան յաչս նորա» (Ասողիկ, էջ 244): «Կուրտ» թագավորի տակ Ասողիկը, հավանաբար, նկատի ունի Ռոմանոսին, ցար Պետրոսի որդուն, որ ներքինացվեց Կոստանդնուպոլսում պարակիմոմենոս Հովսեփի կողմից՝ Զմշկիկի թագավորության ժամանակ: Զմշկիկի մահից հետո Ռոմանոսը փախավ Բուլղարիա և Սամուիլի կողմից նշանակվեց Սկոպլյե քաղաքի կառավարիչ: Ավելի մանրամասն տե՛ս Սկիլիցեսի մոտ, էջ 80: Յորդան Իվանովի եղբրակացու թյան պաշտպանեց ն. Ադոնցը (տե՛ս *Adontz, Samuel, p. 382*): Զլատարակին, թեև բերում է Միքայել Դեուցու գրածը՝ Սամուիլի մոր Հոփիսիմեի մասին, բայց թողնում առանց մեկնարանության: Նա ծանոթ է Ասողիկի տվյալներին, բայց առանց որևէ բացատրության կրճատում է «յազգէս Հայոց, ի գաւառէն Դերշանայ...» բառերը (տե՛ս

ըստ Վ. Մ. Ստոյանովի (стр. 607, ծանոթ. 35): Յ. Իվանովի թեզի զեմ հանդես եկան
 Վ. Մ. Ստոյանովի պատմության (տե՛ս В. Стоянов, За произхода на цар Самуил
 96):

Ստոյանովի ներքին Սամուիլի մասին գրել է Ն. Ալինյանը (տե՛ս «Ստեփանոս
 և կոմսաձա սյունակ 115—136»): Նրա կարծիքով կոմսաձագերը պետք է
 լինեն շոքը 945 թ. Նրանց հայր Նիկողայոսը 945 թ. քիչ առաջ սկսել է
 վարել Գերջան մեկ կոմսաձագերը Դերչանից եկան Բուլղարիա 970 թ., երբ
 այն ցարն Բոր

հարապետ էն ակեռոնիայի Բիտոլյա քաղաքում 1522 թ. կառուցված
 զվարճանք անսահման զանազան ատենոր թուրքերի կողմից օգտագործված
 ամի տախտակ, որ վրա փորագրված էր բուլղարական ցար Իվան-Վլադիսլավ-
 —10 րդի արձանագրությունը, որ, ի միջի այլոց, ասված է, թե
 ծագումով բոլար է, Նիկոլա և ...թորը, Առոնի՝ ցար Սամուիլի եղբոր որ-
 ձանագրությունը արտարակիչը գրում է որ կառուցվում է միայն Նիկոլայի
 Հոփոսիմբուրը գտնվում է (Зачимов, Биолошки надпис, стр 24): Յորդան Զալմո-
 ուիլի հայ ծագումը անհավանական է համարում: Իրավացիորեն քննա-
 ու՝ Սամուիլի ընտանիքին պատկանող մի շարք անձնավորությունների անունների
 ան Պրոտիան և այլն) հայկական լինելու մասին Իվանովի տված բացատրու-
 րը. Զալմոսը, սուրբ զարմանալիորեն մոռացության է տալիս Սամուիլի մոր՝
 Իր անունը, կարծես այն գոյություն էլ չունենար, երբ Իվանովի տեսու-
 անկյունարարը հայկա անհնց ադ անունն է: Բիտոլյայի արձանագրության
 տե՛ս նաև «Византийска надпись болгарского самодержца», стр. 123—133:

Սուրբ հետաքրքրող արցի մասին ի՞նչ կարծիք են հայտնել այլ ուսումնասիրողներ:
 Բյուզանդագետ ակադեմիկոս Ա. Մանտոսը ենթադրում է, որ կոմսաձագերի հայր
 իկոլայոսը նախասկզբնապես բյուզանդական ծառայության մեջ էր և նրա ընտանիքը,
 արար, Հայաստանից էր (տե՛ս "Α μ α ν τ ο ς, 'Ιστορία, σελ. 150, ծանոթ. 1):
 սլավացի պատմաբան Ս. Անտոլյակը ցույց է տալիս, որ կոմսաձագերի ծնողները
 են Նիկոլայ և Հոփոսիմե և այս առթիվ գրում է. եթե նրանց մոր հայկական
 ն հարցում ուսումնասիրողները համամիտ են միմյանց, ապա հոր ծագման վե-
 յալ առաջ են քաշվում մի քանի վարկած՝ թե նա նախարարվար էր, հայ կամ էլ

պոսիկ (Antoljak, Samuilovata drzava, Skopje, 1969, Ինձ անմատչելի: Հղում եմ
 u des Etudes Byzantines, t. XXIX, 1971, էջ 353-ում Gautier-ի տպած մա-
 տ նազխտական նոթին): Ավստրիացի բյուզանդագետ Վ. Զայրոնը կոմսաձագերին
 Լեռչանից սերելն է հաստատում (Untersuchungen, §S 66 99): կոմսաձագերի
 ազման հարցը, ինչպես նաև նրանց շարժումը քննության նյութ դարձան Մակե-
 դոնիայի Պրեսպա քաղաքում 1969 թ. հոկտեմբերի 10—15-ը տևած հատուկ մի-
 թագադրված սիմպոզիումում, նվիրված կոմսաձագերի շարժման 1090-ամյակին (L'In-
 ction des Comitopoules et la création de l'Etat de Samuel), որի զեկուցում-
 ները լույս են տեսել առանձին գրքով. «Хилияда години од востанието на коми-
 улите и созданието на Самоиловата държава», Скопье, 1971: Շարժման մա-
 տի ն տե՛ս նաև Н. П. Благов, Братята Давид, Моисей, Аарон и Самуил, Го-
 тник на Софийския университет, Юридически факултет, т. 37, 14, София,
 1 41 1942; Д. Ташковски, Самуилово царство, Скопье, 1961; П. Петров,
 тание Петра и Бояна в 976 г. и борьба комитопулов с Византией, „Бу-
 лгаристика“ том I, 1962, стр. 121—144; J. Fertuga, Le soulèvement des

Comitopoules, „Зборник Радова, Византолошки институт“, том IX, 1966, стр 75—84; P. Tivčev, Nouvelles données sur les guerres des Bulgares contre Byzance au temps du tsar Samuei, Byzantino-Bulgarica 3, Sofia, 1969, p. 37—48.

Հայկական աղբյուրների տվյալները բյուզանդաբուլղարական այս շրջանի պատմության մասին ուսումնասիրել են բուլղար պատմաբաններ Գ. Անդելիովն ու Վ. Գյուգելերը: Տե՛ս նրանց հոդվածը՝ «Հայկական աղբյուրները», էջ 45 և հտ.:

287. Քաղաք Թեսալիայում (ընդհանրապես Փոքր Հայքի Լարիսայի հետ), Հելլադա բանակաթևների կենտրոնը: XI դ. Հելլադա և Պելոպոննես բանակաթևները միացան իրար, որից հետո կենտրոնը դարձավ Թերես քաղաքը: Լարիսայի գրավման մասին հիշատակում է և Կեկավմենոսը («Советы и рассказы», стр 252):

288 Բյուզանդացիները Տրիպոլիցա էին անվանում Սոֆիան, Բուլղարիայի այժմյա մայրաքաղաքը:

289. Այժմ՝ Պլովդիվ (Բուլղարիայում):

290. Այս ամբողջ պատմությունը համարվում է կեղծիք, Վասիլ II-ի պարտությունը (986 թ. օգոստոսի 17) սքողելու փորձ:

291. Այս երկրաշարժի ժամանակ տեղի ունեցած ավերածությունների, այդ թվում և սբ. Սոֆիայի գմբեթի քանդման մասին, վկայում է և Լևոն Սարկավազը, որի ասելով Վասիլ II-ը այն վերականգնեց վեց տարի անց (Leo Diac., p. 176): Գիտության մեջ նայտնվել են տարբեր կարծիքներ երկրաշարժի ժամանակի վերաբերյալ (986 թ. հոկտեմբերի 29, 989 թ., հետևաբար գմբեթի վերանորոգումը տեղի ունեցավ 995 թ., ըստ Պապադոպուլո-Կերամևի՝ 994 թ. մայիսի 13-ին): Այդ մասին տե՛ս Καждат, В истории 2 стр 117. Երկրաշարժն ավելի մանրամասն նկարագրում է Ասողիկը. «Շարժեցաւ (ՆՃԸ 989 թ.) աշխարհն Յունաց ահաւոր դրոմամբ, մինչև կործանել բազում քաղաքաց և զիւղից և գաւառաց, ևս առաւել ի թրակացուց և բիւզանդացուց աշի բհին... և նոյն ինքն Սոփիայն, որ կաթողիկէն է՝ հերձանիւր պատառամբ վերուստ ի վայր» (Ասողիկ, էջ 250): Պատմիչը տալիս է արժեքավոր այլ մանրամասնություններ և հատկապես սբ. Սոֆիայի տաճարի վերակառուցման վերաբերյալ: «Վասն որոյ, ցում է նա,— բազում ջան եղև արհեստաւոր ճարտարացն Յունաց առ ի վերստին նորել: Այլ անդ զիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարագործի՝ տայ զօրինան շուածոյն, իմաստուն հանճարով պատրաստեալ զկաղապարս կազմածոյն և սկզբնւոր. և զշինելն. որ և զեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ քան զառաջինն» (Ասողիկ, էջ 251): Տատի մասին տե՛ս К Л Оганесян, Зодчий Трдат, Ереван, 1951. նաև՝ Ս Բալասուրյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, էջ 38:

2՝ Կոնկրետացնում է, որպեսզի շփոթվեն արևմուտքի թուրքերի (տունգարացիներ)

Լ՝ սխառն՝ Բյուզանդական այսրության:

29 Խոսրովի (Աղուղ-աղ-Դաուլայի) որդին էր, ըստ Յահյայի Սամամ-աղ-Դաուլայի ա Սկլերոսին, վերջինիս որդուն և եղբայրներին ազատ արձակեց հիջրայի 376 թ. Շախան ամսին (6 դեկտ. 986—3 հունվար 987 թ.), նրանց հետ նաև ավելի քան 300 հոսներ, որոնց, արաբների ուղեկցությամբ, հասցրեց մինչև ալ-Ջազիրա, որտեղից Սկլերոսն անցավ Եփրատն ու նույն տարվա փետրվարին հասավ Մելիտենե (P Բ Յ ի, 21—22): Յահյան ցույց է տալիս, որ Վարդաս Սկլերոսին միացան ի հետո ամառ արաբ խայրիտներ և նումեյրիտներ ինչպես նաև հայեր, որ ապ տամբ

տ յո ս յայցեց Գրարբարի քուրդ ամիրա Բադից, որից ստացավ ուժեղ զորք, ի եղբայր Աբու-Ալիի գլխավորութեամբ (Розен, Василий, стр 22):

ալ դեպքերին քաջատևույակ է և Ասողիկը, որ 435 թ. (986), տակ գրում է. որդ ելևալ ի Բաղդատայ ի Մեւտենի մտանէ... և ամենայն զօրք աշխարհին առ հարկ ի Նազանդուսին զային, և Բատն Ապահունեաց, և Նիրկերտու ամիրայն. և ր կ Արապիկքն որ ընդ նմա» (Ասողիկ, էջ 246—247):

Վարդապ Սկլերոսն արաբների ձեռքից ազատվեց 986 թ. վերջին: Այդ առթիվ արա ների հետ փոխօգնություն մի պայմանագիր կնքեց, որի պայմանները յայտնի իրն ալ-Աթիրին՝ Աբու Սուլայի միջոցով, որը, հավանաբար, ձեռքի տակ ուներ պայագրի պաշտոնական բնագիրը: Հենց այս բնագիրն ամբողջությամբ մեզ է հասցրել լքաշանդին: Սկլերոսը պարտավորվում էր ունենալ նույն բարեկամներին ու թշնամիին, ինչ սուլթանը, շքործել և ոչ մի արշավանք սուլթանի տիրույթների վրա, ազաբյուզանդական զնդաններում նետված մուսուլմաններին և վերջիններիս կողմնաին, հանձնել յոթ բերդ, կատարել իր բոլոր խոստումները, պայքարել բոլոր նըռնեմ, ուլքեր կիրորձեն հակառակվել՝ լինեն նրանք հույներ, հայեր, թե ուրիշներ: ասը խոստատու մ էր Սկլերոսին և նրա մերձավորներին ազատ անցում տալ դեպի անդիա, շկնքել որևէ համաձայնություն՝ Սկլերոսի հույն, հայ, վրացի և այլ թշնալի հետ և առատաձեռն լինել Սկլերոսի կողմից վերադարձվող բերդերի բնակիչների դեպի: Պայմանագիրը կնքվել է հիջրայի 476 թ. Շաբան ամսին (986 թ. դեկտեմբեր 7 թ հունվարի 3): Նույն պարտավորություններն ստանձնեցին նաև Սկլերոսի այր Կոստանդինը և որդին Ռոմանոսը: Քալքաշասդին հիշում է և վերոհիշյալ յոթ դերի անունները: Նրանք գտնվում էին Գիարբարի ծայրագույն հյուսիսում, վերին ռիսի և նրա վտակ Բատման-սուի, հայկական Միջագետքի շրջանում Արևելքում ման-սուի ակունքների մոտ Հովիտն ու Սանասունայի (Սասունի) բերդը, արևմուտ. շտին Տիգրիսի շրջանում էգիլը (Անգեղ), Անձիտը, Թելլ խումը և Խանին: Յոթեդ բերդը կրում է կրկնակի, բայց ազավաղված անուն: Հովիտը գտնվում էր Տարոնի վում, Սանասունան Սասուն կալեն է Արզանա-սուի հյուսիսային ծայրում, այլ պ ասած Նահր Սարբաթ, էգիլը գտնվում է Արզանա-սուի վրա, Ամիդից ութ ժամ ավորության վրա, Արզանա-սուի և Զիբենե-սուի միացման տեղում: Թելլ խումը մո մ է Արզանա-սուից հարավ-արևելք, Գիարբար տանող ճանապարհի վրա, Խանին նվում է հիշյալ տեղերից հյուսիս-արևելք, ժամանակակից Անբար շայի ակունքների , իրն ալ-Ազրաբի Նահր Հարրուն: Ինչ վերաբերում է վերջին՝ յոթերորդ բերդին, պա բնագրում գրված է Արխակահի բերդ, որ հայտնի է ալ-Հ.ն.դ.ր.ս. բերդ անվամբ: նարը գտնում է, որ Արխակահը, եթե ընթերցվի Արջակահ, կարող է Արծկեի տարընովածքը լինել, բայց նույն ուսումնասիրողի կարծիքով, այդ դեպքում վայրը վական հեռանում է նախորդներից: Եթե ալ-Հ. ն. դ. ր. ս տառադարձնել (ալ-)Հալուս, ապա դա կարող է լինել Տիգրիսի (Զեբենե-սուի). ակունքների վրա գտնվող հայտնի ակատեղին (տե՛ս Canard, Deu documents arabes, p. 59—61: Պայմանագրի ազրի թարգմանությունը նույն տեղում, էջ 65—68): Ալ-Հալուրասի վերաբերյալ կարեէ ամելացնել, որ կղեսուրները, ամրացված լեռնանցքները, հայկական աղբյուրներում կոչվում են Օլոր, ասոր. Հալորաս, հունարեն՝ Իլլիրիոսս: Տե՛ս նաև Αδοου, рменя. ... стр. 11 Դանիելյան, Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքը..., էջ 67:

296. Վարդաս Սկլերոսը Մելիտենե հասավ 987 թ. փետրվարին: Եթե հավատանք Ալիլիցեաի պատմածին, ապա ստացվում է. որ հենց այս ժամանակ Վարդաս Փոկասն

իրեն կայսր էր հռչակել, ինչ որ ճիշտ չէ: Փոկասն այդ ժամանակ դեռևս Վասիլ II-ի դեմ ապստամբություն չէր բարձրացրել: Ասողիկի և Յահյա Անտիոքացու տվյալներով, Վասիլ II-ը, իմանալով Վարդաս Սկլերոսի վերադարձի մասին, նրա դեմ ուղարկեց հենց Վարդաս Փոկասին. «Իսկ Վարդ, որ և Փոկաս,— գրում է հայ պատմիչը,— հրամանաւ Վասիլի գայ ընդդէմ նորա (Սկլերոսի—Ն. Բ.) ի պատերազմ ամենայն զօրօքն Յունաց և Վրաց» (Լջ 247): Յահյան ավելի հանդամանորեն և խոսում: Վասիլ կայսրը, գրում է նա, ստիպված եղավ Հիշրայի 376 թ. Զու-լ-Հիշա ամսին (3 ապրիլ-2 մայիս 987 թ.) վերադարձնել Վարդաս Փոկասին դոմեստիկոսի աստիճանը և կարգադրել նրան շարժվել Սկլերոսի դեմ: Բայց երկու ապստամբների միջև գործարք և կնքվում, որից հետո Վարդաս Փոկասը նույն տարվա սեպտեմբերի 14-ին ապստամբություն բարձրացնելով, իրեն կայսր հռչակեց (Розен, Василий, стр 22—23): Պսելլոսը գրում է, որ Փոկասը «Իբերա՛ն» զորք (τοιαῦτα ἰβηρικόν) հավաքելուց հետո ապստամբություն բարձրացրեց (Psellōs, Chronographie. I. p. 7, նաև 10): Սա աստուտում և Ասողիկի տվյալներն այն մասին, որ Փոկասը «զօրօքն Յունաց և Վրաց» գնաց պատերազմի: Հա վանաբար Տայոց զորքերի մասին է խոսքը:

297. Այս բերդը մի անգամ ևս և հիշված: Այստեղ այն տեղադրվում է Կապադոկիա-

ճ 3. Յահյան ցույց է տալիս, որ երկու Վարդասները անդիպում ունեցան երկու անգամ Առաջին անգամ Զեյխանում: Երկրորդ հանդիպման ժամանակ է, որ Փոկասը ձերբակալեց Սկլերոսին (Розен, Василий, стр. 23):

299. Բյուզանդական դեսպանությունը օգնության խնդրով Կիև ժամանեց 986 թ. Ննչպես հայտնի է, Զմշկիկի և Սվյատոսլավի մրջև 971 թ. կնքված հաշտության պայմանագրի մի կետի համաձայն ռուս իշխանը պարտավորվում էր օգնություն ուղարկել ռուզանդական կայսեր, եթե վերջինիս տերության վրա թշնամու հարձակում տեղի ունենա: Ս լիցեսը չի խոսում այդ մասին բայց այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Վլադիմիրն օգնության դիմաց Վասիլի քրոջը կնության պահանջեց: Այդ մասին վկայում է Աբու-Շոշան, XI դ. արաբ պատմիչը (Кезма, Оповладания арабського историка): Վասիլը համաձայնվեց իր քրոջը՝ Աննային, կնության տալ այն պայմանով, որ Վլադիմիրն ու նրա ժողովուրդը քրիստոնեություն ընդունեն Բյուզանդիայից և մկրտվեն: Վլադիմիրն համաձայնվեց այդ պայմանին: Ռուսիայում քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարելու համար արդեն վաղուց հասունացել էին պայմանները և Վլադիմիրի կողմից քրիստոնեությունն ընդունելը, իհարկե, Վասիլ II-ի քրոջ հետ ամուսնանալու ցանկությունն ու իր հիշյալ: Վլադիմիրը Վասիլին ուղարկեց վարչադնեբրց ու ռուսներից բաղկացած մի ազարանոց զորք, որը Կոստանդնուպոլիս հասավ 988 թ. ապրիլից հետո: Վասիլը անկան զորքերի Բյուզանդիա դալու մասին վկայում է և Ասողիկը. «զորս էր բռնդրված թ զա որին Վասիլ ի թագաւորէն Ռուզաց, յորժամ ետ զքոյրն իւր կնութեան նմա, որու ժամանակի և հաւատացին նոքա ի Քրիստոս» (Ասողիկ, էջ 277): Այս ուսանելու համար ևս հասնալցեցին Տայքի նվաճանք:

Կլ II-ը օգնության համար դիմեց ընդհանուր ռուսներին: Արաբ պատմիչը Վլադիմիրի և ալ-Այնիից հայտնի է, որ 988 թ. սկզբում այսինքն հայտնվեցին Վասիլի զորքերը և նաև Եգիպտոսի ֆաթեմյանների ամիրապետ ալ-Ազրիկը: Վասիլը հետ բավական ժանր պայմաններով դաշինք կնքեց՝ կանխելու համար եգիպտացու ամիրայությանը հարձակումները, ինչպես և նրանց հավանական դաշինքը աղբյուրներից հայտնի է (Розен, Василий, стр. 202—205):

300. Հմմտ. Ասողիկ, էջ 248. «Մովբնկէց առնելով (Վասիլ II-ը) զգօրսն Տլիփինասայ՝ ձերբակալ արարին և զՏլիփինաս գլուխ զօրտն, զոր յանդիման արարին Վասիլ Թագաւորին. և դատապարտեցաւ ի փայտ ելանել: Այս եղև ի Նլէ (988) թուականին»:

301. Երբ Կապտամբը մայրաքաղաքի պարիսպներին մոտեցավ, Վասիլ II-ը ծովով յապիզոն ուղարկեց Տարոնացուն՝ Փոկասի թիկունքում զորք կազմակերպելու Արժեքալոր տեղեկութիւններ է պահպանել Յահյա Անտիոքացին: Նրա ասելով Վարդաս Փոլասն իր որդի Նիկեփոր Մովիզին վրաց թագավոր Դավթի՝ «Տայք քաղաքը» տիրակալի ոտ ուղարկեց՝ Տարոնացու դեմ օդնութիւն ստանալու համար: Դավթիթը ուղարկեց իր առաներից մեկին հազար ձիավորով: Նրա ետևից դնացին նաև «Բազարատի երկու ատրիկ որդիները՝ ալ-խալիդիյատի տիրակալները» հազար ձիավորով, որոնք Տարոնացուն ջարդ տվեցին (Розен, Василий, стр 24): Տարոնացին հավանաբար Գրիգոր արոնացին է, որ հետագայում մասնակցեց բուլղարների դեմ մղվող պատերազմներին և խալիդիյատի տեղադրութիւնը Ռոզենը վիճելի է համարում և ենթադրաբար տեղադրում է Տարոնում (Розен, Василий стр 80): Ադոնցը նույնացնում է խալիդիյի հետ, այց հավանական չէ քանզի ըստ Յահյայի մի փոքր առաջ Վասիլը Վարդաս Սկլերոսին նշանակել էր Անձիտի և ալ-խալիդիյատի կառավարիչ (Розен, Василий, стр 1) ալիդիան (խալիդիթը) Անձիտից շատ հեռու է, այն վերջինիս մոտակայքում պետք է նստել: Ադոնցը գտնում է, որ Բազարատի պատրիկ որդիների անունները հիշում էրապիզոնի ու շրջանի մետրոպոլիտ Հովհաննես Լազարոպոլսուր, անվանելով Բագարատ և Չորտվանել (Парадопуго-Кералевс. Сборник источников по истории атезундской империи, 1897, с.р. 82): Չորտվանելին հիշում է Ասողիկը: Նրա ասելով Չորտվանելը Վարդաս Փոկասի մահից հետո էլ շարունակեց պայքարը. «Այլ դեռ ևս մնալ էր յապտամբացն, որ ընդ Փոկասուն Վարդայ՝ Չորտուանէլ մաժխտոտսն եզբօրորդի Թո նկայ արեղայի, որ բռնացեալ էր ի կողմանս Դերջանայ և Տարօնոյ»: Նա սպանվեց «ի տին Բազարատոյ, ի Դերջան գաւառի, ի ՆլԹ թուականին (990 թ.), Ասողիկ, էջ 251): զենը, սակայն, «Բազարատի պատրիկ որդիներին» նույնացնում է Տարոնի վերջին ան Աշոտի որդիներ Գրիգորի և Բագարատի հետ (Розен Вас. лий, стр 80), ու դրութիւն չգարձնելով, որ Յահյայի՝ Վարդաս Փոկասի և Բազարատի որդիներին» I կովի դնացող Տարոնացին հենց Գրիգոր Տարոնացին է, որ արդեն ծառայութեան է և կայսեր մոտ: Նույն Յահյան ցույց է տալիս, որ Փոկասի ապստամբութիւնը ձեռնաց հետո, Վասիլը զորք ուղարկեց «Բազարատի երկու որդիներին դեմ և սպանեց նրանավաղին» (Розен, Василий, с 2 : Պարզ է ուրեմն, ոտ նա չէր կարող Տարոնի անի որդին լինել, քանզի իշխան Աշոտի ավագ որդի Գրիգորը ավելի ուշ սպանվեց լղարների դեմ մղվող պատերազմում:

302. Յահյան գրում է, որ Փոկասն սպանվեց և նշում ճիշտ ժամ - ու - զը՝ Նիսան (ապիլի ամսի 13-ին (989): Розен, Вас. и, стр. 25:

03 Վարդաս Փոկասի ապստամբութեան վերաբերյալ տես նաև Ասողիկ, էջ 248—9 Կատթ. Ուտի էջ 29: Պատմիչը նրան անվանում է Մօրավարդ Արխատ. Լաստ.,

3 :

. Վարդաս Սկլերոսին Փոկասն արգելափակել էր այն բերդում, որտեղ էր նրա՝ որ կինը: Երբ վերջինս իմացավ ամուսնու սպանութեան մասին, Սկլերոսին ազատ ձակեց, որին միացավ Փոկասի որդի Նիկեփոր Մովիզը: Յահյայի ասելով հաշտուն Լոտով Սկլերոսին դիմեց ու տե Վասիլ II-ը, այլ նրա եղբայր Կոստանդինը և Մилий стр 25, 210—211) վերոհ լալ բերդի անունը ում է Ասողիկը՝ ուսու վ - որ և Փոկաս՝ տեալ ո անն իւրոյ, յետ ա ո ըց եօթանց կալանա-

ւոր արարեալ զՍիկլաոտան Վարդ՝ զինակիր պատրաստութեամբ հրամայէ տանիլ ի բերդն ժեռաւա» (Ասողիկ, էջ 247): Հաջորդ էջում հայ պատմիչը ժեռաւար քաղաք է՝ անվանում, Պարզ չէ, ո՞ր քաղաքի մասին է խոսքը: Սիկլիցեսն այն Տյուրպիոս էր խոչել և տեղադրել Կապադովկիայում:

305. Յահյան ևս վկայում է, որ Սկլերոսն ստացավ կուրապաղատի փիտղոսը, բայց միաժամանակ հիշում, որ նա պաշտոններ էլ տվեց նրան, նրա եղբոր և մերձավորներին: Նա Սկլերոսին տվեց ալ-Ամ-նֆա.ու.և և Ռ.դ.ան. նահանգները՝ ողջ դիխահարկով ու հողահարկով, վերադարձրեց նրա վաղեմի կալվածները, ներում և մի հոյակապ կալված շնորհեց Փոկասի որդի Նիկեփոր Մովիդին (Розен, Василий, стр. 26) Պսելլոսը նշում է Վասիլի և Սկլերոսի միջև կնքված համաձայնության պայմանները. Սկլերոսը դառնալու էր կայսրության երկրորդ մարդը, ապստամբության մասնակցած իր զինվորականները պետք է պահպանեին իրենց աստիճաններն ու պաշտոնները, որոնք ինքը Սկլերոսն էր նրանց շնորհել, նրանք չպետք է զրկվեին իրենց կալվածներից, լինեն դրանք նախկինում տիրացած, կամ Սկլերոսից ստացած (Psellos Chronographie, p. 16):

306. Պսելլոսն ու Զոնարասը տալիս են հետաքրքիր մանրամասնություններ: Նրանք ասելով, երբ Սկլերոսը հանդիպեց Վասիլին վերջինիս վրանում, դեռ հազած ուներ կար միր կոշիկներ, որ կայսրերի իրավունքն էր (կայսերական մյուս նշանակները Սկլերոսը հանել էր): Կայսրը համաձայնվեց նրան ընդունել միայն սովորական քաղաքացու ան դերձներով: Սկլերոսը վրանի առջև հանեց կարմիր կոշիկները, որից հետո կայսրն ընդունեց նրան, խոսակցություն ունեցավ, նույն սեղանին ճաշեցին և նույն բաժակից զինի խմեցին: Կայսեր հարցին, ինչպե՞ս անել, որ իր դեմ ապստամբություններ չծագեն Սկլերոսը պատասխանեց. վերացնել չափից մեծ իշխանությունները, զինվորականները ծայր աստիճան բարեկեցությունը, անօրեն դանձումներն ու հարկատվությունը: Սկլերոսի կուրացման մասին Պսելլոսը ոչինչ չգիտե (Psellos, Chronographie, l. p. 17: Zo nar., IV, p. 116—117):

307. «Մնացած տոպարխների» մեջ, անկասկած, մտնում էր նաև Տայքի կուրապաղատ Դավիթը, որ աջակցություն էր ցուցաբերել Վարդաս Փոկասին՝ վերջինիս ապստամբության ժամանակ: Սիկլիցեսը ոչինչ չի ասում, թե ինչպես վարվեց կայսրը նրա նկատմամբ, Փոկասին հաղթելուց հետո: Այդ մասին խոսում է Յահյա Անտիոքացին «Վասիլ կայսրը,—դրում է նա,—զայրացել էր վրաց թագավոր Դավիթի, Տայքի տիրակալի դեմ, ինչպես նաև Բագարատի երկու որդիների՝ ալ-խալիդիյատի տիրակալների, այժմ բանի համար, որ նրանք օգնում էին Փոկասին, դրա համար նրանց դեմ զորք ուղարկեց Զակրուս կոչվող մի պատրիկի դիխավորությամբ: Նա գնաց Բագարատի որդիների դեմ սպանեց նրանցից ավագին, իսկ կրտսերին արքորեց: Դավիթը, վրաց թագավորը, Վասիլ կայսրից ներողություն ու ողորմածություն աղերսեց՝ խոստանալով հնազանդություն ու հպատակություն, ասաց, որ իր տիրույթները՝ իր մահից հետո կմիացվեն [Վասիլի] պետության, քանզի ինքը զառամյալ ծերունի է և չունի ո՛չ որդի, ո՛չ այլ ժառանգներ...: Կայսեր դա դուր եկավ և նա [Դավիթին] շնորհեց կուրապաղատի աստիճանը...» (Розен, Василий, стр. 27, Histoire de Yahya, p. 429): Հմ.մտ. Ասողիկ, էջ 278. «զի ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեան նորա»

308. Թեսաղոնիկե քաղաքի պահապան սրբին:

309. Տարոնի իշխան Աշոտի որդին, Բագարատի եղբայրը: Նախկինում միացել էր Վարդաս Սկլերոսի ապստամբության:

310. Աստ Սկիլիցեաի, Վասիլը Կոստանդնուպոլսից եկավ Տայք: Ասողիկը գրում է որ Դավիթ կուրապաղատի մահվան լուրը Վասիլն ստացավ «ի Տարսոն Կիլիկեցոց» (էջ 275), որտեղից «փութանակի յառաջեաց զալ յաշխարհս մեր» (այսինքն՝ Տայք): Նրա երթուղով մասին մանրամասն տե՛ս է. Դանիելյան, Վասիլ II-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին: Դավիթ կուրապաղատը մեռավ 1000 թ. մարտի 31-ին (տե՛ս Toumanoff, Armenia and Georgia, p. 618): Նրան անհաջող թունավորեց, ապա ստիպված խեղդամահ արեց Իլարիոնը, «եպիսկոպոսն Վրաց աշխարհին» (Մատթ. Առն., էջ 37—38), ամենայն հավանականությամբ Բյուզանդիայի պատվերով: Դավթի մահը միայն կայսրությանը և ձեռնադրեց, քանզի նա դրանով ժառանգում էր Տայքը: Ոչ մի նշանակություն չունի այն հանգամանքը, որ Իլարիոնին դրանից հետո Վասիլը որպես մարդասպանի ջրահեղձ արեց: Նա պարզապես ոճրագործության հետքերն ուղեց թաքցնել: Բացի Իլարիոնից, Դավթի սպանության գործում մասնակցություն ունեցան և այլ «ազատներ»՝ Դավթի «շար իշխանները», որոնք հազիվ թե այդ քայլով ուղտմ էին վրեժ առնել Դավթից՝ Տայքը Բյուզանդիային կտակելու համար, չէ՞ որ դրանով նրանք արագացնում էին Տայքի իշխանության վերացումը: Դավթի եղբրական վախճանի մասին անտեղյակ է Ասողիկը, թեև դեպքերին ժամանակակից է: Նա գրում է, որ Դավիթը «լցեալ աւուրքք, ծերացեալ ժամանակօք՝ վախճանեցաւ յաւուր մեծի փրկական Զատիկին, ի նիժ (1000) թուականին»: Նա Տայքի կտակումը կայսեր բացատրում է դրանով, որ «ոչ գոյր նորա որդի կամ եղբայր, որ ժառանգէր զաթոռ թագաւորութեանն նորա՝ յանձն արարեալ էր զազատագունդ և զաշխարհ իւր թագաւորին Յունաց Վասիլ» (Ասողիկ, էջ 275): Արիստակես Լաստիվերցին գիտե նրա սպանության և այդ գործում դեր խաղացած բյուզանդական կայսեր մասին «Նոքա,—գրում է նա, նկատի ունենալով Տայքի իշխանավորներին,—յաւուր մեծի հինգշաբաթին դեղ մահու խառնեալ ի խորհուրդ պատարագին արբուցին նմա, և հեղձամահ արարեալ զերանելի անձն՝ բարձին ի կեացս» (էջ 23): Եվ պատճառն այն էր, որ այդ իշխանավորները «ձանձրացեալ կենօք նորա» (այսինքն նրա երկարակեցությունից զզվել էին, քանզի տեսնում էին, որ Դավիթը ժամ առաջ չի մեռնում): Կ. Յուլբաշյանը Արիստակես Լաստիվերցու այս նախադասությունը թարգմանելով «Ибо были недовольны его действиями» (Арцта- , стр. 56) դուռ է բացում սխալ մեկնաբանության: Դավիթ կուրապաղատի գործունեությունը (ДЕЙСТВИЯ) այն ժամանակ վերաբերում էր Տայքի կտակմանը կայսրությանը: Յուլբաշյանի թարգմանությունից ստացվում է, որ նրան սպանողները դժգոհ էին դրանից, ետևաբար կողմնակից էին Տայքի ինքնուրույնության պահպանմանը, ինչ որ հաջորդադրանքից չի հաստատվում: Այդ իշխանավորները շտապում էին ձեռքազատվել դրանից, քանզի դրա համար կայսրից ակնկալիքներ ունեին. «վասն առաջիկայ խոստանցն՝ որ ի թագաւորէն ակն ունէին» (Արիստ. Լաստ., էջ 23): Եվ նրանք ստացան իրենց «գործի» վարձը, Դավթի մահից հետո նրա ազատագնդից մի շարք մարդիկ «ատատուր պարգևօք մեծարեալ ի նմանէ ի Վասիլ») իւրաքանչիւր ոք ըստ արժանեաց՝ շխանութիւն, ի պատիւ, ի գահ ժամանեալ» (նույն տեղում): Բայց միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Տայքի նվաճումն, ամենայն հավանականությամբ, խաղաղ չիրանացավ: Վասիլն եկավ Տայք իր «ժառանգության» տիրանալու «ժանր զինու» (Արիստ. Լաստ., էջ 23), նա Տայքի բոլոր բերդերն ու ամրոցները «նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւր» (Ասողիկ, էջ 278) երբ կայսրը գտնվում էր Հավճիչում, նրա գիմաց եկան բաակեցին «իշխանք և ազատք կիրապաղատին Դաւթի» (նույն տեղում, էջ 276), Տայքի առատագնդի ու Վասիլի զորքերի միջև զինյալ ընդհարում տեղի ունեցավ Աղտրի դավա- լ - լ - լ վայրում, որի պատճառը Լաստիվերցին չի նշում. «եւ ոչ զ սեմ յորպիսի

պատճառանաց,— դրում է նա,— ընդ միմեանս անկեալ արեւտական զօրն/ որ կռւ՞
 Լոտուք, և ազատագունդն [Տայոց] և ի նմին տեղոջ մեռան յազատացն երթաուն այր ի
 յոյժ պատուաւորացն» (Աբխաւ. Լաստ., էջ 23): Ասողիկը այդ դեպքերին «իամիտ բա
 ցատրութիւնն է տալիս, թե իրր ամբողջ կոնիվն սկս լեց մի խուրձ խոտի պատճառով՝ մի
 ոտս զինվորի և մի վրացու միջև առաջացած վեճից, բայց նա իշատակում է, թե այդ
 ընդհարման ժամանակ ուղբեր զոհվեցին «մեռաւ մեծ իշխանն, որում ասորիարքն կո
 լիւր, և երկու որդիքն Ոչոպընտրեայ Գարբիէ և Յովհաննէս, և Չորտուօնէլ թոնն Ապու
 հարպայ և այլք բազումք» (էջ 277): Անհազանական չէ, որ Վասիլը հենց սկզբից ջա
 նաց դիտատել Տայոց ազատագունդը, մի մասին Ֆիզիկապես ոչնչացնելով, մյուսին
 երկրից հեռացնելով: Սկիւիցեսն, օրինակ, գրում է, որ կայսրը Տայքից դնաց Փյոնիկե
 իր հետ տանելով Տայքի տոհմիկ ազնվականութեան գլխավորներին մի բան. որ հաս
 տատում է և Ասողիկի տվյալներով. «Իսկ թագաւորն Վասիլ շու արարեալ գնաց
 քաղաքն Ուխթեաց (այսինքն՝ Օլթի, Տայքի կենտրոնը—Ն. Բ.) և զամենայն բերդս և
 զամրոցս Տայոց նուաճեաց ընդ ձեռամբ իւրով, զհաւատարիմս կարգեալ ի նոսա (հա
 վանաբար Դավիթ կուրապաղատին սպանողներին և իրենց այդ արարքի համար կայս
 րից պարգևներ ու պաշտոններ ստացողներին), և զմնացեալ ազատսն Տայոց առեա
 տարաւ ընդ ինքեան՝ բնակեցուցանել յաշխարհն Յունաց» (Ասողիկ, էջ 278):

Պահպանվել է Անտիոքի դուքս Նիկեփոր Ուրանոսի մի նամակը՝ ուղղված անթիպատ
 պատրիկ Լևոնին, որտեղ խոսվում է Տայքի նվաճման մասին: «Գնում ենք Անտիոք,—
 գրում է նա,— երբ համայն Իբերիան, այն, որ գտնվում էր Դավիթ կուրապաղատի իշ
 խանութեան ներքո, աստօժ օգնութեամբ ենթարկվեց մեր տիրոջ ու կայսեր» ('Hδὴ γὰ.
 καὶ ἐπὶ τῆν Ἀντιόχειαν ἰεμεθα, τῆς Ἰβερικῆς (sic!) ταναός, ὅσον ὑπερ τῆν το κουρο
 λά- ο Δαβίθ αρχην κειτο, υπο τον ἡμετερον συν Θε- την κα'
 Տե՛ս Darrouzès, Epistoliers, p. 226:

Այս փաստը վկայում է այն մասին, որ Նիկեփոր Ուրանոսը մասնակցել է Տայքի
 նվաճմանը: Եթե նկատի ունենանք այն հանդամանքը, որ Նիկեփոր Ուրանոսը նշանակ
 վել էր Անտիոքի կառավարիչ 999 թ. վերջին (նույն տեղում, էջ 46), ապա նշանակում է,
 որ նա ուղեկցել է Վասիլ II-ին դեպի Տայք նրա արշավանքին (նույն տեղում): Տայքի
 գրավումից հետո նա վերադարձավ Անտիոք: Ինչպես հայտնի է, Վասիլը Դավիթ կուրա
 պաղատի մահվան լուրն ստացավ Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում, այսինքն Նիկեփոր
 Ուրանոսի վարչության ենթակա շրջանում:

311. Գիտորդին ամենևին էլ Դավիթ կուրապաղատի եղբայրը չէր: Մենք գիտենք, որ
 «ոչ գոյր նորա... եղբայր» (Ասողիկ):

312. «Ներքնագույն Իբերիան» վրացական պետությունն է: Պատմիչը ավելացնում է
 «Ներքնագույն» բառը, որպեսզի ընթերցողը այն շփոթի կայսրության ձեռքն անցած
 Տայքի հետ, որ բյուզանդական աղբյուրներում նույնպես Իբերիա է կոչվում: Սկիւիցեսը
 մի քիչ հետո Տայքը հիշատակում է «իր (այսինքն՝ Վասիլի) Իբերիա» (κατ' αὐτόν Ἰβη
 ρία) ձևով: Ահա խոսելով 1000—1001 թթ. դեպքերի մասին, Սկիւիցեսը ցույց է տա
 լիս, որ Ներքնագույն Իբերիայի արքան Գեորգիոսն էր, որ սխալ է: Բյուզանդական պատ
 միչը հավանաբար XI դ. 10-ական թվականների կեսերին սկիզբ առած դեպքերի հետ է
 շփոթում: Հարցն այն է, որ Դավիթ կուրապաղատի մահվան ժամանակ վրաց թագավոր
 էին Բադրատ III-ը (978—1014) և նրա հայր Գուրգենը: Գեորգիոսը, որ Բադրատի որ
 դին էր (ափսազների և վրաց թագավոր Գիորգի I-ը) թագավորեց 1014-ից 1027 թթ.:
 Կարելի է ենթադրել նաև, որ Սկիւիցեսը շփոթել է թագավորակից Գուրգենին Բադրատ
 թագավորի որդու՝ Գեորգիոսի հետ: Ասողիկը ցույց է տալիս, որ Վասիլի Հավճիչում

ած ժամանակ նրան ընդառաջ դնացին «Բաղարատ թագաւորն Ափխազաց, և հայր որա Գուրգէն թագաւոր Վրաց» (Ասողիկ, էջ 276):

313. Յահյա Անտիոքացուց հայտնի է, որ վրաց թագավոր Գիորգին իր որդի Բագտին պատանդ տվեց Վասիլ II-ին 1023 թ. (Розен, Василий, стр. 66), հետևաբար I իլիցեսի տեղեկությոս նները վերաբերում են ոչ թե Գավիթ կուրապաղատի մահվան ա հաջորդ տարվա դեպքերին, այլ 1022 թ.: Այդ դեպքերի մասին տե՛ս Սկիլիցեսի խատուիցան 94— 5-րդ էջերում, որտեղ կրկին անգամ խոսք է լինում Վասիլ II-ի և Գ որդի I-ի միջև կնքված հաշտության և վերջինիս որդու՝ Պանգրատիոսի Կոստանդնուխս պատանդ դնալու մասին: Յահյայի ասելով, Գիորգիի որդի Բաղարատը կնքված ա ածայնոթյամբ պարտավոր էր Կոստանդնուպոլսում պատանդ մնալ երկու տարի, ց հետո կայսրը նրան պետք է վերադարձներ (Розен, Василий, стр. 65—66):

314. Հմմտ. ծանոթ. 310:

15. Հայկական աղբյուրներում՝ «իշխանաց իշխան» Բակուրան (Ասողիկ, էջ 269), հետագայում աչքի ընկած Գրիգոր Բակուրյանի հայրն էր: Սկիլիցեսը Պակուրիա-Տևրատին (Թևրատ) և Ֆերսին եղբայրներ է համարում, բայց հարցական է, և լի մանրամասն տե ս *Каждан, Армяне*, стр 58 և հտ.: Բակուրյանի ազգային տկանելիության մասի *Марр, Аркаун*, стр. 24: *Б. Арутюнова, Типик Григо-Пакуриана*, стр. 11 և հտ.: Ֆերսին հիշում է և Գավթի որդի Սմբատի վրացա-ա: ժամանակագրությունը, տալով նրա հոր անունը՝ Զոչիկ:

16. Յահյա Անտիոքացուց հայտնի է, որ 995 թ. Անտիոքի դուքս նշանակված Դանոսը պատկանում է Գալասսենոսների ընտանիքին: Նա ըստ Ադոնցի, այդ ընտանի-նախահայրն էր (Adontz, Les Dalassènes, p 163): Դամիանոսը 998 թ. հո-լիսի ին Ապամեայի մոտ ճակատամարտ տվեց Դամասկոսի ամիրա Զայխս իբն Շամշա-և սպանվեց: Նրա երկու որդիները դերի տարվեցին Կահիրե, որտեղ մնացին տասը տարի (Розен, Василий, стр 39). Ըստ Ասողիկի, դերի տարվածների մեջ էր նաև Զորտուանլի պատրիկն եղբորորդին Թոռնկայ արեղայի» (Ասողիկ, էջ 265): Հայ պատ-մի ը Դամիանոսին հիշում է Դալասանոս անվամբ, ճակատամարտը թվագրում է հայոց է (998) թվականով, ցույց տալիս, որ Դալասանոսի դեմ կռվի էր եկել «նոյն Եգիպ-ացուց ամիրայն որդի Ազազին» և որ այդ ճակատամարտում «մեռաւ մածիստոտան Դալասանոս եղբարբն և որդւովն» (նույն տեղում, էջ 264—265): Դամիանոս Դալասենո-սի որդու սպանության մասին տեղեկությունը, հավանաբար, սխալ է: Բյուզանդական գրյուրներից հայտնի է, որ նրա որդիներ Կոստանդինը, Թեոփիլակտոսը և Ռոմանոսը 1 38—1039 թթ. գեուև կենդանի էին:

Դալասենոսների ընտանիքը Ն Ադոնցը նաչկական է համարում, ազգանունը ծա-գում է բյուզանդական աղբյուրներում *Δαλάσσα* (Դալասսա) կոչվող տեղանունից, որը նույնանում է Եփրատի ափին դտնվող Տալաս կամ Թալասայի հետ և սկզբնական շրթ-բանում կոչվում էր Մուտալասկա-Մուտալասսա, որից Տալասսա կամ Տալաս: XI դ. վայրը հիշվում է նաև որպես Մուտառասուն (տե ս Մատթ. Ուոհ., էջ 206): Ադոնցն այդ աոթիվ բերում է 1018 թ. արտագրված մի հայերեն ավետարանի հիշատակարանը, որ-եղ ի միջի այլոց դրված է. «Գրեցաւ սուրբ աւետարանս ի գաւառի Կղաւտոյ, ի վանս Տալաշայ...» (Adontz, Les Dalassènes, p.173—174: Հիշատակարանն ամբողջությամբ՝ և լալայան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց վասպուրականի, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1915, սյունակ 76), ցույց տալով, որ Կղաւտոյ-Կլավդիայի շրջանի տեղագրությունը հայտնի է (Անձիտի դիմաց, Մելիտենեից արևելք), հետևաբար Տալաշն էլ նրա մեջ էր (նույն տեղում, էջ 173—174): Դալասենների ընտանիքի հայտնի մյուս անդամների մասին

տե ս Ադոնցի նույն հոգվածում, էջ 163—177; Տե ս նաև Charanis The Armenians, p. 45 և հտ., Καρχοδαν, Армяне, стр. 92—93:

317. Բյուզանդիայում դինատ (հզոր) էին կոչվում խոշոր ֆեոդալ-կալվածատերերը:

318. Միսինիոս II-ը աթոռակալել է 996 թ. Զատկից: Ճիշտ ժամանակը նշում է Յահյա Անտիոքացին (Grumel, Chronologie patriarcale, p. 70):

319. Սերգիոս II (1001—1019):

320. Գրիգոր Տարոնացին, Տարոնի վերջին իշխան Աշոտի որդին և Բագարատի եղբայրը:

321. Գրիգոր Տարոնացու սպանության և նրա որդու Աշոտի գերման մասին տե ս Ասողիկի մոտ. «որոց (բուլղարաց) ընդդէմ ելեալ որդին Գրիգորոյ պատանեակն Աշոտ, զոր ձերբակալ առնէին: Եւ ապա հօրն զկեանս ի վերայ եղեալ պատերազմաւ, մինչև ի նմին մեռաւ ամենայն զօրօքն» (էջ 261): Այս մարտում գերի բնկավ նաև Անձիտի իսխան Հաբելի որդի Սահակը, որին բյուզանդական աղբյուրները շին հիշատակում:

322. Բաղդադից:

323. Միքայել Գեոյցուց հայտնի է, որ Սամուիլի դստեր անունը Միրոսլավա է (տե ս Prokič, Die Zusätze, S. 29): Աշոտի և Սամուիլի դստեր սիրավեպի մասին մանրամասն տե ս Adontz, Samuel, p. 395:

324. Այժմ Դուրոս: Քաղաք ժամանակակից Ալբանիայում, Ադրիատիկ ծովի ափին: Հին հունական էպիգրամներ: Ինչպես կարելի է եզրակացնել Կիտրոսի եպիսկոպոս Շոհաննեսի՝ Դյուրախիոնի արքեպիսկոպոս Կոստանդինի տված պատասխանից, քաղաքում XII դարի վերջում եղել է հայկական դպրոց, որը իշխանություններին է դիմել՝ եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն ստանալու համար: Քանի որ այդ հայերը համարվում է «այլազավան» (έτεροδοξος), հալանարար հայազավան են եղել (Πάλλη και Πο Σύνταγμα, τόμ. Β', σελ. 415):

325. Այսինքն՝ «ωστὴ πατρίαια: Այդ տիտղոսի մասին մանրամասն տե ս Guiland, La patricienne à ceinture. pp. 269—275:

Այդ փիտոզոսը կրող առաջին հայտնի տիկինը Թեոփիլոս կայսեր զոքանչն էր, չազգի Թեոդորա կայսրուհու մայրը: Զոստե պատրիկիան (գոտավորչալ պատրիկուհի) միակ տիկինն էր, որ պատրիկուհի էր իր բոլոր իրավունքներով: Տե ս նաև Burg, I, p. 33: Oikonomidès, Les lists, p. 293:

326. Այս իրիսելիոսի որդիներից մեկը հավանաբար հետադայում Վասպուրական կատապան դարձած Նիկոլայոս իրիսելիոս Բուլղարն է որին Սկիլիցեսն հիշատակում Բերկրիի դեպքերի առնչությամբ:

327. Աստիճանի մասին տե ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 212—213:

328. Հայոց ՆՄՁ (1007) թ. «ի գաւառին Մակեդոնոյ ի քաղաքին որ կոչի Անդուն պոլիս» գրված հայերեն մի Ավետարանի հիշատակարաններից մեկում գրված է «եւ Յովհաննէս՝ Պատուսպաթար Թագաւորի և Պոքսիմոսս Դուկիս Թարուակնիս ճոռ որ դրել ետու զսուրբ աւետարանս...» (տե ս Բարսեղ Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայրէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, Վենետիկ, 1910 թ. ունակ 517: Նաև Armenlan miniature paintings, p. 28): Այս Թոթորակնին (Թեոդորականին) Ադոնցը նույնացնում է Սկիլիցեսի հիշատակած պատրիկ Թեոդորականի հետ: Նա հայկական ծաղում ուներ և այդ բանը հաստատվում է Սկիլիցեսի մի այլ տվյալից, Թեոդորականների ընտանիքին պատկանող զորավար Վասի Թեոդորականի մասին գրածից (տե ս էջ 130), ինչպես և մականվան հայերեն-ալ

ծա ցից (Թեոդորական, հմմտ. Կաթսարական և այլն: Adontz, La famille de Théokan, p. 160. նաև Charanis, The Armenians, p. 45): Սկիլիցեսը հիշատակում է Թեոդորականների ընտանիքին պատկանող այլ դործիչների ևս, Սամոսի գորավար Գեորգ Թեոդորականին, պատրիկ և մադիստրոս Վասիլ Թեոդորականին, որոնց Ադոնցը հասարում է առաջին Թեոդորականի որդիները (նույն տեղում, էջ 158): Հայտնի է և «տանդին Թեոդորականը, որին Ադոնցը համարում է մագիստրոս Վասիլ Թեոդորականի որդին: XI դ. Հայտնի Թեոդորականների մասին տե՛ս Κασιδακ, Армяне, стр. 26—2

9. Տե՛ս վերը, ծանոթ 209:

0. Սկիլիցեսի համաձայն Վասիլը Բերիա քաղաքը (իմա՝ Βερούι, շվեդերի Մանիայի Բերիայի հետ, Ֆիլիպուպուսից Անքիալոս և Ադրիանուպուսից Դանուբի ուղիով տանող ճանապարհի վրա, Շիպկայի մոտ, այժմ՝ Ստարա Զադորա) դրավ ց 1000 թ., այսինքն Գրիգոր Տարոնացու սպանությունից հետո: Ասողիկը սակայն «է տալիս, որ կայսրը Նն (991) թվականին «երթեալ պաշարէ զքաղաքն Վէռայ և սոս զնա, և զմաժիստոսն զԳրիգոր զորդի իշխանին Տարոնոյ զօրօքն թողու անդէն և գ մ Բուլղարին» (էջ 260): Ասողիկը դուցե Մակեդոնիայի Բերիան (Վերիան) նրի ունի:

1. Անթիպատոսների մասին տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 215: Նրանք շատասխանում են հոռմեական շրջանի պրոկոնսուլներին: Մեզ հետաքրքրող ժամանակ շրջանում անթիպատոսները նահանգների ընդհանուր կառավարիչներն էին: Լինեա՜ր թրաքսոտիճան պաշտոնյաներ, նրանք կրում էին պատրիկի տիտղոսը և նախի ում անթիպատ պատրիկ ձևով, որից առաջինն իրենց կրած ֆունկցիան է բովանաում, իսկ երկրորդը՝ նրանց ազնվականական տիտղոսը: Մանրամասն տե՛ս (land, Proconsul, p. 5—41:

2 Հունաստանի Կոզանի դավառում: Սամուիլի դեմ մղվող պատերազմների ժամակ ստեղծվեց հատուկ Սերվիա բանակաթեմ:

Վոլերոսը ոմանց համաձայն գտնվում էր Թրակիայում, ուրիշները Մակեդոնիայն են տեղադրում:

34. Կամ Վոզենա: Միջնադարում այդպես էր կոչվում Մակեդոնիայի Եդեսսա քա՜ւ ր

35. Նումերիտներն ու ատաֆիտները արաբական ցեղեր են: Նումերիտները՝ «նուելյ որդիներ», իսկ ատաֆիտները, նավանաբար, Բենի-Կիլաբն է (տե՛ս Ροζεν и ѱ, стр. 191, ծանոթ. 2):

336. Դանուբի աջ ափին: 1002 թ. այստեղ հաստատվեց բուլղարական պատրիարքար նր որտեղից տեղափոխվեց Մոզլեն, ապա Օխրիդա:

37. Սկիլիցեսի Vindob. Hist. gr. 74 ձեռագրում կա Միքայել Դևոյցու ընդմիջարկոթյունը, որի ասելով Վարդար գետն իր անունը ստացել է Վարդա Սկլերոսից, քանի ա գետի հունը փոխել է: Ժողովրդական ստուգաբանություն պետք է համարել:

3 8. Սոֆիայի մոտ, այժմ էլ այդպես է կոչվում:

339. Վաղ Բյուզանդիայում գոյություն ունեւր, այսպես կոչված, էպիրոսի (τιβουλῆ) ինստիտուտը, որի էությունը նրանումն էր, որ պետությունը ստիպում էր դյուզացիներին անմարդարնակ դարձած իրենց հարևան հողերը վերցնել և դրանց համար հարկ վճարել: էպիրոսիին, ըստ Գ. Օստրոգորսկու, VII—VIII դարերում փոխարինելու եկավ ալլիենգիտնը (ἀλληλέγγυον), որի համաձայն պետությունը պարտադիր կարգով դյուզաիններից հարկ էր դանձում հարևանների ամայացած հողերի համար, իրավունք տալով

մշակել դրանք (*Ostrogorsky, Das Steuersystem, S. 235*) Ա. Պ. Կաժդանը, ի տարբերություն Օստրոգորսկուց, գտնում է, որ Բյուզանդիայում VII—IX դդ. գոյություն չունէր հարկային կոլեկտիվ պատասխանատվության ինստիտուտ, որ անլիենգիտնը հանդես եկավ միայն X դարում, Ռոմանոս I Լակապենոսի ժամանակ (*Кажан, К вопросу об особенностях феодальной собственности, стр. 63—64; Ավելի մանրամասն տե՛ս Осипова, Аллиленгий в Византии, стр. 28—38*)։

340. Խոսքը Երուսաղեմի Հարության տաճարի մասին է, որը 16 յ թ. ավերակ դարձրեց ոչ թե Ազիզը, ինչպես գրում է Սկիլիցեսը, այլ նրա որդի ալ-Հաքիմը (996—1020)։ Ալ-Ազիզը (976—996) և ալ-Հաքիմը պատկանում էին ֆաթեմյանների հարստության։ Ալ-Ազիզի օրոք ֆաթեմյանների խալիֆայությունը մուսուլմանական ամենազորեղ իշխանությունն էր Արևելքում։ Այս գեպը Սկիլիցեսը թվագրում է 1010 թ., արաբ հեղինակները՝ 1008 կամ 1009 թ.։ Մանրամասն տե՛ս Canard La destruction de l'église, p. 16—43)։

341. Բնագրում *Κλειδισον*, որ բանալի է նշանակում։ Սլավոնական աղբյուրներում վաչրը *կլյուչ* է կոչվում։

342 Ծակատամարտը տեղի ունեցավ 1014 թ. հուլիսի 29-ին։ Բելասիցա վաչրի տեղագրությունը վիճելի է։ Ծակատամարտի վերաբերյալ կա հատուկ ուսումնասիրություն. (*Иванов, Беласицка битка, стр. 1—15*)։

343. Կեկավճենոսի ասելով՝ 14 հազար հոգի («Советы и рассказы», стр. 152)։

344. Ժամանակակից Մելնիկը։ Ավելի մանրամասն տե՛ս *Даждев Melnik, 28—41*։

345. Մոզլեն՝ քաղաք Մակեդոնիայում։

346. Բառացի նշանակում է նախագահակից։ Կավխանը գերագույն թագավորական իշխանության տեղակալն էր, որին էր վստահված բուլղարական բանակի հրամանատարությունը (տե՛ս *Гюзелев, Функциите и ролята на кавхана, стр. 33—57*)։

347. Սկիլիցեսի մոտ Վասպուրականը հանդես է դալիս *Βαστραχανια* և *Ἀσπραχα*՝ ձևով։ Այն կոչվում է նաև Վերին Մարաստան (*Ἄνω Μηδία*) և պարզապես Մարաստան։ Վասպուրականը բյուզանդական աղբյուրներում Ասպրականիա և Ասպուրական է կոչվել է շատ վաղ։ Գեոևս Կոմբեֆիսի հրատարակած «*Historia Monothelitarum*»-ի մեջ 695 թ. տակ հիշվում է *Ἀσποραχάν*--ը (հմմտ.և Թարթիկյան, *Narratio de rebus Armeniae, էջ 467*)։ Վրացական աղբյուրներում (Սմբատի ժամանակագրության մեջ) Ասպուրանդ (ավելի մանրամասն տե՛ս *Марр, Аспургинаны*)։ Մոզլենում գերված բուլղար ռազմիկները Վասպուրական ուղարկվեցին հաջորդ՝ 1016 թ.։ Այդ տարին Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմն իր որդի Գավթին Բյուզանդիա ելուղարկել կայսրությունից սելջուկ թուրքերի դեմ օգնություն խնդրելու։ Վասիլ կայսրը այդ օգնությունը ավելց ի դեմս Մոզլենում գերված բուլղարների որոնք, սակայն, Վասպուրականում արոյակյան ձիու դեր խաղացին, նախապատրաստեցին Սենեքերիմի թագավորության կազմալուծումն ու կայսրության կողմից նվաճումը։ Բուլղարական զորքը Հայաստան գալու մասին վկայություն ունի նաև Լաստիվերցին։ Վասիլ կայսրը «զղորակ աշխարհին [բուլղարաց],—գրում է նա,— խաբանօք ի մի վաչր ողո՞վէ, որպէս թ՛ սրդևս տալ նոցա, և դրով զհամար նոցա կալեալ՝ առաքէ զնոսա յարևելս անդառնալի կիլիք. որք եկեալ զաշխարհս յաւեր դարձուցին» (էջ 24—25)։ Արիստակես Լաստիվերցու այս տվյալը նյութ դարձավ բյուզանդագետ Լիտավրինի մի ուսումնասիրության համար (տե՛ս *Литаврин, Армянский автoр XI столетия, стр 27—31*)։ Հարցի մասին վելի մանրամասն տե՛ս *Барчукая, О болгарском во*

348. Վերևում (տե՛ս ծանոթ. 346) նա հիշել էր Գոմեաթիանոս Լավխանին։ Այստեղ

վրանը հատուկ անուն է դարձել և նրա կրողը համարվում է Գոմեախանոսի եղ-
յրը՝

349 Խոսքը Գիովիեայի իշխան Վլադիմիրի մասին է (998-ից առաջ մինչև 1016 թ
յիսի 22-ը): Ամուսնացել էր Սաճուկի դուստր Կոսսարայի հետ: Պահպանվել է
յադիմիրին ներբողող մի էպիկական պոեմ. *Radojlić, Un poème épique, p 528-*
»:

50. Ճիշտ է՝ Բոյանա, Սոֆիայի մոտ դտնվող բերդ, այժմ՝ քաղաքի արվարձանը
լ տոշա լեռան ստորոտում:

351. Ինչպես գիտենք, Վլադիմիրը կնության էր առել Վասիլ II-ի քրոջը՝ Աննային
և ու ծանոթ. 299):

351 ա. Մ. Վ. Հեյնկոն կարծում էր, որ Բյուզանդիան սվյալ դեպքում ցանկանում
վերջնականապես վերացնել խազարների խաքանությունը Ղրիմում, որ Գեորգիոս
ոյեսը խազարների իշխան էր: Մ. Ի. Արտաճոնովը, որն իր արամադրության տակ
ր նաև հիշյալ Յուլեսի արճճե մի կնիքը, որտեղ նա հիշվում է որպես կայսերական
ստոսպար և Խերսոնի գորավար, դրում է, որ Յուլեսի դեպքը կապ չունի խազարա-
ա պետության հետ, որ խոսքը բյուզանդական կառավարիչ-գորավարի ապստամբու-
ն մասին է կայսրության դեմ: Այժմ հայտնի են Յուլեսի մի քանի կնիքներ: Ման-
րամասն տե՛ս *Сokolова, Печати Гелгия Шулы, стр 68 74:*

352. «Σενα...» ու ο τῆς Ἰω Μηθίας ἀρχων, ἢ Ἀστραλονια...»
մի քիչ հետո. «Նրան (Գեորգիոս Մանիակեսին) նշանակում վերին Մարաս-
սիսի՝ այն է Վասպուրականի կառավարիչ» (τοῦτον ἀρχεῖν ἐκτέ ει τῆς νω Μηθίας
αι Βλαστρακανίας: Կասկած չկա, որ վերին Մարասսոսանի տակ ենթադրվում է
Վասպուրականը: Կ. Յուզբաշյանը (*L'administration, p 149*) նույն Սկիլիցիսի
ո հանդիպելով նաև γάτω Μηθία (Ստորին Մարասսոսան), եկել է այն եզրակացու-
ւ որ բյուզանդական Վասպուրական պրովինցիան բաժանված էր երկուսի՝ վերին
տորին Մարասսոսանների, ընդ որում վերին Մարասսոսանը Սենեքերիմ Արծրու-
տիրույթն էր, իսկ Ստորին Վասպուրականը, հետևելով Հոնիդմանի անց-
ում արտահայտած մի ենթադրության, տեղադրում է Անձևացիքում և Մանազ-
տում: Յուզբաշյանը Վասպուրականի կատապանների ցուցակում (նույն տեղում
182) հիշում է չէ՛ ու Μηθία-ի՝ կառավարիչ Մանիակեսին, որն այս դեպ-
ոջ մի առնչություն չունի Վասպուրականի հետ: Նման տեղադրությունը հա-
ոմ է տրամաբանության: Պատմական Մարասսոսանի տեղը հանրահայտ է: Արդ
թ վերին (ἄνω) Մարասսոսանը Վասպուրականն է, ապա «վերին» հասկացու-
ւ ր ենթադրում է «Նյուսիս», քանզի Վասպուրականը Մարասսոսանից հյուսիս է
լում: Եթե դա այն է, ապա ինչպե՞ս կարող է «Ստորին» Մարասսոսանը գտնվել
ին Մարասսոսանից հյուսիս. չէ՞ որ Մանազկերտը (Ապահունիքը) Վասպուրականից
ոսիս է գտնվո՞ւմ:

Ստորին Մարասսոսանը Վասպուրականի հետ ոչ մի ընդհանուր բան չունի: Հոնիդ-
ա հետագայում մի ալ կարծիք հայտնեց, համաձայն որի Ստորին Մարասսոսանը
վում էր Ամիրի շրջանում (տե՛ս ծանոթ. 400), Ասենք նաև, որ Կաժդանը այն տե-
ում է նդեսիաում (*Κακκδαν, Армяне... стр. 50, 157*): Կ. Յուզբաշյանի ենթադ-
թյոնը եթե ճիշտ լիներ, ապա Վասպուրականում միաժամանակ պետք է երկու
ուզանդական կառավարիչ փնտրենք՝ վերին Մարասսոսանի և Ստորին Մարասսոսանի,
նինչ Վասպուրականում միայն մեկ կառավարիչ է հիշատակվում, վերին Մարաս-
սի:

Ինչպես տեսնում ենք, Սկիլիցեար 6524 (1016) թ. դեպքերի առթիվ է հիշում որ «այն ժամանակ» (тогда) Սենեքերիմն իր երկիրը զիջեց Վասիլին: Ուսուցիցին խոսելով 465 (1016) թ. դեպքերի մասին, գրում է, թե «Յայնժամ» Վասպուրականի թագավորն իր տիրույթները զիջեց Վասիլին (էջ 48): Այս ամենը ուսումնասիրողների մի մասին բերեցին այն եզրակացության, որ Սենեքերիմ Արծրունին Սեբաստիա դնաց 1016 թ., որ չի հաստատվում քանզի Սենեքերիմը դեռևս 1020 թ. տեղում էր և անգամ զինական օդնություն էր տալիս Աշոտ Բագրատունուն՝ Հովհաննես-Սմբատի դեմ նրա մղած պաշարում (տե՛ս Մատթ. Ուռն., էջ 8): Այս հարցի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, էջ 210 և հտ.: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1016 թ. հողերի փոխանակության մասին խոսք չէր կարող լինել. այդ թվականին Սենեքերիմը իր որդի Դավթի միջոցով Վասիլից զինական օդնություն խնդրեց լող, իսկ տիրույթները զիջեց միայն 1021 թ. տե՛ս Бартикаян, О болгарском воѣске, стр 91—93: (Վ. Կ. Իսկանյանը գտնում է, որ Վասպուրականի մասին բանակցությունները տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսում 1021 թ., իսկ բնակչության տեղափոխությունը կատարվեց տե՛ս Իսկանյան, Արծրունյաց արտագաղթի մասին, էջ 67—82):

Միքայել Ասորին հայոց դաղթը գնում է Սելևկյան տոմարի 1300 թ. (989 : Ն. գրում է. «1300 թ. սկիզբ առավ հայոց դաղթը Մեծ Հայքից, սկզբում դեպի Կասպողովկիայի շրջանները: Եվ իրոք, Վասիլ կայսրը հայերից վերցրեց Սենախերիբ թագավորի շրջանները և փոխարենը նրան տվեց Կասպողովկիայի Սեբաստիան: Նրանք (հայերը) այս վայրում բազմացան և այդտեղից տարածվեցին ողջ Կասպողովկիայում, Կիլիկիայում և Ասորիքում» (Michel le Syrien, Chronique, t. III, p. 133): Միքայել Ասորին այնուհետև գրում է. «Հայերը գաղթեցին Վասիլ կայսեր օրոք և երբ թոշրքերը դավթում էին երկիրը, Միքայել կայսեր ժամանակ նրանք (հայերը) Կիլիկիայի իշխանությունը տվեցին Փիլարտոսին...» (նույն տեղում, էջ 8: Հմմտ. Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, 1870, էջ 417. «ընդ այն ժամս ակս արքայազունն շայոց որ յաւուրս Վասիլ կայսերն եկեալ էին ի Վասպուրականա առեալ զՍևաստ և զԿեսարիա և զԽաւատանէքն փոխելով զերկիրն իւրեանց...» նաև Միխայել Ասորի 1871 էջ 411):

Սենեքերիմը Վասիլ կայսեր թողեց «թեմաբերդս չր () և դեղս ՏՆ (4400)» (Մատթ. Ուռն., էջ 49): Հայ պատմիչը Սեբաստիայից բացի այլ աղաքներ կամ կառավարություն չի հիշում: Արիստակես Լաստիվերցին նմանապես շատ համոռոտ է գրում այս գործարքի մասին. «քանզի Դավթ որ Սենեքերիմ կոչուր,—գրում է նա,— որ նեղեալ ի Պարսից՝ տայ զհայրենի ժառանգութիւն իւր զտունն Վասպուրականի յինքն՝ կալն Վասիլ, և առնու փոխարէն զքաղաքն Սեբաստիա և որ շուրջ զնովա գաւառք» (էջ 34): Այս գործարքի մասին խոսում է նաև Կեկավմենտը. «Սենեքերիմը,—գրում է նա,— դու գիտես, նա հին թագավորական ընտանիքից էր սերում ցանկացավ իր երկիրը տալ Վասիլ Միքայելին կայսեր և դառնալ նրա ծառան: Վասիլն ընդունեց նրա շնորհը և նրան մադիստրոսի պատվաստիճանը տվեց, ոչ ավելի թեև նա, Սենեքերիմը թագավոր էր և հին թագավորներից սերած» («Советы и расказы», стр. 282) Ի Յահյա Անտիոքացին գրում է, որ 1021 թ. վերջին, երբ Վասիլ II-ը ավիսազաց թագավոր Գիորգիի դեմ մղած պատերազմից վերադարձավ Տրապիզոն, հենց այն ժամանակ Սենախարիբը Ասֆարազանի թագավորը իր Ասֆարազան երկիրը բերդերով, հողերով հանդերձ զիջեց Վասիլին (Розен, Востокъ, стр. 62): Թովմա Արծրունու Պատմության Շարունակողի տվյալներով «փոխեցին զհայրենի տունն իւրեանց Հայկազունքն Արծրունիքն Սենեքերիմ ի թուին հայկազնեան տունարին ՆՀ (1021) և գէմ եղեալ զնախն

ա խարճն Յունաց ժոյժ (14.000) արամբք, թող զկանայս և զմանկտիս և արկան ընդ յժ ծառայութեանն Հոռոմոց» (Թովմա Արծրունի, էջ 500):

Սեբաստիան XI դ. սկզբում նույնանուն բանակաթեմի կենտրոնն էր: Արվայքըրը « մ է, որ XI դ. դատավոր-պրետորների ցուցակում տարօրինակ կերպով բացակա- մ է Սեբաստիայի պրետորը և այդ բանը նա բացատրում է աղբյուրների անբավա- ությամբ (Ahrweiler, Recherches, pp. 83—85): Այդ բանը հետաքրքիր ձե- ով է բացատրում Գ. Լիտավրինը: Նա գրում է, որ Սեբաստիան Սենեքերիմին տրվելու ունիության բ, Սեբաստիա բանակաթեմը ժամանակավորապես միացվեց Կայսարովկիա նակաթեմին և դադարեց որպես այդպիսին դոյություն ունենալուց (տե՛ս «СОВЕТЫ И КАЗЫ СТР. 590):

Սենե իմի հաջորդները (սկզբում նրա որդիներ Դավիթը, Ատոմն ու Աբուսահլը) ն բյո անդական ծառայության մեջ իրենց հոր անունը դարձնելով ազդանուն: Ադ- ո ռներո հիշվում են Սենեքերիմյաններ, որոնք Սեբաստիայի Արծրունիներից են և ում: Ի ընտանիքի մասին տե՛ս խաջժան, Армяне, стр. 33—36: Ավելորդ չէ որ յ ժամանակներում հիշվում են նաև «Վասպուրականցի» ազդանունով յ առաջին բյուզանդական դործիչներ (Կաջժան, Армяне, стр. 106—107):

53. պես գիտենք, Վարդաս Փոկասի ապստամբությունը ճնշելու համար Վասիլ I ստա էր Կիևյան Ռուսիայի իշխան Վլադիմիրի զինական օգնությունը, դրա ց ի բոջ Աննային կնություն տալով (տե՛ս և ծանոթ 299):

Ի ր արևմտյան Մակեդոնիայում: Բ յգրում՝ Τζοτζιλιος: Դորոստոլի գորավար Զոջիկը, իբերացի (այսինքն՝ աղավան շայ) Թևդատի (Յևդատի) որդին, Շավանաբար, Բակուրյանների ընտա- ն էր ստեղծում (տե՛ս Կաջժան, Армяне, стр. 59—60): Սկիլիցեան այստեղ « մ է ճ նախապես (տե՛ս էջ 75) այդ անունը նա բերել էր Φευδάτος ձևով: 6 ր հունարեն տառերով գրում է՝ «բեջեյտե, օ τ' օար» («бежити, օ ---рб-ը) այսինքն՝ «փախեք, կայսրն է գալիս»):

Ի թվականը չի համընկնում ինդիկտոնի 15-րդ տարվա հետ, պետք է լ ին տիոնի 1-ին տարվա: Մի փոքր անց, խոսելով ինդիկտոնի երկրորդ վա յասին, Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ դա համընկնում է 6527 թ.:

8 Հովհաննես-Վլադիսլավի մահվան մասին դիտե նաև Ուոհայցցին. նրան նա ն ա է Ալուսիան և դտնում. որ նրան Վասիլ կայսրը թունավորեց (Մատթ. Ուոհ., 6):

9 Այս նիկեոսա Պեդոնիտեսը հետադաշում նշանակվեց Վասպուրականի կառա- շ և այդ պաշ ոոնում փոխարինեց նույնպես Դյուրախիոնից եկած նիկոլայոս Խբի- սին: Վերջինիս հա րը Դյուրախիոնի մեծամեծներից էր:

60. Բնագրում՝ τρωατηγός-αὐτῶν κράτωρ: Աստիճանը հանդես է դալիս VI դարից և րապետ է նշանակում (τοῦ παντός στρατοῦ ἡγεμῶν), որ, ինչպես վկայում է րάτωρ— ինքնա սլ բառը, որոշ հանդամանքներում ուներ կայսեր հավասար րավասություններ: Աստիճանն առաջին անգամ հիշատակում է Պրոկոպիոս Կե- ացին: Այդպես է նա կոչում Բելիսարիոսին: Նիկեփոր Փոկասը, ըստ Առն Սարկա- ց տվյալների, Կրետեի արշավանքի ժամանակ կրում էր վերահիշյալ աստիճանը: ր դաշում նա դարձավ Ասիայի զորավար-ավտոկրատոր, որ, հավանաբար, նույնա- մ է Արևելից սխոլերի դոմեստիկոսի աստիճանին: Բուլղարիայի նվաճումից հետո ի յ II-ը Թեսաղոնիկեի, Բուլղարիայի և Սերբիայի բոլոր զինված ուժերը ենթարկեց մարդու, որոնցից առաջինը հիշյալ Դավիթ Արիանիտեան էր: Նա 1018 թ. ստացավ յ աստիճանը: Հետադաշում այդ աստիճանն ստացան Գեորգիոս Մանիակեսը, նիկեփոր

րեն են խոսում բյուզանդարուղարակաս պատերազմի մասին և պատճառը, նախ և առաջ, այն է, որ այդ պատերազմին գործուն մասնակցություն ունեցան նաև հայերը: Ասողիկը ցոյց է տալիս, որ Վասիլը դեռևս այն ժամանակ, երբ Վարդ Սկլերոսը Բաղդադում էր, հայեր տարավ Մակեդոնիա՝ ընդդեմ բուլղարների (էջ 201): Նա գրում է նաև, որ Բյուզանդիայի դեմ պատճառող եռմսաձագերը Վասիլի կողմից Հայաստանից Բուլղա ատարված .այեր էին (էջ 244), որոնք, լքելով կայսեր, անցան բուլղարների գավորի կողմ կաստիվերցին ավելի համառոտ է: Վասիլը, գրում է պատմիչը, «տիրել Բուլղարաց աշխարհի՝ զաւառաց և քաղաքաց նոցա... քանզի որ ունէր զաշխարհն աղթո ի պատերազմուեսս, ՚լախճանեցաւ իւրային մահուամբ. իսկ որդիք նորա՝ քանի ի ոչնազանդեցան միմեանց, անձնատուր եղեալ էլին առ թագաւորն... Այս է Բուլղարաց եւս ի առնլոյն օրինակ: Իսկ թագւորս զորդիս Բուլղարաց բռնակալին անեալ յ ժառանգութենէ իւրեանց զարժօք և ազգաւ, և տայ նոցա տեղիս ՚աշխարհն Հոռոմոց» (էջ 24): Այդ մասին ավելի հանգամանոտն ետում է Մատթեոս Ուռհայեցի: Նա Վասիլի լերջին շաղանք-բուլղարիայի դեմ թվագրում է 1011 թ., որի ժամանակ նրա ասեով կայսրը «յաղաց թագաւորո եան նոդա և մաշեաց ի սուր սուսերի զբազում զաւամէ բարկո թեամբ և յաւեր և ի 4 ութին մատնեաց զամենա արեւուտք և սջինչ եբար ան թագաւորոյ Բուլղարաց և դեղ մահո արքուցանէր անին (եարդա՝ Ալուսիանին) աոն քաջի՝ Բուլղարաց թագաւորին. և այսպիսի նէր զա ի նաց ա նորա և զորդիս արկան ի Կոստանդնու-

եկ Իասին տե վերը ծ նոթ. 339:

Այսին պրոտ լա սա: Պ առի եկղևցու ավագեր յիցեան մի ւնվանո մ է պալատի պ ոտոաւպաս (տնս և ծանոթ 90):

Բյուզանդիայի կողմից նվաճ Բուլղարիայում և Սերբայում ստեղ եց սկան ություն, ըստ Սկաբա անուիլի՝ Պարխուրիոն բանակաթեմը Գրիստոս տր նով, Սերբիա-Ջախլո Գլէ բանա թեմը և Սիրմիոնի բանա յաթեմը ԲԷ և Արևմտյան Պարխուրիոն ՚ՅԷ ԿՕԵԱ՝, ԲԱՊԱԷ ԵՌՕԷ ԴՕԷ

7- յ): Հետագայում ուսումնասիրողների, հատկապես Վ. Զլա ս. Իրենեսուր միջև Բուլղարրա և Սեբիայի վարչական բաժանման կրթոտ բանավեճ ս'ավ որի մասին ս ս 3 ըա . Դ. II.

sc , Les duchés:

371. I ա,ան վերլո ությալ է ենթարկել Սկլիցեսի այս էջը և ցույց որ ս յո-ի մեջ վ յն բառը, որ ռեոված է որպես անձնանուն, չանում Ս տեղասուան կլ ած ձևն է (Ա ՚սեթ Ու ՍԻՄԻ ԻԱԷ ԻՄԻ Կ, -321)

372 Կոստանդնուպոլսի քաղաքացիներ՝

37 Աբազգիայի արքա Գեորգիոսի տակ ենթադրվում է վրաց թագավոր Գիորգի (714—1027): Սկլիցեսը նրան հիշատակում է որպես «Ներքնագույն Իբերիայի րքա»: Ոչ միայն բյուզանդական, այլև վրացական, հայկական և արաբական աղբյուր-երում, այս ժամանակաշրջանում Վրաստանի և վրացու փոխարեն օգտագործվում են ՚ Ափխազիա և ափխազ տերմինները: VIII դ. 70-ական թթ. Ափխազական պետու-թյան հիմնադրամբ և Արևմտյան Վրաստանի (Էդրիսիի) կցմամբ ափխազաց պետու-թյանը, Արևմտյան Վրաստանն սկսեց կոչվել Ափխազիա, իսկ նրա բնակչությունն էլ սփխազներ: XI դ. սկզբում վրացական միացյալ պետության հիմնադրումից հետո վե-րոնիշյալ բառերի իմաստը ընդարձակվում է, գրանց տակ ենթադրվում են Վրաստանն

(Սաքարթվելո) և վրացիները (քարթվելի): Սկզբում Ափխազիա էին կոչում միացյալ վրացական թագավորությունն առանց Կախեթի և էրեթի, հետագայում այդ հասկացությունը տարածվում է համայն Վրաստանի վրա Այդ երկրի թագավորները կոչվում էին «ափխազաց թագավորներ», հետագայում՝ «ափխազաց և վրաց»: Հասկանալի է, Ափխազիա և ափխազ կոնկրետ դեպքում նշանակում էր նաև բուն Ափխազիան և նրա ժողովուրդը (մանրամասն տե՛ս *Анчабадзе, Из истории, стр 117—121, 171—177*).

Բյուզանդավրացական պատերազմների մասին՝ Տալթի համար 1015-ից հետո (ըստ հայկական աղբյուրների տվյալների) տե՛ս *Χομετζα, Некоторые вопросы, стр. 103—104*:

374. Վարդաս Փոկասի որդի Նիկեփորին կաստիվերցին հիշատակում է «Ծովիզ» մականվամբ (էջ 33): Նրա մասին մանրամասն գրում է Մատթեոս Ուռհայեցի «Ժ սոյն ամի (1022) իշխան ոմն յաղթանդամ ի տանէն Յունաց Նիկիփոս անուն Ծով, զ յարեալի վերայ Վասլին և կոչեաց ի միաբանութիւն իւր զթագաւորն Վրաց Գորգէ և զորդիսն Գազկայ. զնաց յահլ նորա Դաւիթ (Սենեքերիմ Արծրունու որդին—Ն. Բ.) առ նա զօրօքն Հայոց, և ահ մեծ եղև ի վերայ Վասլին» (էջ 51): Ըստ Ուռհայեցու և կաստիվերցու Վասիլ կայսեր հաջողվում է Դավիթ Արծրունուն համոզել ու նրա միջոցով սպանել ապստամբին, որից Վասիլ կայսրը «ուրախ եղև յոյժ և տայր պարդևս Դաւթի զկեսարիա և զԾամնդաւ և հաւադանէքն հանդերձ սահմանօքն» (էջ 51): Ինչպես տեսնում ենք, Նիկեփոր Ծովիզի սպանությունը ըստ հայկական աղբյուրների, վերադրվում է հայերին (համտ. նաև Աբխստ. կատ., էջ 34), այնինչ Սկիլիցեսը անվանում է պատրի Նիկեփոր Քսիֆիասին: Բանասեր Հայկ Պերպերյանը հանգել է այն եզրակացություն, որ հայ հեղինակների տվյալներն, ամենայն հավանականությամբ, իրենց հիմքում ունեն բանավոր աղբյուրներ, որ Նիկեփոր Ծովիզին սպանողը չէր կարող Դավիթ Արծրունն ինքնը, որ դեպքերին ժամանակակից հեղինակները ճիշտ են մատնացույց անելով Նիկեփոր Քսիֆիասին (տե՛ս Պերպերյան, Նիկեփոր Փոկասի ապստամբությունը, էջ 515):

Ծովիզի սպանությունը Նիկեփոր Քսիֆիասին են վերադրում նաև վրացական աղբյուրները: «Մատիանե Քարթլիսա»-յի համաձայն «սպարապետն (Քսիֆիասը) ու ապրատամբ Փոկասի որդի Ծովիզը (վրացիներնում՝ Ծարվելի, հետևաբար վրաց հեղինակը ձեռքի տակ է ունեցել հայկական աղբյուր՝ բանավոր կամ դրավոր) միացան ու Արևելից երկրին տիրացան»: Վրացական աղբյուրի առկայով, Ծովիզին սպանեց Քսիֆը, որի սակայն խաբեությունը ձերբակալեցին Դալասանի (Դալասանեսի) ներկայացուցիչները, որոնք ուզում էին Փոկասի որդու արյան վրեժն առնել: Հակասելով իրեն, վրաց հեղինակը ցույց է տալիս, որ նրանք ձերբակալելով Քսիֆիասին, բերեցին Վասիլ կայսեր որը նրան աքսորեց մի կղզի, իսկ նրա բազմաթիվ կողմնակիցներին հրամայեց դիտա տել: Նրանց մեջ էին Ջոջիկի որդի Ֆերիսը (Ֆերս), ժազումով Տալթից, իսկ մնացածները հույներ էին (տե՛ս *Кавччиашვი ш. Грузинские источники стр 82* Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 94—96, Սերատի ժամանակագրության տվյալները սույն հարցի վերաբերյալ):

Յահյա Անտիոքացին գրում է, որ պատրիկ Նիկեփոր Քսիֆիասը Անատոլիկոն բանակաթեմի կառավարիչն էր, որ պայմանավորվեց Նիկեփոր Ծովիզի հետ Վասիլի դեմ ապստամբություն բարձրացնել, որի ղրղապատճառը Նիկեփոր Քսիֆիասի կայսր դառնալու ցանկությունն էր և Վասիլի՝ ափխազների դեմ մղվող պայքարում զբաղված լինելը, միաժամանակ նշելով, որ Ծովիզը ևս դեմ չէր հաջողության դեպքում իրեն կայսր հռչակել: Երկու ապստամբների միջև ծածուկ թշնամություն առաջացավ, Նիկեփոր Քսի-

Ֆիասին շաշոզվեց իր ծառաներից մեկի օգնութեամբ սպանել Մովսիսին: Յահյան այդ դեպքերը թվագրում է 1022 թ. օդոստոսով (Розен Василий, стр. 63—64):

Հունական բանահյուսութիւնը պահպանել է մի դարձվածք. «Ես չեմ վախենում ո՛չ Վարդասից, ո՛չ Նիկեփորից և ո՛չ Մանրավզից», որոնց տակ հայտնի ապստամբներն են ենթադրվում: Ադոնցն սկզբում Մանրավզին նույնացնում էր Վարդաս Սկլերոսի հետ (Adontz, L'épopée, p 21), բայց հետագայում նույնացրեց հայկական աղբյուրների Մովսիսի հետ և վերոհիշյալ դարձվածքի հիման վրա փորձեց սրբագրել հայկական աղբյուրների «Մովսիսը»՝ «Մանրավզի» (տե՛ս Adontz-Grégoire, Nicephore au col rouge): Հ. Պերպերյանը դրում է, թե կարիք չկա Βαουτοάνθλος (Մանրավզի) դրական էկվիվալենտը փնտրել (տե՛ս Berberian, Nicephore au col rouge, p. 554): Վարդաս Փոկասի, Նիկեփորի և Մովսիսի վերաբերյալ ժամանակակից հունական ժողովրդական երգերի մասին տե՛ս Ρωϊαί , Τρ. ε βυζαντι αρχωνων, σι 25 45:

Չ75. Լիպարիտյանների մասին տե՛ս ստորև ծանոթ. 551:

376 Յահյա Անտիոքացուց իմանում էեք, որ «Ափխազաց թագավոր» Գիորգին Վախիի դեմ պայքարելու համար բանակցութիւնների մեջ էր մտել ֆաթեմյան ամիրայետի և Հաքիմի հետ, որպեսզի ամեն մեկն իր երկրից Վասիլին պատերազմ հայտարարի: Բայց Գիորգին անհետացման մասին լուր ստացվեց, Վասիլը գնաց ափխազների դեմ, արսափելի ավերածութիւններ գործեց, ապա վերադարձավ Տրապիզոն (Розен, Василий, стр. 62—63): Հայտնի է, որ Վասիլը Տրապիզոն դնաց 1021 թ. վերջին: Սկիւիցեք այս դեպքերը թվագրում է 6531 (1023) թ., որ սխալ պետք է համարել: Եթե Վասիլը փխազների դեմ գնաց ֆաթեմյան Հաքիմ Աբու-Ալի Մանսուրի անհետացման տարին (1021) ապա ճիշտը հենց 1021-ն է: Հենց այստեղ, Տրապիզոն եկավ Գիորգիի դեսպանութիւնը՝ միջոցով ափխազաց թագավորը խոստացավ Վասիլին զիջել Գավիթ կուրպախտը՝ որովոր տիրույթները և պատանդ տալ իր որդուն՝ Բագրատին: Հենց այդ միջոցին նկվեց Նիկեփոր Քսիֆիասի և Նիկեփոր Մովսիսի ապստամբութիւնը, որից ուղեց օգտը՝ Գիորգին: Երբ կայսրը գնաց ստանալու այդ տիրույթները, Գիորգին հարձակվեց և Վրացի վրա բայց դարձյալ պարտվեց և դիմեց կայսեր ողորմածութեանը: Վասիլը Վրացի Գիորգիի խոստացած բերդերը, նրա որդուն որպես պատանդ և վերադարձավ: Վրացի վերադարձը Յահյան թվագրում է Վասիլի թագավորութեան 48-րդ տարով (1024), ջրալի 414 (26 մարտ 1023—14 մարտ 1024) թթ. (տե՛ս Ροζен, Василий, стр. 66):

Հայկական աղբյուրներից այս դեպքերը հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին, որ ունի է ճակատամարտի վայրը: Դա Ձիոնից բերդի առաջ ընկած դաշտն էր. «և արարին օն ց ըղին առաջի մեծ պատերազմ. և Գորգի փխստական լեալ անկանէր յամուր դա և դրէր զանձն իւր ծառայ Վասիլին և տայր պատանդ զորդին իւր» (էջ 51):

1022 թ. կնքված հաշտութեան մասին հիշատակում է «Մատիանե Քարթլիսայի» դինակը, որի ասելով Գիորգին իր երեքամյա որդի Բագրատին պատանդ տվեց, հանձնեց իր ազնվականներին տրված բերդերը, ինչպես և տասնչորս այլ բերդեր, որոնք նցյալում Վասիլին էին տրված, Գավիթ կուրպախատին պատկանող հողերը Տայքում, ասյանում, Կոզում, Արտահանում և Զավախքում (տե՛ս Каухчишвиლა, I рузинские источники, стр. 82—84):

377 Հմմտ. «Իսկ առաքեալքն ի թագաւորէն կալեալ զՓերսն և զԱնդրոնիկէ զնորուն իեսայն, որ էր համախոհ նորին, և ածեալ մինչև յամուրն որ կոչի Խաղտոյ Ա իճ ի սպառուածն Կարնոյ, ...և յառաջ ածեալ զՓերսն և Անդրոնիկոսն՝ հատին զգլուխս ի Բանդի զայն պատուէր տուեալ էր նոցա թագաւորին. վասն զի նոցա յապստամբ-

բերն իւրեանց դաշնաւորք եղեն Ափխագին (Գիորգի Թագավորին—Ն Ք.) և խոստացան մինչև յայն տեղի տալ նմա ի բաժին» (Արխտ. Լատ., էջ 35):

378. Եվստաթիոս (հուլիս 1019—նոյ. դեկտ. 1025 թթ.).

379. Ալեքսիոս Ստուդիտես (25 մարտ 1025—20 փետրվար 1043 թթ.):

380. Կայսրերին որպէս կանոն թաղում էին սբ. Առաքելոց տաճարում: Հերդոմոնի վանքը դտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, որտեղ սովորաբար ուղղական հանդեսներ էին կազմակերպվում: Երբ 1204 թ. Կոստանդնուպոլիսը դրավվեց ֆրանկների կողմից և Հերդոմոնի վանքը ավերակ դաճավ, կայսեր աճյունը տեղափոխվեց Սիլիվրիա: Մի անժամոթ բանաստեղծ Վասիլ II-ի դամբանականը դրեց, որ հետևյալ բովանդակութունն ունի

«Կայսրերն անցյալում

իրենց թաղման համար տարբ տեղեր առաջադրեցին:

Բայց ես, Միրանածին Վասիլս,

դամբարան եմ կառուցել Հերդոմոնի հողի վրա

և .անգստանում եմ անթիվ շարչարանքներից,

որ կրեցի ու տարա մարտերում

Ոչ ոք չտեսավ իմ նիզակը հանդիստ վիճակում

) և յայն օրը, երբ երկնից թագավորը կանչեց ինձ

եղ ի ինքնակալիս, մեծ թագալորիս:

Իմ ողջ կյանքում ես մշտաբխուն

, ություն էի տալիս նոր Հոռոմի զավակներին

երբ արիաբար արշավում էի Արևմուտք,

ամ Արևելքի սահմանները.

Այդ մասին են վկայում պարսիկն ևն ո սկյութները,

նրանց հետ՝ ափխագները, իսմայիլն արաբն ու իբեր

Ով դու, այս դամբարանին նայողդ,

աղոթիով փոխհատույց եղի՞ր եմ ռառմավարակա տաղանդի — 1 .

Mercati, Sull epitafo, p 141):

381. Արիստա, «աստիվերցին գտնում է որ կայսեր պարակիճոմենոսը Սիմեոն է, «Սիմոն ներքինի... որ ունէր գիշխանութիւն նէս թագաւորութեանն, զոր ըստ յունա նւ .ան լեզուին պառեկիմանոս անուանեն» (էջ 41):

382. Հիշատակում է և Լաստիվերցին. «առաքէ.. յարևելս վերակացու աշխարհի վնիկիտ ոմն ներքինի, որ եկեալ անցանէ է դաւառն Վրաց» այսինքն՝ Իբերիա (Տայք) Սրա հիմնական գործունեությունը եղավ այն որ նա «պատիր բանիւք զբազումս յա ոստաց աշխարհին հանեալ ի հայրենեաց՝ առաքէ ի դոռն թագաւորին» Զոր տեսեալ և ուրախացեալ՝ մեծամեծ պարդեօք և իշխանաւան գահու պատուէ զնոսա, և տայ նո ցա ըստ արժանեաց դիւղս և աւանս դրով և մատանեաւ ժառանգութիւն յաւիտենից» (էջ 41): Այստեղ հստակ կերպով արտահայտվում է Բյուզանդիայի քաղաքականությունը, որի հիմքում ընկած էր Հայաստանն ավաղանուց զրկելը:

383. Արժեքավոր մանրամասնություններ է տալիս Լաստիվերցին: Կոմենենոսն էր «տէր դաւառին Վասպուրականի, սա մեծամեծ դործս արութեան ցուցեալ ի դոռն Պար սից, և եղև անուանի յամենայն արևելս» (էջ 40—41): Նրա կորացման պերաբերյալ Լաստիվերցին ավելի լուրջ պատճառներ է մատնացուց անում, քան Սկիլիցեսը. Հայ

ատմիչը դրում է, որ Կոմնենոսը Վասիլ կայսեր մահից հետո «խորհուրդ վատ ի մտի կեալ, դաշնակից լինի Գէորգեայ (վրաց թագավորի—Ն. Ք.) թագաւորել յարևելս: որ ծանուցեալ կապադովկացի զօրուն, միաբանեալ յանկարծակի ի վերայ հասին, և արս վրանին հատեալ ի վերայ ընկեցին. և կալեալ զնա և զնորին խորհրդակիցսն՝ ե-ին ի բերդի միոջ ի բանտի, և ծանուցին թագաւորին» (էջ 41): Կոստանդին կայսեր ամանով Կոմնենոսն ու նրա ութ համախոհները կտրացվեցին: Լաստիվերցին այդ անի համար շատ է ափսոսում. «յոյժ ապաշաւանաց արծանի է, դրում է նա,—թէ իաբդ զառածեալ անկաւ ի մտաց այնպիսի պատուական այր և բարեաց յիշատակաց ծանի. քանզի զԱրճէշ իւրով դաստակերտօքն նա ած ընդ ձեռամբ Հոռոմոց» (էջ 41):

Թեև Սկիլիցեսը չի խոսում Կոմնենոսի և Գիորգիի բանակցությունների մասին, իր վերջերից պահանջած երդմնագիրը՝ պաքարել իրենց զորավարով մինչև մահ, այ-ամենայնիվ, ապստամբության նախապատրաստության մասին է վկայում:

384. Նիկեփոր Մովիզի որդին էր:

385. «Մորոս» հունարեն նշանակում է «մանուկ», «հիմար»:

386. Վասիլ Սկլերոսը Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարն էր:

387. Զարմանալիորեն դրական է Կոստանդին կայսեր կերպարը Նայկական ազ-րներում. «եղև Կոստանդ այր բարի և աստուածասէր, ողորմած այրեաց և գերեաց, իշաչար ի վերա ամենայն յանցատրաց. վասն զի սա արծակեաց զամենայն բան-րկեալսն ի կ ց և զկորստական տունն, զոր արարեալ էր Վասիլն, հրամա-ւց այրել հրով. և ինքն Կոստանդին խաղաղութեամբ կացեալ յաթոռ թագավորու-ւն Հոռոմոց՝ քաղցրութեամբ չովուեաց զամենայն Նաւատացեալս Աստուծոյ և կա-ւլ յաթոռ թագաւորութեանն զամս շորս մեռանէր բարի խոստովանութեամբ ի ստոս Յիսուս և բարի յիշատակաւ գնաց առ հարս իւր. և սուգ մեծ լինէր աշխար-՝ զրկեալ յայնպիսի թագաւորէն» (Մատթ. Առն., էջ 56—57): «Այր խաղաղասէր էր առատ» (Արիստ Լաստ., էջ 40): Պատճառն ամենայն հավանականութեամբ, այն որ Կոստանդինն ինչպես և իր եղբայր Վասիլ II-ը, ավելի համբերատար կրոնական դաքականութուն էր վարում: Միքայել Ասորին էլ Վասիլին և Կոստանդինն համարում արդար» կայսրեր (*Michel le Syrien, Chronique t. III, p 140*), ի հակադրություն մանոս III-ի, որ միաբնակների նկատմամբ անհանդուրժող էր (նույն տեղում, էջ 146):

388. Թարգմա աբար նշանակում է «աշխատանք, դործ տվող» և իմաստով նույնա-մ է *επεικταγς* (եպիխտ) բառին, որից ունենք ազգանուն, որ հանդիպում է և հայ-կան աղբյուրներում:

389. 5760 ոսկեդրամ

390. Բյուզանդիայում եկեղեցականների համար կային որոշակի պատվաստիճան-ր Դրանցից էին «սինկելլոս» մետրոպոլիտներ և «հիպերտիմոս» մետրոպոլիտներ: նկելլոսը, բացի իր սովորական եկեղեցական ֆունկցիաներից և աստիճանից, ստացավ և քաղաքական ֆունկցիաներ: Սինկելլոսը պատրիարքի օգնականն էր և մշտական ռհրդատուն: Նրան նշանակում էր կայսրը: Մակեդոնական հարստության ժամա-կ սինկելլոսը ազնվականական հիերարխիայի ամենաբարձր աստիճաններից էր և դա-ս էր մադիստրոսից և ռեքտորից անմիջապես հետո: Սինկելլոսների ամենավաղ հիշա-ակությունը վերաբերում է X դարի երկրորդ կեսին: XI դ. կեսերից հիշվում են նաև պոտոսինկելլոս մետրոպոլիտներ, դարի վերջին՝ պրոտոսինկելլոսների պրոեղրոսներ և բոտոսինկելլոսների պրոտոպրոեղրոսներ (մանրամասն տե՛ս *Grumel, Les métropolités ncellus. p. 92—114*):

391. Մանուիլի վանքը կառուցել է հայազգի մագիստրոս Մանուիլը, որ թեոփի - ս կայսեր օրոք Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարն էր (Janin, La géographie eccle - siastique, p. 331—333):

392. Ապաղա կայսր Ռոմանոս IV Դիոդենեսի հայրը:

393. Բնագիրն այդքան էլ հստակ չէ. Γεώργιος τε καὶ Βαραζβατζὲ ὁ ὄρει τῶν ὠ τῆν τῶν Ἰβηρων μονὴν συστήσαμενος, οἱ τοῦ πατριχίου Θεοδάτου νεψιοι. Եթե բառա - ցի հասկանանք, ապա գեորգը և Վարազվաչեն տարբեր մարդիկ են, պատրիկ Թեոփատի Լեոբորդիները, բայց վանքը հիմնադրողը մեկն է՝ Վարազվաչեն: Պ. Պետր - սը, ցույց տալով, որ Վարազվաչե անունով մարդ հայտնի չէ Աթոնի Իվիրոն վան. և պատմության մեջ, իսկ հիշյալ վանքի հիմնադիր եվթիմիոսին հաջորդողն այդ տարի - ներին Գեորգն էր, ուղղում է մտցնում Սկիլիցեսի բնագրում. Γεωργίος τε (ὁ) καὶ Βαρα - βατζὲ (Գեորգը, որ և Վարազվաչե): Տե՛ս Peeters, Un colophon georgien, pp. 36 — 366: Կաթգանը համաձայն է Պետերսին (Каждан, Армяне, стр. 50), և ու՛րեքն էր թա - րիս Պետրոսի անունով գրություններ են (նույն տեղում, էջ 60, քանզի Գեորգ-Վարազվաչ և Պետերսի ընթերցմամբ դառնում է մեկ մարդ, իսկ նեփսի բառը հոգնակի է):

Վ. Շանդրովսկայան էրմիտաժի մի արձևե կնիքի հիման վրա ցույց է տալիս որ Վարազվաչե անուն չէ, այլ ազգանուն, որ տվյալ դեպքում Սկիլիցեսը նկատի ունի - կու տարբեր անձնավորությունների (Шандровская, Одно уточнение, стр. 46):

394. Ինչպես գրում է Ժ. Լորանը՝ le couvent d'Ivignon ou des Ibères (comprene des Arméniens de rite orthodox), au mont Athos («Իվիրոն, այն է իբերների, այսինքն՝ ուղղափառ (քաղկեդոնիկ—Չ. Բ.) հայերի) վանքը Աթոս լեռան վրա: Տե - նրա հոդվածը՝ Les origines médiévales, p. 45: Վերահրատարակված է հեղինակի հայագիտական հոդվածների վերջերս լույս տեսած ժողովածուում. Joseph Laurent Études d'Histoire Arménienne, Louvain, 1971, p. 11: Որ էթնոնիմի տակ նկատի է առնվում դավանանք, պարզվում է և Լ ղ դարի նշանավոր մի վրա ի գրողի ասույթով թե «Վրաստան է համարվում այն լայնարձակ երկիրը, որտեղ էկեղեցական պաշտոնը՝ և բոլոր ազոթքները կատարվում են վրացերեն լեզվով» (տե՛ս Март, Кавказс культурный мир, стр. 21):

Աթոնի վանական կաղճակերպության հիմնադրումը կապվում է նիկեոսի II - Լասի անվան հետ: Նա իր մորեղբայր Միքայել Մալեջինոսի՝ Թեսալիայի Կյուսե - կոչված վանքի վանահոր մտերիմ սբ. Աթանասիոսի միջոցով և ջանքերով 963 թ հիմնադրում է Մեծ Լավրա վանքը: Հովհաննես Զմշկիկ կայսեր կարգադրությա - կաղճվում է Սուրբ Լեռան առաջին կանոնադրությունը (Տիպիկոն): X դ. վերջում, դեռ - սբ. Աթանասիոսի կենդանության օրոք հիմնադրվում է իբերների (Իվիրո - վանքը: Աթոնում հայ վանականների գոյության մասին վկայում է սբ. Աթանասի - վարքը: Նրա տվյալների համաձայն, սբ. Աթանասիոսի մոտ վանական դառնալու - դալիս բազմաթիվ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ «հենց Հոռմից, Իտալիայից, - լարիայից, Ամալֆեից, Իբերիայից և Հայաստանից (Ἰβηρίας καὶ Ἀρμενίας), այն և ոչ միայն անտոճմիկ, հասարակ մարդիկ, այլև ազնվական ու հարուստ» (տե՛ս Vie de Saint Athanase, p. 56): Բացառված չէ, որ Աթոնում բացի քաղկեդոնիկ - յերից, եղած լինեն և հայազավաններ, համենայն դեպս սկզբնական շրջանում: Այդ մ - ասին է վկայում վերոհիշյալ վարքը, որտեղ խոսվում է Աթոնում մեծ աղմուկ հանա - հաղորդության համար բազարջ հացի (ἄζυρον) թխման մասին (տե՛ս „Vie de Saint Athanase“, p. 62): նիկոլայոս Միստիկոս պատրիարքը (901—907 912—925) վկայո

, որ Աթոնում կային հայոց ցեղից ծագող (φουλῆς κατάγοντα· ε τῆς τῶν Ἀρμενίων) անականներ, որոնք պահում էին հայերի մոտ ընդունված առաջավորաց պահքը (Αρτζιβούριον), ապա և «ուղղափառ» (πιστοὶ ὀρθοδοξοί, հավանաբար՝ քաղկեդոնիկ) այլեր (տե՛ս Nicolai patriarchae Opus, col. 404):

Վրացադավան (քաղկեդոնիկ) հայերի հարցը հանդամանորեն ուսումնասիրվել է ու Ն. Մառի մի աշխատության մեջ, որը Պ. Պետերսը դասական է համարում: Խոսքը առի «Аркауи» ծավալուն հոդվածի մասին է: Ն. Մառի ծանրակշիռ փաստարկումների և կարելի է ավելացնել և հետևյալները: Այսպես. 1. Սև լեռան (Մուսա լեռան) արավարևելյան մասում, այժմ Սուրբմե (Սուրբ Թովմաս) կոչվող գյուղում վրացա-ան եկեղեցու ավերակների մեջ 1935 թ. դտնվել է վրացերեն խուցուրի գրով մի վիզիր արձանագրություն, որը Բլեյկն ընթերցել է „eklesiy ars somekht'oy“ թարգմանել. „L'égglise est aux Arméniens“: Հենց այդպես է թարգմանել նաև Պետերսը, այսինքն՝ «եկեղեցին հայերինն է»: Պետերսը տվել է նաև բացատրու-ուն. „с'ест-à-dіre aux chalcedoniens ibéro-arméniens (այսինքն՝ քաղկեդոնիկ րահայերի», տե ս Mécérian, Expedition archéologique, p. 111—112): Այդ մասին ե ս նաև՝ Peeters, Orient et Byzance no 11—163: Նույնի, Un témoignage tographe, p. 179—180: Բացառիկա չ., որ լենց այս վանքում է եղել Վասիլ II կայս-Մատթեոս Ուլեցու տվյալներով «Վասիլն յետ ժամանակաց գայ յԱնտիոքի ծուկ Գարա ա առարմօք և եկեալ ի Սեւ լեռան ի տեղին, որ կոչի Պալակ-կ, և ի հօրէ և յառաջնորդէ տեղւոյն առնու զքրիստոսական կնիքն և յայնմ հետէ որպէս զհայր աշարհիս Հայոց...» (Մատթ. Ուռն., էջ 50):

2. Սուրբ Մարիամ Նորավկայի (մեռ 902—903) հունարեն վարքը, որից իմանում , որ Վասիլ I-ի թագավորության ժամանակ (867—886) «Մեծ Հայքի մեծամեծներից նք» այդ թվում և սբ. Մարիամի հայրը, գալիս են Կոստանդնուպոլիս կայսեր մոտ, ալիք ընդունելու՝ ինն զտնում վերջինիս կողմից, ստանում նրանից թանկարժեք րներ և արժանանում բարձր աստիճանների ու պաշտոնների: Ըստ Պետերսի ենթադ-յան, Մարիամը նվել է Տայք-Կղարջում, աղեկոնիկ հայերի ընտանիքում: Մա-ի քույրերից մ ամուսնացավ Թրակիաի Մեսենե ավանի արվարձանում մի րիկ կալված ունեցող գաղթականի հետ, որ կոչվում էր Βάρδας ὁ Βρατζῆς (Վարդ ացի): «Վրացի հայերեն բառը հունարեն տառերով է գրված: Այդ Վարդի կալվածք քում կոչվում « Βρατζῆ (Վրացու): Եզրակացություն. եթե նա Վարդ է, ապա է, եթե Վարդ է, բայց «Վրացի» վրացադավան հայ էր, իսկ նրան այդպես տնվա-բնակչությունը հայ, հայադավա՞ ու հայախոս (Մարիամ Նորավկայի վարքի ամ-ական թարգմանությունը հայերեն և նրա մասին ուսումնասիրությունը տե՛ս Բառ-յան, Մամիկոնյան (°) սուրբ Մարիամ Նորավկայի բյուզանդական վարքը, էջմիա- , ԺԲ, 1975, Ա, Բ, 1976):

3. Թորթումի շրջանի էգրեկ (Ադարակ) գյուղում վրացական եկեղեցու պատերի 1006/1007 թթ. փորագրված Լարիսայի և Մակեդոնիայի ղորավար Գրիգոր պատ-ի՝ Սմբատ պատրիկի որդու հունարեն արձանագրությունը թեև նա արձանագրու-ան մեջ իրեն վրացի է համարում (Ἰβηρ), բայց իր մեկանունը հիշում է որպես խկացի (ΒΗΧΚΑΤΖΙ): Հունարեն արձանագրության մեջ հայերեն-ացի ածանցի գոյու-նը կասկած չի թողնում, որ տվյալ «վրացին» հայ է: Հայտնի է, որ Անիի կառա-արիչ Բագարատը նույնպես Վիկացի էր, իսկ նրա մասին աղբյուրներն, այդ թվում և լիլիցեսը, վկայում են, որ նա հայ էր (ծօ՞ւք Ἀρμενίος τις Παγκράτιος τοῦνομα): Այդ

մասին տե՛ս *Bartikian*, *La généalogie*, p. 261—262: նաև *Lemerle*, *Nouvelles remarques*, p. 177—181:

4. Աշխարհի արարչագործության 6543 (1035) թ. կրող մի հունարեն փաստաթուղթ, գրված Աթոնի Մեծ Լավրայում, ստորագրել են 24 վանական: Առաջին ստորագրությունը պատկանում է առաջնորդ Թեոկտիստոսին, որ ստորագրել է ինչպես բոլորը՝ հունարեն, բայց իր ստորագրության տակ նպատակահարմար է գտել ստորագրել նաև հայերեն. «Իմ ձեռքս գրեցի, Թեոկտիստոս»: Թեոկտիստոսը, հավանաբար քաղկեդոնիկ հայ էր, «իբեր» (վրացի) ինչպես կոչում էին Աթոնում երկաթնակ հայերին (տե՛ս Քաթրիկյան, Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունը... էջ 68—71):

394ա. Սկիլիցեսը Գիորգիի մահը դնում է 1030-ի տակ՝ Ռոմանոս Արգիրոսի թագավորության օրոք: Իրականում նա վախճանվեց 1027 թ.:

395. Նասր իբն Մուսարաֆ առ-Ռավադիֆին:

396. Բերդի անունը տալիս է Սկիլիցեսը մի փոքր հետո՝ Մենիկոս (արաբ. ալ-Մանիքա, այժմ՝ Քալատ Մանիքա):

397. Մագուժով թուրք Անուշտեփին ալ-Դուգբերին, որ երկար ժամանակ եգիպտական զորքերի սպարապետն էր: Յահյա Անտիոքացու (նա նրան դալլամցի է համարում) և իբն ալ-Աթիրի գրչագրերում նրա անունը գրվում է ալ-Բերբերի բայց Քեմալեզդինը միշտ գրում է ալ-Դոգ-բ-րի (տե՛ս Розен, Василий, стр. 379):

398. Մատթեոս Ուռհայեցու համաձայն, Ռոմանոսը 479 թ (1030) հարձակվե, Հալեպի մոտ գտնվող Ազադ բերդի վրա: Իր բանակում բացի հույներից, ամենայն հավանականությամբ, կային նաև հայկական զորամասեր, քանզի հրամանատարների թվում պատմիչը հիշում է Դավիթ կուրապաղատի վրանապահ Ապուքային: Ե՛վ Լաստիվերցին, և՛ Ուռհայեցին ընդգծում են Ռոմանոս կայսեր անզիջում քաղաքականությունը հայազավանների նկատմամբ, նրան համարում «խակամիտ», «յոյժ շարաբարոյ և կարի հայհոյիչ ուղղափառ (այսինքն՝ միաբնակ) հաւատոյ» (Աբիտ. Լատտ., էջ 43, Մատթ. Ուռհ., էջ 57): Սե լեռան շրջանում կայսրը հրաման տվեց գերել բոլոր միաբնակ վանականներին և զինվորագրել, որից հետո նրանց իր հետ վերցրեց՝ ընդդեմ արաբների: Միարնակներից (հայերից և ասորիներից) րազկացած զորամասերը «ո էին ընդ նմա միաբան և խորհէին զի ի ժամ պատերազմին թողցեն զնա ի մէջ զօրացն Տաճկաց և ինքեանք զերեսս դարձուցանիցեն ի պատերազմէն, զի սատակեսցի անօրէ՛ թագաւորն» (Մատթ. Ուռհ., էջ 57): Նրանք այդպես էլ արեցին և պատճառ դարձաւ Ռոմանոսի պարտության: Ռոմանոսի բանակում եղած հայկական և վրացական զորամասերի մասին կա Քեմալեզդինի ուղղակի հիշատակությունը (Розен, Василий, стр 317—318):

Այս ճակատամարտի մասին տե՛ս *Canard*, *Les sources arabes*, p. 291:

399. Մանիակեսների ընտանիքը շատ հին է և, բացառված չէ ունի հայկական ծագում: Գեոևս Միքայել III կայսեր ժամանակ (842—867) հիշատակվում է Կոստանդիկ պատրիկ էջ Ἀρμενίων (ի հայոց. տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 44), որին Լեո Քերականը (Գրամմատիկոս) Մանիակես է անվանում (*Leo Grammaticus*, *Chronographi a*, *Bonnae*, 1842 p. 236): Սկիլիցեսը Գեորգիոս Մանիակեսին անվանում է Տլուք բանակաթեմի զորավար, մի փոքր անց՝ Մերձեփրատյան լազաբների զորավար ինչպես և Զոնարասը (*Zonar.* IV, p. 132):

400. Բնագրում՝ κατῶ Μηδία: Հոնիգմանն սկզբում կարծում էր, որ Ստորին Մարաստանը նույնանում է Անձևացիքի և Մանազկերտի հետ (*Honigmann*, *Die Ostgrenze*, S 10, An. 5), հետագայում հրաժարվելով այդ մտքից, մտադիր էր այն նույնացնել Ամիղ

հետ, քանզի Հովհաննես Մայալասը Ամիգը ("Αμιδα) կոչում է նաև Ամիգիա (Αμυγδαία):
Sb' u Honigmann, Une „Scala „géographique, p. 101: Կաթղանը Ստորին Մարաստանը
նույնացնում է Եղևսիայի հետ (տե՛ս Καждан, Армяне, стр. 50, 157: Ավելի մանրամասն
ծանոթ. 352):

401. Կատապան (κατεπανω) տիտղոսը հանդիպում է բյուզանդական աղբյուրնե-
րում IX—XI դդ. և սկզբում նշանակում էր մի որոշակի ծառայության վերակացու:
Կոստանդին Միրանածինը (էջ 235) այդ տերմինը նույնացնում է վաղ շրջանի
magister militum-ի հետ: Դուքսի նման կատապանը զորահրամանատար է և զլխավո-
րում է բանակաթեմում տեղակայված մի զորամաս՝ զորավարի հրամաններին ենթա-
կա: X դարից կատապանը սահմանամերձ մեծ բանակաթեմի կառավարիչն է: X դարի
երկրորդ կեսից կատապան անբմինն ստանում է նոր բովանդակություն՝ դուքսին հա-
մանման, ձևականորեն նրանցից ցածր, բայց իրականում այդ տարբերությունն էական
նշանակություն չուներ կյանքում. նույն դիրքերը սովորաբար արվում էին և՛ դուքսե-
րին, և՛ կատապաններին: XI դ. կատապան և դուքս տիտղոսները կրողները նույն
ֆունկցիաներն ունեին և անգամ միևնույն անձնավորությունը հիշվում է այդ երկու
տիտղոսներով: Անտիոքի կառավարիչ Խաչատուրին Սկիլիցեան անվանում է դուքս, իսկ
Ատտալիատեսը՝ կատապան: Դուքսն ու կատապանը ենթարկվում էին սխուլերի դոմես-
տիկոսին: Կատապան տիտղոսը XI դ. վերջից անհետանում է: Կարծիք է հայտնվել, որ
արևմտաեվրոպական «կապիտան»-ը (capitano, capitain, captain) ծագում է բյու-
զանդական կատապանից:

Հայկական վիճական արձանագրություններում ևս կատապանն ու դուքսը օգտա-
գործվում են միևնույն իմաստով: Բագարատ Վիկացին իրեն անվանում է «արևելից
կատապան» («Դիվան հայ վիճագրության», սյր. Ա Երևան, 1966, էջ 37), իսկ Վեստ
Սարգիսը՝ «արևելից կատապան»-ի փոխարեն օգտագործում է «գուկ արևելից»-ը
(Կոստանյան, վիճական աարեգիր, էջ 17):

402. Միսթիան քաղաք էր Արմենիականների բանակաթեմում:

403. Ասորիքի Տրիպոլիս քաղաքի ամիրա Հասան իբն ալ Մուֆարրիգ իբն ալ Զար-
րախ, որին Կեկավմենոսն անվանում է Ապելզարախ: Նա, հավանաբար, շորս անգամ
եղավ Կոստանդնուպոլսում: Նրա երրորդ այցելությունն, ըստ Հոնիգմանի, տեղի ունեցավ
1032 թ., շորորդը՝ 1033—1034 թթ. (Die Ostgrenze, SS. 109, 113—116): Կեկավմե-
նոսը գրում է, որ նա հաճախակի գալով Կոստանդնուպոլիս, դարձավ արհամարհանքի
առարկա, քաղաքում պահվեց երկու տարի՝ աքսորի և մահապատժի սպառնալիքի մեջ և
հաղիվ ազատ արձակվելով, վերագարձավ իր երկիրը („Советы и рассказы“, стр.
302):

404. Շվալտ կյանքից որովայնային հիվանդություն չի առաջանա: Բնագրում էլ
I որ պետք է ուղղել՝ տրօֆի (սնունդ, կերակուր):

405. Բնագրում՝ οἶκον, որ բառացի տուն է նշանակում, բայց հաճախ ունի προσάστειον-
պոաստինի, ագարակի նշանակություն: «Տունը» ֆեոդալի ագարակի հենց կենտրոնն
էր (տե՛ս Καждан, Византийское сельское поселение, стр. 233: նույնի՝ Форми-
рование феодалного поместья, стр. 102):

406. Կոստանդին V պատկերամարտ կայսր (741—775):

407. Պետրիոնի Սբ. Եվփեմիայի վանքը: Այստեղ են թաղված հայաղգի շատ գոր-
ծիչներ, Վասիլ I-ի ընտանիքի անդամները, այդ թվում և Վասիլ I-ի մայր Պանկայոն,
Վասիլի երկու եղբայրները՝ Մարիանոսն ու Սմբատը, դատեր Անաստասիան, Աննան և
Հելենեն, ինչպես և Կոստանդին Միրանածինի մայր Զոե Կարբոնոպսինան:

408. Բյուզանդացիներն այգպես էին անվանում Շիրակի Բագրատունի թագավորներին: Բայց այստեղ պարզ չէ ո՞ւմ նկատի ունի, Հովհաննես-Սմբատին, թե՞ Աշոտին: Այդ ժամանակ Հայաստանում իշխում էին երկուսն էլ: Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բյուզանդիան օգնում էր Աշոտին՝ ընդդեմ Հովհաննեսի, հավանական է, որ Ռոմանոս կայսրը խնամհացել էր Աշոտի հետ:

409. Բյուզանդիայում որբանոցներ կային շատ վաղ ժամանակներից: Նրանք հիշվում են դեռևս Կոստանդ II (337—361) կայսեր ժամանակներից: Որբանոցների գլուխո կանգնած անձնավորությունը կոչվում էր օրֆանոտրոֆոս, որ բառացի նշանակում է որբերին խնամող՝ սնող: X դ. օրֆանոտրոֆոսը գտնվում էր արքունիքի 60 բարձրաստիճան պաշտոնյաների թվում: Ֆիլոթեոսի «Կլետորոլոգիոնում» (899) նա գրավում էր 56-րդ տեղը: Նա ուներ անթիպատ-պատրիկի, պատրիկի կամ պրոտոսպաթարի պատվաստիճանը: Օրֆանոտրոֆոսը քաղաքացիական պաշտոնյա էր և ոչ եկեղեցական աստիճանավոր: Նա իր ենթակայություն մեջ ուներ մի շարք այլ պաշտոնյաներ: Բյուզանդիայի պատմության մեջ ամենանշանավոր օրֆանոտրոֆոսը Ռոմանոս III Արգիրոսի ժամանակ հանդես եկած և այդ կայսեր հաջորդած վեհապետների ժամանակ ևս գործած այս Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսն էր, որին հիշատակում է անգամ Լաստիվերցին «Որթանոտոս» ձևով Օրֆանոտրոֆոսների մասին տե՛ս *Gaillard, L'Orphanotrophe* pp. 205—221: Հատկապես Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսի մասին՝ *Ja in, Un mlv byzantin*.

410. Ինքնասպանների գերեզմանոցում թաղվելն անպատվաբեր էր համարվում:

411. Ռագուզայի (այժմ. Դուբրովաձյի) բնակիչների մասին է խոսքը:

412. Բնագրո՞ւմ՝ *Λπο* . ոչ: նոյնանում է Մատթեոս Ուռհայեցու նարտուլ (Նասր էդ-դին Դաուլայի) հետ:

413. Մեծ եկեղեցին Ուռհայեցին անվանում է «սուրբ Սոփի» (էջ 61):

414. Եղեսիայի առումը բյուզանդացիների կողմից մանրամասն նկարագրված է Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ: Եղեսիան այն ժամանակ երկու ամիրանների ձեռքում էր գտնվում՝ իրար թշնամի Շեպլի և Ուտայրի: Ուտայրին հաջողվում է սպանել Շեպլին սակայն վերջինիս բերդապահներից մեկը՝ Սալման անունով (Սկիլիցեսի Սալմանը և Յահյա Անտիոքացու Սուլեյման իբն-ալ-Կուրջին (ալ-Թուրքին) նրան ընդդիմակայեց, բայց հաջողության չհասնելով, բերդը հանձնեց նփրկերտի ամիրա նարտուլին: Վերջինս ոմն ոայիս Պայելի ուղարկում է տիրանալու Սալմանի հանձնած բերդին: Պայելը սպանում է Ուտայրին և տիրանում ողջ Եղեսիային: Ուտայրի կիներ նարտուլի դեմ է հանում ողջ արաբական աշխարհը և ստիպում է նրան Ուռհայի բերդը հանձնել Սալմանին և հեռացնել այնտեղից Պայելին: Բայց Ուտայրի կիներ ընդհարվում է և Սալմանի հետ, որի վրա վերջինս «առաքեաց ի Սամուսաթ առ Մանիակ իշխանն Հոռոմոց որ անուանեալ կոչէին Գէորգ. գրեաց առ նա Սալման և ասէր. «Եթէ առցես ի Հոռոմոց թագաւորէն ինձ իշխանութիւն և գաւառս ես տաց զՈւռհա ի ձեռս քո»: Նրանք համաձայնութեան են գալիս և Մանիակեսը ոտք է գնում Եղեսիա (Մատթ. Ուռհ., էջ 60—64: Հմմտ. Աբխա. Լատ., էջ 44—45), ու դառնում քաղաքի առաջին բյուզանդացի կառավարիչը: Եղեսիան արաբների ձեռքում էր 641 թվականից: Եղեսիայի առման մասին տե՛ս նաև *Michel le Syri n. Chionique, t. III, p. 147*: Նորագույն մենագրական ուսումնասիրությունը Եղեսիայի վերաբերյալ՝ Սելևկյանների կողմից քաղաքի հիմնադրումից մինչև 1146 թ. հետևյալն է *Segal Edessa*:

415. Ըստ Յահյայի, Քրիստոսի նամակը քաղաքի կառավարիչ Սուլեյմանը բերեց Կոստանդնուպոլիս՝ Ռոմանոս կայսեր: Պատմիչը գրում է երկու նամակի մասին՝ Աբգա-

րի, ուղղված Քրիստոսին, և Քրիստոսի պատասխանի՝ Աբգարին: Նրա ասելով այդ նամակներն ասորերեն էին, գրված մագաղաթի վրա և թարգմանվեցին հունարեն իսկ հունարեն թարգմանողը միաժամանակ Յահյայի խնդրանքով թարգմանեց նաև արաբերեն: Յահյան իր գրքում բերում է Աբգարի նամակի թարգմանությունը (տե՛ս Розен, Василий, стр. 72—73):

416. Ազիզի մասին տևս վերը, էջ 80:

417. 3600 գահեկան:

418. Հայտնի չէ Բաբելոնի տակ ի՞նչը նկատի ունի:

419. Ամենայն հավանականությամբ, նույնանում է Դյուրախոնի բուլղար կառավարիչ Խրիսելիոսի հետ: Հար Խրիսելիոսը Վասիլից խնդրել էր իր երկու որդիների համար պատրիկի պատվաստիճան: Գրիգոր Մագիստրոսն այս նիկողայոսին նկատի ունի իր մի տաղի մեջ, որտեղ խոսք է լինում Հայաստան եկած «ավարարող, ավերող նիկողոսի» մասին, որին նա «գիշերաբուն բուլղարաց» է անվանում (Ճանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Գրիգոր Մագիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման շուրջը, էջ 67—72: Նույնի՝ О болгарском воцке, стр. 95):

420 Սկիլիցեսը այս դեպքը վերագրում է Ռոսանոս կայսեր թագավորության ժամանակաշրջանին և հիշատակում Մանիակեսի կողմից Եղևսիայի գրավման տարում (1032): Բյուզանդացիների կոտորածը Բերկրիում, սակայն, Արիստակես Լաստիվերցին հիշատակում է Միքայել IV Պափլագոնացի կայսեր ժամանակ. «Ի սորա թագաորոթեանն, — գրում է նա — եղև մեծ կոտորած զօրացն շոռոմոց՝ ի բերդաքապն որ կոչի Բերկրի» (էջ 48): Ինչպես երևում է հայ մատենագրի պատմածից, Բերկրին գրավել էր Վասպուրականի գավառայետ (կատապան) Կավասիլասը: Այդ անլ հաստատում են և արաբական ազբյուրները, ավյալ դեպքը թվագրելով յիշրի 4 5 (1033—1034) թվականով (տե՛ս Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները, 201), և ոչ թե պատրիկ նիկողայոս Խրիսելիոսը, ինչպես գրում է Սկիլիցեսը և ոչ արակիևոս Ալիմից, այլ ամիրա Խորիկից, որը հավանաբար, նույնանում է արաբական աղբյուրների հիշատակած Աբու-լ-Հայջա իբն Ռաբիբ ալ-Դաուլայի հետ (Տեր-Ղևոնդյան, նույն տեղում, էջ 201), որ հոռոմոց գործերի կոտորածը (24 հազար հոգու) տեղի ունեցավ Վասպուրականի կատապան Կավասիլասի հաջորդի օրոք (Աբխատ սա., էջ 48): Նրա անունը հայ պատմիչը չի տալիս: Լաստիվերցին վկայում է նաև,

Երգաքաղաքը վերագրավելու գործում Բերկրիի ամիրային օգնեցին «պարսիկները» զդ առնէ,— գրում է նա,— առ գլխաւորս Պարսից աշխարհին: Որք յանկարծակի ձայն ու էալ միմեանց՝ ի մի վայր ժողովեցան, և հասեալ ի վերայ քաղաքին պաշարեցին ս պատնիշաւ... (և) սոք եղեալ կոտորե ն արս իբրև քսան և շորս հազար» (էջ 13):

Ի շ վերաբերում է քաղաքի ամիրային, ապա, ի տարբերություն Սկիլիցեսի, ի համաձայն նրա իբ որդով հանդերձ հոռոմայեցիները մահապատժի ենթարկեցին, ստիվերցու ասելով նա պարսից գործերով, գերությամբ ու թալանով ողջ առողջ ոգան յաշխարհն իւրեանց» (նույն տեղում):

Մատթեոս Ուռհայեցու ասելով քաղաքը գրավե ոչ թե Կավասիլասը, ինչպես գրում աստիվերցին, այլ «իշխանն հայոց Գանձի» (էջ 74) և նրա գլխավորած «զօրքն այոց» (էջ 75): Փաստերի համադրումը ցույց է տալիս, որ հայերն, անկասկած, մասալիցել են Բերկրիի գրավմանը իրենց իշխան Գանձիի գլխավորությամբ: Կ. Յուզբաշյանը անդրադառնալով հայոց իշխան Գանձիի անձնավորությանը, վստահորեն պնդում է, նա նույնանում է նիկոայոս Խրիսելիոս բուլղարի հետ, և որ Գանձին բուլղարահայ էր

(տե՛ս «Повесть о вание», стр. 153), ուշադրություն չդարձնելով որ հրիսելիտաները բուլղարական հայտնի ընտանիք էին, իշխում էին Դյուրախիտնում և պատմության մեջ հայտնի են այդ ընտանիքի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ (հմմտ. Каждан, Армяне, стр 123), որոնցից մեկը, Նիկոլայոսը, Մոզլենում գերի ընկած բուլղարների գլխավորությունում բկավ Վասպուրական (Бартикян, О болгарском войске, стр 95)։ Իր միտքը Յուզբաշյանն ուղու է հաստատել նաև գանձ և չրսոս բառերի, իր կարծիքով, ունեցած իմաստային նույնությունը (բայց չրսոս գանձ չի նշանակում, այլ ոսկի, գանձը կլինի *θησαυρός*) բացի այդ, Նիկոլայոսի մականունը *Χρυσος* չէ, այլ *Χρυσηλιος*, որը թարգմանվում է «ոսկե արև»։ Մի կողմ թողած լեզվաբանական անհաշող մեկնաբանությունները, պետք է նաև նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Գանձին սպանվեց մարտի դաշտում, այնինչ հրիսելիտը պարզապես պաշտոնանկ արվեց։ Գևորգ Աբգարյանը Գանձի-հրիսելիտոս նույնացումը, «հիացմունքի արժանի» (!) է համարում (տե՛ս Գ. Աբգարյան, Ո՞վ է Գրիգոր Մագիստրոսի հիշատակած Նիկոլաս զորավարը, «Լրաբեր», № 9, 1971, էջ 46, ծանոթ. 21)։

421. Լաստիվերցին այդ դեպքը դնում է Միքայել IV-ի թագավորության երկրորդ տարում (էջ 49)։ Նիկեասա Պեգոնիտեսին Ադոնցը նույնացնում է Ուոհայի դուքս Փիլդոնիտի հետ (Մատթ. Ուոհ., էջ 157), որ հիշվում է 1065 թ. դեպքերի առնչությամբ (Adontz, Notes, p 154), այսինքն Բերկրին գրավող Պեգոնիտեսից առնվազն 30 տարի հետո։ Ուոհայեցին 1056 թ. դեպքերի առնչությամբ հիշում է մի «իշխան Հոռոմոց», որին անվանում է «Պիդզոնիտ», որ Փիդոնիտի (Պիդոնիտի) աղավաղումը պետք է համարել։

422. Վրաց թագավոր Գիորգի I-ի (1014—1027)։

423. Տե՛ս ստորև. ծանոթ. 425։

424. Խոսքը Ափխազիայի գլխավոր բերդաքաղաքի Անակոպիայի մասին է, որտեղ դեռևս VI դարում ափխազ պատմաբան Անչաբաձեի կարծիքով, Հուստինիանոս I-ը տաճար կառուցեց (տե՛ս *Անչաձաձե*, Из истории, стр. 27)։ Գտնվում է ժամանակակից Նոր Աթոնի մոտ։ Եղել է Ափխազիայի մայրաքաղաքը և երկրի կրոնական կենտրոններից մեկը։ «Մատիանե Քարթլիսան» Անակոպիան համարում է Ափխազիայի գլխավոր բերդը (տե՛ս *Каухчишвили*, Грузинские источники, стр. 94) և այդ աղբյուրի համաձայն Գեմեարեն էր, որ գնաց «հունաց կայսեր մոտ» և նրան տվեց Անակոպիան (*Անչաձաձե*, նույն տեղում, էջ 179)։ Բերդը հիշում է Մխիթար Այրիվանեցին (էջ 51)՝ «Անակոբ բերդ» ձևով։

425. Գեմեարիտուր Գեորգիոսի որդին էր նրա երկրորդ ամուսնությունից ծնված։ Սկիլիցեսը նրա (երկրորդ) կնոջ՝ Ալդեին ալան է համարում, բայց գտնում են, որ նա օսեթ էր (*Անչաձաձե*, Из истории, стр. 179)։

426. Բոննի հրատարակությունը տալիս է 6542 (1034) թ., որ ճիշտ է Թուրնի քննական բնագիրը տալիս է 6547 (1039) թ., որ տպագրական սխալ պետք է համարել, քանզի հրատարակիչը աշխարհի այդ թվականի գիմաց տալիս է մ. թ. 1034 թ.։

427. «Պանթևոններ» անունով զորամաս հիշատակված է բյուզանդական աղբյուրներում (տե՛ս *Кулаковский*, Византийский лагерь, стр 70)։ Կեկավմենոսը հիշատակում է ոմն πανθεωτην Ζεπέ («Советы и рассказы», стр. 174)։ Աղբյուրներում հանդիպում է Πάνθεα անունով վայր և ենթադրվում է, որ հիշյալ զորամասը համալրված էր այդ վայրի բնակիչներից («Советы и рассказы», стр. 432)։

428. Հոռոգի մասին «տե՛ս Կոստանդին Միրանածին», էջ 219։ Սենատորներին տրվող *ρоча*-ն Լաստիվերցին անվանում է «արքունատուր պարզ» (էջ 45), իսկ Ասողիկը՝

«արքունատուր պատարագ» (էջ 101): Հոգի վերաբերյալ վերջին կարևոր ուսումնասիրությունն է. *Lemerle, „Roga“, p. 77—100*: Սենատոր և սենատ հասկացությունները Սկիլիցեսի մոտ բավական ընդ մուտք են, նրանց տակ նա հասկանում է աստիճանավորներին ու բարձր պաշտոնյաներին ընդհանրապես (տե՛ս *Guilland, Le Preposit, p. 349*):

429. Ռոմանոսի սպանության մասին հիշատակում է և Լաստիվերցին. «հրաման տալ (Ռոմանոսը) ոսկի լականաւ ջուր պատրաստել առ ի լողանալ նմա: Եւ իբրև եմուտ յոսկի ծովակն լցեալ ջերմ ջրով, սպասաւորքն բուն հարեալ զգիտոյ գլխոյ նորա ծածկեցին ընդ ջրովն մինչև վճարեցաւ ի կենաց՝ թագուհւոյն կամակից լինելով առնելեացն» (էջ 45—46): Մի քիչ հետո պատմիչը ցույց է տալիս, որ Միքայելը ևս մասնակցել է կայսեր սպանության. «ի սպանողաց մի զսա ասեն լինել» (էջ 46): Մատթեոս Ուռհայեցին գտնում է, որ Ռոմանոսին թագուհին թունավորեց (էջ 64—65):

430. Խոսքը Պերիբլեպտոսի սբ. Աստվածածնի վանքի մասին է: Կոստանդնուպոլսի ժամանակակից Սամաթիա թաղամասի հայկական սբ. Գեորգ եկեղեցին հենց բյուզանդական Պերիբլեպտոս վանքն է (*Janin, La géographie ecclesiastique, p. 227—231*): Թուրքերեն անվանում են Սուլու Մանաստր: Մինչև 1641 թ. այնտեղ էր գտնվում հայոց պատրիարքարանը, դրանից հետո այն տեղափոխվեց Քում-Քափու, որտեղ և գտնվում է մինչև օրս: Վանքը հայերին տրամադրվեց ըստ ոմանց՝ 1543 թ., սուլթան Սուլեյման Մեծի կողմից (1520—1566): Բանասեր Հ. Պերպերյանը բազմաթիվ աղբյուրների հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ Պերիբլեպտոսի վանքը հայոց պատրիարքության աթոռանիստն էր շուրջ 1461-ից և նրանց էր տրամադրվել սուլթան Մեհմեդ II-ի կողմից (տե՛ս Պերպերյան, Օսմանյան քանի մը վավերագիր, սյունակ 723—728: Նաև նույնի՝ *Peribleptos, p. 145—149*):

431. Բառացի ենք թարգմանում: Հունարեն οὐχος -տուն ունի շատ ավելի ընդարձակ նշանակություն: Տե՛ս ծանոթ. 405:

432. Միքայելի դիվահարության մասին գիտե նաև Լաստիվերցին. հարաւ ի դիւէ «մինչ ի վախճանն ոչ հեռացաւ ի նմանէ այսն որ լլկէր զնա» (էջ 47):

433. Տե՛ս ծանոթ. 431:

434. Բնագրում՝ οὐκ οὐαρ ἀλλ ὑπαρ: Հմմտ. «Ողիսական», ԺԹ, 549:

435. Խոսքը Փոքրասիական Օլիմպոսի մասին է և ոչ Թեսալիայի:

436. Քննական բնագրում՝ σεβαστός, մեր համոզմամբ ճիշտ է Բոննի հրատարակությունը՝ Ἀβασγός (աբասգոս-ափխազ): Մի շարք ձեռագրեր տալիս են, Ἀβασγός ընթերցումը, Ջոնարսն էլ, որ Սկիլիցեսին է օգտագործել, գրում է Παρχατικός ἄρχων Ἀρσενίας (*Zon., IV, p. 139*): Սկիլիցեսի բնագրում ոչ մի տեղ (բացի նշվածից) .

ς բառը չի հանգիստում, և այս մեկն էլ պետք է գրչի սխալ համարել:

437. Սկիլիցեսը Եղեսիայի կառավարչի պաշտոնում Մանիակեսին փոխարինողին անվանում է Լևոն Լեպենդրինոս, այնինչ Մատթեոս Ուռհայեցին գտնում է, որ նրան փոխարինողը Ապուքայն էր, Դավիթ կուրապաղատի վրանապահը (էջ 64):

438. Լաստիվերցին գիտե, որ Անտիոքի կառավարչի պաշտոնին Միքայելը նշանակել էր իր եղբոր, բայց չի տալիս անունը: «Եւ զմինն,—գրում է նա,— անուանէ գեմեստիկոս, և առաքէ ի մեծն Անտիոք զՏաճկաստանի և զհարաւային կողման զՏողան յանձն առնելով նմա» (էջ 47): Սկիլիցեսը չի ասում, որ Անտիոքի զորավար Նիկետասը զոմեստիկոս էր, նա զոմեստիկոս է անվանում նրա եղբայր Կոստանդին և հնարավոր է, որ Լաստիվերցին նկատի ունի ոչ թե Նիկետասին, այլ Կոստանդինին, որը փոխարինեց Նիկետասին՝ Անտիոքի կառավարչի պաշտոնում:

439. Մի փոքր առաջ Գեորգիոս Պրովատասին հիշատակել էր միայն մականվամբ:

440. Բնագրում՝ Χαγε: Զունարեն ոչինչ չի նշանակում, գուցե «Հայ է»:
441. Եթե անունը Վարդաա է ապա հա է: Մականունը՝ Πι-της ոչինչ չի նշանակում հունարեն: Գուցե հայերեն «Բիճ»-ն է (այսօրինածին):
442. Բնագրում Νεοσθλάβος և 'Ιερε: Ιλαρος. այսինքն՝ Մստիսլավ և Յարոսլավ: Զենիսլավի տակ ենթադրվում է Իզյասլավը (տե՛ս Κακχαη, Эксцерпты Слпцы, стр. 544: Տե՛ս և Shepard, Byzantinorussica, p. 219 sqq.):
443. Սկիզբները այս վարչամակը (ինչպես և Քրիստոսի նամակը Աբգարին) մի փոքր առաջ էլ հիշեց, ի թիվս այն սրբությունների, որոնք տարվեցին Դալասսևնոսի մոտ: Խոսքը ըստ ավանդության Քրիստոսի կողմից Եղեսիայի Աբգար թագավորին ուղարկված վարչամակի մասին է, որի վրա կար Տիրոջ անձնագործ պատկերը: 944 թ. նվիրվեց Թոմանոս Լակապենոս կայսեր (մանրամասն տե՛ս «Վաստանդին Միրանածին», էջ 177—194: նաև Weltzman, The Mandylion.
444. Վրաց թագավոր Բաղարատը: «էքսուսիսատես»-ը վրաց թագավորի բյուզանդական պաշտոնական անվանումն էր: Տե՛ս «Վաստանդին Միրանածին». էջ 152:
445. Խոսքը Տալթի կուրապաղատ Դավթի հողերից XI դ. 20-ական թթ. կազմակերպված Իբերիա բանակաթեմի մասին է:
446. Միքայել Իասիտեսը, հայկական աղբյուրների Ասիայ:
447. Բոննի հրատարակության մէջ՝ «արևելից բոլոր տաղմաններով»:
448. Այս մարտերում Սիկիլիայի սարակիստների դեմ բյուզանդական բանակում ծառայում էին ի միջի այլոց և «պալիկյաններ» (տե՛ս Annales Barense, In Monumenta Germaniae Historica, Scriptores. t. V. p. 55):
449. Այսինքն՝ վրացադավան հայ: Ըստ Ուսհայեցու, Գեորգիոս Մանիակեսին Եղեսիայի կառավարչի պաշտոնում փոխարինեց Դավիթ կուրապաղատի վրանապահ Ապուբապը (էջ 64), բայց ըստ Սկիզբեսի նա Լեոն Լեպենգրինոսն էր, որն այդ պաշտոնում էր դեռևս 1037 թ.: Սկիզբեսը 1038 թ. որպես Եղեսիայի կառավարիչ հիշում է վերոհիշյալ Վարազվաչին: Լորանը հարց է տալիս. Ապուբապն ու Վարազվաչեն նույն մարդը չե՞ն (տե՛ս Laurent, Des Grecs aux Croisés, p. 82—83): Վերջերս Վ. Շանդրոփսյանն էրմիտաժի բյուզանդական արձև կնիքների հավաքածուում հայտնաբերեց այս Վարազվաչի մի կնիքը, որով պարզվում է, որ Վարազվաչեն անուն չէ, այլ ազգանուն, որ հիշյալ անձնավորության անունը Թոռնիկ է: Կնիքի վրա գրված է. Κύριε βοηθει τῶ σω δού) Կ Թορνικω πρωτοσπαδαριω και στρατηγῶ τῶ Βαραζβατζε (Տե՛րօգնյա՛ք ծառային պրոտոսպաթար և զորավար Թոռնիկ Վարազվաչին): Տե՛ս Шандровская, Одно уточнение, стр. 46.
450. Բոննի հրատարակության մեջ՝ երկու հազար:
451. Աերիկոնը (օղի հարկ) Բյուզանդիայում գանձում էին Զուստինիանոս I-ի ժամանակներից: Սկզբնական շրջանում վճարում էր համայնքի բնակչությունն իր տարածքի վրա կատարված հանցագործությունների համար: XI դ. վերածվել էր բնակչութունից կանոնավոր կերպով գանձվող հարկի: Նրա մասին մանրամասն տե՛ս Dölger, Das αερικον: Զոգհաննես Օրֆանտրոֆոսի հարկային քաղաքականության մասին Литаврин, Налоговая политика, стр. 85:
452. Պեղիադիտեսի մասին հետաքրքիր մի պատմվածք ունի Կեկավմենոսը: «Սիկիլիայի կատապան Վասիլ Պեղիադիտեսը,— գրում է նա,— մի քանի օր ազատ ժամանակ ձեռք գցելով, նարդի (τάβλαν) էր խաղում, մի բան, որ չվրիպեց կայսեր (Միքայել IV Պափլագոնացու) ուղադրությունից: Վերջինս նրան գրեց, թե «ինչպես տեղեկացավ իմ թագավորությունը, նարդիում հաջողությունների ես հասել» («Советы и

асказы“ стр. 158)։

453. Կատակալոն Կեկավմենոսը, ծագումով կոլոնիացի հայ (Կաթգանը գրում է, որ նրա հայկական ծագումն անվիճելի է), որ փոքր անց դարձավ զորավար։ Նա Հայաստանի և Իբերիայի միացյալ կատապանության ղեկավարն էր։ Միքայել Իասիտե-սից հետո շուրջ 1050 թ., գարձավ Արևելից ստրատելատ, 1056-ին՝ Անտիոքի դուքս, 1057-ին ստացավ կուրապաղատի տիտոսը։ Հայկական աղբյուրներում կոչվում է Կա-մենաս (Արխտ. Լաստ. էջ 63 Մատթ. Ուոհ., էջ 104, 107)։ 1169 թվակիր հայկական Ավետարանի մի հիշատակարանի մեջ յիշվում է այս Կամենասի տոհմածառը։ Այնտեղ ասված է, որ Սասունի իշխան Վիգենի գուտար Կատային կնության տվեցին «Շահին-ահի որդույ Գրիգորի, թուին Կատակայոսի, որդույ Կամենի մեծի, ի Դեգեսց գաւառ, ի եծ ամրոցն որ կոչի Սազուկ» (Ալիշան, Հայապատում, էջ 394)։ Մի ժամանակ Կա-տակալոն Կեկավմենոսին էր վերագրվում «Ստրատեգիկոն» (« Պատմություններ և խոր-ուրդներ») նշանավոր երկի հեղինակությունը, որ այժմ մերժված է գիտության մեջ։ Մանրամասն տե՛ս „СОВЕТЫ И РАССКАЗЫ“, стр. 36—39։

454. Զատկից Պենտեկոստե (Հոգեգալուստ) ընկած ժամանակամիջոցի մեջտեղում ղվող տոնը, Զատկից 25 օր հետո։

455 Միքայել կայսեր՝ Քեսաղոնիկե գնալու մասին գիտե և Լաստիվերցին, որի ձեռքում, հավանաբար, եզել է կայսեր հակառակորդ գիրքերում կանգնած հեղինակի աղբյուր, քանզի Միքայելի Քեսաղոնիկե գնալը նա կապում է ոչ թե նրա՝ սբ. Դեմեա-իոսից բուժում ստանալու հետ. «բայց ասեն,— գրում է նա,— և այլ պատճառս, եթէ վասն զի շէր անգ նմա թագաւորութիւնն, վասն որոյ երթեալ ի քաղաքն թեսաղոնիկեցոց առ կին մի կախարդ... տուեալ զինքն ի ծառայութիւն հօրն ամենայն շարեաց», զի յաճախ թագաւորն ի Քեսաղոնիկեն կայր, զոր կարծէին առ կախարդին լինել» էջ 47)։

456. Ստեփան-Վոյխալավը (Կեկավմենոսի «սերբ Տրիբունիոսը» «СОВЕТЫ И РАССКАЗЫ», стр. 168) Դուկլայի (Դիոկլիա) իշխանը (1040—1052)։ Բուլղարիայի նվա-ումից հետո հարևան սերբական շրջանները կայսրությունից վասալական կախ-ման մեջ ընկան։ Նրանց իշխաններից Ստեփան-Վոյխալավը 1034 թ. ապստամբություն բարձրացրեց, բայց պարտվեց։ Ստեփանը զերի ընկավ և տարվեց Կոստանդնուպոլիս։ րա տիրույթները տրվեցին Քեոփիլոս էրոտիկոսին, բյուզանդական կառավարչին։ տեփանը մայրաքաղաքից փախավ 1040 թ., ելավ իր հայրենիքը և քշեց բյուզանդա-ան կառավարչին։ Նրա մասին հանգամանորեն խոսում է Կեկավմենոսը (նույն տե-ում, էջ 168, 406—407)։

457. Յիրեչեկը այս Քեոփիլոս էրոտիկոսին յամարում է Դյուրախիոնի դուքս, իսկ ումբերժեն՝ Դալմատիայի զորավար, այնինչ Վ Լորանը նրան Սերբիայի կառավա-չ է համարում (տե՛ս *Lauront, Le thème by antin de Serbie, p. 191*)։

58. Բնագրում՝ յար յε (καστης)։ Ցյուղ դիա մ կար մի քանի կարգի դատա-ր՝ բանակաթեմային, զինվորական, մայրաքաղաքի և այլն։ Սկիլիցեսի մոտ խոսքը, ավանաբար, բանակաթեմային դատավորի մասին է, որպիսիք կային յուրաքանչյուր ծ ու փոքր բանակաթեմերում։ Նա բանակաթեմի զորավարի հետ բարձրագույն նա-նգային վարչության ներկայացուցիչն էր, սլզբում զորավարին ենթակա, X դարի ըջից՝ նրանից անկախ։ «Բասիլիկաների (Մակեդոնական հարստության դատաստա-ագրքի) մի մեկնիչ գրել է նկատի ունենալով XI դարը, թե «հնում յուրաքանչյուր նակաթեմ երկու մարդ էր ուղարկվում մեկը քաղաքացիական, այսինքն՝ մասնավոր արցերը քննելու (αριστερ), որը կրիտես ր կոչվում մյուսը՝ դուքսը, որն իր ենթակա-

յությանն ուներ զինվորներին» (տե՛ս *Ahrweiler Recherches* p. 69): Այս շրջանում քանակաթեմային դատավորի իրավասությունների մեջ էին գտնվում, նախ և առաջ, ինչպես անունն է վկայում, շրջանի դատավարությունը, նա վարում էր գույքային, մասնավոր ու քրեական գործերը: Նա իր դատավարական գործունեության համար պարտավոր էր տեղյակ պահել Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական արդարադատական մարմինը, որը գլխավորում էր Մոնոմախի ժամանակներից սկիզբ առնող բարձրաստիճան պաշտոնյան՝ ἐπί τῶν κρίσεων անվան տակ: Կրիտես-գատավորի ենթակայության մեջ էին գտնվում պրոտոնոտարը, χρυσοτελής-ը, պրակտորը, դիեկետեսը, լոգարիաստեսը՝ հարկահավաքման պաշտոնյաները, ինչպես նաև քարտուղարներ ու տաքսետոներ (ոստի-կանության գործակալներ): Դատավորն իր պարտականությունները կատարելիս գործակցում էր սովյալ նահանգի զինվորական պաշտոնեության հետ, բայց նրանից անկախ էր: Բանակաթեմային դատավորի մասին տե՛ս *Скабалакович, Византийское государство, стр. 187—190; Лутаврин, Болгаркя и Византия, стр. 303—304; Ahrweiler, Recherches, p. 67—78:*

XI դ. հայկական աղբյուրները հիշատակում են Բյուզանդիայի կողմից նվաճված Հայաստանում գործող դատավորների մասին: «Տիրէ (Վասիլ II-ը 1000—1001 թթ.) բազում քաւառաց և բերդից և քաղաքաց: Եւ կացուցանէ ի վերայ նոցա գործակալս և դատաւորս և վերակացուս» (Արխտ. լատ., էջ 24): Թոնգրակեցիների շարժման առնչությամբ նույն պատմիչը իշխում է կայսեր կողմից ուղարկված մի դատավորի մասին. «առաքի ի թագաւորէն դատաւոր իրաւանց աշխարհին, որում անուն էր Եղիա» (էջ 130): Սրա մոտ է գնում իշխան Վրվեոր բողոքելու, որ Եպիսկոպոս Սամուելը 1011 թ. և այլ Եպիսկոպոսներ «զիմ տունն յաւարի տարան, և զգիւզն աւերեալ հրգեհ արարին» (նույն տեղում):

459. Մինչև վերջերս ապստամբ Պետրոսի մականվան ընդունված ձևը Դելյան էր: Այժմ գտնում են, որ Օդելյան է, որ բյուզանդական աղբյուրների с Δελιανος-ի օ-ն հոգ չէ, այլ արմատական: Օդելյան-Դելյանը նախկին արևմտա-բուլղարական թագավորության բնակչության 1040—1041 թթ. բարձրացրած ապստամբության ղեկավարն էր: Այդ ապստամբության, բացի բուլղարներից, մասնակցել են նաև սլավոններ, վալախներ, ալբանացիներ և Բյուզանդական կայսրության արևմտյան նահանգների հունական բնակչության մի մասը: Ապստամբությունը տարածվեց Դյոբախիոնից Սոֆիա և Դանուբ գետից մինչև Ատտիկա: Առիթը պետական չարկերի բարձրացումն էր և նրանց բնամրթերայինից գրամականի վերածվելը: Ուսումնասիրողների մի մասը գտնում է, որ դա ապացույց է Բուլղարիայում դրամական հարաբերությունների թույլ զարգացման, ուրիշներ գտնում են, որ դրամահարկը պարզապես հարկերի շարքի բարձրացում էր նշանակում: (Երբ 1043 թ. ապստամբ Գեորգիոս Մանիակեսը անցավ Բուլղարիա, բնակչությանն իր կողմը գրավելու համար կարգադրեց թեթևացնել հարկերի բեռը): Ապստամբները Դելյանին Բուլղարիայի թագավոր հռչակեցին, որը, հակառակ իր հասարակ ծագման, իրեն ցար Սամուելի թոռ էր յամարում և Գաբրիել-Ռազոմիրի (1014—1015) որդին: Դելյանի ապստամբության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Благоев, Делян, Лутаврин, Болгария, стр. 376—396:*

Պետրոս Դելյանի ապստամբության մասին զիտե և Մատթեոս Ուռհայեցին, որի համակրանքը ապստամբների կողմն է. «յազթեցին զօրքն Բուլղարաց զօրացն Հոռոմոց և փախստական արարին զնոսա առաջի իւրեանց և սրով յարձակեցան զհետ նոցա... և թագաւորն Միխայլ փախստական անկանէր ի Կոստանդնուպոլիս: Եւ զօրացան Բուլղարք ի վերայ Տունաց և առին զամենայն աշխարհն իւրեանց և զերծան ի ծառայութենէ Հո-

ուսմոց, և եղև խաղաղութիւն մեծ ի վերայ ազգին Բուլղարաց» (էջ 78—79): Բուլղարներն իրենց պետականութիւնը վերականգնեցին միայն 1187 թ. Ասենովների հարստութեան հաստատումով: Ուստայեցին, հովանաբար, բուլղարների սկզբնական հաջողութիւնը քննհանրացնում է: Բյուզանդական կայսրը, ինչպես մի քիչ հետո ցույց է տալիս Սկիլիցեսը, իսկապես փախուստի դիմեց դեպի Բյուզանդիոն, և բուլղարները սկզբում իսկապես թոթափեցին բյուզանդական լուծը:

460. Թուրքիայի կրալը հունգարացիների թագավորն է:

461. Փոխզորավար

462. Կավխանը անուա շէ, այլ աստիճան սշանակում է սպարապետ: Ավելի մանրամասն տե՛ս ծանոթ 346:

463 Հելլադայի տակ ենթազբովում է ոչ ողջ Հունաստանը, այլ կենտրոնական Հուստանի արևելյան կէ ւ:

464. Չշփոթել Փոք Ասիայի Նիկոպոլսի հետ: Այստեղ նկատի ունի էպիրոսի Նիկոպոլիսը:

465. Հարկահավաք:

466. «Ալուսիան» անվան շուրջ բազում վեճեր են եղել: Բուլղար պատմաբան Իվանովը այն հայկական է համարում *Иванов*, (Произход на цар Самуиловия род, стр. 59): Ն. Ադոնցն այդ միտքն անհիմն համարեց (*Adontz, Samuel, p. 381, n. 3*): Արտահայտվել են կարծիքներ, որ Ալուսիան անունը լատինական կամ հրեական ծագում ունի: Վերջին ենթադրութեան համաձայն ծագում է եբրայերեն *alluf-ից*, որ «առաջնորդ», «գլուխ», «տեր» է նշանակում (*Gičev, Essay, p. 165 178*): Կոմսաձագերի ընտանիքի մեջ այս տիտղոսը տրվում էր երկրորդ որդուն: Մինչև վերջերս տիրում էր այն կարծիքը, որ հիշյալ Ալուսիանը Սամուիլի եղբայր Ահարոնի թոռն էր, Ահարոնի որդի Հովհաննես-Վլադիսլավի (բուլղարների թագավորի—1015—1016 թթ.) որդին: Բուլղար պատմաբան Ժիշևը ցույց է տալիս, որ նա Ահարոնի որդին էր, Հովհաննես-Վլադիսլավի եղբայրը: Բուլղարիայի նվաճումից հետո 1018 թ. Վասիլ II-ը բուլղարական թագավորական ընտանիքի անդամներին բնակեցրեց Փոքր Ասիայում: Ալուսիանը դարձավ Կարինի (Թեսոնուպոլիս) բանակաթեմի զորավար: Ավելի մանրամասն տես «Советы и рассказы» p. 391—392: Նաև *Литаврин*, Болгария и Византия, стр 389—390:

467. Բնագրում՝ σ γ λαβων Ἀρμενι ւ: Սա շատ կարևոր վկայություն է, որ ցույց է տալիս, որ բյուզանդական բանակում ծառայող հայկական զորամասերը կրում էին իրենց ազգային համազգեստը, որ, անկասկած, տարբերվում էր բուն բյուզանդական (հուսկան) զինվորների համազգեստից: Այս գեպը մասին խոսում է և Պսելլոսը (*Psellos (Chronographie, I, p. 1)*). Նշելով, սակայն որ Ալուսիանը հայ զինվորի զգեստ հագավ. այլ պարզապես վար ւն (*κατὰ τὸν ἰοφορῶν τροτ* ւ) զինվորի: Համադրելով Երկո աղբյուրների տվյալները, կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ բյուզանդական առաջադրանքի մեջ գտնվող հայկական հիշյալ զորամասը վարձկաններից էր բաղկացած:

Ալուսիանը, ինչպես ցույց է տալիս նրա հետագա գործունեությունը Բուլղարիայում պարզապես գնացել էր բյուզանդական իշխանությունների առաջադրանքը կատարելու, ուլղարական ապստամբությունը չեզոքացնելու: Կեկավմենոս-հեղինակը կարծես սրան սպատի ունի, երբ խորհուրդ է տալիս դասալիքների հանդեպ զգույշ լինել, քանզի «նրանք նենգութեամբ են գալիս քո մոտ, նպատակ ունենալով քեզ քո թշնամու ձեռքը անձնել, իսկ վերջում իրենք էլ փախուստի են գիմում» («Советы и рассказы», стр. 138):

468. Բնագրում՝ το παγμα τῶν μεγαλλιστων: Բացի հայտնի տագմաններից (տե՛ս ծանոթ. 26 և 528) բյուզանդական բանակում X—XI դդ. ստեղծվել էին և այլ տագմաններ

(գնդեր : Գրանցից էին Հովհաննես Զճշիկի հիմնադրած «Անմահները» տաղման, ու գոյություն ունեցավ մինչև XI դ. վերջը, μεγαθυμοι-ների տաղման, որ կարճ կյանք ունեցավ, ինչպես և ομοεθνεϊς («ցեղակիցների») տաղման, որոնց մասին հիշատակություն ունի Սկիլիցեսը (էջ 173): Բնագրից ելնելով պարզվում է որ այդ գնդում օտարերկրացիներ էին ծառայում տե՛ս *Ahnweiler, Recherches*, p. 2 -28):

469. Քննական բնագրում՝ Γενεαλογικαί. մի շարք ձեռագրերում՝ Γενεαλογικαί նաև Γενεαλογικαί: Հայկական անուն է, որ Բյուզանդիայում վերածվեց ազգանվա Հնտանիքի մասին տե՛ս *Καθηλακ, Αρματα*, cfp. 107—108:

470. Միքայել Պափլագոնացին, ինչպես երևում է Սկիլիցեսից, անձնապես չի մասնակցել արևմուտքում տեղի ունեցած պատերազմներին: Այնտեղ հիմնականում մասնակցել են զորավարներ Գեորգիոս Մանիակեսը Միքայել Դոկիանոսը, Բոյանը, ապա դարձյալ Մանիակեսը: Սկիլիցեսը ցույց է տալիս նաև, որ կոիվներին մասնակցել են Օպսի հիոն և Քրակեսիոն բանակաթեմերի, Պիտիդիայի և Լիկաոնիայի զորքերը: Մատթեոս Ուռնայեցին գտնում է, որ Միքայելը մասնակցել է (էջ 88—89): Կարևորը, հարկավորա մասնակցելու կամ շմասնակցելու հարցը չէ, այլ այն, որ արևմուտքում մղված պատերազմներում գործոն մասնակցություն են ունեցել հայերը: Ուռնայեցու տվյալներով 1041 թ. «զորածոզով արար թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն զաճենայն աշխարհն Յունաց և ալ ի Հայոց զօրացն, որք ընդ Հոռոմոց իշխանութեամբն էին՝ Սեբաստիա և Տարոն և աճենայն Վասպուրական. և անթիւ բազմութեամբ հասանէր թագաւորն Միխայլ յարևմուտք և գերի առեալ զաճենայն աշխարհն Գթաց (գոթերի—2. Բ.) և զապրտամբսն ածէր ի հնազանդութիւն և արար իւր հնազանդ զաճենայն աշխարհն և դարձաւ ի Կոստանդնուպօլիս» (էջ 88—89): Սա պարզ ցույց է տալիս, որ դեռևս 966 թ. գրավված Տարոնը, 1021 թ. նվաճված Վասպուրականը, ապա և Սեբաստիայի հայությունը Բյուզանդական կայսրությանը գորք էին մատակարարում, նրանք զինապարտ էին:

471. Նորելիսսիմոսը կեսարի հին մակգիրն է, որ Կոստանդին Մեծի ժամանակ վերածվեց պատվաստիճանի: Հազվագյտ տ էր տրվում և վերաբերում էր կայսերական ընտանիքի անդամներին: XI դ. հանդես է գալիս պրոտոնորելիսսիմոս պատվաստիճանը որը XII դ. կեսերին կրում էր Սասունի իշխան Վիգենը:

472. Ս. Առաքելոց նշանավոր եկեղեցին Կոստանդնուպոլսում, որն սկսվել է կառուցվել IV դարում՝ Կոստանդին Մեծի կողմից և ավարտվել՝ Կոստանդին Այնտեղ էին ամփոփված Անդրեաս, Ղուեաս և Տիմոթեոս առաքյալների մասունքները: Հուստինիանոս I-ը քանդեց եկեղեցին և ի նորո կառուցեց: Հետագայում այդ եկեղեցում շինարարական աշխատանքներ կատարեցին Հուստինիանոս II-ը, Վասիլ I-ը և Անդրոնիկոս II Պալեոլոգոսը: Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո Մեհմեդ II-ը եկեղեցին թողեց նոպատրիարքի՝ Գեննադիոս Սխոլարիոսի տրամադրության տակ, որը և այստեղ հատատեց իր աթոռը, բայց կարճ ժամանակով: Մի քանի տարի անց այն տեղափոխվեց Պամմակարիստոսի եկեղեցի: Մեհմեդ II-ը 1461 թ. սբ. Առաքելոց եկեղեցին քանդեց և նրա տեղում իր անունը կրող մզկիթը կառուցեց: Մինչև XI դարը բյուզանդական կապրերից շատերը սբ. " աքելոց եկեղեցում էին թաղվում (տե՛ս *Journ. La géographie ecclesiastique*, pp. 46—55):

473. Խոսքը Ալեքսիոսի վանքի մասին , որը հիմնադրել է Ալեքսիոս Ստուդիտես պատրիարքը: Կոստանդին Մոնոմախի կողմից այդ վանքում արգելափակված պատրիարքը վախճանվեց 1043 թ. փետրվարի 20-ին:

474. Բնագրում՝ *αυτοβίαι* Բառը հանդիպում է նաև հայկական աղբյուրներում՝ ս՛յսա VII դարից (տե՛ս Ա. Աբրահամյան Անանիա Շիրակացու մատենադրությունը,

98. Ուռհայեց յժամանակագրութեան» մեջ աղավաղված ձևով՝ «յանափորաէն» յառական հոլո Դյուլորիեն սխալմամբ այդ բառը համարել է հատուկ անուն՝ փուլտեն: Ադոնց սրամիտ կերպով ուղղել է «յանափորաէն» (տե՛ս *Ado tZ, 1 a e de Tzimis*՝ pp. 143—144):

4 . Ուռհայեցին գրում է, որ Միքայել Պափլագոնացուց հետո թագավորեց նրա ուրբ ուղիւն... որ Կեսառոսն էր, և զամիսս շորս կալեալ զթագաւորութիւնն»: Նա տա Զոյի զգուստրն Կոստանգեայ կայսերն իբրև զբոզ խուզել համարձակեցաւ և անօք աքսորեաց նա ի կղզւոջ» (էջ 89):

176. «Կալաֆասաջ արհեստ է: Այդպես էին կոչվում նավերի վերանորոգողները, իսկ տերի միջև եղած անցքերը խցանոզները:

77. Կայսեր ննջասենյակին կից սրահ, որտեղ, որպես կանոն, պանգնած էր կայսր պահակախումբը:

478. Տուկանիստերի՞ոնը պալատի դիմաց գտնվող ձիարշավարան էր:

479. Զատկին հաջորդող կիրակին կոչվում է անտիպասքա: Այդ կիրակիից հետո ող շաբաթի երեքշաբթի օրը:

80. Սեկրետներ էին կոչվում գրասենյակները բյուրոները:

481. Այս խոտվությունն ուներ խոր սոցիալական բովանդակություն: Դրա ապացույ ապստամբների կողմից հարկացուցակների ոչնչացումն է Ատտալիատեսի ասելով, ովքեր արհեստներից ազատ արձակեցին բանտարկյալներին, հարձակում գործեցին մեծահարուստների ապարանքների վրա և թալանեցին նրանց հարստությունը, որ նշվել էր բազում ապօրինություններից և չքավորների կեղեքումներից» (*Attal, p. 15*): Ետստամբությունը բռնկվեց Կոստանդնուպոլսում 1042 թ. ապրիլի 19-ին և մայրաքաղաքի ժողովրդական մասսաների մասնակցությունը պատճառաբանվում է հարկային բեռով, պաշտոնեության կամայականություններով, վաճառականների ու վաշխանների ճնշումներով Զոեի աքսորվելը ժողովրդական մասսաների իրապարակ դալուսկ առիթ հանդիսացավ, որը վարպետորեն օգտագործեց կայսեր հակադիր ավագանին *և՛ ո՛ր Մուտաօրու, Восстание в Константинополе, стр. 33—46*):

482. Սուրբ խորանը

483. Ճիշտը՝ Ատրիկլին (*a triclunis*): Նրանց պարտականությունն էր կայսերական զունելությունների կարգ ու կանոնին հետևելը:

484. Լաստիվերցին հիշատակում է Կոստանդին Մոնոմախի հոր անունը՝ Թեոդոս էլլոսը Թեոդորոս է անվանում), ինչպես և նրա պաշտոնը: Նա «ի պալատին զգառուսութեան ունէր զպատիւ, յորմէ ամենայն դատաւորք աշխարհին առաքին» (էջ 51—2 Տարածված (և բնգունված) է Պրուդոմի կարծիքը, որ «գալիոսություն» իբրև թե շուքյուն ունի հունարեն *δευκασιόνη* բառի հետ, որը նա թարգմանում է «արգարատություն» (տե՛ս «Повествование», стр. 154): Բայց *δευκασιόνη* նշանակում է «արդարություն» և ոչ «արդարագատություն», իսկ Բյուզանդիայում չկար ո՛չ արդարության և ո՛չ արդարագատության պաշտոն: Կոստանդին Մոնոմախի հայրը հավանաբար *ἐπί τῶν σεων* էր, որ իսկապես ժամանակակից տերմինով ասած արգարագատության նախարարն էր: Հենց այս *ἐπί τῶν σεων* չի նկատվում բանակաթեմերի բոլոր դատավորները աշտոնի վերաբերյալ տե՛ս *Ahrweiler, Recherches, p. 70*): Լաստիվերցին տալիս է նրա ծագման մանրամասնությունները: Խոսելով Միքայել Պափլագոնացու մասին, նա ում է (օգտագործելով Դանիել մարգարեի մի դարձվածքը), թե հոտոմոց թագավորությունը նման է «երկաթով ու խեցիով խառն սրունքի ու ոտքի» և բացատրում. «Որ ի հարց և հատուց ունի զիշխանութիւնն՝ այն երկաթ է. իսկ եկամուտն՝ որ չէ ի թագաւորական

տոհմէ՝ այն խեցին է» (էջ 46)։ Միքայել Պափլագոնացին «ոչ ի թագաւորական տոհմէ և ոչ որդի թագաւորի. և ոչ իշխանութեամբ յերևելի սպայից» էր, հետևաբար նա «խեցի» էր։ Երբ արդեն խոսք է լինում Կոստանդին Մոնոմախի մասին Լաստիվերցին (էջ 51) օգտագործելով վերոհիշյալ ասացվածքը, գրում է, թե «եւ սա ըստ մարգարէին տեսողութեան՝ ի խեցի մասնէ», այսինքն թագավորական տոհմից ծագում։ Կ. Յուզբաշյանը, դժբախտաբար, չի նկատել Լաստիվերցու այս երկու նախադասութիւնները կապը և պատմիչի վերջին նախադասութիւնը թարգմանել. «Съ сно виденію пѣ рока, Константин был сотворен из глины» (!) «Повесгвованъ, стр 78: Կարծւ Քանիև մարգարեն Կոստանդին Մոնոմախի վերաբերյալ է տեսիլք տեսել։

485. Խոսքը 876/877 թթ. Վասիլ I-ի հիմնադրած նշանավոր Նեա (Նոր) Եկեղեցու մասին է, նվիրված Քրիստոսին, Աստվածածնին, Միքայել և Գաբրիէ հրեշտակապետներին, սորբ Եղիային և սուրբ Նիկողայոսին։ Կոչվում էր Նեա, տարբերվելու համար նույն պալատում գտնվող և Քրիստոսին նվիրված մյուս Եկեղեցու (տե՛ս «Կոստանդին Միրանածին», էջ 104 և հտ. 287: նաև Janin, La geographie ecclesiastique, p. 374—378)։

486. Ինչպես տեսնում ենք, Կոստանդին Մոնոմախի և Զոեի ամուսնութիւնը առանորևէ արգելքի կատարվեց, այնինչ Լաստիվերցին գրում է, որ Զոեն «ելանէ արտաքու կանոնական կարգաց, և կոչէ գայրս գայս յառաջ և առնէ այր իւր և նստուցանէ զնա յաթոս թագաւորութեան» (էջ 52)։ Լաստիվերցին, հարկավ, ճիշտ է, որ կանոնական խախտում է տեսնում, քանզի օրենքը չէր ընդունում երրորդ ամուսնութիւն, իսկ սա Զոեի շորրորդ ամուսնութիւնն էր։

487. Բյուզանդիայում սովորութիւն կար նոր կայսեր իշխանութեան գլուխ անցնելու արթիվ քաղաքական ու ռազմական աստիճաններ շնորհել։

488. Անտիկ շրջանում տրիվալլոս էին կոչվում Գանուբի ափին ապրող մի ժողովուրդ։ Պատմիչը հին ցեղանունն է օգտագործում՝ տեղաբնիկներին անվանելու։

489. Լոգոթետների մասին տես «Կոստանդին Միրանածին», ջ 291—292: Նրանք բնդհանուր առմամբ հարկային պաշտոնյաներ էին, որոնց հիմնական պարտականութիւնն էր հարկերի հավաքումը, տարբեր վարչութիւնների հաշիվների վերահսկողութիւնը։ Լոգոթետներ կալին ոչ միայն նահանգներում, այլև բանակում։ Եկեղեցին ի հերթին նույնպես ուներ լոգոթետներ (նրանց մասին տե՛ս Miller The Logothete of the Diome, p. 438—470 Guillard, Les Logothètes, p. 5—11) :

490. Կայսրութիւնը X—XI դդ. նվաճած նահանգները վարչաձևորեն տրոհեց մշարք փոքր միավորների՝ զորավարին ենթակա։ Սրանք կայսրութեա նահանգների օրինակով կոչվեցին բանակաթեմեր և ենթարկվեցին դուքսին, այդ թվում և նոր բանակաթեմերի զորավարները։ Այստեղ Գյուրախիոնի դուքսն (արխոնտ) եռ ենթակայութեան ուներ շրջակա «բանակաթեմերի» զորքերը (տես և Ahrweiler, Recner 46)։

⁴⁰¹ Տես վերը, էջ 136։

492. Բնագրում՝ « կերակուտ որ ինչպես պարզ երևու վերոբերյալ փաստից, տաքմաների զինվորներին վճարվում էր ամիսը մեկ անգամ (համտ. նաև՝ «OF. TЫ И J КАЗЫ», стр. 276: Տես և ստորև, ծանոթ. 625) և տարբերութիւն տագմաների զինվորներից, բանակաթեմերի զինվորները և նրանց ընտանիքները, որոնք հիմնականում ազատված էին հարկերից (նրանք միայն հողային հատկ էին մճարուէ և նայած պայմաններին, աերիկոն), ստանում էին նվերներ (՞ պ γεσία, Գ ՚ Կ, γεις) և ռոճիկ (՛ լա)։ Ազբյուրներում, գժբախտաբար, տվյալներ չկան բանակաթեմային զինվորների ստացած ռոճիկի ափի և վճարման պարբերացման մասին

Կոստանդին Միրանածինի մի տվյալի համաձայն ոտճիկը վճարվում էր շորս տարին մեկ անգամ, բայց նույն հեղինակի ասելով, դա հնում էր կատարվում և հարավոր է, որ այդ ժամանակ ոտճիկը տարին մեկ անգամ էր վճարվում (տե՛ս *Ahrweiler, Recherches*, p. 7—8):

493. Չչիոթել Ֆրանսիայի հարավում գտնվող համանուն քաղաքի հետ՝ Այստեղ խոսքը Ապուլիայի Աուֆիդուս (այժմ՝ Օֆանտո) գետի աջ ափին գտնվող քաղաքի մասին է:

494. Դաշնակից զորքերի:

495. Ատտալիատեսի ասելով, Մանիակեսի զորքերը բաղկացած էին հոռմայեցիներից (իմա՝ հույներից), և ալբանացիներից (*Attal.*, p. 18): Որ հոռմայեցիներ ասելով նա հույներ է հասկանում և ոչ իտալացիներ, վկայում է այն, որ այդ զինվորներն ուզում էին իտալիայից իրենց հայրենիքը վերադառնալ:

496. Այսինքն՝ Բյուզանդիոնի, Կոստանդնուպոլսի բնակիչ:

497. Բնագրում σεβαστοφορος: Տիտղոսը հիմնադրվել է 963—975 թթ. միջև: Այդ աստիճանը բյուզանդական արքունիքի հիերարխիայում գտնվում էր մագիստրոսի և պրոեդրոսի միջև Տրվում էր գլխավորապես ներքինիներին և սոսկ պատվաստիճան էր: Շատ քիչ թվով սևաստոֆորոսներ են հայտնի: Առաջինը Ստեփանոս Լակապենոսի որդի Ռոմանոս Լակապենոսն էր, Ռոմանոս I-ի թոռը: Մյուսը՝ այս Ստեփանոսն է (տիտղոսի մասին տե՛ս. *Guilland, Le sébastophore*, p. 199—207):

498. Մանիակեսի ապստամբության մասին խոսում են Արիստակես Լաստիվերցին և Մատթեոս Ուռհայեցին: Վերջինս հաղորդում է մի կարևոր մանրամասնություն: Հիշելով Մոնոմախի կողմից ապստամբի դեմ ուղարկված զորքերի մասին, նա գրում է «Յայնժամ թագաւորն Մոնոմախն արար ժողով զամենայն ազգն Յունաց և զայլս ի զօրաց Հայոց աշխարհին և յարուցեալ զնաց յաշխարհն արևմտից բնդգէմ Մանիակայ՝ որ ի ձեռն քաջութեան իւրոյ խնդրէր զաթոռ թագաւորութեանն» (էջ 93):

499. Բյուզանդիայում պրակտոր (τραπεζορ) էին կոչվում հարկահավաքները, որ է նց կամայականությունների, ընչաքաղցության պատճառով ժողովրդին ատելի էին Պրակտորների մոռյլ պատկերը տալիս է Կեկավմենոսը, անվերջ խոսելով նրանց ապօրինությունների մասին: Պատմիչի ասելով նրանք բազում նահանգների կորստյան պատճառը դարձան, քանզի ստիպեցին բնակիչներին անցնելու այլազգիների կողմը և վերջիններիս ուղղել հոռմայեցիների դեմ (տե՛ս «Советы и рассказы», стр. 52, 296; Տե՛ս նաև՝ ծանոթ. 609): Տվյալ ժամանակաշրջանում հարկերի հավաքումը բյուզանդիայում սովորաբար կապալով էր տրվում, պաշտոնները գարձել էին առուախի առարկա (տե՛ս «Советы и рассказы», стр. 236—238): Պաշտոնների վաճառքի երարերյալ տե՛ս *Koll.*, *Amter und Würden kauf im Früh- und mittelbyzantinischen Reich*, Athen, 1939): Հարկահավաքների մասին տե՛ս *Скабаланович, Византийское государство* стр. 2 и сл.: *Литаврин* *Налоговая политика Византии*, стр. 106; *Бартикян, Эникион*, стр. 127—128):

500. Միքայել I Կերուլարիոս (25 մարտ 1043—2 նոյեմբեր 1058 թթ.):

501. Բնագրում՝ Ρως: Ռուսների այս արշավանքը, որ վերջինն էր ընդդեմ Բյուզանդիայի, տեղի ունեցավ 1043 թ. հուլիսին և միակն է, որ քրիստոնյա Ռուսիան կատարեց կայսրության դեմ: Արշավանքին մասնակցություն ունեցան հին Ռուսիայի երկու խոշոագույն կենտրոններ՝ Կիևը և Նովգորոդը: Բյուզանդա-ռուսական այս պատերազմի ղրապատճառները դեռևս մինչև վերջ պարզված չեն, բայց բավական խորն էին ու լուրջ քանզի հուզում էին հին ռուսական պետության իշխող դասակարգերի լայն

շրջաններին: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ նրանց բախումը Ռուսիայի՝ Բյուզանդիայի եկեղեցական կախումից ձերբազատվելու փորձ էր, կամ Ռուսիայի և Բյուզանդիայի պետական-քաղաքական շահերի հակադրությունը, և կամ, վերջապես Կիևի և Կոստանդնուպոլսի իրահարաբերությունների ողջ կոմպլեքսը՝ տնտեսական, քաղաքական, եկեղեցական

1043 թ. պատերազմի մասին բացի բյուզանդական աղբյուրներից (Միքայել Պսելլոս, Միքայել Ատտալիատես, Հովհաննես Զոնարաս և Միքայել Գլիկաս), խոսում են ռուսական և արևելյան աղբյուրները: Ռուսական աղբյուրներն են երկու ասրեզրություններ, համառոտ տարբերակը («Կիևյան» կոչվածը) և ընդարձակը («Նովգորոդյան»): Ռուսական աղբյուրներում ցույց է տրված, որ նովգորոդյան իշխան Վլադիմիրը հանգես է դալիս որպես իր հոր՝ Յարոսլավ Իմաստունի կամակատարը այնինչ բյուզանդական աղբյուրները Վլադիմիրին համարում են ռուսների միակ իշխանը և շին հիշում Յարոսլավին: Արևելյան աղբյուրներից կարելի է հիշատակել Իբն ալ-Աթիրին Աբուլ Յարաջին: 1043 թ. ռուս-բյուզանդական պատերազմի մասին տե՛ս *Рыпе, La dernière expedition russe*, ր. 1—29, 233—268;

502 Հստ Ատտալիատեսի 400 նավ (Attal., p. 20): Մոնոքսիլոն նշանակում է միակուր փայտից պատրաստված նավ:

503. Ատտալիատեսի ասելով Թեոդորականը պատերազմական գործերում շատ հմուտ էր, ոչ միայն ծովում, այլև ցամաքում, և այդ պատերազմի ժամանակ նա բոլորից շատ աչքի ընկավ (Attal., p. 21):

504. Խոսքը «հունական» կամ «հեղուկ» կրակի մասին է: (Նորագույն գործերից. Ellis Davidson, The secret weapon, pp. 61—74)

505. Ժամանակակից վառնա նավահանգիստը Բուլղարիայում: Հայագիտության համար հետաքրքրական է նշել, որ դեռևս XI դ. հիշյալ քաղաքում հայություն կար: Այդ մասին տե՛ս Բարթիկյան. Վառնա:

506. 1043 թ. ռուս-բյուզանդական պատերազմի ավարտից երեք տարի անց երկու երկրների միջև վերականգնվում են բարեկամական հարաբերությունները: Կոստանդին Մոնոմախի դուստրը կնություն տրվեց Յարոսլավի որդի Վսեվոլոդին: 1051 թ. խազաղ ավարտ ունեցան նաև եկեղեցական հակասությունները:

507. Սկլերենան թագուհի չէր, այլ Կոստանդին Մոնոմախի հոմանուհին: Կա երկու Սկլերենա, առաջինը պատրիկ Վասիլ Սկլերոսի, Անատոլիկոն բանակաթեմի զորավարի դուստրն էր և Կոստանդին Մոնոմախի երկրորդ կինը, որ վախճանվեց նախքան ամուսնու կայսր դառնալը: Երկրորդ՝ Մարիա Սկլերենան, որի մասին խոսք է լինում այստեղ, Կոստանդին Մոնոմախի կին Սկլերենայի զարմուհին (ἀνεψιά) էր: *Siebt, Die Skleroi*, S. 70—76:

508. Բյուզանդացիները Անի ասելով նկատում են ոչ միայն Բագրատունիների մայրաքաղաքը, այլև նրանց թագավորությունն ընդհանրապես (տե՛ս *Бартиякян, О феме Иверия, стр. 74*): Սկիլիցեսը Բագրատունի թագավորին անվանում է *τσαράρχης* (այս բառը Խորենացին թարգմանում է «իշխան աշխարհի», Բ, 31), քանզի բյուզանդացիները հայոց թագավորին երբեք βασιλεύς չեն անվանել: Կոստանդին Միրանածինի մոտ պահպանված՝ օտարերկրյա տիրակալներին դիմելու ֆորմուլաներում Բագրատունի թագավորի պաշտոնական անվանումն է ἀρχων τῶν ἀρχόντων τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας («իշխանաց իշխան Հայոց Մեծաց»): Կոստանդին Միրանածինն այդպես է անվանում նաև Վասպուրականի Արծրունի թագավորին («Կոստանդին Միրանածին, էջ 151): Մեր կարծիքով Կ. Յուզբաշյանը ճիշտ չէ, երբ գտնում է, թե ἀρχων τῶν ἀρχόντων բյուզան-

ական պատվաստիճան է, որ տրվում է կայսրության կողմից հայոց մեկ իշխանի և, ցանկութեան դեպքում, ետ է վերցվում և տրվում մի ուրիշի, որ տվյալ պահին Հայաստանում կարող է լինել միայն մեկ «արքունների արքուն» (տե՛ս Յուզբաշյան, Ռոմանոս Եկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, էջ 41—42; Նույնի, Зака́т Баграти́дов, стр. 0): Բայց ըստ Ասողիկի (էջ 170) Աշոտ II-ը «գիճեճ անուանեաց Շահանշահ, այսնքն թագաւորաց թագաւոր»: «Շահանշահը» հենց բյուզանդական «արքունների արքունն» է, Աշոտն է իրեն այդպես անվանել: Յուզբաշյանն առաջ գնալով գրում է, որ Բյուզանդի համար վերջինն օրջօն տօն օրջօնտօն-ը Աշոտ II նրկաթն էր, որի մահից հետո իտղոսն անցավ Գագիկ I Արծրունուն (տե՛ս «Зака́т Баграти́дов», стр. 10): Այդ ենթադրությունն էլ է մերժվում հետևյալ պատճառաբանությամբ: Նույն Միրանաժինի Արարողությունների մասին» աշխատության Բ գրքի 48-րդ գլուխը, որ կրում է «Այագ գիճեճին ուղարկվող նամակների վերնագրերը» խորագիրը, կոզք կոզքի նշում է ըկու «իշխանաց իշխան»՝ Բագրատունի և Արծրունի. «Մեծ Հայքի իշխանաց իշխանին» «Ասպուրականի, այն է Վասպուրականի իշխանին, որ այժմ իշխանաց իշխանի տիվն է ստացել» («Կոստանդին Միրանաժին», էջ 151): Արգ, եթե խոսքը մեկի մասն է, ինչո՞ւ է նշվում մյուսը, եթե տվյալ պահին «իշխանաց իշխանի» պատիվը տրված է Գագիկ Արծրունուն, ապա ինչո՞ւ է ցուցակում նշվում Բագրատունի գահակալը: Ավելորդ չէ ասել, որ Ուոհայեցու «Ժամանակագրության» մեջ պահպանված է Չմշկիկ կայեր՝ Աշոտ III Բագրատունուն (953—977) ուզված նամակի հայերեն թարգմանությունը, որի հասցեատերը կոչված է «Աշոտ Շահանշահ Հայոց Մեծաց»: Դարձվածքը, անկասկած, մեզ հայտնի օրջօն տօն օրջօնտօն տից Μεγάλης Ἀρμενίας բյուզանդական պաշտոնական տիտղոսի թարգմանությունն է, և բառացիորեն համընկնում է Կոստանդին Միրանաժինի մոտ պահպանված պաշտոնական ձևին. εἰς τὸν ὄρζοντα τῶν ρχόντων τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας: Հետևաբար միանգամայն սխալ է Յուզբաշյանը, որ գտնում է, թե Բյուզանդիայի համար վերջին Բագրատունի թագավորը, որ ստացել էր օն տօն օրջօնտօն տիտղոսը Աշոտ II նրկաթն էր:

Ավելորդ չէ ասել, որ իշխանաց իշխան էին անվանում բյուզանդացիները ոչ միայն այոց թագավորներին, ինչպես կարծում է Յուզբաշյանը գրելով. «սույն տիտղոսի մեզ այտնի բուր կրողները հայաստանցի թագավորներ են, ...հիմք չկա ենթագրելու, որ ուղանդական արքունիքը խախտելով ավանդույթը... այդ տիտղոսը շնորհեր ոչ հայաստանցուն» (Յուզբաշյան, Ռոմանոս Եկապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը, էջ 39), և և արաբ մեիրաններին. *Ménager, Amiratus* (apud «Byzantinische Zeitschrift», 4 (1961), p. 203):

509. Բոննի հրատարակությունը 137թօն-ի փոխարեն ունի Ἀβασ ν (ափխազների):

510. Վրաց թագավոր Գիորգի I-ը (1014—1027): Նա ուզեց գտվել Վասիլ II-ի լզարական պատերազմով զբաղված լինելու հանգամանքից և նվաճել Դավիթ կողատի՝ Բյուզանդիային անցած հողերը:

11. Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունին:

512. Այս բանալիցությունները Վասիլ II-ի և հայոց թագավոր Հովհաննես-Սմբատի կայացան 1021 թ. վերջին Տրապիզոն քաղաքում: Հայոց թագավորի բանագնացն էին Պետրոս կաթողիկոսը և վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնը (Մատթ. Ուոհ., էջ 1) և աստիվերցու ասելով հենց այտեղ «Եղև Հայոց կորստեան գիր և նամակ. քանզի ո հաննէս պատուէր տուեալ էր հայրապետին, եթէ՝ Գրէ գիր և տուր կտակ թագաւոր, զի յետ իմոյ վախճանին՝ զիմ քաղաքս և զերկիրս նմա տաց ի ժառանգութիւնս ՚րիստ. կատ., էջ 32):

513. Գագիկ II Բագրատունին (1043—1045), որը, սակայն, Հովհաննեսի որդին չէր, այլ վերջինիս եղբոր՝ Աշոտի Հովհաննեսին «ոչ գոյր որդի թագակալ թագաւորութեանն. վասն զի որդին նորա Երկաթ վաղ վախճանեցաւ, և շժամանեաց ի պատիւ հօրն» (Արխատ. կատ., էջ 32):

514. Ուսհայեցու տվյալներով հայոց թագավոր Հովհաննեսը վախճանվեց Միքայել (IV Պափլագոնացու) օրոք և Բագրատունյաց թագավորությունը պահանջողը ոչ թե Կոստանդին Մոնոմախն էր, այլ նրանից առաջ Միքայելը: Հիշելով Հովհաննեսի վախճանը, Ուսհայեցին շարունակում է. «Սև եզև իբրև լուան զայս ազգն Հոռոմոց, ժողով արարեալ թագաւորն Հոռոմոց Միխայլն և հասանէր յաշխարհն Հայոց և աւար հարկանէր զտունն Հայոց սրով և գերութեամբ: Վասն զի Յովհաննէս ի կենդանութեան իւրում զիր էր տուեալ Հոռոմոց՝ եթէ զկնի մահուան իմոյ Անի Հոռոմոց լիցի» (էջ 84): Ուսհայեցին այնուհետև հիշում է հոռոմոց զորքերի երկրորդ հարձակման մասին Բագրատունյաց տիրույթների վրա, որի ժամանակ «բազում տեղիք հաւանեցան Հոռոմոց», որից հետո «ժողովեցան զօրքն Հոռոմոց ի վերայ թագաւորաբնակ քաղաքին Անույ» (էջ 85): Հայերը Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ սոսկալի ջարդ տվեցին բյուզանդացիներին, որից հետո «ոչ ևս խնդրեցին զօրքն Հոռոմոց զքաղաքն Անի, այլ դարձան ամօթով և գնացին ի Կոստանդնուպօլիս առ Միխայլն» (էջ 86): Ուսհայեցին շփոթեց հոռոմոց զորքերի հարձակման մասին Անիի վրա՝ Մոնոմախի ժամանակ:

Հովհաննես-Սմբատը վախճանվեց ՆՂ (1041) թ., այսինքն Միքայել IV Պափլագոնացու օրոք: Կոստանդին Մոնոմախը սկսեց իշխել 1042 թ. հունիսից: Հետևաբար Բագրատունյաց թագավորությունը կարող էր պահանջած լինել Միքայել Պափլագոնացին: Կոստանդին Մոնոմախը պետք է կրկնած լինի Միքայելի կիսատ թողած գործը: Այգ բանը հաստատվում է կաստիվերցու տվյալներով: Պատմիչը հիշում է մի ավանդություն, որի համաձայն Վասիլ II-ի եղբայր Կոստանդին կայսրը հայոց թագավորին նամակ է ուղարկել «Վասն Հայոց աշխարհին», որով հաստատում էր հայոց թագավորության գոյությունը «մինչև յաւիտեան»: Այս գիրն ահա նամակաբերն իր մոտ պահեց «մինչև ի ժամանակս Միխայլի թաղաւորութեանն, և վաճառեալ նմա՝ առ զանձ բազում» (էջ 57): Հայոց թագավորի մահից հետո հոռոմոց կայսրը «գտեալ զգիր նամակին Հայոց, իբրև իւրեան սեպհական ժառանգութիւն՝ հոգ տարաւ առնուլ զքաղաքն Անի և զաշխարհն»: Ինչպես տեսնում ենք, կաստիվերցին էլ Բագրատունյաց թագավորության պահանջող է համարում Միքայել կայսեր:

515. Այսինքն՝ վասալը:

516. Իմա՝ Իբերիա բանակաթեմի, որ ստեղծվել էր XI դ. քսանական թվականներին՝ Գավիթ կուրպաղատի 1000 թ. նվաճված հողերից:

517. Հիշատակվում է և Ուսհայեցու կողմից. «Վացուցանէր (Մոնոմախը) զօրագուլիս զՊառակամանոսն՝ զայր ներքինի կուրա գուլով, և զայր զօրօք բազմօք հասանէր ի դուռն Անույ» (էջ 96): Նա ազգությունը հույն էր: Գևորդ Աբգարյանը գտնում է, որ նա նույնանուն է Գրիգոր Մագիստրոսի մի տաղի մեջ հիշատակված «գիշերաբուն Բուղարաց» նիկողայոսի հետ, մոռանալով, որ վերջինս, հարկավ, բուղար է (տե՛ս նաև վերը, ծանոթ. 419):

518. Սկիզբիցս շի խոստում պարակիմոմենոսի ստացած ջարդի վերաբերյալ, այդ մասին խոստում է Ուսհայեցին, որը միաժամանակ նշում է, որ պարտություն կրած պառակամանոսը «ձմերեաց յԱղթիբն», որը Տայբի (այսինքն՝ բյուզանդական Իբերիա բանակաթեմի) կենտրոնն էր: Պառակամանոսի պարտությունը տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Գագիկ II թագավորն արդեն խաբուսությամբ բյուզանդիայում էր գտնվում: Նրբ

հայերը համոզվեցին, որ Գագիկին չեն թողնելու այլևս գա Անի, «գրեցին առ զօրապետն Հոռոմոց ի Պառակամանոսն և երդամաք կոչեցին զնա ի քաղաքն Անի և ետուն զքաղաքն Անի ի ձեռս Հոռոմոց» (Մատթ. Ուռն., էջ 97): Սկիւիցեսի ասելով, այս դեպքերի ժամանակ Գագիկը Անիում էր:

519. Սկիւիցեսի մոտ՝ *Ἀπλεοφարγες* ևսոսքը Գվինի (1022—1049) և Գվինի ու Գանձակի (1049—1067) ամիրա Աբու-լ-Ասվար Շավուր իբն Ֆադլ իբն Մուհամմեդ իբն Շադզադի մասին է: Նա ըստ Մունեջիմ Բաշիի ազբյուրի (Թարիխ ալ-բաբ վա Շարվան) ամիրա լեց 46 տարի: Ուներ հինգ որդի՝ Ֆադլ, Աշոտ, Իսկանգար, Մինուճիհր և Մարզուբան Աբու-լ-Ասվարը վախճանվեց 1067 թ. նոյեմբերի 10-ին: Նա ինչպես աղզանունից երևում, Շադզադյանների քրդական տոհմին էր պատկանում և սերտ հարաբերությունների մեջ էր հայերի հետ: Նա «էր փեսայ թագաւորին Հայոց Աշոտոյ» (Արխատ. Լաւտ էջ 96), իսկ նրա որդի Մինուճիհրը (հայկական ազբյուրների Մանուչեն) ամուսնացել էր Բագրատունի Կատայի հետ: Նրանց մասին մանրամասն տե՛ս *Minorisky, Studies*, p. 50—64, 80—81: Գվինի ամիրայի և Շիրակի Բագրատունիների փոխհարաբերությունները սրված էին նախքան Մոնոմախը և բյուզանդական կայսրը վարպետորեն օգտագործեց այդ հանգամանքը:

520. Ատտալիաւեսը գրում է ավելի պարզ ու հստակ: Մանրամասն նկարագրելով Անի քաղաքի անառիկությունը, նա ցույց է տալիս, որ Մոնոմախն ուժեղ բանակ ուղարկեց բայց չկարողացավ դրավել քաղաքը և նրան տիրացավ միայն Գագիկի հետ վարած հաջող բանակցություններից հետո: Նույն պատմիչի ասելով, Անին, որ շատ ընդարձակ տարածություն ունի, նրա շրջապատում կան բազմաթիվ ավաններ, դքսության (կատապանություն) կենտրոն դարձավ (*δοουκικῆ κατεχοσυχθη ἄρχη*), և Բյուզանդիայի համար մի հսկայական պատվար՝ արևելքից Իբերիա ներխուժող բարբարոսների համար (*Attal.*, p. 79—80): Այս փաստը մի անգամ ևս ցույց է տալիս, որ Բագրատունյաց թագավորությունը շարժավ Իբերիա բանակաթեմի կցորդը: Հայկական ազբյուրների տվյալներով Գագիկն ակամա ու խաբեություն հրաժարվեց իր տիրույթներից ու գահից, բյուզանդացիներին հաջողվեց Գագիկին Կոստանդնուպոլիս հրավիրել և այլևս թույլ չտալ նրան վերադառնալ Հայաստան: Այդ ընթացքում կաթողիկոս Պետրոս Գ-ն տաղարժը և վեստ Սարգիսը Անիի բանալիները տվեցին Հոռոմներին (տե՛ս Արխատ. Լաւտ., էջ 61—62; Մատթ. Ուռն., էջ 93—95): Ըստ Լաստիվերցու, Մոնոմախը Գագիկ թագավորին Անիի փոխարեն խոստանում էր տալ «զՄելիտինէ և զգաւառան որ շուրջ գնովաւ» (էջ 62), բայց Գագիկը չէր համաձայնվում: Ի վերջո նրան տվեցին Սենեքերիմ Արծրունու որդի Դավթի տիրույթները (այսինքն՝ Սևրաստիան), քանզի Դավիթը վախճանվել էր անզավակ, իսկ Դավթի դուստրն էլ դարձել էր Գագիկի կինը (Արխատ. Լաւտ., էջ 63): Ուռհայեցու ասելով, Մոնոմախը Գագիկին տվեց «զԿալսոն-Պեղատն և զՊիզոն» (Մատթ. Ուռն., էջ 95):

521. Գվինի Շադզադյան Աբու-լ-Ասվար ամիրան:

522. Այսինքն՝ պրոեզրոս նիկոլայոսին:

523. Ենթադրվում են Տայքի (Իբերիայի) զորքերը:

524. Թե ո՞վ է Անեցին, Սկիւիցեսը չի հայտնում: Սղել են ուսումնասիրողներ որոնք նրա տակ ենթադրել են Բագարատ վիկացուն (*Ahrweiler, Recherches*, p. 59 n. 12): 1046 թ. Անիի դուքսը ամենևին էլ Բագարատը չէր, այլ Միքայել Իասիտեսը (Ասիտը): Բագարատը Անիի կառավարիչ դարձավ 15 տարի անց, շուրջ 1060 թ.: Հայկական ազբյուրները հնարավորություն են տալիս պարզելու Անեցու ո՞վ լինելը: Հարցն այն է, որ Գվինի դեմ ուղղված այդ արշավանքի ժամանակ բյուզանդական զորքերի և հենց Իա-

սիտեսի հետ միասին կոչում էր «մեծ իշխանն Հայոց Վահրամ», այսինքն հայոց սպարապետ Վահրամ Պահլավունին, որն սպանվեց այնտեղ իր որդու՝ Գրիգորի հետ (տե՛ս Արխառ. Լաստ., էջ 63; Մատթ. Ուտհ., էջ 98): Այդ մասին գրում է և Գրիգոր Մագիստրոսը (Թուղթ ԺԱ): Տե՛ս նաև՝ Ն. Ալիևյան, Պահլավունի և Լամբրոնի Հեթմոսյանց ազգաբանությունը, «Հանդես ամսօրյա», 1954, թիվ 1—6, սյունակ 23—24: Սկիզբիցսի հիշատակությունն այն մասին, թե «Մեծ Հայքի զինյալ ուժերը գլխավորում էր Անեցին» (Վահրամ Պահլավունին) կարևոր է այն տեսակետից, որ ցույց է տալիս Բյուզանդական կայսրության ռազմական քաղաքականությունը նվաճված Հայաստանում: Նա հայկական զորքերը լուծարքի չլր ենթարկում, այլ օգտագործում էր իր նպատակների համար: Եվ միանգամայն իրավացի է Լաստիվերցին, երբ գրում է, որ Շիրակի գրավումից հետո հայոց «հեծելազորն անտէրունչ շրջեալ ոմն ի Պարսս, ոմն ի Յոննս, ոմն ի Վիրս» (էջ 60):

525. Մի փոքր հետո նրան անվանում է «Իբերիայի գուբո» որպիսին նա էր մինչև Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության վերացումը: 1045 թվականից, երբ Շիրակը կազմեց բյուզանդական մի սովորական նահանգ, ապա նրան միացվեց նաև «Իբերիան» և նոր կառավարիչն արդեն կոչվում էր ոչ թե Իբերիայի գուբո (կամ կատապան), այլ Հայաստանի և Իբերիայի կատապան: Անիում գտնված 6567 (1059) թվակիր հունարեն արձանագրության մեջ Հովհաննես Մոնաստիրիոտեսը իրեն անվանում է «Κατεπάνω Ἀρμενίας και Ἰβηρίας» (տե՛ս Βενεσεβιւց, Դրη Αλληϊσκιε надписи, с. 19): Նա կոչվում էր նաև Անիի և Իբերիայի կատապան: Արխատիկես Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ մինչև Շիրակի գրավումը Իասիտեսը «կալեալ էր գտէրութիւնն արևելից» (տերմինը Բագրատ Վիկացու արձանագրության մեջ հանդես է գալիս «արևելից կատապան» ձևով (տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պր. Ա, էջ 37): Բագրատունյաց թագավորության վերացումից հետո Իասիտեսին «առաքէ թագաւորն տեղակալ քաղաքին Անուոյ» (էջ 63): Հայաստանի և Իբերիայի կատապանության կենտրոնը Անի քաղաքն էր:

526. Բնագրում՝ ὄσιλος, բր ստրուկ, ծառա է նշանակում, բայց չպետք է բառացի հասկանալ: Դա գործածվում էր որպէս οἰκεῖος (մտերիմ) բառի հոմանիշ (տե՛ս Vorpeaux, Les Οἰκεῖοι, p 96):

527. Կատակալոն Կեկավմենոսը, որ մի քանի տարի առաջ Պարիստրիոնի կառավարիչն էր:

528. Բյուզանդական բանակում բացի տագմաներից (տե՛ս ծանոթ. 26) ծառայում էին այլ զորամասեր, որոնք թեև հազվագյուտ էին կրում «տագմա» անվանումը, բայց կազմվում էին այն սկզբունքով, ինչ տագմաները: Նրանցից էին կայսերական գվարդիայի մաս կազմող հետերիաները (ἐταρειῖαι), որոնց գլխավորում էր հետերիարխը (և ոչ դոմեստիկոսը): Ազբյուրների տվյալներից հայտնի է, որ կային երեք կարգի հետերիաներ՝ մեծ, միջին և փոքր (տե՛ս Ahrweiler, Recherches, p. 27: «Կոստանդին Միրանածին», էջ 307): Սկիզբիցսի հիշատակած «մեծ հետերիարխ ներքինի Կոստանդին» նույնանուն է Ուռհայեցու հիշած մեծ իշխան Տելիարխին (Տերիարխ-(է)տերիարխ), որ հայ պատմիչի ասելով «կո բտ էր և ներքինի»: Այդ մասին տե՛ս Բարթիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին:

Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Բյուզանդական կայսրությունը Դվինի ամիրայի վրա երեք արշավանք կատարեց առաջինը 494 (1045) թ. աշնանը, որտեղ բյուզանդացիները պարտվեցին (էջ 98): Երկրորդ արշավանքը տեղի ունեցավ 495 (1046) թ.: Տելիարխի գլխավորությամբ «ի ձմերային ժամանակն», որը զարձյալ վերջացավ ապարդյուն: Երրորդ արշավանքը նույն Տելիարխի գլխավորությամբ կատարվեց 496 (1047) թ., որի

ժամանակ «բազում շարժարանս և տազնապս գործեաց այնմ գաւառին (այսինքն՝ Դվինի) և սրով և գերութեամբ ապականեաց զամենայն ազգն Տաճկաց և դարձաւ յաշխարհն Յունաց խազադութեամբ» (էջ 100): Այս վերջին արշավանքի տարին, Ուռհայեցու ասելով, տեղի ունեցավ Թոռնիկի ապստամբութիւնը և քանի որ ստույգ է, որ այն բռնկվեց 1047 թ. սեպտեմբեր ամսին, ապա Ուռհայեցու մոտ հիշված բյուզանդական երրորդ արշավանքը դեպի Դվին տեղի ունեցավ 1047 թ. սեպտեմբեր ամսից առաջ: ուզանդական աղբյուրներում Տելիարիսի առաջին արշավանքի վերաբերյալ հիշատակութիւն չկա:

529. Սկիլիցեսն ասում է, որ այս արշավանքի ժամանակ բյուզանդացիները շուգեցին արձակվել Դվինի վրա, այնինչ Ուռհայեցու ասելով Տելիարիսն «իջանէր ի վերայ քաւքին Դվնայ» (էջ 100): Ամենայն հավանականութեամբ հակասութիւն չկա այստեղ, այ պատմիչը նկատի ունի Աբու-լ-Ասվարի տիրապետութիւնն ընդհանրապես և ոչ ոնկրեա Դվին քաղաքը, քանզի մի քիչ հետո ցույց է տալիս, որ Տելիարիսը ավերածութիւններ գործեց «այնմ գաւառին»:

530. «Սուրբ Մարիամը» նույնանում է Սուրմառի (Սուրբ Մարի, այժմ Սուրմալու) հետ (տե՛ս Peeters, Quelques noms géographiques, p. 436): Պետերսի այս հոգվածը վերահրատարակվել է նույն հեղինակի Recherches d'Histoire et de Philologie Orientales, t. 1, Bruxelles, 1951, գրքու. I, էջ 261—266: Գտնվում էր Մասյացոտն գավառում (Երեմյան, Հայաստանը. ., էջ 65): Սուրմառին առաջին անգամ հիշվում է XI դ. սկզբին: Վեստ Սարգիսը 1042 թ. «Երթայ ի բերդաքաղաքն որ կոչի Սուրմառի» (Արխառ. Աստ., էջ 58): Սրանից երևում է, որ Աբու-լ-Ասվարը վերջերս էր այն Գագիկից գրավել և բյուզանդիան որպես Անիի թագավորութիւն ժառանգութիւն պահանջում էր այն:

Ալիշանը («Այրարատ», էջ 121—122) գտնում է, որ Սուրբ Մարի ձևը հետագա հայ պատմիչների (սկսած XIII դ.) ստուգաբանութիւնն է, այնինչ, ինչպես տեսնում ենք բյուզանդական աղբյուրները՝ դեռ XI դարում այն կոչում են Սուրբ Մարիամ (ἀγία Μαρία): Բերդը ծանոթ էր արաբներին և արևմտյան ճանապարհորդներին (հմմտ. Analecta Iollandiana, t. 38 (1920), p. 324; Marquart, Das Itinerar von Artaxata nach Ar-nastica, սյունակ 852):

531. Բնագրում՝ Δραπιερ(Ամպիեր, կարգացվում է Ամբիեր): Բերդ Արագածոտն գաւառում, Բյուրականի մոտ: Առաջին անգամ հիշատակում է Վարդան պատմիչը Գագիկ I թագավորի կողմից այն իր հաջորդ՝ Հովհաննես-Սմբատին կտակելու առնչութեամբ.

Թագն տայ Յովհաննիսի, զԱնի և զՇիրակ, Սուրբ Գրիգոր ձորովն Աշոցաց, զԱնբերդ և զՂաշտն Այրարատեան, զԿայան և զԿածոն և զՏաւուշ՝ գաւառն Սևորդեաց» (Վարդան, էջ 125): Մինչև օրս պահպանված են բերդի պարիսպների ավերակները, ինչպես և եկեղեցին՝ բերդի ներսում: 1936 թ. այստեղ պեղումներ կատարեց ակադ. Հ. Օրբելին, որն ինչպես և Թ. Թորամանյանը, եկել է այն եզրակացութիւն, որ բերդի տեղում նում եղել է կիկլոպյան ամրոց: Սկզբնական շրջանում Անբերդը պատկանել է Կամսարականներին, ապա IX—X դդ. Բագրատունիներին, իսկ XI դ. անցել է Պահլավունիներին, որոնց ժառանգական կալվածն էր: Ն. Տոկարսկին գտնում է, որ Անբերդը կառուցվել է XVI դ.: Ս. Հարութիւնյանը, որ վերջերս պեղումներ է կատարել Անբերդում, անգել է այն եզրակացութիւն, որ Անբերդը կառուցվել է Աշոտ Նրկաթի օրոք (913—929) և որ միջնադարյան շերտի տակ կիկլոպյան որևէ հետք չկա: Անբերդի վերաբերյալ տե՛ս Орбели, Баян и скоморох, стр. 316—322; Токарский, Архитектура Армении, стр. 40—48; Հարութիւնյան, Անբերդ, էջ 89—95: Նույնի, Անբերդի պաշտպա-

նական սիստեմը, էջ 138—146: Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, էջ 766—781

Սկիլիցեսի Ամպիերը Անբերդի հետ նույնացրեց առաջին անգամ նույն Պ. Պետերսը (տե՛ս նրա *Quelques nomes géographiques*, p. 437—438):

532 «Սուրբ Գրիգոր» բերդի տեղը դեռևս հաստատ որոշված չէ: Արտահայտվել են կարծիքներ, որ դա խոր Վիրապն է՝ Դվինից հարավ, կամ Սուրբ Գրիգորը Արադածոտնում (տե՛ս *Peeters*, *Quelques noms géographiques*, p. 437: *Honigmann*, *Die Ostgrenze*, SS 176—177): Արադածոտնի սբ. Գրիգորը հիշատակում է Հովհաննես Գրասխանակերտցին. «Ի դառուէ Արադածոտան, ի բնակչաց Սրբոյն Գրիգորի»: Ավելի ձանրամասն տե՛ս Ալիշան, Այրարատ, էջ 159: Ելնելով վարդան պատմիչի նախորդ ծանոթադրութեան մեջ հիշված վկայությունից («Սուրբ Գրիգոր ձորովն Աշոցաց») հավանաբար Աշոցքում պետք է այն փնտրել: Վարդանը, Սկիլիցեսի նման, սուրբ Գրիգորը Անբերդի շարքում է հիշատակում:

533. Թարգմանաբար նշանակում է Միծեռնակաբերդ, որի տեղադրությունը ևս աստատված չէ: Սկիլիցեսի ասելով, այն գտնվում էր Դվինի մոտ Սկիլիցեսի Միծեռնակաբերդը դուրս նույնանա Երևանի Միծեռնակաբերդի հետ, թեև այնքան էլ Դվինին մոտիկ չէ: Պետերսը և նրան հետևող Գրուսեն ենթադրում են, որ այն նույնանում է Երևանի Միծեռնակաբերդի հետ (*Peeters*, *Quelques noms géographiques*, pp. 438—440. *Grousset*, *Histoire de l'Arménie*, p. 584): Հայկական միջնադարյան աղբյուրներում Միծեռնակաբերդը որքան ինձ հայտնի է, չի վկայված: Ղ. Ալիշանն այդ առթիվ գրում է. «...յիշէ նոր ոմն տեղադրող զՄիծեռնակ բերդ, ինձ անծանոթ այլ ուստ» («Այրարատ», էջ 311):

534 Լևոն Թոռնիկի ապստամբությունը ծաղեց 1047 թ. սեպտեմբերին: Այդ ելույթի մ սին դիտե և Ուտհայեցին, բայց չի նշում, որ Աբու-լ-Ասվարի դեմ ուղարկված զորքը ետ կանչվեց Բյուզանդիոն՝ այդ ապստամբության բռնկման առնչությամբ: Ատտալիատեսը ցույց է տալիս, որ Լևոն (Թոռնիկը) Կոստանդին Մոնոմախի ազգականն էր (σὺ [εν]ια κερκτοχμενος, αὐ νης). որին կայսրը տվել էր ոչ միայն պատրիկի, այլև ստի պատվաստիճանը, և որ նա 1047 թ դարնանից մինչև ապստամբության ժամանակ Մելիտենեի (և ոչ Իբերիայի, ինչպես գրում է Սկիլիցեսը) զորավարն էր: Ն. Ադոնցը գրում է, որ Իբերիայի զորավարը 1045—1047 թթ. Միքայել Իասիտեսն էր (*Les Taronites*, p. 255): Բայց Իասիտեսը, ինչպես երևում է Սկիլիցեսի տվյալներից, պաշտոնանկ եղավ Դվինյան արշավանքի (1046) ժամանակ: 1047 թ. Իբերիայի զորավարն էր Կեկավմենոսը: Բոլոր դեպքերում 1047 թ. Թոռնիկը չէր կարող Իբերիայի զորավարը լինել: Ադոնցը, հետևելով Ատտալիատեսին, գտնում է, որ Թոռնիկը տվյալ ժամանակաշրջանում Մելիտենեի զորավարն էր (*Adontz*, *Les Taronites* p. 255): Այ հարցի վրա կանդ է առել նաև Հ Գլիկացի-Արվայլըրը, որի ասելով, Մելիտենեն տանդին Մոնոմախի ժամանակ Իբերիա բանակաթեմի մեջ էր մտնում (*Ahrweiler* *l cherches*, p. 58): Վ. Հարությունովայի ենթադրությամբ Լևոն Թոռնիկն Իբերիա բանակաթեմի ինչ-որ մասի կառավարիչն էր և նա ենթակա էր բանակաթեմի զորավարին (*Арутюнова*, *Византийские правители*, стр. 71—72):

Լիտենեում եղած ժամանակ Թոռնիկը, ըստ Ատտալիատեսի, մեղադրվում է այս ամբողջություն ծրարելու մեջ և մայրաքաղաք կանչվելով, վանական է խուզվում: Ահա Կոստանդնուպոլսից նա սեպտեմբեր ամսի 14-ին փախչում է Ադրիանուպոլիս և ապստամբություն բարձրացնում (*Attal.*, pp. 22—23): Լևոն Թոռնիկը՝ Մոնոմախի ազգականը լինելու մասին դիտե նաև Պսելլոսը (ὁ ἀνεψιός τις ἐκ τῆς τριμῆς ἐγεγονετὶ βίλῆς):

μὲν ὄνομα λε τ γένος Τσων: Psellos Chronographie I p 14):
Каждан, Армяне... стр. 52:

535. Այսինքն՝ Իբերիա բանակաթեմի: Ըստ Պսելլոսի, Կոստանդին կայսրը իմա-
 նալով Թոռնիկի՝ իր քրոջ հետ ունեցած սիրային կապերի մասին և ցանկանալով նրանց
 իբարից հեռու պահել, նրան պատվավոր աքսոր ուղարկեց, նշանակելով Իբերիայի կա-
 ոավարիչ (Psellos. Chronographie II, p 15: Zon., IV, p. 163 164):

536. Պսելլոսի ասելով Թոռնիկը Կոստանդնուպոլսում էր արդելափակված, բայց իր
 մակեդոնացի բարեկամները դիշերով նրան փախցրին Ադրիանուպոլիս (Psellos Chro-
 nographie, II, p. 17: Zon., IV, p 164):

537. Խարաքս բառը մի քանի նշանակություն ունի. ցանկապատ, խրամ, նաև ճամ
 բար:

538. Հայկական աղբյուրներում՝ Ասիտ: Սա 1046 թ. դեռ «Իբերիայի» կատապանն
 էր և Դվինի ամիրայի դեմ մղած պատերազմում պարտություն կրելու պատճառով
 պաշտոնանկ էր արվել:

539. 1047 թ. դեկտեմբերի 25-ին: Մատթեոս Ուռհայեցին բավական հանգամանալից
 է խոսում Թոռնիկի ապստամբության մասին, միայն նա ապստամբի դերվելն ու կու-
 ացվելը այլ կերպ է նկարագրում: Եթե ըստ Սկիլիցեսի նա պարտություն կրելով
 պաստանեց եկեղեցում և այնտեղ բռնվելով կուրացվեց, հայ պատմիչը գտնում է, որ
 այսրը, պատրիարքն ու բոլոր իշխանները, ընկնելով անելանելի դրության մեջ, «խոր
 եցան շար խորհորդ վասն Թոռնկայ և զրեցին երդմունս ահաւորս և սուտ և խաբանօք
 երդուան Թոռնկայ դնել զնա Կեսառ և թէ զկնի մահու Մոնոմախին Թոռնիկ լիցի թա-
 գաւոր» (էջ 101) և որ իբր նա հավատաց նրանց, մտավ Կոստանդնուպոլիս, բայց ետ-
 դ մնազանց հոռոմները «խաւարեցուցին զաչսն Թոռնկայ զառն քաջի» (էջ 101—102
 ուհայեցու ողջ համակրանքը ապստամբ Թոռնիկի կողմն է:

540 Այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Մոնոմախը Թոռնիկի ապստամբությունը
 նշելու համար օգնություն խնդրեց նաև ռուսներից: Նրանց զորքերը, սակայն ամենայն
 ավանականութեամբ, տեղ հասան ապստամբության ճնշումից հետո (տե՛ս *Каждан*
 I оанн Мавропол, стр 182—184):

541. Խոսքը Միքայիլ իրն Սելչուքի մասին է, Չաղրի բեկի և Տուղրիլ բեկի հոր

542. Բնագրում՝ Τεγγρολιπηξ: Ուռհայեցու մոտ՝ «Տուղրէլ սուլտան» (էջ 102):

543. Հիշյալ Արաքսն, ամենայն հավանականութեամբ, չի նույնանում Հայաստա ր
 Արաքս (Երասխ) գետին, քանզի այդ Արաքսն անցնելով թուրքերը մուտք էին գոր-
 ծում Պարսկաստան և ոչ Հայաստան: Արաքս անունով այլ գետեր էլ կան Պարսկա -
 անում:

544. Բնագրում Πισσασιρ

545. Բնագրում Κουρσορσοս, Ուռհայեցու Գթլմուշը (էջ 102): Կարվեսիսը Ուռհայե-
 գու մոտ կոչված է ռզորապետն Մօսլայ, որ ասէն Խորէշ, տէրն Մօսլայ», «ամիրա ն
 աճկաց» (էջ 99)

546. Պարադիխաստեոն նշանակում է կայսերակից: Համապատասխանում է ժամա-
 նակակից պրեմիեր մինիստրի պաշտոնին (տե՛ս Beck, Der byzantinische „Ministerpra-
 dent“, S. 309—338):

547. Դեպքերը տեղի ունեցան Արճեշում: Ուռհայեցին այստեղ Գթլմուշին չի հիշում
 այլ Պօղի, Պուկի և Անագուղի ամիրաներին, որոնք ավարի առնելով Պադիսն ու
 Թլմուխ գավառը բռնել էին վերադարձի ճանապարհը: Նրանց զորքը «հասանէր մինչե

յԱրճէջ քաղաքն Հայոց: Եւ էր անդ զօրավար մի Հոռոմոց՝ որում անուն ասէին Ստեփան կատապան. և ամիրայքն Պարսից յուղարկեցին բազում աւարս Հոռոմոց զօրավարին՝ զի տացէ նոցա անց, զի գնասցեն յաշխարհն իրեանց: Իսկ նորա հպաբտացեալ ելանէր ի պատերազմ ի վերայ զօրացն Թուրքաց. և յայնժամ յաղթեցին զօրացն Հոռոմոց Թուրքն և արին սաստիկ կոտորածս և կալան զՄտեփան կատապանն և տաբան ի Հեր քաղաք» (Մատթ. Ուռհ., էջ 99):

548. Մտտավորապես նույն ձևով է բնութագրում հոռոմոց զինվորներին Ուռհայեցին: Թուրքերը, ասում է նա, 498 (1049) թ. եկան հայոց աշխարհը «վասն զի ի ձեռացն Հոռոմոց գիտացին անտէր և անպահապան զամենայն աշխարհն Հայոց. զի զաբս քաջս և զհզօրս քակեալ հանին յարեւելից Հոռոմք և կուրտ զօրապետօք ջանային պահել զաշխարհն Հայոց և զամենայն տունն արեւելից» (էջ 102):

549. Վասպուրականը:

550. Այստեղ նկատի ունի Վրաստանը և նրա թագավորին, և ոչ Իբերիա բանակաթեմը:

551. Մատթեոս Ուռհայեցին Լիպարիտի մասին գրում է թե նա «եզբայր էր Ռատին (Սկիլիցեսի Օրատիոսը) և Զոյատին՝ վրացի ազգաւ՝ ի հզօր ջոկէ» (Մատթ. Ուռհ., էջ 109):

Կ թումանովի կարծիքով Լիպարիտյանները հանդես եկան Վրաստանում 876 թ որպես Թրիալեթիի (Թոեղք) տերեր և, հավանաբար, սերում են Արտավազդ Մամիկոնյանից (VIII դ.), կամ նրա ազգականներից: Նրանք կրում էին Ռատ մականունը, որ ծագում է հայկական Հրահատից: Ինչպես Մամիկոնյանները Հայաստանում, այդպես էլ Լիպարիտյանները Վրաստանում (XI—XII դդ.) ունեին սպարապետի աստիճանը (տես *սumanoff, The Mamikonids* p 125—138):

552. Այս դեպքերն իրենց արտացոլումն են գտել նաև Վարդան Արևելցու պատմական երկում: «Յայն ժամանակի,—գրում է նա—փոխէ զԳէորգ՝ Վրաց թագաւոր, որգի իւր Բագարաւ. և իշխանն Վրաց Լիպարիտ ապստամբեալ փախուցանէ զնա ի խորին Ափխազք և ունի ինքն զաշխարհն մաստութեամբ՝ ձեռն տուեալ ի Միքայէլ կայսրն» (էջ 132):

553 Բնագրում՝ Ը :

554. Խոսքը նշանավոր Ահարոն Բուլղարի մասին է Վասպուրս անի բյուզանդական Կառավարչի, որ հետագայում դարձավ «Հայաստանի Իբերիայի» կատապան: Ղ Ա շանը այս Առոն Մադիստրոսին շնորհեա ինչու համարում է Պահլավունի (հետևաբար հայ): Տե՛ս Ալիշան, Շիրակ, էջ 39: Գրքի ցանկում Ալիշանը նույն մարդուն երկու անգամ է շատարում, և եկ անգամ որպես «Առոն մադիստրոս Պահլավունի» (էջ 182) և «Առոն մադիստրոս կատապան»: Սակայն աշխատության 97-րդ էջում Առոնն իրավա ղիբրեն համարվում է «ազգաւ բուլղար»: Ահարոնը բուլղարների թագավոր Հովհաննէս Վլադիսլավի որդին էր, որ բուլղարական թագավորության վերացումից հետո իր եղբայրների հետ բերվեց Բյուզանդիա և անցավ ծառայության:

555. Խոսքո Սեծ Զաբ դետի մասին է, որ Վասպուրականի սահմանն էր կազմում (Hontgmann, Die Ostgrenze, S. 179):

556. Իբրահիմ Ինալը, Ուռհայեցու Աբրեիմը (էջ 102): Սելջուկների այս արշավանքի մասին տե՛ս Успенский, Движение народов, стр. 15 и сл:

557. Կատարվեցին հիշում է այդ բերդերից մեկը, Մանանազի գավառի Սմբատաբլբլբը, որտեղ ապաստան էր գտել անգն բնակչությունը. «Քանզի անդ ժողովեալ

էին բազմութիւն անթիւ փախստէիցն, և անասնոցն որ ոչ գոյր թիւ» (էջ 71): Սակայն այն շփրկեց իրենց, «հասեալ անօրինացն ապականեցին զամուր նորա, և մտեալ ի ներքս՝ սուր վերայ եղեալ կոտորեցին զամենեանն» (էջ 71):

558. Հայ. Օրդորու, Օրդորու, վրաց. Օրդորու Գտնվում էր Բասենում (Honigmann, D.e Ostgrenze, S. 180):

559. Աբծնի առումն ու կործանումը շատ մեծ տպավորութիւն գործեց ժամանակակիցները վրա: Լաստիվերցին մի ամբողջ գլուխ (ԺԲ) է նվիրել դրան՝ «Վասն Արծինն անողորմ կոտորածին» վերնագրով: Լաստիվերցին Արծնը համարում է հոյակապ և ականաւոր ...ամենայն աշխարհաց... և իբրև ակն մի պատուական լուսագեղ պայծառութեամբ փայլէր քաղաքս մեր ի մէջ ամենայն քաղաքաց, ամենեկին դեղեցիկ, բոլորովին զարդարուն» (էջ 74—75): Ուռհայեցու ասելով Արծնն էր «անթիւ բազմութեամբ լցեալ զարանց և զկանանց և անհամար շափս ոսկոյ և արծաթոյ» (էջ 102): Սկիւիցեսի նման նա էլ կոտորված բնակչութիւնը հաշվում է «իբրև զբիւրս հնդեսասան»: Մատթեոս Ուռհայեցին Արծնի առումը համարում է «սկիզբն ...Հայոց կորստեանս... վասն զի այս է առաջին քաղաք, որ առաւ սրով և զերութեամբ ի Հայոց» (էջ 103): Սկիւիցեսը Արծնը անվանում է «դյուրաքաղաք», Ատտալիատեսը πολις α (էջ 148), որի տակ նա քաղաք է հա կանում: Մի այլ տեղում Ատտալիատեսը Արծնը կոչում է դյուրաքաղաք, ցույց տալիս, որ այն գտնվում էր Կարինին մոտ, իր աշխարհագրական հարմար դիրքի պատճառով առինքնել էր Թեոդոսուպոլսի բնակիչներին, և Թեոդոսուպոլիսը դրա հետ անքով անմարդաբնակ էր դարձել (ποικηλος): Արծնում կարելի էր դտնել Պարսկաստանից, Հնդկաստանից և Ասիայից բերված ապրանքներ (Attal, p. 148):

560 Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ՝ «Երբդն՝ որ կոչի Կապուտոու» (էջ 107): Հայ պատմիչը ցույց է տալիս որ բերդն է «ի տեզին՝ որ Արջովիտ ասի»: Արջովիտը դտնվում էր Բասենի դաշտում: Լաստիվերցին այն տեղադրում է «ի դաշտին Բասենայ» առանց նշելու բերդի անունը (էջ 80): Կարծես Կապուտոուն նկատի ունի Ասողիկը՝ VII դարի վերջերի դեպքերի առնչությամբ: Հուստինիանոս II կայսրը ներսեհին նշանակեց «կոմս Կապուտիոց» (Ասողիկ, էջ 101: Այլ դրշադրեր տալիս են Կապուտոու ընթերցումը):

561. Նույն բանն է ասում և Ուռհայեցին. «և ասէր Լիպարիտն՝ եթէ «Շաբաթ է, ոչ է օրէն վրացեացս յաւուր շաբաթու ի պատերազմ» (էջ 107):

562. Քննական բնագրում՝ Χωροσάτης, Բոննի յրատարակութիւն մեջ՝ Λ ης (Խորասանցի):

563. Քննական բնագրում՝ 'Ασπιν Σαυριος, Բոննի յրատարակութիւն մեջ՝ ' εϊάριος: Անուն չէ, այլ «սպասալարի» (ասպասալար) աղավաղումը:

564. Սկիւիցեսը դրում է άνελιος, որ է՝ բեռորդի, և եղբորորդի է նշանակում: Մատթեոս Ուռհայեցին տալիս է նրա անունը՝ Չորտվանել և համարում Լիպարիտի «բուրորդին» (էջ 107):

565. Մինոբսկին ենթադրում է, որ Կապուտոուի ճակատամարտը և Լիպարիտի դեբումն Իբրահիմ Յանալի կողմից տեղի ունեցավ 1048 կամ 1049 թ. սեպտեմբերի 18-ին (Minorsky, Studies n. 61 n. 2):

566. Բնագրում՝ λαστροχώμιον (Καστροχώμιον), որ թարգմանաբար «բերդադյուղ» է նշանակում: Բայց պետք է կարդալ κάστρον 'Οκωμιον Օկոմի բերդը Ուղղումը կատարել է դեռևս Բրոսսեն (Brosset, Additions, p 225, n. 2), բայց Սկիւիցեսի քննական բնագրում սխալը մնացել է: Լաստիվերցին այն անվանում է «մեծ աւանն՝ որ կոչի Օկոմի» (էջ 29), և մի քիչ հետո ավելի հստակ. «աւան մի էր ի գաւառին Բասենոյ՝ մերձ առ ստորոտով լերինն որ կոչի Միրանիս, և անուն նորա Օկոմի մարդաշատ և ընշաւէտ» (էջ 102):

Ավելորդ չէ նշել, որ Օկոմին հիշում է և Ասողկը. «Վանս, որ Ակսիկոմս ասի, ի Բասեան դաւաոի, ...առ ստորոտով լերինն Միրանեաց» (Ասողիկ, էջ 185):

567. Այս պատերազմում, բացի Կեկավմենոսից (Կամեն), Անհարոն Բուլղարից (Աոսն) և Լիպարիտից, մասնակցում էր նաև «Գրիգոր Վասակայ որդին», այսինքն՝ Գրիգոր Մադիստրոսը, որ այն ժամանակ լինելով Միջադեռքի կառավարիչը («...զոր ընդ ձեռամբ իւր ունէր՝ և զդքսութիւն Միջագետացն», Վարդան, էջ 133), պետք է որ ի պաշտոնն մասնակցեր մաբտին: «Զայսու ժամանակաւ,— դրում է Վարդանը,— Գրիգոր՝ որդի քաջին Վասակայ... առնու ընդ իւր զԱպիրատ (հավանաբար՝ Լիպարիտ—Ն. Բ.) զիշխան Վրաց և այլ ևս երկու մադիստրոս (երեկ՝ Ահարոն Բուլղարին և Կատակալոն Կեկավմենոսին—Ն. Բ.) և երթայ ընդդէմ Իբրահիմայ զօրադլխի Տուզրիլ պէկ սուլտանին» (Վարդան, էջ 133):

568. Պարսկաստանի Ռեյ քաղաքը:

569. Վասպուրականի կատապան Ահարոն Բուլղարի փոխքարտուղարը:

570. Բոլորովին այլ կերպ է նկարագրում Լիպարիտի դերվելը Մատթեոս Ուռհայեցին: Հայ պատմիչի ասելով, սկզբնական շրջանում նա ջարդ տվեց թշնամիներին, բայց .ոռոմոց զինվորները, տեսնելով Լիպարիտի քաջությունը, լքեցին և փախան, որպեսզի նա «մի առցէ զանուն քաջութեան»: Բացի այդ, Լիպարիտի ձիու ոտքի ջլեբը կտրեց «մի ոմն ի զօրաց Վրացն» (էջ 108), որով նա ընկավ դերի և տարվեց «ի հորասան առ Տուզրէլ սուլտանն»: Լաստիվերցին ևս ցույց է տալիս, որ բյուզանդական զորահրամանատարները «ինքեանք իսկ շէին միաբան առ միմեանս», որ պատերազմի ժամանակ «որդի Բուլղարին (այսինքն՝ Ահարոն Բուլղարը) իւրայնովքն ի թիկունս դարձեալ համարձակութիւն տայր թշնամեացն. որք մեծաձայն աղաղակաւ զմիմեանս յորդորէին, և ի մէջ փակեալ զԼիպարիտն իւրով քաջ արամբքն զոմանս սպանանէին, և զերիվարի նորա զշիւն հատեալ սուսերա՝ զինքն ձերբակալ առնէին: Զոր տեսեալ այլ զօրացն՝ ի փախուստ դառնային» (էջ 81): Սկիլիցեսի մոտ, ամենայն հավանականությամբ, տեղ է դառել բյուզանդական զորավարների կայսեր տված զեկուցադիրը, որտեղ պարտության մեղքն ամբողջովին պցված էր Լիպարիտի վրա: Այդ բանը հաստատվում է և դրանով, որ Լիպարիտին ազատելու համար ինքը՝ Մոնոմախը մեծ փրկագին է վճարում սուլթանին և նրա ազատվելուց հետո մեծ պատիվների է արժանանում կայսեր կողմից (հմմտ. նաև Վարդան, էջ 133—134):

Ստեփանոս Օրբելյանը Լիպարիտին Օրբելյան է համարում և ցույց տալիս, որ բյուզանդական կայսրը թուրքերի վտանդի առաջն առնելու համար 1049 թ. հայերից ու վրացիներից զինական օգնություն է խնդրում: Վրաց Դավիթ և Կարսի Գագիկ թագավորները համոզում են «զքաջն անպարտելի՝ զԼիպարիտն Օրբելյանց՝ զնալ և խառնիլ ի զօրն Յունաց և ընդդիմանալ մարտին եկելոյ»: Պատմիչի ասելով «կոտորեալ յաղթեաց Իսմայելացոցն. և փախստական արար զսակաւ մնացեալսն քաջն Լիպարիտ»: Օրբելյանը շարունակում է. «Իսկ անիծեալ և տիրասպան ազատքն Վրաց երկուցեալ յահագին դորութենէ նորա. և խորհուրդ առեալ ընդ դէղեպուլ զօրադլուխսն Լիպարտի. և յանկարծակի հատին զշիլ երիվարին նորա. և ընկեցին յերկիր զԼիպարիտն: Եւ ի մէջ առեալ բազմութեանն սպանին զնա ի տեղուջն...» (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն, էջ 374—377):

Իքն ալ Աթիրը գրում է, թե 440 (1048/9) թթ. մուսուլմանները հաղթանակ տարան հոռոմների դեմ, փախուստի մատնեցին նրանց, շատերին կոտորեցին և բազմաթիվ պատրիկներ գերբ տարան: Նրանց թվում էր և «Ափխազների մելիք (թագավոր) Կարի-

տր»: Բ. Սիլազաձեի կարծիքով խոսքը Բասենի ճակատամարտի մասին է և Լիպարիս զորավարի (էրիսթավի): *Տե՛ս Силазадзе*, К уточнению одного места, стр. 69:

571 Շերիֆ Նասիր (Նադիլյա?) իբն Իսմայիլ ալ-Հասանին (տե՛ս *Cahen*, La diplomatie orientale, p. 13):

572. Դնեպր դեռը:

573. Ուզերը (օզուզները) թուրքական ցեղ են: Դյուլորիեն կարծում էր, որ Ուոհայեցին «ազգը ածիցն» ասելով (էջ 109) նրանց նկատի ունի (ուզ-օձ): (Տե՛ս *Matthieu d'Edesse*, p. 404): Այս ներքին կոիվների մասին հետաքրքիր տվյալներ ունի Ուոհայեցին. «ազգը օձիցն ելին և հարին զհարտէշքն, և իսարտէշքն ելին և հարին զՈւզն և զՊաժինակն, և միաբան բորբոքեցան ի վերայ տանն Հոռոմոց» (էջ 109): Այսպիսով, Դյուլորիեի ենթադրությունը ուզ-օձ-ի նույնության մասին չի հաստատվում: Բացի այդ, հիշյալ դարձվածքը հանդիպում է նաև Ղևոնդի մոտ և դործածված է արարների վերաբերյալ. «Իբրև օձք թևաորք յառաջեցին թշնամիքն» (էջ 9):

574. Պաժինակները դեռ 1036 թ. ջարդ ստանալով Կիևյան իշխան Յարոսլավից, սկսել էին գաղթել արևմուտք: Նրանք բյուզանդական տիրապետություններն անցան 1048 թ. Ա. Կաթանի կարծիքով Կեղենի պաժինակները մուտք դործեցին 1045 թ. ոչ ուշ, Տյուրախը ներխուժեց 1046 թ. հունվարին (տե՛ս *Каждан*, Иоанн Мавропод, стр 182):

575. Մերձդանուբյան շրջանների:

576 խոսքը սլավոնական Օվլեպոյի մասին է:

577. Բյուզանդա-պաժինակյան այս դեպքերի ու հետևանքների մասին մանրամասն տե՛ս *Каждан*. Иоанн Мавропод, стр, 177—184; *Stanescu*, Le crise du Bas-Danube, p. 49- 73:

578. Թվում է լատիներեն բառ է, խորհուրդ նշանակող:

579. Հավանաբար նույն Օկոմին (տե՛ս ծանոթ 566):

580. Բնագրում՝ *Μανζικερτε*: Մատթեոս Ուոհայեցու համաձայն սուլթան Տուզրիլը նախքան Մանազկերտ հասնելը, «իջեալ ի քաղաքն, որ կոչի Բերկրի, և պատերազմաւ առեալ զքաղաքն», ապա «պատեալ զքաղաքն, որ կոչի Արձէշ»: Բնակիչները նրան հնազանդություն հայտնեցին և խորհուրդ տվեցին, ղնալ ու դրավել Մանազկերտը, քանզի դրանից հետո «մեք և ամենայն աշխարհն Հայոց քեզ լիցուք ի ծառայութիւն» (էջ 118):

581. Ուոհայեցու խոսքերով. «և էր զօրապետ քաղաքին իշխանն Հոռոմոց Վասիլն՝ որդի Ապուքապին», որին նա բնորոշում է որպես «այր բարի և աստուածապաշտ» (էջ 119): Լաստիվերցին նրան հիշում է «Վասիլն՝ որ քաղաքին իշխանն էր» ձևով (էջ 94), իսկ գրանից առաջ առանց անունը տալու, նրան բնութագրել էր հետևյալ կերպ. «Իսկ իշխանն որ ունէր զհոգ վերակացութեան քաղաքին, քանզի այր բարեպաշտ էր, զամենակալն Աստուած կարդայր յօղնականութիւն» (էջ 90): Վասիլ Ապուքապի և ընդհանրապես Ապուքապների մասին տե՛ս *Каждан*, Армяне, стр, 67—70:

582. Սկիիցեսը խոսում է բաբանների մասին: Ուոհայեցին ցույց է տալիս, որ թուրքերը մարդ ուղարկեցին Բաղեշ և բերել տվեցին Վասիլ կայսեր՝ Հեր քաղաքի գրավման համար պատրաստած «ահաւոր և զարմանալի» բաբանը (էջ 119—120), որը սակայն Վասիլ Ապուքապը կրակի տվեց մի ֆրանկ ղինվորի օգնությամբ: Այդ բաբանը (առանց Ուոհայեցու տված մանրամասնությունների) հիշատակում է և Աստուալիատեսը, որը ևս վկայում է, որ այն կրակի տվեց մի լատին ղինվոր (*Attal.*, 46—47):

Մովսէս Խորենացին նման մի մեքենա կոչում է «էշ» և տալիս նրա հետաքրքիր նկարագրությունը. «Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից Լրից արանց մղելով

տարեալ, և ի ներքուստ կացնովք և սակբօք երկրերանովք և կտցաւոր մրճովք՝ փորել զհիմունսն» (Գ, 28):

583 Ալկանն ամենայն հավանականութեամբ, նույնանում է կաստիվերցու հիշատակած «Դելմից զօրուն» իշխանի հետ, որ իսկապես զերի ընկալ քաղաքի պաշտպանների ձեռքը (էջ 92): Ուռհայեցիին այս ընդհարումների ժամանակ հայերի ձեռքում զերի ընկածների թվում հիշում է սուլթանի աներոջ, որին Ոսկեծամ է կոչում: Կ. Յուզբաշչանը նրան նույնացնում է Ուռհայեցու «Դելմից զօրուն» իշխանի հետ (տե՛ս ЮЗБАШЧАН ДЕЙЛЕМИТЫ, СТР. 146—148):

584. Ուռհայեցիին չգիտե Ալկանի պուխը բարանով դեպի սուլթանը շարտելու մասին, բայց նա ցույց է տալիս, որ բարանով սուլթանի կողմը դեցեցին մի խող, ասելով, թե «Ա. ո սուլտան, զայդ քեզ կին արա, և մեք տամք զՄանծկերտ քեզ պողոզ» (էջ 122):

585. Սուլթանը հեռանալով Մանազկերտից, մտավ Արծկե քաղաքը և կտորելով թալանելով ու գերեվարելով բնակչությունը, հեռացավ (Արխատ. կատ., էջ 94):

586. Նկատի ունի մեծ հետերիարխ Կոստանդին ներքինուն, որը 1047 թ. Աբու-լ-Ասվարի հետ պայմանագիր էր կնքել՝ բյուզանդական տիրույթների անձեռնմխելիությանն ապաստանելով (տե՛ս վերը, էջ 150):

587 Այս արշավանքը թվագրվում էր 1048—1049 թթ., այժմ ոճած գտնում են, թե 1048-ին կամ 1049-ին նախքան Աբու-լ-Ասվարի Գանձակի վրա տիրապետությունը տարածելը (տե՛ս M. Porsky, Studies, pp. 55—56, 59—64):

Ռեքտոր Նիկեփորին հանգիստում ենք և վրաց «Մատիանե Քարթլիսայ»-ում (Մատիանեի մասին տե՛ս Վրաց ասնագետները «Լիխտուրի»-ն համարելով վրացերեն բառ, մեկնաբանում են «սպարապետ» (նույն տեղում, էջ 86) այնինչ դա բյուզանդական «ռեքտոր»-ի պարզ աղավաղումն է:

588 Այս «Երկաթե կամուրջ» (Մատիանեի մասին տե՛ս Վրաց ասնագետները «Լիխտուրի»-ն համարելով վրացերեն բառ, մեկնաբանում են «սպարապետ» (նույն տեղում, էջ 86) այնինչ դա բյուզանդական «ռեքտոր»-ի պարզ աղավաղումն է) կոտորվելը սխալմամբ նույնացնում է Անտիոքից հյուսիս-արևելք, Յոննտես գետի վրա նետված Σι^ϛ-ր^Ϟ ր^Ϟօն-ի (Երկաթե կամուրջի) հետ ժամանակակից Gısr al-hadid-ի (Сореты и р. азы*, СТР 641): Սկիզբիցս պատմածից պարզ երևում է, որ Գանձակից (Կիրովաբադ) եռու չէր գտնվում:

589. Նյատի ուսի ժամանակակից Կիրովաբադը:

590. Բնագրու Αβυμέλεχ, արաբ. թրք. Աբու Մելիք (կամ Աբդու Մելիք):

591. Այս դեպքերը տեղի ունեցան 1049 թ. առաջ, քանզի այդ թվականին Աբու-լ-Ասվարը իր դերիշխանությունը տարածեց նաև Գանձակի վրա: Երբ կաստիվերցիին Աբու-լ-Ասվարի մասին գրում է, թե նա «զԳուին և զԳանձակ ունէր» (էջ 96), նկատի ունի 1049-ից հետո տեղի ունեցած դեպքերը: Սկիզբիցս տարբերություն է դնում Գվինի իշխանի (ἄρχων τοῦ Τιγρίου), այն է Աբու-լ-Ասվարի և Գանձակի իշխանի (κατ'ἀρχων τοῦ Καντζακίου) միջև: Վերջինս կաշկարին էր, որ իշխեց մինչև 1049 թ.: Սկիզբիցս ասելով Աբուաշիրը [Աբու-լ-Ասվարի] եղբայր, Գանձակի տիրոջ Փաղունի որդին էր: Մինորսկու կարծիքով Աբուաշիրը կարող է լինել միմիայն կաշկարի որդին (Minorisky, Studies p. 48—49):

592. Բառը հունարեն չէ, գուցե արաբերեն Մաշրաֆնը (զաշտ, հրապարակ):

593. Ապստամբ Լևոն Թոռնիկի:

594. Հերվե Ֆրանկպոլոսին հիշատակում է Մատթեոս Ուռհայեցին 511 (1062) թվականի դեպքերի առնչությամբ, անվանելով նրան «մեծ իշխանն, որ կոչէր Փրանդապոլ»:

էջ 142): Ֆրանկոպոլոս թարգմանաբար նշանակում է ֆրանկոդի: Պահպանվել են նրա ճճե կնիքները. «մադխտորոս, վեստ և արեկից ստրատելատ» մակագրությամբ:

595. Հավանաբար թուրքական կուլի (ծառա, ստրուկ) բառից

595ա. Կատակալոն Կեկավմենոսը այսքան վերքեր ստանալուց ետո հազիվ թե կենդանի մնար, դեռ ավելին, առողջանալուց հետո շարունակեր իր ռազմական գործունեությունը (արմատից կտրված լեզվով): Հետեաբար հետագայում հիշվող մագլխատոս Կատակալոն Կեկավմենոսը այլ անձնավորություն է: Սկիլիցեսը առաջին Կեկավմենոսին երբեք մադխտորոս չի կոչում, ամենաշատը՝ վեստ: Առաջինը Սկիլիցեսի գիտական բնադրի հրատարակիչ թուոնը նրանց երկու տարբեր անձնավորություններ է համարում, հակառակ դրան նորագույն աշխատություններում շարունակում են այդ երկու անձնավորություններին նույնացնել (տե՛ս *Каждан, Армяне*: Նակ՝ *Shepard, Synopsis*):

596. Տոպոտերետսը ռազմական աստիճան էր Բյուզանդիայում, տաղմայի հրամանատարից անմիջապես հետո եկող և նրան ենթակա (*Ahrweiler, Recherches, p. 31*):

597. Բյուզանդական աղբյուրներում հստակ տարբերվում են ֆրանկ և վարանդ (չսինքն՝ վարյադ, սկանդինավացի) հասկացությունները: Հայկական աղբյուրներում առաջին վրանդը շփոթվել է ֆրանկի հետ և ձեռագրերում գրիչների մեղքով ֆրանկ են կոչվել վրանդները (տե՛ս Արխտ. Լաստ., էջ 88: Մատր. Ուռն., էջ 350): Հարցի վերաբերյալ տե՛ս *Гречан, Ювий Боголюбский, стр 390*) Նակ՝ Կ Ն. Յուզբաշյան. Արխտատկես Լաստիվերցու Պատմության մեկ տարբերակիցվածքի մասին, էջ 77—79 Վարյադների մասին տե՛ս *Benediktz The evolution, p. 20—24*:

598. Տլոքում, Սև լեռում և Կարկառում բնակվում էին բազմաթիվ հայեր: Դեռևս Լոմանոս III Արդիրոս կայսեր ժամանակ Սև լեռան շրջանում կային մեծ թվով հայադավան վանքեր ու մենաստաններ (Արխտ. Լաստ., էջ 42—43), որոնց բնակիչներին ալսրը բռնի զինվորագրեց: Կարկառը (այժմ Գերդեր Եփրատի ափին) մտնում էր սյի կատապանության մեջ (Մատր. Ուռն., էջ 142):

599. Բնագրո մ՝ *صارى*: Հավանաբար օտարերկրացիներից լացած զորքերի սուանատար:

600. Բնագրո մ՝ Այդպ կոչվո մ վարյադների զորահրամանատարը IX և X դարերում ալսրութոսը գլխավորում էր օտարերկրացի վարձկան ղինվորներին, որոնք պխավորապես ֆրանկներ էին: Նա անմիջականորեն ենթարկվում էր Արխմոսենկամ վիդպալի որոնգարին և իր աստիճանով հավասար էր սխոլերի պրոքսիմոսին և բաւուրիտորների պրոսոմանդատորին, դրա համար էլ կոչվում էր նակ *ἀκοιουδος το* : Բոլոր ժամանակներում վարյադները մաս էին կազմում կայսերական դվարդիայի Սեղ ետաքրքրող ժամանակաշրջանում աղբյուրները հիշում են միայն այս ակոլութոս Միքայելին: Մի ակոլութոսի էլ հիշում է Մատթեոս Ու այեցին (էջ 83): Մրանց մասին մանրամասն տե՛ս *Guilland, Les commandants de la garde imperial, p. 79—96*:

601. Բոյիլասները հայտնի ընտանիք էին Բյուզանդիայում, ծագումով հավանաբար ուլար (բոյիլաս չին բուլղարների մոտ նշանակում էր բոյար) Բյուզանդական աղբյուրներում անունն առաջին անգամ հանդիպում է Թեոփանեսի «Ժամանակագրության» էջ 798 թ. դեպքերի առնչությամբ: Նշանավոր էր Եվստաթիոս Բոյիլասը, որ 1059 թ. հտակ է գրել, որից երևում է, որ նա հաստատվել է Տայք-Կղարջբում և ունեցել լայնատարած կալվածներ: Մանրամասն տե՛ս Բարթիկյան, Բոյիլասի կտակը:

602. Մալիք իբն Իբրահիմ Ինալ.

603. Բնագրում *Kárhoe* (Կարսե: Հմմտ. ծանոթ. 25): Գրիգոր Բակուրյանի Կանոնագրու թյան մեջ (տե՛ս *Georgica*, t. V, էջ 246) նույնպես գրված է *Kárhoe*: Լաստիվերցին Կարսի գրավմանը նվիրել է իր աշխատության մի ամբողջ գլուխը (ԺԵ) «Թե որպէս անհնարին հարաւ քաղաքն յղփացեալ, որ կոչի Կարս» վերնագրով: Քաղաքի գրավումը նա թվա գրում է հայոց 502 թ. (8 մարտ 1053—7 մարտ 1054), Քրիստոսի Հայտնության տոնին (6 հունվար), հետևաբար 1054 թ հունվարի 6-ին: Նա ևս նշում է, որ թշնամին չկարողացավ գրավել միջնաբերդը. «թէ ոք ժամանեաց յամուրն ելանել որ ի վերայ քաղաքին կայ, նա միայն ապրեցաւ» (Արխաւ. Լաստ., էջ 84): Շարունակելով իր մատմուցումը, Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ թուրքերը քարուքանդ արեցին տները, ապա քաղաքը կրակի տվեցին և դերիներով ու թալանով հեռացան իրենց երկիրը: Դեպքերի մասին տե՛ս *Еремян, Присоединение*, стр. 12:

604. Արիստակես Լաստիվերցին «Վասն դալոյ սուլտանայ» գլխում ցույց է տալիս, որ 503 (1054) թ. սուլթանը բանակեց Ապահունյաց գավառում, Մանազկերտ քաղաքի շուրջ, որտեղից «արձակեաց ասպատակս յերեսին կողմանս աշխարհիս, ի հիւսիս՝ մինչև յամուրն Ափխազաց և մինչև ի լեառն որ կոչի Պարխար և մինչև ցստորտան Կովկասու. և յարևմուտս՝ մինչև յանտառն Ճանեթոյ, իսկ ի հարաւ մինչև ցՍիմն կոչեցեալ լեառն» (էջ 84—85): Պատմիչը շարունակում է. «իսկ որ ի Տայսն մտին, առեալ ղերկիրն և հասեալք մինչև ի դետն մեծ՝ որ կոչի Սորոխ, և զկնի դետոյն դարձեալ իջին յաշխարհն հաղտեաց. և առեալ զառ և զզերի գաւառին՝ դարձան, և եկեալ մինչև ի բերդաքաղաքն որ կոչի Բաբերդ» (էջ 87): Տայքը, հարկավ, նույնանում է Սկիլիցեսի Իբեթիային, իսկ վերջինիս հալոյի տակ՝ Լեթադրվում է Լաստիվերցու հաղտիքը:

Այս նույն գլխում Լաստիվերցին ցույց է տալիս, որ սելջուկները ասպատակեցին նաև Խորձանն ու Անձիտը, Դերջանն ու Եկեղյաց գավառը, բայց, ինչպես իրավացի նշում է Կ. Յուզբաշյանը, Լաստիվերցին նկատի ունի տարբեր տարիներում տեղի ունեցած արշավանքները («Повествование», стр 165):

605. Այդ մասին գրում է Լաստիվերցին: Տողրուլ բեկի դեմ, ասում է նա, Բաբերդում դուրս եկավ «գունդ մի ի զօրացն Հոռոմոց, որ կոչին Վոանդք» (էջ 87—88):

606 Սկիլիցեսը ցույց է տալիս, որ սուլթանը կովի շքունվեց Միքայել ալուոլթոսի գլխավորած ֆրանկների և վարյաղների հետ, այնինչ ըստ Լաստիվերցու ճակատամարտ տեղի ունեցավ և հոռոմները հաղթեցին, ազատեցին ղերիներին: Պատմիչը գրում է նաև որ սուլթանի մի այլ զորք Վանանդում պատերազմի բռնվեց Գազիկ Աբասյանի քաջազուն իշխանների հետ, նրանց պարտության մատնեց և, ի միջի այլոց, գերեց թաթուկ իշխանին որին տարան Տողրուլ բեկի մոտ և մահապատժի ենթարկեցին (էջ 88):

607. Ատտալիատեսի վրա այս փիղն ու ընձուղտն այնքան մեծ տպավորություն գործեցին, որ նա ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է այդ կենդանիներին, որոնց նա, անկասկած, առաջին անգամ էր տեսնում (*Attal.*, p. 48—50):

608. Կոստանդնուպոլսի ամենանշանավոր վանքերից մեկը: Իր գոյությունը պահպանեց մինչև մայրաքաղաքի անկումը, որից հետո անցավ ղերվիշների ձեռքը: 1467 թ. Մեհմեդ II-ը այն քանդեց և նրա տեղում կառուցեց սերայլը, նրա շինարարության համար օդտադործելով սբ. Գեորգի վանքի և եկեղեցու քարերը:

609. «Իբերական» (և Միջագետքի) զորքերի լուծարքի մասին տե՛ս նաև *Glycas Annales*, p. 568: Կեկավմենուսը գրում է, որ Կոստանդին Մոնոմախի հրամանով Սերվիլիաը դնաց Իբերիա և Մեսոպոտամիա՝ ունեցվածքի հաշվառում կատարելու (*ἀναγροΐψασθαι*. դա կատարվում էր 15 տարին մեկ և հաշվառման էին ենթարկվում հար

աստու բնակչության շարժական ու անշարժ ունեցվածքը, ամենից առաջ հողն ու լժկան անասունները): Սերվիլիասը այնպիսի հարկեր նշանակեց, որպիսիք այդտեղի մարդիկ, Կեկավմենոսի ասելով, իրենց օրում չէին տեսել: Հենց այդ բանն էլ «բնակիչներին ստիպեց տնով տեղով անցնել պարսից (իմա՝ սելջուկների) թագավորի (հավանաբար՝ Տողրուլ բեկի—Ն. Բ.) կողմը: Նրան ամբողջ զորքով բերելով ընդդեմ Ռոմանիայի, երկիրը ողողեցին բյուր փորձություններով ու արհավիրքներով» («Советы и рассказы», стр. 152—154; Հմմտ. և *Attal.*, p. 44—45):

Ավելորդ չէ ասել, որ Սկիլիցեսի (և բյուզանդական մյուս հեղինակների) հիշած իբերական» զորքը չի կարելի միայն վերագրել իբերիային (Տայքին): Է. Հոնիգմաննի կարծիքով դա հայկական զորք էր՝ „iberische Heer, d. h. die einheimische Miliz Armeniens“ (*Honigmann, Die Ostgrenze, S. 178*):

610. Շատ պատկերավոր է նկարագրում այս քաղաքականությունը Ջոնարասը: «Կահն երկրներ,—գրում է նա,— որ կայսեր հարկատու չէին, այլ ամեն տեսակի հարկաւորության փոխարէն պաշտպանում էին (երկրի) դժվարանցանելի վայրերը և հոռմայեիներին հպատակ երկրների առջև բարբարոսների ճանապարհն էին պարսպապատում: Կայսրն) այդ երկրների վրա հարկեր նշանակեց և ցրեց պահակազորերը: Դրա հետևանքով բարբարոսների մուտքը հոռմեական շրջանները հեշտացավ: Միանգամայն նախապաշարված մարդիկ հենց այս մարդուն (կայսեր—Ն. Բ.) պետք է համարեն պետության) արևելյան մասո բարբարոսական նիզակի կողմից նվաճվելու պատճառ» (*Zonar.*, IV. p. 178):

611. Ավելի մոայլ գույներով է բնութագրել Կոստանդին Մոնոմախին Կեկավմենոսը: և գրում է. որ Մոնոմախը «ավերեց ու ամայացրեց հոռմայեցիների թագավորությունը» (Советы и рассказы стр 288) նրանցից ետ չի մնում կաստիվերցին: Մոնոմախի ոնչությունը նա բերում է Սողոմոնի առակը (ԻՔ, 4) թե «թագաւոր արդար կանգնէ աշխարհս, իսկ անօրէնն կործանէ»: Վերջինիս տակ նա Մոնոմախին նկատի ունի, որ միշտ ուտելեաց և ըմպելեաց պարսպեալ, զաղբիս մեծացուցանէր, և զզանձս, զոր ի արկաց ամենայն աշխարհաց ժողովէր... ի բողից ծախսն վճարէր և ոչինչ ցաւէր սոսա աշխարհի աւերումն» (էջ 95): Նա «թագաւորեաց ամս երեքտասան. ոչինչ բարի յշատակաց արծանի եղեալ» (նույն տեղում):

612. Կոստանդին Միրանաձինը բացատրում է տերմինը. «Նա ում վստահված է կայսրական դրչի հողը»: Գլխավոր քարտուղար:

613. Բառացիորեն նույն բանն է ասում կաստիվերցին, «իսկ թէոդոսայ. կալաւագաւորութիւնն իբրև զիւր սեպհական ժառանգութիւն հայրենի» (էջ 95):

614. Թեոդորայի թագավորության առնչությամբ կաստիվերցին մի հետաքրքիր տեկություն է տալիս, որ չկա Սկիլիցեսի մոտ: Հայ պատմիչի ասելով, սուլթանը (Տողրուլ բեկը) կայսրուհու մոտ դեսպանություն է ուղարկում, պահանջելով Բյուզանդիայի՝ բաբների ձեռքից խլած քաղաքներն ու բերդերը, կամ, հակառակ դեպքում, օրական աղար դահեկան: Թեոդորան նրան ուղարկեց ձիեր, ջորիներ, բազում դանձեր ու ծիանի հանդերձներ (էջ 96): Մի այլ տեղում պատմիչը գրում է. «Թագուհույն զՍուլտանն ըրև զքաղցեալ դազան՝ տրոց առատութեամբ յագեցուցեալ» (էջ 101):

615. Պրետորիոնը, Խալկեն, Ստրատեգիոնը Կոստանդնուպոլսի բանտեր էին:

616. Սկիլիցեսի մոտ սենատ (σύνκλητος) և սենատոր (συγκλητικος) տերմինները շատ բնագիտություն են և իրականում նշանակում են աստիճանավորների ամբողջությունը և արձրաստիճան պաշտոնությունը (տե՛ս *Guiland, Le Preposite, p. 349*):

617 Տե՛ս ծանոթ 615:

618. Չշխոթել նիկեփոր II Փոկասի ժամանակ գործած Մի, այն է Բուրցիսի հետ XI դ. կեսերին այդ ընտանիքը համարվում էր ամենանշանավորներից: Սկիլիցեսը մի քիչ հետո Բուրցիսներին, Արգիրոսներին, Սկլերոսներին և Բրիեննիոսներին կոչքին, համարում է Անատոլիկոնի առաջին արխատկրատները (*Καζοδαν, Αρμυνη, στρ. 86*).

619. Հմմտ. Մատթ. Ուոն., էջ 133. «առաւել քան զգաղանս» շար և արյունարբու ամիրա Սամուխ:

620. Հմմտ. Արխտ. Լատ., էջ 103. «իսկ ընդ մեծամեծսն ատենախօս եղնալ, ասէ կամ ելէք ընդդէմ Պարսից ի պատերազմ, և մի՛ տայք զերկիր ապականել. կամ թէ ոչ զձեր հոռոզն հարկեցից Պարսից, և պահեցից զաշխարհս ի խաղաղութեան: Որում ոչ հաւանեալ իշխանացն՝ էլին... և միաբանութեամբ դաշն արարեալ՝ անցին ընդ ծովն, և ժողովեցան զօրք բազումք, որոց ոչ փոք թիւ: Որոց առաջնորդք էին Կոմիտասոսն (իմա Իսահակ Կոմնենոսը—Չ. Բ.) որ և թագաւորեացն իսկ և Կամենասն (Կատակալոն Կեկավմենոսը)»:

621. Բառացի շհասկանալ: Նշանակում է և կալված: Տե՛ս ծանոթ 405:

622. Հավանաբար Վասպուրական:

623. Մերվանյան ամիրա նասր ադ-Դաուլա Աբու Նաս Ահմադ (1010—1061

624. Սկիլիցեսը գրում է Ֆրանկոպոլոսի սոսկ դերման մասին: Ուոհայեցին չգիտե՞րա, բայց գրում է, որ նրան կայսրը Կոստանդնուպոլիս կանչեց ու ծովահեղձ արեւ, քանզի վերջինս պատճառ էր դարձել Ուոհայի կառավարիչ Դավառանոսի (Դիավատոնոսի) սպանութեան: Ուոհայեցու շարադրանքից երևում է, որ դա տեղի ունեցավ Տոլիծ (Դուկաս) կայսեր օրոք (էջ 144):

625. Ռոճիկ ենք թարգմանում բնագրի σιττρεσιον-ի Դա ինչպես բան է ցույց տալիս (սιτος- ցորեն), սկզբնական շրջանում պետութեան կողմից կենտրոնական (և ոչ բանայաթեմային) ղինվորին տրվող ուտեստ-կերակուրն էր: Այդ կերակուրը հավանաբար չէին ստանում բանակաթեմերի ղինվորները, որոնք, ղինվորական ծառայության գիմաց, պետությունից հողակտոր ստանալով, իրենք էին իրենց այդ կարիքները հողում: Բայց նրանք ստանում էին վարձ՝ դրամ: XI դ., ինչպես ցույց է տալիս Սկիլիցեսի վերոհիշյալ սովյալը, σιττρεσιον-ի և ոճիկի միջև տարբերությունը վերացել էր և կենտրոնական ղինվորներն իրենց կերակուրը ստանում էին դրամով: Ավելի մանրամասն տես *Ahrwe`lor, Recherches, p. 7—8, 12, 25*:

626 Կաստամոն (Castrum Comneni), այժմ Կաստամոնու Թուրքիայում:

627 Տաքսիսը 128 ռազմիկներից բաղկացած զորամաս էր

628. Բնագրում՝ καὶ τοὺς οἰχειούς: Այդ դարձվածքի տակ կարելի է հասկանալ ինչպես պետության կողմից զորավարին վստահված զորքը, այնպես էլ ֆեոդալի սեփական զորամասը (տես *Λιπாவριν, Был ли Кекавмен. феодальн. стр. 231 и с 236—238*):

629. «Կնոջ» բառից հետո Սկիլիցեսի երկի երկու գրչադրերում կա ընդմիջարկոթյուն. «էկատերինեին, Բուլղարիայի (vati բուլղարների) թագավոր՝ Վլադիսլավի դրստեր»:

630. Նշանակում է՝ «իշխանակից»:

631. Բնագրում՝ ὡς ρεχ κύκλο

σημαῖον νενευα

ν ἰσω καὶ ἀπαραλλάκτω βεσληματι:

632. Քննական բնագրում՝ Տրախանիոտես, Բոննի հրատարակության մեջ՝ Տարխանիոտես: Ճիշտը Տարխանիոտես ձևն է, քանզի անունը ծագում է թուրքական «թարխան» բառից (տես *Moravcsik, Byzantinoturcica, Bd. II, S. 299—300*: Ավելորդ չէ ասել

ը երկու ձեռագիր տալիս է Դարունուց Տարոնացի) սխալ ընթերցումը: Ուռհայեցիների կողմ է Տարխանիատ (էջ 200):

633. Բոննի հրատարակությունը տալիս է Մավրոկատակալուն ընթերցումը: Հայկական աղբյուրներում վկայված է Կատակալուս ձևը (Հմմտ. Սեվանձալանց, Թորոս աղար, հտ. Բ, էջ 313. նաև՝ Ալիշան, Հայապատում, էջ 396):

634. 'Ο τῶν φιλοσοφῶν ἕπατος: Երևելի գիտնականներին տրվող տիտղոս էր:

635. Վանական դատնալուց հետո կոչվեց Միքայել: Նշանավոր քաղաքական գործիչ ըսող ո գիտնական Կոստանդնուպոլսի բարձրագույն փիլիսոփայական դպրոցի առան դեկավարը:

636 Մրանց դեսպանության մասին տես Արիստակես Լաստիվերցու մոտ, էջ 112. սալ դեսպանս առաքել. պարզես խոստանայր և զԿիրապաղատին իշխանութիւնն արեել տալ նմա»

637. Քննական բնագրում՝ τῶν (իրենց հետ տանել), Բոննի հրատարակության մեջ՝ απαγγεῖν (խեղդել, խեղդամահ անել):

638. Հմմտ Արիստ. Լաստ էջ 112. «Եւ քանզի պատրիարքն ի կողմն Կոմիանոսին զբազ ւմս ի պիսարաց աղաքին միարանեաց ընդ ինքեան. և տարեալ ի ներքս ոմիանոս թագաւորէցոցին»:

639 Հմմտ Լաստիվերցի, էջ 112 «Եւ զՄիխայիլն աբեղայ արարեալ, ի կողմն ան ուղին բայ: ասեն թէ ինքն յօժարութեամբ ոգաւ»

640. Կոստանդնու սի ալրոպոլսի:

641. Հմմտ. Մատթ Ուռն., էջ 125. «Եւ հրամայեաց թագաւորն Կոմանոս դեկան ս'եկան) զարկանել չիւր անուն և զթորն հանել ի վերա ուստ իւրոց, եթէ՝ որով առի գաթոռ թա աւորութեանս»

642. Կայսրուհի:

643. Ասել է հետոտո Դեմոսթենեսն իր Առաջին Օլիմպիական ճառում (Ա. 20):

64 . Օֆֆիկիա նշանակում է այն պաշտոնը, որ կրում էին եկեղեցական արքունա- աղաքական դինվորական պաշտոնյաները: Ոմանց համար դա պատվա որ տիտղոս էր, ուրրչների համար նշանակում էր որոշակի պաշտոն:

645 Ս ուբարիսը հարավային Իտալիայի հունական հին քաղաք էր: Նրա արտա- րդ հարստությունը պատճառ դարձավ բնակիչների՝ սյուբարիտների հղիացման ու անց բարքերի անկմա որով սյուբարիտ բառը ստացավ բացասական իմաստ

646 Շատ տարա լած առած է: Տե՛ս Π ο λ ί τ η ς, Δημῶδεις παρουσαι

647 Կոստանդին III Վիսուդեսը, Աթոռակալել է 1059 թ. փետրվարի 2-ից 1063 թ. օստոսի 9-ը

648 Բնագրում «... Μαγιστῶν προνοίας (այսինքն՝ Մանդանան տվեց ես «պրոնիա») Պրոնիա, որ հոգացողություն է նշանակում, Բյուզանդիայում եր նաև որոշակ տեխնիկական տերմինի իմաստ, «պրոնիա» այսինքն՝ պարզե՛ իլիցես՝ տվյալ հատակությունը որպես տեխնիկական տերմին են ընդունում մի րք պատմաբաններ (տե՛ս Сборник документов, стр 190) Օստրոգորսկին(Fèoda- ր. 20) գտնում է որ սա պրոնիայի հիշատակության առաջին դեպքն է: Յուլակիսը

ց է տալիս, որ Սկիլիցեսի «Շարունակության» մեջ հաճախ հանդիպող այդ բառը անիկական տերմինի նշանակություն չունի, այլ պարզապես նշանակում է «հոգա ողություն» (Τσολιγκης, Η Σηνέχεια՝σελ. 191): Հավանաբար նրա օգտին է խոսում և Ման- ց նայի պրոնիայի մասին հիշատակող պարբերության վերջում դարձյալ հանդես եկող դ բառը (τῆς αὐτοῦ προνοίας — «նրա հոգացողությունից»), որի մեջ և ոչ մի տեխ-

նիկական տերմին տեսնել հնարավոր չէ, ինչպես և հնարավոր չէ ենթադրել, որ հեղինակը նույն պարբերության մեջ երկու անգամ հիշատակեր նույն բառը, մի անգամ մի կերպ հասկանալով, մյուս անգամ՝ այլ:

Արիստակես Լաստիվերցին Միքայել Պապիազոնացու ժամանակվա դեպքերը շարադրելիս, գրում է, թե կայսրը «հաւատայ ի նա (այսինքն՝ իր եղբոր—Հ. Բ.) զնոզս Բուլղարացն և արեւտական կողմանցն» (էջ 47): Կ. Յուզբաշյանը ընդգծված բառը թարգմանում է «прония» և նրա տակ տեսնում տեխնիկական տերմին, բյուզանդական տերմինի պատճենահանումը, իսկ նրա կրողին նույնացնում է բյուզանդական աղբյուրների *περονητης*-ի հետ (տե՛ս նրա «Варяги и прония», стр. 21—24: նաև՝ «Повествование», стр. 24, 74, 151—152) Բայց նման դարձվածք, ինչպես Յուզբաշյանն է ցույց տալիս, կա դեռևս Մովսես Խորենացու մոտ. «հաւատացեալ զՄաժաք և զնոզս Միչերկրայն» (էջ 127): Հետևաբար հիմք չկա Լաստիվերցու «հոգի» մեջ անպայման բյուզանդական տեխնիկական տերմին տեսնել: Լաստիվերցու «հոգը» իմաստային առումով կարելի է նույնացնել բյուզանդական *πρόνοια* բառի հետ՝ *φροντίς* իմաստով:

Պրոնիայի վերաբերյալ բյուզանդական աղբյուրների տվյալները մինչև XII դարը և Վ. Խվոստովան համարում է ոչ բավարար շահով հստակ: Դրա էությունը պարզ է դառնում XII—XV դդ. աղբյուրների տվյալներից: Պրոնիան ուսումնասիրողների մեծ մասի համաձայն իրենից ներկայացնում էր պետական ծառայության գիմաց հողի ժամանակավոր պարզեում, եվրոպական բենեֆիցիումը կամ լենը: Պ. Խարանխր և Ա. Կաժդանը գտնում են, որ պրոնիան ոչ թե հողի պարզեում էր, այլ հարկի: Տե՛ս *Каждан*, *Аграрные отношения*, նաև՝ *Хвостова*, *О некоторых особенностях*, стр. 212—230, որտեղ և մանրամասն գրականություն

649. Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, որ Կոմնենոսը գահ բարձրանալուց հետո արշավեց պածինակների դեմ: Հայ պատմիչը ևս հիշում է Տոնախս («Դանուբ» դետր, ինչպես և կայսեր պարտության հիմնական պատճառը. «եւ զի ահա ելանէր ամպ յարեւմտից և դայր ի վերայ բանակին Կոմանոսին... և եղեն ճայթմունք և որոտմունք, և հրացայտ փայլատակմունս յարուցանէր. և յայնժամ սկսաւ ի կարկուտս մեծամեծս և բախեալ հարկանէր զբանակն և սաստկապէս դիպէր ամենայն զօրացն» (էջ 125—126) Հայ պատմիչի ձեռքում հավանաբար բյուզանդական աղբյուր է եղել:

650. Զարմանալիորեն նման շարադրանքի ենք հանդիպում Ուռհայեցու մոտ. «զիտացեալ Կոմանոնս, եթէ այս ամենայն աստուածասաստ բարկութիւնս վասն իմոյ յանցանացն եհաս ի վերայ քրիստոնէից... եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս և անկեալ առաջի Աստուծոյ՝ խնդրէր զթողութիւն մեղաց իրոց, զոր արար. և այնուհետեւ խնդրէր ելանել յաթոռոյ թագաւորութենէն և մտնել ի կարգ ապաշխարութեան պահօք և արտասուօք» (էջ 126). «կամեցաւ զգենուլ զդեստ կրօնաւորութեան և միաւորիլ ի վանք կրօնաւորութեան» (էջ 127): Դարձյալ կարելի է բյուզանդական սկզբնաղբյուրի առկայությունը ենթադրել: Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

651. Կարևոր մանրամասնություններ է տալիս Ուռհայեցին: Կոստանդին Իուկասը (պատմիչի մոտ՝ Տուկիծ) Ուռհա քաղաքի դուքսն էր: Կայսրը «ստաքեաց ի կողմն Տաճկաց ի քաղաքն յՈւռհա և բերեալ զտուկ քաղաքին Ուռհայոյ, որում անուն էր Տուկիծ, վասն զի ի մեծամեծաց ազգէ էր, և առեալ զթագն զնէր ի դուխ Տուկիճն և երկրպագէր նմա, և նստոյց զնա յաթոռ թագաւորութեանն և ինքն դնացեալ յանապատ և եղև վանական» (էջ 127): Դուկասների մասին նորագույն ուսումնասիրությունը. *Polemis Douka*: Աղբյուրների հիշատակած բոլոր Դուկասները միևնույն ընտանիքին չեն պատկանում: Առաջին Դուկասը հիշատակված է 855 թ.: Արտահայտվել են կարծիքներ, որ

Դուկասներէ աչա առաջին ճյուղը հայկական ծագում ունեն, մի բան, որ Պոլեմիսը մերժում է: Վասիլ II-ի ժամանակ հանդես եկած Դուկասների ճյուղը արեւելյան ծագում ունի (Պասիլագոնիա) և Բյուզանդիայում բարձր դիրքի հասած 1050—1150 թթ (տե՛ս նաև՝ V. Laurent-ի գրախոսականը վերոհիշյալ դրքի մասին Byzantinische Zeitschrift-ի 65-րդ հատորում (1972), էջ 94—97):

652. Մյուրելեոնի պալատը Ռոմանոս I Լակապենոսի պալատն է, որ վերջինս վանքի էր վերածել նույն անվամբ: Այժմ՝ Բողոքում ջամի: Գտնվում էր Թեոդոսիոսի հրապարակից մի փոքր հարավ-արևմուտք:

653. Այս դավադրութունը տեղի ունեցավ 1061 թ. ապրիլի 23-ին (տե՛ս Polemis, Notes, p. 61): Օրը որոշվում է սբ. Գեորգի տոնով, որ հունական եկեղեցին նշում է այդ օրը:

654. Սեկրետների (մինիստրութունների) հետ առնչութուն ունեցող:

655. «Ուժեղների»՝ այսինքն հողատեր ֆեոդալների:

656. Ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունի «Հայաստանի և Իբերիայի» բանակաթեմը: Թվարկած տեղանունների մեջ բացակայում է Հայաստանը, պիտի բացատրել «Իբերիա» հասկացության մեջ նաև Հայաստանի առկայությամբ:

657 Լաստիվերցին հիշյալ դեպքերին նվիրել է իր աշխատության երկու դուխը՝ ԺԹ «Վասն աւերանաց երկրին Միշադետաց և որ ինչ ի նմա քաղաքք, և անշափ կոտորածին» և ԻԱ՝ «Կործանումն Մելիտենոյ շահաստան քաղաքին» վերնագրով, որտեղ շատ ավելի մանրամասնութուններ է հաղորդում, քան Սկիլիցեսի Շարունակողը: Հայ պատմիչը ցույց է տալիս, որ թուրքերը, հասնելով Կամախ, բաժանվեցին երկու մասի, մեկը գնաց Կոյունիա, մյուսը՝ Մելիտենե, որոնք դրավեցին ու ավերեցին, ավարտեցին ու թալանեցին: Մելիտենեից թուրքերը գնացին մինչև Խորձյան, այսինքն՝ ոտք դրեցին նաև Չորրորդ Հայք: Տարոնում, սակայն, սասունցիներից ջարդ ստացան: Հայոց զորքերը պիսավորում էր Մուշեղի որդի քաջ Թոռնիկը, որը «ազատեաց զանթիւ բազմութիւնն զՄելիտենոյ քաղաքին ի ծառայութենէ անօրէն ազգին Պարսից» (Մատթ. Ուռհ., էջ 131): Սկիլիցեսի Շարունակողը այս դեպքերից հետո խոսում է Անիի դրավման մասին, որ տեղի ունեցավ 1064 թ. այն էլ ոչ թե Տողրուլ բեկի, այլ նրա հաջորդ Ալփ Արսլանի կողմից: Մինչ այդ թուրքերը դեռ բազում անգամ ասպատակեցին բյուզանդական արեւելքը: Նրանք 508 (1059) թ. Սամուխի, Ամրքափրի և Գիճաճիճիի պիսավորությամբ գրավեցին, ավերեցին Սեբաստիան, 511 (1062) թ. մտան Պաղնատուն (Չորրորդ Հայք) և Թլմուխ: Նրանց պիսավորում էին Սլար Խորասանը (Սկիլիցեսի Խորոսալարիոսը), Ճմճը և Իսուլվը (Մատթ. Ուռհ., էջ 133 և հտ.):

658. Բնագրում՝ Χωροσάν τελαρίος, այլ ձեռագրերում՝ Χωροσαλάριος, որ սխալմամբ անուն է համարված, այնինչ տիտղոս է և նշանակում է Խորասանի սպասալար (տե՛ս Moravcsik. Byzantinoturica. II, S. 349): Տե՛ս և նախորդ ծանոթագրութունը: Ատտալիատեքը գրում է, որ «իրենց զորահրամանատարներին թուրքերն անվանում են ամիրաներ և սելարներ» (Attal. p. 276—277):

659. Խոսքը Բաղարատ Վիկացու մասին է, որ 1059 թ. Վասպուրականի կատապանն էր: Անիի մայր տաճարի վրա փորագրված իր արձանագրութունում նա գրում է, թե «...ողորմութեամբ սուրբ և ինքնակալ թագաւորին Կոստանդեա Դուկի կամ եղև իմ Բաղրատա մադիստոսիս և Արեւելից կատապանիս Վիկացոյս՝ առնել ողորմութիւն մայրաքաղաքիս Անու...» («Դիվան», պր. Ա, էջ 37): Հետեւաբար նա Անի է ուղարկվել Կոստանդին X Դուկաս կայսեր (1059—1067) օրոք, բայց քանի որ Անին թուրքերը գրավեցին 1064 թ., ապա մնում է 1059—1064 թթ. միջև որոշել նրա Անիի (Հայաստան)

տանի և Իբերիայի) կառավարիչ նշանակվելը: Բենեշեիչը գտնում է, որ դա կատարվեց 1063 թ. քանի որ, ըստ Սկիլիցեսի Շարունակողի, մինչև այդ Ալփ Արսլանը (հիշենք, սակայն, որ Սկիլիցեսի Շարունակողը նրա անունը չի տալիս), ամայացրել էր բազում շրջաններ և հասել էր մինչև Վասպուրական (Бенешевич, Три Арийские надписи, стр 24—25) Ավելորդ չէ ասել, որ Սկիլիցեսի Շարունակողը, ճիշտ է, Բաղարատի Անի ուղարկվելու մասին խոսում է թուրքերի կողմից տվյալ երկրների ավերման մասին պատմությունը տալուց հետո, բայց դա դեռևս փաստ չէ, որ Բաղարատն իրադարձություններից հետո է ուղարկվել Անի: Դժվար չէ համոզվել, որ Սկիլիցեսի Շարունակողը մի տեղում և մի քանի տողում շարադրում է թուրքերի տարիներ տևած ասպատակությունների մասին ընդհանրապես: Հետևաբար Բաղարատը կարող էր Անի ուղարկված լինել 1063 թ. առաջ:

Բաղարատի գործունեությունը Անիում մոռաց գուցենրով է նկարագրում ժամանակակից պատմիչ Միքայել Ատտալիատեսը: Կայսրությունից Անին զրկողը, գրում է նա Մոնոմախի կծծիությունն էր: Անիի կառավարիչը, շարունակում է նա, ոռճիկ(σικτηρεσιν) էր ստանում, բայց կայսեր ներկայացավ ոմն հայ Բաղարատ անունով, և նրսն ասաց թե կառավարչի պաշտոնն առանց վարձի կարող է վարել և ավելի լավ պահպանե քաղաքն ու նրա ոչ շրջակայքը: Կայսրը նրան ընդառաջեց, նշանակեց դուքս և հանձնեց կառավարչի պաշտոնը (11—12): Բայց Բաղարատը վատ էր վարում գործերը, նա միջ նաբերդը հացով շապահովեց, պատերազմական կամ քաղաքական ոչ մի հարց ճիշտ ո հաստատ չլուծե և հոյակապ քաղաքը դեց մեծ վտանգների մեջ, քանզի ի վերա ամենայնի այս «անվարձ գորավարը» (ἀμισθός τραπεζίος), ինչպես անվանում է Ատտալիատեսը Բաղարատին կայսրորն էլ էր ցրել՝ պետությունը օգուտ տալու համար խոստացել քաղաքն առանց կայսրորի պաշտպանել (Attal p 80—81):

Նույն կերպ է նրան բնութագրում և Մատթեոս Ուռհայեցին. «անօրէն իշխանքն Հոռոմոց՝ զորս կացուցեալ էր թագաւորն պահապանս տանն Հայոց, Բաղրատ հայրն Ամբատայ և Գրիգոր Բակուրանին որդին» (էջ 148): Բակուրանի որդի Գրիգորին (Գրիգոր Բակուրյանին) հիշում է Դավիթ Շինարարի «Պատմությունը»: «Գրիգորի գավորը, — ասված է այնտեղ, — դնաց իր տիրույթը՝ Տայք և հասավ Բանա: Այնտեղ իր մոտ եկավ արևելից կառավարիչ Բակուրանի որդի Գրիգորը, որը տիրում էր Օլթիին, Թեոդոսուպոլսին և Կարսի (Каухчишвили, Грузинские исторические, стр 12): Գրիգոր Բակուրյանի մասին տե՛ս Арутюнова, Типик Григория Иакврмана ևակ՝ Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանքը», էջ 103—116, Шанин 36 ляхкни местник: Каждо . Армяне, стр. 60—63.

660. Անիի հետ կապված դեպքերը նկարագրելիս, Ատտալիատեսը տալիս է քաղաքի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ: Նրա ասելով Անին մեծ ու բաղամամարդ քաղաք է, ամեն կողմից բնական խրամներով, դահավեժ ժայռերով շրջափակված իս այնտեղ, որտեղ ան կիրճեր. այնտեղից էլ ճոսում է շատ խոր և անանցանելի դետ: Քաղաքի այն փոքր մասը, որտեղից մատչելի է, այն էլ ամուր պարիսպներով է պաշտպանված: Այդ էր պատճառը, որ Մոնոմախը չկարողացավ այն զենքով գրավել (Attal, p. 79, տե ս նաև վերը, ծանոթ. 520):

Անին գրավվեց 1064 թ. օգոստոսի 16-ին, Քաղաքի անկման մասին կարևոր մանրամասնություններ է հաղորդում Ատտալիատեսը, որոնք չկան անդամ հայկական ազրյուրներում: Անիի բնակիչները, գրում է նա, լինելով վաճառական մարդիկ և պատերազմական գործերում անփորձ, որոշ ժամանակ դիմադրեցին, բայց չկարողացան դիմանալ, քանզի ի վերա ամենայնի դուքս Բաղարատի և կայսեր կողմից նրա օգնության

ուղարկված ոմն «Թագավորական ծառայի» (սրա տակ ենթագրվում է Գրիգոր Բակուրյանը: *Տէս Арутюнова, К истории, стр. 68—72, նույնի, Из истории, стр 100*), միջև քաղաքի իշխանության շուրջ սուր պայքար էր սկսվել: Եվ երբ սելջուկ թուրքերը տարբեր տեղերից պարսիսպների վրա ճեղքվածքներ առաջացրին, բնակիչները դիմեցին փախուստի, իսկ թուրքերը, տեսնելով դա, բացեցին դարբասները, մտան ներս ու գրոհով առան քաղաքը, որտեղ մեծ կոտորած եղավ. թուրքերը յինայեցին ոչ սեռ, ո՛չ տարիք, իսկ ով էլ խուսափեց սրից, դերուխյան քշվեց: Միջնաբերդ փախչելով, փրկվեց քաղաքի բնակչության փոքր մասը, այդ թվում՝ «վատագույն կառավարիչները», որոնք սակայն պարեն շունենալով շուտով բնակեցությունների մեջ մտան թշնամու հետ և հանձնեցին միջնաբերդը, որով ողջ քաղաքն իր շքակալքով ու ավաններով ընկավ ուրբերի ձեռքը (*Attal, p 81—82*)

Անիի գրավման մասին կաբեր մանրամասնություններ են պահպանել նաև արա-ական աղբյուրները: Իբն ալ Աթիրը գրում է, որ Ալփ Արսլանը 1064 թ. փետրվարի 22-ին դուրս դալով Ատրպատականից, Նախճավանի վրայով շարժվեց Վրաստան, իսկ որդին՝ Մելիք Շահը, գրավելով երեք բերդ (նրանցից մեկի անունն է միայն հիշում՝ Սուրմա-ի) կրակի տվեց՝ Մաթիամ նիշինը (Մարմաշեն), շարժվեց Սաբիդ շահի (Սպիտակ ա աբ, ենթագրում են վրաց Թեթրիսցիխեն կամ Ախալքալաքը) վրա, կրակի տվեց այն և ա երկուսով արձակվեցին Անիի վրա: Արաբ պատմիչը Անին անվանում է մեծ ու ծ ւն, շատ ամուր ու անառիկ բազմամարդ քաղաք, որն ուներ 500 եկեղեցի: Թուրքերը պաշարմամբ դբավում են այն և հաստատում կայազոր՝ մի ամիրայի գլխավորու-թյա ու Անիի գրավման մասին խոսում է նաև Սիբթ իբն ալ-Ջադղին որն իր երկրում մնջ է բերում տվյալներ, համաձայն որոնց Անին ուներ 700 հազար տուն և հազար եկեղեցի ու վանք: Նա նշում է, որ բնակիչներից հիսուն հազար հողի գերվեց: Անիի անկ-ման մասին վկայում է և սելջուկների անանուն մի պատմություն, որ հայտնի է Ախբար ադ-դաուլա ա-սելջուքիյյա անունով: Մանրամասն տե՛ս *Canard, La campagne armé- nienne, p. 249—253*:

Ասորի հեղինակներից Անիի անկման մասին վկայում է Բար Հեբրեոսը: Միքայել Ասորին ոչինչ չի գրում այդ մասին, բայց հավանաբար նրա երկրի հայ թարգմանչինն են պատկանում « Ալփասլան որ անձամբ եկն ի Հայս» բառերից հետո բերված հատ-վածք. «և հնազանդեաց զնոսա (զՀայս) առեալ զՇամշուլտէ. և անցեալ յԱնի հարիւր հազարաւ առ զնա և սպան հազար այր ի փոս մի, և լողացաւ արեամբ. և դարձաւ ի ախշո ան» (*Միքայել Ասորի, 1870, էջ 404: 1871 թ. հրատարակության մեջ այ- հատ-վածք բացակայում է*): Այս գրույցը հանդիպում է Վարդան Արեւելցու «Պատմության» մեծ (էջ 136), այն Վարդանի, որ համարվում է Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» թարգմանիչը:

Անիի անկման մասին մանրամասն խոսում են հայկական աղբյուրները (տե՛ս Ա-րիստ. Լաստ., էջ 133—136, Մատթ. Ուռն., էջ 146—150):

661. Վասիլ Ապուքապր, Դավիթ կուրապաղատի վրանապահ, ապա Ուռհայի կառա-վարիչ Ապուքապի որդին: Բյուզանդացիների և ո զերի այս պատերազմին մասնակցեցին նաև հայոց զորքերը. «Եւ զօրածոողով արար թագաւորն Տուկիժ զամենայն ազգն Յունաց զօրս Հայոց աշխարհին և կացոյց զօրագլուխ զմեծ իշխանն Հոռոմոց զՎասիլն զոր-ն Ապուքապայ» (*Մատթ. Ուռն., էջ 151*):

. Ո ոհայեցին Իստրոս դեան անվանում է Տօնախո, այսինքն՝ Դանուբ (*Δούναβης*):

663 Վասիլի գերման մասին գիտե և Ուռհայեցին. «և զօրք Ուզացն սրով յարձակե-

ցան զհետ մեծաւ կոտորածով և կալան զՎասիլ զօրապետն Հոռոմոց և տարան զնա ի գերութիւն յաշխարհն իւրեանց» (էջ 152):

664. Այսինքն՝ Մերձիստրոսյան քաղաքների կառավարիչներ: Ուտհայեցիին ցույց է տալիս, որ Վասիլ Ապուրապը բազում օրեր մնաց գերության մեջ, նրան շկարողացան փրկագնել, քանզի շատ մեծ դումար էին պահանջում, բայց մի այլազգի զինվորի օգնությամբ նրան հաջողվեց փախուստի դիմել, գալ կայսեր մոտ, այնտեղից էլ «առ Ապուրապ հայրն իւր ի յՈւտհա, և հայրն և ամենայն ազգ իւր լցան ցնծութեամբ» (էջ 152—153): Այս կառավարիչների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *Bānōscu, Les du chés*, p. 141—143: *Diaconu, Vasile Apokapes*, p. 437—451

665. Կայսեր «բարեպաշտության» մասին (բյուզանդացու տեսանկյունից) վկայում է այն հանգամանքը, որ նա ծայր աստիճան սաստկացրեց հայազավանների հալածանքները: Ուտհայեցու ասելով «կամէր թագաւորն շար միաբանելովք իւրովք բառնալ զՀայոց հաւատոյ դաւանութիւնն և խորհէին եղծանել զհաւատս սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. և կամեցաւ զիւր դիւաբուն և զխառնախնդոր և զթերակատար զհաւատսն հաստատել ի Հայք» (Մատթ. Ուռն., էջ 160): Կոստանդին Գուկասի ժամանակ միաբնակների (հայ և ասորի) հալածանքների մասին վկայում է և Միքայել Ասորին (*Michel I Syrien, Chronique*, t. III, pp. 166—167):

666. Այն տեսանելի էր և Հայաստանում. «իսկ ի փոխել թուականութեանս Հայոց յամս ՇԺԵ (1066) երևեցաւ աստղ մի գիսաւոր յարեւելից կողմանէ և յարեւուստս ընթացեալ. և կացեալ նորա ամիս մի՝ և եղև աներևոյթ» (Մատթ. Ուռն. էջ 185): Գիսավոր այդ աստղի մասին գրում է և Կեկավմենուսը («СОВЕТЫ И РАССКАЗЫ», стр 254): Գիտական հաշվումներով այն երևաց 1066 թ. ապրիլի 2-ին (տե՛ս *Grumel, I a Chronologie*, p. 473):

667. Հովհաննես VIII Քսիֆիլիսոսն ամրոակալել է 1064 թ հունվարի 1-ից 1075 թ. օգոստոսի 2-ը:

668. Փոքրասիական Օլիմպոսի:

669. Սիմպոնոս (σύνπωνος) օգնական: Համպեն դտնվում էր Փոյուգիայի հարավ-արևմուտքում, ժամանակակից Սոնդուրլուի մոտ:

670. Այսինքն ծնվել էր այն ժամանակ, երբ հայրը ծիրանի էր հազած, կայսր էր:

671. Եվգոկիայի ստորադրած երզմնադիրը պահպանվել է (տե՛ս *Oikonomidēs, Le serment*, p. 101—128): Ն. Ադոնցի ենթադրությամբ, Կոստանդին Գուկասի կին Եվգոկիայի կերպարը տեղ է դրել բյուզանդական «Դիդենիս Ակրիտաս» էպոսում: Դիդենիս Ակրիտասն ամուսնացավ Գուկաս գորավարի դուստր Եվգոկիայի հետ (տե՛ս *Adontz, L'épopée*, p. 23):

672. «Տեղացի» (բնիկ) զինվորներին (αἰα - αἰς) տակ հավանաբար ենթադրվում են հայկական զորքերը:

673 Գուցե Ամիրթեքի՞ն (ամիր Թեքին):

674. Այս ժամանակաշրջանում բյուզանդական բանակի թուլության պատճառներից մեկն էլ իշխանությունների կողմից նրանց ոտճիկի ոչ ժամանակին և ոչ լրիվ վճարումն էր: Այդ բանը հստակ կերպով ցույց է տալիս Կեկավմենուսը:

675. Այստեղից պարզ երևում է, որ հազարացի (արաբ) ցեղանունն արդեն թուրք է նշանակում: Նման երևույթի հանդիպում ենք նաև հայերի մոտ: Տաճիկ, որ միջնադարում արաբ էր նշանակում, հետագայում սկսեց թուրք նշանակել:

676. Բնադրում՝ ξυρὸς εἰς ἀχονγῶν (սրաքարով սրած ածելի): Առած է: Սուղայի

բառարանում ասված է, թե այդ դարձվածքը օգտագործվում է այն մարդկանց վերաբերյալ, որոնք իրենց մտքում դրածին հասնում են:

677. Ըստ Զոնարասի՝ զարմիկը:

678. Ալփ Արսլանը: Պսելլոսը նրան անվանում է «պարսից կամ քրդերի թագավոր» (ο σουλταν, ο των Περσών ή Κούρ-ων βασιλεύς — *Psellos, Chronographie, II, p. 161*): Ինչպես արդեն տեսանք, բյուզանդական (և հայկական) աղբյուրներում պարսկի տակ այս ժամանակ թուրքերն էին ենթադրվում:

679. Ռոմանոս IV Դիոգենեսի զորքի խայտաբղետության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Իմադ էդ-դին Իսպահանցին: Նա Դիոգենեսի բանակը հաշվում է 300 հազար հոգուց ավելի. հույներ (ոռում), ռուսներ, օզուղներ, զփշաղներ, վրացիներ (կուրչի), ափխազներ, խազարներ, ֆրանկներ (ֆերինջի) և հայեր (տե՛ս *Розен, Арабские сказания, стр. 198*):

680. Ինչպես տեսնում ենք, «բանակաթեմ» բառը արդեն կորցրել է իր տեխնիկական իմաստը և ունի պարզ աշխարհագրական նշանակություն: Այդ փոփոխությունը կապված է բանակաթեմային զորքերի վերացման և զորավարի ֆունկցիաների փոփոխության հետ: XI դ. «բանակաթեմ» նշանակում էր վարչական մի շրջան, որը կառավարվում էր դատավորի (χρειαζ-πραιτωρ) կողմից (տե՛ս *Ahrweiler, Recherches, pp. 82—83*):

681. Հմմտ. Նսայի, Բ 4. «Եւ ձուլեսցեն զսուսերս իւրեանց ի խոփս, և զսուինս իւրեանց ի մանդաղս»:

682. Հին հունական դիցաբանության պատերազմի աստվածի:

683. Պավլիկյանների նշանավոր բերդաքաղաքներ Տիվրիկն ու Արդովանը:

684. Գտնվում էր Հուստինիանոս I-ի կազմած Երրորդ Հայքի սահմաններում: Այժմ Գյոքսուն:

685. Այժմ՝ Մարաշ:

686. Ատտալիատեսը ճշտում է. «հայերի կողմից Տլուբ կոչվող բանակաթեմը» (*Attal., p. 107*):

687. Երկու տաքսիսի կամ տասնվեց լոխոսի (250 հոգուց բազկացած զորամասի) հրամանատարը:

688. Ատտալիատեսի մոտ՝ Ավսինալիոս: Խոսքը Ավշինի մասին է, Մատթեոս Ուռհայեցու «ամիրայն Պարսից՝ որ ասի Օշէն» (էջ 185), «անօրն և շար դազան Օշէն, որ և անպատմելի է ասացողացս զործ նորա» (էջ 186): Հայ պատմիչի ասելով, նա «յապականութիւն դարձոյց զբազում գաւառս, և արեան ճապաղիս արարեալ զդասս հաւատացելոցն Քրիստոսի. և բազում սուգ և խաւար տարածեցաւ ի վերայ երկրի ի ձեռաց անօրինիս այսմիկ» (էջ 185): Ուռհայեցու ասելով նա հիմնականում զործեց Սև լեռան դավառում:

689. Կարելի է ենթադրել՝ ռուսների Իմադ էդ-դին Իսպահանցին հիշում է ռուսների առկայությունը Դիոգենեսի բանակում (տե՛ս ծանոթ. 679): Սակայն մի քիչ հետո Սկիլիցեսի Շարունակողը գրում է. «վարձկան սկյութները, ես նկատի ունեմ ուզերին»:

690. Իմա՝ Մեմբիջ:

691. Այս Ամերտիկին, հավանաբար, ընդհանուր ոչինչ չունի վերևում հիշված դասայիք Ամերտիկիի հետ: Ամերտիկին գուցե ամիր Թեքինի աղավաղումն է, որի տակ թաքնված է Կումուշտեզինը, Ուռհայեցու Գոմեշ տիկինը: Նրա ասելով 515 (1066) թ. «ելանէր ամիրայ մի մեծ և հզօր ի դրանէ Աբասլանայ սուլտանայ, որ էր հեճպ նորա՝ Գոմէշ-Տիկին անուն նորա» (էջ 186):

692. Ռոմանոս Դիոգենեսի բանակում ծառայող հայազգի զորքերի և նրանց՝ Դիոգենեսին դավաճանելու մասին տե՛ս նաև *Michel le Syrien, Chronique, III, p. 169*։ Ասորի պատմիչը այդ քայլը բացատրում է դրանով, որ հայ ռազմիկներին ուզում էին ստիպել ընդունել քաղկեդոնականությունը։ Հետաքրքիր է նշել, որ Միքայել Ասորու երկի հայ թարգմանիչն ավելացնում է մանրամասնություններ, որոնք դժվար է այլ ազբյուրներով ստուգել. «Իսկ Դէօժանն (Ռոմանոս Դիոգենեսը—Ն. Բ.) կուտեալ անթիւ զօրս, շոգաւ ի վերայ նորա (Ալփ Արալանի—Ն. Բ.), և եկեալ ի Կարս այրեաց զՀայոց եկեղեցին. և երգուաւ եթէ յաղթէ Թուրքաց կամ ջնջէ բնաւ զՀայս կամ ի կրօնս իւր դարձուցանէ» (Միխայել Ասորի, 1870, էջ 404—405; 1871 թ. հրատարակության մեջ այս մանրամասնությունը բացակայում է)։

693. Ատտալիատեսի ասելով Հիերապոլիսը գրավեցին կայսեր սպասավորները և հայ ղեկավորները, որոնք որևէ դիմադրության չհանդիպեցին, քանզի Թուրքերը, իմանալով կայսեր գալստյան մասին, փախել էին Եփրատից այն կողմ (*Attal., p. 109*) Հիերապոլիսի (Մեմֆիջ) գրավման մասին ավելի հանգամանորեն գրում է Մատթեոս Ուտհայեցին (էջ 191—192)։

694. Սկիլիցեսի Շարունակողը գրում է Հիերապոլիսի միջնաբերդի բնակեցման մասին։ Ատտալիատեսը ավելացնում է, որ միջնաբերդի բնակեցումը հնարավորություն կտար, որ մնացած քաղաքն էլ բնակեցվի հոռմայեցիներով և հայերով (*Attal., p. 116*)

695. Սկիլիցեսի Շարունակողը Փարեսմանին համարում է իբեր, բայց Ատտալիատեսը՝ հայ (էջ Ἀρμενίων το γένος ἔλαχον)։ Առաջին հայացքից իրար հակասող այս փաստերը բացատրվում են դրանով, որ Փարեսմանը վրացագավան հայ է։

696. Խոսքը Ալեքսանդրեսի (Սանջակի) մասին է որ նոր շրջանի հայ հեղինակները (Ալիշան և ուրիշներ) Ալեքսանդրյակ են կոչում։ Ասորիներն անվանում են Փոքր Ալեքսանդրիա, արաբները՝ ալ-Իսկանդարիյա։

697. Այժմ՝ էսքիշեհիր Թուրքիայում։

698. Մավրոկաստրոն (*Μαυροκαστρον*) թարգմանաբար նշանակում է Սև բերդ։ Ռամդեյի ենթադրությամբ նույնանուն է ժամանակակից Կարա Հիսարին, որ թուրքերեն նույն բանն է նշանակում։ Նույն հեղինակը հավանական է գտնում այն նույնացնել Կոլոնիայի հետ (*Ramsey, HGAM, p. 267*)։

699. Բնագրո մ՝ νεϊλίτζզ։ Նույնն է, ինչ ուսեբենում և այլ սլավոնական լեզուներում *HEMEЦ*-ը (գերմանացի կամ ավստրիացի)։

700. Ատտալիատեսը Կեսաբիան հիշելուց հետո, նշում է նաև Լաբիսան (*Attal., p. 126*), որը, ինչպես դիտենք, 1021 թ. Սերաստիայի հետ տրվել էր Արծրունիներին։ Ատտալիատեսի դրածը կարևոր է, քանզի պարզվում է, թե մոտավորապես ո՞ր տեղ ունեցավ այս ընդհարումը թուրքերի հետ։

701. Ռոմանոպոլիսի տեղադրությունը մինչև վերջերս վիճելի էր. Ն. Գելցերը տեղադրում էր Բալուում (տե՛ս *Georgius Cyprius, p. 177*)։ Հոնիգմանն իր «Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմանները» գրքում այն տեղադրում էր Տիդրիսի արևմտյան վտակ Արդանա սուփ վրա (*Honigmann, Die Ostgrenze, S. 90—92*)։ Սակայն նույն հեղինակը, հենվելով ավելի ուշ լույս տեսած մի փաստաթղթի վրա, Ռոմանոպոլիսի տեղադրությունը դարձնում է անվիճելի։ Խոսքը ղպտի-աբաբ աշխարհագրական «scala»-ի մասին է, որտեղ օգտագործվել է X դ. մի պատմական աշխատություն՝ բյուզանդացիների և Սայֆ ադ-դաուլայի պատերազմները նկարագրող։ Տարբեր տեղանունների շարքում հիշված է և Ռոմանոպոլիսը՝ ղպտի տեքստում, որի դիմաց արաբերենն ունի Զանջուր։ Քանի որ այդպիսի անունով քաղաք հայտնի չէ, Հոնիգմանն այն ուղղում է մա-

աղջուր և գտնում, որ Ռոմանոսյուրը Հայաստանի ձապաղջուրն է (տե՛ս *Honig-*
mann, *Die „scala“ graphique*, p. 87, 98, 122—123): Յակուտ ալ-Համավիի տվյալնե-
ով ձապաղջրի «բնակիչները քրիստոնյա հայեր են: Ունի բերդեր և դյուղեր» (Նալ-
անդրան, Արաբական աղբյուրները, էջ 46):

702. Խլաթը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում Ռոմանոս Գիոգենեսը որոշել էր վե-
ադանալ Կոստանդնուպոլիս, բայց բանակում գտնվող Միքայել Ատտալիատեոբը, որ
զինվորական դատավորի պաշտոնն ուներ, կոչ արեց կայսեր պաշարել և դրավել Խլաթ
քաղաքը (տ՛ի ԿՏՍ ԵՏԾ *Χλιατ*) և նրա շուրջ եղա՛յ ավանները, զինվորներն ավար ձեռք
երելով, ավելի պատրաստակամությամբ դիմեն պատերազմի, այդ շրջաններում աս-
տատվի հոմեական գերիշխանությունը, որպեսզի դրանք թշնամու հենակետերից ու
ատակարարման կետերից, վերածվեն նրանց դեմ ուղղված պատվարների (*Attal*, p
31):

703. Խոսքը նշանավոր զորավար Փիլարտոս վարածնունու մասին է: Բյուզանդական
աղբյուրների համաձայն Ռոմանոս կայսրը նրան նշանակեց զորավար. կամ զորավար-
ավտո՛ւրատոր, կամ էլ դոմեստիկոս: Նրա վերաբերյալ աղբյուրների տվյալները շատ
ակասական են, մի բան, որ իր արտացոլումն է գտել նաև ուսումնասիրողների երկե-
ում: Նրա վերաբերյալ մանրամասն խոսում է Մատթեոս Ուոհայեցին, որին նա բնորո-
ում է որպես «անօրէն և ամենաչար իշխանն», որ «վարքն և կրօնքն զշոռոմոցն ունէր,
և հայրենեօքն և մայրենեօքն Հայ էր... սա տիրեալ բազում աշխարհաց և քաղաքաց...
եկեալ բնակեցաւ ի Մշարն» (*Մատթ. Ուոհ.* էջ 206): Երբ Վասակ Պահլավունին, Ան-
տիոքի կառավարիչը, սպանվեց, նրա ազատագունը դիմեց Փիլարտոսին: Վերջինս տի-
անալով քաղաքին, որոշ ժամանակ իր ձեռքում պահեց այն (*Մատթ. Ուոհ.*, էջ 213):
իլարտոսը, ըստ Ադոնցի պատկանում էր Վրախամիտանների (Վահրամյանների) ընտա-
իքին, որ ժամանակին մասնակցություն ունեցավ Վարդաս Սկլերոսի ապստամբությա-
ը՝ ի դեմս Սահակ Վահրամյանի (*Adontz*, EAB, p 148—149): Յառնլին շի բաժանում
դոնցի ենթադրությունը (*Yarnley*, *Philaretos*, p. 334, n. 17): Միքայել Ասորին
ուր է տալիս, որ Փիլարտոսն իր իշխանությունը տարածեց Տարսոնի, Մոպսուեստիա-
ի, Սարաշի, Քեսունի, Ռաբանի, Եդեսիայի, Անազարվայի, Անտիոքի, Զահանի և Մե-
խոենեի վրա (տե՛ս *Michel le Syrien*, *Chronique*, p. 173, 187 sq., 280): Պահլավունի
ն Փիլարտոսի արճճե կնիքները, որոնց հիման վրա հնարավոր է վերականգնել նրա
ursus honorum-ը: Տե՛՛ն *Ила провская*, *Печати Филарета*, . 47: Փիլարտոսի
մասին հանդամանորեն տե՛ս *Laurent*, *Les orig. . es médiévales*, p. 50—51: Նույնի,
yzance, p. 81 և հտ.: Նույնի, *Des Grecs aux Croises*, p. 367—44 Վերահրատա-
սկվել է հեղինակի հայադիտական հոդվածների ժողովածուում՝ *E des d'Histoire*
rménienne, Louvain, 1971, p. 61—128: Նույնի, *Byzance et Antioche*, p. 61—72
վերահրատարակությունը լեռնհիշյալ ժողովածուում, էջ 146—159): Կոմմագենացի,
Փիլարտոս Հայը, Հալեպ, 1936: Քասունի, *Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետությունը*:
րոլ'у, *Philaretos*, pp. 331—353: *Каждан*, *Армяне*, стр. 26—

704. Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Մունդարոն, Ատտալիատեսի՝ Մուզուրոն: Հայոց
ուրը (Մձուր) Պաղինի մոտ:

705 Եկեղյաց գավառը:

10. Ատտալիատեսը դժում է ավելի մանրամասն երթուղին թուրքերը մտան Կա
դովկիա անցնելով Եփրատ գետը՝ Մեխիտենեից վերև (*Attal* p. 135)

707. Ատտալիատեսի մոտ ավելի հստա a յ x av ενου 5 πατες 66 , դիպե

ὕπὸ τῶν Ἀρμενίων ἀπόλωνται—*Attal.*, p. 135 («որպեսզի ցիր ու ցան եղած ու մենակ մնալով, հայերի կողմից կորստյան շմատնվեն»):

708. Բնագրում՝ καὶ τῶν Ἀρμενιακῶν πύτων: Չշիոթեի Արմենիականների բանակաթեմի հետ: Այստեղ «բանակաթեմ» բառը չի օգտագործված վարչական առումով: Պատմիչը ցույց է տալիս, որ Ռոմանոս Դիոգենեսը Կոլոնիայի և «Արմենիական բանակաթեմների վրայով» հասավ Սեբաստիա: Նա նկատի ունի հայերով բնակեցված շրջանները, քանզի Արմենիականների բանակաթեմը գտնվում էր Սեբաստիայից արևմուտք և եթե նա նկատի ունենար Արմենիականների բանակաթեմը, ապա այն գտնվում էր Սեբաստիային կից, կայսրը կարիք չուներ նախապես գնալ Կոլոնիա, որ Սեբաստիայից արեւելք է գտնվում (տե՛ս այդ մասին *Ahrweiler*, *Recherches*, p. 80, n. 3):

709. Հավանաբար՝ Հերակլիան, այժմ՝ էրեզլի:

710. Անտիոքի գուբու խաչատուրը, որին Ատտալիատեսը (*Attal.*, p. 172) անվանում է հայ. «ὁ τῆς μεγάλης Ἀντιοχείας κατεστρω, Χατατούριος ἐπονομαζόμενος, ἔξ Ἀρμενίων δ' ἑλκων το γένος»: Նրան Ռոմանոս Դիոգենեսը նշանակել էր Անտիոքի կառավարիչ 1068 թ.: Զարմանալին այն է, որ խաչատուրի մասին հայկական աղբյուրներում չենք հանգիպում որևէ տեղեկության: Այդ ուսումնասիրողներին զրգել է ենթադրելու, որ խաչատուրը հայկական աղբյուրներում հանգես է գալիս այլ անվան տակ: Սկսած Զամչյանից ենթադրել են, որ Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ 1065 թ. տակ հիշատակված Անտիոքի հայազգի գուբու-կառավարիչ Բեխտը (Մատթ. Ուռհ., էջ 157) հենց խաչատուրն է: Զամչյանն այդ նույնացումը կատարելով («Հայոց պատմություն», հտ. Բ, էջ 972) գտնում էր նաև, որ Բեխտ անուն չէ, այլ բյուզանդական վեստ պատվաստիճանը (նույն տեղում): Զամչյանի ենթադրությունը կրկնում են Բրոսսեն (նրան նա անվանում է Vest Khatchatour: Տե՛ս *Lebeau*, *Histoire du Bas-Empire*, t. XIV, 1833, p. 441: Հմմտ. նաև հտ. XV, 1833, p. 71, n. 1), Ալիշանը (տե՛ս նրա Վարդան Բարձրբերդցու Պատմության 105-րդ ծանոթագրությունը) և այլ ուսումնասիրողներ, այդ թվում մեր օրերում նաև Ե. Քասունին (տե՛ս նրա հոդվածը. «ԺԱ. գարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ», էջ 123—134):

Դեռևս 1929/1930 թթ. Ժ. Լորանն իր մի հոդվածում (տե՛ս նրա *Le duc d'Antioche Khatchatour*), ապացույցեց այդ նույնացման անհնարինությունը և հանգեց այն եզրակացության, որ Բեխտը ոչ թե Մեծ Անտիոքի կառավարիչն էր, այլ, հավանաբար, Իսավրիայի Անտիոքի:

711. Ատտալիատեսը տալիս է կարևոր մանրամասնություններ: Նրա ասածից պարզվում է, որ «Սելևկիայի լեոնային շրջաններում բնակվող հայերը» (ἐν τοῖς ὀρεινοῖς τῆς Σελευχείας κατοικοῦντων Ἀρμενίων) կարգազրույթյուն էին ստացել նեղանցքներում հարձակվելու ու վնասելու թուրքերին, այսինքն պարզվում է, որ խոսքը ոչ թե հայերի ինչ-որ զորամասի մասին է, այլ տվյալ շրջաններում բնակություն հաստատած հայերի (տե՛ս *Attal.*, p. 137):

712. Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ Σαρρανικὸν ὄρος Ատտալիատեսը ավելի ճիշտ է գրում. Σαρρανδικὸν ὄρος (*Attal.*, p. 138): Խոսքը Սարվանգիքարի մասին է:

713. Կուրապաղատ Մանուիլ Կոմնենոսի Սեբաստիայում պարտվելու և գերվելու մասին մանրամասն խոսում է Մատթեոս Ուռհայեցին, տալիս և այլ տեղեկություններ: Նրա ասելով Սեբաստիայի վրա էր եկել «ամիրայ մի Կտրիճ անուն», որ «էր... յազգէ Աբասյան սուլտանին»: Դիոգենեսը նրա գեմ ուղարկեց Կուրապաղատին, որը սակայն պարտվեց ու գերի ընկավ (էջ 192):

714. Փոյուգիայի հնում Կոլոսսե կոշվող քաղաքը (Պողոս առաքյալն առ Կողոսացիս թուղթն այս քաղաքի բնակիչներին էր ուղղել), Լավոդիկիայի և Հիերապոլսի մոտ: Այն կոշվեց խոնե՝ XI դ.: Այս քաղաքից էին ծագում Միքայել և Նիկեոսա խոնիատեսները:

715. Նրանք, հարկավ, հերետիկոսներ էին բյուզանդացիների հասկացողությամբ: Խոսքը հայերի (հայադավանների) մասին է, որոնք երկաբնականների համար հերետիկոս էին: Հարցի մեջ պարզություն է մտցնում Ատտալիատեսը: Նույն բառերով, ինչ Ակիլիցեսի Շարունակողը, շարադրելով այս դեպքերը, նա դրում է. «ὅν αἰρετικῶν, ἵτε τὴν Ἰβηρίαν καὶ Μεσοποταμίαν καὶ ἄχρι Λυκαυδοῦ καὶ Μελιτηνῆς καὶ τῶν παρακειμένων οἰκοῦσιν Ἀρμενίων. այսինքն պարզ ցույց է տալիս, որ Իբերիայում, Միչադեթում՝ մինչև Լիկանդոս և Մելիտենե և (նրանց) մտտակայքում ապրում են հերետիկոս (միաբնակ) հայերը (Attal., p. 97):

716. Ակեֆալ (անդուխ, առանց պարադիխի) էին կոշվում Եդիպոսսի միաբնակ վանականները, որոնք հանդես եկան Զենոն կայսեր Հենոտիկոնի դեմ, քանզի վերջինս դատապարտում էր ոչ միայն Նեստորին և միաբնակության առաջնորդ Եվտիքեսին, այլև որովհետև հատակորեն շէին գատապարտվում Քաղկեդոնի որոշումները: Այստեղ պարզապես հին տերմինն է օգտագործվում ընդհանրապես միաբնականների վերաբերյալ:

717. Հին կտակարանի համաձայն կուսպաշտ մի ժողովուրդ (Քրիստաւորաց, Գ, —7):

718. Բնագրում՝ «ατος τ φιλοσόφων հյուպատոս (դերադույնն) իմաստասիրաց: Տիլթեոսի «Կլետորոլոգիոն»-ում փիլիսոփաների հյուպատոսը սպաթարից ցածր էր կանդնած: Կարևոր աստիճան էր հատկապես բարձրագույն կրթության ասպարեզում (տե՛ս Bréhier, Les Institutions, p. 50)

719. Այս թուրք ամիրայի անունը ըստ Ուոհայեցու Կտրիճ էր (տե՛ս ծանոթ 713): «Թագաւորն Հայոց (իմա Գաղիկ II-ը)—դրում է հայ պատմիչը,—և իշխանքն և ամենայն նախարարքն արարին սէր և միաբանութիւն ընդ մանուկ ամիրային» (էջ 192): Թուրք ամիրայի Կոստանդնուպոլիս դնալու մասին վկայում է նաև Ուոհայեցին (էջ 193):

720. «Ուղղափառության կիրակին» (մեծ պահքի առաջին կիրակին) նշվում էր 842 թ. և նվիրված էր պատկերապաշտության տարած հաղթանակին:

721. Հելենուպոլիս նշանակում է Հելենեի քաղաք, աղավաղելով դարձրել են էլեյ-նուպոլիս (թշվառ քաղաք):

722. Տե՛ս ծանոթ. 201:

723. Եվդոկիա կայսրուհու որդիներին նկատի ունի:

724. Նիկեփոր Բոտանիատեսը ազնվական ծագում ուներ, Անատոլիկոն բանակաթեմի ամենից հարուստ ու երևելի մարդն էր, որ դարձել էր նաև հիշյալ բանակաթեմի զորավարը (Attal., p. 213: Տե՛ս նաև ստորև, ծանոթ. 778):

725. Պաղ Աղբյուրը (Κρόα πηγῆ) Ռամզեյի ենթադրությամբ նույնանուն է վաթիոհարսի հետ, այն վայրի, որտեղ 872 թ. Վասիլ I-ի զորքերի և պալմիկյան առաջնորդ Խրիստիի-րի միջև ճակատամարտ տեղի ունեցավ (Ramsey, HGAM, p. 267, n.): Հավանաբար դտնվում էր Տիվրիկի մոտ: Վաթիոհարսը Ա Վասիլեի ենթադրությամբ նույնանուն է ժամանակակից Ենի Խանի հետ, Սերաստիայից հյուսիս-արևմուտք (Василев, Византия и арабы, II, стр 32: Վաթիոհարսի տեղադրության մասին տե՛ս նաև Տաշյան, Արևմտյան սահմանը, էջ 459):

726 Հմմտ Արիստ. Էպստ., էջ 138. «և բազում դօրս ի ձե՛ս պարասպ յաւր, քան ի անապար արծա ռ և ինքն բազում ամբոխի յարեկոս ճանապարհ շինելու ասանէր ի մե՛ս քաղաքն Թէոդուպոլիս և անդ զայրուծի կա էր»:

7 Ատտ. Կատեւ պարզաբանում է. «գերմանացիների, ոտնք ֆրանկում (Attal, p 14 : Ռուսեկիտուր Droussel de Bailleul-ն է:

728. Բնագրում՝ Մանգլերոս տեղանվան շայերի մոտ տառածված տարատեսակներից մեկը՝ Մանձկերոս: Բյուզանդական բանակի էթնիկակա խալտարդեատոթյան մասին Ուոհայեցին գրում է. Դիոգենեսը «արար ժողով մեծ և ասհագին բազմութեան զամենայն աշխարհն շաց (զոթաց, արև տականների—Հ. Բ) և զհամօրէն ազգն բուլղարաց և զամենայն կղզիս հեռաւորս զԳամիրս և զամենայն Թիւթանիա, զԿիլիկիա և զԱնտիոս, զՏրապիզոն և զամենայն տունն Հայոց՝ որք էին մնացել ի քաջ զօրականացն, և բերեալ այլ զօր յայլազգէացն հուժա տանացն» (էջ 198):

729 Ուոհայեցին գրում է, որ «առ ի շոյէ պահապանաց քաղաքին յաւուր միտաւ և քաղաքն Մանձկերոս, վասն զի փախեան Հոռոմոց պահապանքն» (էջ 198):

730. Ատտալիատեւոր (Attal, p 149) ցույց է տալիս, որ սուլթանը Մանազկերոսում աստատեց մեծաթիվ թուրքերի և «գիլիմիտների» (դայլամցիների):

731 Հմմտ. Մատթ. Ուոհ. էջ 200. «և յայնժամ ...զՏարխանիատն երեսու հազարու դարձուց (կայսրը—Հ. Բ.) ի վերայ իլաթայ»: Իմազ էդ-դին Իսպահանցին գրում է որ Դիոգենեսը իլաթ ուղարկեց ուսանողների հրամանատարներին՝ 20 հազար շեժյալնե-ով, որ նրանց զեմ դուս եկավ իլաթի զորքը՝ թուրք Սնզակի գլխավորութեամբ նա ջարդեց բյուզանդական զորքերին և դերի վերցրեց նրանց հրամանատարին: Պատեհոն այս դեպքը թվատու է հեօրայի 463 թ Ձուլ-Կադ ամսի օրսին, երեքշաբթի օր (1071 թ. օգոստոսի 3: Տե՛ս Puzen, Ara kine skazaniya, str. 1 199):

Ուոհայեցին ցույց է տալիս նաև, որ կայսրը 12 հազար հոգու լ ուղար կց «յկալբ (էջ 200): Այս դրասոր Սկիլիցեսի Շարունակողի «ոտ չի արձանադրված թեև տվյալ պահին անհասկանալի է Ափխազիա բյուզանդական զորք ուղարկելու ի նպատակով Իմազ էդ-դին Իսպահանցին ցույց է տալիս, որ Դիոն նեթի բանակու կայր և փխազներու Ուոհայեցու յԱպխազքը» գուցե ուղղել «յավ զա ց»:

732 Ավելի խորամոտ պատմիչը զանդացիների ասո շողութեան մասին պատճառ հենց ուժերի փոքրումն է համարում (էջ 200):

Մանազկերոսի վերստին առձան Կասին գրում «և յարուցեալ աս նայն բազմո եամբն զնաց յարեկեք՝ աշխարհ և իջեալ տալիս և զօրք սուլթանին որ կայր»:

733 Շարունա պա Կաօրց այն տպագրութեան թուրքերը Դիոն սին դ ադրութիւն շցուցարեր պա անցին զԷ և տալիս լեւոր, սակայն, ցույց տալի , որ ոգենե-սրք մոտիկ ապա վերցնելով զորքի լավագու մասը ոտնք քա-ել և ոտնք եւ փնտրելով և բաբաններ զործի դնելու հար վայր րատ սր այդ ուղում մասնա ում էր այոց տեակազու էր րձալ և դուր դոնլոզ պարիսպների մրա և գրոհ ւցոնո է յուրքը ստիպված եղան բանա լթ ուն էր ս ո կա

սեր հետ և հանձնել քաղաքը: Այս դեպքերին ականատես էր Ատտալիատեսը, նա հետև-
վում էր Գիոզենեսին

735 Քեոդոսուպոլսի դուքս Նիկեփոր Վասիլակի «բնիկ զինվորները» հավանաբար
հայեր էին: Հայ էր և ինքը Վասիլակը: Մանազկերտի ճակատամարտին Ռոմանոս Գիո-
զենեսը Ուոհայեցու ասելով «կացոյց զօրադուխ զօրաց իւրոց զնատապ և զՎասիլակ
իշխանք Հայեցիք՝ զայր քաջք և պատերազմողք, (էջ 201): Կածրանը, ելնելով այն
նկատառումից, որ Նիկեփոր Վասիլակը Մանազկերտում շապանվեց, այլ դերի ընկավ
(Ուոհայեցու հիշած Վասիլակը սպանվեց), ապա նրանց տարբեր անձնավորություններ
է համարում, թեև չի ժխտում այն հնարավորությունը, որ աղբյուրներից մեկն ու մեկը
սխալ է (Κακιδαν, Αρμῆνε, στρ. 103):

736. Տե ս նախորդ ծանոթագրությունը:

737. Մատթեոս Ուոհայեցին տալիս է մանրամասնություններ, որոնք բացակայում
են Սկիլցեսի Շարունակողի մոտ. «թագաւորն Տիօֆէն,— դրում է նա,.. —զՈւզն և
զՊածունակն կացուցանէր ընդ աջմէ իւրմէ և ընդ ձախմէ և զայլ զօրսն զառաջոյ և
զթիկանց» (էջ 201—202): Սկիլցեսի Շարունակողն ասում է, որ թուրքերի կողմն ան-
ցան միայն ուզերը, այնինչ Ուոհայեցին դրում է «Ուզն և Պածինակն ի սուլտանի
յողմն անցանէին» (էջ 202), իսկ Լաստիվերցին, թե «մեծ դունդ մի՛ առ որս շիք ի
տաս աստուածապաշտութիւն, ապստամբեալ ի թագաւորէն Յունաց՝ ի կողմ թշնա
մեացն յաւելուին» (էջ 139): Մանազկերտում քաջաբար կռվեցին հայերը: Հայոց զին-
վորները, դրում է Լաստիվերցին, «ոչ զանդիտէին ի կորովի ազեզնատրացն Պարսից,
այլ արութեամբ ընդդէմ կային հանդիսին, և ոչ զթիկունս դարձուցանէին. թէպէտև բա-
զումք ի սիրոյ թագաւորին բաժանեցան, սակայն միամտութեամբ նոքա զմահ յանձն
առին» (էջ 139):

738. Մատթեոս Ու .այեցին վճռական ճակատամարտի վայրը Տողոտափ , անվա
սում. «մերձ ի Մանձկերտ, ի տեղին՝ որ կոչի Տողոտափ» (էջ 201):

739 Ատտալիատեսը դրում է թե Գիոզենեսին ինքը խորհուրդ տվեց իր բանակում
առայող ուզերին հաջատարմության վերաբերյալ երդումներ պահանջել և ինքը չի
խալվել, քանզի նրանցից և ոչ ոք այդ պատերազմում շանցավ թշնամու կողմը
(Attal, p. 158—159) Դա, հարկավ, իրականությունը չի համապատասխանում (տե՛ս
անոթ. 737):

740. Ալի Արսլանո մեհեմեդ և Լազազոթյան կամ Ղաշտոթյան հետա՛ուտ , որ
նպանություն ուղարկելով, նա նպատակ ուներ յրտեսել (տե՛ս Ρ)ՅՐՈՒ, Αραδσκηε σκα
անηα, στρ. 199—200): Խազազոթյան վերաբերյալ սուլթանի առաջարկը, ըստ Իմազ
էդ-դիևի, Ռոմանոսն համարեց թուլության նշան, դրա համար մերժեց և պատասխա-
նեց. «Ես այդ առաջարկին կպատասխանեմ Ռեյում» (նույն տեղում, էջ 200)

741. Տե՛ս ծանոթ. 723

742. Մանազկերտ ճակատամարտը տեղի ունեցավ 1071 թ օգոստոսի 19-ին: Հու-
նարեն մի ձեռագրի (Athenensis graecus 1429, folio 45) հիշատակարանում ասված է,
որ Ռոմանոսը դերի ընկավ օգոստոսի 26-ին շաբաթվա 6-րդ օրը (ուրբաթ). Պ. Գո-
տինեն այս փաստի հիման վրա ուզում է ուղղում մտցնել Մանազկերտի ճակատամարտի
ընդունված ամսաթվի մեջ (տե՛ս Gautler, Monodie inedite, p. 157):

Բյուզանդական կայսեր դերվելը մեծ տպավորություն դործեց ժամանակակիցների
վրա: Արիստահես Լաստիվերցին դրան նվիրեց իր աշխատության ին վուխը. «Յա-
զազս թագաւորին Յունաց, որ ի թագաւորէն Պարսից ձերբակալ եղև» ի միջի այլոց
նշելով. «Արդ զայն աշխարհակալ և զմեծ աթոռոյ տէր, իբրև ստրուկ մի անարի մե-

դացն՝ ձերբակալ արարեալ՝ առաջի թաղաւորին Պարսից կացուցանէին» (էջ 140: Հմմտ Մատթ. Ուռն., էջ 202): Մանազկերտի ճակատամարտի վերաբերյալ վերջին դործերից տե՛ս. *Toutanoff, The Background Гусейнов, Из истории, стр. 160—163: Նույնի, Последствия сражения при Манцикерте, стр. 148—152: Ճակատամարտի մասին Նակ՝ Cahen, La campagne de Mantzikert, p. 613—642. Steater, The battle of Mantzikert, 1071, p. 257—263, Minorsky, Studies, p. 59:*

743. Իմադ էդ-դին Իսպահանցու ասելով, սուլթանի հարցին, թե «Ասա ինձ անկեղծորեն, ի՞նչ կուզենայիր, կամ ի՞նչ կանեիր դու եթե հաղթեիր», Դիոդենեսը պատասխանեց. «Ես որոշել էի ձեզանից դերի վերջորածներին շնորհի հետ մի տեղ փակել. Իսկ եթե ես քեզ դերի վերջնեի, (շան) վզնոց կհաղցնեի, այնքան դազազած էի երբ վրա» (*Розен, Арабские сказания, стр. 202*):

744. «ὁ ἐπὶ τῶν δεύσεων: Համապատասխանում է V դարի magister a memoriae-ին: Այդ աստիճանավորը քննում էր և Կոստանդնուպոլիս ուղարկում կայսեր հասցեաղրված բոլոր հայցադիմումները, խնդրագրերը, բողոքները: Նա մնում էր նահանգներում, զլիսավորապես մեծ կենտրոններում: X դարում ὁ ἐπὶ τῶν δεύσεων-ը դրավում էր հիերարխիկ աստիճանի 55-րդ տեղը և մտնում էր դատավորների (κριταί) դասի մեջ: Կրում էր անթիպատ-պատրիկի, պատրիկի կամ պրոտոպատրիարի աստիճանը: Սահակ-Վահրամը (տե՛ս էջ 59) ունեցել է ὁ ἐπὶ τῶν δεύσεων-ի պաշտոնը: Պաշտոնի մասին մանրամասն տե՛ս *Guilland, Le Maître des Requêtes, p. 97—118:*

745. Վասիլ Մալեսիսը Կոստանդին Դուկասի ժամանակ (1059—1067) Կատտոլիկա նահանգների (Հելլադա և Պելոպոնեսի բանակաթեմ) դատավորն էր, ապա՝ Արմենիականների բանակաթեմի: Ռոմանոս Դիոգենեսի թուրքերի դեմ ձեռնարկած արշավանքի ժամանակ նրան ուղեկցող սեկրետիկոսների կազմում էր (տե՛ս *Duyc, Basile Malésès p. 167—178*):

Դժվար չէ նկատել, որ Լևոնի և Եվստաթիոսի սպանության, Վասիլ Մալեսիսի դերման մասին պատմությունն այստեղ ընդմիջարկություն է, գրչի կողմից սխալմամբ ձեռագրի հաջորդ էջից բերված: Աստալիատեսը այդ մասին խոսում է կայսեր իբերական դյուղերը գնալու վերաբերյալ շարադրանքից հետո, ընդ որում նա նշում է, որ այդ դեպքերը տեղի ունեցան Մանազկերտի աղետի և պարտությունից հետո փախուստի դիմելու ժամանակ (*Attal., p. 167*):

746. Աստալիատեսը ցույց է տալիս, որ Ռոմանոսը իբերական դյուղերում հավաքեց պատերազմից փախած փոքրաթիվ զինվորների, որ իր հետ էին նաև ազատություն ըստացածները (*Attal., p. 166—167*):

747. Նշանակում է՝ «Մեղունների քար, ժայռ»: Բլրի վրա ստուցված բերդ էր (*Attal., p. 168*):

748. Եդեսիայի կատապան Պողոսի մասին Ուրհայեցու ժամանակագրության մեջ խոսք չկա: Աստալիատեսը գրում է, որ պրոեգրոս Պողոսը թուրքական արշավանքի ժամանակ Դիոգենեսի խորհրդականներից էր, կայսրը նրան կանչել էր Եդեսիայի կատապանությունից: Պողոսը հավատարիմ էր Դիոգենեսի նկատմամբ, բայց այն պատճառով, որ կայսրը Թեոդոսուպոլսի դուքսի (Նիկեփոր Վասիլակիի) հետ դերի էր ընկել, Պողոսն իր վրա էր վերցրել Թեոդոսուպոլսի կառավարչի պաշտոնը (*Attal., p. 168*):

749. Այն է Եվդոկիա: Գտնվում էր Արմենիականների բանակաթեմում (*Attal., p. 169*):

750. Ֆրանկներ կային և՛ Դիոգենեսի, և՛ Կոստանդին բանակում: Կոստանդին ֆրանկներին զլիսավորում էր Կրիսպինոսը, որին հաջողվում է ձիրենց (ֆրանկների)

լեզվով» դիմել Դիոդենեսի ֆրանկներին և նրանց դրդել փախուստի դիմել (տե՛ս *Attal*, p. 171):

751. Ճշգրիտ տեղագրությունը հայտնի չէ: Հավանաբար դտնվում էր Կապադովկիայում Վարդաս Փոկասը Բաղդադից վերադարձած Վարդաս Սկլերոսին հենց այս բերդում էր արդելափակել:

752. Խաչատուրի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 710:

753. Բնագրում՝ αἰροῦσιν: Նշանակում է «սպանում են», բայց և «դերում են»: Ատտալիատեսի բնագիրը պարզ ցույց է տալիս, որ խոսքը դերման մասին է (*Attal.*, p. 174): Խաչատուրի դերման վերաբերյալ ավելի մանրամասն խոսում է Նիկեիոս Բրիեննիոսը: Խաչատուրը՝ փախուստի դիմելով, թաքնվել էր անտառում, բայց բռնվեց մի զինվորի կողմից և քիչ էր մնացել սրի քաշվեր: Զինվորը, սակայն, ընդառաջելով Խաչատուրի պազատանքին, նրան մերկացնելով, անտառում բաց է թողնում: Մի ուրիշ զինվոր, հանդիպելով նրան, փորձեց սպանել, բայց Խաչատուրի խնդրանքով տարվեց զորավար Անդրոնիկոսի մոտ: Վերջինս նրան հաղուստ տվեց «ինչպիսին վայել է քաջարի զորավարին, և պահում էր անկալանք կալանքի մեջ»: Խաչատուրը Անդրոնիկոսի վերաբերմունքից զրացված, նրան հայտնում է անտառում իր թաքցրած մի թանկագին քարի մասին, որն իր մեծությունը ու պայծառությունը դերազանցում էր բոլոր նման քարերը, և նրան նվիրում այն: Հետագայում այդ քարն Անդրոնիկոսը նվիրեց թաղուհի Մարիային (*Nic. Bryenn.*, p. 53: Տե՛ս նաև *Psellos*, *Chronographie*, II, p. 170): Աղբյուրներում վկայություններ չկան Խաչատուրի վախճանի մասին:

754. Հմմտ. Մատթ. Ուտն., էջ 202. «Տիոթէնն դեաց փախստական ի քաղաքն՝ ոտ կոշի Ատանա. և ժողովեցան ի վերայ նորա զօրք թաղաւորին Միխայլի. իսկ Տիոթէնն առ վտանդի իւր զդեցաւ զդեստ աբեղայի և ելեալ առ զօրադուխն Հոռոմոց՝ որ էր եղբայր Տուկծին»:

755. Ժամանակակից Քյոթհաճյա քաղաքը:

756. Նրանց մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 390:

757. Այսինքն՝ դրոմոսի լողոթես: Հմմտ. *Attal.*, p. 187. *Nic. Bryenn.*, p. 56:

758. Սկիլիցեսի Շարունակողի մոտ՝ καὶ πιστις εὐθὺς ἀπαρλόγηστος, որ հավանաբար աղավաղում է: Այս տեղում Ատտալիատեսը գրում է՝ φισχοσυνηγορίαί πολλαί, այսինքն փաստաբանություններ՝ հօղուտ պետական դանձարանի (*Attal.*, p. 183): Պարապինակեսի տնտեսական քաղաքականության մասին տե՛ս *Karayannopoulos*, *Zur Finanzpolitik*, S. 109—111:

759. Հմմտ. Արիստ. Լաստ., էջ 140. «եւ արդ զոր Աստուած ազատեալ ի ձեռանէ այլազդոյն կորդեալ եհան, որ իւրքն էին՝ նենգութեամբ և խայտառականօք խաւարեցուցին զլուսարանս նորա և սպանին»:

760. Բրիեննիոսի ասելով՝ Սեբաստիա (*Nic. Bryenn.*, p. 59):

761. Բրիեննիոսը նրանց հրամանատարին անվանում է Արտուխ (*Nic. Bryenn.*, p. 81):

762. Ապագա կայսր Ալեքսիոս I Կոմնենոսը:

763. Բրիեննիոսն նրան անվանում է Տուտախ (*Τουταχ*):

764. Ալեքսիոս Կոմնենոսը Տուտախի մոտ մարդ ու նվերներ էր ուղարկել, խնդրելով ձերբակալել Ռուսելիոսին: Տուտախը Ալեքսիոսի մոտ՝ Ամասիա իր ամենահավատարիմ մարդուն ուղարկեց, որին Ալեքսիոսն ասաց, թե կայսրն ու սուլթանը բարեկամներն են, իսկ Ռուսելիոսը երկուսին էլ թշնամի, որին կայսեր հանձնելու դեպքում նա շատ դրամ կստանա: Հետաքրքրական է նշել, որ երբ թուրքերը Ռուսելիոսին ձերբակալեցին և

հանձնեցին Ալեքսիոսին Ամասիայի բնակչութիւնը փորձեց նրան ազատել (Niv Bryenn., p. 86—90):

765. Այս մոնոպոլիոնն ու ֆունդաքսը (բորսա) այնքան ատելի էին, որ մի փոքր անց, Նիկեիոսը Բրիեննիոսի ապստամբութեան ժամանակ, երբ վերջինս ստալ Ռեդեստոս, բնակչութիւնը հիմնահատակ, քարուքանդ արեց նրանց շենքերը (Attal., p. 249)

766. Պարապինակես (παρά πινάκων) մոդից մեկ պնակ՝ $1/4$ մոդ պակաս, $3/4$ մոդ հացահատիկ):

767. Բոննի հրատարակութեան մեջ՝ Կոմիսան, դուցե Կավխա՞ն:

768. Հավանաբար շի նույնանում Կոստանդին VIII-ի ժամանակ դործած համանոս անձնավորութեան հետ (Καждан, Армяне, стр. 86):

769. Ավելի հայտնի է Որմզդի վանք անունով: Վանքի եկեղեցին մինչև օրս կան դուն է և կոչվում է Փոքր Սուրբ Սոֆիա (Քյուչյուքյասոֆյա):

770. Խոսքը Ռոբերտ Գլխակարի մասին է (1015—1085): 1059 թ. նա իրեն հայ տարարեց Կալաբրիայի և Ապոլիայի դուքս, և իրեն համարում էր Կոստանդնուպոլսի կայսեր ներկայացուցիչը: Սկիլիցեսի Շարունակողի հիշատակած խնամիական կապեր հաստատելու փորձերը տեղի ունեցան 1073 թ., Ռոբերտի դուստրերից Հելենեն եկավ Կոստանդնուպոլիս 1075 թ.: Այս խնամիական կապերի շուրջ եղած բանակցութիւնները զուտ քաղաքական բնույթ ունեին: Պահպանվել է այդ ամուսնութեան պայմանագիրը որտեղ, ի միջի այլոց ասված է, որ նրանք պետք է նույն թշնամիներն ունենան և նույն բարեկամները, որ Ռոբերտը պետք է կայսրութեան դաշնակիցը դառնա (տե՛ս Koltas, Le motif et des raisons, p 424—430):

771 Սկրիբոնները VI—VII դդ. կայսեր թիկնապահներն էին: Այդ մասին հատուկ նշում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտասը. «կայսեր թիկնապահին... հոռմայեցիները լատիներեն լեզվով սկրիբոն են անվանում» (Theoph. Sim., I, 14, 7): Որպես կանոն համալըրվում էին բարձր խավերի ներկայացուցիչներից և բացի իրենց ուղղակի պարտականութիւնից, հաճախ ստանում էին քաղաքական ու դիվանադիտական առաքելութիւններ: Նրանք անմիջականորեն ենթարկվում էին էքսկուբիտոսների դոմեստիկոսին: Ավելի ուշ շրջանում կատարում էին դաշտային բժիշկների գերը: Նրանց հիշատակում է Մխիթար Գոշը. «Ե. ի սոցանէ՝ (այսինքն «եսկուպտիոսյան-էքսկուբիտոսներից—Չ. Ք.) լինին՝ որը սրկիբոնք...» («Չքրք դատաստանի», էջ 138):

Սկիլիցեսի Շարունակողը շի բացատրում ի՞նչ ոճի մասին է խոսքը:

772. Ուզում է ասել «Անմահների դնդի», որն, ինչպես դիտենք, կազմավորվել էր Հովհաննես Չմշկիկի ժամանակ:

773. Գրամական փոքրադույն միավոր:

774. Նկատի ունի Կոստանդին (Միքայել) Պսելլոսին:

775. Թնադրում ἰσοτερα (համարժեք), թարգմանում ենք համանուն, քանզի հեղինակն այդ նկատի ունի: Հունարեն «սով» կլիխի λιπος, համաճարակը՝ λιπος, երկուսն էլ նույն կերպ են հնչում՝ լիմոս:

776. Բյուզանդիայում էմբոլոն էին կոչվում մեծ փողոցների կողքին կառուցված պորտիէները՝ ծածկած սյունաշարքերը:

777. Այսինքն՝ Նիկեիոսը Միքայելին:

778. Նիկեիոսը Բոտանիատեսի ծաղման մասին Սկիլիցեսի Շարունակողի տարբեր ձեռագրեր տարբեր են խոսում: Քննական բնադրում ընդունված է Ֆլավիոսներ ընթերցվածքը, այնինչ այլ ձեռագրերում (և Ատտալիատեսի մոտ) հանդիպում ենք Ֆարիոսներ: Հասկանալի է Բոտանիատեսը ցանկութիւն է ունեցել իրեն նշանավոր նախնիներ դառնել հին Հոռմոմ:

Հավանական է, որ նա Փոկասներից էր սերում, հետեւաբար նա կապ ուներ հայազգի ազում ունեցող այդ ընտանիքի հետ: Ատտալիատեսի ասելով Փոկասները 92 սերունդ էին, որոնց թվում և հայազգի կայսր Նիկեփոր II Փոկասը, որի արձանը կրեւտեում տեսած լինելով, Ատտալիատեսը նշում է նրա դիմադծերի մեծ նմանութիւնը Բոտանիատեսի հետ (Attal., p. 228) որի հիման վրա էլ հաստատում էր նրանց ազգակցական ապր: Ատտալիատեսը ցույց է տալիս նաև, որ Փոկասները կապ ունեն և իբերների հետ, որոնց Կոստանդին Մեծը Իսպանիայից դաղթեցրեց և բնակեցրեց հետադայում՝ Բերիա (Վրաստան) կոչված երկրում, որը մինչև այդ բնակեցված էր «ասորեստանիներով, ապա մարերով և բավականին անց՝ հայերով» (Attal., p. 22):

779. Տրայանուպոլիսը դանվում էր հարավային Թրակիայի էվրոս Մարիցա) գետից արևմուտք, ծովափից 14 կմ հեռավորութիւն վրա:

780. Ատտալիատեսը գրում է թե նա վախճանվեց «կամ բնական մահով, կամ էլ նրան թունավորեցին, ոչ ոք ճիշտը չգիտե» (Attal. p. 247): Թեոդորականների հայկական ընտանիքի մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 328:

781. Ատտալիատեսի ասելով այս կինն իր ամուսնու Բատացեսի գծով էր ազգական գալիս Բրիեննիոսին (Attal., p. 244): Այս դեպքերի ժամանակ Ատտալիատեսը հենց Ռեդեստոսում էր գտնվում, որտեղ նա կալվածներ ուներ:

782. Նաև Պանիդոն: Քաղաք Թրակիայում՝ Պրոպոնտիսի ափին, Ռեդեստոսից մեկ ժամ ճանապարհ դեպի հարավ:

783. Բյուզանդիայում Հերակլիա անունով մի քանի քաղաք կար: Այստեղ նկատի ունի Թրակիայի Հերակլիան, Պրոպոնտիսի ափին գտնվող, Կոստանդնուպոլսից 60, իսկ Ռեդեստոսից 20 մղոն հեռավորութիւն վրա:

784. Ոսկեղջյուրի մոտ գտնվող սբ. Պանտելեիմոնի վանքի անունը կրող կամուրջը:

785. Աթյուրա դյուզը փակում էր Ռեդեստոսից Կոստանդնուպոլիս տանող ճանապարհը և միշտ էլ ունեցել է ռազմադիտական խոշոր նշանակոթիւն Այժմ կոչվում է յուք Զեքմեչե:

786. Ըստ Ատտալիատեսի՝ քսան կենտինարից (14.400 դահեկան պակաս:

787. Այսինքն՝ Երուսաղեմից:

788. Կոսմաս I (1075 թ. օգոստոսի 2-ից մի փոքր հետո Յ. մայիսի 8-ը):

789. Այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրութիւն մեջ:

790. Մուսուլմանների կրոնապետը:

791. Մարիամը Միքայել Դուկասի (հետագայում՝ Նիկեփոր Բոտանիատեսի) կինը վրաց թագավոր Բագրատ IV-ի դուստր Մարթան է և վրաց թագավոր Գիորգի II-ի րույրը որ Բյուզանդիայում ստացավ Մարիամ անունը: Աղբյուրներում սխալմամբ ալան է համարվում բայց և աբազդ, որի տակ վրացի են հասկանում: XII դարի բյուզանդական նշանավոր գրող Հովհաննես Ցեցեսի «ափածո պատմութիւն 588—594 տողերում գրված է հետևյալը.

«Իբերները, աբազդներն ու ալանները մեկ ցեղ են,
տոաջին կարգում են իբերները, աբազդները՝ երկրորդ,
իսկ ալանները գտնվում են երրորդ տեղում:
Ցեցեսի մոր կողմից տատի մայրը՝

տիրուհի Մարիամը (աբազդուհուն նկատի ունեմ
որին շատերը սխալմամբ ալան են կոչում),

Կոստանդնուպոլիս եկավ...» տե՛ս Gautier, I 2

, . . 209, sq.

ևսև՝ Ioannis Tze.zae Hist. ie, p. 190—191):

Կայսրուհի Թեոդորան ցանկութիւնն էր հայտնել որդեգրել Մարթային, հայրը նրան ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, բայց Թեոդորայի մահից (1056) հետո ետ վերադարձավ Կոստանդին Դուկասի օրոք (1059—1067) Մարթան վրաստանից Կոստանդնուպոլիս եկավ Ահարոն Բուլղարի ուղեկցութեամբ ու ամուսնացավ Միքայել Պարապինակեսի հետ: Նրա մասին հատկապես տե՛ս *Нодур.*, *Грузинские материалы*, стр. 98—99:

792. Պրենետոսը փոքր քաղաք Բյուքանիայում (Փոքր Ասիա):

793. Այս Բորիլոսին (Բորիլ) Նիկեոսի Բրիեննիոսն անվանում է «սկյութ» կամ «մյուսացի» (հավանաբար՝ բուլղար), որին Բոտանիատեսը, կայսր դառնալուց հետո, շնորհեց պրոտոպրոտեգրոսի պատվաստիճանը և նշանակեց էթնարքես (ազգապետ): Այս Բորիլոսն է, որ կուրացրեց ապստամբ Բրիեննիոսին, վերջինիս դերի ընկնելուց հետո:

794. Բրիեննիոս մականվան մեջ երկու «ն» կա, Բոտանիատեսի մեջ՝ մեկ:

795. Բրիեննիոսը ցույց է տալիս, որ Ալեքսիոսը սեփական զորք չունենալով, դաշնակից զորք խնդրեց Նիկիա քաղաքում գտնվող թուրքերից, որոնց հրամանատարներն էին Կուսլումուշի որդիներ Մասուրը (Մանսուր) և Սուլիմանը՝ (Սուլայման): Նըրանք շուրջ երկու հազար հոգի տվեցին և պատրաստվում էին ուրիշներին էլ տրամադրել (տե՛ս *Nic. Bryenn.*, p. 130):

796. Բրիեննիոսի զորքի աջ թևը (5000 զինվորներ) դիսավորում էր նրա եղբայր կուրապաղատ Հովհաննեսը, որին ապստամբը սխուրիի դոմեստիկոս էր նշանակել: Զախ թևը (3000 զինվոր) դիսավորում էր Կատակալոն Տարխանիտեսը: Կենտրոնում կանգնել էր ինքը՝ Բրիեննիոսը (*Nic. Bryenn.*, p. 136): Ալեքսիոսն իր ուժերը երկուսի բաժանեց, «անմահներին» ու ֆրանկներին դիսավորեց ինքը, իսկ թուրքերին ու խոմատյաններին՝ Կոստանդին Կատակալոնը (*Nic. Bryenn.*, p. 134—144):

797. Բրիեննիոսին դերեցին Ալեքսիոսի թուրք զինվորները (*Nic. Bryenn.*, p. 144):

798. Սկիլիցեսի Շարունակողը վարանդներին (վարյադներին) երկու մասի է բաժանում: Նա խոսում է «պալատի վարյադներին» մասին, որոնց տակ նկատի ունի կայսերական դվարդիայում ծառայողներին, և «դրսի վարյադներին»՝ նահանդներում ծառայողներին (տե՛ս *Ahrweiler*, *Recherches*, p. 34):

799. Հմմտ. Մատթ. Ուռն., էջ 213. «Ի թուականութեանս Հայոց ՇԻՆ թագաւորեաց ի վերայ Հոռոմոց Վոտոնիատն և առեալ իւր կին զկին Միխայլին և զղուար Գուրգէի վրաց թագաւորին. որ յազադս ազտեղի պոռնկութեան առին զմիմեանս»: Մարիամի մասին Բրիեննիոսն ասում է, թե նա «իբերների իշխան Պանդրատի (Բագրատի) դուստրն էր» (*Nic. Bryenn.*, p. 56): Մարիամ «ալանուհու» մասին տե՛ս ծանոթ. 791:

800. Ալբանացիներին նկատի ունի:

801. Ատտալիատեսի ասելով Ալեքսիոսը ոչ թե սևաստոսի, այլ պանսևաստոսի պատվաստիճանն ստացավ (*Attal.*, p. 299):

802. Չչփոթել Նորիսուպոլսի (Ոսկե քաղաք—Սկյուտար) հետ: Նորիսուպոլիսը (Քրիստոսի քաղաք) ժամանակակից Կավալլան է Թրակիայում, որի անառիկ բերդը համարվում էր Մակեդոնիայի և Թրակիայի բանալին:

803. Վասիլակի դեմ կովելու ժամանակ Ալեքսիոս Կոմնենոսի մոտ է դալիս վասիլակի ազգականներից (οἰχογενῶν) մեկը՝ անունը Թաթիկ (*Τατίκιος Nic. Bryenn.*, p. 150): Ալեքսիոսի զորքում էր և ոմն մակեդոնացի, անունը Պետրոս, մականունը՝ Թոմնիկ (*Nic. Bryenn.*, p. 153), ինչպես և վասիլ Կուրտիկը (նույն տեղում, էջ 154), որ ազգական կապ էլ ուներ Կոմնենոսների հետ (տե՛ս *Каждан*, *Армяне*, стр. 15—16): Հենց այս Կուրտիկը դերի վերցրեց վասիլակի եզրորոգի Մանուիլին:

804. Կոմմանները (զփշազ, ուու. պոլովցիներ) թուրքական բոլոր ցեղ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

805. Խոսքը Փիլարտոս վարաժնունու մասին է, Աննա Կոմնենայի խոսքերով՝ «արիությամբ ու խոհեմությամբ նշանավոր» մի մարդու (*Anne Comnène, Alexiade, VII, 9*): Նրա մասին տե՛ս վերը, ծանոթ. 703:

806. Ինչպես հայտնի է, Ֆիլիպպուպոլսում պալլիկյաններ կային VIII դ. կեսերից, որոնց Կոստանդին Կոպրոնիմոսը դադթեցրել էր Կարինից և Մելիտենեից: Հետագայում նույն քաղաքն ազանդավորներ բռնադադթեցրեց Հովհաննես Չմշկիկը:

807. Մովսիսյա քաղաք Բուլզարիայում, այժմ Նեսեբր:

808. Ասեկրեսի վերաբերյալ տե՛ս ծանոթ. 111:

809. Ἄρειος, խմբից խուսափող:

810. Գիավատինոսների հայկական ընտանիքի մասին տե՛ս *Каждан, Армяне, стр. 114—116*:

811. «Մառա» (δοῦλος~ստրուկ) տերմինի մասին տե՛ս ծանոթ. 526: Հիշյալ «ժառանգներ» Բորիլին ու Գերմանոսին հիշատակում է Աննա Կոմնենան իր «Ալեքսիական»-ում, որոնց նա «սկյութ» կամ «սլավոնածին» է համարում: Բորիլի երեք արճճե կնիքներ պահվում են Պետական էրմիտաժի ժողովածուում (տե՛ս *Шандровская, Печать, стр. 46—48. Նույնի, Некоторые деятели, стр. 29—34*):

812. Ինչպես առաջաբանում ցույց տրվեց. Սկիլիցեսի Շարունակողի երկը վերջից պակասավոր է:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԼԻ

- Ալիշան, Այբարատ Ղ Ալիշան, Այբարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890:
- Ալիշան, Հայապատում — Ղ. Ալիշան, Հայապատում: Պատմիչք և պատմութիւնք հայոց, հտ. Ա և Բ, Վենետիկ, 1901:
- Ակիւնյան, Հեթմյանց ազգաբանությունը — Ն. Ակիւնյան, Պահլավունի և Համբրոնի Հեթմյանց ազգաբանությունը, «Հանդես Ամսօրյա», 1954, թիվ 1—6:
- Ակիւնյան, Ստեփանոս Ասողնիկ — Ն. Ակիւնյան, Ստեփանոս Ասողնիկ և Կոմսաձագք, «Հանդես Ամսօրյա», 1955, թիվ 3—6:
- Աճառյան, Արմատական բառարան — Հր. Աճառյան, Հալերէն արմատական բառարան, հտ. Ա-Է, Երևան, 1926—1935:
- Անգելով-Գյուլբէկ, Հայկական աղբյուրները — Գ. Անգելով Վ. Գյուլբէկ, Հայկական աղբյուրները Բուլղարիայի միջնադարյան պատմութեան մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1971, № 1:
- Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները — Բ Ն. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դարերում, հտ. Ա, Երևան, 1958:
- Ասողիկ — Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, ՍՊԲ., 1885:
- Արխտ. Լաւտ.— Պատմութիւն Արխտակիսի Լաւտիվերացոյ, աշխատասիրութեամբ Կ. Ն. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963:
- Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ — Ս Գ. Բարխուդարյան. Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարզոյծ վարպետներ, Երևան, 1963:
- Բարբիկյան, Բյուզանդիա և Հայաստան — Հ. Մ. Բարբիկյան, Բյուզանդիա և Հայաստան, «Լրաբեր», 1971, № 3:
- Բարբիկյան, Գրիգոր Մադիստրոս — Հ. Մ. Բարբիկյան, Գրիգոր Մադիստրոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը: (Հոգվածների ժողովածու նվիրված ապագ Աշոտ Հովհաննիսյանի ծննդյան 80-ամյակին), Երևան, 1971:
- Բարբիկյան. Բոյիլասի կտակը — Հ. Մ. Բարբիկյան, Եվստասիոս Բոյիլասի կտակը (1059) որպէս Հայաստանի և վրաստանի պատմութեան կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 5, 1960:
- Բարբիկյան. Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրութիւնը — Հ. Մ Բարբիկյան, ՄԷԾ Լավրայի առաջնորդ (պոռտոս) Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրութիւնը (Աթոնում հայ քաղկեդոնականների դործունեութեան հարցի շուրջը), «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, 1973:
- Բարբիկյան, Մարիամ Նորավկայի վարքը — Հ. Մ Բարբիկյան, Մամիկոնյան (՝) սուրբ Սարիամ Նորավկայի բյուզանդական վարքը, «Էջմիածին», 1975, ԺԲ, 1976, Ա, Բ
- Բարբիկյան, Մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին — Հ. Մ. Բարբիկյան, Մատթեոս Ուռհայեցու «Ժամանակագրութեան» մեջ հանդիպող մի քանի բյուզանդական տերմինների մասին, «Լրաբեր», 1969, № 3:
- Բարբիկյան, Narratio — Հ. Մ. Բարբիկյան, Narratio de rebus Armeniae հունարեն թարգմանութեամբ մեզ հասած մի հայ-քաղկեդոնական սկզբնաղբյուր, «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1963:

- Բարբիկյան, Պալլիկյանների ծագումը — Հ. Մ. Բարբիկյան, Պալլիկյանների առասպելական ծագումը ըստ հին բուլղարերեն մի ձեռագրի, «Ճեղեկագիր», 1957, № 1
- Բարբիկյան, Վառնա — Հ. Մ. Բարբիկյան, Հնագույն հիշատակությունն Վառնայի հայության մասին, «Լրաբեր», 1976, № 1:
- Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն — Հ. Գեյցեր, Հայ հասարակությունն ի Պերգամոն և Պերգամացին կայսերական գահի վրա, «Հանգես Ամսօրյա», 1907, թիվ 8:
- Գեորգ Պիսիդացի — Վեցօրեայք Գեորգայ Պիսիդեայ իմաստասիրի տպագրեալ հանգերձյոյն բնագրաւ և լուսաբանեալ ի Հ. Աթանաս վ. Տերո եան վենետիկ 1900:
- Գրիգոր Մագիստրոս — Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը: Բնագիրն առաջաբանով և ծանոթություններով առաջին անգամ ի լույս ընծայեց Կ. Կո. տանյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1910:
- Իանիելյան, Վասիլ Բ-ի երթուղին — Է. Իանիելյան. Վասիլ Բ-ի 1 9 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին, «Լրաբեր», 1973, № 10
- «Դիվան», պրակ I — «Դիվան հայ վիճագրություն», պրակ I Անի , ազաբ: Կազմեց Հ. Ա. Օրբելի, Երևան, 1966:
- Եղիշե — Եղիշեի վասն վարդանայ և հայոց պատերազմին: Ի լոյ ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տէր-Մինասեան, Ե .ան, 1957:
- Երեմյան, Հայաստանը — Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ծամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963:
- Թովմա Արժունի — Թովմայի վարդապետի Արժունայ Պատմութեան տանն Արժունեաց, Թիֆլիս, 1917:
- Իսկանյան, Արժունյաց արտագաղթի մասին — Վ. Կ Իսկանյան Եր րունյաց արտագաղթի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանգես», 1965 № 3:
- Խաչիկյան. Հակոբ Սանահնեցի — Լ. Ս. Խաչիկյան, Հակոբ Սանահնեցի՝ ծամանակագիր 11-րդ դարի: «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1
- «Կանոնադիրք հայոց». հտ. Ա — «Կանոնագիրք հայոց» Աշխատա ությամբ վաղգեն Հակոբյանի, հտ. Ա, Երևան, 1964:
- Կոմմագենացի, Փիլարտոս հայր — Կոմմագենացի (Եղիա 1 Քա ունի) Փիլարտոս Հայր, Հայեպ, 1930:
- Կոստանդին Միրանաժին — Օտար աղբյուրները Հայաստանի և ա ի մասին 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաժին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի Երևան 1970:
- Կոստանյանց, Վիմ. տար. — Վիմական տարեգիր: Ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց, Կազմ. Կ. Կոստանյանց, ՍՊԲ., 1913:
- Հակոբյան, Մառա-աղախին-ստրուկները — Ս. Ե. Հակոբյան Մառա-աղախին-ստրուկները և նրանց սոցիալական գրությունը միջնադարյան Հայաստանում «Պատմա-բանասիրական հագես», 1962, № 1:
- Հակոբյան, «Վարձկան»-ները — Ս. Ե. Հակոբյան, «Վարձկան» . . վարձկանությունը միջնադարյան Հայաստանում, «Պատմա-բանասիրական հանգես» 1960, № 1:
- «Հայկական մանրանկարչություն» — «Հայկական մանրանկարչո թյուն Մխիթարյան Մատենադարան ձեռագրաց», Ա, վենետիկ, 1966:
- Հարությունյան, Անբերդը — Ս Վ. Հարությունյան, Անբերդը X—X դարերում, «Լրաբեր», 1966, № 10.

- Հարությունյան, Անբերդի պաշտպանական սիստեմը — Ս. Վ. Հարությունյան, Անբերդի պաշտպանակա սիստեմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967 № 1:
- Հովհաննես Դրախանակերտցի — Յովհաննու կաթողիկոսի Դրախանակերտեցույ Պատմութիւն հայոց, Քիֆլիս, 1912:
- Հովհան Մամիկոնյան — Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ: Աշխատութեամբ և առաջաբանով Աշ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941:
- Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը — Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970:
- Հովսեփյան, Հիշատակարանք — Գ. Հովսեփյան. Հիշատակարանք ձեռագրաց, տ. Ա Անթիլիաս, 1951:
- Ճանաչյան, Դավիթ կյուրապազատ — Մ Ճանաչյան, Դավիթ կյուրապազատ «Բազմավեպ», 1971, թիվ 1—2, թիվ 3—4:
- Մանուչարյան, Պոզոս Տարոնացի — Հ. Գ. Մանուչարյան, Պոզոս Տարոնացին թոնդրակյան շաբժման մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1974, № 4:
- Մատթ. Ուտհ.— Մատթէոս Ուտհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վազարշապատ, 1898:
- Սելիֆսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները — Լ. Սելիֆսեր-բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. Ա, Երևան, 1934:
- Միխայել Ասուրի, 1870 Եանն Միխայելի պատրիարքի Ասուրաց, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ 187
- Միխայել Ասուրի, 87 Ժա անակագրութիւն Ծ. Միխայելի Ասուրաց պատրիարքի, րուսաղեմ, 1871
- Մխիթար Այրիվանեցի — Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն հայոց, Մ., 1860:
- Մխիթար ոչ — Մխիթար Գոշ, Գիրք Դատաստան: Աշխատասիրութեամբ խոստով թորոյ յանի, Երևան, 1975:
- Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ը — Պ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրութեանների գնահատման հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 1:
- Յուզբաշյան Մեկ սարընթերցվածքի մասին — Կ. Ն. Յուզբաշյան, Արիստակես Լաստիվերտցու Պատմութեան մեկ տարընթերցվածքի մասին՝ վրանգը և ոչ Փոանգը «Բանբեր Մատենագորանի», № 4 1958:
- Յ չբաշյան Ռոմանո Լեկապենոս — Կ. Ն Յուզբաշյան, Ռոմանոս Լեկապենոս կայսան հայտ հասցեատերը, «Լրաբեր», 1974, № 1:
- Նայրանդյան, Արաբա ան աղբյուրները — Հ. Նայրանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965:
- Ներպերյան, Նիկեփոր Փոկասի ապստամբութիւնը — Հ. Պերպերյան, Նիկեփոր Փոկասի ապստամբութիւնը և Դավիթ Արծրունի (1022) «Հանդես Ամսօրյա», 1967:
- Պերպերյան, Օսմանյան քանի մը վավերագրեր — Հ. Պերպերյան, Օսմանյան քանի մը վավերագրեր Իսթամպուլի հայոց եկեղեցիներին ոմանց մասին, «Հանդես Ամսօրյա», 1961 թիվ 10—12:
- Խոզոս Տարոնացի — Թուղթ երանելոյն Պոզոսի Տարօնացույ յաղթօզ ախոյեան վարդապետի ընդդէմ թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային, Կ. Պօլիս, 1752:
- Պրոկոպիոս Կեսարացի — Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 5, Բյուզանդական աղբ ուրներ Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան ծա թթագրութիւններ Հրաշ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:

- Սամվել Անեցի — Սամուելի քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի դրոց պատմագրաց, Վազարշապատ, 1893:
- Սարգիսյան, Մայր ցուցակ — Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Ստեփանազարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հտ. Ա, Վենետիկ, 1914:
- Սարգսյան, Տեղագրութիւնք — Ն. Սարգսյան, Տեղագրութիւնք ի Փոքր և Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864:
- Սմբ. Սպար.— Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956:
- Ստեփանոս Օրբելյան — Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփանոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910:
- Մովսէսյանց, Թորոս աղբար — Գ. Մովսէսյանց, Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն Բ, Կոստանդնուպոլիս, 1884:
- Վարդան — Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862:
- Վարդան Բարձրբերդցի — Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մ., 1861:
- Տաշյան, Արևմտյան սահմանը — Հ. Տաշյան, Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը Փոքր Հայք և Կողովքին (Սեբաստիա), Վիեննա, 1948:
- Տ(աշյան), Խոսրովիկ — Հ. Տ(աշյան), Խոսրովիկ և Գիրք հերձուածոց, «Հանդես Ամսօրյա», 1892, թիվ 10:
- Տեր-Ղևոնդյան, Ամիրայութիւնները — Ա. Ն Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայութիւնները Բաղրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965:
- Քասունի, ԺԱ դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ — Երվանդ 2 Քասունի, ԺԱ դարու Անտիոքի հայ կառավարիչներ Պեխտ-Խաչատուր և Վասակ Պահլավունի, «Հայկազյան Հայագիտական հանդես», Պեյրուք, 1971:
- Քասունի, Կիլիկիոյ Հայկական իշխանապետութիւնը — Մերուն-Երվանդ 2 Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձավոր Արևելքի քաղաական հոլովութիւն մեջ (1080—1137) Պեյրուք, 1974:
- Агаджанов-Юзбашян, К истории—С Г. Агаджанов, К Н. Юзбашян, К истории тюркских набегов на Армени в XI в. «Палестинский сборник» вып. 12, 1965.
- Адонц, Армения—Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908.
- Анна Комнина, «Алексиада»,—Анна Комнина, «Алексиада», Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, М., 1965
- Анчабадзе, Из истории—З. В Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI XVIII вв.), Сухуми 1959.
- Арутюнова, Из истории—В. А Арутюнова, Из истории северо-восточных пограничных областей Византийской империи в XI в «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1:
- Арутюнова, О личности—В. А. Арутюнова, К истории падения Ани. (О личности «царского раба» в «Истории» Михаила Атталиата), «Լրաբեր», 1969, № 9.
- Арутюнова, Типик Григория Пакуриана — В. А. Арутюнова, Типик Григория Пакуриана и некоторые вопросы истории Византийской империи Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1968.

- Бадридзе, К вопросу* — Ш. А. Бадридзе, К вопросу о политическом статусе Давида Великого Тайского, «Труды Тбилисского государственного университета», вып 8—9 (155—156), 1974.
- Бадридзе, К истории*—Ш. А. Бадридзе, К истории восстания Варды Склира, «Исторический сборник», т. IV, 1973.
- Бадридзе, Таоское царство*—Ш. 1. Бадридзе, Таоское царство и наследство Давида куропалата. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Тбилиси, 1975.
- Бартикян, Византийский эпос*—Р. М. Бартикян, Византийский эпос о Дигенисе Акрите и его значение для арменоведения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, Ереван, 1970.
- Бартикян, О болгарском войске* Р. М. Бартикян, О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов, «Լրաբեր», 1973, № 10:
- Бартикян, О двух терминах*—Р. М. Бартикян, О двух византийских военных терминах восточного происхождения, «Լրաբեր», 1970, № 8:
- Бартикян, О феме Иверия*—Р. М. Бартикян, О феме Иверия, «Լրաբեր», 1974 № 12:
- Бартикян, «Эникион»* Р. М. Бартикян «Эникион» в Византии и столице армянских Багратидов Ани в эпоху византийского владычества (1045—1064 гг.), «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, № 2:
- Белов Борьба Святослава*—Е. Белов, Борьба Святослава с Иоанном Цимисхием, «Журн. Министерства Народного Просвещения», 1873, № 12
- Бенешевич, Три анийские надписи* В. Н. Бенешевич, Три анийские надписи XI в из эпохи византийского владычества, СПб., 1921.
- Беляев, Byzantina* Д. В. Беляев, Byzantina. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям, т. I—II («Записки Русского Археологического Общества», V—VI, СПб., 1891—1893), т. III (= «Записки Классического Отдела Русского Археологического Общества», IV СПб., 1907).
- Беляев, Делян*—Н. Благоев, Делян и недовольство в Македонии против византийцев, «Македонски преглед», т. IV, кн. 2, 1928
- Благовещенская, За происхождения* Б. Благоева, За происхождения на цар Самуил, «Исторический журнал», т. XXII, кн. 2, 1966
- Браунинг, Рабство*—Р. Браунинг, Рабство в Византийской империи (600—1200 гг.), «Византийский временник», т. XIV, 1958.
- Бурмов, Феодализмът*—А. Бурмов, Феодализмът в средновековна България, «Исторически преглед», кн. 2, 1945—1946.
- Васильев, Византия и арабы*, II—А. А. Васильев, Византия и арабы т. II. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, СПб. 1902.
- Васильевский, Византия и печенеги*—В. Г. Васильевский, Византия и печенеги, «Труды», т. I, СПб., 1908
- Васильевский, Материалы*—В. Г. Васильевский, Материалы для внутренней истории византийского государства, IV, «Журнал Министерства Народного Просвещения», часть ССХ, отд. 2, сент. 1880.

- Восворт*, Мус ьма ькие династии — *К .Э. Восворт*, Мусульманские династии, М. 1971.
- Georgica*, т V—1 едения византийских писателей о Грузии, том V. Греческие тексты с грузинским переводом издал и примечаниями снабдил С Г Каухчишвили Тбилиси, 1963
- Гусейнов*, Из истории—*Р. А. Гусейнов* Из истории отношений Византии с сельджуками (по сирийским источникам), «Палестинский сборник», вып 23 (86) Л., 1971
- Гусейнов*, По едствия сражения 1. *Гусейнов*, Последствия сражения при Манцикерте (1071) для Закавказья, «Византийский восток», т XXIX 1969.
- Гюзелев*, Функциите и ролята на кавхана—*В Т. Гюзелев*, Функциите и ролята на жи ета на Първата българска държава (VII—XI вв), Изд. на Софийския университет, философско-исторически факултет, кн. LX 1966
- Дуйчев* Последния защитник на Срем 1018 г — *И Дуйчев* Последният защитник на Срем, «Известия на Българския институт на история», 8, 1960
- Еремян* Присоединение северных областей Армении к анти в XI веке, «Аршар», 1971, № 3:
- Еремян* Юрий Боголюбский *Г. Еремян*, Юрий Боголюбский в армянских источниках *Գրիտիկանի աշխատությունները Երևանի Ե. Կ. Կ. համալսարանի հտ. 23, 1946*
- Зимин* Български самодържане на Иван Владислав Софий, 1010—1016 година
- Зимин*, Памятка на Зимиин Г
- Златарски*, История на Българската държава през 971; т II, София 1971; т III, София 1971
- Иванов* Български — *И Иванов* Български — Макс
- Иванов*, Прои — *И Иванов* Прои — я род
- История* Византизма — том II, М.
- Каждан*, Аграрные отношения — *Каждан* Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв, М., 1952.
- Каждан*, Армяне — *П. Каждан* Армяне в составе господствующего класса Византии XI—XII в, Ереван, 1975
- Каждан*, «Великое восстание» в Византии — *А. П. Каждан*, «Великое восстание» в Византии, «Византизм и современность», т IV 1951

- Каждан*, Византийские города — *А. П. Каждан* Византийские города в VIII—XI вв. «Советская археология», т. XXI, 1954
- Каждан*, Византийское сельское поселение—*А. П. Каждан* Византийское сельское поселение, «Византийский временник», т. II, 1949
- Каждан*, Иоанн Мавропод — *А. П. Каждан*, Иоанн Мавропод, латинские и русские в середине XI в. «Сборник Радова Византологического института», т. VIII, 1, 1963.
- Каждан*, К вопросу о феодальной собственности—*А. П. Каждан* К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв., «Византийский временник», т. X, 1956.
- Каждан* Крестьянские движения—*А. П. Каждан*, Крестьянские движения в Византии в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии «Византийский временник», т. V, 1952.
- Каждан*, Критические заметки—*А. П. Каждан*, Критические заметки по поводу изданий византийских памятников, «Византийский временник», т. XVIII, 1961
- Каждан*, Рабы и мистрихи — *А. П. Каждан*, Рабы и мистрихи в Византии IX—XI вв., «Записки» Тульского государственного педагогического института, вып. 2, Тула 1951
- Каждан*, Рецензия на Склици — *А. П. Каждан* Рецензия на Иоанн Склици *Synopsis historiographum Editio princeps. Rec. L. G. Ing, Beograd et Novi Eboraci 1973* «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1975:
- Каждан*, Состав — *А. П. Каждан*, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв. М., 1974.
- Каждан*, Социальные воззрения — *А. П. Каждан*, Социальные воззрения Михаила Аталантия Сборник Радова Византологического Института т. XVII, Белград 1976.
- Каждан*, Социальный состав — *А. П. Каждан* Социальный состав населения византийских городов в IX—X вв., «Византийский временник», т. VIII, 1956.
- Каждан*, Формирование феодального поместья—*А. П. Каждан*, Формирование феодального поместья в Византии X в. «Византийский временник», т. XI, 1956
- Каждан*, Эксерпты Скилицы — *А. П. Каждан*, Эксерпты Скилицы Българска Академия на науките, «Известия» Института за история на Българска империя, т. 14—15, София, 1964.
- Каждан—Бартикян*, Рецензия на Николас I Патриарх Константинополя, Letters. Greek text and English translation by P. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. «Dumbarton Oaks Texts», II, Washington, 1973, «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1976:
- Карышковский*, Балканские войны—*П. О. Карышковский*, Балканские войны Святослава в византийской исторической литературе, «Византийский временник», т. VI, 1953
- Карышковский*, К истории — *П. О. Карышковский*, К истории Балканских войн Святослава, «Византийский временник», т. VII, 1953.

- Карышковский*, О хронологии—*П. О. Карышковский*, О хронологии русско-византийской войны при Святославе, «Византийский временник», т V 1952.
- Каухчишвили*, Грузинские источники—*С. Г. Каухчишвили*, Грузинские источники по истории Византии, I, Тбилиси, 1974.
- Кезма*, Оповідання арабського історика—*Т. Кезма* Оповідання арабського історика Абу Шоджі рудраверського про то, як охрестилася Русь. Сборник статей в честь Д. И. Багалея, Киев, 1927.
- «Книга эпарха»—Византийская книга эпарха. Вступительная статья, перевод, комментарий М. Я Сюзюмова, М, 1962
- Кузьмин*, Об этнической природе—*А. Г. Кузьмин*, Об этнической природе варягов, «Вопросы истории», № 11, 1974.
- Кулаковский*, Византийский лагерь—*Ю. Кулаковский*, Византийский лагерь конца X века, «Византийский временник» т. X, 1903.
- Кучина*, Из истории — *В. В. Кучма*, Из истории византийского военного искусства на рубеже IX—X вв (Структура и численность армейских подразделений) «Античная древность и средние века», вып. 12, Свердловск, 1975.
- Кучук-Иоаннесов*. Письмо Цимисхия—*Хр Кучук-Иоаннесов*, Письмо Иоанна Цимисхия к Ашоту III, «Византийский временник», т. IX, № 1—2, 1903
- Левченко*, «Записки греческого топарха»—*М. В Левченко*, Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X веке («Записки греческого топарха») «Византийский временник», т. IV, 1951.
- Левченко*, Очерки — *М. В. Левченко* Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956.
- Левченко*, Произведения Константина Багрянородного—*М В Левченко* Произведения Константина Багрянородного как источник по истории Руси в первой половине X в., «Византийский временник», т. VI, 1953
- Литаврин*, Армянский автор XI столетия *Г. Г Литаврин*, Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях «Славяне и Россия», М., 1972
- Литаврин*, Болгария—*Г Г Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960.
- Литаврин*, Был ли Кекавмен феодалом?—*Г. Г Литаврин*, Был ли Кекавмен, автор «Стратегикоиа», феодалом? «Византийские очерки», М., 1961.
- Литаврин*, Война Руси против Византии—*Г Г Литаврин*, Война Руси против Византии в 1043 г. Исследования по истории славянских и балканских народов Эпоха средневековья, М, 1972
- Литаврин*, Восстание в Константинополе—*Г Г. Литаврин*, Восстание в Константинополе в апреле 1042 г., «Византийский временник», т 33, 1972.
- Литаврин*, О Варде Склире—*Г Г. Литаврин*, Кекавмен и Михаил Пселл о Варде Склире (К проблеме авторства «Стратегикоиа» Кекавмена) «Byz. Forschungen», 3 (1968). Polychordia, Festschrift F. Dölger, III.
- Литаврин*, Налоговая политика—*Г. Г. Литаврин*, Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018—1185 гг., «Византийский временник», т X, 1956.
- Ломоури*, К истории—*Н Ю. Ломоури*, К истории восстания Варды Склира. «Труды» Тбилисского государственного университета, вып 67, 1957.

- н-Пул, Мусульмаиские династии — С Лэн-Пул Мусульмаиские династии, СПб., 1899.*
- Манандян, О торговле—Я А. Манандян, О торговле и городах Армении В связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954.*
- Манучарян, Рукописная школа—Г. Г. Манучарян, Рукописная школа монастыря Аракелоц в Муше и Погос Таронаци. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1976.*
- Марр, Ани—Н. Я. Марр, Ани, Книжная история города и раскопки на месте городища, Л.—М., 1934.*
- Марр, Аркауи Н. Я. Марр, Аркауи. Монгольское название христиан. В связи с вопросом об армянах-халкедонитах. «Византийский временник», т. XII 1905*
- Марр, Из поездки на Афон—Н. Я. Марр, Из поездки на Афон «Записки» Восточного Отделения императорского русского археологического общества, часть СССХХII (1899, № 3, отд. 2).*
- Марр, Кавказский культурный мир—Н. Я. Марр—Кавказский культурный мир и Армения. Извлечение из «Журнала Министерства Народного Просвещения» 1915.*
- Марр, О раскопках Н. Я. Марр, О раскопках и работах в Ани летом 1906 г. Тел ты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. X, СПб 1907.*
- Микаелян История—Г. Микаелян, История Киликийского армянского государств Ереван, 1952.*
- Нодия, Грузинские материалы—И. М. Нодия, Грузинские материалы о византийской императрице Марфы-Марии. «Всесоюзная научная конференция. Античные, византийские и местные традиции в странах Восточного Черноморья», май 1975 Тезисы докладов, Тбилиси, 1975*
- Нодия, Основание И. М. Нодия, Основание Иберийского катепаната, «Труды Тбилисского государственного университета», 1974, вып. 8—9 (155—156).*
- Орбели, Баня и скоморох И А Орбели, Баня и скоморох XII в. Избранные труды, Ереван, 1963*
- Орбели Надписи Мармашена —И. А. Орбели. Надписи Мармашена Избранные труды, Ереван, 1963.*
- Осипова, Аллиленгий—К. А. Осипова, Аллиленгий в Византии в X в. «Византийский временник», т. XVII, 1960.*
- Острогорский, Эволюция—Г. А. Острогорский, Эволюция византийского обряда коронования. «Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура» Сборник статей в честь В. Н. Лазарева, М., 1973.*
- Петров, Въстания — П. Хр. Петров, Въстания против Византии, София, 1960. Повествование—Повествование вардапета Аристакаэса Ластивертци, перевод с древнеармянского, вступительная статья, комментарий и приложения К. Н. Юзбашяна, М., 1968.*
- «Повесть временных лет» — «Повесть временных лет», 1, Изд. Д. С. Лихачев и Б. А Романов, М.—Л., 1950*

- Розен*, Арабские сказания—*В. Розен*, Арабские сказания Диогена Алп-Арсланом «Записки» Восточного географического общества т. 1, вып. 1, 3, 4, 1886- 18
- Розен*, Василий—Император Василий Болгаробойца. Лечение из летописи Яхьи Антиохийского Издал, перевел и объяснил В Р Розен. Приложение к XLIV-му тому «Записок» Императорской Академии наук, № 1 СПб., 1883.
- Сборник документов -Сборник документов по социальной истории Византии, М., 1951.
- Силагадзе*, К уточнению одного места—*Б. Г. Силагадзе* К уточнению одного места «Гарих ал-Камил»Ибн-Асира. «Грузинский сборник» т. III, Тбилиси, 1971.
- Скабаланович*, Византийское государство—*Н. Скабаланович* Византийское государство и церковь в XI в., СПб., 1884.
- «Советы и рассказы»—«Советы и рассказы» Кекелюнского полководца XI века Подготовка текстов и комментарии Г. Г Литаврина, М 1972.
- Соколова*, Печати Цулы—*И. В. Соколова*, Печати Цулы 1016 г. в Херсоне, «Палестинский сборник», т. 6) Л., 1971
- Соловьев* Византийское имя Родина *А. В. Соловьев* «Византийский временник», т XII, 1957
- Степаненко* Государство Филарета *В П Степаненко*, Государство Филарета (1071-1084/86) «Античная древность и средние века», т. 12, Свердловск, 1975.
- Сюзюмов*, О правовом положении рабов—*М. Я. Сюзюмов* О правовом положении рабов в Византии «Исторические Записки Института востоковедения Академии Наук СССР», вып. 11, 1955.
- Тихомиров*, Исторические связи—*М. Н. Тихомиров*, Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен «Славянский сборник», М, 1947.
- Токарский*, Архитектура Армении *Н. Токарский*, Архитектура Армении IV-V вв., Ереван, 1961.
- Успенский*, Движение народов—*Ф. И. Успенский*, Движение народов из Центральной Азии в Европу «Византийский временник», т. 1 (XXVI), 1947.
- Хвостова*, О некоторых особенностях—*К. В. Хвостова*, О некоторых особенностях византийской проники, «Византийский временник» т XXV, 1964.
- Хонелия*, Некоторые вопросы—*Р. А. Хонелия*, Некоторые вопросы истории Абхазии и абхазов по армянским источникам, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 4:
- Шандровская*, Неизвестные печати—*В. С. Шандровская*, Неизвестные печати Аарона, магистра и дуки Иверии и Великой Армении и проедра и дуки Иверии (XI в.), «Сообщения государственного Эрмитажа» т. XXVII, Л., 1973.
- Шандровская*, Неизвестный правитель *В. С. Шандровская* Неизвестный правитель византийской фермы Иверия, «Գրաբեր», 1976, № 9.

- Шандровская*, Неі торь... деятели—*В. С. Шандровская*, Некоторые исторические деятели «А... иды» и их печати, «Палестинский сборник», вып. 23 (86), Л., 1971.
- Шандровская*, Од уточнение—*В. С. Шандровская* Одно уточнение текста Хроники Скилицы по материалам сфрагистики. «Сообщения» государственного Эрмитажа, т. XL, Л., 1975
- Шандровская*, Печати Филарета—*В. С. Шандровская*, Эрмитажные печати Филарета Врахамия (Варажнуни), «Аршар», 1975, № 3:
- Шандровская*, Печать—*В. С. Шандровская*, Печать с именем Борила, «Сообщения» государственного ордена Ленина Эрмитажа, т. XXXI, 1971.
- Шанидзе*, Великий... —*А. Шанидзе*, Великий домостик Запада Григорий Бакурианис-дзе и грузинский монастырь, основанный им в Болгарии, Тбилиси, 1970
- Юзбашян*, «Варяги... ония»—*К. Н. Юзбашян*, «Варяги» и «прония» в сочинении Аристарха Ластивертци, «Византийский временник», т. XVI, 1959
- Юзбашян*, Дейлемиты — *К. Н. Юзбашян*, Дейлемиты в «Повествовании» Аристарха Ластивертци «Палестинский сборник», вып. 7 (70), Л., 1962
- Юзбашян*, Завещание — *К. Н. Юзбашян*, Завещание Евстафия Воилы и вопросы фемной... «Иверии», «Византийский временник», т. 36, 1974.
- Юзбашян*, Закат Б... — *К. Н. Юзбашян* «Повествование» Аристарха Ластивертци... «Эпохи Багратидов» Автореферат диссертации на соискание... степени доктора исторических наук. Л., 1975
- Юзбашян*, Экскурсия — *К. Н. Юзбашян*, Экскурсия в армянской надписи... «Палестинский сборник», вып. 23 (86), Л., 1971.
- Яковсон*, К изуче... арской архитектуры—*А. Л. Яковсон*, К изучению раннесредневековой армянской архитектуры (армянские параллели), «Византийский временник», т. XXVIII, 1968
- Adontz*, L'âge—*N. Adontz*, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867—886), „Études armeno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, L'aïeul des... —*N. Adontz*, Notes arméno-byzantines VI. L'aïeul des Roubeniens, „Études Armeno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, L'épopée—*N. Adontz*, Les fonds historiques de l'épopée byzantine Digenis Akritas, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, La famille de Philarète — *N. Adontz*, Notes arméno-byzantines III La famille de Philarète, „Études Armeno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, La famille de Théodorokan—*N. Adontz*, Notes arméno-byzantines IV. La famille de Theodorokan, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, La lettre de Tzimisès—*N. Adontz*, Notes arméno-byzantines II. La lettre de Tzimisès au roi Ashot (Ašot), „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Les Dalassenes—*N. Adontz*, Notes armeno-byzantines V. Les Dalassenes, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Les sceaux des Makhitar—*N. Adontz*, Notes armeno-byzantines I. Les sceaux des Makhitar, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.

- Adontz*, Les Taronites—*N. Adontz*, Les Taronites en Arménie et à Byzance, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz*, Samuel—*N. Adontz*, Samuel l'Arménien roi de Bulgares, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965
- Adontz*, Tornik le Moine, *N. Adontz*, Tornik le Moine, „Études Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.
- Adontz—Canard*, Quelques noms—*N. Adontz, M. Canard*, Quelques noms de personnages byzantins dans une pièce du poète arabe Abu-Firās, „Byzantion“, t. XI, 1936.
- Adontz—Grégoire*, Nicéphore au col roide—*N. Adontz, H. Grégoire*, Nicéphore au col roide, „Byzantion“, t. VIII, fasc. I, 1933.
- Ahrweiler*, Études—*H. Ahrweiler*, Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971.
- Ahrweiler*, Nouvelle hypothèse—*H. Ahrweiler*, Nouvelle hypothèse sur le tetrachèron d'or et la politique monétaire de Nicéphore Phocas, „Zbornik Radova Vizantol. Inst.“, t. 8, Mélanges G. Ostrogorsky, I, Beograd, 1963.
- Ahrweiler*, Recherches—*H. Glykatzis—Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin aux IX—XI siècles, Athènes—Paris, 1960.
- Anne—Comnène—Anne Comnène*, Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081—1118). Texte établi et traduit par B. L. G. T. I—III, Paris 1937—1945.
- Armenian Miniature Paintings—Armenian Miniature Paintings in the Monastery Library at San Lazzaro, I, Venice, 1966.
- Att.—Michaelis Attalotae* Historia, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1853
- Badridzé*, Contribution—*Ch. Badridzé*, Contribution à l'histoire des relations entre le Tao et Byzance (Les années 70 du Xe siècle) Insurrection de Bardas Skléros. „Bedi Kartlisa“, revue de Kartvélogie, vol. XXXIII, Paris, 1975.
- Badridzé*, Deux études—*Ch. Badridzé*, Deux études pour servir à l'histoire du Tao, „Bedi Kartlisa“, revue de Kartvélogie, vol. XXXI, Paris, 1973.
- Banescu*, Les duchés—*N. Bănescu*, Les duchés byzantins de Paristrion (Paradonavon) et de Bulgarie, Bucarest, 1946.
- Bartikian*, La généalogie—*H. M. Bartikian*, La généalogie du Magistros Bagrat, Catepan de l'Orient, et des Kekaumènos, „Revue des Études Arméniennes“, t. II, 1965.
- Basilicorum libri LX—Basilicorum libri LX, ediderunt H. J. Scheltema et W. Van Der Wal, Groningen, Djakarta, Gravenhage, 1955.
- Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“—*H.-G. Beck*, Der byzantinische „Ministerpräsident“, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 48, 1955.
- Benediktz*, The evolution—*B. S. Benediktz*, The evolution of the Varangian regiment in the byzantine army, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 62, Heft 1, 1969
- Berberian*, Nicéphore au cou tors—*H. Berberian*, Nicéphore au cou tors „Byzantion“, t. VIII, fasc. 2, 1933.
- Berberian*, Peribleptos—*H. Berberian*, Le monastère byzantin de Peribleptos dit Soulou Manastir siège du Patriarcat arménien de Constantinople. „Revue des Études Arméniennes“, t. V, 1968.

- Bréhier*, Les Institutions L. Bréhier, Les Institutions de l'Empire Byzantin. Paris, 1949.
- Brosset*, Additions—M. Brosset, Additions et éclaircissements a l'Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469, St. Pétersbourg, 1851.
- Bryer*, The Gabrades—A. Bryer, A byzantine family: the Gabrades, c. 979—c 1653. „Hist. Journ. Univ. Birmingham“, 12, 1970.
- Bryer*, The Cabrades—A. Bryer—S. Fassoulakis—D. M. Nicol, A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, „Byzantinoslavica“, vol. XXXVI, fasc. I, 1975.
- Bury IAS* J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos, London, 1911.
- Cahen*, La campagne de Mantzikert—C. Cahen, La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes, „Byzantion“, t. IX, fasc. 2, 1934.
- Cahen*, La diplomatie orientale—C. Cahen, La diplomatie orientale de Byzance fase à la poussée Seldjukide, „Byzantion“, t. XXXV, fasc. I, 1965.
- Canard*, Deux documents arabes M. Canard, Deux documents arabes sur Bardas Scléros. „Atti del V Congresso Internazionale degli Studi Bizantini“, Roma, 20—26 Settembre 1936 (Studi Bizantini e Neellenici, vol. V).
- Canard*, La campagne arménienne—M. Canard, La campagne arménienne du sultan salgūqtde Alp Arslan et la prise d'Ani en 1064. „Revue des Études Arméniennes“, t. II, 1965.
- Canard*, La destruction—M. Canard, La destruction de l'église de la Resurrection par le calif Hakīm et l'histoire de la descente du feu sacré, „Byzantion“ t. XXXV, fasc. 1, 1967.
- Canard*, Les sources arabes —M. Canard, Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XI e siècles, „Revue des Etudes Byzantines“, t. XIX, 1961.
- Cedr.* II—Georgius Cedrenus—Ioannis Scyllitzae ope ab Immanuele Bekkero suppletus et emendatus, t. alter, Bonnae, 1839.
- Charanis*, On the Ethnic Origins—P. Charanis, On the Ethnic Origins of the Emperor Nicephorus Phocas. Εἰς μνήμην Κ. Αράντζου, Ἀθήναι, 1960.
- Charanis*, The Armenians—P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire Lisboa, 1963.
- Colonna*, Gli storici M. E. Colonna, Gli storici bizantini dal IV al XV secolo, I, Storie profane, Napoli, 1956.
- Darrouzès*, Deux lettres—J. Darrouzès, Deux lettres inédites de Photios aux Arméniens, „Revue des Études Byzantines“, t. XXIX, 1971.
- Darrouzès*, Epistoliers—J. Darrouzès, Epistoliers byzantins du Xe siècle, Paris, 1960.
- Darrouzès*, Un recueil épistolaire—J. Darrouzès, Un recueil épistolaire byzantin. Le manuscrit de Patmos 706, „Revue des Études Byzantines“, t. XIV, 1956.
- David-beg*, Le mot Tervagan—M. S. David-beg, Le mot Tervagan dans les chansons de Geste, III, Le sens et les acceptions du vocable *Sarrasin*, „Revue des Études Arméniennes“, t. II, fasc. 2, 1922.

- Davidson*, The secret weapon—*H. R. Eltis Davidson*, The secret weapon of Byzantium, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 66, Heft I, 1973.
- Delehaye*, La Vie de Saint Paul—*H. Delehaye*, La Vie de Saint Paul le Jeune (+ 955) et la chronologie de Metaphraste. Mélanges d'Hagiographie grécque et latine, Bruxelles, 1966.
- Der Nersessian*, The Kingdom—*S. Der Nersessian*, The Kingdom of Cilician Armenia in K. H. Setton, „A History of the Crusades“, vol. II, Philadelphia, 1962,
- Diaconu*, Une information *P. Diaconu*, Une information de Skylitzes—Cédrelios à la lumière de l'archéologie, „Revue des Études Sud—Est Européennes“, vol. 7, 1969,
- Diaconu*, Vasile Apokapes—*P. Diaconu*, Vasile Apokapes și Nikifor Botaneiates katepani la Dunarea de Jos, „Studii și Cercetari de Istorie Veche“, t. 20, 1969.
- Diehl*, La signification—*Ch. Diehl*, La signification du titre de proedre a Byzance, Mélanges G. Schlumberger I, Paris, 1924.
- Diehl*, Le Senat—*Ch. Diehl*, Le Senat et le peuple byzantin aux VIIe et VIIIe siècles, „Byzantion“, t. 1, 1924.
- Diller*, Byzantine lists—*A. Diller*, Byzantine lists of old and new geographical names, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 62, Heft I, 1970.
- Dölger* Das ἀερικόν—*F. Dölger*. Das ὄρεικον, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd 29/30 1929/1930.
- Dujčev* Melnik—*I. Dujčev*, Melnik au moyen âge, „Byzantion“ t. XXXVIII fasc. I, 1968.
- Dujčev*, Pinax Rhôs—*I. Dujčev*, Pinax Rhôs, „Byzantion“, t. XLI, 1971.
- Dulaurier*, Recherches—*E. Dulaurier*. Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique, Paris, 1859.
- Duyé* Basile Malésès *N. Duyé*, Un haut fonctionnaire byzantin du XIe siècle. Basile Malésès, „Revue des Études Byzantines“, t. XXX, 1972.
- Ebersolt*, Etudes—*J. Ebersolt*, Etudes sur la vie publique et privée de la cour byzantine. Mélanges d'Histoire et d'Archéologie byzantines, Paris, 1917
- Gautier*, La curieuse ascendance—*P. Gautier*, La curieuse ascendance de Jean Tzetzés, „Revue des Études Byzantines“, t. XXVIII, 1970.
- Gautier*, Monodie inédite *P. Gautier*, Monodie inédite de Michel Psellos sur le basileus Andronic Doukas, „Revue des Études Byzantines“, t. XXIV, 1966.
- Georg i Monachi* Chronicon—*Georgii Monachi*, dicti *Hamartoli*, Chronicon, editum E. de Muralto, Petropoli, 1859.
- Gičev*, Essay —*S. Gičev*, Essay on interpreting the name Alloussian, „Études Balkaniques“, t. VI, 1967.
- Glycas*—*Michaelis Glycae* Analles, recognovit Immanuel Bekkerus, Bonnae, 1836.
- Grégoire*, La carrière *H. Grégoire*, La carrière du premier Nicéphore Phocas. Προσφορά εις Σ. Κυριακίδην, Θεσσαλονικη, 1953.
- Grousset*, Histoire de l'Arménie—*R. Grousset*, Histoire de l'Arménie des origines à 1071, Paris, 1947.

- Grumel*, Chronologie patriarchale—*V. Grumel*, Chronologie patriarchale au Xe siècle. Basile Ier Scamandrénos, Antoine III Scandalios le Studite, Nicolas II Chrysoberges, „Revue des Études Byzantines“, t. XXII 1964.
- Grumel*, La Chronologie—*V. Grumel*, Traite d'Études Byzantines I, La Chronologie, Paris, 1958.
- Grumel*, Indiction—*V. Grumel*, Indiction byzantine et Ne „Revue des Études Byzantines“, t. XII, 1954.
- Grumel*, Les métropolités syncellus—*V. Grumel*, Titulature de metropolités byzantines, I. Les métropolités syncellus, „Études Byzantines“, t. III, 1945.
- Guilland*, Le Commandant en chef—*R. Guilland*, Les termes designant le commandant en chef des armées byzantines. „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Les commandants de la garde imperiale—*R. Guilland*, Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les commandants de la garde imperiale sous les Paleologues L'ἐπί τοῦ στρατῆ et le juge de l'armée, „Revue des Études Byzantines“, t. XVIII, 1960.
- Guilland*, Le Consul—*R. Guilland* Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Consul, ὁ ὑπάτος, „Byzantion“, t. XXIV fasc. 2, 1954,
- Guilland*, Le Curopalate—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Curopalate, „Βυζαντινά“, τόμ. 2-ος, Θεσσαλονίκη, 1970
- Guilland*, La destinée—*R. Guilland*, La destinée des empereurs de Byzance, „Études Byzantines“, Paris, 1959.
- Guilland*, Le Domestique des Scholes—*R. Guilland*, Le Domestique des Scholes, „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Le Drongaire—*R. Guilland*. Le Drongaire et le Grand Drongaire de la Veille. „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Les Eunuques—*R. Guilland*, Les Eunuques dans l'Empire Byzantin, „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Les Logothètes *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Les Logothètes „Revue des Études Byzantines“, t. XXIX, 1971.
- Guilland*, Le Maître des Requêtes—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Maître des Requêtes, ὁ ἐπί τῶν δεησῶν, „Byzantion“, t. XXXV, fasc. I, 1965.
- Guilland*, Les nocces—*R. Guilland*, Les nocces plurales a Byzance, „Études Byzantines“, Paris, 1959.
- Guilland*, L'Orphanotrophe—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. L'Orphanotrophe, „Revue des Études Byzantines“ t. XXIII, 1965.
- Guilland*, Le Parakimomène—*R. Guilland*, Le Parakimomene, „Recherches sur les Institutions byzantines, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, La Patricienne à ceinture—*R. Guilland*, Contribution à l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. La Patricienne à ceinture ἡ ζωστή πατρικία, „Byzantinoslavica“, t. 32, 1971.

- Guilland*, Les Patrices—*R. Guilland*, Contribution a la prosopographie de l'Empire Byzantin, Les Patrices du règne de Basile II (976—1025). „Jahrbuch der Österreichische Byzantinistik“, Bd. 20, Wien, 1971.
- Guilland*, Le Preposite—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Preposite, „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. 1, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Proconsul—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin, Proconsul, ἀνθύπατος, „Revue des Études Byzantines“, t. XV, 1957.
- Guilland*, Le Protovestiaire—*R. Guilland*, Le Protovestiaire. „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. 1, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Guilland*, Le Sébastophore—*R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le Sébastophore: Ὁ σεβαστοφόρος „Revue des Etudes Byzantines“, t. XXI, 1963.
- Guilland*, Le Stratopédarque—*R. Guilland*, Le Stratopédarque et le Grand Stratopédarque. „Recherches sur les Institutions byzantines“, t. I, Berlin—Amsterdam, 1967.
- Hadjinikolaou-Marava*, Recherches—*A. Hadjinikolaou-Marava*, Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin, Athènes, 1950.
- Hendy*, Leight weight solidi—*M. F. Hendy*, Leight weight solidi, tetartera, and the Book of the Prefect, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 65, 1972.
- Histoire de Yahya—Histoire de Yahya—ibn-Sa'îd d'Antioche, continuateur de Sa'îd-ibn-Bitriq. Editée et traduite en français par I. Kratchkovsky et A. Vasiliev. „Patrologia Orientalis“, t. XXIII, fasc. 3, Paris, 1932; t. XVIII, fasc. 5, 1957.
- Honigmann*, Die Ostgrenze—*E. Honigmann*, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 362 bis 1071, nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen, Bruxelles, 1935.
- Honigmann*, Une „Scala“ géographique—*E. Honigmann*, Une „Scala“ géographique Copte-Arabe et l'emplacement de Romanopolis en Arménie. „Trois mémoires posthumes d'histoire et de géographie de l'Orient Chrétien“, Bruxelles, 1961.
- L'Hullier*—Quelques remarques—*P. L'Hullier*, Quelques remarques à propos des élections épiscopales dans l'orient byzantin, „Revue des Études Byzantines“, t. XXV, 1967.
- Ioan. Scyl. Synopsis—Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973.
- Ioannis Tzetzae* Historiae—*Ioannis Tzetzae* Historiae, recensuit P. A. M. Leone. Pubblicazioni dell'Istituto di Filologia classica, Napoli, 1968.
- Janin*, Const. byz.—*R. Janin*, Constantinople byzantine, Paris, 1950.
- Janin*, La géographie ecclésiastique—*R. Janin*, La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. Première partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. T. III. Les églises et les monastères. Paris, 1953.
- Janin*, Un ministre byzantin—*R. Janin*, Un ministre byzantin, Jean I Orphanotrophe, „Échos d'Orient“, t. 30, 1931.

- Jerphanion*, Une nouvelle province—*G. de Jerphanion*, Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce, t. II, 2, Paris, 1942.
- Kaegi*, The Armeniak Theme—*W. E. Kaegi*, Al-Balâdhurî and the Armeniak Theme, „Byzantion“, t. XXXVIII, fasc. I, 1968.
- Karayannopulos*, Zur Finanzpolitik—*J. E. Karayannopulos*, Zur Finanzpolitik des Papatnakes „Античная древность и средние века“, вып. 10, Свердловск, 1973.
- Kollas*, Amterkauf—*G. Kollas*, Amter—und Würdenkauf im früh—und mittelbyzantinischen Reich, Athen, 1939.
- Kollas*, Le motif et des raisons—*G. Kollas*, Le motif et des raisons de l'invasion de Robert Guiscard en territoire byzantin, „Byzantion“, t. XXXVI, fasc. 2, 1966.
- Ko ·tein*, Einige Aspekte—*Helga Kopstein*, Einige Aspekte des byzantinischen und bulgarischen Sklavenhandels im X. Jahrhundert. Zur Novelle des Johannes Tzimiskes über Sklavenhandelszoll. „Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud—Est Européennes“, III, Histoire, Sofia, 1969.
- Krumbacher*, Geschichte—*K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, München, 1897.
- Laurent*, Byzance—*J. Laurent*, Byzance et les Turcs Seldjocides, „Annales de l'Est“, 1913—1919
- Laurent*, Byzance et Antioche—*J. Laurent*, Byzance et Antioche sous le curopate Philarète, „Revue des Etudes Arméniennes“, t. IX, fasc. I, 1929.
- Laurent*, Des Grecs aux Croises—*J. Laurent*, Des Grecs aux Croisés. Etude sur l'histoire d'Edesse entre 1071 et 1098, „Byzantion“, t. I, 1924 („Etudes d'histoire arménienne“, Louvain, 1971).
- Laurent*, Études *J. Laurent*, Études d'histoire arménienne, Louvain, 1971.
- Laurent*, Le duc d'Antioche Khatchatour—*J. Laurent*, Le duc d'Antioche Khatchatour 1068—1072, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. 29/30, 1929—1930 („Études d'histoire arménienne“, Louvain, 1971).
- Laurent*, Les origines médiévales—*J. Laurent*, Les origines médiévales de la question arménienne, „Revue des Etudes Armeniennes“, t. I, fasc. I, 1920 (*J. Laurent*, „Études d'histoire arménienne“, Louvain, 1971).
- Laurent*, La chronologie—*V. Laurent*, La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine, „Mélanges de l'Université Saint Joseph“, t. 38, 1962.
- Laurent*, Le Thème byzantin de Serbie—*V. Laurent*, Le Thème byzantin de Serbie au XIe siècle, „Revue des Études Byzantines“, t. XV, 1957.
- Lemerle*, La Chronique—*P. Lemerle*, La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, „Revue des Études Byzantines“, t. XXI, 1963.
- Lemerle*, Nouvelles remarques—*P. Lemerle*, Nouvelles remarques sur la famille Vichkatzt-Kékaumènos, „Revue des Études Arméniennes“, t. III, 1966.
- Lemerle*, Prolegomènes *P. Lemerle*, Prolegomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits“ de Kékaumènos, Bruxelles, 1960.

- Lemerle*, „Roga“—*P. Lemerle*, „Roga et rente d'etat aux Xe —XIe si. . .
„Revue des Etudes Byzantines“, t. XXV, 1967.
- Leo Diac.*—*Leontis Diaconi Caloënsis Historiae e recensione Caroli Benedicti
Hasil*, Bonnae, 1828.
- Leo Grammaticus*—*Leontis Grammatici Chronographia ex recognitione Imma-
nelis Bekkeri*, Bonnae, 1842.
- Malalae Chronographia Ioannis Malalae Chronographia ex recensione Ludovi-
Dindorfii*, Bonnae, 1831.
- Markwart*, Sudarmenien—*J. Markwart*, Sudarmenien und die Tigrisquellen nach
griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930.
- Matthieu d'Edesse*—*Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136) avec la conti-
nuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162*, trad. par E. Dulaurier, Paris
1858.
- Mécérian*, Expedition archéologique—*J. Mécérian*, Expedition archéologique dans
l'Antiochène occidentale, „Mélanges de l'Université Saint Joseph“ t. XI
fasc. I, 1964
- Ménager*, Amiratus L.-R. *Ménager*, Amiratus 'Ap. L'Emirat et les orig-
nes de l'Amirauté (X^e—XIIIe siècles), Paris, 1900.
- Mercati*, Sull' epita —*S. Mercati*, Sull' epitafo di Basilio II Bulgaroktonos,
„Bessarione“ t. 37, 1921.
- Michel le Syrien*, Chronique—*Michel le Syrien*, Chronique. Editee pour la pre-
miere fois et traduite en français par J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905.
- Miller*, The Logothete of the Drome—*D. A. Miller*, The Logothete of the Drome
in the Middle Byzantine Period, „Byzantion“, t. XXXVI, fasc. 2, 1966.
- Minorsky*, Marwazi—*V. Minorsky*, Marwazi on the Byzantines, Mélanges H. Gré-
goire, t. II, 1950.
- Minorsky*, Studies—*V. M. Minorsky*, Studies in Caucasian History I. New light
on the Shaddādids of Ganja, London, 1953.
- Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I—*Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, Bd. I. Die
byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker. Bd. II. Sprachreste
der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete
Auflage, Berlin, 1958.
- Moravcsik*, Byzantium and the Magyars—*Gy. Moravcsik*, Byzantium and the
Magyars, Budapest, 1970.
- Nic. Bryenn.*—*Nicephori Bryennii Commentarii*, recognovit Augustus Meineke,
Bonnae, 183
- Nicolai patriarchae Opus*—*Nicolai sanctissimi patriarchae Constantinopolitani
Opus ad praepositum Sancti Monachi Typum i ordine vitae*, Migne, Pat-
rologia graecae, t. 111.
- Nov. XXV Imp. *Joannis Tzymischis*—*Novella XXV Imp. Joannis Tzymischis de
vestigali camtorum mancipiorum. Jus graeco-romanum*, cura J. Zepi et P.
Zepi, vol. I, Scientia Aalen, 1962.
- Nov. XIX Imp. *Nicephori Phocae*—*Novella XIX Imp. Nicephori Phocae de mo-
nasteriis Jus graeco-romanum*, cura J. Zepi et P. Zepi, vol. I, Scientia
Aalen, 1962.

- Oikonomidès, Les lists—N. Oikonomidès, Les lists de preseance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris, 1972.*
- Oikonomidès, Le serment—N. Oikonomidès, Le serment de l'imperatrice Eudocie (1067). Un épisode de l'histoire dynastique de Byzance, „Revue des Études Byzantines“, t. XXI, 1963.*
- Oikonomidès, L'organisation—N. Oikonomidès, L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe—XIe siècles et le Taktikon de l'Escorial. XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6—12 Septembre 1971, Rapports II.*
- Ostrogorsky, Das Steuersystem—G. Ostrogorsky, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mitteralter, „Byzantion“, t. VI, 1931.*
- Ostrogorsky, Histoire—G. Ostrogorsky, Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1956.*
- Ostrogorsky, Pour l'histoire—G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la feodalité byzantine, Bruxelles, 1954.*
- Ostrogorskiĵ, Quelques problèmes—G. Ostrogorskiĵ, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles, 1956.*
- Peeters, Orient et Byzance—P. Peeters, Orient et Byzance. Les treize royaumes orientaux de l'hagiographie byzantine, Bruxelles, 1950.*
- Peeters, Quelques noms géographiques—P. Peeters, Quelques noms géographiques arméniens dans Skylitzès, „Byzantion“, t. VI, 1931 („Recherches d'histoire et de philologie orientales“, t. I, Bruxelles, 1951).*
- Peeters, Un colophon géorgien—P. Peeters, Un colophon géorgien de Thornik le Moine, „Analecta Bollandiana“, t. L, fasc. III—IV, Bruxelles—Paris, 1932.*
- Peeters, Un témoignage autographe—P. Peeters, Un témoignage autographe sur la siège d'Antioche par les Croisés en 1098, „Recherches d'histoire et de philologie orientales“, t. II, Bruxelles, 1951.*
- Pertusi, De Thematibus—Constantino Porfirogenito, De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. „Studi e Testi“ vol 160, Città del Vaticano, 1952.*
- Petit, Office inédit—L. Petit, Office inédit en l'honneur de l'empereur Phocas „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. XIII, 1904.*
- Petit, Vie et office de Michel Maléinos—L. Petit, Vie et office de Michel Maléinos suivis du traité ascétique de Basile le Grand, Paris, 1903.*
- Polemis, The Doukat—D. I. Polemis, The Doukal. A contribution to byzantine prosopography. (University of London, Historical Studies 22), London 1968.*
- Polemis, Notes—D. I. Polemis, Notes on Eleventh-century chronology.*
- Poppe, La dernière expedition russe—A. P. Poppe, La dernière expedition russe contre Constantinople, „Byzantinoslavica“, t. XXXII, fasc. 1, 2, 1971.*
- Prokič, Die Zusätze—B. Prokič, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes, codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München, 1906.*
- Psellos, Chronographie—Michel Psellos, Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976—1077). Texte établi et traduit par Emile Renauld. t. I—II, Paris, 1967.*

- Radojičić*, Un poème épique—*Dj. Sp. Radojičić*, Un poème épique yougoslave du XIe siècle: Les „Gesta“ ou exploits de Vladimir, prince de Dioclée, „Byzantion“, t. XXXV, fasc. 2, 1965.
- Ramsay*, HGAM—*W. M. Ramsay*, The Historical Geography of Asia Minor, London, 1890.
- Schlumberger*, L'épopée—*G. Schlumberger*, L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. Partie 1 (réimpression de l'édition Paris, 1896), 1969, Scientia Verlag Aalen. Partie 2 (réimpression de l'édition Paris, 1900), 1969, Scientia Verlag Aalen. Partie 3 (réimpression de l'édition Paris, 1905), 1969, Scientia Verlag Aalen.
- Schlumberger*, Nicéphore Phocas—*G. Schlumberger* un empereur byzantin au Xe siècle, Nicéphore Phocas, Paris, 1890.
- Schlumberger*, Sigillographie—*G. Schlumberger* Sigillographie de l'Empire Byzantin, Paris, 1884.
- Segal* Edessa—*J. B. Segal*, Edessa „the Blessed City“, Oxford, 1970.
- Seibt*, Die Skleroi—*W. Seibt*, Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie, „Byzantina Vindobonensia“, Band IX, Wien, 1976.
- Seibt*, Ioannes Skylitzes—*W. Seibt*, Ioannes Skylitzes. Zur Person des Chronisten. „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik“, Bd. 25, Wien, 1976.
- Shengelia*, The Seldjuks—*N. Shengelia*, The Seldjuks and Georgia in the 11-th century, „Bedi Kartlisa“, vol. 26, 1969.
- Shepard*, Byzantinorussica—*J. Shepard*, Byzantinorussica „Revue des Études Byzantines“, t. 33, 1975.
- Shepard*, Synopsis—*J. Shepard*, Synopsis of „Concerning a suspected source of Scylitzes „Synopsis Historion“. XVe Congrès International d'Études Byzantines, Resumés des Communications, Athènes 1976.
- Sophocles*, Greek Lexicon—*E. A. Sophocles*, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B. C. 146 to A. D. 1100), vol. I—II, New York.
- Stanescu*, La crise du Bas—Danube—*E. Stanescu*, La crise du Bas—Danube byzantin au cours de la seconde moitié de XIe siècle. „Zbornik Radova Vizantoloshkog Instituta“, IX, Beograd, 1966.
- Streater*, The battle of Mantzikert—*J. Streater*, The battle of Mantzikert 1071, „History today“, 17, 1967.
- Tarchnichvili*, Le soulèvement de Bardas Skléros, *P. M. Tarchnichvili* Le soulèvement de Bardas Skléros, „Bedi Kartlisa“, t. 45—46, 1964.
- Theodosii Diaconi* de Cretae expugnatione—*Theodosii Diaconi* de Cretae expugnatione acroases quinque, Bonnae, 1828
- Theophanis* Chronographia—*Theophanis* Chronographia, recensuit C. de Boor, vol. I, Lipsiae, 1883.
- Thierry*, Notes—*M. Thierry*, Notes de géographe historique sur Vaspurakan, „Revue des Études Byzantines“, t. 34, 1976.
- Toumanoff*, Armenia and Georgia—*C. Toumanoff*, Armenia and Georgia. In „Cambridge Medieval History“, vol. IV. The Byzantine Empire, Part I. Byzantium and its neighbours, Cambridge, 1966.

- Toumanoff, The Background—C. Toumanoff, The Background to Mantzikert.* In „The Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies“, edited by J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman. London New York, Toronto, 1967.
- Toumanoff, The Bagratids—C. Toumanoff, The Bagratids of Iberia, „Le Muséon“, t. LXXIV, fasc. 1—2, Louvain, 1961.*
- Toumanoff, The Mamikonids—C. Toumanoff, The Mamikonids and Liparitids, „Armenica“. Mélanges d'Études Arméniennes, Ventse, 1969.*
- Verpeaux, Les Oixε —J. Verpeaux, Les Oixειοι. Notes d'histoire institutionnelle et sociale, „Revue des Études Byzantines“, XXIII, 1965.*
- Vie de Saint Athanase—Vie de Saint Athanase l'Athonite, „Analecta Bollandiana“, t. XXV, Bruxelles, 1906.*
- Vita Sancti Nicephori—Vita Sancti Nicephori episcopi Milesi saeculo X „Analecta Bollandiana“, t. XIV, 1895.*
- Vita Sancti Pauli—Vita Sancti Pauli Iunioris in monte Latro, „Analecta Bollandiana“, t. IX, 1892.*
- Weitzman, The Mandylion—K. Weitzman, The Mandylion and Const. Porphyrogennetos, „Cahiers archeologiques“, t. 11, 1960.*
- Yarnley, Philaretos—C. J. Yarnley, Philaretos, Armenian bandit or byzantine general, „Revue des Études Arméniennes“, t. IX, 1972.*
- Yuzbashian, L'administration—K. N. Yuzbashian, L'administration byzantine en Arménie aux Xe — XIe siècle „Revue des Études Arméniennes“, t. X, 1973—1974.*
- Zachariae von Lingenthal, Jus graeco-romanum.—Zachariae von Lingenthal, Jus graeco-romanum, t. III.*
- Zon.—Zonarae Ioannis Epitome Historiarum cum Casio Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus Dindorfius, vol. I—IV, Lipsiae, 1868.*
- Արմանյան Իստորիա—Կ. Մ. Արմանյան, Իստորիա Թուրքիայի Կրթության, 867—1204, տոմ. B', էքձ. B', Թիֆլիզ, 1957.*
- Μιχαηλ Ψελλοσ Ιστορικὸι λογοι—Μιχαηλ Ψελλοσ και αλλα ανεκροστα. Κ. Ν. Σαδα, Μεσαιωνικης Βιβλιοθηκης Παρισι, 1876.*
- Մանազյան, Θεοδοσιος Διάδοχος—N. M. Μανασγιαν, Θεοδοσιος Διάδοχος και ποίημα αὐτοῦ „Εἰς τῆς Κρήτης“, Թիֆլիզ, 1960.*
- Παπαδπουλος-Κεραμεύς, Ανάκτα Α. Παπαδπουλος-Κεραμεύς Βυζαντινα ανακτα, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VIII, Heft 1, 1899.*
- Παπαρηγοπουλου Իστορία—Κ. Παπαρηγοπουλου, Իστορία Թուրքիայի Կրթության, ΣΤ', τόμ. Δ'. Թիֆլիզ, 1932.*
- Πεῖρα—Πεῖρα Εδσταθιου Ρωμαιου, Jus graeco-romanum. Իստորիա Թուրքիայի Կրթության, τ. Δ', Scientia Aalen, 1962.*
- Πολιτης, Δημῳδεις παροιμιαι—N. Γ. Πολιτης, Δημῳδεις παροιμιαι εν τοῖς Στίχοις Թուրքիայի Կրթության, „Byzantinische Zeitschrift“, Bd. VII, Heft 1, 1898.*
- Radojcic, Ο Νικηφόρος Βρυέννιος—B. Radojcic, Ο Νικηφορος Βρυέννιος και ἡ ἱστορία του Κωνσταντίνου Ἰπόντιν, XVe Congrès International d'Études Byzantines, Resumés des Communications, Athènes, 1976*

ՀԱՊԱՎՈՒԹՆԵՐԻ ԲՆԱԿԻ

- Ρ α λ η και ιιοτλ Συντ μα—Ι. Α. Ρ ο λ νταγμα
 και ιε ων, τομ. Ε'. 'Αθῆνα.
- Ρ μαϊο κντινι αρχοντες—Κ. Ρ ω μ α ντινοι ἄρχον ε στα
 α, Βσ ας Φωκᾶς Νικηφόρος, Στρο ε. Πετραγμ α Θ'
 Συνοδμ ο (Θεσσαλ ικη, 1953), Γ, 19, ι
- ι σο λα κ η ς, 'Η ο υ χεια—Ε. Θ. Γ σο λα κ η, 'Η Συνεγ Χρονογραφι
 'Ι ο Σκυλιτση (Ioannes Skylitzes Continuatus), Θ 'κη, 1968.

* * *

*Այս աշխատությունը հրատարակված է հանձնվելուց հետո չույս տեսան նրան
 անմիջականորեն աննշվող մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնց հնարավորու-
 թյուն չունեցանք անդրադառնալ նշվում են մի քանիսը:*

- Типик Григория Пакуриана, Введение, перевод и комментарий В. А. Арутю
 новой-Фиданян, Ереван, 1978.
- Г. Г. Литаврин, Византийское общество и государство в X—XI вв., М., 1977.
- Я. Н. Любарский, Михаил Пселл, личность и творчество. К истории визан-
 тийского предгуманизма, М. 1978.
- М - - Пселл, Хроногр оия Перевод, статья Н Любар
 го, М., 1978.
- G. Dédéyan, L'immigration arménienne en Cappadoce au XIe siècle, „E zant-
 tion“, t. XLV, 1975, pp. 41—117.
- P. Lemerle, Cinq études sur le XIe siècle byzantin, Paris, 1977.
- W. Seibt, Miscellen zur historischen Geographie von Armenien und Georgien in
 byzantinischer Zeit, «Հանդես Ամսորյա» Թիվ 1 12, 1976, էջ 633—642.
- J. Shepard, Scylitzes on Armenia in the 1040 s. and the role of Catalalon Ce-
 caumenos, „Revue des Études Arméniennes“, t. XI, 1975—1976, pp. 269—311.

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբալանտես տե՛ս Լեոն Աբալանտես
Աբգար, Եդեսիայ թագավոր 110, 114,
119
Աբիմելեք զորավար Կուտլումուշի եղ-
բայրը 170
Աբրահամ Ալիմ Տողրուլ բեկի խորթ
եղբայրը 158—161, 178
Աբու Գուլափ, Ամիրի ամիրան 57
Աբուլաֆար Մոհամմեդ Սիկիլիայի ա-
միրան 118, 120, 125 139
Աբուլխարե ամիրա 18
Աբուլխարե, Իտալիայի դուքս 257
բու հաֆս, Սիկիլիա ի ամիրա, Աբու-
լաֆար Մոհամմեդի եղբայրը 118
Աբու Մրվան, Մայաֆարիկինի ամրան
109, 110
Աբու Տաղլիբ, Մարտիրոսյուսի (Մայա
ֆարիկինի) ամիրան 57
Ազրալեստոս տե՛ս Գիոգենես Ադրալես-
տոս
Ադրիանոս, Կոստանդին Գալասենոսի
եղբորորդին 123
Ազիզ, Եզիպտոսի ամիրապետը 80, 110
Աինոս տե՛ս Հովհաննես Աինոս
Ալախ, Տրիպոլսի ամիրա Իբն Ջարախի
որդին 107
Ալակասես տե՛ս Հովհաննես Ալակասես
Ալդե ավանուհի, Աբազգիայի թագավոր
Գեորգիոսի կինը 111
Ալեքսանդրոս Կալասիլաս Սկուպիեի
դուքսը 260, 271
Ալեքսանդր Մակեդոնացի 182
Ալեքսիոս Կոմնենոս, պրոեդրոս, ռեա-
սրտոս, նորելիասիմոս ապա՝ Ալեք-
սիոս I Կոմնենոս կայսր (1081—
1118) 251, 262, 263, 267, 269
Ալեքսիոս Ստուդիտես, Կոստանդնուպոլ
սի պատրիարք (1025—1043) 95
112, 120, 133, 142
Ալիատես, տե՛ս Անթես Ալիատես, Թեո-
դորոս Ալիատես
Ալիմ սարակինոս, Բերկրիի բերդատերը
110, 111
Ալիմ, Տողրուլ բեկի խորթ եղբայրը տե՛ս
Աբրահամ Ալիմ
Ալիպիոս պատրիկ 99
Ալկան խորեզմցիների առաջնորդ 167—
170
Ալուպոս տե՛ս Թեոդորոս Ալուպոս
Ալոսիան պատրիկ, Թեոդոսուպոլսի գո-
րավար 129—131
Ալուսիան տե՛ս Սամուիլ Ալուսիան
Ալի Աբալան սուլթան տե՛ս Աբալան
Ահարոն Գուկաս մագիստրոս, Իսահակ I
Կոմնենոսի աներծազր 193, 194
Ահարոն բուլղար, Հովհաննես-Վլադիս-
լավի որդին, Վասպուրականի և Անիի
կատապան 157—161
Ահարոն Կոմսաձագ, Սամուիլի եղբայրը
10, 66, 67, 82, 84
Ամեր, Եզիպտոսի ամիրապետը 119
Ամեր, Հալեպի ամիրայի որդին 108
Ամերտիկի, սելջուկ հրամանատար 217
224
Ամովրացիք 234
Ամպելլաս տե՛ս Սիմեոն Ամպելլաս
Անաստասիոս, Գորոստոլունի կառավարիչ
Միքայելի հայրը 164

Անաստասիոս լոգոթետ 138
 Անաստասիոս, մագիստրոս Միքայելի հայրը 197
 Անաստասիոս պատրիկ, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 134
 Անդրոնիկոս Լիզոս պատրիկ 60, 66, 85
 Անդրոնիկոս, Կոստանդին X Գուկաս կայսեր որդին 215
 Անդրոնիկոս պրոեղրոս, կեսար Հովհաննեսի որդին 241, 244, 245
 Անդրոնիկոս, Ռոմանոս IV կայսեր կնոջ որդին 222
 Անևմաս, Կրետի ամիրա Կուրուպեսի որդին 6, 48, 51
 «Անեցի» սպարապետ (Վահրամ Պահլավունի) 148
 Անթև Ալիատես, Վարդաս Սկլերոսի գործակիցը 56, 58
 Անթիմոս, Գելյանի ղորավարը 128
 Աննա, Կոստանդին X Գուկաս կայսեր դուստրը 215
 Աննա, Ռոմանոս II կայսեր դուստրը, Վասիլ II կայսեր քույրը, ոռուսաց Վլադիմիր իշխանի կինը 9, 72, 95
 Անտիոքոս տե՛ս Լևոն Անտիոքոս
 Անտոնիոս Պախես, Նիկոմեդիայի եպիսկոպոս 119, 120
 Անտոնիոս Ստուդիտես, վանական ու սինկելլոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (974—979) 13, 53, 66
 Աշոտ, Գրիգոր Տարոնեցու որդին 76, 77
 Ապլեսֆարես (Աբու-լ-Ասվար), Գվինի ամիրան 147—150, 170
 Ապոլլոն, հին հույների աստված 271
 Ապոնասար, Խլաթի ամիրան 187
 Ապոկապներ (Ապուքապ) տե՛ս Վասիլ Ապուքապ, Փարեսման Ապուքապ
 Ապսինալիոս, սելջուկ հրամանատար 223
 Ասպան Սալարիոս, սելջուկ զորավար 161
 Ավլաքս սարակինոս 22
 Արզիրոս, Ռոմանոս III Արզիրոս կայսեր հայրը 78
 Արզիրոս Իտալոս մագիստրոս 150
 Արզիրոս, Սամոսի ղորավար 81
 Արզիրոս տե՛ս Մարիանոս Արզիրոս, Պո-

թոս Արզիրոս, Ռոմանոս Արզիրոս, Վասիլ Արզիրոս
 Արդուինոս, ֆրանկ իշխան 139, 256
 Արես, հին հույների պատերազմի աստվածը 222
 Արիանիտես տե՛ս Դավիթ Արիանիտես, Կոստանդին Արիանիտես
 Արալան (Ալի Արալան) սուլթան 242
 Արտաշիր, Գանձակի ամիրա Փատլունի որդին 170
 Արտոկլինես տե՛ս Կոստանդին Արտոկլինես
 Արքիլոքոս պոեա 182
 Ացիպոթեոզորոս, Հովհաննես Չմշկիկի գործակիցը 29, 31
 Աքեմենյաններ 69
 Աքիլիոս սուրբ 67
 Բագարատ, Անիի դուքս (Բագարատ Վիկացի) 211, 212
 Բագարատ մագիստրոս, վրաց թագավոր Գեորգիոսի որդին, Աբխազիայի էքսուսիաստես 95, 102, 117, 121, 156, 157
 Բագարատ, Տարոնի իշխան 28
 Բալանես ղորավար 254
 Բայանոս, Փոքր Ասիայի ազնվական 116
 Բատացես, Ադրիանուպոլսի մեծատուն 78
 Բատացես, Ռեդեստոսի մեծատուն 151
 Բատացես տե՛ս Հովհաննես Բատացես
 Բատացինա 262
 Բարսեղ Մեծ 25, 216
 Բերզենե, Նիկեիոր III Բոտանիատես կայսեր կինը 268
 Բերիբոես, Քիոսի ղորավար 99
 Բոբոս տե՛ս Պավլոս Բոբոս
 Բոգդան բուլղար, տոպարխ 88, 98
 Բոյան, Միքայել IV Պալիազոնացի կայսեր զորավար 140
 Բոյան, Վասիլ կայսեր ղորավարը 140
 Բոյիլաս տե՛ս Ռոմանոս Բոյիլաս
 Բոտանիատես տե՛ս Թեոփիլակոս Բոտանիատես, Միքայել Բոտանիատես, Նիկեիոր Բոտանիատես
 Բորիլոս, Նիկեիոր III Բոտանիատես կայսեր «ծառան» 266, 272

- Բորի, բուլղարների թագավոր Պետրոսի որդին 10, 33, 41, 53, 67, 80
- Բորիս-Գավիթ բուլղար 254
- Բրանաս տե՛ս Մարիանոս Բրանաս
- Բրիեննիոս պատրիկ, Կապադովկիայի կառավարիչ, զորավար-ափսոսկրատոր 176, 182, 185, 188, 189
- Բրիեննիոս տե՛ս Հովհաննես Բրիեննիոս, Նիկեփոր Բրիեննիոս
- Բրինգաս տե՛ս Հովսեփ Բրինգաս
- Բուրցիս տե՛ս Քեոզնոստոս Բուրցիս, Միքայել Բուրցիս, Սամուիլ Բուրցիս
- Գաբրիել-Ռոմանոս, բուլղարների թագավոր (1014—1015) տե՛ս Ռադոմիր-Ռոմանոս
- Գագիկ, Հովհաննեսիկի «որդին» (Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունու եղբայր Աշոտի որդին, Գագիկ II թագավոր (1043—1045) 147, 148
- Գայիտա, Ֆրանկ իշխան Ռոբերտի կինը 256
- Գավրաս տե՛ս Կոստանդին Գավրաս, Միքայել Գավրաս
- Գեմիստոս, Ալեքսիոս I կայսեր սպասավորը 269
- Գենեսիոս ժամանակագիր տե՛ս Հովսեփ Գենեսիոս
- Գեորգ սուրբ 44, 180, 210
- Գեորգիոս Գոնիցիատես ղորավար 85
- Գեորգիոս Գրոսոս, Ահարոն բուլղարի հյուպոգրամատեսը 162
- Գեորգիոս Քեոզորական, Սամոսի ղորավար 99
- Գեորգիոս պրոտովեստիարիոս, Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոսի եղբայրը 112, 117
- Գեորգիոս Մանիակես, Տլուքի, Վասպուրականի, Եղեսիայի կառավարիչ 105, 109, 110, 117—120, 122—125, 136, 139—142, 185, 256
- Գեորգիոս, Նավպակտոսի զորավար 98
- Գեորգիոս, ներքնագույն Իբերիայի (Աբազգիայի) իշխան, (Վրաց թագավոր Գիորգի I-ը) 75, 94, 102, 111, 146 157
- Գեորգիոս Պրովատաս 118, 126
- Գեորգիոս պրոտովեստիարիոս 132
- Գեորգիոս Վանական ժամանակագիր 3
- Գեորգ Վոյթախ 253—255
- Գեորգիոս Ցուլես, Խաղարիայի կառավարիչ 85
- Գեորգ, պատրիկ Քեդատի եղբորորդին 10
- Գերմանոս, Նիկեփոր III կայսեր «ծառան» 272
- Գլաբաս 98, 152
- Գլաբաս տե՛ս Նիկեփոր Գլաբաս, Վասիլ Գլաբաս
- Գյումնոս, խոռվարար 269
- Գոնիցիատես տե՛ս Գեորգիոս Գոնիցիատես
- Գրիգոր Մեսեմերիոս, խոռվարար 269
- Գրիգոր, Տարոնի իշխան 28
- Գրիգոր Տարոնացի մագիստրոս, Քեսանդոնիկեի դուքս 75—77
- Գրիգոր Տարոնացի պատրիկ, խոռվարար, 129
- Գուդելիոս 98
- Գուդելիոս 260
- Գուդելիոս Մանիակես, Գեորգիոս Մանիակեսի հայրը 109
- Գուդելիս, Փոքր Ասիայի ազնվական 116
- Գույինոս, պաժինակ Կեզենի որդին 171
- Դալասսենոս տե՛ս Դամիանոս Դալասսենոս, Քեոփիլակտոս Դալասսենոս, Կոստանդին Դալասսենոս, Ռոմանոս Դալասսենոս
- Դամիանոս Դալասսենոս պատրիկ, Անտիոքի կառավարիչ 75, 94
- Դամիանոս Դալասսենոս, Սկոպիեի դուքս 253
- Դանդուլֆոս, Լոնգիբարդիայի ռեքս 15, 16
- Դավիթ Ախրիդացի, Սամոսի զորավար 95
- Դավիթ Արիանիտես Քեսաղոնիկեի կառավարիչ 79, 82, 85, 86, 88

Դավիթ, Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս 85, 88
 Դավիթ, Իբերիայի արխոնտ (Տայքի Դավիթ կուրապաղատը) 64, 75
 Դավիթ Կոմսաձագ 10, 66, 67
 Դավիթ Նեատորիցես, բուլղար աղնվական 82, 89
 Դավիթ տե՛ս Բորիս-Դավիթ
 Դափնոմենլես տե՛ս Եվստաթիոս Դափնոմենլես
 Դափնոպատես տե ս Թեոդորոս Դափնոատես
 Դելյան, բուլղար ազնվական տե ս Պետրոս Դելյան
 Դել շինաս տե ս Կալոկիրոս Դելֆինաս
 Դեմետրիոս, Կյուզլիկոսի եպիսկոպոս ժամանակագիր 4
 Դեմետրիոս, Կյուզլիկոսի մետրոպոլիտ, սինկելլոս 100, 120, 121
 Դեմետրիոս մազիստրոս, Աբազգիայի թագավոր Գեորգիոսի որդին 111
 Դեմետրիոս սուրբ 75, 79 125, 130
 Դեմոսթենես հռետոր 56
 Դերմոկայիտես տե՛ս Հովհաննես Դերմոկայիտես, Միքայել Դերմոկայիտես
 Դիավատինոս տե՛ս Լեոն Դիավատինոս
 Դիոգենես տե՛ս Կոստանդին Դիոգենես
 Դիոգենես Աղքալեստոս 37
 Դոբրոմիր (ավագ), Մակեդոնիայի Բերիա քաղաքի կառավարիչ 78
 Դոբրոմիր (կրտսեր), բուլղար ազնվական 89
 Դոբրոմիր ապստամբ 270
 Դոկիանոս տե՛ս Թեոդորոս Դոկիանոս Միքայել Դոկիանոս
 Դոմետիանոս կավխան, Գաբրիել-Ռոմանոսի սիմպարեղորոսը 84
 «Դվնեցի» տե՛ս Ապիեսֆարես
 Դրագոմուզոս բուլղար 88
 Դրաքսանոս բուլղար 79
 Դրոսոս տե՛ս Գեորգիոս Դրոսոս
 Դուկաս տե՛ս Ահարոն Դուկաս, Անդրոնիկոս Դուկաս, Կոստանդին Դուկաս, Հովհաննես Դուկաս

Եզիզ, Տրիպոլսի ամիրան 6
 Եվդոկիա Դուկենա, Կոստանդին X Դուկաս և Ռոմանոս IV կայսրերի կինը 215, 216, 218, 245 258 268 271
 Եվդոկիա, Կոստանդին VIII կայսեր դուստրը 99
 Եվթիմիոս, նիկեիոր և Միքայել խոտվարարների յայրը 176
 Եվթիմիոս վանական 164
 Եվստաթիոս Դաֆնոմենլես պատրիկ, Ախրիդայի կառավարիչ 77 88, 90—92, 101
 Եվստաթիոս, Կալարիայի ղորավար 15
 Եվստաթիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1019—1025) 93, 95
 Եվստաթիոս մազիստրոս 243
 Եվստաթիոս Մալեյինոս մազիստրոս 58 63, 69, 75
 Էվստրատիոս, մեծ հաեբրիարխ 96
 Զաքարիա վանական, վեստ Թևդատի ազգականը 98
 Զինոսլավ ոռուսաց իշխան 119
 Զոե, Կոստանդին VIII կայսեր դուստրը, կայսրուհի (1042) 99, 100, 108, 112, 113, 122, 131—133, 135, 136, 139, 140 146, 176, 181, 256
 Զոե, Կոստանդին X Դուկաս կայսեր դուստրը 215, 268
 Զոխար, Կարքեղոնի արարների հրամանատարը 33
 Էլեմագոս, Բելլերադի արխոնտ 92
 Էլպիդիոս պատրիկ 116
 Էկատերինես կայսրուհի, Իսահակ I Կոմնենոսի կինը 207—209
 Էմիլիանոս, Անտիոքի պատրիարք 265
 Էպիխա տե՛ս Քրիստափոր Էպիխա էրգոդոտես ներքինի 114
 Էրոտիկոս տե՛ս Թեոփիլոս Էրոտիկոս, Մանուիլ Էրոտիկոս
 Էրվեվիոս Ֆրանկոպոլոս ֆրանկ վարձկանների հրամանատար 173, 174, 185—187

- Թաթուշ 255
 Թեկլա սուրբ 206, 207
 Թեոֆանոսոս Բուրցիս, Դիաբոլիսի կա-
 ուավարիչ 253
 Թեոֆանոսոս Մելիսսենոս, Վարդաս Փո-
 կասի զործակիցը 74
 Թեոֆանոսոս, Միքայել Բուրցիսի որ-
 դին 101
 Թեոդոսիոս, Դիաբոլիսի եպիսկոպոս 269
 Թեոդոսիոս Մեսանիկոս, Վարդաս Փո-
 կասի զործակիցը 74, 129
 Թեոդոսիոս պրոեդրոս, Կոստանդին Մո-
 նոմախ կայսեր հորեղբորորդին, 183
 Թեոդորա, Կոստանդին VIII կայսեր
 դուստրը, կայսրուհի (1042, 1055—
 1056) 99—101, 108, 134—136, 142,
 146, 181, 182 185, 193, 257
 Թեոդորա, Կոստանդին X Դուկաս կայ-
 սեր դուստրը 215
 Թեոդորա, Ռոմանոս II կայսեր քույրը,
 Հովհաննես Չմշկիկի կինը 39, 47
 Թեոդորական պատրիկ, Ֆիլիպպուպուլսի
 կառավարիչ 78, 79
 Թեոդորական տե՛ս Դեորգիոս Թեոդորա-
 կան, Կոստանդին Թեոդորական, Վա-
 սիլ Թեոդորական
 Թեոդորոս Ալիատես 244
 Թեոդորոս Ալոպոս, պրոեդրոս 196
 Թեոդորոս (II) Անտիոքի պատրիարք 32
 Թեոդորոս, Անտիոքի պատրիարք 198
 Թեոդորոս Դափնոպատես, ժամանակա-
 գիր 3
 Թեոդորոս Դոկիանոս, Իսահակ I Կոմնե-
 նոսի եղբորորդին 207
 Թեոդորոս դոմեստիկոս, զորավար-ավ-
 տոկրատոր 193
 Թեոդորոս, Թեոդորա կայսրուհու սպա-
 սավորը 181
 Թեոդորոս, Թեոդոլոս Պարսակուտենոսի
 որդին 37
 Թեոդորոս Նրիսելիոս պատրիկ 197
 Թեոդորոս Կարանտենոս 62
 Թեոդորոս Հագիողախարիտես 62
 Թեոդորոս Միսթեացի, զորահրամանա-
 ւար 43, 50
 Թեոդորոս, Սերաստիայի եպիսկոպոս,
 ժամանակագիր 3
 Թեոդորոս, Սիդեի եպիսկոպոս, ժամա-
 նակագիր 3
 Թեոդորոս Ստրավոմիտես, զորահրամա-
 նաւար 151, 152, 172
 Թեոդորոս սուրբ 51
 Թեոդորոսներ սուրբ 51
 Թեոդոլոս, Բուլղարիայի արքեպիսկոպոս
 215
 Թեոդոլոս Պարսակուտենոս պատրիկ 37,
 38
 Թեոդոլոս Սինադենոս 272
 Թեոկտիստոս պրոտոսպաթար, մեծ հե-
 տերիարխ 106, 110
 Թեոփանես Թեսաղոնիկեցի. մետրոպո-
 լիտ 108, 121
 Թեոփանես Նոստովանոզ, ժամանակա-
 գիր 3
 Թեոփանոս կայսրուհի, Վասիլ II-ի և
 Կոստանդին VIII-ի մայրը, Ռոմանոս
 II-ի կինը 9—11, 13, 14, 20, 28, 29,
 31
 Թեոփիլակտոս Աթենացի պրոտոսպաթար
 108
 Թեոփիլակտոս Բոտանիատես, Թեսաղո-
 նիկեի կառավարիչ 82—84
 Թեոփիլակտոս Դալասսենոս, Դամիանոս
 Դալասսենոսի որդին 94, 121, 123
 Թեոփիլակտոս Մանիակես 192
 Թեոփիլոս, Եվխայիտների եպիսկոպոս 52
 Թեոփիլոս Էրոտիկոս Կիպրոսի զորա-
 վար 126, 142
 Թեոփիլոս. Կոլոնիայի եպիսկոպոս 245
 Թեոփիլոս պրոտոսպաթար, պրակտոր
 142
 Թեղատ Իբերացի, պատրիկ Ջոշիկի հայ-
 րը 86, 98, 101
 Թոռնիկ Կոտերզ 239
 Թոռնիկ պատրիկ, Իբերիա բանակաթեմի
 կատապան տե՛ս լեոն Թոռնիկ
 Թրյումբոս, Կալաբրիայի զորավար 257
 Իսաիտես, Իբերիա բանակաթեմի կատա-
 պան տե՛ս Միքայել Իսաիտես

Իբս Զարաթ, Տրիպուսի ամիրա 106, 107, 110

Իմբրայել, Մոհամմեդի հայրը 153

Իկմոր, ուս զորական 48

Իլիցես. Մոդլենայի կառավարիչ 84

Ինարդոս, պարսիկ ազնվական 69, 71

Իռաննիկիոս սարակինոս դավադիր 7

Իսահակ Կոմնենոս մադիստրոս, ստրատոպեդարիս, ապա Իսահակ I կայսր (1057—1059) 3, 181, 182, 184, 185, 188—190, 192—199, 203, 207—257

Իսահակ Կոմնենոս, Անտիոքի դուքս 247, 248, 255

Իվացես, բուլղար զորավար 85, 89—92

Իվացես տե՛ս Մանուիլ Իվացես

Լազարիցես, բուլղար ազնվական 89

Լամպրոս, Մելիտենեի զորավար Լևոն պատրիկի հայրը 142

Լեկաս պավլիկյան 270, 271

Լեպենդրինոս, Եղեսիայի կառավարիչ տե՛ս Լևոն Լեպենդրինոս

Լևոն Աբալանտես տաքսիարիս 29, 31

Լևոն Անտիոքոս զորավար 195

Լևոն Ասիացի, ժամանակադիր 3

Լևոն Գերի 66

Լևոն Դիավատինոս, Մեսեմբրիայի կառավարիչ 271

Լևոն էպի տոն դեիսեոն 243

Լևոն Լեպենդրինոս, Եղեսիայի կառավարիչ 117, 119

Լևոն Խալկուցես զորավար 119

Լևոն Խիրոսֆակտես, էքսկուբիտների հրամանատար 104, 107

Լևոն կուրապաղատ, Վարդաս Փոկասի հայրը 37

Լևոն Մելիսսենոս 68, 74

Լևոն, նավատորմի ղեկավար 39, 47, 60

Լևոն Թոռնիկ պատրիկ, Իբերիա բանակաթեմի զորավար 149—152, 172

Լևոն, Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր հորեղբայրը 14

Լևոն պատրիկ, Մելիտենեի զորավար 142

Լևոն Սերվլիաս, հարկահավաք 180

Լևոն Ստրավոսպոնդիլոս, սինկելլոս, պրոտոսինկելլոս 182, 187

Լևոն Փոկաս մագիստրոս, Նիկեփոր II Փոկասի եղբայրը 6, 7, 12, 20, 28, 30, 31

Լևոն Օպոս, Լոնդիբարդիայի կառավարիչ 111, 120

Լիբելլիոս տե՛ս Պետրոս Լիբելլիոս
Լիխուդես տե՛ս Կոստանդին Լիխուդես, Ստեփանոս Լիխուդես

Լիպարիտ, Օրատիոս Լիպարիտի որդին 157, 159, 160—162

Լիպարիտ տե՛ս Օրատիոս Լիպարիտ Լիվոս, Վարդաս պատրիկի հայրը 7
Լյուկանթես պատրիկ 189, 192, 194
Լոնդիբարդոպոլոս 253, 254

Խալդ տե՛ս Կրինիտես Խալդ, Հովհաննես Խալդ

Խալկուցես տե՛ս Լևոն Խալկուցես, Նիկետաս Խալկուցես, Նիկոլայոս Խալկուցես

Խայե տե՛ս Կոստանդին Խայե
Խաչատուր, Անտիոքի դուքս 231, 244
Խարոն տե՛ս Կոստանդին Խարոն

Խիրոսֆակտես պրոտոսպաթար 243
Խիրոսֆակտես տե՛ս Լևոն Խիրոսֆակտես

Խոսրով, արաբ խալիֆա 66, 69—71
Խորոսանտես, սելջուկ զորավար 161
Խորոսալար, սելջուկ զորավար 211

Խրիսելիոս տե՛ս Թեոդորոս Խրիսելիոս, Հովհաննես Խրիսելիոս, Նիկոլայոս Խրիսելիոս

Խրիսոխիր, ուսաց Վլադիմիր իշխանի ազգականը 95

Խրիսովերդես տե՛ս Նիկոլայոս Խրիսովերդես

Խրիստոֆոր Պյուրրոս պատրիկ 197

Կալոկիրիս պատրիկ, Խերսոնի կառավարչի որդին 26, 33, 40

Կալոկիրոս Դելֆինաս պատրիկ 72, 73
Կամպանարես, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 135

- Կավալլարիոս տե՛ս Կոստանդին Կավալլարիոս
- Կավասիլաս տե՛ս Կոստանդին Կավասիլաս, Նիկեփոր Կավասիլաս
- Կավխան, Դոմեստիանոսի եղբայրը 84
- Կատալիմ, պաժինակ զինվորական 166, 167
- Կատակալոն Կեկավմենոս կուրապաղատ, Անտիոքի դուքս 184, 185, 188, 190, 192, 194, 196, 199, 203
- Կատակալոն Կեկավմենոս պրոտոսպաթար, զորավար, Իբերիա բանակաթեմի դուքս 124, 125, 143, 145, 149, 157, 158, 160, 173, 174
- Կարաման, պաժինակ զինվորական 166
- Կարամոն, Տարսոնի ամիրան 6
- Կարանտենոս տե՛ս Թեոդորոս Կարանտենոս, Կոստանդին Կարանտենոս, Նիկեփոր Կարանտենոս
- Կարվեսես, արաբների առաջնորդ 155, 156
- Կացամունտես զորավար 195
- Կեդեն, պաժինակ առաջնորդ 163, 164, 166, 171, 173
- Կեկավմենոս տե՛ս Կատակալոն Կեկավմենոս
- Կերուլարիոս տե՛ս Միքայել Կերուլարիոս
- Կիտրինիտես, Անտիոքի արաբների առաջնորդ 79
- Կիրիակոս, Նիեսոսի մետրոպոլիտ, սինկելլոս 100
- Կիրիակոս, նավատորմի զորունգար 73
- Կոմնենոս տե՛ս Ալեքսիոս Կոմնենոս, Իսահակ Կոմնենոս, Հովհաննես Կոմնենոս, Մանուիլ Կոմնենոս, Նիկեփոր Կոմնենոս
- Կոնտոլեոն, Կեֆալոնիայի զորավար 81
- Կոնտոստեփանոս տե՛ս Ստեփանոս, սխուլերի դոմեստիկոս
- Կոպրոնիմոս, իմա՛ Կոստանդին V կայսր (741—775) 14, 107
- Կոսմաս Ճնճղուկ վանական 131
- Կոսմաս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1075—1081) 263
- Կոսմաս պատրիկ 15, 16
- Կոստանդին V կայսր տե՛ս Կոպրոնիմոս
- Կոստանդին VII Միրանաժին կայսր (913—959) 5, 7, 10, 12, 15, 17, 18, 39, 75
- Կոստանդին VIII կայսր (1025—1028) 5, 6, 9, 30, 54, 55, 73, 96—100, 102, 103, 110, 116, 118
- Կոստանդին IX Մոնոմախ կայսր (1042—1055) 136, 137, 140, 142, 146—148, 166, 170, 173, 180—183, 205, 255, 257
- Կոստանդին X Դուկաս կայսր (1059—1067) 207, 210, 214, 217, 218, 258, 268
- Կոստանդին Ալան մադիստրոս 148, 149
- Կոստանդին, Ռոմանոս I-ի որդին, պատրիկ 51
- Կոստանդին Աբիանիտես մագիստրոս 165, 168, 172, 175
- Կոստանդին Արտոկլինես կատապան 136, 137
- Կոստանդին Գավրաս 64
- Կոստանդին Դալասսենոս պատրիկ 99, 104, 113, 114, 116, 117, 123
- Կոստանդին Դիոգենես, Թեսաղոնիկեի զորավար՝ Բուլղարիայի դուքս, Միքմիոնի կառավարիչ 84, 86, 87, 98, 101, 107, 108
- Կոստանդին Դիոգենես. Ռոմանոս IV Դիոգենես կայսեր հայրը 218
- Կոստանդին, գրոմոսի պրոտոնոտար 181
- Կոստանդին Դուկաս պատրիկ, Կոստանդին Դալասսենոսի փեսան 116
- Կոստանդին Թեոդորական պրոեդրոս 261
- Կոստանդին, Միքայել Պափլագոնացու եղբորորդին, Թեսաղոնիկեի կառավարիչ 130
- Կոստանդին Լիխուզես, Կոստանդին Մոնոմախի պարագինասատևոնը, պրոեդրոս, պրոտովեստիարիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1059—1063) 151, 155, 181, 196, 205, 214
- Կոստանդին Խայե ծովակալ, Կիբիրբոտների բանակաթեմի զորավար 118, 142

- Կոստանդին Խարոն 38, 39
 Կոստանդին Միրանաժին, Միքայել VII
 որդին 265
 Կոստանդին Կավալարիոս պատրիկ, Կի-
 բիրոստանների բանակաթեմի զորավար
 145
 Կոստանդին Կավասիլաս պատրիկ, արև-
 մուտքի դուքս 134, 136
 Կոստանդին Կարանտենոս պատրիկ, Ան-
 տիոքի դուքս 101, 103
 Կոստանդին Հաղորբալանոս զորահրամա-
 նատար 166, 167
 Կոստանդին Տետերիարխ, զորավար-ավ-
 տոկրատոր 174, 175
 Կոստանդին Մեծ 26, 271
 Կոստանդին մեծ դոմեստիկոս 129
 Կոստանդին մեծ Տետերիարխ, զորավար-
 ավտոկրատոր 149, 150, 170
 Կոստանդին, Միքայել Պափլագոնացու եղ-
 բայրը, սխուլերի դոմեստիկոս, 112 116,
 117, 119, 121
 Կոստանդին, Միքայել VII կայսեր որդին
 256, 259
 Կոստանդին Մուկուպելես պրոտոսպաֆար
 122
 Կոստանդին պատրիկ, Միքայել Բուրցիսի
 որդին 97
 Կոստանդին Պսելլոս փիլիսոփա 3, 196,
 234, 244, 247
 Կոստանդին Պտերոտոս զորավար 119
 Կոստանդին պրոեզրոս, կեսար Հովհան-
 նեսի որդին 244
 Կոստանդին, Ռոմանոս III կայսեր անե-
 րը 106
 Կոստանդին սխուլերի դոմեստիկոս, նո-
 բելիսսիմոս 132, 136, 137
 Կոստանդին, Վարդաս Սկլերոսի եղբայրը
 36, 61, 65, 66
 Կոստանդին, Վարդաս Սկլերոսի որդին 39
 Կոստանդին Վոզինոս, սերբերի իշխան
 Միքայելասի որդին 253—255
 Կոստանդին Ֆաղիցես ներքինի 114
 Կոստանդինոս, Կոստանդին X Դուկաս կայ-
 սեր որդին 215, 271
 Կոստերզ աև ս Թոսնիկ Կոստերզ
 Կրակրաս, Պերնիկ բերդի զորավարը 80
 86—88
 Կրամբևաս ծովակալ 18
 Կրինիտես Խալզ, Կալաբրիայի զորավար
 17
 Կրիսպինոս լատին 228, 229, 244
 Կուլինոս պածինակ 174
 Կուուլթամուշ, Տողրուլ բեկի հորեղբորոր-
 դին, 155, 156, 170, 178, 264
 Կուրկուաս տե՛ս Հովհաննես Կուրկուաս,
 Ռոմանոս Կուրկուաս
 Կուրտիկ տե՛ս Միքայել Կուրտիկ
 Կուրուպես, Կրեսեի ամիրա 6, 48
 Կուլցոմիտես տե ս Հովհաննես Կուլցոմի-
 տես
 Հագիոզախարիտես տե ս Թեոդորոս Հա-
 դիոզախարիտես, նիկեոսա Հագիոզա-
 խարիտես
 Հաղորբալանոս տե ս Կոստանդին Հաղ-
 բորբալանոս
 Համդուն, Հալեպի ամիրան 6—8
 Հաննիբալ կարթագենացի 139
 Հասան Խուլ, Տողրուլ բեկի եղբորորդին
 156—158, 161
 Հելենես, Լանգոբարդիայի ֆրանկ տիրա
 կալ Ռոբերտի զուստրը 256, 259
 Հելենես, Ռոմանոս II կայսեր մայրը 8
 Հելենես, Ռոմանոս III կայսեր կինը 109
 Հելենես, Ռոմանոս III կայսեր եղբայր
 Վասիլի զուստրը, վրաց թագավոր Բա-
 գարատի կինը 102
 Հովհան Ավետարանիչ 126
 Հովհաննես Չմշկիկ մաղիստրոս, ապա
 Հովհաննես I կայսր (969—976) 11,
 19, 28—33, 35, 39, 47, 51, 55, 66,
 67, 96, 102, 156
 Հովհաննես Աինոս, Բուլղարիայի արքե-
 պիսկոպոս 271
 Հովհաննես Ալակասես պատրիկ 34, 128
 Հովհաննես Բատացես զորավար 151, 152
 Հովհաննես Բրիեննիոս 261, 263, 268
 Հովհաննես, Բուլղարիայի արքեպիսկո-
 պոս 215, 271
 Հովհաննես Դերմոկայիտես զորավար 119

- Հովհաննես Դուկաս սար, Կոստանդին X Դուկաս կայսեր եղբայրը 184, 215, 220, 243, 247 248
- Հովհաննես, Նրուսաղեմի պատրիարք 28
- Հովհաննես Լյուդացի ժամանակադիր 4
- Հովհաննես լոգոթետ, պարսղինաստեոն 181
- Հովհաննես Խալդ պատրիկ 88, 103 (Հովհաննես) Խրիսեղիոս Դյուրախիոնի ազնվական 77
- Հովհաննես Կոմնենոս Իսահակ Կոմնենոսի եղբայրը 192, 20 207, 234
- Հովհաննես Կուրկուաս 47
- Հովհաննես Կուցոմիտե պրակտոր 128, 129
- Հովհաննես մագիստրոս Ռոմանոս Կուրկուասի որդին 47
- Հովհաննես Մակրեմբուլիտես խոռվարար 129
- Հովհաննես Մկրտիչ Կարապետ 9, 21, 95
- Հովհաննես Մուզալոն պատրիկ, Կալաբրիայի զորավար 15
- Հովհաննես պատրիկ 60, 61
- Հովհաննես Պիղատոս ասեկրետ 18
- Հովհաննես-Սմբատ, հայոց թագավոր տե ս Հովհաննեսիկ
- Հովհաննես, Սիդեի մետրոպոլիտ 246
- Հովհաննես, Վասիլ II-ի պրոտոնոտարիոսը, սինկելոս 94, 95 100, 101
- Հովհաննես Սկիլիցես 3
- Հովհաննես, Ստուդիոնի վանքի վանահայրը 8
- Հովհաննես-Վլադիսլավ, Բուլղարիայի թագավոր (1015—1018) 67 82 84—89, 92, 93, 157
- Հովհաննես Փիլիսոփա պատրիկ 176
- Հովհաննես քահանա, Ռոմանոս II-ի սենեկապանը 5, 6
- Հովհաննես Քսիֆիլին, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1064—1075) 214, 215, 263
- Հովհաննես Օպսարաս պատրիկ 188, 189
- Հովհաննես Օրֆանոտրոֆոս, Միքայել IV կայսեր եղբայրը 108, 112—124, 126, 129, 131, 132, 137, 142, 252
- Հովհաննեսիկ, Հովհաննես-Սմբատ Բագրատունի թագավոր (1020—1041) 146, 147
- Հովսեփ Բրինդաս պրեպոզիտոս, Ռոմանոս II կայսեր պարակլիմոմենոսը 5—7 9—13, 67
- Հովսեփ Գենեսիոս ժամանակագիր 3
- Հովսեփ Տարխանիոտես մագիստրոս 237 238
- Ճնճղուկ տե ս Կոսմաս Ճ ճղու
- Մալակենոս պատրիկ 18
- Մալակենոս պրոտոսպաթար 77
- Մալեյինոս տե՛ս Նվստաթիոս Մալեյինոս, Միքայել Մալեյինոս
- Մալեսես տե՛ս Վասիլ Մալեսես
- Մակրեմբուլիտես տե՛ս Հովհաննես Մակրեմբուլիտես
- Մակրոթոաննես ծովակալ 18
- Մահմուդ ամիրա 224
- Մանիակես տե՛ս Գեորգիոս Մանիակես Թեոփիլակտոս Մանիակես
- Մանուիլ Բյուզանդացի ժամանակագիր 3
- Մանուիլ էրոտիկոս պատրիկ 62, 63
- Մանուիլ, Իսահակ I Կոմնենոսի որդին 208
- Մանուիլ Իվացես, Գելլյանի զինվորականներից 128, 131
- Մանուիլ Կոմնենոս կուրապաղատ պրոտոպրոեզրոս 232, 234, 236
- Մանուիլ պատրիկ, Նիկեիոր II Փոկասի հորեղբայր Լևոնի ապօրինածին որդին 14, 19
- Մանուիլ վիդլայի դրոնդար 181, 182
- Մավրոկատակալոս զորավար 195
- Մավրոս տե՛ս Նիկեիոր Մավրոս
- Մարիա, Բուլղարիայի թագավոր Հովհաննես-Վլադիսլավի կինը 88, 89, 92, 93
- Մարիա, Իսահակ I Կոմնենոսի դուստրը 208
- Մարիա, Ռոմանոս III կայսեր քույրը 117, 126

- Մարիա, Վարդաս Սկլերոսի քույրը, Հովհաննես Չմշկիկի կինը 33
- Մարիամ ալանուհի, Միքայել VII-ի և Նիկեփոր III-ի կինը 265, 268, 269
- Մարիանոս, Ախրիզայի զորավար 253
- Մարիանոս Արդիրոս պատրիկ 18
- Մարիանոս Բրանաս զորահրամանատար 151, 152
- Մաքսիմիանոս կայսր Հռոմի 3
- Մաքսիմինոս կայսր Հռոմի 3
- Մելես, Բարի քաղաքի բնակիչ 31
- Մելիսսենոս տե՛ս Թեոդոսոսու Մելիսսենոս, Լևոն Մելիսսենոս
- Մելեք, Աբրահամ Ալիմի որդին 178
- Մեսանիկտես տե՛ս Թեոդոսիոս Մեսանիկտես
- Մեսեմերիոս, տե՛ս Գրիգոր Մեսեմերիոս
- Միսթեացի տե՛ս Թեոդորոս Միսթեացի, Նիկետաս Միսթեացի
- Միքայել IV Պափլագոնացի կայսր (1034—1041), 108, 110, 113, 115, 125, 131, 132, 139, 140
- Միքայել V Կալափատես կայսր (1041—1042) 132, 134—137, 142, 182
- Միքայել VI Ստրատիոտիկոս (Սերունի) կայսր (1056—1057) 182—184, 189, 198, 199, 209, 217, 246, 257
- Միքայել VII Դուկաս Պարապինակես կայսր (1071—1078) 243, 245, 246, 252, 258, 259, 265, 268, 270
- Միքայել Ակոլութոս պատրիկ 177—179
- Միքայել, Անկյուրայի մետրոպոլիտ 109
- Միքայել Բուրցիս պատրիկ, մագիստրոս, վեստարիս, Անտիոքի դուքս 22, 23, 29, 55, 59—61 63, 97, 101, 184, 189
- Միքայել Գավրաս զորավար 129
- Միքայել Գերմոկայիտես զորավար 127
- Միքայել Դոկիանոս պրոտոսպաթար, Իտալիայի կառավարիչ 139, 175, 256
- Միքայել, Եվխայիտների մետրոպոլիտ, սինկեղոս 100
- Միքայել, Թեոփիլակոս Բոտանիատեսի որդին 82
- Միքայել Իասիտես վեստ, վեստարիս, Իբերիա բանակաթեմի կառավարան 121, 147, 149, 152
- Միքայել խոտվարար, Եվթիմիոսի որդին 176
- Միքայել կեսար, Թոմանոս III-ի քեռորդին 117
- Միքայել Կերուլարիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1043—1058) 129, 142
- Միքայել, Կոստանդին X Դուկաս կայսեր որդին 215 220
- Միքայել Կուրտիկ, Կիբիրեոսների բանակաթեմի զորավար 60, 62
- Միքայել, Հովհաննես Օրֆանտորֆոսի եղբայրը 112
- Միքայել մագիստրոս Անաստասիոսի որդին 197
- Միքայել Մալեյինոս, Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր մորեղբայրը 29
- Միքայել, Միքայել Բոյլլասի որդին 101
- Միքայել, Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր սպասավոր 11
- Միքայել Նիկոմեդացի 246
- Միքայել պատրիկ, Դյուրասիոնի կառավարիչ 138, 139
- Միքայել, Պարիստրիոնի կառավարիչ 164 165
- Միքայել, Սարգիկայի եպիսկոպոս 271
- Միքայել Սպոնդիլես, Անտիոքի դուքս 96, 101, 103
- Միքայել Ստիպիոտես 21
- Միքայել Ստրավոտրիխարես զորավար 119
- Միքեէլ, Տոլոուլ բեկի հայրը 153
- Միքայել Ուրանոս, Միքայել Ստրատիոտիկոսի եղբորորդին, Անտիոքի դուքս 184
- Միքայելաս, սերբերի (խրվաթների) իշխան Միքայել—Վոյխլավի որդին 179, 252, 254, 255
- Մոհամմեդ, Իմբրայելի որդին 153—155
- Մոհամմեդ, Սիկիլիայի ամիրա տե՛ս Աբուլաֆար Մոհամմեդ
- Մոնախոս տե՛ս Վասիլ Մոնախոս
- Մոնաստիրիոտես զորավար 20
- Մոնզոս տե՛ս Վարդաս Մոնզոս

- Մոսկւէ տե՛ս Ռոմանոս Մոսկւէ
 Մովսէս Կոմսաձաղ 10, 66, 67
 Մորոզեորդիոս տե՛ս Գեորգիոս, Նավ-
 պակտոսի զորավար
 Մորուենն ծովակալ 18
 Մստիսլավ ոռւաց իշխան 119
 Մրվան տե՛ս Աբու Մրվան
 Մուզալոն տե՛ս Հովհաննէս Մուզալոն
 Մուկուպէլէս տե՛ս Կոստանդին Մուկու-
 պէլէս
 Մուսարաֆ արաբ 103, 106
- Յարոսլավ ոռւաց իշխան 119
- Նեստոնգ, Սիրմիոնի տեր Սերմոնի եղ-
 բայրը 93
 Նեստոր ազանդապետ 233
 Նեստոր վեստարիս 255
 Նեստորիցես տե՛ս Դավիթ Նեստորիցես
 Նիկէտաս Գլաբաս մադիստրոս 175
 Նիկէտաս զրոմոսի լոգոթէտ 182
 Նիկէտաս Խալկուցես պատրիկ 21
 Նիկէտաս Հագիոզախարիտես 62
 Նիկէտաս, Հովհաննէս Օրֆանտարոֆոսի
 եղբայրը, Անտիոքի զուքս 112, 115—
 117
 Նիկէտաս Միսթեացի, Անտիոքի կառա-
 վարիչ 106, 107
 Նիկէտաս պատրիկ, Նավատորմիղի զրուն
 դար 19
 Նիկէտաս Պափլագոնացի ժամանակա-
 դիր 3
 Նիկէտաս Պեղոնիտես պատրիկ, Դյուրա-
 խիոնի, ապա Վասպուրականի կառա
 վարիչ 87, 111
 Նիկէտաս Պիսիդացի, Իբերիա բանակա-
 թեմի զուքս 96
 Նիկէտաս Քալիքնիտես, զրոմոսի լոգո-
 թէտ 181, 182, 190
 Նիկէփոր I Փոկաս կայսր (802—811) 3
 Նիկէփոր II Փոկաս կայսր (963—969)
 6, 8—15, 17, 19, 21—28, 30, 32, 33,
 53, 54, 96, 102, 156
 Նիկէփոր III Բոտանիատես կայսր (1078
- 1081, 189, 195, 212, 217, 235,
 249, 260, 263—270, 272
 Նիկէփոր Բրիեննիոս մադիստրոս 237,
 238, 260—263, 266, 267, 269—271
 Նիկէփոր, Թեոդուոս Պարսակուտենոսի
 որդին 37
 Նիկէփոր խոտվարար, Եվթիմիոսի որդին
 176
 Նիկէփոր Կավասիլաս, Թեսաղոնիկէի
 զուքս 95
 Նիկէփոր Կարանտենոս, Բրենտեսիոնի
 զորավար 253, 257, 258
 Նիկէփոր Կարանտենոս պատրիկ, Նավ-
 պլիոնի զորավար 108, 109, 111
 Նիկէփոր Կոմնենոս պրոտոսպաթար,
 Վասպուրականի կառավարիչ 86, 97
 Նիկէփոր Կույր, Վարդաս Փոկասի եղ-
 բայրը 73
 Նիկէփոր Մավրոս, Անտիոքի պատրիարք
 271
 Նիկէփոր ներքինի (Նիկէփորիցես) լոգո-
 թէտ 246—248, 251, 252, 255, 266
 Նիկէփոր Պալեոլոգոս, Ռոմանոս IV կայ-
 սեր խորհրդականը 234
 Նիկէփոր պատրիկ, Վաբդաս Փոկասի որ-
 դին 37, 94, 95
 Նիկէփոր Պարսակուտենոս պատրիկ 66
 Նիկէփոր Պրոտոն, Բուզարիայի կառա-
 վարիչ 181
 Նիկէփոր պրոտովեստիարիոս, պրոեզրոս
 96 118
 Նիկէփոր ռեքտոր, ստրատուպեդարիս 170,
 173
 Նիկէփոր Սարկավաղ, ժամանակագիր 3
 Նիկէփոր Վասիլակ մագիստրոս, պրոեզ-
 րոս, պրոտոպրոեզրոս 238, 242, 261,
 269—271
 Նիկէփոր վեստ, Լևոն Փոկասի որդին 30,
 31, 46
 Նիկէփոր Ուրանոս վեստ, մադիստրոս,
 Անտիոքի կառավարիչ 66, 76, 79, 92
 Նիկէփոր Փոկաս, սխուերի զոմեստիկոս,
 Նիկէփոր II Փոկաս կայսեր պապը 15
 Նիկէփոր Քսիֆիաս պատրիկ, պրոտոս-

պաթար Յիլիպպուպուսի զորավար 78, 79, 81 84, 85, 92, 94, 95, 101
 Նիկեփորի ևս ներքինի տե՛ս Նիկեփոր ներքինի
 Նիկոլայոս Խալկուցիս պատրիկ 7
 Նիկոլայոս Խրիստելիոս բուլղար, Վասսուրահանի կատապան 111
 իկոլայոս Խրիստվերգես, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (979—991) 66, 76
 Նիկոլայոս պատրիկ սպարապետ 33
 Նիկոլայոս (Նիկոլիցա), Սերվիա քաղաքի պահապան 78
 Նիկոլայոս, սխուրբի դոմեստիկոս և պարակլմոմենոս 96, 136, 144, 147, 149
 Նիկոլայոս Սքանչելագործ սուրբ 117
 Նիկոլիցա, (տե՛ս և Նիկոլայոս, Սերվիա քաղաքի պահապան) 78, 92
 Չմշկիկ տե ս Հովհաննես I Չմշկիկ կայսր
 Շալեոլոզոս տե՛ս Նիկեփոր Պալեոլոզոս
 Պախես տե ս Անտոնիոս Պախես
 Պակուրիան, Իբերիայի իշխան 75
 Պանարետոս վանական 268
 Պասքալիոս պատրիկ, Կալաբրիայի զորավար 7 18
 Պավլոս Բոբոս մադիսարոս 77
 Պարզոս պրոտոսպաթար 141
 Պարսակուտենոս տե՛ս Թեոդուլոս Պարսակուտենոս, Նիկեփոր Պարսակուտենոս
 Պեգասիոս զորավար 63
 Պեզոնիտես տե ս Նիկեստաս Պեզոնիտես
 Պեդիադիտես 125 տե՛ս և Վասիլ Պեդիտեդիտես
 Պետինոս տե ս Վասիլ Պետինոս
 Պետրիլոս Վոդինոսի զորահրամանատարը 253, 254
 Պետրոս, բուլղարների թագավոր (927—969) 10, 26, 33, 67, 80
 Պետրոս Դելյան, բուլղար ազնվական 127—131, 252
 Պետրոս Լիբելլիոս մագիստրոս 224
 Պետրոս ներքինի 22, 23

Պետրոս ստրատոպեդարխ 44 55, 57, 60, 61
 Պետրոս տե՛ս Կոստանդին Վոդինոս
 Պերենոս, Իտալիայի զուքս 257, 258
 Պիղատոս տե ս Հովհաննես Պիղատոս
 Պիսասիրիոս, արաբ իշխան 153, 155
 Պիցես տե՛ս Վարդաս Պիցես
 Պլևես, Նիկեփոր II Փոկաս կալսեր որդի Վարդասի զարմիկը 13
 Պյուրրոս, տե՛ս Կրիստոֆոր Պյուրրոս
 Պնյուեմիոս իբերացի 192, 194, 195
 Պոթոս Արգիրոս 103
 Պոլիեկտոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (956—970) 5, 13, 14 31, 32
 Պոլլուս զորահրամանատար 151, 152, 172
 Պողոս պրոեզրոս, դեսիայի կատապան 243
 Պսելլոս տե ս Կոստանդին Պսելլոս
 Պտերոտոս տե ս Կոստանդին Պտերոտոս
 Պրոմեթևս, Թեսաղոնիկեի մետրոպոլիտ 121
 Պրովատաս, զինվորական Միքա ել VII-ի օրոք 253
 Պրովատաս, Փո ո Ասիայի մեծատուն 116
 Պրովատաս տե ս Գեորգիոս Պրովատաս
 Պրուսիան մագիստրոս, Հովհաննես-Վլադիսլավի որդին 89 98, 101, 107, 157
 Ջարախ տե ս Իքս Ջարախ
 Ջոշիկ, Իորոստուլուի զորավար 86
 Թադենոսներ, ազնվական ընտանիք 100
 Թադոմիր-Թոմանոս, Սամուիլ Կոմսաձագի որդին Բուլղարիայի թագավոր (1014—1015) 67, 77, 82—85 127
 Թանդուլֆոս, Ֆրանկ պատրիկ 194, 195
 Թոբերտ Ֆրանկ, Լանդոբարգիալի տիրակալ 256—259
 Թոմանոս I Լակապենոս կայսր (920—944) 7, 8, 14—17, 30, 50, 75
 Թոմանոս II կայր (959—963) 5—10 30, 39, 54, 55, 96

- Ռոմանոս III Արգիրոս կայսր (1028—1034)* 78, 99, 100, 103, 104, 106—108, 110—113 115, 117, 119, 131, 132
Ռոմանոս IV Դիոդենես կայսր (1067—1071) 218, 220, 222 243—247, 249, 250, 258, 268
Ռոմանոս Բոյիլաս, դավադիր 177, 178
Ռոմանոս Դալասսենոս պատրիկ 123
Ռոմանոս Կուրկուաս մադիստրոս, արեւելից ստրատելատ 11, 47, 98
Ռոմանոս Մոսելե մադիստրոս, Ռոմանոս I-ի թոռ 8
Ռոմանոս պատրիկ 51
Ռոմանոս, Սամուի Կոմսաձաղի որդին տե ս Ռագոմիր-Ռոմանոս
Ռոմանոս Սարոնիտես մադիստրոս 7
Ռոմանոս (նաև Սիմեոն), բուլղարների թաղավոր Պետրոսի որդին 10, 33, 67, 80
Ռոմանոս Սկերոս Վարդաս Սկերոսի որդին և Ռոմանոս III-ի փեսան 56, 63, 71, 72, 98 106 140 141, 189, 194
Ռոմանոս Տարոնացի պատրիկ 60
Ռուբեն զորավար 92
Ռուսելիոս, ֆրանկ զորական 239, 248—251, 263. 266 267 272

Մալաման թուրք, Եղեսիայի ամիրա 109
Մալիբաս հարկահավաք 116
Մահակ-Վահրամ զորավար 59
Մամուիլ Ալուսիան վեստարիս, Ռոմանոս IV-ի կնոջ եղբայրը 228
Մամուիլ Բուրցիս պատրիկ 175
Մամուիլ Կոմսաձաղ, Բուլղարիայի թաղավոր (997—1014 10, 66—68, 74, 75, 77—83, 85, 87 88, 92, 93, 102, 127—129, 252
Մամուիլ, Միքայել Բուրցիսի որդին 101
Մամուիս թուրք 185—187, 191, 211
Մարոնիտես զորավար 254, 255
Մարոնիտես տե ս Ռոմանոս Սարոնիտես Սղուրիցես, Զոե կաչարուհու ներքինին 122

Սելտե, պաթինակ զինվորական 166, 168, 206
Սենեբերիմ, Վասպուրականի թագավոր 86
Սերգիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1001—1009), 76, 80, 93
Սերգիոս, Վասիլ II-ի սենեկապանը 83
Սերմոն, Սիրմիոնի տեր 93
Սիկիլիացի, ժամանակագիր 3
Սիմեոն Ամպելաս պատրիկ 37, 38
Սիմեոն, բուլղարների թագավոր (893—927) 16
Սիմեոն պրոտոնոտար 116, 117
Սիմեոն, սխուլերի դոմեստիկոս 106
Սիմեոն 80 տե՛ս և Ռոմանոս, բուլղարների թագավոր Պետրոսի որդին
Սիմեոն, Վարդաս Փոկասի սպասավորը 73
Սիմեոն, վիզլայի դրունգար 96, 99
Սինադենե, Նիկեիոր III կայսեր զարմուհին 272
Սինադենոսներ 260
Սիսինիոս մադիստրոս, Կոստանդնուպոլսի էպարքոս 25
Սիսինիոս մադիստրոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (996—998) 76
Սկամանդրենոս տե ս Վասիլ Սկամանդրենոս

Սկիլիցես տե՛ս Հովհաննես Սկիլիցես
Սկլերենա, Ռոմանոս Սկլերոսի քույրը, Կոստանդին Մոնոմախի հոմանուհին 146
Սկլերոս Նե՛ս Վարդաս Սկլերոս, Ռոմանոս Սկլերոս, Վասիլ Սկլերոս
Սյունադենոս տե՛ս Վասիլ Սյունադենոս
Սոֆիա, Վարդաս Փոկասի քույրը 39
Սպոնդիլես տե՛ս Միքայել Սպոնդիլես
Սվյատոսլավ, Ռուսիայի իշխան 26, 34 40—43, 45, 48—53

Ստեփանոս Լիխուդես պատրիկ, Վասպուրականի կատապան 155, 156
Ստեփանոս հոգևորական 198
Ստեփանոս, Միքայել Պափլագոնացու փեսան 124, 125, 132
Ստեփանոս պատրիկ, ծովակալ 118

- Ստեփանոս Պերդամացի սևաստոֆորոս 137, 141, 142
- Ստեփանոս, Ռոմանոս I Լակապենոսի որդին 7, 10
- Ստեփանոս սինկելլոս, Նիկոմեդիայի պրոեզրոս 57
- Ստեփանոս, սխոլերի դոմեստիկոս 68
- Ստեփան-Վոյխալով, սերբերի իշխան 126, 137, 138, 179
- Ստիլիանոս, Մեծ պալատի պրոտոպայաս 14
- Ստիպիտես տե ս Միքայել Ստիպիտես Ստյուպես, Նոր եկեղեցու ավադերեց 137
- Ստրավոմիտես տե՛ս Թեոդորոս Ստրավոմիտես
- Ստրավոտոմանոս, պրոտոպրոեզրոս, մեծ հետերիարխ 260, 266, 267, 272
- Ստրավոսպոնդիլոս տե՛ս Լեոն Ստրավոսպոնդիլոս
- Ստրավոտրիխարես տե՛ս Միքայել Սըտրավոտրիխարես
- Ստրատիոտիկոս տե՛ս Միքայել Ստրատիոտիկոս
- Սուլցու, պաժինակ զինվորական 166, 175
- Սֆանդելլոս, ոռու զորավար 41, 45, 48
- Սֆենզոս, ոռու իշխան Վլադիմիրի եղբայրը 85
- Վալենտինոս կայսր 94
- Վալցար, պաժինակ Կեզենի հայրը 163
- Վալցար, պաժինակ Կեզենի որդին 171
- Վահրամյանների տոհմ 230
- Վահրամ Պահլավունի տե՛ս «Անեցի»
- Վահրամ տե՛ս Սահակ-Վահրամ
- Վասիլ I Մակեդոնացի կայսր 867—886, 14, 27
- Վասիլ II Բուլղարասպան կայսր (976—1025) 9, 30, 54, 55, 81, 96—102, 107, 111, 121, 129, 140, 146, 147, 153, 156, 157, 252, 253
- Վասիլ Ապուբապ մագիստրոս, Պարխատրիոնի և Մանծկերտի կառավարիչ 168, 169, 212
- Վասիլ Արդիրոս պատրիկ, Վասպուրականի կառավարիչ 86, 189
- Վասիլ Գլաբաս, Ադրիանուպոլսի մեծատուն 78
- Վասիլ Թեոդորական պատրիկ, մագիստրոս 124, 130, 144
- Վասիլ կանիկլիոնի 181
- Վասիլ, Կոստանդին VII Միրանածին կայսեր պարակիմոմենոսը 12, 30, 31, 40, 41, 54, 55, 58
- Վասիլ Մալեսես պրոտովեստիարիոս 243, 249, 250
- Վասիլ Մոնախոս, Բուլղարիայի հեղեմոն 165, 166
- Վասիլ պատրիկ, Ռոմանոս Սկլերոսի որդին 98
- Վասիլ Պեդիագիտես պրեպոզիտոս 124 125
- Վասիլ Պետինոս մագիստրոս ?
- Վասիլ ռեքտոր 47
- Վասիլ, Ռոմանոս III կայսեր եղբայրը 101, 102
- Վասիլ Սինկելլոս 179
- Վասիլ Սկամանդրենոս, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (970—974) 32, 53
- Վասիլ Սկլերոս մագիստրոս, Ռոմանոս III կայսեր փեսան 110
- Վասիլ Սյունադենոս, Դյուրախիոնի զորավար 127
- Վասիլ Տարխանիոտես, արևմուտքի սըտրատելատ 194
- Վասիլակ տե՛ս Նիկեփոր Վասիլակ
- Վարազվաչե իբերացի պրոտոպայաթար, Նդեսիայի զորավար 122
- Վարազվաչե, պատրիկ Թեդատի եղբորորդին 101
- Վարդաս կեսար, Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր հայրը 11—14
- Վարդաս, Հովհաննես Քսիֆիլինոս պատրիարքի եղբայրը 219
- Վարդաս Մոնզոս, Անդրոնիկոս Դուկաս Լիզոսի որդին 66, 85
- Վարդաս (Նոր), Խաղիայի և Կոլոնիայի զուբս 31
- Վարդաս պատրիկ, Լիվոսի որդին 7

- Վարդաս պատրիկ, մադիստրոս Վարդաս
Փոկասի թոռը 97
- Վարդաս, Նիկեփոր II Փոկաս կայսեր
որդին 13
- Վարդաս Պիցես զորավար 119
- Վարդաս Սկլերոս մադիստրոս, ստրա-
տելատ 33—35, 37—39, 45, 51 55—
67, 70—72, 74
- Վարդաս Փոկաս 37—39, 55 63—67,
69, 71, 72, 74, 94, 97
- Վիլտեր, պաժինակների առաջնորդ Տյու-
րախի հայրը 163
- Վլադիմիր, ռուս իշխան, Վասիլ II կալ-
սեր փեսան 72, 85, 95, 143
- Վլադիմիր, 85, 88
- Վլադիսլավ տե՛ս Հովհաննես-Վլադիսլավ
Վոդինոս տե՛ս Կոստանդին Վոդինոս
- Վոյթախ տե՛ս Գեորգ Վոյթախ
- Վոյխսլավ. սերբերի իշխան տե՛ս Ստե-
փան-Վոյխսլավ
- Վրախամիոս տե՛ս
Ֆիլարետոս Վրախամիոս
- Տարասիոս, Կոստանդնուպոլսի պատրի-
արք (784—806) 3
- Տամես սկյութ, Թոռնիկ Կոտերզի զին-
վորական 239
- Տարխանիոտես տե՛ս Վասիլ Տարխանիո-
տես, Հովսեփ Տարխանիոտես
- Տարոնացի տե՛ս Գրիգոր Տարոնացի,
Ռոմանոս Տարոնացի
- Յեկնեսաս պրոտոսպաթար 110
- Տեսարակոնդապուլես, խոռվարար 269
- Տիխոմիր բուլղար զինվորական 127,
128
- Տյուրախ, պաժինակ առաջնորդ, Վիլտերի
որդին 163—166, 172, 173, 179
- Տողրուլ բեկ Մուկալես, Միքեէլի որդի
153—155
- Տրալանոս դոթ 262
- Տրալանոս կայսր 262
- Տրիակոնտաֆիլոս մեծատուն 107
- Տուաբեր (Տուսպեր) թուրք, Եղիպտոսի
սպարապետ 103, 106
- Ցուլես տե՛ս Գեորգիոս Ցուլես
- Ումար, Աֆրիկայի ամիրա 120
- Ուրանոս տե՛ս Միքայել Ուրանոս, Նիկե-
փոր Ուրանոս
- Փատլուն, աֆրիկացիների տեր 16, 17
- Փատլուն, Գանձակի ամիրա 170
- Փարեսման Ապոկապ վեստ 225
- Փիլարտոս Վարաժնունի տե՛ս Ֆիլարե-
տոս
- Փլավիոսներ 260
- Փոկաս տե՛ս Լևոն Փոկաս, Նիկեփոր Փո-
կաս, Վարդաս Փոկաս
- Փոկասներ 260
- Փոտ, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (858
— 867, 877—886) 76
- Քսենե, էկատերինե կայսրուհու երկրորդ
անունը 208
- Քսիլինիտես տե՛ս Նիկետաս Քսիլինիտես
- Քսիֆիաս տե՛ս Նիկեփոր Քսիֆիաս
- Քսիֆիլինոս տե՛ս Հովհաննես Քսիֆիլի-
նոս
- Քրիստափոր, Անտիոքի պատրիարք 28
- Քրիստափոր էպիստ, Անդրոնիկոս Դու-
կաս Լիզոսի որդին 66
- Քրիստոս 19, 21, 32, 53, 80, 110, 112,
114, 119, 152, 219 237, 243
- Օպոս տե՛ս Լևոն Օպոս
- Օպսարաս տե՛ս Հովհաննես Օպսարաս
- Օրատիոս Լիպարիտ, վրաց թագավոր
Գեորգիոսի սպարապետը 94, 157
- Օրեստես Գերի պրոտոսպաթար 85, 95,
101, 107, 111
- Օրֆանոտրոֆոս տե՛ս Հովհաննես Օրֆա-
նոտրոֆոս
- Ֆագիցես տե՛ս Կոստանդին Ֆագիցես
- Ֆերս, Իբերիայի իշխան 75, 95
- Ֆեդատ, Իբերիայի իշխան 75
- Ֆիլարետոս Վրախամիոս (Փիլարտոս
Վարաժնունի) 230, 270
- Ֆիլորեոս մադիստրոս, Ռոմանոս Մոսե-
լեի թիկնապահը 8
- Ֆրանկոպոլոս տե՛ս Էրվեմիոս Ֆրանկո-
պոլոս

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբազգիա, 94 102, 121, 157 տե ս և
 Աբազգիա հորին
 Աբազգիա հորին 157
 Աբարա, քաղաք Կապադոկիայում 86
 Աբիդոս (Աբյուդոս) քաղաք 37, 62, 63,
 72, 73, 80, 95, 150, 152, 172, 244
 Ագրոս 3
 Ադանա քաղաք 19, 20, 22, 244
 Ադրասոս քաղաք 6
 Ազրիանուպոլիս քաղաք 77, 79, 87, 149,
 165, 172, 175, 176 179, 261, 263,
 270
 Ազազ բերդ 104, 226
 Աթենք 92
 Աթյուրա 262, 263
 Աթոս լեռ 101
 Ալեքսանդրիա, քաղաք Եգիպտոսում 110
 Ալեքսանդրա քաղաք (Ալեքսանդրես) 227
 Ալիս դես տե ս Հալիս դես
 Ալմեսս գյուղ 197
 Ալպեր 139, 140
 Ախրիդա 85, 88—90, 253, 269
 Ամասիա քաղաք 31, 37, 251
 Ամբերդ 149
 Ամիդ (Էմես) 57
 Ամորիոն քաղաք 63, 226
 Ամֆիս գետ 139
 Անազարվա քաղաք 20, 22, 54
 Անակուֆիա բերդ 111
 Անապարզա տե ս Անազարվա
 Անատոլիկոն բանակաթեմ 11, 140, 188,
 189, 192, 193, 221, 235
 Անթիաս վայր 230
 Անի քաղաք 146—149, 157 161, 211
 Անկյուրա քաղաք 109, 120
 Անտիգոնոսի կղզի 94
 Անտիոք քաղաք 21—23, 32, 33, 55, 72,
 79, 96, 101, 103—107, 115—117, 119,
 122 184, 198, 217, 221, 222, 224,
 227, 231, 244, 246, 255, 265, 271:
 Տե ս և Թեոպոլիս
 Ապիզանոս գետ 76
 Ասեկրեսիս վանք 13
 Ասիա 6, 36, 37, 212, 222
 Ասորեստան 153
 Ասորիք 9, 21, 22, 28 69—71 101—
 104, 106, 108, 110, 111, 117, 217,
 222, 223, 232, 246 տե ս և Կյուլե
 Ասորիք
 Աստղահան 155
 Ավլե բերդ 172
 Ավսոնիտիս 226
 Ատտիկա 76
 Ատրամյուտիոն 118
 Արաբիա 156
 Արաբիա Երջանիկ տե ս Երջանիկ Արա-
 բիա
 Արաքս դետ 147
 Արաքս գետ (Պարսկաստանի) 153, ՅՅ
 Արգաուս բերդ 223
 Արգիրոկաստրոն, բերդ 106
 Արծն քաղաք 159, 160, 23
 Արկադիոպոլիս քաղաք 34 151 152
 Արմակուրիոն 66
 Արմենիականների բանակաթեմ 31, 99,
 109, 124, 186, 211 228, 231 248,
 251
 «Արյան լեռ» 19
 Արտախ 227
 Աքսիոս դետ (Վարդար) 80
 Աֆրիկա 14, 16, 17, 19 109, 120, 122
 Բաբելոն (Բաղդադ) 65 69, 76 110
 153 155
 Բալասիցա լեռ 81
 Բաղդադ տե ս Բաբելոն
 Բարի, քաղաք Իտալիայում 81, 140 257
 Բելգրադ 92, 127
 Բենեվենդոն քաղաք 140
 Բեովտիա 76
 Բերիա (Հալեպ) քաղաք 9, 61, 101—104
 224
 Բերիա, քաղաք Մակեդոնիայում 78 86
 Բերիտոս (Բելրոթ) 75
 Բերկրի բերդ 110

Բյուզանդիա տե ս Ոսմանիա

Բյուզանդիոն 16, 47, 51, 75, 77, 8, 93, 110, 111, 114, 116, 121, 124, 126, 128, 131, 137, 141, 142, 144, 164, 182, 227, 232, 244, 249, 260, 265, 268, 272 Տե՛ս և Կոստանդնուպոլիս

Բոյիո ամրոց 85

Բոսոզրադ բերդ 86

Բորիսթենես դեա 163

Բրենտեսիոն (Բրինդիզի), քաղաք Իտալիայում 15, 140, 257, 258

Բրոխոտոս լեռ 89

Բուլղարիա 10, 26, 27, 33, 52, 67, 69, 77, 78, 81, 84—86, 88, 89, 93, 98, 127, 131, 141, 165, 166, 181, 213, 215, 252, 253 255, 271

Բուկելլարների բանակաթեմ. 98 1 246

Բուտելի 83

Կալատիա 211

Կալլիա 139

Կանձակ 170

Գերմանիկիա (Մարաշ) 223

Գ ուտարիոն դյուղ 227

Գոլոյե վայր 177

Գրիգոր տե՛ս Սուրբ Գրիգոր բերդ

Գունարիա վայր, 189

Դագարաբե 186

Դամասկոս քաղաք 22, 54, 75

Դամատրիս վայր 167, 197

Դամիդիա վանք 31

Դամոկրանիա 137 141

Դամպոլիս բերդ 172

Դանուք գետ տե՛ս Իստրոս դեա

Դափնե, Անտիոքի արվարձանը 33

Դեբրե 127

Դեկատերոն 152

Դիաբոլիս քաղաք 89, 253, 269

Դիակենե վայր 173

Դիպոտամոս (Մեսանակտա) 60

Դյուրբախիոն քաղաք 77, 85, 87, 92,

108, 127, 128, 138, 258, 260, 269

Դոկիա բերդ (Եվզսկիա 244

Դորիլեոն քաղաք 37, 228, 248

Դորոստոլոն քաղաք (Դրիստրա), 42—46 86, 163

Դովին քաղաք 147—149, 170

Դրադինե դաշտ 123

Դրիզիոն բերդ 20

Դրինոս դեա 88

Դրիստրա 43, տե ս և Դորոստոլոն

Դրյուինուպոլիս քաղաք 92

Եդիպոսոս 20, 80, 103 106, 110 119 153, 179

Եդեսիա (Ուռհա) քաղաք, 109 110 117, 119, 122, 243

Եկեղյաց գավառ տե ս Կելցենե երկիր

Եզիա սուրբ բերդ, 84

Եվզոկիա տե՛ս Դոկիա

Եվխալիտներ 100

Եվխանիա (Թեոդորոպոլիս) 52

Եվրոպա 153

Երկաթե կամուրջ 170

Երջանիկ Արաբիա 32, 178

Երուսազեմ 28, 80, 110, 116

Եփեսոս քաղաք 100 126, 268, 269

Եփրատ գետ 211, 216, 230

Զադորա 83

Զեստունիոն 92

Զմյուռնիա քաղաք 123

Հլեզմոն վանք 7, 136

Հլեյնուպոլիս տե՛ս Հելենուպոլիս քաղաք

Հլիսոս բերդ 88

Հմետ տե՛ս Ամիգ

Հնոտիա բերդ 84

Հվրոս դեա 67, 170

Հտոլիա 77

Հքսարտեսի 128

Թագավորական Լիվադա 175

Թագավորական Զերմուկներ 64

Թեբե 128

Թավրիզ (Թավրեզ) 156, 157, 179

- Թեոզոսուպոլիս (Կարին) բանակաթեմ, քաղաք 129, 160, 236, 238, 243
- Թեոզորոպոլիս (Նվխանիա) 52
- Թեսալիա տե՛ս Թեստալիա
- Թեսաղոնիկե (Սալոնիկ) 67, 75—79, 82—85, 87, 92, 95, 101, 117, 121, 125—128, 130, 131, 181, 212, 261, 269, 270
- Թեստալիա 67, 76, 78, 121
- Թերմիցա բերդ 85
- Թերմոպիլե 92
- Թեոպոլիս 265, տե՛ս և Անտիոք
- Թիֆլիս 157
- Թրակեսիոն բանակաթեմ 66, 77, 101, 102, 107, 115, 118, 119, 139, 181
- Թրակիա 16, 26, 34, 37, 63, 67, 75, 91, 111, 119, 121, 152, 176, 213, 255
- Թուրքիա 127, տե՛ս և Հունդարիա
- Թուրքիա (սելջուկների երկիրը) 153
- Իբերիա ներքնագույն (Վրաստան) 75, 94, 156, 157
- Իբերիա (Տայք) բանակաթեմ 64, 65, 75, 96, 121, 146, 147, 149, 150, 159, 166, 167, 178, 211, 233, 236, 243
- Իլլիրիա բանակաթեմ 15, 108, 126, 137
- Իկոնիոն քաղաք 231, 248, 265
- Իմբրոս կղզի 31
- Իշխանաց կղզիներ 133
- Իսպանիա 153
- Իստրոս (Դանուբ) գետ, 26, 45, 52, 98, 108, 117, 119, 127, 145, 163—165, 170, 206, 212, 213, 255
- Իտալիա 15, 16, 81, 107, 111, 120, 136, 139—141, 228, 256—258, 269
- Լամպե 215, 260
- Լանգորարդիա տե՛ս Լոնդիբարդիա
- Լապարա (Լիկանդոս) 59
- Լավոդիկիա քաղաք 22
- Լարիսա (Կապադոկիայի) 86
- Լարիսա (Թեստալիայի) 67, 76
- Լեմնոս կղզի 95
- Լեոմակելիոն 183
- Լեսբոս կղզի 31, 37, 137
- Լիբանան 21
- Լիբանանյան Փյունիկե տե՛ս Փյունիկե Լիբանանյան
- Լիբիա 153
- Լիկանդոս (Լապարա) 59, 148, 222, 233
- Լիկաոնիա 231
- Լիպենիոն 87
- Լիվադա տե՛ս Թաղավորական Լիվադա Լոնգան, բերդ Բուլղարիայում 86
- Լոնդիբարդիա (Լանգորարդիա) 15, 16, 81, 118, 120, 125, 256—258
- Լովիցոս վայր 168, 206
- Խազարիա 85
- Խալդիա (Խաղտիք) բանակաթեմ 31, 64, 178, 211
- Խալկե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 53, 146, 183
- Խալկես կայան 227
- Խանդաբս, քաղաք Կրետեում 6
- Խարբերդ 57
- Խարիոպոլիս քաղաք 177
- Խարսիանոն բանակաթեմ 64, 69, 129, 148, 193
- Խելիդոնիոն բերդ (Միծեռնակաբերդ) 150
- Խերսոն 26
- Խիրովակի վայր 213
- Խլաթ քաղաք 186, 230, 236, 237, 239
- Խոնե 233
- Խորին Աբազգիա տե՛ս Աբազգիա Խորին
- Խրիստոպոլիս քաղաք 270
- Խրիստոպոլիս քաղաք 11, 12 72, 150, 152, 166, 172, 182, 193, 249, 260, 266, 271
- Սամնդավ քաղաք 59, 227
- Միծեռնակաբերդ տե՛ս Խելիդոնիոն բերդ
- Կալաբրիա 15, 17, 18, 256—258
- Կալաբրյուս վայր 267
- Կալլա 23
- Կալլիպոլիս քաղաք 257
- Կաննե 139

- Կապաղովկիա 37, 59, 72, 75, 86, 94,
105, 109, 148, 185, 219, 231, 244
- Կապետու բերդ 160
- Կապուա 140
- Կաստամոն, վայր Պափլաղոնիայում 189
- Կաստորիա քաղաք 86, 92, 253, 254
- Կասարոկոմե վայր 161
- Կատասիրտա 176
- Կատմա դյուղ 226
- Կարբոնիտես անապատ 154
- Կարդիա 84
- Կարկառ 176
- Կարս քաղաք 178
- Կելցենե երկիր (Նկելյաց գավառ) 230,
231
- Կեսարիա 31, 57, 58, 63, 168, 216,
229, 232, 236, 248
- Կերամիա լեռնաշղթա 89
- Կերկիրա կղզի 108
- Կեֆալոնիա 81
- Կիավա լոնդոս 81
- Կիբիրբեռոնների բանակաթեմ 60, 95,
118, 145
- Կիլիկիա 19—22, 28, 32, 216, 221, 222,
227, 231, 244
- Կիկլադյան կղզիներ 98, 117 118
- Կիսրոս կղզի 21, 142
- Կլավդիոպոլիս քաղաք 232
- Կլիզիոն 81, 82
- Կյուզիկոս 4, 100, 120, 214, 263
- Կյուլե Ասորիք 32, 72 79, 102, 222
- Կյուրենե 17
- Կյուրոս 115
- Կոլոնիա բանակաթեմ 31, 211, 222, 231,
243, 245
- Կոլոնիա (Էպիրոսի) 92
- Կոմիու վայր 168
- Կոստանտիա քաղաք 45
- Կոստանդնուպոլիս 9, 11, 16, 21, 78,
80, 85, 93, 95, 120, 166, 243, 259,
266, տե՛ս և Բյուզանդիոն
- Կովկասյան լեռներ 152 157
- Կոտիեոն 60, 245
- Կորնթոսի նեղուց 76
- Կրետե կղզի 6, 8, 9, 48, 51
- Կուզինա վանք 181
- Կուզինա լեռ 102
- Կուկուսոս 223
- Հադես վայր 194
- Հալեպ քաղաք 6, 22, 102, 108, 217,
224, 226, 232
- Հալիս դետ 65, 192, 236
- Հալաստան 233
- Հարյուր լեռներ 170, 173
- Հեբզոմոն, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս
13, 96, 251
- Հելենոպոլիս քաղաք 235
- Հելլադա 67, 107, 120, 128, 137, 212,
246
- Հելլեսպոնտոս 62, 63, 111, 115, 150,
246
- Հեմոս լեռ 34, 40, 78 167, 170, 172,
173, 175, 177
- Հերակլեսի գյուղաքաղաք 231
- Հերակլիա (Թրակիայի) 262, 266
- Հերակլիա (Փոքր Ասիայի) 245
- Հիզրունտ քաղաք 18, 140, 257
- Հիբրապոլիս քաղաք 21, 224, 226, 232
- Հոնորիաս 27, 109, 211
- Հովհաննուպոլիս 42
- Հորե 140, 257
- Հոեփոն քաղաք 18, 19, 257
- Հոոմ 140, 260
- Հունգարիա 272, տե՛ս և Թուրքիա
- Մակեդոնիա, 67, 75, 91, 107, 119, 121,
176, 177, 213, 255, 261
- Մայաֆարիկին տե ս Մարտիրոպոլիս
- Մայտաս վայր, 171
- Մանադկերտ տե ս Մանծկերտ
- Մանգանա 180, 181, 205, 210
- Մանծկերտ 168, 236, 237, 243
- Մանտինիա քաղաք 31
- Մանտինիոն վանք 107
- Մանուիլի վանք 76, 101
- Մավրոկաստրոն քաղաք 228
- Մարաստան (Մեդիա) 153, 186
- Մարաստան Ստորին 105

- Մարաստան Վերին (Վասպուրական) 86, 97, 117
- Մարիամ տե ս Սուրբ Մարիամ բերդ
Մարմարիոն վայր 141
- Մարյուկատոն գյուղ 142
- Մարտիրոսյուս (Մայաֆարիկին) 57, 65, 109, 110
- Մացուկի բերդ 82
- Մեզիա (Վասպուրական, Վերին Մարաստան) 155, 156
- Մեթիմնե քաղաք 10
- Մելիսսոպետրիոն 243
- Մելիտենե քաղաք 108, 142, 211, 216, 223, 227, 229, 233, 248
- Մելնիկոս բերդ 83
- Մեծ Հայք 108, 146—148, 185
- Մեծ Պրեսլավա տե՛ս Պրեսլավա Մեծ
- Մենիկոս բերդ 106
- Մեսանակտա (Դիպոտամոս) 60, 108, 109 129
- Մեսեմբրիա քաղաք 270, 271
- Մեսենե քաղաք 124, 125, 134, 267
- Մեսիսիա 157
- Մեսոպոտամիա բանակաթեմ 33, 55, 57:
Տե՛ս և Միջադեպ
- Մետաբոլե բերդ 250, 251
- Մերձեփրատյան քաղաքներ 109
- Միջագետք 72, 108, 119, 211, 216, 229, 233, 239
- Միտիլենե կղզի 137
- Մյուսիա 108 117, 119
- Մյուրա քաղաք 117
- Մյուրելեոն 208
- Մյուրիոֆիտոն 214
- Մազլենա 84
- Մուլիսկոս 86, 87
- Մոնոբատների վանք 132, 137
- Մոնոպոլիս 140
- Մոպսուեստիա քաղաք 20—22, 231, 232
- Մոսինուպոլիս 78, 83, 85—87 131
- Մորավոն 127
- Մորովիսոս 87
- Մունզարոս լեռ 230 տե՛ս և Տավրոս լեռ
- Նազիանզոս աղաք 245
- Նայսոս քաղաք 127, 166: Տե ս և Նիշ
- Նավպակտոս բանակաթեմ 98 128
- Նավպլիոն բանակաթեմ 108
- Նեակոմե 235
- Նեապոլիս 140
- Նեապոլիս (Կոստանդնուպոլսում) 207
- Նեղոս գետ 110
- Նեոկեսարիա քաղաք 222
- Նիկիա քաղաք 62, 63. 192—195 214, 264, 265
- Նիկոմեդիա քաղաք 57, 119, 120, 190, 193, 195
- Նիկոպոլիս բանակաթեմ 128
- Նիկոպոլիս (Փոքր Ասիայի) 191
- Նիշ, 253, 254 տե՛ս և Նայսոս
- Ոսկե Դուռ Կոստանդնուպոլսում 13, 21, 93
- Չեոնա գետ 83
- Պադրաս քաղաք 22
- Պագոս գետ 140
- Պածինակիա 100
- Պաղ Աղբյուր վայր 236
- Պաղեստին 72
- Պանիոն 214, 262
- Պանկալիա 65
- Պաննոնիա 34, 127, 163
- Պանոբմոս քաղաք 14, 19, 125
- Պասար, քաղաք Խորեզմում 156 178
- Պարխատրիոն բանակաթեմ 165 174 212, 255
- Պարսկաստան 153, 155, 156, 162, 166, 185, 224, 247, 262, 264
- Պափլագոնիա 13, 27, 109, 132, 189
- Պեզե, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 5, 26
- Պեդիադա (Քրակեսիոն բանակաթեմում) 77
- Պելագոնիա 83, 85, 87
- Պելամիդա, Կոստանդնուպոլսի արվարձան 47
- Պելոպոննեսոս 14, 67, 76, 120
- Պեմոլիսա բերդ 1 2 203

- Պենիոս գետ 76
 Պետրիոն, Կոստանդնուպոլսի արվարձան, 101, 108, 134
 Պետրոս վայր 194
 Պերզամոն քաղաք 115, 184
 Պերիբլեպտոս վանք 113
 Պերիթեորիոն 108, 269
 Պերնիկ 80, 87
 Պերսարմենիա 147, 158, 170, 178
 Պիթիա 13
 Պինդոս լեռ 77
 Պիպերուդիոն վանք 243
 Պիսիդիա 231
 Պլատե կղզի 98, 116, 117
 Պլիսկովա (Պլիսկա) 78
 Պոզանդոս 54, 227, 244
 Պոնտոս (Սև ծով) 143
 Պրապրատոն 252
 Պրենեսոս 266
 Պրեստորիոն 183
 Պրեսլավա Մեծ 40—42, 78, 179
 Պրեսլավա Փոքր 78
 Պրեսպա լիճ 89
 Պրեսպա քաղաք 67, 255
 Պրիլպոս բերդ 82, 83, 131
 Պրիկոնեսոս կղզի 7 31, 205
 Պրիսզրիանա 253
 Պրոնիստա ապարանքներ 99
 Պրոպոնտիս 95, 220, 243, 250
 Պրոսակ բերդ 88
 Պրոտե կղզի 47 245, 272
- Ռադեաս վայր 61
 Ռե (նաև Ռեյ) 162, 264
 Ռեաս դյուղ 196
 Ռեդեստոս քաղաք (Ռոդաստո) 39, 151, 214, 252, 262, 263
 Ռեմատա 122
 Ռոզանդոս 94
 Ռոդոպե 67
 Ռոմանիա (Բյուզանդական կայսրութուն) 52, 71, 86, 256, 258, 259, 264
 Ռոմանոպոլիս քաղաք 230
 Ռոսսոս քաղաք 20
 Ռուսիա 26, 95
- Սաբա 32, 178
 Սալերնո քաղաք 256
 Սամոսատ քաղաք 109
 Սամոսի բանակաթեմ 95, 99, 137
 Սանդարիոս գետ 192, 193, 235, 248
 Սարգիկե (Սերգիկա, Տրիագիցա, ալժմ՝ Սոֆիա) 166, 218, 271
 Սարվանդիկոն լեռ 232
 Սեբաստիա 86, 222, 223, 231, 233, 236
 Սելևկիա 231, 232
 Սեաենա բերդ 87
 Սերբիա 85, 92, 119
 Սերվիա քաղաք 78
 Սերրե քաղաք 67, 88
 Սև լեռ, 22, 176, տե ս և Տավրոս, Մուն-զարոս
 Սիգմա, Կոստանդնուպոլսում 135
 Սիդե 120, 246
 Սիդերա 173
 Սիլվրիա քաղաք 162
 Սիկիլիա կղզի 14, 15, 17—19, 95, 107, 118, 120, 122—125, 132, 134, 139, 185
 Սիկիլիական ծով 109
 Սիննեֆիոն բերդ 22
 Սիրակուսա քաղաք 14
 Սիրմիոն 93, 98, 101
 Սկելոս 92
 Սկոպիա (Սկոպիե, Սկոպլե) 80, 88, 127, 253, 254, 271
 Սոսկոս 85, 92
 Սոֆիա տե՛ս Սարգիկե, Տրիագիցա
 Սոֆոն լեռ 193, 249
 Սպահան տե՛ս Ասպահան
 Սպերիսիոս գետ 76
 Ստագուս բերդ 92
 Ստենոն 72, 133
 Ստիպիոն բերդ 83, 88
 Ստոպոնիոն վայր, 68
 Ստորին Մարաստան տե ս Մարաստան Ստորին
 Ստրադնա գետ 158
 Ստրիմոն 121
 Ստրոբիլոս 118
 Ստրումպիցա 82, 85, 88

- Ստուգիտն վանք 8, 95, 101, 107, 118, 134—135, 207, 209, 265
- Սուրբ Գրիգոր բերդ 149
- Սուրբ Մարիամ բերդ (Սուրմառի) 149
- Սուրբ Տարասիոս վայր 167
- Վալտովիվադի 232
- Վան քաղաք 161
- Վառնա քաղաք 145
- Վասիլիդա բերդ 89
- Վասպուրական 84, 86, 97, 117, 155—157, 159, 161, 168, 211
- Վարդար գետ (նաև Աքսիոս) 269
- Վերին Մարաստան (Վասպուրական) տե՛ս Մարաստան Վերին
- Վիդին քաղաք 79, 80
- Վլախերնա, Կոստանդնուպոլսի թաղամաս 107, 108, 120, 150, 151, 205, 207, 232, 260, 262, 265
- Վոզինա քաղաք 79, 83, 87
- Վոլերոս քաղաք 79, 84
- Տառնիոս վայր 254
- Տավրոս (Սև լեռ) 22, 227, 230
- Տարանտ, քաղաք Իտալիայում 140, 257
- Տարասիոս տե՛ս Սուրբ Տարասիոս
- Տարոն 28
- Տարսոն քաղաք 6, 20—22, 231
- Տափակ քար 66
- Տեմպե Թեստալիայում 76
- Տերխուլա դյուղ 226
- Տեֆրիկե (Տիվրիկ) 191, 223
- Տլուք բանակաթեմ 105, 176 223
- Տմորոս լեռ 89
- Տյուրոպիոս բերդ 38, 72, 244
- Տյուրոս քաղաք 75
- Տոպլիցա բերդ 177
- Տրայանուպոլիս քաղաք 261, 262
- Տրապիզոն քաղաք 157, 214
- Տրիագիցիա (Սարդիկե, այժմ՝ Սոֆիա) 68, 78, 85, 86, 167, 206
- Տրիպոլիս, քաղաք Փյունիկեում 6, 22, 75, 103, 106, 110
- Տրիվալիա 85
- Յումպոս կամուրջ 235 248
- Յուրոպոս վայր 213
- Ուրտրու 159
- Փասիս գետ 157
- Փարոս 142, 144
- Փյունիկե Լիբանանյան 22, 32, 72, 75, 102
- Փոկեա 62
- Փոքր Ասիա 91, 116
- Փոքր Պրեսլավա տե ս Պրեսլավա Փոքր Փոյուզիա 60, 211, 221
- Քաղկեդոն 28, 245, 260
- Քիոս կղզի 39, 99, 137
- Օլիմպոս լեռ Թեստալիայի 76
- Օլիմպոս լեռ Փոքր Ասիայի 116, 215
- Օխրիդա տե՛ս Ախրիդա
- Օպսիկիոն բանակաթեմ 132, 139
- Օսմոս դետ 168
- Օստրով լիճ 79, 85, 86
- Օստրովոս վայր 141
- Օսրոեն 109
- Օվկիանոս 142
- Օվցապոլիս 166
- Օրինոն 88
- Օրոնտես դետ 55
- Օքսիա կղզի 98
- Օքսիլիթոս բերդ 61
- Չարսալիա 76
- Ֆիլիպպուպոլիս 32, 68, 78—81, 167, 270
- Ֆիլոմելիոն 103
- Ֆորում (Կոստանդնուպոլսում) 53
- Ֆրանկիա 256

Յ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- Աբազգներ 94, 117
 Ալամաններ 255
 Ալաններ 111
 Ալբանացիներ տե ս Արվանիտներ
 Ասորիներ 160
 Արաբներ 6, 32, 57, 70, 79, 103—106, 108, 119, 122, 153—156, 226, 227. տե՛ս և Սարակինոսներ, Տարսոնցիներ, Հազարացիներ
 Արվանիտներ 269
- Քուլդարներ 10, 15, 16, 26, 32, 34, 35, 40—42, 44, 53, 66, 67, 76—80, 82, 83, 85, 87, 89, 91—93, 98, 102, 127—131, 179, 212, 213, 221, 228, 252—254, 269
- Դալլամցիներ 158
- Քուրքեր (սելջուկներ) 69, 106, 152, 154, 155, 157, 158, 160, 162, 166, 169, 170, 181, 182, 185, 186, 211, 216, 217, 222, 224, 228—234, 236—240, 247, 249—251, 257—260, 264—267, 271 տե՛ս և Պարսիկներ (սելջուկ թուրքեր)
 Քուրքեր (հունդարացիներ) 26, 34, 35
- Իբերներ 20, 86, 146, 157, 161, 180, 226
 Իտալացիներ 15, 140, 257
- Հատիներ 228, 248
 Լոնդոբարգներ 254
- Խորվաթներ (խրվաթներ) 93, 252, 254. Տե՛ս և Սերբեր
- Կաբիրներ 154, 158
 Կոլխեր 157
 Կոմմաններ 270 272
- Հայեր 20, 25, 56, 61, 122, 160, 191, 211, 218, 225, 231, 270
- Հնդիկներ 153
 Հոներ 152
 Հոռոմայեցիներ passim
 Հազարացիներ 14, 19, 21, 30, 32, 86, 98, 218, 248, տե՛ս և Արաբներ, Տարսոնցիներ, Սարակինոսներ
 Հունդարացիներ, 206, տե՛ս և Քուրքեր (հունդարացիներ)
 Նեմիցներ 229, 236
- Պաժինակներ (Պեչենեզներ) 34, 35, 52, 53, 86, 87, 98, 108, 117, 119, 162—167, 170—177, 179, 180, 206, 212, 213, 218, 255, 257, 263, 269—271
 Պարսիկներ 32, 69—71, 111, 153—155, 182
 Պարսիկներ (սելջուկ թուրքեր) 222, 264
 Պեչենեզներ տե՛ս Պաժինակներ
- Ռոսներ 26, 27, 32—35, 39, 42, 43—45, 48—50, 52, 72, 86, 111, 119, 143, 191, 263; Տե՛ս և Սկյութներ
- Սարակինոսներ 7, 14—20, 22, 28, 32, 55, 57, 58, 61, 69, 70, 97, 102, 103, 105, 107—111, 117, 118, 122, 123, 139, 149, 153—155, 187, տե՛ս և Արաբներ, Հազարացիներ, Տարսոնցիներ
 Սերբեր 126, 137, 138, 179, 252—254 տե՛ս և Խորվաթներ
 Սկյութներ 35, 36, 39—45, 47, 49—52, 143—146, 162, 212, 224, 229, 239, տե՛ս և Ռոսներ
 Սկյութներ (Ուզեր) 234, 239
 Սվաններ 157
- Վարյադներ 115, 176, 178, 183, 205, 220, 221, 255, 261, 268
- Տարսոնցիներ 20, տե ս և Արաբներ, Հազարացիներ, Սարակինոսներ

Տրիվալլոսներ (Տրիբալներ) 137, 138, 179
 Ուզեր 163, 212—214, 221, 229, 236, 237, 239, տես նաև Սկյուֆներ (Ուզեր)

Ֆրանկներ 139, 140, 173, 176, 178, 186, 187, 191, 194, 195, 221, 228, 229, 236, 237, 244, 248—251, 254, 256, 258, 261, 263, 269, 270

Բ Յ Ո Ւ Զ Ա Ն Դ Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ր Մ Ի Ն Ն Ե Ր

աերիկոն օերուս, 123
 ալլիլենգիոն—άλληλέγγυον 80, 93, 100
 ախթիլաուսու—άνθύπατος 78, 115, 253
 ասեկրես—άστραρχης 18
 ափուսուս—αύγουστα 203, 207, 218, 256, 257, 271
 արիթմոսներ—ἀριθμοί 239

գենիկոն—ο υπό γενικῶν 3

դեմու—δῆμος 13, 25, 26, 134, 135, 146, 150, 184, 203, 210, 265

դինաստես—δυναστεία 75, 80, 211

դոմեստիկոս (մեծ) սիստերիլ—(μεγας) δομestikos τῶν σχολῶν 6, 11, 14, 15, 19, 21, 28, 54, 63, 67, 68, 96, 106, 119, 121, 122, 129, 132, 134, 136, 147, 181, 193—195, 203, 267, 270

դրուհար Կափապրմիլ—δρουγγαριος τῶν πλωϊμων, τοῦ στόλου 89, 47, 73, 265

դրուհար վիլալի—δρουγγαριος τῆς βίγλας 3, 96, 182

դուքս—δούξ 38, 55, 76, 82, 95, 98, 115, 136, 165, 211, 217, 218, 231, 238, 244, 246, 253—255, 257, 258, 260, 271:

դուսե—ζωστή (τε καὶ πατρικία) 77, 101

դրափար—στρατηγός 15, 18, 22, 33, 60, 81, 86, 87, 95, 97—99, 101, 105, 108, 117—119, 122, 125, 127, 129, 134, 142, 145, 149, 253, 257, 267

դրափար-ափապրաուս—στρατηγός αυτοκράτωρ 88, 106, 118, 136, 141, 173, 174, 185, 193, 230, 248

էպարքոս—ἐπαρχος 25, 133, 135, 210
 էպի սոն դեֆեսոն—ἐπί τῶν δεήσεων 243
 էքսկուրիտներ—ἐξκούριτοι 104
 էքսուսիասես—ἐξουσιαστης 121
 էքսուսարիս—ἐξουσιάρχης 108

իլլուարիոս—ἰλλούστριος 77

ինդիկտիոն—ἰνδικτιων 5, 6, 8, 9, 11, 13, 19, 21, 26—28, 53, 55, 66, 68, 69, 74, 76, 78, 79, 81, 82, 86, 93—95, 99, 104, 107, 108, 112, 116, 118, 119, 121—123, 126, 129—131, 136, 137, 142, 143, 146, 161, 174, 177, 181—183, 190, 199, 212, 214, 220, 225, 232, 252, 260, 264, 271

լիար—λίτρα 100, 110, 113, 121, 129, 133, 144

լոգոթետիս դրոմուի—λογοθέτης τοῦ δρόμου 138, 181, 182, 190, 246, 251, 255, 262, 266, 272

լոխագոս—λοχαγος 222, 225, 235

լոխոս—λόχος 225, 239, 265

լրիսսիլլի—χρυσοφοι 29, 84, 147, 148, 196, 204, 269

կանիլլիոն—ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλίου 181

կապիլիոն—καπνικόν 53

կասապան—κατεπάν 105, 121, 136, 243, 261

կենտրիար—κεντηναριον 88, 121, 126, 136, 142,

կասար—καῖσαρ 13, 14, 38, 117, 126, 132, 196, 215, 220, 241, 243, 245, 247—251, 266

կիսոնիս—κοιτωνιτης 128

- ληνδεν*—κουρής 66, 258
ληρωμαηωωω—κουροπαλατης 37, 38, 46, 47, 74, 75, 102, 199, 232—234, 236, 249, 260, 262, 263, 270
ληρωωωω—κουρατωρ 95
- λεφενδεν*—ήγεμων 165
λεωερηω—έταιρεία 144
λεωερηωρηω—μέγας έταιρειάρχης 58, 96, 106, 110, 149, 174, 175, 197, 266, 272:
λεωερηωρηωρηω—υπέριτιμος 3
λεωερηωρηωρηωρηω—πογραμματοεύς 162
λεωερηωρηωρηωρηωρηω—υποστράτηγος 127, 138, 266
λεωω—ρόγα 112
- λεωερηωρηωρηωρηωρηωρηω*—μαγιστρος 6—8, 11, 19, 25, 33—36, 47, 50, 53, 55, 58, 60, 63, 67, 71, 75—77, 79, 89, 95, 97, 98, 100, 101, 110, 111, 118, 131, 136, 140, 144, 146, 148, 150, 152, 165, 172, 175, 181, 184, 185, 188, 189, 193, 197, 212, 219, 224, 237, 238, 243, 256
λεωερηωρηωρηωρηωρηωρηω—μέδωνος 27, 125
λεωερηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—μυλιαρίσιον 123
λεωω—υέδιος 27, 120, 129, 252
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—μονοπόλιον 252
- λεωερηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω*—νωβελίσσιμος 132, 134—137, 267, 269
- λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω*—άρχων το πανθέου 112
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πατρίκιος 7, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 26, 28, 29, 33, 34, 37, 51, 55, 60, 61, 66, 75, 77—80, 86—89, 94, 95, 97—99, 101, 107, 108, 113, 116—120, 122—124, 129, 130, 134, 136, 138, 142, 145, 149, 155, 164, 171, 175—177, 182, 189, 194, 197, 218
- λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω*—παραδυναστεύων 155, 181
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—παρακοιμώμενος 5, 12, 13, 30, 31, 40, 54, 56, 62, 63, 72, 144, 147, 148
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πράκτωρ 128, 142
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πραιπόσιτος 5, 108
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—προάστειον 117
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρόεδρος 30, 41, 55, 57, 96, 136, 147, 183, 185, 189, 196, 205, 207, 210, 234, 243, 244, 251, 260, 261,—263
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοαστηκρήτις 243
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτονοτάριος 94, 95, 100, 101, 116, 181
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοπαπᾶς 14
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοπρόεδρος 232, 246, 266, 269
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοσύγκελλος 187, 246
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοσπαθάριος 77—79, 85, 86, 106, 107, 109, 110, 122, 124, 141, 142, 175, 179
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοστράτωρ 140
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—πρωτοβεστιάριος 32, 39, 60—62, 96, 117, 119, 132, 205, 243
- λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω*—ρήξ 15
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—ραίκτωρ 170, 173, 174
- λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω*—σέχρετα 135, 210, 271
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—ύ γκλητος 14, 24, 114, 132—136, 150, 184, 208, 210, 219, 234, 265, 272
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—συγκλητικός 14, 47, 112, 137, 178, 184, 197, 213, 219, 227, 243, 260, 263, 268
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—σεβαστός 269, 270
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—σεβαστοφόρος 141, 142
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—σμπάρεδρος 84
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—σύμπονος 215
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—συνάρχων 193
λεωωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηωρηω—σύγκελλος 3, 13, 57, 58, 100, 101, 162, 175, 182

ՑԱՆԿԵՐ

սինտագմա— σύνταγμα 225, 248
սինտագմատարխ— συνταγματάρχης 223, 265
սխολեր— σχολαί 175, 225
սτρατηλάται— στρατηλάτης 11, 33, 51, 55, 56, 173, 174, 194, 219, 225
στρατοπεδάρχ— στρατοπεδάρχης 22, 23, 44, 51, 55, 57—61, 170, 182, 208

βέσται— βέστης 31, 98, 145, 147, 157, 226
βέσταρχ— βέσταρχος 148, 184, 218, 228, 255

τάγμα— τάγμα 39, 50, 55, 56, 87, 104, 124, 129, 136, 139, 140, 144, 149—151, 170, 172, 175, 177, 185, 188, 189, 191—193, 222, 225, 228, 229, 231, 236, 240, 262, 264, 267

ταγματάρχ— ταγματάρχης 98
ταξίαρχ— ταξίαρχης 29, 222
ταξί— ταξίς 191, 239
τεταρτηρόν— τεταρτηρόν 25
τοπάρχ— τοπάρχης 74, 88, 146
τυπογραφ— τυπογραφική— τυπογραφική του τάγματος των σχολῶν 175
τριήρ— τριήρης 12, 77 128, 143—145, 165, 183, 234

ὄπατος— ὄπατος τῶν φιλοσόφων 3, 196, 234, 244, 247, 259

ὄβολός— ὄβολός 259
ὄρφανοτροφ— ὄρφανοτροφός 108, 112
ὄφικια— ὄφικια 204

φοιδεράτοι— φοιδεράτοι 139
φούνδαξ— φούνδαξ 252

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԸ, ՆՐԱ «ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՅ»-Ը Ե ՀԱՅ- ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՄԱՆՈՍ II-ԻՑ (959—963) ՆԻԿԵՓՈՐ III ԲՈՏԱՆԻԱՏԵՍ (1078—1081)	V
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍ. ՀԱՄԱՌՈՏՈՒԹՅՈՒՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆՅ	1
Համառոտությունը պատմությանը՝ սկսյալ նախկինում գեոգրաֆիկ [պաշտոնը վա- րած] նիկեփոր կայսեր սպանությունից մինչև Խառակ Կոմենենոսի թա- զավորելը, շարադրյալ նախկինում վիզլայի մեծ դուռնագառի [պաշտոնը վա- րած] կուրապաղաա Հովհաննես Սկիլիցեսից	3
<i>Ռոմանոս</i>	5
<i>Վասիլ և Կոստանդին</i>	9
<i>Նիկեփոր Փոկաս</i>	13
<i>Հովհաննես Չմշկիկ</i>	30
<i>Վասիլ և Կոստանդին</i>	55
<i>Կոստանդին՝ եղբայրը Վասիլի</i>	96
<i>Ռոմանոս Արզիրոս</i>	100
<i>Միքայել Պափլաղոնացի</i>	113
<i>Միքայել Կալափատես</i>	131
<i>Կոստանդին Մոնոմախ</i>	136
<i>Թեոդորա</i>	181
<i>Միքայել Մերունի</i>	183
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՑԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ	201
<i>Իսահակ I Կոմնենոս</i>	203
<i>Կոստանդին X Դուկաս</i>	210
<i>Եվդոկիա Դուկենա</i>	216
<i>Ռոմանոս IV Դիոգենես</i>	220
<i>Միքայել VII Դուկաս Պարապինակես</i>	246
<i>Նիկեփոր III Բոտանիատես</i>	265
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	273
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ԲԱՆԱԿԻ	387
ՑԱՆԿԵՐ	411
<i>Անձնանուններ</i>	411
<i>Տեղանուններ</i>	426
<i>Ցեղանուններ</i>	433
<i>Բյուզանդական տերմիններ</i>	434

ՍՈՒՅՆ ՄԱՏՆԱՇԱՐՈՎ ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրերից, ներածությունով, ծանոթագրություններով, տերմինաբանական բառարանով և հավելվածով, հատոր Ա, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961:
2. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Թարգմանություն թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, հատոր Բ, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Երևան, 1964:
3. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965:
4. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 4: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Գ, էվիլյա Չելեբի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի, Երևան, 1967:
5. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա, Պրոկոպիոս Կեսարացի: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967:
6. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 6: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Բ, Կոստանդին Միրանաձին: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1970:
7. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 7: Թուրքական աղբյուրներ, գիրք Դ: Թարգմանություն բնագրից, Ա. Խ. Սաֆրաստյանի և Գ. Հ. Սանթուրջյանի, Երևան, 1972:
8. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 8: Ասորական աղբյուրներ, գիրք Ա: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976:
9. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 9: Հին հունական աղբյուրներ, գիրք Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976:
10. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատոր 10: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Գ, Հովհաննես Սկիլիցես: Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1979:

ՕՏԱՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ՝ ՎՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՎՅՆՈՒ ԽԱՍԻՆ,

10

ՔՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԿԻԼԻՅԵՍ

**Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ**

ԽԵ № 74

Նրատարակչական խմբագիր

Ա. Հ. ՇՍՂԳԱՄՅԱՆ

Նկարիչ

Կ. Կ. ՂԱՅԱԻԱՐՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիրներ

Ս. Կ. ԶՈՔԱՐՅԱՆ Հ. Մ. ՄԱՆՈՒՋԱՐՅԱՆ

Սրբագրիչ

Ջ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

